

ОД МОРАВЕ ДО МОРАВЕ IV
OD MORAVY K MORAVĚ IV

Od Moravy k Moravě IV

Z historie česko-srbských vztahů

K vydání připravili:

Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová Petrovićová,
Václav Štěpánek a Ladislav Hladký

Vydala Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou
Novi Sad 2024

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи:

Верица Копривица, Александра Корда Петровић,
Вацлав Штјепанек и Ладислав Хладки

Издавачи: Матица српска у сарадњи са Матицом моравском
Нови Сад 2024

Научна редакција: Проф. др Верица Копривица
Проф. др Александра Корда-Петровић
Проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Проф. др Ладислав Хлатки
Др Бронислав Хохолач
Проф. др Либор Јан
Проф. др Јиржи Малирж, председник Матице моравске
Доц. хаб. др Вацлав Штјепанек

Vědecká redakce: Prof. PhDr. Ladislav Hladký, CSc.
PhDr. Bronislav Chocholáč, Dr.
Prof. Mgr. Libor Jan, Ph.D.
Prof. PhDr. Jiří Malíř, CSc., předseda Matice moravské
Doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D.

Prof. Dr. Verica Koprivicová
Prof. Dr. Aleksandra Kordová-Petrovićová
Prof. Dr. Dragan Stanić, předseda Matice srbské

Рецензенти:

Проф. др Љубодраг Димић, академик САНУ
Проф. др Иво Поспишил, ДрСц.
Проф. др Далибор Соколовић

Recenzovali:

Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, akademik Srbské akademie věd a umění
Prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.
Prof. Dr. Dalibor Sokolović

САДРЖАЈ / OBSAH

Editorial 9

Српско-чешки односи у огледалу историје / Srbsko-české vztahy v zrcadle historie

Jana Škerlová – Tomáš Chrobák – Václav Štěpánek /
Јана Шкерлова – Томаш Хробак – Вацлав Штјепанек
Přehled historie česko-srbských vztahů 13
Преїлед истїорїје чешко-срїских односа 48
An Overview of the History of Czech-Serbian Relations 49

Václav Štěpánek / Вацлав Штјепанек
Česká stopa na solunské frontě 51
Траїовима Чеха на Солунском фронтїу 124
Czech Tracks on the Salonica Front 126

Pavel Kreisinger / Павел Крејсингер
*Z Austrálie na Solunskou frontu (1917–1918). K osudům Čechoslováků
a Jihoslovanů v australském „Yugoslav Battalion“* 127
*Из Аусїралије на Солунски фронтїу (1917–1918). О судбини
Чехословака и Јуїословена у аусїралијском „Yugoslav Battalion“* 158
*From Australia to the Salonika Front (1917-1918). On the Fate of
Czechoslovaks and Yugoslavs in the Australian “Yugoslav Battalion”* 159

Srđan Mićić / Срђан Мићић
*Односи Краљевине Срба, Хрваїа и Словенаца и Чехословачке
1924–1929* 161
*Vztahy mezi Královstvím Srbů, Charvátů a Slovinců a Československem
v letech 1924–1929* 184
*Relations between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and
Czechoslovakia in the Years 1924–1929* 186

Pavel Marek / Павел Марек
Ke spolupráci biskupa Gorazda (Pavlíka) se Srbskou pravoslavnou církví . . 187
*Сарадња еїускоїа Горазда (Павлика) са Срїском їравославном
црквом* 214

On the Cooperation of Bishop Gorazd (Pavlík) with the Serbian Orthodox Church 216

Милан Совиљ / Milan Sovilj

Из Лондона ка Београду и Праги: Погледи водећих личности југословенске и чехословачке емиграције током Другој светској рати на могући послератни развој Југославије и Чехословачке 217

Z Londýna k Bělehradu a Praze: Pohledy vůdčích osobností jugoslávské a československé emigrace během druhé světové války na možný poválečný vývoj Jugoslávie a Československa 240

From London to Belgrade and Prague: Attitudes of leading Yugoslav and Czechoslovak Exiled Personalities during the Second World War toward the possible Post-War Development of Yugoslavia and Czechoslovakia . . 242

Јонаш Поспихал / Јонаш Поспихал

Československý delegát u Společnosti národů jako pojítka mezi jugoslávským exilem a vlastí 1941–1945 243

Чехословачки делегати у Друшћиву народа као веза између југословенске владе у еџилу и домовине 1941–1945. 263

A Czechoslovak Delegate to the League of Nations as a Link between Yugoslav Exiles and their Homeland 1941–1945 264

Слободан Селинић / Slobodan Selinić

Сусрећи југословенских и чехословачких писаца у периоду 1945–1980. . 265

Kontakty jugoslávských a československých spisovatelů v letech 1945–1980 . 287

Literary Relations between Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1980 . . . 289

Култура и уметност у контакту / Kultura a umění v kontaktu

Ивана Кочевски / Ivana Kočevski

Књижевне паралеле српских и чешких књижевница с почетка 20. века 293

Literární paralely srbských a českých spisovatelek ze začátku 20. století . . . 348

Literary Parallels of Serbian and Czech Women Writers from the Beginning of the 20th Century 350

Христина Медић / Christina Medićová	
<i>Музикалије Јована Фрајта у пређој и четвртој деценији 20. века</i>	353
<i>Muzikálie Jovana Frajta ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století</i>	392
<i>Jovan Frajt's Music Publishing House in the 1930s and 1940s</i>	395

Александра Корда-Петровић / Aleksandra Kordová-Petrovićová	
<i>Вацлав Хавел међу Србима – Од признаној драмској исцига до „незахвалној дисиденту“</i>	397
<i>Václav Havel mezi Srby – Od uznávaného dramatika k „nevděčnému disidentovi“</i>	419
<i>Vaclav Havel among Serbs – From Acclaimed Playwright to “Ungrateful Dissident”</i>	421

Језик у контакту / Jazyk v kontaktu

Катарина Митрићевић-Штепанек / Katarina Mitrićevićová-Štěpánková	
<i>Српски и чешки преводни еквиваленти у Чешком националном корпусу</i>	425
<i>Srbské a české překladové ekvivalenty v Českém národním korpusu</i>	441
<i>Serbian and Czech Translation Equivalents in the Czech National Corpus</i>	444

Снежана Поповић / Snežana Popovićová	
<i>Чешка и српска фразеологија и корпусна исцраживања</i>	445
<i>Česká a srbská frazeologie a korpusová bádání</i>	456
<i>Czech and Slovak Phraseology and Corpus Studies</i>	458

Дијаспора и језик у контакту / Diaspora a jazyk v kontaktu

Helena Bočková / Хелена Бочкова

<i>Srbská diaspora v Česku, konkrétně v Brně: k problematice jejího vzniku, formování a projevů národní identity v každodenním životě</i>	461
<i>Српска дијаспора у Чешкој, тачније у Брну: о проблематици настанка, формирања и исказивања националној идентитету у свакодневном животоу</i>	530
<i>The Serbian Diaspora in the Czech Republic, Specifically in Brno: On the Issue of its Origin, Shaping and Manifestations of National Identity in Everyday Life</i>	532

Наташа Срдић / Nataša Srdić

<i>Прејлед досадашњих истраживања чешкој као мањинској језика у Србији и могућности даље истраживања</i>	533
<i>Přehled dosavadního výzkumu češtiny jako menšinového jazyka v Srbsku a možnosti dalšího bádání</i>	558
<i>An Overview of Current Research of the Czech Language as a Minority Language in Serbia and Possibilities for Further Study</i>	559
Извори и литература / Prameny a literatura	561
Аутори монографије / Autoři monografie	563

Editorial

Ова колективна монографија представља наставак сарадње између Матице српске и Матице моравске, чији односи су, након извесног прекида, почели интензивно да се развијају од 1999. године када је Матица моравска обележавала 150. годишњицу свог оснивања и том приликом Брно посетио тадашњи председник Матице српске проф. др Божидар Ковачек. Круну сарадње две матице представља објављивање монографија о историји чешко-српских односа, названих карактеристично Од Мораве до Мораве – од српске реке Мораве до истоимене реке у Моравској и уопште „до Моравске“. Прва књига изашла је 2005. године у организацији и издању Матице моравске, другу је 2011. припремила Матица српска. Трећу монографију поново је објавила Матица моравска, а објављена је у годинама када је свет обележавао 100. годишњицу Великог рата, те је стога у великој мери била посвећена чешко-српској сарадњи у тешким ратним годинама и годинама непосредно после рата. Четврти том, убедљиво најобимнији до сада, издаје Матице српска и, као и обично, садржи поглавља о историјској сарадњи, овога пута посебно у 20. веку, наравно, бележи сарадњу у области књижевности и музике, а не изоставља ни чешко-српске лингвистичке теме. Надамо се да су заједничким напорима уредници обе матице успели да направе компактну публикацију, која доказује да су односи наша два народа изузетно блиско повезани, барем у последња два века. Исто тако се надамо, да ново постмодерно доба неће ову јединствену традицију изневерити.

Tato kolektivní monografie je výsledkem pokračující spolupráce mezi Maticí srbskou a Maticí moravskou, jejichž vztahy se začaly po jisté přetržce intenzivně rozvíjet od roku 1999, kdy si Matice moravská připomínala 150. výročí svého založení a kdy Brno také navštívil tehdejší předseda Matice srbské prof. dr. Božidar Kovaček. K nejzásadnějším projevům spolupráce obou matic patří především vydávání publikací o historii česko-srbských vztahů, nazvaných příznačně Od Moravy k Moravě – tedy od srbské řeky Moravy ke stejnojmenné řece na Moravě a k Moravě vůbec. První díl vyšel v roce 2005 v organizaci a vydání Matice moravské, druhý v roce 2011 vydala Matice srbská. Třetí monografii opět vydala Matice moravská a vyšla v letech, v nichž si svět připomínal 100. výročí Velké války, a proto byla věnována z velké části česko-srbské

spolupráci právě v těžkých válečných a bezprostředně poválečných letech. Čtvrtý díl, zatím zdaleka nejobtímnější, vydává Matice srbská a jako obvykle obsahuje kapitoly o spolupráci historické, tentokrát zejména ve 20. století, všímá si samozřejmě spolupráce na poli literatury a hudby a nevynechává ani česko-srbskou lingvistickou tematiku. Doufáme, že se společným úsilím redakcí obou matic podařilo vytvořit kompaktní publikaci dokazující, že vztahy obou našich národů byly přinejmenším v posledních dvou stoletích neobyčejně úzce provázané. Snad tedy nová postmoderní doba tuto ojedinělou tradici nezavrhne.

Српско-чешки односи
у огледалу историје /
Srbsko-české vztahy
v zrcadle historie

OD MORAVY K MORAVĚ IV

Z historie česko-srbských vztahů

Editoři: Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovičová, Václav Štěpánek, Ladislav Hladký

✂ Novi Sad, Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou 2024 ✂

Jana Škerlová – Tomáš Chrobák – Václav Štěpánek

Přehled historie česko-srbských vztahů¹

Starší fáze česko-srbských vztahů

Vztahy mezi českým a srbským prostředím existují již mnoho století, v různých obdobích se však rozvíjely s proměnlivou intenzitou.² Přes srbské teritorium ve středověku putovala do Svaté země, zejména do Jeruzaléma, řada osobností z českých zemí, např. olomoucký biskup Jindřich Zdík roku 1123 či pražský biskup Menhart roku 1130. Srbskem táhli do Svaté země i čeští účastníci křížových výprav vedení roku 1146 knížetem Vladislavem II. a roku 1189

¹ Tento článek je upravenou, aktualizovanou a výrazně doplněnou českou podobou textu, jenž byl původně publikován v anglickém jazyce pod názvem *Czech-Serbian Relations* v kolektivní monografii Hladký, Ladislav et al.: *Czech Relations with the Nations and Countries of Southeastern Europe*. Zagreb 2019, s. 109–139. Doplnění a aktualizaci provedl Václav Štěpánek.

² O historii česko-srbských vztahů podrobněji: Žáček, Václav a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*. Praha 1975; Hrozienčík, Jozef (ed.): *Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*. Bratislava 1968; Chrobák, Tomáš: *Češi a Srbsko*. In: Pelikán, Jan – Havlíková, Lubomíra – Chrobák, Tomáš – Rychlík, Jan – Tejchman, Miroslav – Vojtěchovský, Ondřej: *Dějiny Srbska*. Praha 2004, s. 581–593; Hladký, Ladislav – Štěpánek, Václav (eds.): *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*. Brno – Novi Sad 2005; Koprivica, Verica – Kordová-Petrovič, Aleksandra – Štěpánek, Václav (eds.): *Od Moravy k Moravě II: Z historie česko-srbských vztahů*. Novi Sad – Brno 2011; Štěpánek, Václav – Hladký, Ladislav – Koprivica, Verica (eds.): *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů*. Brno – Novi Sad 2017; Kolektiv autorů: *Vztahy České republiky se Srbskem a Černou Horou*. Praha 2004; Štěpánek, Václav (ed.): *Současné Srbsko – politika, kultura, Evropská unie. Příspěvky přednesené na stejnojmenném sympoziu v Brně dne 23. dubna 2007*. Brno 2007; Kvačil, Miroslav: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998; týž: *Bohemo-serbica. Bohemo-croatica*. Praha 1995, Karamijalović, Nenad: *Češi v Srbsku a Černé Hoře a Češi v Šumadiji*. Kragujevac 2013.

knížetem Děpoldem.³ Známy je také list českého krále a římského císaře Karla IV. srbskému carovi Štěpánu Dušanovi z roku 1355, zdůrazňující jazykovou blízkost obou vladařů.⁴ Dopis byl v 19. a 20. století nejednou interpretován jako projev slovanských sympatií mezi oběma panovníky a jejich státy. Ve skutečnosti chtěl Karel tímto listem podpořit Dušanovo politické spojení s papežskou kurií, a je otázka, jestli byl vůbec poslán, neboť se dochoval pouze ve formulářové sbírce.⁵

Čas od času se Češi a Srbové setkávali také na bitevním poli. Srbské oddíly krále Štěpána Uroše I. pomáhaly uherskému králi Bělovi IV. v pro něj neúspěšné bitvě u Kressenbrunnu s Přemyslem Otakarem II. v roce 1260. Srbové z jihu Uher, kteří byli poplatní uherskému králi Zikmundovi Lucemburskému, se zúčastnili jeho tažení proti českým husitům v roce 1420.⁶ Se silícím tlakem osmanských Turků na srbská území se však situace změnila a z Čechů a Srbů se stali spojenci v protitureckých válkách. Čeští žoldnři, z nichž značná část měla zkušenosti z bojů z husitských válek, pomáhali v 15. století hájit po boku uherských vojsk srbské země proti osmanské expanzi. Roku 1437 je vedl někdejší husitský válečník Jan Jiskra z Brandýsa a o dva roky později Jan Čapek ze Sán, který se také účastnil protitureckého tažení do jižního Srbska v roce 1443. V roce 1448 se čeští válečníci – opět jako součást uherského vojska – účastnili druhé bitvy s Turky na Kosově poli. Osmané zde uštědřili uherské armádě drtivou porážku. Čeští vojáci rovněž pomáhali bránit jihouherskou pevnost Bělehrad proti Turkům v roce 1521.⁷ V 60. a 70. letech 16. století vzbu-

³ H a v l í k , Lubomír: *Slovanské státní útvary raného středověku*. Praha 1987; týž: *Počátky státního života balkánských Slovanů*. Slovanský přehled 56, 1970, s. 401–411.

⁴ D o s k o č i l , Karel: *Listy a listiny z dějin československých 869–1938*. Praha 1938, s. 32–33; M i k u l k a , Jaromír: *Karel IV. K otázce slovanského programu jeho politiky*. Slovanský přehled 64, 1978, s. 196–204; H r o c h o v á , Věra: *Karel IV., jižní Slované a Byzanc*. In: Svatoš, Michal (ed.): *Mezinárodní vědecká konference Doba Karla IV. v dějinách národů Československa pořádaná Univerzitou Karlovou v Praze k 600. výročí úmrtí Karla IV.* Praha 1981, s. 192–199.

⁵ H a v l í k , Lubomír: *Z česko-jihoslovenských vztahů ve 14.–15. století*. Slovanský přehled 56, 1970, s. 298–301; H a v l í k o v á , Lubomíra: *Česko-srbské vztahy ve středověku. K jejich studiu v české historiografii 20. století*. In: Boček, Pavel – Hladký, Ladislav – Krejčí, Pavel – Stehlík, Petr – Štěpánek, Václav (eds.): *Studia balcanica bohemo-slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005*. Brno 2006, s. 103–117.

⁶ Š i d a k , Jaroslav: *Kacířská hnutí a ohlas husitství na slovanském jihu*. In: Macek, Josef (ed.): *Mezinárodní ohlas husitství*. Praha 1958, s. 163–183; M i k u l k a , Jaromír: *Husitství a slovanský svět*. Slovanský přehled 54, 1968, s. 195–201.

⁷ P á n e k , Jaroslav: *Účast předbělohorského českého státu v obraně středověké Evropy proti osmanské expanzi*. Československý časopis historický 36, 1988, s. 856–872; D ř í m a l ,

dila velkou pozornost kniha *Historia neb Kronyka Turecka od niejakého Ráca neb Bosňáka gménem Michala Konstantýna z Ostrowice, někdy od Turkow zagatého a mezy jenčáře daného, wěrně a práwě sepsaná*, vydaná v Litomyšli v roce 1565. Šlo pravděpodobně o přepis staršího polského vydání zápisků srbského vojenského velitele původem z Nového Brda, který se po pádu tohoto nejvýznamnějšího srbského horního města v roce 1455 dostal do tureckého zajetí a po složitých peripetiích nakonec dospěl přes Uhry do Polska, kde sepsal svoje postřehy o tureckém válčení. Ty pak měly velký význam pro stanovování strategií boje habsburské armády s osmanskými vojskem. Český přepis knihy byl populární více než století.⁸

Po připojení srbských zemí k osmanské říši putovala podél Dunaje a srbské řeky Moravy řada českých šlechticů, kteří byli členy poselstev rakouského císaře k tureckému sultánovi. Patřili k nim např. Václav Vratislav z Mitrovic roku 1591 či Heřman Černín z Chudenic roku 1616.⁹ Další čeští aristokraté cestovali napříč srbským teritoriem při svých poutích do Jeruzaléma.¹⁰ Vojáci a velitelé z českých zemí nechyběli ani ve vojscích habsburské monarchie v průběhu rakousko-tureckých válek v 17. a 18. století.

Západočeské město Cheb se stalo poslední zastávkou dobrodružného života srbského šlechtice, potomka středověké srbské dynastie Brankovićů, Đorđe Brankoviće (1645–1711). Ten sehrál důležitou roli při přípravách velkého protitureckého povstání Srbů koncem 80. let 17. století, čímž si zprvu získal sympatie rakouského císaře Leopolda. Časem však Đ. Branković o podporu vídeňského dvora přišel, neboť se rozšířily zvěsti, že se pokouší obnovit srbský stát pod svou suverénní vládou. Na podzim roku 1689 byl Branković zatčen a dopraven do Vídně, kde byl pak internován. Zbytek života (1703–1711) nakonec strávil v internaci ve městě Chebu, kde také zemřel. Zde sepsal rozsáhlé historické dílo s názvem *Hronike slaveno-srpske*. Roku 1743 byly Brankovićovy ostatky v Chebu vyzvednuty a přeneseny do kláštera Krušedolu, ležícím v pohorí Fruška gora ve Sremu.¹¹

Jaroslav: *Účast moravské zemské hotovosti v boji proti Turkům při obraně Bělehradu r. 1521*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada historická C 8, 1961, s. 298–301.

⁸ Např. J o v a n o v i ć , Gordana: *Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili Turska hronika. Primer polsko-češko-srpskih veza u srednjem veku*. In: *Od Moravy k Moravě II*, s. 243–252.

⁹ V r a t i s l a v z M i t r o v i c , Václav: *Příhody* (k vydání připravila Milada Nedvědová). Praha 1976.

¹⁰ H a s i š t e j n s k ý z L o b k o v i c , Jan: *Putování ke svatému hrobu* (k vydání připravil František Maleček). Praha 1907.

¹¹ Š m e r d a , Milan: *Jiří Branković v Čechách*. Slovanský přehled 58, 1972, s. 85–96.

Česko-srbské vztahy v první polovině 19. století

Intenzivnější česko-srbské vztahy se začaly rozvíjet teprve od začátku 19. století. Češi v té době sledovali s velkým zájmem dvě povstání Srbů proti osmanským Turkům v oblasti bělehradského pašalíku (1804–1813, 1815). Zprávy o těchto událostech přinášely českému čtenáři *Krameriusovy c. k. vlastenecké noviny*. První vědecký zájem o srbský jazyk a písemnictví projevil zakladatel české slavistiky Josef Dobrovský.¹² Významným zprostředkovatelem česko-srbských styků byl začátkem 19. století také jazykovědec a literární historik Pavel Josef Šafařík.¹³ Šafařík prožil 14 let (1819–1833) v Novém Sadu – v kulturním centru jihouherských Srbů. Během svého pobytu, kdy působil na novosadském gymnáziu nejprve jako ředitel a později (po neshodách s některými kolegy a konzervativními představiteli srbské pravoslavné církve) jako profesor, vytvořil svá stěžejní díla – *Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur nach allen Mundarten* (1826) a *Serbische Lesekörner oder Historische-Kritische Beleuchtung der serbischen Mundart* (1833). Šafařík stál v Novém Sadu rovněž u zrodu prvního srbského vědeckého časopisu, který začal vycházet pod názvem *Letopis Matice srpske* (1824), a hojně do něj přispíval.

Vedle Šafaříka měl na srbské prostředí velký vliv také hlasatel romantického panslavismu Ján Kollár.¹⁴ Jeho dílo *Slávy dcera* (1824) ovlivnilo celou generaci nastupujících srbských literátů, např. Jovana Iliće nebo Ljubomira Nenadoviće. První srbský překlad Kollárova díla o literární vzájemnosti Slovanů od Dimi-

¹² S t o j a n o v i ć , Ljubomir: *Dobrovski kod Srba*. In: Horák, Jiří – Murko, Matyáš – Weingart, Miloš (eds.): *Josef Dobrovský 1753–1829. Sborník statí k stému výročí smrti Josefa Dobrovského*. Praha 1929, s. 162–166; Kršić, Jovan: *Dobrovski i srpska narodna poezija*. Tamtéž, s. 183–192; Wollman, Frank: *Josef Dobrovský a jazykově literární obrození Slovanů*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada literárněvědná D 3, 1955, s. 16–27.

¹³ J i r e č e k , Konstantin: *P. J. Šafařík mezi Jihoslovany*. Osvěta 1895; P a u l , Karel: *Pavel Josef Šafařík. Život a dílo*. Praha 1961; t ý ž : *P. J. Šafařík a Vuk Stefanović Karadžić*. *Slavia* 8, 1929–1930, s. 551–584; t ý ž : *Tři novosadští přátelé Šafaříkovi*. *Listy filologické / Folia philologica* 65, 1938, č. 4/5, s. 355–363; t ý ž : *P. J. Šafařík a Srbská Matice*. *Časopis Českého musea* 51, 1927, s. 286–297; *P. J. Šafařík (1795–1861). Zbornik članaka povodom 100-godišnjice smrti*. Novi Sad 1963; K v a p i l , Miroslav: *Vuk Stefanović Karadžić a Pavel Josef Šafařík*. In: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998, s. 31–37; H a v l í k o v á , Lubomíra: *Serbica v životě a díle P. J. Šafaříka*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 17–51; S t e f a n o v i ć , Mirjana D. – H a r p a n j , Mihal (eds.): *Pavel Jozef Šafařík: život i delo: zbornik radova sa skupa u Matici srpskoj, Filozofskom fakultetu i Gimnaziji „Jovan Jovanović Zmaj“ u Novom Sadu 23–24. novembra 1995*. Novi Sad 1996.

¹⁴ G e o r g i j e v i ć , Krešimir: *Kollárova ideja slovenske uzajamnosti kod Hrvata i Srba*. In: Horák, Jiří (ed.): *Slovanská vzájemnost 1836–1936. Sborník prací k 100. výročí vydání rozpravy Jana Kollára o slovanské vzájemnosti*. Praha 1938, s. 63–95.

trije Teodoroviće (*O književnoj uzajemnosti između različitih plemena i narečija slavjanskog naroda*) byl publikován v roce 1845.

Z jednotlivých srbských osobností ovlivnil na počátku 19. století české národní hnutí zřejmě nejintenzivněji srbský filolog a sběratel ústní lidové slovesnosti Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864). Karadžić seznámil české prostředí se srbskými hrdinskými zpěvy (eposy). V roce 1817 vydal český literát a překladatel Václav Hanka antologii z Karadžićových písní pod názvem *Prostonárodní srbská múza do Čech převedená*. Srbské eposy byly pravděpodobně také jedním z inspiračních zdrojů při vzniku českých literárních falz, kterými byly *Rukopis královédvorský a Rukopis zelenohorský*.¹⁵ O Karadžićovy etnografické výzkumy se opíral český sběratel lidové slovesnosti František Ladislav Čelakovský, který zahrnul do třísvazkového souboru s názvem *Slovanské národní písně* (1822–1827) i 84 srbských písní. Z Karadžićových prací čerpal Čelakovský později látku i pro svou sbírku pořekadel a přísloví *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (1852).¹⁶ Srbská ústní lidová slovesnost byla obsažena také ve sbírkách dalšího českého sběratele Karla Jaromíra Erbena (*Sto prostonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních*, 1865). Srbské motivy se objevily rovněž v některých drobných prozaických textech české spisovatelky Boženy Němcové (např. *Koleda*, *Štěpnice* a *Obrazy života*).

Počátkem 40. let 19. století informovaly pražské časopisy *Květy* a *Časopis Českého musea* prostřednictvím dr. Jána Šafárika z Nového Sadu (1812–1876), synovce P. J. Šafaříka, o recepci ilyrského hnutí (prvního celojihoslovanského integračního hnutí) v prostředí jihohuherkých Srbů. Ján (Janko) Šafárik, který působil později jako lékař a profesor na gymnáziu v Bělehradu, se významně zasloužil o založení srbského Národního muzea a Národní knihovny.¹⁷

Roku 1843 přicestoval do Bělehradu český slavofil František Alexandr Zach (1807–1892), který se stal v několika následujících desetiletích klíčovou postavou česko-srbských kontaktů.¹⁸ Zach odešel v roce 1831 po porážce polského

¹⁵ D o l a n s k ý, Julius: *Neznámý jihoslovanský pramen Rukopisů královédvorského a zelenohorského*. Praha 1968.

¹⁶ B o j o v i ć, Zlata: *Srpske poslovice u Mudroslovima Františka Ladislava Čelakovskog*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 53–70; K v a p i l, Miroslav: *František Ladislav Čelakovský a srbská literatura*. In: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998, s. 22–30.

¹⁷ D r a g i ć, Milorad: *Dr Janko Šafarik i njegove zasluge za nauku, književnost, i prosvetu u Srbiji*. Beograd 1981.

¹⁸ Ž á č e k, Václav: *František A. Zach*. Praha 1977; H l a d k ý, Ladislav – Š t ě p á n e k, Václav (eds.): *František Alexandr Zach 1807–2007. Sborník příspěvků ze symposia ke 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha v Brně 24. dubna 2007*. Brno 2007; D u d a, Zbyněk: *Osobnosti české minulosti. Generál František Zach*, *Historický obzor* 16, 2005, č. 3–4, s. 86–89; Ž á č e k, Václav: *Česká účast při výstavbě Srbska jako moderního státu ve*

po vstání, jež mu osobně silně imponovalo, nejprve do Francie, kde vstoupil do služeb knížete Adama Jerzyho Czartoryského, vůdce konzervativně orientovaného polského exilu. Czartoryski a polská emigrace se snažili zabránit tomu, aby po případném rozpadu osmanské říše neovládlo prostor Balkánu carské Rusko. V Bělehradu měl Zach jako polský agent působit na tehdejší srbskou autonomní vládu, aby za spolupráce s ostatními jižními Slovy usilovala o vytvoření silného jihoslovanského státu na Balkáně, který by byl – pokud možno – nezávislý na Rusku i habsburské monarchii. V roce 1844 měl Zach výrazný vliv na sepsání prvního srbského národního programu (*Načertanije*), jehož autorem byl ministr vnitra srbské vlády Ilija Garašanin.¹⁹ Na Balkáně Zach zároveň houževnatě usiloval o národní dorozumění a sblížení mezi Srby a Charváty. Zach dokázal v pozdějších letech přivést do Bělehradu hned několik dalších českých osobností, např. lékaře Maximiliána Ottu, architekta Jana Nevoleho (1812–1903), autora budovy rektorátu dnešní Bělehradské univerzity, který v Srbsku žil v letech 1845–1863 a působil jako hlavní inženýr stavebního odboru ministerstva vnitra či inženýra Karla Heyrovského (1802–1863), jenž pro srbskou vládu zpracoval podklady pro rozvoj důlního průmyslu. Pomohl rovněž připravit a zorganizovat návštěvu českého politického předáka Františka Ladislava Riegra v Bělehradu v listopadu 1847. Rieger jednal v srbské metropoli s tehdejším knížetem Alexandrem Karađorđevićem (1842–1858) a dalšími představiteli autonomního Srbska – Avramem Petronijevićem, Tomou Vučićem-Perišićem ad.²⁰

Během revoluce 1848–1849 v habsburské monarchii se Zach, společně s řadou jihoslovanských osobností (Vukem Stefanovićem Karadžićem, Jovanem Subotićem, Đorđem Stojakovićem aj.) účastnil Slovanského sjezdu v Praze.²¹

40. letech 19. století. In: Hejl, František (ed.): *Otázky dějin střední a východní Evropy I*. Brno 1971, s. 205–219; K a r a m i j a l k o v i ć , Nenad – J e l i ć , Ana: *General František Zah. Životna priča češko-srpskog panslaviste*. Kragujevac 2023.

¹⁹ A l e k s i ć - P e j k o v i ć , Ljiljana: *Nastanak nacionalnog i spoljopolitičkog programa Srbije iz 1844. godine*. In: Štastný, Vladislav – Šesták, Miroslav (eds.): *Myšlenkový vývoj Čechů, Slováků a Jihoslovanů od poloviny 18. století do buržoazní revoluce 1848–1849*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Brně 11.–12. 10. 1983. Praha 1985, s. 271–291.

²⁰ Ž á č e k , Václav: *Česká účast při pokusech o politické sblížení Chorvatů a Srbů v 40. letech 19. století*. Slovanské historické studie 6, 1966, s. 55–91; t ý ž : *K některým otázkám sblížení a sjednocování snah balkánských národů v 19. století*. In: Dorovský, Ivan – Pražák, Richard (eds.): *Studia balkanica bohemoslovaca I. Příspěvky přednesené na I. celostátním balkanistickém sympoziu v Brně 11.–12. prosince 1969*. Brno 1970, s. 116–126.

²¹ Ž á č e k , Václav: *Češi a Jihoslované v období národního obrození a buržoazní revoluce roku 1848*. In: Československo a Juhoslávia, s. 81–105; K o l e j k a , Josef: *Národy habsburské*

Po potlačení revolučních nepokojů v Praze v červnu 1848 uprchli někteří vůdcové českých politických radikálů, např. Josef Václav Frič (1829–1890) a Ferdinand Břetislav Mikovec (1826–1862), do jižních Uher (do oblasti dnešní srbské Vojvodiny), kde v srpnu 1848 jednali ve městě Szenttamás (dnešní srbský Srbobran) s vůdcem vojvodinských Srbů Ďorďem Stratimirovičem o koordinaci boje slovanských národů proti vídeňské konzervativní vládě.²²

Po porážce revoluce se František Alexandr Zach vrátil zpět do Srbska. Věnoval se tam hlavně budování srbského vojenského školství.²³ Jeho kolegou na srbské vojenské akademii byl další Čech, pozdější rektor Českého vysokého učení technického v Praze, Jan Lambl (1826–1909). Pro následníka srbského trůnu Petra Karađorđeviče získal Zach v 50. letech 19. století jako vychovatele mladého českého historika Viléma Gablera (1821–1897). Pozdější korespondence mezi Gablerem a Zachem je důležitým pramenem k poznání politických dějin Srbska v 50.–80. letech 19. století.²⁴ V obtížném období tzv. Bachova absolutismu v habsburské monarchii (50. léta 19. století) uvažoval český novinář a politik Karel Havlíček Borovský, který byl v té době perzekuován vídeňskými orgány za své liberální názory, že se vystěhuje i s celou svou rodinou do Srbska. Jeho přítel V. Gabler mu však tento úmysl rozmluvil. (Politické a kulturní poměry v tehdejší Srbsku nebyly zdaleka tak ideální, jak si Havlíček představoval.)²⁵

Vrcholných pozic dosáhl Zach v Srbsku v 60. a 70. letech 19. století, zejména za vlády knížete Michala Obrenoviče (1860–1868).²⁶ Zach pokračoval nejenom v budování srbské armády, ale byly mu svěřovány i některé diplomatické úkoly, např. jednání o srbsko-řecké spojenecké smlouvě v Athénách v roce 1868. Po celou dobu svého pobytu v Srbsku Zach informoval o dění na Balkáně (často i ve velmi kritickém tónu) vedoucí představitele českého národního hnutí, především F. L. Riegra a F. Palackého. Vazby na vojvodinské Srby ve stejné době

monarchie v revoluci 1848–1849. Praha 1989; Ž á č e k , V á c l a v – T o b o l k a , Zdeněk (eds.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbíрка dokumentů.* Praha 1958; V e b e r , V á c l a v (ed.): *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost.* Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze. Praha 2000.

²² Š e s t á k , Miroslav: *Jihoslovanské slovanství v habsburské monarchii v letech revoluce 1848–1849.* In: *150 let Slovanského sjezdu (1848)*, s. 127–143.

²³ S t o j a r , Richard: *František Alexandr Zach: Jeden ze zakladatelů srbského vojenského školství a tvůrců moderní srbské armády.* In: *František Alexandr Zach 1807–2007*, s. 53–61.

²⁴ Tato korespondence je zachována v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze (Centrální depozitář Litoměřice) v osobních fondech Viléma Gablera a Františka Alexandra Zacha.

²⁵ K a z b u n d a , Karel: *Havlíček a Srbsko.* Zahraniční politika. Sborník pro studium mezinárodních otázek politických, právních, hospodářských a sociálních. Praha 1934, s. 400–412.

²⁶ Ž á č e k , V á c l a v: *100 let od smrti Michala Obrenoviče.* *Slovanský přehled* 54, 1968, s. 42–45.

české politické elitě zprostředkovával český poslanec a vydavatel pražského listu *Politik* Jan Stanislav Skrejšovský (1831–1883). Ten udržoval čilé písemné kontakty zejména s vůdci Srbů v Novém Sadu Svetozarem Miletičem (1826–1901) a Đorđem Stratimirovičem (1822–1918).

Česko-srbské vztahy ve druhé polovině 19. století a v období tzv. Velké východní krize

Pád Bachova absolutismu v habsburské monarchii (konec 50. let 19. století) přinesl opětovnou aktivizaci politického života v českých zemích a zároveň i oživení zájmu o jihoslovanskou problematiku. V českém prostředí se objevily nové překlady srbské poezie, např. *Anthologie jihoslovanská* z roku 1863 od Václava Křížka či *Zpěvy lidu srbského* (1872–1874), jež přeložil a vydal Siegfried Kapper. Srbské, resp. obecně jihoslovanské motivy využíval ve své povídkové a románové tvorbě také český spisovatel Prokop Chocholoušek (1819–1864). Srbským prostředím byl inspirován i básník Vítězslav Hálek. Jeho dramatem ze srbských dějin *Král Vukašin* bylo v roce 1862 otevřeno Prozatímní divadlo v Praze. Hálek sám navštívil Srbsko v roce 1865, kdy putoval po Balkáně a zanechal o tom svědectví v několika fejetonech a cestopisných črtách. Srbsko poznal rovněž český literát a novinář Jan Neruda, jenž působivě zachytil atmosféru v Bělehradě v období krátce po odchodu turecké posádky. Neúnavným tlumočnickem srbské literatury do češtiny byl také moravský publicista a překladatel Jan Hudec (1856–1940).²⁷ Ten uvedl do českého prostředí literární tvorbu Branka Radičeviče, Lazy Lazareviče a dalších srbských autorů. Srbská krajina a folklorní motivy lákaly rovněž některé české malíře. Řadu obrazů v oblasti tzv. Starého Srbska (dnešního Kosova) vytvořil např. český výtvarník František Zvěřina (1835–1908). Plodným výtvarníkem byl Vladislav Tittelbach (1847–1925), jenž žil od roku 1876 v Bělehradě a za své zásluhy o fotografickou dokumentaci lidových krojů a stovky kreseb ze srbské historie (mj. dodnes často reprodukováné kresby Bitvy na Kosově poli či Knížete Lazara) se stal čestným členem Srbské královské akademie.

Na srbské straně byl ve druhé polovině 19. století dobrým znalcem a propagátorem české kultury básník, dramatik a překladatel Jovan Jovanović-Zmaj (1833–1904), jenž jistý čas studoval i na pražské univerzitě. Překládal hlavně díla Jana Nerudy a Svatopluka Čecha, pořídil však např. také překlad Erbeno-

²⁷ S o l d á n , Ladislav: *Překladatel Jan Hudec*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Studia balkanica bohemoslovaca III.*, s. 194–200; P á t a , Josef: *Jan Hudec (k pětasedmdesátinám českého spisovatele a překladatele)*. Československo-jihoslovanská revue 2, 1931–1932, s. 52–59.

vy básně *Mateřídouška* (srbsky *Majčina dušica*). Z češtiny do srbštiny překládal tehdy kromě Jovana Jovanoviće-Zmaje rovněž Sreta A. Popović.²⁸

Povstání křesťanského obyvatelstva v Bosně a Hercegovině v roce 1875 znovu umocnilo zájem české veřejnosti o balkánské prostředí. V českých zemích se konaly manifestace a finanční sbírky na podporu osvobození slovanských národů Balkánu zpod turecké nadvlády.²⁹ Tehdejší události na Balkáně se staly důležitou tvůrčí výzvou pro českého novináře a později i významného spisovatele Josefa Holečka (1853–1929). Ten svou počáteční inspiraci nacházel zejména v Černé Hoře a v Hercegovině, kde v polovině 70. let působil jako dopisovatel pražských *Národních listů*. V pozdějších letech přeložil Holeček do češtiny mj. i rozsáhlý soubor srbských junáckých písní, který pod názvem *Srbská národní epika* postupně uveřejňoval v letech 1909–1926.³⁰

V období tzv. Velké východní krize (1875–1878) byl očitým svědkem balkánských událostí také František Alexandr Zach, který byl roku 1876 povýšen do hodnosti srbského generála a stal se náčelníkem generálního štábu srbské armády. Za srbsko-turecké války v roce 1876 se aktivně zúčastnil bojů s Turky jako velitel jižní srbské armády. Válečné zranění, v jehož důsledku mu musela být amputována jedna noha, však Zacha z dalších bojů vyřadilo. Přesto zůstal v srbských službách jako adjutant knížete Milana Obrenoviće až do roku 1882, kdy se vrátil do vlasti. Zemřel v Brně v roce 1892 ve věku osmdesáti pěti let.³¹

Již v průběhu 19. století se začala v Srbsku vytvářet česká krajanská kolonie. Centrem českých krajanů se stal Bělehrad. Českou komunitu v Bělehradě, která čítala asi 300 až 400 osob, tvořili lidé nejrůznějších povolání. K společenské elitě patřila zejména rodina Bailoniů pocházející z Litomyše, které vlastnila dva parní mlýny a pivovar. V roce 1868 založili čeští krajané v Bělehradě spolek Česká beseda, který ale brzy zanikl. Následně byl v srbské metropoli roku 1885 ustaven spolek Lumír. Ten se zaměřil na pořádání kulturních akcí mezi krajanými a zároveň také na udržování kontaktů se starou vlastí. Jeho dlouholetým předsedou byl architekt František Nekvasil (1843–1913), jenž pracoval na výstavbě železnic po celém Srbsku a jím projektovaný hotel Slavija se stal centrem setkávání české bělehradské komunity.³²

²⁸ B e r k o p e c , Oton: *Česká a slovenská literatura, divadlo jazykozpyt a národopis v Jugoslávii. Bibliografie od r. 1800 do 1935. Knihy a časopisy*. Praha 1940.

²⁹ H a v r á n k o v á , Růžena: *Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů*. Slovanské historické studie 6, 1966, s. 5–53.

³⁰ Ž á č e k , V. a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti*, s. 599.

³¹ H l a d k ý , Ladislav: *Životní pouť Františka Alexandra Zacha (1807–1892)*. In: František Alexandr Zach 1807–2007, s. 9–20; S c h i l d b e r g e r , Vlastimil: *František Alexandr Zach a Brno*. Tamtéž, s. 63–67.

³² K a r a m i j a l k o v i ć , N.: *Češi v Srbsku a Černé Hoře, a Češi v Šumadiji*, s. 54–55.

Zhruba ve stejné době vznikl bělehradský Sokol, na síle a významu však získal až na konci 19. století. Významným impulsem pro rozvoj srbského Sokola byla návštěva české sokolské delegace v Bělehradě v čele s právníkem a tělovýchovným činitelem Josefem Scheinerem v roce 1897. Duší české kolonie v Bělehradě byl ve druhé polovině 19. století správce tamější Národní knihovny Josef Meissner (1828–1893), přítel J. V. Friče a účastník revoluce 1848–1849, jenž žil v Bělehradě (předtím byl několik let gymnaziálním učitelem v Plovdiu) od roku 1863.³³

Češi se v 19. století v Srbsku významně zasloužili o rozvoj některých oborů. Zvláště aktivní byli čeští hudebníci a kapelníci, např. Quido Havlas (1839–1909), Vojtěch Hlaváč (1849–1911) nebo Hugo Doubek (1852–1897), kteří komponovali sborové skladby se srbskou vlasteneckou tematikou. Mezi významné české hudebníky v srbském prostředí patřil rovněž Robert Tolinger (1859–1911), jenž založil první srbský hudební časopis, a Vojtěch Šístek (1864–1925). Posledně jmenovaný byl autorem srbské vlastenecké písně *Oj Srbijo, mila mati* z roku 1891, která byla používána za druhé světové války po jistý čas jako srbská hymna. Vojtěch Šístek zároveň zkomponoval i první srbskou skladbu inspirovanou místním dělnickým prostředím *Marš kostolačkih rudara*.³⁴

O životě české krajanské kolonie v Srbsku psal pravidelně do českého tisku články, jež později vydal v několika vzpomínkových knihách, Josef Zdeněk Raušar (1862–1947), český inženýr působící dlouhodobě v Bělehradě.³⁵ Raušar si z Bělehradu korespondoval mj. se Slaviborem Breüerem (1837–1912), Čechem německého původu, jenž žil na přelomu 19. a 20. století pod jménem Sáva Chilandarec v srbském klášteře Chilandaru na Svaté Hoře Athoské, tehdy ještě v rámci osmanské říše.³⁶ Breüer, poté, co prošel náročným několikaletým noviciátem, dostal za úkol v Chilandaru uspořádat klášterní knihovnu a archiv.

³³ Ž á č e k , Václav a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti*, s. 393–396.

³⁴ Đ o r đ e v i ć , Vladimir: *Prilozi biografskom rečniku srpskih muzičara*. Beograd 1950; Đ u r i ć - K l a j n , Stana: *Serbian Music through Ages*. Belgrade 1972.

³⁵ R a u š a r , Josef Zdeněk: *Vzpomínky na Srbsko z let 1884–1897 a naše krajany v něm*. Praha 1932; t ý ž : *Mé vzpomínky na některé srbské spisovatele z let osmdesátých a devadesátých*. Pardubice 1929; t ý ž : *Vzpomínky na Srbsko z let 1884–1897 a na naše krajany v něm. Z mého deníku. Důležitější záznamy z pobytů v Srbsku 1884–1897*. Ediční příprava Jaromír Linda. Bělehrad 2016.

³⁶ Č e r n ý , Marcel: *Nevydaná edice „Dopisů ctihodného otce Sávy Chilandarce“ od Josefa Zdeňka Raušara*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 103–144; t ý ž : *Receptce literárního díla českého mnicha na Chilandaru otce Sávy a nový zájem o jeho osobnost v Srbsku*. *Slavia* 69, 2000, s. 289–311; t ý ž : *Athos českýma očima v moderní době*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Litteraria Humanitas 10 – Slavistika a balkanistika*. Brno 2001, s. 19–47; t ý ž : *Slavibor Breüer alias Sáva Chilandarec (1837–1912) v dokumentačních materiálech z českých archivů*

Díky tomu otiskl pražský *Věstník Královské české společnosti nauk* v roce 1896 jeho rozsáhlý text o rukopisech a starých tiscích uložených v tomto klášteře.³⁷ Podrobný popis všech athoských klášterů, jejich historie i památek, jakož i opis tehdejších poměrů na Svaté Hoře podal Breüer v knize, jež vyšla v Praze roku 1911.³⁸

Kromě Raušara byli zaměstnání v Srbsku i čeští inženýři. Bratr hudebníka Vojtěcha Šístka – František Šístek († 1907) působil jako důlní inženýr v srbských městech Kostolac a Bor, kde roku 1903 objevil ve službách bělehradského podnikatele německého původu Đorđe Vajferta bohatá ložiska hliníku a založil dodnes fungující borské doly, které v prvních letech také osobně řídil.³⁹ František (Franjo) Šístek patřil zároveň k prvním srbským fotografům.⁴⁰

Do srbské historie se významně zapsal také lékař Jan Mašín (1817–1884), jenž byl, mj. spolu s dalšími v Srbsku působícími českými lékaři, Janem Valentou (1826–1887) a vojenským lékařem Josefem Holcem (1835–1898), jedním ze zakladatelů Srbské lékařské společnosti. Od 60. let 19. století byl osobním lékařem srbských knížat Michala a Milana (od roku 1882 krále) Obrenovićů. Jeho syn Svetozar Mašín, stavební inženýr, měl za manželku Dragu, rozenou Lunjevicovou, která se později, čtrnáct let po smrti Svetozara, provdala za krále Alexandra Obrenoviče. Další ze synů Jana Mašína, Alexandr, jenž si zvolil vojenskou kariéru, byl jako plukovník srbské armády v roce 1903 jedním z čelných organizátorů atentátu na krále Alexandra a jeho manželku Dragu, svoji bývalou švagrovou, již Mašín vinil ze smrti svého bratra. Po atentátu zastával Alexandr Mašín mj. funkci ministra stavebnictví a krátce také náčelníka generálního štábu srbské armády.

V Srbsku v té době ovšem působilo i několik dalších lékařů – Věnceslav Stejskal (1850–1909), jeden z mála českých dobrovolníků, který bojoval jako prostý voják v srbsko-turecké válce v roce 1876, jenž měl později lékařskou praxi ve Sviljanci, Edvard Michl (1864–1915), mj. osobní lékař krále Alexandra Obrenoviče, Jaroslav Kužel (1864–1928), spojený svou lékařskou praxí s městem Čačak, či v Kraljevu usazený Josef Mařík (1844–1933), taktéž dobrovolník

(s bibliografickým soupisem jeho prací a pozůstalostí). Priloži za književnost, jezik, istoriju i folklor (Beograd) 70, 2004, s. 365–368.

³⁷ Č h i l a n d a r e c , Sáva: *Rukopisy a starotisky Chilendarské* (úvod upravil a ukazatelem opatřil František Pastrenek). *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná* 1896, č. 6, s. 1–98.

³⁸ T ý ž : *Knihy o Svaté Hoře Athonské*. Praha 1911.

³⁹ J o v a n o v i ć , Božin – Đ u r đ e v i ć , Miograg: *Sto godina borskog rudarstva 1903–2003*. Bor 2005.

⁴⁰ D e b e l j k o v i ć , Branibor: *Prva izložba fotoamatera u Beogradu 1901. godine*. Beograd 1989.

v rusko-turecké válce v roce 1876, působící později jako vojenský lékař jak v srbsko-bulharské válce, tak v balkánských válkách. Jeho syn Vladislav Mařík (1896–1981) byl významným srbským malířem.⁴¹

Po roce 1878 – po berlínském kongresu, který ukončil tzv. Velkou východní krizi – došlo k přechodnému oslabení zejména politických styků mezi Čechy a Srby. Útlum způsobila opatrná austrofilská politika tehdejšího srbského panovníka Milana Obrenoviće (1868–1889, od roku 1882 vládl s titulem srbského krále). V 80. letech 19. století český tisk ostře kritizoval krále Milana za zbytečně rozpoutanou válku Srbska s Bulharskem roku 1885 a také za jeho dosti skandální soukromý život.

Politické kontakty se oživily počátkem 20. století. Jedním z impulsů byl rozvoj tehdejšího novoslovanského hnutí, propagovaného v letech 1908–1910 významným českým politikem Karlem Kramářem.⁴² Politikové ze Srbského království, např. Milorad Drašković, Kosta Kumanudi a Milorad Pavlović, přijali pozvání na novoslovanský sjezd, který Kramář zorganizoval v Praze v červenci 1908. Brzy nato (v době anekční krize na přelomu let 1908/1909) však Kramářova prestiž v srbském prostředí silně upadla z důvodu jeho oportunistických postojů k otázce anexe Bosny a Hercegoviny Rakouskem-Uherskem.⁴³

Důležitým faktorem v rozvoji česko-srbských styků byli na přelomu 19. a 20. století také srbsští studenti v Praze.⁴⁴ Ti se zde nejprve sdružovali ve spolku Šumadija vzniklém v roce 1889. Od konce 90. let se však tento spolek dostal pod kontrolu tzv. pokrokové mládeže, jež byla orientována široce jihoslovansky a propojovala mladé Srby, Charváty i Slovince. V české metropoli vycházel v letech 1897–1898 časopis jihoslovansky smýšlející mládeže pod názvem *Hrvatska misao*, později přejmenovaný na *Novo doba*. Sdružoval mladé Jihoslovany, kteří byli pod silným ideovým vlivem profesora pražské univerzity Tomáše Garrigua Masaryka. Ze Srbů byli přispěvateli tohoto časopisu Svetozar Pribičević a Jovan Banjanin, kteří pocházeli z Charvátska, a bosenský Srb Kosta Majkić. Jedním z mála Srbů, kteří zasílali časopisu příspěvky ze Srbského království, byl Ivan Šajković.

⁴¹ K a r a m i j a l k o v i ć , N.: *Češi v Srbsku a Černé Hoře, a Češi v Šumadiji*, s. 62–63, 76.

⁴² H e r m a n , Karel – S l á d e k , Zdeněk: *Slovanská politika Karla Kramáře*. Praha 1971; S l á d e k , Zdeněk – B ě l o š e v s k á , Ljubov (eds.): *Karel Kramář: studie a dokumenty k 65. výročí jeho úmrtí*. Praha 2003; L u s t i g o v á , Martina: *Karel Kramář: první československý premiér*. Praha 2007; B í l e k , Jan – V e l e k , Luboš (eds.): *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*. Praha 2009.

⁴³ N e č a s , Ctibor: *Balkán a česká politika*. Brno 1972, s. 28–81.

⁴⁴ V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej: *Jihoslovanskí studenti na české a německé filozofické fakultě v Praze 1882–1902*. *Slovanský přehled* 86, 2000, s. 63–78.

Česko-srbské vztahy od konce 19. století do roku 1918

Významnou osobností v rámci česko-srbských vztahů byl na přelomu 19. a 20. století Tomáš Garrigue Masaryk.⁴⁵ V intelektuální elitě Srbského království neměl Masaryk zprvu tolik stoupců jako mezi Jihoslovany z habsburské monarchie. Mezi pražskými studenty patřili k jeho výrazným ideovým stoupcům pouze bosenští Srbové Kosta Majkić a Vladimír Andrić. Do poloviny 90. let 19. století byl Masaryk v srbském prostředí poměrně málo znám. První větší pozornost tam vzbudilo jeho vystoupení v rakousko-uherských delegacích v letech 1892–1893, kde promluvil jako tehdejší český opoziční poslanec a ostře zkritizoval rakousko-uherskou správu v okupované Bosně a Hercegovině, kterou předtím navštívil. Ve svých vystoupeních se mj. zaměřil na těžké sociální postavení srbských rolníků v Bosně a kritizoval také snahu o vytvoření jednotného „bosenského národa“ a bosenského jazyka.⁴⁶ Skutečnou prestiž v Srbském království si však Masaryk vydobyl až počátkem 20. století díky své politické angažovanosti v tzv. velezrádných procesech v letech 1909–1910 (v zářebském procesu a následném Friedjungově procesu). V době velezrádných procesů T. G. Masaryk několikrát osobně navštívil Srbsko a hovořil s jeho oficiálními představiteli a také cestoval po Srbsku, aby poznal život na venkově.⁴⁷ Masarykova popularita v Srbsku dosáhla zenitu po jeho řečnickém souboji ve vídeňském parlamentě s rakousko-uherským ministrem zahraničí Aloisem Lexou Aehrenthalem roku 1910, kdy Masaryk tvrdě odsoudil rakousko-uherskou zahraniční politiku za její velmocenské a militaristické chování. V roce 1912,

⁴⁵ D o u b e k , Vratislav – H l a d k ý , Ladislav – V l č e k , Radomír a kol.: *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013; H l a d k ý , Ladislav: *T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu*. Tamtéž, s. 237–251; Š t ě p á n e k , Václav: *Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou*. Tamtéž, s. 297–311; Š i m u n o v í č - B e š l i n , Biljana: *The Death of T. G. Masaryk in Serbian Press*. Tamtéž, s. 313–323; H l a d k ý , Ladislav – Š k e r l o v á , Jana – C i b u l k a , Pavel (eds.): *Korespondence T. G. Masaryk – Slované: jižní Slované*. Praha 2015; P r o h a s k a , Dragutin (ed.): *T. G. Masarik*. Zbornik. Beograd – Praha 1927; P a u l o v á , Milada: *Masaryk a Jihoslované*. Československo-jihoslovenské revue 7, 1937, s. 241–287; Č e r n ý , Adolf: *Masaryk a Jihoslované do války světové*. Slovanský přehled 22, 1930, s. 127–140; Š e s t á k , Miroslav – H l a d k ý , Ladislav: *Masarykův vztah k jihoslovanským národům*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 176–187; Š t ě p á n e k , Václav: *Srbi u slovenskoj politici Tomaša Garika Masarika*. Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu (Pančevo) 16, 2004. č. 7, s. 206–219.

⁴⁶ *Govor u austrijskim delegacijama 6. (18.) i 7. (19.) oktobra 1892. profesora Dra. T. G. Masarika*. (Veran prevod iz zvaničnog stenogafskog protokola). Zagreb 1893.

⁴⁷ Š t ě p á n e k , Václav: *Pobratim nebo šibal? O jednom záhadném balkánském přátelství T. G. M.* In: Bittnerová, Dana – Moravcová, Mirjam (eds.): *Etnické komunity. Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*. Praha: 2017, s. 289–308.

během první balkánské války, se Masaryk pokusil (bez výsledku) politicky prostředkovat mezi srbským premiérem Nikolou Pašičem a rakousko-uherským ministrem zahraničí Leopoldem Berchtoldem ve snaze zmírnit napětí mezi oběma státy.⁴⁸ Kromě Kramáře a Masaryka udržoval v té době vztahy s politiky ze Srbského království také vůdce českých národních socialistů Václav Klofáč.⁴⁹

Do Srbska začal počátkem 20. století pronikat také český finanční kapitál. Na tomto poli byla zvláště aktivní pražská Živnostenská banka (Živnobanka), která kapitálově ovládla Bělehradskou banku a některé další srbské finanční instituce, např. Srbskou úvěrní banku, ze které si Živnostenská banka vytvořila v roce 1910 svou zahraniční filiálku. Téhož roku zřídila v Bělehradě svou filiálku také Pražská úvěrní banka.⁵⁰ Ústřední bance českých spořitelů patřila Bělehradská obchodní banka.⁵¹ Před první světovou válkou byla nejvýznamnější českou investicí v Srbsku stavba cukrovaru v Čupriji u města Paračinu ve středním Srbsku, do nějž, stejně jako do pivovaru v Jagodině, investovala další česká banka – Pragobanka.⁵² V uvedených podnicích tvořili Češi podstatnou část kvalifikovaného personálu a měli zde také své české školy.

Srbskou lidovou kulturu zprostředkoval české veřejnosti na přelomu 19. a 20. století mj. český malíř a folklorista Ludvík Kuba, který poprvé navštívil Srbsko roku 1895. Z té doby pochází řada jeho zajímavých svědectví o Srbsku, hlavně o oblasti dnešního Kosova.⁵³ Kuba po Srbsku, stejně jako po dalších balkánských zemích, cestoval především kvůli sběru lidových písní. V jeho monumentálním celoživotním díle nazvaném *Slovanstvo ve svých zpěvech* jsou

⁴⁸ T ý ž : *Neuspěli pokušaji poboljšanja odnosa izmedju Srbije i Austro-Ugarske neposredno pre Prvog svetskog rata u ogledalu češke arhivske gradje*. In: Živojinović, Dragoljub J. (ed.): *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*. Beograd 2015, s. 237–254.

⁴⁹ N e č a s , C.: *Balkán a česká politika*, s. 81–100.

⁵⁰ T ý ž : *Počátky vývozu kapitálu Pražské úvěrní banky na Balkán*. In: Dorovský, Ivan – Pražák, Richard (eds.): *Studia balkanica bohemoslovaca I*. Příspěvky přednesené na I. celostátním balkanistickém sympoziu v Brně 11.–12. prosince 1969. Brno 1970, s. 144–151.

⁵¹ T ý ž : *Kapitálová expanze Ústřední banky českých spořitelů v předvečer první světové války*. In: Hejl, František (ed.): *Otázky dějin střední a východní Evropy I*. Brno 1971, s. 303–318.

⁵² T ý ž : *Podnikání českých bank v cizině 1898–1918. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu*. Brno 1993; t ý ž : *Český bankovní kapitál a jeho srbské angažmá do začátku první světové války*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 147–164.

⁵³ K u b a , Ludvík: *Čtení o Starém Srbsku. Cesty a studie z roků 1890–1927*. Praha 1932; t ý ž : *Křížem krázem slovanským světem*. Praha 1956; P á n e k , Jaroslav: *Jihoslované v literárním díle Ludvíka Kuby (Bibliografie)*. Přehled kulturních, literárních a školských otázek (Darovar) 10, 1977, s. 68–88; D o r o v s k ý , Ivan: *Ludvík Kuba a slovanský Balkán*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Makedonci žijí mezi námi*. Brno 1998, s. 139–151.

srbským oblastem věnovány dva svazky.⁵⁴ Se soudobou srbskou literaturou se mohli čeští čtenáři od roku 1898 seznamovat zásluhou českého slavofila a překladatele Adolfa Černého (1864–1925) na stránkách časopisu *Slovanský přehled*. Toto periodikum přinášelo poměrně podrobné informace o tvorbě Jovana Jovanoviće Zmaje, Janka Veselinoviće, Stevana Sremce, Lazy Lazareviće, Radoje Domanoviće, Borislava Stankoviće, Milana Rakiće, Jovana Đučiče, Alekxy Šantiće a mnoha dalších srbských autorů.⁵⁵ Od roku 1904 do *Slovanského přehledu* přispíval také významný srbský literární kritik a historik Jovan Skerlić,⁵⁶ stranou nezůstávali i další významní srbsští literární kritici a literáti – Dragutin Ilić, Branko Lazarević, Ljubomir Jovanović... Srbské literatuře se ve *Slovanském přehledu* věnovali zejména Jan Hudec, samotný Adolf Černý, Jiří Polívka či mladý Frank Wollman. V roce 1901 vyšla v Praze antologie srbské poezie *Procházkou srbským Parnasem*, kterou sestavil J. Z. Raušar.⁵⁷ Krátce před první světovou válkou dokončil své zásadní práce o srbských dějinách – *Geschichte der Serben I, II* (1911, 1918) a *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts* (1912) významný český historik a balkanista, ve Vídni působící Konstantin Jireček (1854–1918).⁵⁸

Praha se stala krátce před vznikem první světové války dějištěm několika manifestací sympatií mezi Čechy a Srby. Více než 1 300 srbských Sokolů z rakousko-uherské monarchie a Srbského království přijelo roku 1912 do Prahy na sokolský slet. Velkou manifestací mezislovanské vzájemnosti se rovněž staly oslavy černohorského vladyky a básníka Petra Petroviće-Njegoše, které se konaly v Praze v květnu 1914. Hlavní referát na nich pronesl profesor bělehradské univerzity Jovan Skerlić.⁵⁹

V letech 1912–1913 vyvolala velký zájem české veřejnosti válka, kterou vedly země tzv. Balkánského svazu (Srbsko, Černá Hora, Bulharsko a Řecko) s osmanskou říší na jihu Balkánu. Ve prospěch válčícího Srbska se tehdy v Čechách a na Moravě konaly finanční sbírky, z nichž nejvýznamnější inicioval předseda České obce sokolské Josef Scheiner. České politické strany pořádaly manifestace

⁵⁴ K u b a , Ludvík: *Slovanstvo ve svých zpěvech, kniha 11., díl V., část 5. Písně srbské (z království)*. Praha 1923; t ý ž : *Slovanstvo ve svých zpěvech, kniha 13., díl V., část 7, Písně ze Starého Srbska*. Praha 1928.

⁵⁵ M i t r i č e v i ć - Š t e p a n e k , Katarina: *Srpske teme u češkom časopisu Slovanský přehled do Prvog svetskog rata*. In: *Od Moravy k Moravě III*, s. 213–239.

⁵⁶ K v a p i l , Miroslav: *Jovan Skerlić a Slovanský přehled*. In: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998, s. 38–47.

⁵⁷ R a u š a r , Josef Zdeněk: *Procházkou srbským Parnasem: Sbírká básní přeložených ze starší i novější srbské poezie*. Praha 1907.

⁵⁸ D o r o v s k ý , Ivan: *Konstantin Jireček. Život a dílo*. Brno 1983.

⁵⁹ Ž á č e k , V. a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti*, s. 633.

na podporu osvobození i zbývajících balkánských Slovanů zpod turecké vlády. V několika misích působila v té době v Srbsku také řada českých lékařů. Jako první přijela do Bělehradu těsně před vypuknutím války skupina, již po dohodě s poslancem V. Klofáčem zorganizoval a v počátcích také sám financoval profesor, chirurg a první český rentgenolog Rudolf Jedlička (1869–1926), jenž byl v Bělehradě během války pověřen vedením největší vojenské nemocnice. Za spolupracovníky si vybral mladé lékaře, pro něž byla práce pod Jedličkou vynikající školou, kterou později zúročili ve svých mimořádných kariérách: Josefa Vratislava Nováka, Antonína Záhoře, Vladimíra Haeringa, Bohuslava Alberta a Bohuslava Boučka,⁶⁰ celou misi doprovázeli také medicí a další zdravotnický personál, k nimž o něco později přibyl internista doc. Otakar Kose a několik dalších chirurgů. Do nemocnice zavítal při své návštěvě Bělehradu také T. G. Masaryk. V misi vedené docentem Stanislavem Tobiáškem to byl např. doc. František Burian či Milan Janů, v Srbsku během první balkánské války ovšem působili i jiní čeští lékaři – v Kragujvci Otto Polák, primář chirurgie v Českém Brodě, a Jaroslav Daniel, primář chirurgie z Tábora.⁶¹

Mezi Srbskem a Bulharskem, které se v druhé balkánské válce (léto 1913) střetly ve vzájemném konfliktu z důvodu oboustranných nároků na území Makedonie, se pokoušel prostředkovat Václav Klofáč, jenž na jaře 1914 vedl jednání v Bělehradě i v Sofii. O podobný zásah se pokusil rovněž Karel Kramář. Během druhé balkánské (mezispojenecké) války zaujímal většina české veřejnosti názorově spíše prosrbská stanoviska, zatímco oficiální vládní stanoviska habsburské monarchie byla probulharská.⁶² O bulharských postojích tehdy informoval pouze publicista a vojenský korespondent Vladimír Sís (1889–1958).

Za první světové války sympatizovala se Srbskem značná část české společnosti. Pachatel sarajevského atentátu, srbský student z Bosny Gavrilo Princip,

⁶⁰ A l b e r t , Bohuslav: *Vzpomínky na pomocné výpravy profesora Dra. Rudolfa Jedličky v letech 1912 až 1914*. Časopis lékařů českých 65, 1926, č. 46, s. 1750–1756.

⁶¹ P o l á k , Otto: *Vzpomínky na srbsko-tureckou válku v roce 1912*. Věstník československých lékařů 48, září 1936, č. 36–38, s. 1159–1161.

⁶² P a u l o v á , Milada: *Balkánské války 1912–1913 a český lid*, Praha 1963; P á n e k , Jaroslav: *K ohlasu balkánských válek 1912–1913 na českém venkově*. In: Dorovský, Ivan (ed.), *Studia balkanica bohemoslovaca II. Příspěvky přednesené na II. celostátním balkanistickém sympoziu v Brně 18.–29. května 1974*. Brno 1970, s. 251–258; Š l a i s o v á , Dana: *Ohlas první války balkánské 1912–1913 v českém prostředí*. *Slovanské historické studie* 1, 1955, s. 227–263; H a v r á n k o v á , Růžena: *Padesáté výročí balkánských válek. Všestranné sympatie našeho lidu*. *Slovanský přehled* 48, 1962, s. 211–213; N e č a s , Ctibor: *Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku*. In: *Studia balcanica bohemoslovaca VI*, s. 267–275.

si za války odpykával trest ve vězení v Terezíně v severních Čechách, kde v dubnu 1918 také zemřel.

Velké množství Čechů bojovalo za první světové války v uniformách vojáků rakousko-uherské armády nejprve na srbské a později také na soluňské frontě.⁶³ Literární vzpomínky na tyto boje po válce sepsali spisovatel Stanislav Kostka Neumann a novinář Egon Erwin Kisch.⁶⁴ Útrapy bojů proti srbským guerillovým oddílům poznal za války také český básník Konstantin Biebl.

V srbském zajetí se po neúspěšných ofenzívách rakousko-uherské armády ocitlo téměř 70 000 zajatců, z nichž bylo nejméně 25 000 Čechů. Několik desítek Čechů, kteří žili před válkou v Srbsku, však působilo i v srbské armádě. Z jejich řad pak vzešel v roce 1915 návrh, podpořený misí Svazu československých spolků na Rusi, která přijela do Srbska v létě 1915 v čele s lékařem Milošem Pučálkou, vytvořit z dobrovolníků mezi českými zajatci v Srbsku samostatné československé oddíly doplňované českými zajatci z Ruska. V Srbsku tak vlastně měl vzniknout zárodek československého vojska. Celá akce ale neměla dostatek času na přípravu – podzimní ofenzíva německé, rakousko-uherské a bulharské armády a tragický ústup srbské armády na albánské pobřeží tento plán definitivně zmařil. Přesto se srbskou armádou ustupovalo kolem 300 českých dobrovolníků, důstojníků i vojáků, z nichž ti, kteří tzv. albánskou Golgotu přežili, později bojovali v řadách srbské armády na Soluňské frontě.⁶⁵ V roce 1916 se mnoho českých zajatců v Rusku, kteří byli zklamáni z pomalých příprav ke vzniku československých oddílů, přihlásila do I. srbské dobrovolnické divize, jež se pod vedením srbských důstojníků v čele s plukovníkem Stefanem Hadžićem formovala z jihoslovenských zajatců v Oděse, jako první část plánovaného srbského dobrovolnického sboru. Devadesát pět českých důstojníků (čtvrtina všech důstojníků divize) a kolem 300 vojáků (jejich definitivní počet není dodnes přesně znám) se pak v srbských uniformách účastnilo bojů proti německým, bulharským a tureckým oddílům v Dobrudži.⁶⁶ Celkově ale působilo v rámci celého dobrovolnického sboru (tedy i ve formující

⁶³ Viz např. Š t ě p á n e k , Václav: *Deník nadporučíka c. k. armády z let 1914–1918. Obrázky českého důstojníka Hynka Doležala z balkánského bojiště Velké války*. Brno 2019; t ý ž : *Hínek Doležal. Slike sa balkanskog ratišta*. Čačak 2019.

⁶⁴ K o s t k a N e u m a n n , Stanislav: *Válčení civilistovo, Elbasan; Bragožda a jiné válečné vzpomínky / Prózy knižně nevydané*. Praha 1976; K i s c h , Egon Erwin: *Soldat im Prager Korps*. Leipzig – Prag 1922; T ý ž : „Schreib das auf, Kisch!“ – *Das Kriegstagebuch von Egon Ervin Kisch*. Berlin 1930; T ý ž : *Vojákem Pražského sboru. Válečný deník*. Praha 1930.

⁶⁵ O tom více v kapitole Václava Š t ě p á n k a *Česká stopa na soluňské frontě* v této knize.

⁶⁶ V e j m e l k a , František: *Dvacáté výročí bojů první srbské dobrovolnické divize v Dobrudži*. In: *Dvacáté výročí bojů v Dobrudži 1916–1936*. Praha 1936, s. 10.

se II. srbské dobrovolnické divizi) kolem tisíce mužů, z nichž téměř polovinu tvořili důstojníci, takže v celém sboru v každé rotě či oddílu byli minimálně dva důstojníci Češi.⁶⁷ Mezi českými důstojníky bylo mnoho později významných legionářských i československých vojenských i politických činitelů – Vojtěch Luža, Jan Sergěj Ingr, Radola Gajda, František Moravec, Bohuslav Bouček, Rudolf Viest, Emanuel Moravec aj. Většina českých dobrovolníků z tohoto srbského dobrovolnickém sboru nakonec přešla na počátku roku 1917 do československých legií v Rusku. Zbytek zůstal ve svazku srbské armády a přepravil se s divizními transporty na soluňskou frontu, kde se, spolu s českými dobrovolníky působícími na frontě v řadách srbské armády již od vzniku soluňské fronty, zúčastnil zákopových bojů. Odtud pak, na jaře 1918, na základě dohody mezi srbskou vládou a Československou národní radou v Paříži, odjelo zhruba 500 Čechů a Slováků do československé střelecké brigády ve Francii.⁶⁸ Až do konce války zůstalo v srbské armádě 26 českých důstojníků a o málo více vojáků. Z relativně malého počtu českých dobrovolníků působících v srbské armádě (něco více než 2 000 mužů, z čehož bylo 380 důstojníků), bylo v meziválečné československé republice povýšeno 40 až do generálské hodnosti a desítky dalších zaujímaly významná místa ve vojenských i civilních službách⁶⁹

⁶⁷ Č e r m á k , Jiří: *Věrnost za věrnost. Vzpomínky z účasti Čechů v bojích srbské divise v Dobruďi roku 1916*. Praha 1921, s. 7, 10. Kromě této publikace vzpomínkového deníkového rázu lze z pramenné literatury týkající se české účasti v srbském dobrovolnickém sboru jmenovat od téhož autora publikaci *Desáté výročí bojů v Dobruďi*. Praha 1926, ale také další díla, např. kapitolu *Dobruďa* v zásadním díle popisujícím československý odboj za Velké války *Za svobodu: Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920*, jež redigoval Rudolf Medek. (díl II. Československá brigáda 1916–1917. Praha 1926, 422–450). Nejnověji odborně pak V á c h a , Dalibor: *Čechoslováci v Dobruďi. Sonda do každodenního života a vnímání vojáků na polozapomenuté frontě první světové války*. Slovanský přehled 96, 2010, s. 217–240; t ý ž : *Po boku srbských bratří. Čechoslováci v srbské dobrovolnické divizi v Dobruďi za první světové války: Sonda do každodennosti jejich života*. In: *Od Moravy k Moravě III*, s. 49–81; Š t e p a n e k , Václav: *Prilog proučavanju česko srpskih veza: Česi i Srbi iz asutrougarskich zemalja u prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji na frontu u Dobruďi*. In: Štěpánek, Václav et al.: *Savremena srpska i češka slavistička istraživanja /Současná srbská a česká slavistická bádání*. Brno 2021, s. 49–64.

⁶⁸ O české účasti v srbské armádě komplexně zejména: Č e r m á k , Jiří: *Naši v srbské armádě*. Praha 1924; F r e j a , Karel: *O československém vojsku v Srbsku*. In: Kučera, František – Vlasák, Josef (eds.): *Československé armádě k 28. říjnu! Památník k oslavě výročí naší samostatnosti*. Praha 1928; H r a d s k ý - H o f f m a n n , Ruda: *Historie československých dobrovolců v srbské armádě za světové války 1914–1918*. Praha 1971; S t o j a r , Richard: *Venomí vojenských dobrovolníků. Na straně sympatického nepříteli proti nesympatické vlasti*. In: *Od Moravy k Moravě III*, s. 29–48.

⁶⁹ H r a d s k ý - H o f f m a n n , R.: *Historie československých dobrovolců*, s. 62, 64.

Několik účastníků bojů na srbské, dobрудžské i soluňské frontě také zanechalo barvitá svědectví ve svých vzpomínkových publikacích.⁷⁰

Československému zahraničnímu odboji, vedenému za první světové války T. G. Masarykem, pomáhali srbsští diplomaté působící ve všech metropolích států Dohody. Největší podporu poskytoval československému zahraničnímu odboji srbský vyslanec v Paříži Milenko Vesnić, který byl prakticky v nepřetržitém styku s Edvardem Benešem,⁷¹ a Miroslav Spaljoković, srbský vyslanec v Petrohradu. Masaryk, který zpočátku v cizině pobýval jako soukromá osoba, byl za války vybaven srbským pasem, který mu umožňoval cestovat po Evropě.⁷² Při svých jednáních s dohodovými politiky ale Masaryk také vždy zdůrazňoval srbskou otázku i možnosti poválečné jihoslovenské integrace.⁷³ Srbská vláda uznala na konci války Československou národní radu jako oficiální reprezentantku budoucího samostatného československého státu již 23. října 1918.⁷⁴

Meziválečné období

Od roku 1918 byly česko-srbské kontakty včleněny do širšího rámce československo-jugoslávských vztahů. Mezi nově utvořeným Československem a Královstvím Srbů, Charvátů a Slovinců (Království SHS, roku 1929 byl oficiální název změněn na Království Jugoslávie) vzniklo po válce pevné politické a vojenské spolenectví v rámci tzv. Malé dohody.⁷⁵

⁷⁰ K r y š t o f , František: *Lovčen. Srbsko, Albanie, Soluň, 1914–1918*. Hradec Králové 1920; H o u ž v i c - J u r i č i ć , Bogdan Melichar: *Se Srby a komity. Z deníku srbského dobrovolce*. Praha 1928; Š v y h n o s , Lev: *Třemi legiemi*. Brno 1935; V o c ů ů , F. V.: *Naši v Dobrudži. Drobné črty a vzpomínky ze srbské dobrovolnické divize*. Praha 1929;

⁷¹ H r a b c o v á , Jana: *České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu*. In: T. G. Masaryk a Slované, s. 253–261.

⁷² H l a d k ý , Ladislav: *Srbské pasy T. G. Masaryka z doby první světové války*. In: *Od Moravy k Moravě III*, s. 13–27.

⁷³ H l a d k ý , Ladislav: *Tomáš Garrigue Masaryk and the South Slavs During the First World War, whit Special Emphasis on the Relationship Between Masaryk and the Serbs*. In: Živojinović, Dragoljub J. (ed.): *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*, s. 337–348. Š t ě p á n e k , Václav: *T. G. Masarik i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. In: Ristić, Ljubodrag P. (ed.): *Srbija 1918: oslobođenje domovine, povratak ratnika, život u novoj državi*. Čačak – Ljubljana 2021. s. 133–154.

⁷⁴ P a u l o v á , Milada: *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*, Praha 1963; R a d o j e v i ć , Míra: *Srpsko-česka saradnja u Prvom svetskom ratu*. In: *Studia balcanica bohemo-slovaca VI*, s. 281–298.

⁷⁵ S l á d e k , Zdeněk: *Československo a Jugoslávie v letech 1918–1925*. Slovanské historické studie 19, 1993, s. 104–123; H r a d e č n ý , Pavel: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*. Praha 1988; Š k e r l o v á , Jana:

Nejčastějšími partnery při jednáních mezi československými a jugoslávskými politickými elitami byli v meziválečném období srbsští politikové, kteří zastávali posty jugoslávských ministrů zahraničí nebo předsedů vlád, např. Momčilo Ninčić, Vojislav Marinković nebo Bogoljub Jevtić. Stejně tak klíčové ekonomické kontakty, především lukrativní zbrojní zakázky pro jugoslávskou armádu, procházely v meziválečném období většinou rukama srbských politiků a důstojníků, zvláště Milana Stojadinoviće a generálů Stevana Hadžiće nebo Petra Živkoviće.

Pragmatická snaha Československa nevměšovat se do vnitřních jugoslávských záležitostí a nedopustit případné oslabení Malé dohody vedla až k faktické podpoře diktatury v Království SHS nastolené 6. ledna 1929 Alexandrem I. Karađorđevićem (jako král vládl 1921–1934).⁷⁶ Atentát na krále Alexandra v Marseille v říjnu 1934 znamenal pro velkou část české veřejnosti šok ze ztráty politického spojence.⁷⁷

Alexandrova smrt a nástup nové vlády Milana Stojadinoviće (květen 1935) přinesly citelné ochlazení vzájemných styků mezi Jugoslávií a Československem. Nepříznivému vývoji se snažila československá politika čelit oživováním kontaktů s některými jugoslávskými politiky či skupinami, které stály v opozici vůči Stojadinovičově vládě. Přitom bylo však zjevné, že staří srbsští politikové, jako např. Bogoljub Jevtić či Ljubomir Davidović, byli již málo akceschopní a značně odtržení od reálného vlivu na srbskou společnost. Větší pozornost proto československá politika upírala k vůdcům Srbů z Charvátska či Vojvodiny. Nejvýraznější, v první řadě materiální pomoc, poskytla pražská politická elita v polovině 30. let srbskému vůdci Nezávislé demokratické strany Svetozaru

Politická opozice v Jugoslávii po vydání oktrojované ústavy 1931 a postoj Československa. Slovanský přehled 102, 2016, s. 9–32; t á ž : Politická opozice v Království SHS (Jugoslávii) v letech 1929–1931 a postoj Československa. Slovanský přehled 100, 2014, s. 593–628; t á ž : Československo-jugoslávské vztahy v přelomovém roce 1929. Tamtéž, s. 271–296.

⁷⁶ T á ž : *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita.* Praha 2016; t á ž : *Československo-jugoslávské vztahy v přelomovém roce 1929.* Slovanský přehled 100, 2014, s. 271–296; t á ž : *Czechoslovak – Yugoslav Relations in the First Year of King Alexander's Dictatorship.* Istorija 20. veka (Beograd) 34, 2016, s. 75–96; S t a r č e v i ć , Veselin: *Ohlas nastolení diktatury krále Alexandra v Československu.* Slovanský přehled 65, 1979, s. 483–491; S t o j k o v , Todor: *O nastojanju jugoslavenkih vladajućih krugova da obezbede režimu monarhodiktature podršku čehoslovačke vlade (1929–1931).* In: *Československo a Juhoslávia*, s. 269–284.

⁷⁷ Š k e r l o v á , Jana: *Atentát jako hybatel dějin. Příklad vraždy jugoslávského krále Alexandra v Marseille v říjnu 1934 a její vliv na mezinárodní politiku ve střední a jihovýchodní Evropě v polovině 30. let.* In: Škerlová, Jana – Pokorná Korytarová, Lenka – Haváč, Ondřej – Vitko, Martin (eds.): *Promýšlet Evropu 20. století. Hybatel dějin.* Brno 2017.

Pribičevićovi (1875–1936), který byl v Jugoslávii po roce 1929 politicky perzekvován. Pribičević zemřel v československém exilu v září 1936.⁷⁸

Zatímco oficiální jugoslávská vláda se v krizovém roce 1938 stavěla vůči nacistickým Německem ohroženému Československu dosti chladně, srbské veřejné mínění stálo jednoznačně na straně Československa. Na podporu ohroženého Československa se uskutečnila např. v červnu 1938 velká manifestace na bělehradské univerzitě. Výrazem pročeskoslovenských sympatií byla i početná účast srbských Sokolů na sokolském sletu v Praze v červenci 1938. V září 1938 – v době vrcholící mnichovské krize – se tisíce srbských dobrovolníků hlásily na československé ambasádě v Bělehradě na pomoc ohroženému Československu.⁷⁹

O rozvoj kulturní spolupráce se v meziválečné době starala Československo-jihoslovenská liga založená roku 1920. Jejím protějškem v Království SHS byly organizace Jihoslovensko-československé ligy.⁸⁰ V Bělehradě vznikla Liga roku

⁷⁸ Š k e r l o v á , Jana: *Politická opozice v Jugoslávii po vydání oktrojované ústavy 1931 a postoj Československa*. Slovanský přehled 102, 2016, s. 9–32; t á ž : *Politická opozice v Království SHS (Jugoslávii) v letech 1929–1931 a postoj Československa*. Slovanský přehled 100, 2014, s. 593–628; C h r o b á k , Tomáš: *Jugoslávská opozice a Československo 1935–1938*. Slovanský přehled 85, 1999, s. 265–291; H l a d k ý , Ladislav – C h r o b á k , Tomáš – P e l i k á n , Jan: *Svetozar Pribičević a Československo (1929–1936)*. Český časopis historický 93, 1995, s. 244–262; t i t í ž : *Naděje a zklamání. Československý exil Svetozara Pribičeviče (1931–1932, 1936)*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 251–273.

⁷⁹ S o v i l j , Milan: *Jugoslávské ohlasy na události v Československu v letech 1938–1939*. In: Štěpán, Jiří – Středová, Veronika (eds.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století. Ústí nad Orlicí 2011*, s. 93–104; T e j c h m a n , Miroslav: *Malá dohoda, Československo a Mnichov, 1938*. Slovanský přehled 74, 1988, s. 298–305; Č u t k o v á , Marie: *K československo-jugoslávským vztahům v roce 1938*. Slovanský přehled 54, 1968, s. 418–426; *Minhenskiot dogovor i jugoslovenskite i čehoslovačkite narodi (zbornik)*, Skopje 1980.

⁸⁰ S k o u p ý , Arnošt: *Vznik Svazu Jihoslovensko-československých lig v předválečné Jugoslávii*. In: *Studia balkanica bohemoslovaca III*, Brno 1987; t ý ž : *K vývoji Svazu jihoslovensko-československých lig v letech 1925–1938*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis: Facultas filosofica: Historica 24, 1988, s. 95–104; K o l á ř o v á , Kateřina: *Československo-jihoslovenská liga (1921–1929) a Československo-jihoslovenská revue (1930–1939)*. Bibliografie časopisů. Praha 2022; t á ž : *Československo-jihoslovenská liga v Moravské Ostravě*. Časopis slezského muzea, série B, vědy historické (Opava) 69, 2020, č. 3, s. 235–263; t á ž : *Kulturní vzdělanost v meziválečném Bělehradě na stránkách časopisu Československo-jihoslovenská revue*. In: Stehlík, Petr – Jan, Libor: *Od moravských luk k balkánským horám: Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno 2019, s. 89–97; t á ž : *Časopisy Československo-jihoslovenské ligy: sonda do pramenů k dějinám meziválečných československo-jugoslávských styků*. Porta Balkanica (Brno) 7, 2015, č. 1, s. 47–56; t á ž : *Československo-jugoslávské vztahy v meziválečném Brně*. Kulturní dějiny (Rožumberok) 7, 2016, č. 2, s. 217–256; t á ž : *Z činnosti Jihoslovensko-československé ligy v Záhřebu do roku 1937*. In: Gunišová, Eliška

1922. Na československé straně byl dlouholetým předsedou Ligy slovenský politik Milan Hodža (1878–1944),⁸¹ na jugoslávské srbský politik Kosta Kumanudi (1874–1962). Mezi významné srbské členy Ligy patřili nejenom někteří političtí předáci, jako Ljubomir Davidović nebo Miša Trifunović, ale i někteří srbští umělci, např. spisovatel a dramatik Branislav Nušić.

Právě Branislav Nušić (1864–1938) byl v meziválečném období v českém prostředí nejprekládanějším a nejčtenějším srbským autorem.⁸² Jeho komedie se hrály ve všech významnějších českých divadlech. Ze srbštiny v meziválečném období, ale také později, hojně překládal zejména český literát Otto František Babler (1901–1984). Ten vydal na přelomu 20. a 30. let několik výborů ze srbské poezie a prózy (*Srbské básničky*, 1929; *Srbské legendy*, 1932; *Srbské lidové bajky*, 1940). Kromě Bablera překládali srbské autory rovněž Adolf Černý, Jan Hudec, Vilém Nezbeda, Josef Hora ad. Nejčastěji překládáni byli srbští básníci Miloš Crnjanski, Jovan Đučić, z prozaiků zejména Branimir Ćosić, Stevan Jakovljević a Veljko Petrović. Kromě krásné literatury se čas od času objevovaly i překlady srbských odborných prací, např. *Dějiny národa srbského* od historika Stanoje Stanojeviće, které do češtiny přeložila historička Milada Paulová (1891–1970) a předmluvou opatřil historik Jaroslav Bidlo.⁸³ Roku 1924 vyšla v Praze v českém překladu Václava Hroníka významná práce předního srbského geografa a etnologa Jovana Cvijiće *Balkánské otázky*.⁸⁴

V srbském prostředí se v meziválečném období stal nejznámějším českým spisovatelem Karel Čapek (1890–1938).⁸⁵ Ohlas tu však mělo i dílo Ivana Olbrachta, Petra Bezruče, Jiřího Wolkera, Františka Langra, Jaroslava Haška a dalších autorů. V roce 1930 vyšla v Bělehradě antologie *Moderna češka lirika*, v níž byli v překladu někdejšího pražského studenta ze Srbska Jovana Kršiče

– Šaur, Josef (eds.): *Mladá slavistika II. Vnější a vnitřní vazby a souvislosti ve slovanských literaturách, jazycích a kulturách*. Brno 2017. s. 81–93; t á ž : *Působení Československo-jihoslovanské ligy na jižní Moravě v meziválečném období*. In: Štěpánek, Václav – Mitáček, Jiří (eds.): *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VII: Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*. Brno 2017. s. 397–409.

⁸¹ Š k e r l o v á , Jana: *Hodža a Jihoslované*. In: Goněc, Vladimír – Pekník, Miroslav a kol.: *Milan Hodža ako aktér medzinárodných vzťahov*. Bratislava 2015, s. 206–218.

⁸² Č e r n á , Milada: *Charakter recepcie srbské, černohorské a bosensko-hercegovské literatury v zrcadle české literární kritiky a literárněvědné publicistiky v období mezi dvěma světovými válkami*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 203–228.

⁸³ S t a n o j e v i ć , Stanoje: *Dějiny národa srbského*. Praha 1920.

⁸⁴ C v i j i ć , Jovan: *Balkánské otázky: Kulturní a politicko-zeměpisné stati: S podobiznou Jovana Cvijiće, 21 obrázků a mapkou*. Praha 1924.

⁸⁵ K o r d a - P e t r o v i ć , Alexandra: *Angažovani karakter tumačenja Čapekovih dela u srpskoj sredini*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 229–249.

(1898–1941)⁸⁶ zastoupeni Petr Bezruč, Josef Hora, Konstantin Biebl, Otokar Březina, Jiří Karásek ze Lvovic, Jiří Wolker a další básníci. O čtyři roky později vyšla antologie *Savremene češke pripovetke*, kterou sestavil překladatel Jaroslav Mali. Z češtiny do srbštiny překládal v meziválečném období také Miodrag Parunovac či Krešimir Georgijević (1907–1975) – pozdější zakladatel bohemistiky na Filologické fakultě Bělehradské univerzity.

V meziválečném období přicházely na české univerzity stovky srbských studentů, kteří studovali především na pražské konzervatoři, Karlově univerzitě, Akademii výtvarných umění a Českém vysokém učení technickém. Pro jejich potřeby byla roku 1933 vybudována Kolej krále Alexandra v Praze-Břevnově. V Brně vyhledávali jihoslovanští studenti zejména Vysokou školu zemědělskou a veterinární a různé technické obory.⁸⁷ Naopak někteří čeští studenti navštěvovali v meziválečných letech na základě mezistátních úmluv Univerzitu v Bělehradě.⁸⁸

Srbský episkopát sehrál důležitou roli při řešení církevní krize v Československu po roce 1918. Z modernistického proudu uvnitř české katolické církve se po opakovaném zamítnutí reformních požadavků papežem i českým biskupským sborem (bohoslužba v národním jazyce, účast laiků na správě církve, dobrovolnost celibátu a další) odhodlali v roce 1920 radikální modernisté v čele s dr. Karlem Farským jít cestou činu a uskutečňovat reformní myšlenky i navzdory zákazů a založili tak Československou církev. Tato nová, národní církev se pak – ve snaze o vysvěcení svých biskupů na základě apoštolské posloupnosti – obrátila o pomoc na Srbskou pravoslavnou církev. Jediný, kdo obdržel v roce 1921 z rukou srbského patriarchy Dimitrije oficiální biskupské svěcení, byl Matěj Pavlík, jenž přijal jméno Gorazd. Pavlík však po čase a bolestném rozhodování a váhání opustil modernistický církevní proud a v průběhu 20. let se spolu se skupinou českých věřících cele přiklonil k pravoslaví a ustavil po složitých jednáních Českou pravoslavnou eparchii, jejíž mateřskou církví byla Srbská pravoslavná církev.⁸⁹ Poprava Matěje Pavlíka Gorazda v době

⁸⁶ K v a p i l, Miroslav: *In honorem Ioanni Kršić (1891–1941)*. In: Kvapil, Miroslav (ed.): *Miscelanea slavica Litteraria*. Praha 1977, s. 76–79.

⁸⁷ C i b u l k a, Pavel: *Jihoslovanští vysokoškolsí studenti v Brně v meziválečném období*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada historická C 34, 1987, s. 29–36; H e j l, František: *Brno – centrum vysokoškolského vzdělávání mládeže jihovýchodní a východní Evropy v meziválečném období*. In: Zřídka veselý, František – Peša, Václav (eds.): *Brno mezi městy střední Evropy*. Sborník projevů, studií, úvah a sdělení z vědeckého symposia konaného 29.–30. listopadu 1979. Brno 1983, s. 39–57.

⁸⁸ M i t r o v i ć, Momčilo: *Saradnja Beogradskog univerziteta sa univerzitetima u Čehoslovačkoj 1918–1939*. In: *Studia balcanica bohemo-slovaca* VI, s. 299–310.

⁸⁹ M a r e k, Pavel: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942. Příspěvek k dějinám pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno 2004; t ý ž: *Církevní krize na*

heydrichiády – v pražském chrámu sv. Cyrila a Metoděje na Novém Městě se ukrývali atentáčníci na R. Heydricha a další parašutisté – přispěla k tomu, že jej Srbská pravoslavná církev uznala jako svatého mučedníka a jeho ikony a fresky zdobí řadu nových srbských chrámů.

Jistou spojnicí mezi Československem a Srbskem byla v meziválečné době také česká menšina, která se do rámce jugoslávského státu dostala spolu s celými jižními Uhrami usnesením trianonské mírové smlouvy. Tato menšina vznikala v národnostně smíšeném, ale řídce osídleném území jižního Banátu, který byl součástí habsburské Vojenské hranice, od počátku 20. let 19. století. Čeští kolonisté v jižním Banátu založili několik čistě českých osad. Přirozeným centrem tohoto osídlení se stalo město Bela Crkva. Větší část území, na němž žili čeští kolonisté, ale připadla po rozdělení Banátu do Rumunského království, v Království Srbů, Charvátů a Slovinců, resp. v Jugoslávii zůstala jen jedna čistě česká obec – Ablian (dnes Češko Selo), významný počet Čechů však žil také ve vesnicích Kruščica, Gaj a několika dalších a pochopitelně také v samotné Bele Crkvi.⁹⁰

Centrem českého národního života v Bělehradě se v meziválečném období stal Československý dům vybudovaný v roce 1928. V této budově sídlil nejvýznamnější víceméně český spolek – Československá obec v Bělehradě, své místo zde ale našly také další československé spolky a především, až do roku 1960, zde působila československá základní škola, již prošly stovky dětí. Československý

počátku první československé republiky (1917–1924). Brno 2005; t ý ž : *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*. Olomouc 2019; t ý ž : *Obtížný cizinec. Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej (Vasić) a meziválečné Československo (1920–1939)*. Olomouc 2020; t ý ž : *Ke spolupráci biskupa Gorazda (Pavlíka) se Srbskou pravoslavnou církví* – kapitola v této monografii, kde je také další autorova literatura k tématu.

⁹⁰ A u e r h a n , Jan: *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha 1921; T ý ž : *Československá větev v Jugoslávii*, Praha 1930; Š t ě p á n e k , Václav: *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 73–101; t ý ž : *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*. Národopisná revue 13, 2003, č. 1, s. 3–10; P a v l á s e k , Michal: *Exkurs do historie Banátské vojenské hranice s přihlédnutím k vzniku českých enkláv na jejím území*. Slovanský přehled 96, 2010, s. 243–262; t ý ž : *S motykou a Pánem Bohem: po stopách českých evangelíků ve Vojvodině*. Brno 2015; t ý ž : *Z Moravy až do Velikého Srediště: Etnografické podobenství o zapomenuté náboženské komunitě*. Brno 2020; D u g a č k i , Vlatka: *Svoj svome: češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*. Zagreb 2013; S c h o v a n e c , Karel: *Dějiny české osady Fabián v Království Jihoslovanském*. Edice textu Jaromír Linda. Bela Crkva 2013; K v a p i l , Václav: *Historie a stav naší menšiny na Banátě. Nejsem žádný Sokrat*. Edice textu Jaromír Linda. Bela Crkva 2013; J a k o u b - k o v á B u d i l o v á , Lenka – H a v e l , Stanislav: *České vesnice v srbském Banátu: etnologický výzkum*. Kruščica 2022.

dům se stal také důležitým střediskem uprchlíků na cestě z Protektorátu a Slovenského státu během let 1939–1941.⁹¹ V 60. letech 20. století byl dům znárodněn jugoslávským státem, do rukou nástupnických českých spolků byl zpětně předán při návštěvě prezidenta Miloše Zemana v lednu 2023.

Období druhé světové války

Po nacistické okupaci českých zemí se Bělehrad stal v letech 1939–1941 přestupní stanicí pro mnoho Čechů prchajících zpod nacistické nadvlády.⁹² V této činnosti jim pomáhal bývalý československý vyslanec v Jugoslávii Jaroslav Lípa, který po roce 1939 zůstal v Bělehradě jako soukromá osoba a navázal kontakt s českým odbojem. V českém i srbském protifašistickém odboji sehrál za druhé světové války významnou roli rovněž lékař srbského původu Aleksandar Gjurić (1898–1944), popravený nacisty ke konci války.⁹³

Českým veřejným míněním otřásly za války zprávy o teroru nacistů vůči srbskému civilnímu obyvatelstvu. Masakr studentů a učitelů gymnázia v Kragujevacu v roce 1941 pohnul českého básníka Františka Halase k napsání básně *Boga mi*, další český básník Petr Kříčka se touto tragickou událostí inspiroval k vytvoření poémy *Světly oblak*.

Vztahy mezi oběma okupovanými zeměmi se v politické rovině přenesly do emigrace, kde mezi sebou spolupracovaly, byť s časem se měnící intenzitou, československá exilová vláda v čele s Edvardem Benešem a jugoslávská emig-

⁹¹ L i n d a , Jaromír: *Československý dům v Bělehradě 1918–2018*. Bělehrad 2018.

⁹² T e j c h m a n , Miroslav: *Iniciativy čs. vojenské zahraniční služby na Balkáně v letech 1939–1941*. In: Zudová-Lešková, Zlatica – Hofman, Petr (eds.): *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945: sborník studií: příspěvky účastníků z mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze*. Praha 2008, s. 167–173. S o v i l j , Milan: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Praha 2016; t ý ž : *Jugoslávie jako tranzitní země československé emigrace v letech 1938–1940*. In: Sklenářová, Sylva (ed.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Ústí nad Orlicí 2011, s. 21–32; t ý ž : *Osudové okamžiky Království Jugoslávie na jaře roku 1941 očima představitelů československého exilu*. *Moderní dějiny* 25, 2017, č. 2, s. 123–146; t ý ž : *Československá emigrace v Jugoslávii na začátku druhé světové války*. In: *Odvaľujem balvan: pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Bratislava – Banská Bystrica 2013, s. 28–48. B r o d , Toman: *Cesty československých uprchlíků přes Balkán v letech 1939–1940*. In: *Československo a Juhoslávia*. Bratislava 1968, s. 400–405.

⁹³ S o v i l j , Milan: *Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurić*. In: Štěpánek, Václav – Mitáček, Jiří (eds.): *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII*, s. 455–471.

rační vláda, v jejímž čele stál, v podstatě formálně, nezkušený mladý král Petar II. Karađorđević. K praktické spolupráci mezi oběma vládami ovšem docházelo pouze zřídka, odhlédneme-li od kurtoazních návštěv a jednání, až na izolované případy, jakými byla společná zpravodajská, propagační a informační činnost,⁹⁴ koordinace v oblasti politiky vůči Maďarsku, nebo jugoslávské oduznání Mnichovské dohody. Českoslovenští politici se také snažili přispět ke stabilizaci prostředí jugoslávského exilu podporou některých konsenzuálních politiků, jakým byl například srbský politik Milan Grol.

Od roku 1944 se ovšem československá exilová vláda stále více upínala ke spolupráci s jugoslávským partyzánským hnutím v čele s Josipem Brozem, vystupujícím pod krycím jménem Tito. Československá zahraniční politika v nových orgánech národněosvobozenického hnutí rozpoznala budoucí vládce Jugoslávie. Spolupráce s jugoslávským exilem se poté pouze omezila na hledání cest, jak napomoci sjednocení domácího odboje s exilovou vládou. Edvard Beneš a Hubert Ripka, hlavní tvůrci československé zahraniční politiky, tudíž podporovali partyzánům potenciálně nakloněné jugoslávské činitele při hledání předsedy vlády, který by byl schopen s partyzány vyjednat smír. Jejich snaha nebyla zcela úspěšná, jelikož se v červnu 1944 premiérem nestal u Čechoslováků oblíbený srbský politik Milan Grol, ale bývalý bán charvátské bánoviny Ivan Šubašić. Československá exilová vláda poté pouze sledovala proces splynutí určitých složek jugoslávského exilu s národněosvobozenickým hnutím, s nímž od léta 1944 jednala o další poválečné mezistátní spolupráci. Tento výsledek představoval také závěr jedné éry česko-srbských, resp. československo-jugoslávských vztahů, která začala již v době Rakouska-Uherska.⁹⁵

⁹⁴ K této problematice viz článek Jonáše Pospíchala *Československý delegát u Společnosti národů jako pojitko mezijugoslávským exilem a vlastní 1941–1945* v této monografii.

⁹⁵ S o v i l j , Milan: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války. Očekávání, možnosti, realita*. Soudobé dějiny 26, 2019, č. 4, s. 472–493; t ý ž : *Pogled ka drugome: jugoslovenska izbeglička vlada očima čehoslovačkih političara i diplomata u emigraciji u toku Drugog svetskog rata*. Vojno-istorijski glasnik 68, 2018, č. 2, s. 110–141; t ý ž : *Závěr druhé světové války v Jugoslávii, otázka válečných zajatců a nábor nových vojáků očima československých exilových představitelů*. Slovanský přehled 106, 2020, č. 2, s. 247–270; P o s p í c h a l , Jonáš: *Odtažítost a vyčkávání. Vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943*. Slovanský přehled 102, 2016, č. 3, s. 451–502; t ý ž : *Od krále k maršalovi. Závěr styků československé exilové vlády s královskou exilovou vládou Jugoslávie a počátky její spolupráce s hnutím J. B. Tita v letech 1943–1945*. Studia historica Brunensia (Brno), 65, 2018, č. 2, s. 103–120; t ý ž : *Vyslanceká mise Jaroslava Lípy u jugoslávské vlády v letech 1938–1945*. In: Stehlík, Petr – Jan, Libor – Hladký, Ladislav (eds.): *Od moravských luk k balkánským horám: Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno 2019 s. 81–88; t ý ž : *Vztahy československé a jugoslávské exilové vlády v letech 1941–1945*.

Česko-srbské vztahy mezi lety 1945–1991

Po druhé světové válce byly vztahy mezi Československem a tzv. Titovou Jugoslávií rychle obnoveny, byť v jiných podmínkách (v obou zemích postupně ovládli politickou scénu komunisté).⁹⁶ Československý průmysl a také českoslovenští specialisté se výrazně podíleli na obnově válkou zničeného jugoslávského hospodářství,⁹⁷ do Československa také mířily ze srbských oblastí stovky učňů a dělníků, aby nabyly praktické dovednosti v průmyslové výrobě, nezanedbatelný byl také příliv vysokoškolských studentů. V době roztržky Jugoslávie se sovětským blokem v roce 1948 se Československo stalo útočištěm jugoslávské politické emigrace (tzv. imforbyrovců), která se snažila pomocí tiskovin, např. časopisu *Nova Borba*, a rozhlasového vysílání působit proti titovskému režimu v Jugoslávii. Ze srbských emigrantů byli nejvýraznějšími osobnostmi v Praze diplomat Slobodan Ivanović, novinář Milutin Rajković a bývalý účastník občanské války ve Španělsku Teodor Balk. Oficiální politické styky mezi oběma státy byly na přelomu 40. a 50. let 20. století prakticky zcela přerušeny, většina školících se jugoslávských občanů byla nucena vrátit se do vlasti.⁹⁸

Situace se zlepšila až počátkem 60. let. Důkazem přetrvávajících úzkých vazeb mezi Čechy a Srby byla např. reakce srbské společnosti na okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Srbská veřejnost, stejně jako veřejnost v celé Jugoslávii, tehdy vyjádřila svou solidaritu s obsazeným Československem. V Srbsku našli pomoc mnozí čeští turisté, kteří po 21. srpnu 1968 uvízli na Balkáně. Československé reformní hnutí mělo silný ohlas v intelektuálních kruzích na Bělehradské univerzitě a také v liberálně oriento-

Disertační práce obhájená na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Brno 2023.

⁹⁶ S e l i n i ć , Slobodan: *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi: (1945–1955)*. Beograd 2010; S o v i l j , Milan: *U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949*. Beograd 2012.

⁹⁷ T ý ž : *Česi i Slovaci u Hrvatskoj i Srbiji 1945.–1948./9.: prve godine iskustva s komunističkom Jugoslavijom*. Časopis za suvremenu povijest 42, 2010, č. 2, s. 413–432; t ý ž : *Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945–1948*. Istorija 20 veka 27, 2009, č. 2, s. 79–90; t ý ž : *Staro savezništvo i nova iskušenja: jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1948*. In: Janjetović, Zoran (ed.): 1945. Kraj ili novi početak? Tematski zbornik radova = 1945. The End or the New Beginning? Thematic Collection of Articles. Beograd 2016, s. 557–577.

⁹⁸ V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej: *Formování jugoslávské imforbyrovske emigrace v Československu*. Slovanské historické studie 29 (2003), s. 123–211; t ý ž : *Jugoslávská imforbyrovska emigrace v Československu 1948–1954*. In: Studia balcanica bohemo-slovaca VI, s. 345–365; t ý ž : *Iz Praga protiv Tita! jugoslavenska emigracija u Čehoslovačkoj*. Zagreb 2016.

vané skupině kolem tehdejšího předsedy Svazu komunistů Srbska Marka Ni-keziće.⁹⁹

Česko-srbské vztahy se až do rozpadu jugoslávské federace v letech 1991–1992 realizovaly převážně v kulturní oblasti. Po druhé světové válce se čeští čtenáři mohli seznámit s vrcholnými díly Iva Andriće, Branka Ćopiće, Dobri-ći Ćosiće, Miloše Crnjanského, Danila Kiše, Mirko Kovače, Borislava Pekiće, Aleksandra Tišmy a mnoha dalších srbských spisovatelů. Objevily se také pře-klady básní Stevana Raičkoviće, Vaska Popy, Desanky Maksimovićové ad. Četné překlady doplnily povědomí české veřejnosti o srbské literatuře z první poloviny 20. století i starší. Srbskou literaturu v tehdejším Československu překládali Otto František Babler, Oton Berkopec, Miroslav Kvapil, Ludvík Kundera, Luděk Kubišta, Vilém Závada, František Halas, Irena Wenigová, Milada Nedvědová, Jiří Fiedler a jiní. Nejplodnějším překladatelem z jihoslo-vanských literatur byl v poválečném období Dušan Karpatský (1935–2017). Ten vydal společně s Irenou Wenigovou v roce 1966 antologii *Snímky krajiny poe-zie*, v níž převládala díla srbských básníků. Podobně tomu bylo i u dalších antologií: *Deset jugoslávských novel* (1971), *Bílé vrány, aneb Pojďte si vymýšlet, pojďte si hrát* (1975), *Pět jugoslávských novel* (1985). Odborné znalosti o srbské literatuře po druhé světové válce v českém prostředí šířili literární historici, zejména Miroslav Kvapil (1930–2008),¹⁰⁰ Milada Černá (*1930) a Ivan Dorovský (1935–2021).¹⁰¹

⁹⁹ P e l i k á n , Jan: *Jugoslávie a Pražské jaro*. Praha 2008; t ý ž : *Vztahy Jugoslávie se Sovětským svazem a Československem v předvečer normalizace (leden–březen 1969)*. Slovanský přehled 93, 2007, č. 4, s. 501–520; D i m í č , Ljubodrag: *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*. In: *Studia balcanica bohemo-slovaca* VI, s. 381–415; S o v i l j , Milan: *Ohlasy so-větské okupace Československa v jugoslávském tisku*. In: *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro*. Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 7.–9. září 2008. Praha 2009, s. 57–65; V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej – P e l i k á n , Jan: *V čase odkvě-tání: Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989*. Praha 2021.

¹⁰⁰ N e d v ě d o v á , Milada Kateřina: *Miroslav Kvapil – představitel pražské univerzitní ju-goslavistiky v letech 1959–2000*. In: *Od Moravy k Moravě II*. s. 33–42.

¹⁰¹ K v a p i l , Miroslav: *Bohemo-serbica. Bohemo-croatica*. Praha 1995; t ý ž : *Miscelanea slavica litteraria*. Praha 1997; t ý ž : *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998; Č e r n á , Milada: *Charakter recepcy srbských, černohorských a bosenko-hercegovských literárních a kulturních jevů v 19. století (do roku 1918)*. In: Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš (eds.): *Jihoslo-vanské literatury v českém prostředí*. Brno 1999, s. 63–109; t á ž : *Charakter recepcy srbské, černohorské a bosensko-hercegovské literatury v zrcadle české literární kritiky a literárně-vědné publicistiky v období mezi dvěma světovými válkami*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 203–228; t á ž : *Literární obraz balkánské ženy jako součást tragismu srbského poválečného expresionismu*. *Slavia* 63, 1994, s. 277–286; t á ž : *Tragický vitalismus v srbské literatuře dvacátých let*. *Slavia* 63, 1994, s. 17–27; D o r o v s k ý , Ivan: *Dramatické umění jižních*

Naopak z češtiny do srbštiny byla po druhé světové válce přeložena, byť někdy s jistým zpožděním ve srovnání se slovinským či charvátským prostředím, významná díla české literatury, např. knihy Karla Havlíčka Borovského, Jaroslava Haška, Ivana Olbrachta ad. Zájem o českou kulturu ožil v Srbsku zejména v 60. letech 20. století. V roce 1962 vyšla v Bělehradě antologie *Savremena čehoslovačka poezija*, která v překladu Jary Ribnikarové a Desanky Maksimovićové seznamovala čtenáře s básněmi Vítězslava Nezvala, Jaroslava Seiferta a Viléma Závady.¹⁰² Bělehradské divadlo Atelje 212 uvádělo v 60. letech některé divadelní hry Jiřího Suchého a Jiřího Šlitra. Několik srbských filmových režisérů studovalo v těžké době na Filmové akademii múzických umění v Praze, např. Goran Paskaljević, Srđan Karanović, Goran Marković.¹⁰³ Srbská intelektuální veřejnost nikdy nepřijala okleštění české kultury způsobené po roce 1968 „politickou normalizací“ v Československu. V 70. a 80. letech se – přes protesty československého zastupitelského úřadu v Bělehradě – hrála v Srbsku dramata v Československu zakázaných autorů, např. Václava Havla či Milana Uhdeho, vycházely zde romány Milana Kundery, Bohumila Hrabala, Josefa Škvoreckého, Ludvíka Vaculíka, básně Jana Skácela nebo Jaroslava Seiferta. Skupina srbských intelektuálů podpořila v petici z února 1977 politické požadavky Charty 77. Významným zprostředkovatelem české kultury v srbském prostředí byl v té době zejména srbský bohemista Aleksandar Ilić (1945–2018).¹⁰⁴ Srbskou společnost neúnavně seznamoval s českou literaturou a kulturou rovněž bělehradský bohemista českého původu Dušan Kvapil (1934–2009).¹⁰⁵ Dalšími tlumočníky

Slovanů I (1918–1941). Brno 1995; t ý ž : *Některé zvláštnosti postmodernismu v srbské literatuře*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada literárněvědné slavistiky X 52, 2003, s. 39–46; t ý ž : *Moderna srpska poezija na češkom jeziku*. In: Razvoj modernog književnog jezika kod Srba i srpska književnost u kontekstu evropske književnosti. Beograd – Novi Sad 2000, s. 53n.

¹⁰² K o r d a - P e t r o v i ć , Alexandra: *Srbské překlady české poezie 20. století*. In: Vojtěch, Daniel (ed.): Česká literatura na konci tisíciletí II. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Praha 3.–8. července 2000. Praha 2001, s. 685–692.

¹⁰³ P r e j d o v á , Dominika: *Une école tchéque du cinéma yugoslave? Les étudiants yugoslaves á FAMU*. In: Tchoukarine, Igor (ed.): Entre mythe et réalité: les relations culturelles et politiques entre Tchéques et Slaves du Sud de l'Ex-Yugoslavie aux 19e et 20e siècles. Etudes de CEFRES, No 11, Prague, Septembre 2008, s. 59–68 [on-line]. Dostupné z: <<http://www.cefres.cz/pdf/etude11.pdf>>, [citováno 23. 7. 2010].

¹⁰⁴ Aleksandar Ilić vydal v roce 2000 v Bělehradě monografii nazvanou *Izgnana književnost*, která pojednává o perzekvované české literatuře v období 1939–1989. V říjnu 2011 převzal A. Ilić v Praze „Cenu Gratias Agit“ za šíření dobrého jména Československa a České republiky v zahraničí.

¹⁰⁵ Š t ě p á n e k , Václav: *Dušan (Duško) Kvapil – srbský bohemista, překladatel a přední propagátor česko-srbské vzájemnosti*. In: Od Moravy k Moravě II, s. 13–31.

perzekvovaných českých autorů do srbštiny byli např. Milan Čolić, Biserka Rajčić či Nikola Kršić.

Nejnovější období

Rozpad jugoslávské federace na počátku 90. let 20. století postavil českou veřejnost před dilema, jak vyhodnotit zánik tohoto společného státu a také sérii krvavých válek, zejména v Chorvátsku a Bosně a Hercegovině, které rozpad Jugoslávie doprovázely. Většina českých médií považovala pod vlivem tehdejšího jednání prezidenta Slobodana Miloševiče a agresivního chování některých srbských ozbrojených formací (zejména ve Vukovaru, Srebrenici, Žepě a na dalších místech) za podstatného – i když ne jediného – viníka tragického rozpadu jugoslávské federace tehdejší Srbsko a jeho tehdejší režim. Po celou dobu se však v českém prostředí vyskytovali i prosrbsky zaměřeni intelektuálové, např. levicově orientovaní publicisté v listech *Právo*, *Haló noviny*, mediálně známý lékař-dietolog Rajko Doleček (1925–2017),¹⁰⁶ někdejší politopadový československý ministr zahraničí a posléze, v letech 1998–2001, zpravodaj OSN pro lidská práva v bývalé Jugoslávii Jiří Dienstbier (1937–2011),¹⁰⁷ příležitostně však i předseda pravicové Občanské demokratické strany Václav Klaus a část jeho politických stoupenců, stejně jako tehdejší předseda České strany sociálně demokratické a pozdější prezident Miloš Zeman a celá řada členů strany (Jaroslav Foldyna aj.). Vzájemné styky se Srbskem, jako dominantní republikou v roce 1992 nově ustavené Svazové republiky Jugoslávie (SRJ), byly v první polovině 90. let v podstatě zcela zmrazeny. K opětovnému oživení dvoustranných kontaktů došlo teprve po ukončení války v Bosně a Hercegovině v závěru roku 1995. Diplomatické vztahy mezi Českou republikou (ČR) a SRJ byly normalizovány počátkem prosince 1995. Česká vláda tehdy rozhodla o opětovném povýšení diplomatického zastoupení v Bělehradě na úroveň velvyslanectví. Krátce nato navštívil Bělehrad český premiér Václav Klaus (v dubnu 1996). Vzájemné sblížení bylo však znovu na čas přetrženo v průběhu roku 1998 v důsledku zhoršující se situace v Kosovu. Během vojenského úderu

¹⁰⁶ Svě názory na rozpad Jugoslávie a následné války vypsali v *Rajko Doleček* v knihách *Jihoslovanští bratři Srbové, Chorvati a Muslimové*, s. 1. 1992; *Žalují! Kritické poznámky k mýtům o Evropské unii, NATO a USA v souvislosti s událostmi v Jugoslávii: podvoje na Kosovu*. Praha 2000; *Necenzurované obrazy z dějin jihoslovanických bratrů: kdo rozbil Jugoslávii?* Říčany u Prahy 2007; *Necenzurované obrazy z dějin Kosova a Metohije*, s. 1. 2009; *Necenzurované obrazy II.: z dějin Kosova a Metohije*. Ostrava 2009; *Sága českého lékaře po 92 letech: Srebrenica – NATO – Kosovo*. Opava 2017.

¹⁰⁷ Svě názory a pohled na události rozpadu Jugoslávie a kosovskou krizi formuloval Dienstbier pregnančně ve své knize *Daň z krve*. Praha 2003.

Severoatlantické aliance proti Miloševićově Jugoslávii na jaře 1999 (Česká republika se krátce před tím stala členem NATO) se česká společnost ostře rozdělila na kritiky a sympatizanty Srbska a na zastánce a odpůrce vojenského způsobu řešení krize v Kosovu. Po odchodu srbských ozbrojených sil z Kosova bylo v rámci mezinárodních jednotek KFOR (Kosovo Force), které převzaly vojenskou kontrolu nad Kosovem, rozmístěno v tomto regionu mj. i několik stovek českých vojáků.

Teprve po skončení režimu Slobodana Miloševiče na podzim roku 2000 a zrušení všech mezinárodních restrikcí uvalených na Srbsko znovu obnovily podmínky pro zlepšení vztahů mezi Čechy a Srby. O normalizaci politických a hospodářských kontaktů jednali v Praze v roce 2001 tehdejší premiér Svazové republiky Jugoslávie Zoran Žižić a premiér Srbské republiky Zoran Đinđić. Z české strany měla význam pro opětovné mezistátní sblížení cesta vládní delegace do Bělehradu vedená tehdejším premiérem Milošem Zemanem v lednu 2002. Jediným krizovým momentem ve vzájemných vztazích v období po pádu Slobodana Miloševiče bylo v květnu 2008 uznání samostatnosti Kosova českou středopravicovou vládou v čele s premiérem Mirkem Topolánkem na návrh tehdejšího ministra zahraničních věcí Karla Schwarzenberga, po kterém byl na přechodnou dobu z Prahy odvolán srbský velvyslanec. Vztahy se však poměrně brzy urovnaly. V následujících letech ČR stabilně podporovala ideu vstupu Srbska do Evropské unie.

Od přelomu 20. a 21. století se podařilo postupně navyšovat obrat vzájemné obchodní výměny mezi Českou republikou a Srbskem. Objem českého vývozu do Srbska dosáhl v roce 2008 úrovně přes 7,5 miliardy korun a dovoz ze Srbska 4,3 miliardy korun. V důsledku ekonomické krize ve světě v roce 2009 však ve druhém decéniu 21. století poklesla úroveň česko-srbského obchodu zhruba na polovinu. Česká republika vyváží do Srbska zejména motorová vozidla a jejich součástky, prací a čisticí prostředky, průmyslové pece, mléčné výrobky a sklo. Hlavními dovozními komoditami České republiky ze Srbska je železo, ocel, pneumatiky, elektrické kabely a dráty.¹⁰⁸

Srbsko bylo na počátku 21. století největším příjemcem vládního programu české zahraniční rozvojové pomoci. Kooperace probíhala na základě Programu zahraniční rozvojové spolupráce mezi Českou republikou a Srbskem, který stanovil za prioritní sektory bilaterálních kontaktů oblast životního prostředí, průmyslu, dopravy, zdravotnictví, sociálního sektoru a zemědělství. Geograficky směřovala česká pomoc převážně do centrálního a jihovýchodního

¹⁰⁸ Údaje Ministerstva průmyslu o obchodu ČR [on-line]. Dostupné z: <<http://www.mpo.cz/kalendar/download/71595/priloha003.pdf>>, [citováno 23. 1. 2010].

Srbska.¹⁰⁹ Celkově věnovala vláda ČR v průběhu let 2002–2012 na realizaci konkrétních projektů v Srbsku zhruba 23 miliardů euro.¹¹⁰ Vzhledem k tomu, že ČR dlouhodobě podporuje snahy Srbska o vstup do Evropské unie, zaměřila se Česká rozvojová agentura, jejímž prostřednictvím je od roku 2008 vládní pomoc Srbsku poskytována, také na evropskou dimenzi vzájemné spolupráce, zejména na poskytování technického know-how a předávání zkušeností z procesu ekonomické transformace v postkomunistických zemích.¹¹¹

Na rozvojové pomoci pro Srbsko se podílejí také některé kraje České republiky, konkrétně Jihomoravský kraj a Olomoucký kraj.¹¹² Jihomoravský kraj, který v oblasti meziregionální spolupráce se Srbskem došel patrně nejdál, spolupracuje s oblastí Šumadija v centrální části Srbska s centrem v městě Kragujevac, na čemž měl největší zásluhu tehdejší náměstek hejtmána Jihomoravského kraje RNDr. Igor Poledňák. Hlavní pozornost v rámci spolupráce se soustřeďuje na kontakty mezi školami, podnikatelskou sférou a subjekty veřejné správy, v Kragujevci se pravidelně na gymnáziu vyučuje čeština, kraj také uděluje stipendia pro studium na brněnských vysokých školách.¹¹³ Jihomoravský kraj založil v roce 2007 „Cenu Františka Alexandra Zacha“ za přínos k rozvoji česko-srbských vztahů. Mezi doposud oceněnými byl např. srbský bohemista Dušan Kvapil, český balkanista Václav Štěpánek, dlouholetý lektor českého jazyka a poté profesor na Univerzitě v Bělehradě Jaromír Linda, první československý ministr zahraničí a zpravodaj OSN pro lidská práva v bývalé Jugoslávii Jiří Dienstbier, srbský bohemista, předkladatel a velvyslanec v ČR Aleksandar Ilić...

Relativně úspěšně se dařilo v uplynulých dvaceti letech rozvíjet také česko-srbské kulturní kontakty. V roce 1990 vyšel v Praze sborník *Co se stalo na Kosovu*

¹⁰⁹ *Program rozvojové spolupráce mezi Českou republikou a Srbskem a Černou Horou na období 2006–2010* [on-line]. Dostupné z: <http://www.mzv.cz/jnp/cz/zahranicni_vztahy/rozvojova_spoluprace/dvoustranna_zrs_cr/prioritni_zeme/srbsko/index.html> [citováno 23. 1. 2010]; K o l e k t i v a u t o r ů : *Stabilita Balkánu a Evropská unie. Příspěvek České republiky*. Praha 2006; *Vztahy České republiky se Srbskem a Černou Horou*. Praha 2004.

¹¹⁰ Internetové stránky Velvyslanectví ČR v Bělehradě [on-line]. Dostupné z: http://www.mzv.cz/belgrade/cz/zahranicni_rozvojova_spoluprace/ [citováno 16. 5. 2016].

¹¹¹ Internetové stránky České rozvojové agentury [on-line]. Dostupné z: <http://www.czda.cz/cra/projekty/srbsko.htm> [citováno 16. 5. 2016].

¹¹² Internetové stránky krajských úřadů [on-line]. Dostupné z: <<http://www.kr-jihomoravsky.cz/Default.aspx?PubID=25986&TypeID=1>>; <http://www.kr-olomoucky.cz/Olomoucky-Kraj/Mezinárodní+kontakty/Partnerské+regiony+Olomouckého+kraje/Autonomní+oblast+Vojvodina+%28Srbsko%29/AUTONOMNÍ+OBLAST+VOJVODINA_CZ.htm?lang=CZ>, [citováno 30. 1. 2010].

¹¹³ M i k e s k a , Martin: *Meziregionální spolupráce českých a srbských samospráv*. Navýchod speciál – Srbsko a Černá Hora, Bosna a Hercegovina 5, 2005, s. 20–22.

rovném s úryvky historických studií a esejí a také s básněmi 10 srbských autorů s kosovskou tematikou. O šest let později byla péčí balkanisty z Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Ivana Dorovského vydána antologie moderní srbské poezie *Nekonečný modravý kruh* a v roce 2002 *Malá krabička* – antologie nejkratších srbských povídek 20. století.¹¹⁴ Českého překladu ze srštiny se dočkala např. díla Milorada Paviće, Vladimira Arsenijeviče, Dragana Velikiće či jednoho z nejvýznamnějších srbských autorů druhé poloviny 20. století Danila Kiše (1935–1998) a také kompletní dílo Iva Andriće. V roce 2001 vyšel v Praze *Slovník balkánských spisovatelů*, který obsahuje úvodní studii o srbské a černohorské literatuře z pera brněnského slavisty Ivana Dorovského a 255 bio-bibliografických hesel týkajících se srbských, černohorských a bosenskosrbských autorů, která napsali Ivan Dorovský a Václav Štěpánek.¹¹⁵ Ze současné srbské kultury je v českém prostředí známá především svérázná srbská dechovka, která se mezi Čechy, zejména mladší generace, těší značné popularitě. V České republice opakovaně úspěšně vystupují hudebníci z bývalé Jugoslávie, zejména Goran Bregović či Boban Marković se svými orchestry.

Bez povšimnutí nezůstává ani film. Například film *Underground* režiséra Emira Kusturici z roku 1995 se částečně natáčel v Praze a získal dokonce nominaci na prestižní českou filmovou cenu „Český lev“. Na mezinárodním filmovém festivalu v Karlových Varech byl v roce 2012 uveden snímek Miroslava Momčiloviće *Smrt čoveka na Balkanu*, který tu získal „Cenu za nezávislou kameru“.¹¹⁶ Srbské filmy se často objevují i na českém festivalu věnovaném dokumentárnímu filmu Febiofest. Například v roce 2009 zde slavil divácký úspěch snímek srbského režiséra Uroše Stojanoviće *Čarlston za Ognjenku*, v ročníku 2015 byl uveden mezinárodně úspěšný snímek Vuka Ršumoviće *Ničije dete*.¹¹⁷

V Srbsku byly ve druhé polovině 90. let vydány knihy českého filozofa Jana Patočky a některé romány Karla Čapka či publikace Karla Teigeho (opět po nejvíce v překladech A. Iliće). Ze současných českých autorů jsou do srštiny překládáni zejména Arnošt Lustig, Michal Viewegh, Jáchym Topol, Michal Ajvaz ad., jejichž díla překládají mj. Ivana Kočevski či Vladan Matić.

¹¹⁴ *Malá krabička. 100 nejkratších srbských povídek.* (úvod napsal Ivan Dorovský). Brno – Boskovice 2002.

¹¹⁵ D o r o v s k ý, Ivan a kol.: *Slovník balkánských spisovatelů. Albánská, bosensko-hercegovská, bulharská, chorvatská, makedonská, slovinská, srbská a černohorská literatura.* Praha 2001.

¹¹⁶ Internetové stránky Mezinárodního filmového festivalu Karlovy Vary [on-line]. Dostupné z: <http://www.kviff.com/cs/program/film/297554-odumirani/> [citováno 16. 5. 2016].

¹¹⁷ Internetové stránky filmového festivalu Febiofest [on-line]. Dostupné z: <http://www.febiofest.cz/cs/minule-rocniky> [citováno 16. 5. 2016].

Vzhledem k dlouhé české tradici pojímat jihoslovanské národy jako jeden celek se první syntézou dějin Srbska v českém prostředí stala až kniha *Dějiny Srbska* z roku 2005.¹¹⁸ Srbským dějinám se v ČR kromě autorů uvedené syntézy – Jana Pelikána, Lubomíry Havlíkové, Tomáše Chrobáka, Jana Rychlíka, Miroslava Tejchmana a Ondřeje Vojtěchovského – věnují rovněž Miroslav Šesták, Ladislav Hladký a Václav Štěpánek. Posledně jmenovaný napsal rozsáhlou monografii *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*, v níž se podařilo vyložit souvislosti mezi srbským, resp. jugoslávským politickým vývojem ve 20. století a složitými národnostními problémy v oblasti Kosova.¹¹⁹ Vzájemné kontakty udržují také Maticе moravská v Brně a Matica srpska v Novém Sadu, z jejichž spolupráce vzešly kolektivní monografie *Od Moravy k Moravě I–III*. Kniha, kterou čtenář drží v rukou, je čtvrtým dílem této spolupráce.¹²⁰ V roce 2013 byla v Srbsku za podpory Jihomoravského kraje vydána kniha *Česi u Srbiji i Crnoj Gori i Česi u Šumadiji* a o dva roky později vyšla v Bělehradě kniha *O Česima i njihovim potomcima u Srbiji južno od Save i Dunava*, která přinesla životní příběhy stovky více či méně známých Čechů, kteří v minulosti svou prací přispěli k rozvoji Srbska.¹²¹

Srbštinu bylo donedávna možno studovat jako samostatný filologický obor spolu s literaturou na filozofických fakultách v Praze v rámci Katedry jihoslovanských a balkanistických studií a v Brně v rámci Semináře jihoslovanských filologií a balkanistiky Ústavu slavistiky na oboru balkanistika nebo na samostatném oboru srbský jazyk a literatura. Po reformách studia v Brně je možno od roku 2018 studovat srbštinu na ústavu slavistiky v rámci široce pojatého areálového studia v bakalářském oboru Jihoslovanská a balkánská studia se specializací na srbštinu, v magisterském oboru pak v rámci programu Slavistika s patřičnou specializací. Na ústavu slavistiky brněnské filozofické fakulty pak také lze o srbských tématech bádát i v doktorském studiu na oborech Are-

¹¹⁸ Pelikán, Jan – Havlíková, Lubomíra – Chrobák, Tomáš – Rychlík, Jan – Tejchman, Miroslav – Vojtěchovský, Ondřej: *Dějiny Srbska*. Praha 2005.

¹¹⁹ Štěpánek, Václav: *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*. Brno 2011.

¹²⁰ Hladký, Ladislav – Štěpánek, Václav (eds.): *Od Moravy k Moravě I. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*. Brno – Novi Sad 2005; Koprivica, Verica – Korda-Petrović, Aleksandra – Štěpánek, Václav (eds.): *Od Moravy k Moravě II: z historie česko-srbských vztahů / Od Morave do Morave II. Iz istorije česko-srpskih odnosa*. Novi Sad – Brno 2011; Štěpánek, Václav – Hladký, Ladislav – Koprivica, Verica (eds.): *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů*. Brno – Novi Sad 2017.

¹²¹ Karamijalković, Nenad: *Česi u Srbiji i Crnoj Gori i Česi u Šumadiji*. Kragujevac 2013; Petrović, Vuk: *O Česima i njihovim potomcima u Srbiji južno od Save i Dunava*. Beograd 2015.

álově-filologická studia, Slovanské jazyky a Slovanské literatury. Na filozofické fakultě v Praze prochází v době vzniku této publikace studium srbštiny jakož i dalších jihoslovanských oborů velkou reformou, nicméně lze očekávat, že srbština se i v rámci nové katedry, které v sobě bude sdružovat etnologii, střeoevropská a jihoslovanská a balkanistická studia, stane nezbytnou součástí portfolia tohoto ústavu.¹²² V Srbsku lze bohemistiku studovat na Filologické fakultě Bělehradské univerzity, kde působí v rámci kabinetu bohemistiky český lektorát a odborné předměty vyučují dvě profesorky, dvě docentky a asistentka, na středoškolské úrovni pak na Druhém gymnáziu v srbském městě Kragujevac.

V důsledku válečných událostí v srbském etnickém prostoru na konci 20. století a také vzhledem k velkému propadu životní úrovně v Srbsku výrazně vzrostl na přelomu tisíciletí počet Srbů dlouhodobě žijících v České republice. Podle sčítání obyvatel v ČR z roku 2011 se k srbské národnosti přihlásilo oficiálně zhruba 1 700 lidí,¹²³ v roce 2021 to již bylo téměř 3 000 osob,¹²⁴ reálně však může v ČR žít i několiknásobně více Srbů. O srbské diaspoře v České republice píše Helena Bočková v samostatném článku v této monografii.

Česká menšina v Srbsku žije, jak bylo uvedeno již dříve, zejména v oblasti Banátu. Potomci českých přistěhovalců zde obývají několik obcí s dodnes zřetelným českým kulturním vlivem. K české národnosti se v Srbsku hlásilo ještě v prvním desetiletí 21. století zhruba 2 500 osob,¹²⁵ při sčítání v roce 2021 to však bylo již pouhých 1 300 osob, z nichž ještě ne všichni hovoří českým jazykem.¹²⁶ Od roku 1990 aktivně působí v banátské obci Bela Crkva organizace Matice česká, která sdružuje krajanské spolky působící v okolních obcích s českou komunitou (Češko Selo, Krušica a Gaj). K dalším významným českým spolkům v Srbsku patří např. sdružení Češi Šumadije či Česká beseda Bělehrad.¹²⁷ V roce 2009

¹²² Internetové stránky Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, <https://kjbs.ff.cuni.cz/cs/>; internetové stránky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Ústav slavistiky, <https://slavistika.phil.muni.cz/>. Také K r e j č í , Pavel: *Jihoslovanské jazyky na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Tradice a současnost*. In: Pospíšil, Ivo – Paučová, Lenka (eds.). *Ústav slavistiky. Východiska a perspektivy*. Brno 2019, s. 38–48; Š t ě p á n e k , Václav: *Bádání o historii, kultuře a literatuře jihoslovanských národů na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Tradice a současnost*, tamtéž, s.49–59.

¹²³ Databáze Českého statistického úřadu. [on-line]. Dostupné z: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=statistiky#katalog=30261>, [citováno 13. 5. 2016].

¹²⁴ <https://www.scitani.cz/narodnost#skupina-57198>

¹²⁵ Š t ě p á n e k , Václav: *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*. *Národopisná revue* 13, 2003, č. 1, s. 3–10.

¹²⁶ <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020102?languageCode=sr-Cyrl>,

¹²⁷ Internetové stránky českého velvyslanectví v Bělehradě [on-line]. Dostupné z: <http://www.mzv.cz/belgrade/cz/informace/krajane/kontakty/index.html>, [citováno 13. 5. 2016].

byl v Srbsku přijat Zákon o národních radách národnostních menšin a na základě tohoto zákona došlo ke zřízení České národní rady (srbsky Nacionalni savet češke nacionalne manjine).¹²⁸ Úkolem rady je zastupovat zájmy české menšiny v Srbsku, v prvé řadě v oblasti užívání národního jazyka a rozvoje národní kultury. Kromě toho je ovšem česká menšina organizována v řadě místních českých besed.

Јана Шкерлова – Томаш Хробак – Вацлав Шийејанек
Преглед историје чешко-српских односа

Односи између Чеха и Срба имају вишевековну традицију, али је интензитет њиховог развоја био променљив у различитим временима. У раду је дат сажет, но и чињеницама богат преглед чешко-српских односа од средњег века до данас.

Контакти између чешких земаља и Србије били су у средњем веку само спорадични. Стварна веза између Чеха и Срба (у етничком, народном смислу) настаје тек у 19. веку, чему је у значајној мери допринела идеја словенске узајамности. Главни протагонисти чешко-српских контаката прве половине 19. века, спочетка особито на пољу културе и науке, били су на чешкој страни међународно признати слависти Јозеф Добровски и Павел Јозеф Шафарик. Међу српским личностима са највећим утицајем на чешки народни препород издваја се Вук Стефановић Караџић, који је чешку јавност упознао с богатством српске јуначке поезије. Развој непосреднијих политичких контаката између Чеха и Срба сеже у другу половину 19. века. Значајну улогу је у томе имао чешки славенофил и војни познавалац Франтишек Александар Зах, који је тада живео у Књажевини Србији и својим деловањем допринео изградњи српске војне академије. Важни за повезивање чешке и српске средине свакако су и чешки досељеници у српски део Баната, који су доцније чинили и истакнуту чешку колонију у Београду. Чеси у Србији су били људи практично свих професија – од земљорадника, занатлија и најамних радника до интелектуалаца и инжењера. Но, дуго су само језгро контаката представљале културне везе, у првом реду међукњижевна размена која се интензивно развијала. Велики пропагатор чешке културе у Србији у 19. веку био је књижевник и историчар Јован Јовановић-Змај. На чешкој страни био је истакнути новинар и писац Јозеф Холечек, који је превео и издао монументални избор српских јуначких епова под називом *Srbská národní epike*. Музиколог и

¹²⁸ Internetové stránky České národní rady v Srbsku [on-line]. Dostupné z: <http://www.savet-cha.rs/>, [citováno 13. 5. 2016].

сликар Лудвик Куба је на прелому 19. и 20. века чешкој јавности представио српско народно стваралаштво. У том периоду се српском средњовековном историјом бавио Константин Јиречек, чешки историчар и балканиста у Бечу. Почетком 20. века су у Краљевину Србију интензивно почели да продиру чешка индустрија и финансијски капитал. Највише су се на то том пољу ангажовале Прашка кредитна банка и Предузетничка банка. Чеси су у Србији, осим банака, основали и неколико шећерана и пивара. Током балканских ратова 1912–1913. чешко-српске симпатије су се показале на ратишту на које се упутило неколико добровољачких група чешких лекара, с циљем да помогну Србима. Свој врхунац је политичка подршка и сарадња између Чеха и Срба доживела за време Првог светског рата у раду факултетског професора, филозофа и политичара Тамаша Гарика Масарика, који је свој допринос дао не само оснивању самосталне чехословачке, већ и југословенске државе. Од 1918. године па све до распада вишенационалне Југославије почетком 90-их година 20. века чешко-српски односи били су саставни део ширих чехословачко-југословенских веза. Билатерална чешко-српска сарадња у смислу културних, економских и политичких веза обновљена је у потпуности на прелому 20. и 21. века, између самосталних држава Чешке и Србије.

Овај чланак не одликује само стремљење ка прегледном представљању старијих – релативно познатих фаза – развоја чешко-српских веза, већ и покушај првог представљања развоја чешко-српске сарадње у последње три деценије и то у што комплекснијем облику, тј. од кооперације у економској и политичкој области па све до савремених контаката у култури, школству и науци. Притом за читаоце могу бити значајни богати библиографски подаци који садрже велики број монографија, студија и чланака, нарочито са чешке стране, написаних на тему чешко-српских односа.

Jana Škerlová – Tomáš Chrobák–Václav Štěpánek

An Overview of the History of Czech-Serbian Relations

The article provides a concise and factually dense outline of the history of Czech-Serbian relations from the Middle Ages to the present day. In the Middle Ages contacts between the Czech Lands and Serbia were somewhat sporadic. The real growth in Czech-Serbian relations took place in the 19th century, during the national emancipation and liberation efforts of Czechs and Serbs to establish the independence first of their nations and then of their states. The idea of Slavic mutual cooperation was an important factor that helped to intensify Czech-Serbian relations. On the Czech side, the principal protagonists

of Czech-Serbian contacts of the time, especially in science and culture, were the Slavic scholars Josef Dobrovský and Pavel Josef Šafařík, the Slavophile František Alexandr Zach, the journalist and writer Josef Holeček, the ethnomusicologist and painter Ludvík Kuba, the historian Konstantin Jireček and others. Later political support and cooperation between Czechs and Serbs culminated at the beginning of the 20th century and during the First World War with the activities of university professor, philosopher and politician Tomáš Garrigue Masaryk. From 1918 until the breakup of multinational Yugoslavia in the early 1990s, Czech-Serbian contacts were part of wider Czechoslovak-Yugoslav relations. Bilateral Czech-Serbian relations were fully restored – in the cultural, economic and political fields – at the turn of the 20th and 21st centuries, in connection with the establishment of the independent Czech and Serbian states. The principal merit of the article being presented is not only the clear recording of the most important facts about Czech-Serbian contacts that have developed over several centuries, but also the rich bibliographic references in the notes, documenting a large number of monographs, studies and articles, especially on the Czech side, written in the past about the history of Czech – Serbian relations.

OD MORAVY K MORAVĚ IV

Z historie česko-srbských vztahů

Editoři: Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovičová, Václav Štěpánek, Ladislav Hladký

✧ Novi Sad, Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou 2024 ✧

Václav Štěpánek

Česká stopa na soluňské frontě

V minulém svazku publikace *Od Moravy k Moravě III*, který vyšel v roce 2017 a připomínala se v něm česko-srbská spolupráce v letech Velké války a její dozvuky v meziválečném období, byly publikovány také dvě studie, které se zabývaly vojenskou spoluprací Čechů se srbskou armádou – ať již en block, jak tomu bylo v práci Richarda Stojara *Fenomén vojenských dobrovolníků. Na straně sympatického nepřítelů proti nesympatické vlasti*, či v nejmasovějším bojovém vystoupením českých dobrovolníků na srbské straně proti centrálním mocnostem – v rámci I. srbské dobrovolnické divize v bojích v Dobrudži – jak zdůrazňoval článek Dalibora Váchy *Po boku srbských bratří. Čechoslováci v srbské dobrovolnické divizi v Dobrudži za první světové války: sonda do každodennosti jejich života*. Přesto ale téma srbsko-české vojenské spolupráce nebylo zcela vyčerpáno. Česká dobrovolnická účast v srbské armádě totiž byla korunována vystoupením několika stovek českých důstojníků a vojáků na soluňské resp. makedonské frontě Velké války, kde se Češi v srbských službách účastnili slavné a srbskou historiografií až mytizované epopeje dobývání vrchu Kajmakčalan v pohoří Nidže, či bitvy v ohbí Černé řeky v dnešní Severní Makedonii, nebo, to však už v menší míře, při definitivním průlomu soluňské fronty v září roku 1918, jenž významnou měrou přispěl k porážce centrálních mocností ve válce. Podstatná část českých dobrovolníků ze soluňské fronty pak tvořila od jara 1918 pilíř vznikající československé střelecké brigády ve Francii (21. a 22. střeleckého pluku), do níž byli čeští bojovníci z Balkánu na žádost Československé národní rady převeleni. Nutno však podotknout že na soluňské frontě Češi nebojovali pouze v rámci srbské armády: několik desítek mužů – jejich počet není dodnes přesně znám – totiž působilo také ve francouzské východní armádě. Šlo prakticky o zbytek roty Nazdar,¹ jež se proslavila v květnu roku 1915 na francouzské

¹ Rota Nazdar vznikla z Čechů, žijících ve Francii, na začátku první světové války a pojmenována byla podle sokolského pozdravu. Vzhledem k ne tak dávým haagským úmluvám

frontě v bojích u Arrasu. Konečně nejvíce českých vojáků ale bojovalo pochopitelně na protější straně, v rámci vojska habsburské monarchie. Většinou se však nestávalo, jak tomu bylo na různých úsecích ruské fronty, že by zde čeští dobrovolníci stáli tváří v tvář českým vojákům c. k. armády, protože srbská armáda zaujímalá v rámci soluňské fronty postavení především proti armádě bulharské a částečně německé, s rakousko-uherskou armádou přicházela do styku minimálně.

V následující kapitole této naší v pořadí již čtvrté kolektivní monografie tedy přibližujeme, s nezbytnými přesahy do obecnější historie událostí na Soluňské frontě i jinde, účast českých dobrovolníků na bojích jižní evropské fronty, a to jak na základě pramenné literatury, tak, pochopitelně, také z pozdějších i recentních vědeckých zdrojů a archivů. Skutečnost, že jsme místy nechali promlouvat české účastníky bojů více, než je v běžném úzu obvyklé, doufáme přispěla k barvitějšímu vyobrazení dnes již z velké části zcela zapomenutých 110 let starých událostí. Stejně tak jsme se rozhodli některé aktéry dějů v poznámkách pod čarou více přiblížit a nastínit u těch, kteří vše přežili, i jejich poválečné osudy, jež si svou dramatickostí mnohdy nezapadly s jejich bojovou cestou ve Velké válce. Nejspíš ani příliš nepřekvapí, že hlavními vypravěči následujících příběhů jsou vesměs důstojníci. Mužstvo, jakkoli samozřejmě na něm ležela hlavní tíha bojů, po sobě až na výjimky nezanechalo příliš psaných dokumentů, a bez mravenčí a časově nesmírně náročné heuristické práce ve Vojenském ústředním archivu a ve Vojenském archivu v Bělehradě (kde o povolení k bádání musí požádat ambasáda), by ani nebylo možné dojít k jmennému seznamu všech nebo alespoň části zúčastněných a ani nebylo možno stanovit konečný počet těch, kteří se bojů na Soluňské frontě a v srbské královské armádě vůbec zúčastnili. Tato záležitost tak zůstává jako dluh do budoucna.

o vedení válek (1899 a 1907 – bod III. první konference zakazoval angažování státních příslušníků nepřátelského státu v regulární armádě protivnického státu), které se jejich signatáři přinejmenším zpočátku snažili dodržovat, se jako jediná možnost vojenského vystoupení českých dobrovolníků proti vojskům centrálních mocností jevila francouzská cizinecká legie, s níž museli uzavřít časově vymezený kontrakt a v rámci níž pak také rota vznikla (došlo k tomu 31. srpna 1914 a byla to 1. rota praporu C II 1. pluku Cizinecké legie). Poprvé byla rota jako celek nasazena do boje v květnu 1915 u Arrasu, kde splnila jako jediná z útočících jednotek svůj úkol, ovšem za cenu velkých ztrát. Proto musely být její zbytky rozformovány a její příslušníci delegováni do jiných jednotek cizinecké legie. Boje v bitvě u Arrasu byly zároveň prvním masovým vystoupením českých dobrovolníků proti ústředním mocnostem. Sice již před tím, záhy po vypuknutí války, byla založena z Čechů žijících v Rusku Česká družina, ale její příslušníci byli po četách přidělováni k různým útvarům carské armády a využíváni k výzvědným účelům, které sice samy o sobě byly velmi nebezpečné a mnoho českých vojáků při nich padlo, nicméně nešlo o útočné bojové nasazení.

Soluňská fronta

Soluňská nebo makedonská fronta byla vedle západní, východní a italské čtvrtou frontou na evropské půdě během Velké války. V historii války bývá většinou opomíjena, přestože na ní proti sobě v rozhodujících chvílích v září 1918 stálo téměř 1 300 000 mužů a její průlom ze strany dohodových vojsk mezi 14. a 17. zářím v bitvě o horské plató Dobro Pole se tak stal jedním z nejdůležitějších událostí Velké války a představoval zásadní obrat směrem k dohodovému vítězství.² Šlo také o jedinou evropskou frontu, v rámci níž proti sobě stála prakticky všechna evropská vojska s výjimkou marginální portugalské a belgické armády.

Původně tato fronta vznikla s cílem pomoci srbskému dohodovému spojenci během ofenzívy Centrálních mocností na podzim 1915. Z krvavé dardanelské fronty, kde se neblaze svým špatným a na ztráty bezohledným vedením bojů „proslavili“ zejména britští velitelé, a naopak hrdinným odporem získal věhlas pozdější budovatel moderního Turecka Mustafa Kemal, tak přesunuli západní dohodoví spojenci (na pozvání řeckého premiéra Eleftheriose Venizelose, ale proti vůli řeckého krále Konstantina, jehož manželka byla sestrou německého císaře Viléma II.) do Soluně 156. francouzskou divizi a 10. irskou divizi, nicméně úsilí dohodových jednotek nebylo takové, aby dokázalo oddálit srbskou porážku, na níž se svorně podílela německá, rakousko-uherská a bulharská vojska. Srbská armáda, jak známo, ovšem nekapitulovala. Dohodoví spojenci ale nedokázali ani zabránit bulharské armádě obsadit značnou část severní Makedonie, čímž byl znemožněn pohodlný ústup srbské armády do Řecka. Ta se tak musela složitým způsobem dostávat na jaderské albánské pobřeží, kde navíc narážely zdecimované zbytky srbské armády na nepřímou ochotu italských spojenců k převozu přes moře.³ Tato epopej – tzv. albánská Golgota, je v srbské historiografii mnohokrát popsána, a barvitě ji líčila i vzpomínková literatura v češtině.⁴ Ze srbské armády po přechodu Albánie a putování albán-

² H a l l , Richard C.: *Balkan breakthrough. The Battle of Dobro Pole 1918*. Bloomington, Indiana University Press 2010, s.167.

³ Itálie považovala Srbsko svým způsobem za svého konkurenta na Jadranu, i proto byla její pomoc srbské armádě značně liknavá. Italské jednotky dokonce zadržovaly i potraviny, které zbídačeným srbským vojákům posílala Francie a Velká Británie. S e k u l i ć , Milisav: *Obrazovanje Soluskog fronta; Bitke na solunskom frontu u 1916. godini; Značaj otvaranja Soluskog fronta i vojno-politička situacija pre i tokom uspostavljanja Soluskog fronta*. https://www.rastko.rs/rastko/delo/12564#_ftn1

⁴ Např. D i n i ć , Sreten: *Srbské vojsko a uprchlíci na útěku přes Albánii a na ostrově Korfu*. Přel. K. Matejka. Praha: nákladem vlastním, 1925; K r y š t o f , František: *Lovčen. Srbsko, Albanie, Soluň, 1914–1918*. Hradec Králové 1927, s. 83–107; H o u ž v i c - J u r i č i ć , Bogdan Melichar: *Se Srby a komity. Z deníku srbského dobrovolce*. Praha 1928, s. 99–132 aj.

ským pobřežím až k Valoně zůstaly jen žalostné trosky. Spojenecké jednotky se po tomto neúspěchu opevnily v okolí Soluně. Mezi nimi a bulharskou armádou tak neexistoval frontový styk. Teprve po reorganizaci srbské armády na ostrově Korfu a jejím přesunu do Soluně zde došlo k obnovení bojové činnosti a postupnému vybudování fronty 450 km dlouhé fronty od Jaderského moře až k Orfanskému zálivu v moři egejském.⁵

Hlavní tíhu fronty ze strany Centrálních (někdy též označovaných jak ústřední) mocností držely tři bulharské armády, doplněné částí jedenácté německé armády (od 11. října 1916 pod jednotným velením v čele s generálem pěchoty Ottou von Belowem, od dubna 1917 pak v čele s generálem dělostřelectva Friedrichem von Scholtzem jako Skupina armád Scholtz). V Albánii a na pomezí Makedonie u Ochridského jezera pak působily jednotky XIX. „albánského“ sboru rakousko-uherské armády.

Spojeneckým armádám velel po francouzsko-britské dohodě z ledna 1916 nejprve francouzský generál Maurice Sarrail, vystřídaný v prosinci 1917 Adolphem Guillaumatem, jehož místo nakonec v červnu 1918 zaujal Louis Félix Marie Franchet d'Espèrey, později známý i v Československu z bojů proti maďarským bolševikům, jenž připravil rozhodující ofenzívu vedoucí k prolomení soluňské fronty.

Zásadní roli na soluňské frontě nakonec sehrálo srbské vojsko, poražené v pozdním podzimu roku 1915 silami Centrálních mocností, které po reorganizaci na ostrově Korfu dospělo v několika konvojích na frontu v květnu a červnu 1916. Bylo složeno z šesti divizí, sdružených na počátku do tří, později, po velkých ztrátách v druhé polovině roku 1916, do dvou armád, a doplněné pomocnými sbory, mj. dobrovolnickým oddílem, v jehož rámci bojovala také celá řada českých vojáků. Srbská armáda jejíž vrchním velitelem byl princ-regent Alexandr Karađorđević, se v rámci spojeneckého velení těšila autonomii.

Francouzská armáda na bojišti v rozhodujících chvílích disponovala pěti pěšími divizemi, třemi pěšími koloniálními divizemi, a několika africkými pluky, z nichž se v jedné ofenzívě a zejména pak v době průlomu soluňské fronty vyznamenala jízda marockých spahiů.⁶ Britové mohli počítat se šesti divizemi, spojenecká vojska posílily v polovině roku 1916 dvě samostatné rus-

⁵ Více o soluňské frontě, jejím budování a bojích na frontě viz Š t ě p á n e k , Václav: *Neznámá soluňská fronta Velké války*. Porta Balkanica 14, 1–2, 2023, s. 16–42.

⁶ Viz např. O l e j n i k o v , Alexej V.: *Mobil'nyje vojska v boju. Francuzskaja konnica na Vostoke. Č. 1. Brosok na Pogradek*. In: Bitva gvardij. <https://btgv.ru/history/troops-history/french-cavalry-in-the-east-p-1-cast-on-the-pogradek/>; t ý ž : *Mobil'nyje vojska v boju. Francuzskaja konnica na Vostoke. Č. 2. Uskjub – strategičeskij podvig afrikanskich polkov*. In: Bitva gvardij. <https://btgv.ru/history/troops-history/french-cavalry-in-the-east-part-2-uskub-a-strategic-feat-of-african-regiments/>

ké brigády (dohromady 18 000 mužů). V polovině roku 1917, kdy po ultimátu dohodových spojenců a následném puči abdikoval proněmecky smýšlející řecký král Konstantin a na trůnu jej vystřídal druhorozený syn Alexandr I., soluňskou frontu zpevnilo i několik řeckých divizí, jakkoli jejich bojový účinek nebyl příliš výrazný. V Albánii držel frontu italský expediční sbor. Zapomenout nelze ani na skutečnost, že na obou zneprátelených stranách bojovali svým typickým „nefrontovým“ způsobem – rozptýleni v drobných oddílech nena-dále napadali protivníka a opět ustupovali – také albánští dobrovolníci, na spojenecké frontě to bylo v rozhodujících chvílích téměř dva tisíce mužů pod vedením srbského spojence Esada paši Toptaniho.

Přes tvrdé boje, které se na soluňské frontě odehrávaly zejména v roce 1916, klasickou zákopovou válku vysoko v horách s krvavými útoky a protiútoky v roce 1917 a nakonec průlom fronty v září 1918 si zejména důstojníci ze západní fronty soluňské bojiště představovali jako velkou pohodu. Nakonec to ovšem byla právě tato fronta, jejíž průlom předznamenal porážku ústředních mocností na podzim 1918. Ostatně vrchní velitel německé armády Erich von Ludendorff ve svých vzpomínkách zdůraznil, že to byly právě události odehrávající se od 15. září 1918 na balkánské frontě, které zpečetily osud spolku čtyř císařů...⁷

Česká stopa v srbské armádě na soluňské frontě

Češi usedlí v Srbsku

Česká stopa, ve smyslu odboje proti Rakousko-Uhersku, nepatřila na soluňské frontě, na rozdíl od fronty ruské, k tak výrazným, jednak proto, že Češi zde nedokázali vytvořit v rámci srbské armády samostatnou jednotku, jakkoli se o to několikrát pokoušeli a bylo to i ze srbské strany slibováno, jednak i pro jejich menší počet. Přesto však měla účast českých dobrovolníků pro český odboj svůj nepopíratelný význam.

V srbské armádě ovšem již před válkou působila celá řada Čechů, kteří žili v Srbském království již roky nebo desetiletí, přijali srbské poddanství a někteří z nich spolu s tím i pravoslaví. Několik z těchto srbských starousedlíků pak v srbské armádě zaujímal význačné postavení jako vysocí důstojníci. Dobrovolník Melichar Houžvic ve svých vzpomínkách hovoří o podplukovníku Vladimíru Brunclíkovi, jenž byl náčelníkem bělehradského posádkového velitelství a později, po dobytí Bitoly na podzim roku 1916, tamním vojenským velitelem.⁸ Dva bratři Choděrové (srb. Hođera), Matija (1894–?) a Svetislav

⁷ L u d e n d o r f f, Erich: *My War Memoirs, 1914–1918*. London 1919, vol. II, s. 679.

⁸ H o u ž v i c - J u r i č i ć, B. M.: *Se Srby a komity*, s. 64 a 158, Brunclík byl v srbské armádě již v roce 1893 povýšen na kapitána. Viz např. Službení vojni list 1893, s. 505–506.

(1888–1961), synové obchodníka Věnceslava Choděry z Niše, kterým jejich otec dal srbská jména a nechal je pokřtít v pravoslavné církvi, byli již srbsští občané, narukovali do armády hned na počátku války, jakkoli starší z nich, jako diplomatický úředník, do armády nemusel. Svetislav Choděra už před tím bojoval jako podporučík v balkánských válkách a před vypuknutím Velké války, jako promováný právník, sloužil na srbském konzulátu v Praze. Oba bratři později, po absolvování francouzských leteckých kurzů, sloužili na soluňské frontě v letectvu, starší jako kapitán (později podplukovník) průzkumník a mladší jako rotmistr stíhač. Po vzniku samostatných srbských perutí na soluňské frontě 30. května 1916 oba létali v rámci 98 perutě.⁹

Mezi důstojníky patřili také lékaři a kapelníci. Část srbské královské gardové hudby byla složena převážně z Čechů, její pozdější kapelník (na počátku války velitel hudby jízdní divize) a později i srbské královské gardové hudby byl kapitán srbské armády František Dragutin Pokorný (1867–1956), předválečný dirigent Srbského národního divadla. Vardarská a později Jihoslovanská divize měla svoji hudbu v čele s kapelníkem kapitánem Janem Urbanem (1875–1952), která po přesunu srbské armády na soluňskou frontu působila přímo v zázemí soluňského bojiště, zatímco hudba královské gardy v čele s kapelníkem Procházkou a jeho zástupcem Václavem (Venclem) Rendlem měla své sídlo v tuniském přístavu Bizerta,¹⁰ jenž soužil jako přestupní stanice pro srbskou armádu mezi Korfu a Soluní a kde dohodoví spojenci také zřídili srbské lazarety pro těžce zraněné či nemocné nejprve z Albánie, později ze soluňské fronty. Odtud jezdila tato hudba koncertovat např. i do Francie. Kosovská divize srbské armády měla jako svého kapelníka dalšího Čecha – Leopolda Dvořáka.¹¹ Z českých a částečně slovinských zajatců byla na Korfu, sídle srbské exilové vlády a místa, kam odjížděli ze soluňské fronty na zotavenou ti, kteří se vyléčili

⁹ V o j i n o v i ć , Vladeta D.: *Vazduhoplovstvo Srbije na Solunskom frontu 1916–1918*. Beograd 2000, s. 25, 397 aj.; V l a s a v l j e v i ć , Marina: *Nišlije nosioci Karadorđeve zvezde sa mačevima*. Niš 2028, s. 38–40. Oba bratři byli za svoje bojové úspěchy vyznamenáni, Matija se po válce stal prvním předsedou bělehradského Aero klubu a jedním ze zakladatelů civilního letectví v Jugoslávii, v letectví se po válce angažoval také Svetislav, nicméně jej více pohltila politika. Po převratu v roce 1929 zastával funkci šéfa vládního kabinetu generála Petra Živkoviće, v roce 1938 se stal na několik měsíců i ministrem ve vládě Milana Stojadinoviće. Založil také fašizující Jugoslávskou lidovou stranu, již byl „vůdce“. Viz L o m p a r , Rastko: *Svetislav Hodjera and the Yugoslav Popular Party – “borbaši”*. *The Forgotten “Apostles of a New Era”*. https://www.serbrightwing.rs/eng/blog/5/2021/04/28/svetislav-hodjera-and-the-yugoslav-popular-party--borbasi_-the-forgotten-apostles-of-a-new-era.html

¹⁰ V a s i l j e v i ć , Maja: *Srpske vojne muzike u zemljama saveznika tokom velikog rata (1916–1918)*. Vojnoistorijski glasnik 2014, č. 2, s. 20–21.

¹¹ Tamtéž, s. 28.

z malárie nebo tyfu, zformována Slovansko-srbská hudba, již řídil kapitán srbské armády Jindřich Vinš.¹² Podle dobových svědectví v hudbě hrálo 80 % Čechů. Kapelník Vinš, „bylo mu tehdy asi 40 až 45 let – prostřední silnější postavy s černým knírem“ se ale údajně nechoval k muzikantům – zajatcům oblečeným v srbských uniformách (o tom, že jde o zajatce, veřejnost nevěděla), jako k Čechům, „nýbrž jako k zajatcům a byl na ně bez potřeby úžasně přísný. Snad zapomněl,“ psal ve své vzpomínkové knize dobrovolník Lev Švyhnos, „že pochází z téže krve, snad se příliš aklimatizoval jako aktivní důstojník v srbské armádě...“¹³ V srbském vojsku působili také čeští inženýři, kteří již měli srbské občanství. Lev Švyhnos zmiňuje Ing. Kodla a Ing. Nováka, kteří byli před válkou v Srbsku „státními inženýry“ a na soluňské frontě sloužili jako odborníci při vrchním srbském velitelství. Všichni tito muži zůstali po válce vesměs v Srbsku a pokračovali ve svých kariérách, proto také nemohli, jako cizí státní příslušníci, získat legionářský status.

Dobrovolníci z Čechů pracujících v Srbsku

Pokud jde o české dobrovolníky v srbské armádě, pak je zapotřebí rozlišovat mezi tím, kdy se do srbské armády přihlásili a jak dlouho v ní působili. K nejzkušenějším samozřejmě patřili ti, kteří do srbské armády vstoupili již v létě roku 1914. Byli to ve své většině čeští krajané, kteří před válkou žili nebo byli zaměstnání v Srbském království v Bělehradě a v dalších srbských městech (Jagodina, Valjevo, Kragujevac, Čačak, Požarevac) a vytvářeli zde často i poměrně početné české kolonie, tak či onak spojené s pronikáním českého průmyslového kapitálu budujícího v Srbsku cukrovary či pivovary.¹⁴ Tyto kolonie si organizovaly vlastní české spolky či sokolská družstva, měly i své české školy. Bezprostředně před vypuknutím války nebo v jejích prvních dnech se mnozí z nich snažili vrátit do Rakouska-Uherska, popř. emigrovat do některé z neutrálních zemí, mnozí však byli srbskými orgány také internováni. Někteří z těchto „srbských Čechů“ se ale záhy přihlásili jako dobrovolníci do srbské armády,¹⁵ podobně jako ruští krajané, kteří postupně budovali v ruské armádě

¹² Tamtéž.

¹³ Š v y h n o s , Lev: *Třemi legiemi*. Brno 1935, s. 97.

¹⁴ Více o tom viz N e č a s , Ctibor: *Podnikání českých bank v cizině 1898–1918. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu*. Brno 1993; t ý ž : *Český bankovní kapitál a jeho srbské angažmá do začátku první světové války*. In: *Od Moravy k Moravě I*, s. 147–164.

¹⁵ O tom viz např. Č e r m á k , Jiří: *Naši v srbské armádě*. Praha 1924, s. 6; H r a d s k ý - H o f f m a n , Ruda: *Historie československých dobrovolců v srbské armádě za světové války*. Praha 1971, s. 5–8. Oba autoři, jak Jiří Čermák (1884–1955), tak Rudolf Hoffman, který po druhé světové válce přijal jméno Hradský (1892–1978), prošli srbskou armádou,

tzv. Českou družinu, či Češi žijící ve Francii, z nichž byla v Cizinecké legii zformována rota Nazdar (viz výše pozn. 1).

Čeští dobrovolníci měli zpočátku různé osudy, jejich snaha o vstup do srbské armády byla srbskými úřady často dlouho zkoumána – slovanským motivům totiž srbské vojenské velitelství příliš nevěřilo, resp. na ně bralo jen malý ohled. Pravděpodobně prvním českým „dobrovolníkem“ s rakouským občanstvím vůbec byl František Kryštof (1881–1960),¹⁶ nedostudovaný právník, působící před válkou v Bělehradě jako bankovní úředník. Do srbské armády vstoupil hned 28. července 1914 a stal se, díky svým vojenským zkušenostem z habsburské armády, velitelem 3. baterie II. skupiny 2. praporu 3. polního dělostřeleckého pluku Dunajské divize.¹⁷ Ne všichni „srbští Češi“ však měli

oba do ní vstoupili v Rusku jako podporučíci v první polovině roku 1916 a účastnili se s I. srbskou dobrovolnickou divizí bojů v Dobrudži.

Geograf Jiří Čermák procestoval s kolegou Viktorem Dvorským jako první v roce 1909 černo-horsko-albánskou (v té době vlastně tureckou) hranici a její podrobný geografický ale i etnografický popis vydali ve skvělé monografii *Černo-horsko-tureckou hranicí od ústí Bojany k Taře*. Praha 1909, beletristicky své putování zachytili ve sbírce povídek *Albánské a černo-horské obrázky*. Praha 1913. Měl tedy Čermák k srbskému živilu afinitu. Po zajištění v Rusku vstoupil do I. srbské dobrovolnické divize jako podporučík a bojoval v Dobrudži jaké velitel kulometné čety, nicméně nakonec, po návratu z Dobrudže, ze srbské divize, podobně jako většina dalších důstojníků, přestoupil do československých jednotek v Rusku (viz <https://legie100.com/krev-legionare/18055/>). Jeho publikace se tedy mnohem více zabývá právě boji I. srbské dobrovolnické divize, nicméně snaží se postihnout i působení Čechů i v jiných srbských jednotkách přímo na Balkáně, soluňské frontě věnuje pět stran své brožurky od s. 47. Po válce zůstal Čermák v československé armádě a jako geograf působil ve vojenském zeměpisném ústavu, jehož byl jako plukovník od roku 1937 velitelem. V tomtéž ústavu se zpočátku setkával také se svým spolubojovníkem ze Srbské dobrovolnické divize Františkem Melicharem, pozdějším divizním generálem československé armády. Rudolf Hoffman se posléze s transportem I. srbské dobrovolnické divize dostal v lednu 1918 i na soluňskou frontu, nepřestoupil do československých francouzských legií a zůstal v srbské armádě, kde dosáhl hodnosti kapitána. <https://legie100.com/krev-legionare/23949/>. Po válce se angažoval v Kruhu srbských legionářů, založeném v roce 1930, a snažil se, aby ani po druhé světové válce činnost srbských dobrovolníků nezůstala zapomenuta. Jeho publikace byla výsledkem chvilkového tání komunistického režimu na konci 60. let 20. století a je poslední, jež z pera legionáře do konce komunistického režimu vyšla. Čerpal v ní přitom ještě ze vzpomínek svých žijících druhů – srbských legionářů.

¹⁶ O něm např. T o l a r , Petr: *První československý legionář František Kryštof*. <https://www.csol.cz/clanky-a-reports/z-historie/prvni-odboj/1169-prvni-ceskoslovensky-legionar-frantisek-krystof>.

¹⁷ František Kryštof byl také básník, a srbské i soluňské frontě věnoval celou řadu epických básní různé literární hodnoty, obecně však šlo spíše o popisné verše. Jednu báseň, nazvanou *Matce mého přítele J. Richtra*, věnoval také svému zřejmě velmi blízkému příteli, brněnskému rodákovi Josefu Richtrovi, o němž hovoří jako o geometrovi a záložním dělostřeleckém

takové štěstí, jako on. „Na posádkovém velitelství v Bělehradě dostal jsem na svoji přihlášku sice vyhybavou odpověď, avšak nedal jsem se odradit a skočiv do vojenského povozu, dostal jsem se k veliteli dunajské divize. Byl jsem vlídně přijat a bez průtahů zařazen k 5. dělostřeleckému pluku...¹⁸ Doraziv na místo určení, vyspal jsem se na slámě pod vozem. Ráno jsem se ohlásil veliteli a ačkoli jsem dosud úředně neměl nijaké hodnosti, přece jen jsem byl ihned přijat mezi důstojníky... Ihned mne také vystrojili; jeden mi daroval čapku, druhý bluzu třetí šavli a již jsem byl jejich.“¹⁹

poručíku-dobrovolníkovi, který padl jako velitel dělostřelecké baterie v boji proti bulharské armádě v pohoří Vlasine na podzim 1915. Patřil tedy Richtrovi bezesporu také do skupiny srbských Čechů, kteří se přihlásili do srbské armády hned na počátku války. Protože padl jako příslušník srbské armády, není veden ani v databázi legionářů či v seznamu padlých vojáků z českých zemí. Básně věnoval i dalším padlým českým dobrovolníkům Jiřímu Jelínkovi a Miloši Wurmovi, oba však padli až po odchodu ze srbského vojska, první z nich až po válce na Slovensku v boji proti maďarským bolševikům, druhý v říjnu 1918 ve Francii. Básně vydal František K r y š t o f v knize: *Legie ze Srbska* (Olomouc 1926). Báseň o Richtrovi je také zařazena jako úvod ke kapitole *Památce hrdinů* v publikaci *Brno v boji za svobodu II.*, již sestavil Josef K u d e l a (Brno 1937, s. 27). Své postřehy, spíše vojensko-historického rázu, publikoval Kryštof nejprve ve zvláštním vydání časopisu *Zlatá Praha (Českoslovenští legionáři v srbském vojsku)*. In: *Zlatá Praha Československým legiím*. Zvláštní dvojsěstí věnovaný československým legiím. Praha 1920, s. 27–28). Rozšířenou verzi tohoto článku, doplněnou o skutečnosti, které v roce 1920 ještě nebyly zcela známy, sepsal do prvního ročníku časopisu *Legionářské besedy* – viz K r y š t o f, František: *Srbští dobrovolníci*. *Legionářské besedy* 1, 1926, č. 17–18, s. 459–466; tamtéž, č. 19–20, s. 508–516. Tento text pak o rok později vydal jako citovanou již knihu, či spíše brožuru v Hradci Králové.

¹⁸ V zařazení k pluku je mezi zmíněnou knihou a údaji, které Kryštof uvádí ve své kvalifikační listině rozdíl. V knize zřejmě omylem napsal, že byl zařazen k 5. pluku. Viz *Kryštof František*: <https://legie100.com/krev-legionare/46498/>

¹⁹ K r y š t o f, F.: *Lovčen. Srbsko. Albanie*, s. 68–69. Kvůli znalosti kotorského opevnění (od roku 1910 sloužil jako jednoroční dobrovolník v rakousko-uherské armádě u 5. pluku pevnostního dělostřelectva v Kotoru) byl F. Kryštof již v září 1914 převelen do černohorské armády, v níž jako nadporučík velel baterii těžkého černohorského dělostřelectva na Lovčenu. Po rozpadu černohorské armády se vrátil k srbské armádě, kde pak působil jako zpravodajský důstojník štábu 2. srbské armády, později, na soluňské frontě, povýšil do funkce zpravodajského důstojníka generálního štábu srbské armády. Jak uvidíme dále, byl jedním z organizátorů přesunu českých dobrovolníků ze soluňské fronty do formujícího se československého vojska ve Francii a 28. března 1918 tak byl zapsán do základního stavu 21. čs. střeleckého pluku ve Francii. Mimořádně teprve toto datum se mu započítává jako vstup do legií, neboť byl před tím řádným důstojníkem srbské armády. Zde byl jmenován pobočným velitelem čs. brigády. V září 1918 byl přesunut s čs. jednotkami k Terronu, o který svedl 21. čs. střelecký pluk československé střelecké brigády ve dnech 20.–23. října 1918 s německými vojáky urputné boje. Do vlasti se vrátil v hodnosti kapitána francouzských legií 28. února 1919. Zúčastnil se dále válečného tažení na Slovensku proti maďarským

Typičtějším byl rozhodně případ Františka Melichara (1889—1975). Syn z kovářské rodiny, absolvent reálného gymnázia a večerní obchodní akademie, záložní kadet c. k. armády, se jako účetní v Praze zajímal o balkánské Slované, začal se učit srbsky a na jaře 1914 odešel za prací do Srbského království. Od dubna 1914 působil jako bankovní úředník v srbském Požarevci, kde se také nacházela početná česká komunita. Po vypuknutí války byl jako občan nepřátelského státu nejprve deportován do internačního tábora. V něm požádal o srbské občanství a přihlásil se do srbské armády. Po šesti týdnech mu bylo vyhověno. Občanství Srbského království získal 22. září 1914, o něco později pak byl povýšen na srbského podporučíka.²⁰

bolševikům. Z jednotek čs. legií, resp. již československé armády, byl oficiálně propuštěn 31. prosince 1919. Po přechodném civilním zaměstnání se stal od května roku 1924 důstojníkem z povolání. Prošel řadou velitelských funkcí, vesměs u dělostřeleckých jednotek, a odborným vzděláním pro vyšší velitele. Dne 1. ledna 1935 se stal velitelem 1. těžké brigády dělostřelctva v Táboře, od 15. října 1935 7. polní dělostřelecké brigády v Olomouci. Do hodnosti brigádního generála byl jmenován 1. ledna 1937, kdy se stal velitelem dělostřelctva 5. sboru v Trenčíně. Za války se zapojil do odbojové činnosti, byl dokonce vyšetřován gestapem, které mu však nic nedokázalo. Po válce opět nastoupil do čs. armády, z níž byl ovšem propuštěn 31. prosince 1947. V roce 1949 jej za údajnou odbojovou činnost proti státnímu zřízení zatkl Státní bezpečnost. Byl internován v táboře nucených prací na Mírově, 6. července 1950 mu byla odňata vojenská hodnost brigádního generála a degradovali jej na vojína. Od roku 1951 pak byl přemístěn do pankrácké a později opavské věznice. Propuštění se dočkal až v únoru 1953, nicméně rehabilitován byl až dlouho po své smrti, došlo k ní teprve v roce 1990. Zpracováno podle T o l a r , P.: *První československý legionář*; J u z a , Josef: *Čs. legionáři okresu Rychnov nad Kněžnou 1914–1921*. Rychnov nad Kněžnou 1998, sv. 2 A–L, s. 366–367; *Kryštof, František*. <https://www.valka.cz/Krystof-Frantisek-t104668>.

²⁰ K r o u ž e k , Michal: *František Melichar*. <https://www.vojsko.net/armady/15-osobnosti/3710-frantisek-melichar>. Melichar poté sloužil v Makedonii jako velitel školní čety ve Skopji. Do bojů se dostal jako podporučík po vstupu Bulharska do války, kdy velel pěší rotě 16. pěšího pluku. (<https://www.valka.cz/Melichar-Frantisek-t60751>). Už 15. října 1915 byl zraněn v boji u východomakedonských Kočan. Bulharská kulka mu roztříštila kost v pravé ruce pod ramenem. I takto těžce zraněný přešel Albánii a teprve ve Skadaru mu ruku drsným zákrokem zachránil český medik František Navrátil, který odstranil „*kapesním nožem a bez narkózy zahnívajících kosti a úlomky kostí v ráně, která byla jako pět veliká*“ (H r a d s k ý - H o f f m a n , R.: *Historie československých dobrovolců*, s. 17). Melichar se následně dostal do rekonvalescenčního tábora v tuniské Bizertě, kde se stal v květnu 1916, již jako poručík, velitelem oddílu rekonvalescentů, s nímž se přesunul do Soluně. Na frontu se ale ani nedostal, neboť se již před tím přihlásil s jinými srbskými důstojníky do formujícího se srbského dobrovolnického sboru v ruské Oděse, kam se přicestoval spolu s jinými složitou cestou přes Marseille, Paříž, Londýn, Newcastle, Norsko a Švédsko. Cestou se seznámil s plukovníkem Miladinovičem a ve formované 2. srbské dobrovolnické divizi, v níž se Miladinovič ujal velení sedmého pěšího pluku, se stal jeho pobočníkem. Byl to jediný cizinec nesrbského původu, navíc nižší důstojník, v takovéto funkci. Po nezdaru bojů v Dobruži

František Kryštof jako plukovník československé armády

Франтишек Криштоф као пуковник чехословачке војске

Většina českých dobrovolníků ovšem neměla takové štěstí a do jednotek pravidelné srbské armády se nedostala. V tom byly jejich osudy podobné s Čechy ve Francii. Byli však přijímáni do komitských čet, podléhajících nejpřísnější disciplíně,²¹ a působících jako dřívější oddíly myslivců, tedy před frontou i za ní, často na těch nejnebezpečnějších místech, mnohdy ale byli pověřováni i úkoly, které by regulární armáda jen nerada dělala (chytání zběhů a jejich

a bolševické revoluci, jejíž propaganda dobrovolnický sbor téměř rozložila, nakonec dostali dobrovolníci svolení k přesunu na soluňskou frontu přes Francii. S nimi se dostal 31 prosince 1917 zpět na soluňskou frontu také F. Melichar (o tom dále v textu). Viz K r o u ž e k , M.: *František Melichar*.

²¹ Melichar Houžvíc v předmluvě ke své vzpomínkové knize píše, že se „postavení těchto oddílů zcela lišilo od poměrů v armádě stálé a služba jejich byla velmi namáhavá. Byly podrobeny nejtuzší kázní a vyžadováno od nich největší sebezapření a krajní obětavost při vykonávání rozkazů a úkolů jim svěřených. Obětovati se – bylo jejich prvním a svatým příkazem“. Viz *Mezi Srby a komity*, s. 9. Provinění se proti kázní bylo v komitských oddílech trestáno fyzickými tresty, dezerce i smrtí...

trestání apod.).²² V případě zajetí ovšem komité, a tím spíše Češi a rakousko-uherská Jihoslovane v jejich řadách, nemohli čekat žádnou milost. Navíc by v případě zajetí došlo i k dalším zásadním problémům: „*Pomýšlel-li srbský voják na to, aby ukončil svoje trampoty zajetím,*“ píše ve své publikaci Melichar Houžvic, „*nemohl žádný z dobrovolců počítati na zajetím, aby tím nevrhl do neštěstí svou rodinu bydlící v Rakousku.*“²³

Řada Čechů se tak dostala do dobrovolnického komitského oddílu původně majora, posléze podplukovníka Vojina Popoviće, známějšího spíše jako vojvoda Vuk. Popović vystudoval srbskou vojenskou akademii, kdysi v 60. letech 19. století založenou jiným slavným Čechem v srbských službách, generálem Františkem Alexandrem Zachem,²⁴ nicméně se rozhodl, jako rodák z tehdy ještě turecké Sjenice, pro „komitské“ působení, nejprve jako řadový komita v Makedonii, později jako velitel komitské čety. Takto působil i během balkánských válek a zejména pak po napadení Srbska c. k. armádou, kdy byly rozkazem srbského vrchního velitelství vytvořeny čtyři komitské dobrovolnické oddíly. Popović, který byl jmenován velitelem druhého, tzv. Jadarského komitského oddílu, byl ovšem s veliteli dalších třech oddílů Vojislavem Tankosićem (i v jeho oddíle bojovalo zhruba 10 srbských Čechů), Velimirem Vemićem a Kostou Todorovićem také členem tajné důstojnické organizace Černá ruka. Všichni komitští velitelé byli do svých funkcí jmenováni po intervenci šedé eminence srbské armády, plukovníka generálního štábu Dimirije Dimitroviće Apise, což se později na Soluňské frontě projevilo nedůvěrou srbského vrchního velitele regenta Alexandra vůči Popovićovi.²⁵ Každopádně Popovićovi četníci se vy-

²² O takových případech Melichar Houžvic poněkud zastřeně, ale přece také ve své knize pojednává. Při ústupu vojska přes Albánii „*denně jsme naráželi na hloučky srbských vojinů, kteří se ze zoufalství chtěli dát zajmouti od nastupujícího nepřítele. Většinu z nich jsme vrátili zpět k oddílům. Přicházely se ale nezřídka i případy odboje; tehdy docházelo leckdy i ke krátkému, ale krvavému zúčtování.*“ T a m t é ž , s. 102.

²³ H o u ž v i c - J u r i č i ć , B. M.: *Se Srby a komity*, s. 102.

²⁴ O něm nejnověji K a r a m i j a l k o v i ć , Nenad – J e l i ć , Ana: *Generál František Zach. Životní příběh českého panslavisty*. Kragujevac 2023 (také v srbské verzi).

²⁵ Důstojníci sdružení v této organizaci se podíleli na zavraždění krále Alexandra Obrenoviće a jeho manželky Dragy a umožnili nástup na trůn dynastie Karadorđevićů, a činili si velký nárok na hlavní slovo v armádě a částečně i v politice. I to byl jeden z důvodů, proč se vzdal král Petr I. rozhodování a víceméně přenechal vládu svému mladšímu synovi Alexandrovi jako regentovi. Jakkoli se ideová účast těchto důstojníků na atentátu na Františka Ferdinanda d'Este v současnosti spíše vylučuje, byli příslušníci Černé ruky pro svoji radikalitu a mocenské ambice i snahu o zasahování do královských záležitostí trnem v oku regenta Alexandra, který využil údajný nezdařený pokus o atentát na svoji osobu na Soluňské frontě k zatčení a odsouzení hlavních aktérů Černé ruky v tzv. soluňském procesu. Apis a další dva jeho nejbližší spolupracovníci byli odsouzeni k trestu smrti, jenž byl vykonán

znamenávali v mnoha bojích. Spolu s armádou pak přešel Vuk a jeho oddíl Albánii, na rozdíl od běžných jednotek prakticky beze ztrát, a následně se, celá jeho jednotka, čítající kolem 2 200 mužů, mezi prvními zapojila do bojů na soluňské frontě. O tom, jak fungoval komitský oddíl v prvních bojích v Srbsku podal přesvědčivou zprávu v knize *Se Srby a komity* (Praha 1928) Melichar Houžvic (1883–1929), vlastnící před tím v Bělehradě obchod,²⁶ který se k dobrovolníkům vojvody Vuka přihlásil pod *nom de guerre* Bogdan Juričić, již 27. července 1914 (podobně jako František Kryštof) spolu se sedmnácti dalšími krajany, z nichž ovšem jen málokdo zůstal na živu a mohl se zúčastnit i bojů na soluňské frontě. Jen 19. srpna 1914 padlo z jeho čtyry sedm českých krajanů.²⁷

Ještě o den dříve se ke komitům vojvody Vuka přidal Houžvicův přítel z Bělehradu Ladislav Špindler (1890–1926), později těžce zraněný, jež se ale nakonec také dostal na soluňskou frontu,²⁸ podobně jako další Houžvicův přítel Karel Štěpánek, původem ze Šlapanic (u Brna), který se ke komitům přihlásil v srpnu 1914.²⁹ Z příslušníků komitského oddílu vojvody Vuka byl v srbské armádě pravděpodobně nejslavnější kapitán Bedřich Březina (1886–1916), jenž vystupoval pod *nom de guerre* Mirko. K. Popović, který ve Vukově dobrovolnickém oddílu při útoku na Kajmakčalan velel rotě.³⁰

i přes protesty spojenců 26. června 1917. Všichni Apisem jmenovaní velitelé komitských oddílů s výjimkou Vemiće, který byl v procesu odsouzen ke 20 letům vězení, padli již před tím v bojích, jako poslední vojvoda Vuk.

²⁶ Houžvicův osud byl dramatický tak, jako doba sama. Při rakouské okupaci Bělehradu přišel o svůj obchod, jeho rodina se musela skrývat před rakouskými četníky u srbských přátel, po říjnové ofenzivě v roce 1915 pak v Leskovci. On sám prodělal v dubnu 1915 tyfus, během ústupu přes Albánii byl těžce zraněn při jedné ze srážek s horskými albánskými kmeny, přesto dokázal přejít se svými zraněnými druhy přes sedlo Čakor a Andrijevicu do Podgorice, přeplavit se lodí přes Skadarské jezero do Skadaru, přejít k přístavu Shëngjin (San Giovanni di Medua), odkud se plavil na anglické lodi do Tunisu. Loď byla nicméně torpédována a Houžvic se zachránil s několika dalšími zraněnými na improvizovaném prámu a na moři pak strávili dva dny, než je našel francouzský křižník a konečně dopravil do francouzské nemocnice v tuniské Bisertě, odkud byl po vyléčení přepraven na Soluňskou frontu, kde byl opět těžce zraněn.

²⁷ H o u ž v i c , M.: *Mezi Srby a komity*, s. 46.

²⁸ <http://legie100.com/krev-legionare/106743/>, později přešel spolu s ostatními do československého vojska ve Francii, po celou dobu zůstal pouhým vojínem.

²⁹ Karel Štěpánek byl narozen roku 1887. I on nakonec přešel do Francie, zůstal ale po celou dobu pouze vojínem. <https://www.vuapraha.cz/legionari/111793>.

³⁰ Jakkoli jde o slavného muže, o němž dokonce srbský major Popovićova oddílu, guslar a básník v jedné osobě Milosav Jelić (1883–1947, mj. autor textu slavného vojenského pochodu *Marš na Drinu*) na frontě složil v guslarské tradici hrdinskou píseň, a všechny vzpomínkové knihy českých legionářů ze soluňské fronty o něm referují (byť i pod jménem Hubert, jako František Kryštof na s. 112 své knihy, nebo Karel) nefiguje, zřejmě jako

Melichar Houžvíc s manželkou a dětmi jako důstojník československé armády. Jeho rodina se musela za války skrývat anonymně v Leskovci

*Мелихар Хоужвиц са сyўрyюм и децом као офицер чехословачке војске.
Њеїова йородица је йокоm рaйa морала да се скрива у Лесковцу*

srbský státní příslušník, v databázi legionářů a nepodařilo se nám zatím o něm dohledat více informací. Pro ilustraci zde uvádíme guslarskou skladbu Milosava Jeliće, tak, jak ji zaznamenal F. K r y š t o f (*Lovčen. Srbsko. Albanie*, s. 113):

*Ko ono dobar junak beše
Na gruniškom visu, na Kamenu Crnu?
Tri juriša odbi, tri povrnu
I kad bombe četü mu satreše,
Još se rva zaplamtela oka
Dok ne svane sunce sa istoka
I zaigra po krveproliću.
Ono beše Mirko Popoviću.*

Dobrovolníci z českých zajatců

Dalším zdrojem českých dobrovolníků, kteří se dostali až na soluňskou frontu, byli čeští zajatci. Těch, kteří se ze zajateckého kádru vzápětí přihlásili do srbské armády, ale bylo poměrně málo. Pozoruhodný byl případ medika Františka Navrátila z Rybníčku u Vyškova, jenž byl zajat jako šikovatel 8. pěšího pluku c. k. armády u Gučeva 17. září 1914 a okamžitě podal žádost jako dobrovolník o vstup do srbské armády. Vzhledem k velkému nedostatku zdravotnického kádru v srbské armádě byl bez jakýchkoli průtahů přijat a nastoupil službu jako lékařský pomocník 4. pěšího pluku. Později jej srbská vláda vyslala do Lausanne, aby dokončil svá lékařská studia. Jako promováný lékař se vrátil na soluňskou frontu, kde postupoval ve vojenských hodnostech až do zdravotnického kapitána I. třídy. Sice se v roce 1918 přihlásil do československé střelecké brigády ve Francii, ale ze srbské armády, která mu umožnila dostudování, nebyl propuštěn, lékařů měla ostatně stále nedostatek, a tak v ní sloužil až do 19. prosince 1919.³¹

Po skončení operací z roku 1914 a přelomu roku 1915 v Srbsku evidovali přibližně 60 tisíc rakousko-uherských vojáků (jiné údaje hovoří až o 70 000), z toho 40 % tvořili Češi.³² Melichar Houžvíc o českých zajatcích v roce 1915 píše negativně, v tom smyslu, že se do srbské armády přidávali pouze jednotlivci, neboť „byli příliš zaujati svými osobními věcmi, než aby se dovedli obětovati pro vyšší statky národní a lidské. Proto bylo tak málo těch, kteří měli dosti síly a odvahy vstoupiti do našich řad, ač to bylo v Srbsku tak snadné, kdežto v Rusku a jinde se kladly veliké překážky a působily obtíže“.³³ Ještě horší charakteristiku českých zajatců podal ve svém deníku lékař Bohuslav Bouček,³⁴

³¹ H r a d s k ý - H o f f m a n , R.: *Historie*, s. 17; <http://legie100.com/krev-legionare/72495/>; <https://www.vuapraha.cz/legionari/74497>. V Srbsku působil Navrátil až ro roku 1926, kdy se vrátil do vlasti.

³² M o j í š , Milan (ed.): *Československé legie 1914–1920*. Praha 2017, s. 202.

³³ H o u ž v í c , M.: *Mezi Srby a komity*, s. 83.

³⁴ Bohuslav Bouček (1886–1953) měl se Srbskem již zkušenosti před Velkou válkou, pracoval v Srbsku jako lékař v misi prof. Rudolfa Jedličky již během balkánských válek. Jeho otec Bohumil, zakladatel poděbradských lázní, působil během protiosmanského povstání v Hercegovině v roce 1875 v Černé Hoře, kde založil v zapadlé černoohorské obci Šavnik lazaret, a stal se tak prvním lékařem v severozápadní části Černé Hory vůbec. Bohuslav Bouček byl zajat v listopadu 1914 na východní frontě, na jaře roku 1915 si podal žádost o propuštění ze zajetí a přemístění do Srbska. Jeho žádost byla na přímluvu srbského vyslanectví v Petrohradě kladně vyřízena. Do Srbska se dostal parníkem po Dunaji z tehdy ruského přístavního města Reni, a působil až do ústupu srbské armády jako lékař v Niši. Po ústupu přes Černou Horu a Albánii se dostal do Francie a odtud zpět do Ruska, do I. srbské dobrovolnické divize. Bojů v Dobrudži se ale nezúčastnil, pracoval tehdy spíše politicky na or-

který se Srbska doslal z ruského zajetí v dubnu 1915. Srovnával české zajatce a jejich údajné názory se srbskými vojáky. „Sotva začali vypravovat o tom, co Srbska v této vojně prožila, poznal jsem ihned, že je možno Srby zničit pouze vyhledáním, ale nikdy zbraní. Chrabrý národ, kterému není rovno. A národ i jinak silný, mravně, hospodářsky i fysicky. O kolik jsou lepší Čechů! Srbu začneš mluvit o Srbsku – a oči mu září. A našemu člověku mluv o Čechách, bude rovněž cítit lásku k své vlasti, ale proto, že se tam dobře jí a pije, že tam má svoje děti nebo podobně – ale láska k vlasti to není. Za egyptský hrnec masa náš člověk svou vlast prodá.“³⁵ Tento tvrdý odsudek později jako československý legionář poněkud korigoval, podobně i svůj obdiv k srbskému vojáku (jeho korekce v negativním smyslu se ale týkala především srbského důstojnictva), ale v prvních měsících své práce v Srbsku takto jednoznačně uvažoval.

Věc ale samozřejmě nebyla tak jednoduchá, jak jí „komita“ Houžvic a ušlechtilý lékař Bouček viděli. Především mnozí i „slovansky“ uvědomělí zajatci byli rozčarováni poměry v srbském zajetí, kde kromě všech nedostatků, jimž trpěli jak zajatci, tak také srbští vojáci, nechyběla šikana, krádeže, zpronevěry velitelů zajateckých táborů, časté bití holí (běžné ovšem jako trest také v armádě), mizerná zdravotní péče.³⁶ Rudolf Hradský-Hoffman hovoří ve své publikaci o tom,

ganizování československého vojska v srbské armádě. Poté, co tato možnost padla, nakonec ze svazku srbské armády vystoupil a byl přijat do československých legií, nejprve jako starší plukovní lékař, později jako major a konečně podplukovník lékařské služby. Po válce pracoval na nově založené Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně, a stal i jejím děkanem. Za druhé světové války byl vězněn, po válce založil lékařskou fakultu v Hradci Králové a působil i na Lékařské fakultě Karlovy univerzity. Viz např. <https://www.payne.cz/3xS43787/BoucekBohuslavMUDr.htm>.

³⁵ B o u č e k , Bohuslav: *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*. Z válečných deníků z let 1914–1920, jejich pozdější autorovy revize, z dopisů a jiných pramenů vybral, upravil a sestavil Petr Payne. Kapitola III. Srbi, odd. Na parachodě Odessa. <https://www.payne.cz/3xS43787/>.

³⁶ Zkušenosti ze srbského zajetí, často později idealizovaného a také srbskou historiografií líčeného ve světlých barvách, nebyly obvykle pro prostého vojáka příliš povzbudivé. O poměrech v srbském zajetí pojednává z pohledu poddůstojníka kniha Josefa Kápar a , pozdějšího dobrovolníka československé armády ve Francii, nazvaná *Cestou kamenitou* (Praha, 1920). Josef Kápar (1890–1969) přežil jako zajatec ústup Albánií a z italského zajateckého tábora se přihlásil do francouzské střelecké brigády. Po válce se stal místopředsdou Československé obce legionářské a budoval legionářské kolonie na Podkarpatské Rusi ale i jinde v Československu. Za války vězněn v od října 1939 v Buchenwaldu a Dachau. Viz Josef Kápar. <https://www.komarice.cz/vyznamni-rodaci-obce>. Téměř totožné zážitky si lze přečíst v recentní knize *Válečný vandr Františka Sládka*, kterou sestavil z deníku svého dědečka, prostého vojína, Milan S l á d e k (Praha: nakl. vlastním, 2022). Téměř románově naopak pojal svoji vzpomínkovou knihu na srbské zajetí důstojník Rudolf P r o c h á z k a ,

že většinou nebyl činěn rozdíl mezi Němcem, Maďarem a Čechem, každý byl pro prostého srbského vojáka „Švába“. „*Ubytování bylo špatné, práce těžká, strava slabá, sláma, na které spali, stará, oděvy zajatců plny vši a brzy v zimě je začínaly trápit a kosit nemoce, tyfus, úplavice, tuberkulóza.*“³⁷ Za této situace by sice vstup do srbské armády, či spíše do komitských oddílů, mohl vést ke změně v nahlížení na bývalého zajatce, ale hmotně by si voják bez hodnosti nejspíš příliš nepolepšil. K agitaci pro vstup zajatců jako dobrovolníků do srbských ozbrojených sil ovšem běžně docházelo. Jeden z tehdejších zajatců František Sládek ve svém deníku vzpomíná, jak byli v kanceláři přemlouváni „*státi se srbskými četníky* (šlo nejspíš o službu ve strážních oddílech ne nepodobných rakouskému četnictvu – pozn. V. Š.), *aby mohli část vojska od bulharských hranic odvolati.*“ Zmiňuje přitom, že při náboru apeloval srbský setník na „slovanskou národnost“, nicméně zajatci z jeho skupiny návrh nakonec po ostré debatě odmítli, „*neboť jsme tehdy nevěřili ve zničení Rakouska jako dnes a chtěli jsme se vrátit a uzříť opět naši drahou vlast.*“³⁸ K tomuto náboru docházelo v lednu 1915, tedy ještě dlouho před zničující německo-rakousko-uhersko-bulharskou ofenzívou, během níž se přihlášení do srbské armády jeví jako úplné bláznovství a nerozum, nicméně i před tím měl jen málokdo ze zajatců odvahu k tomu, aby zpřetrhal všechny vazby se svými blízkými a s „vlastí“, což by vstup do srbské armády jednoznačně znamenal (navíc v případě zajetí mohl očekávat pouze potupnou smrt na šibenici), a vsadil vše na kartu vítězství Dohody.

Důstojníci na tom byli v zajetí pochopitelně výrazně lépe než prostí vojáci. Ti z nich, již disponovali kvalifikací v oborech, kterých se v srbské armádě žalostně nedostávalo, navíc mohli, sice v postavení zajatců, ale prakticky bez omezení své osobní svobody, vykonávat nejrůznější odborné práce (zatímco zajatí vojáci pracovali za skromný plat jako manuální síla). Tak na stavbě dráhy z Niše do Knjaževce působil v roce 1915 inženýr Karel Werner (do legií vstoupil až v Itálii),³⁹ učitel Emanuel Ambrož (1886–1949) z Čejkovic u Českých Budějovic, který se stal dokonce velitelem zajateckého tábora dělníků na trati v Knjaževci, do legií se ovšem přihlásil také až v Itálii.⁴⁰ Zajatec pracující na stavbě zmiňované

jíž nazval *V srbském zajetí. O životě v Niši a na útěku v Albánii 1914–1915* (Praha 1928). Procházka později vstoupil do italských legií a stal se, již jako kapitán, členem české vojenské mise v Itálii. <https://legie100.com/krev-legionare/82095/>.

³⁷ H r a d s k ý - H o f f m a n , R.: *Historie československých dobrovolců*, s. 9.

³⁸ S l á d e k , M.: *Válečný vandr Františka Sládka*, s. 15.

³⁹ Karel Werner. <https://www.vuapraha.cz/legionari/128184>. Pocházel z Dubňan u Hodonína, po válce sloužil v československé armádě.

⁴⁰ Emanuel Ambrož. <http://legie100.com/krev-legionare/106/>; Po ústupu přes Albánii se dostal do Itálie, působil v italských legiích. V Československé armádě dosáhl hodnosti plukovníka

trati a pozdější francouzský legionář František Sládek ve svém deníku vzpomíná také na Ing. Rudolfa Nováka z Radotína u Prahy, který byl zajat jako poručík 11. pěšího pluku, jenž „vstoupil do služeb srbské vlády s dobrým platem“, ale označuje jej jako „tyrana“, který neměl pro české zajatce dobré slovo. Zmiňuje se také o Ing. Janoutovi ze Zdíkovic u Vimperka, který měl naopak českým zajatcům přát a provádět také národní agitaci.⁴¹

Čeští zajatci tedy sice nepřekypovali ochotou vstoupit jako dobrovolníci do srbské armády, jiná situace by ovšem nastala, pokud by se podařilo vytvořit v rámci srbského vojska samostatné české oddíly, tedy jakýsi zárodek národního vojska. S touto myšlenkou přišli nejprve představitelé Svazu českých spolků na Rusi, i vzhledem k tomu, že v Rusku narážely snahy na budování českého „revolučního“ vojska na neochotu, danou z počátku zejména tím, že se ruská armáda nechtěla zpronevěřit haagským úmluvám, jež ostatně inicioval sám car Mikuláš II., zatímco v Srbsku s tím problémem neměli, neboť rakousko-uherská armáda se svým brutálním chováním vůči srbským civilistům haagským úmluvám o vedení války dávno zpronevěřila, a srbské armádní velení i vláda se tedy v případě organizování dobrovolníků ze zajatců z nepřátelského vojska necítili povinováni tyto úmluvy dodržet. Ovšem s vyjednáváním o masovějším náboru českých zajatců to nebylo jednoduché, spory nastávaly zejména o to, kdo by měl českým plukům velet, jak o tom ostatně podává zprávu Richard Stojar ve svém článku v knize *Od Moravy k Moravě III.*⁴² České vojsko mělo být složeno z českých dobrovolníků již působících v srbské armádě, z tisíců českých zajatců v Srbsku získaných nábořem, a ze zajatců a dobrovolníků v Rusku, kteří měli být do Srbska dopraveni loděmi po Dunaji. Takto se z Ruska před velkou ofenzívou centrálních mocností dostalo také kolem 3 500 Srbů z jižních Uher, pozdější Vojvodiny, a Bosny a Hercegoviny, zajatých na východní frontě, a spolu s nimi údajně také několik desítek Čechů.⁴³ I přes značné organizační úsilí a v podstatě úspěšná jednání českých emisarů přibývších z Ruska po Dunaji začátkem září 1915, zejména MUDr. Miloše Pučálky, který byl vyslán Svazem českých spolků na Rusi přímo s cílem dohodnout celou věc se srbským

a stal se velitelem 29. pěšího pluku. Viz také Sekanina, František (ed.): *Album reprezentativních všech oborů veřejného života československého*. Praha 1927, s. 888. J. Čermák ve své brožuře *Naši v Srbské armádě* uvádí na s. 6 kromě těchto dvou ještě Ing. Nováka, jehož se nám v databázích nepodařilo dohledat.

⁴¹ Sládek, M.: *Válečný vandr Františka Sládka*, s. 23–24. Jaký byl další osud Janouta a Nováka je prakticky nezjistitelné, do srbské armády nikdo z nich nevstoupil a také legionářské prameny o nich mlčí.

⁴² Stojar, R.: *Fenomén vojenských dobrovolníků*, s. 36–38.

⁴³ Pichlík, Karel – Klípa, Bohumil – Zabloudilová, Jitka: *Českoslovenští legionáři 1914–1920*. Praha 1996, s. 26.

ministerským předsedou Nikolou Pašičem, však nakonec k vybudování českého vojska v Srbsku nedošlo. Z českých zajatců v Srbsku se sice mělo do této potenciální jednotky přihlásit 2 000 mužů,⁴⁴ celou akci, včetně dopravy zainteresovaných českých zajatců z Ruska ale zmařila podzimní ofenzíva vojsk centrálních mocností. Je samozřejmě logické, že v této situaci o vstup do srbské armády nebyl zájem. Poté, co srbské ministerstvo války dalo v zoufalé situaci po vypovězení války Bulharskem ke vstupu českých zajatců do armády a organizování českých oddílů jednoznačný souhlas, vstoupil z oněch 2 000 přihlášených mužů do srbského vojska jen naprosto zanedbatelný počet.⁴⁵ O některých z těchto vojáků nejspíš hovoří ve své vzpomínkové knize o srbském zajetí poddůstojník Josef Kápar, jenž uvádí, že se, již během ústupu srbské armády, s nímž se museli stahovat i zajatci, dozvěděli, že se ve Ferizovići (dnes srb. Uroševac, alb. Ferizaj na jižním Kosovu) „24 Češi přihlásili do srbských služeb jako komiti“.⁴⁶ Tito dobrovolníci byli nejspíš zařazeni do komitského oddílu Vojina Popoviće, s nímž se zúčastnili bojů proti bulharské armádě, a vzhledem k tomu, že komitské oddíly přešly Albánii bez velkých ztrát, je pravděpodobné, že mnozí z nich poté bojovali i na soluňské frontě. Více informací o nich se nicméně doposud nepodařilo zjistit.

Ze 130 zajatých českých důstojníků, kteří se původně hlásili do československé jednotky, jich nakonec do srbského vojska vstoupilo v pro Srbsko beznadějně situaci pouhých sedm. Jejich odchod zaznamenali ve svých vzpomínkách dva ze spoluzajatců, Karel Hradil a Rudolf Procházka, oba později příslušníci italských legií. „*Třetího dne (ústupu z Niše; velká skupina 700 zajatých rakousko-uherských důstojníků ustupovala společně a událost se stala v Prokuplji – pozn. V. Š.), t. j. dne 22. října 1915, ohromila nás všechny výzva, aby se hlásili a na cestu zpět do Niše připravili všichni ti, kteří se dobrovolně přihlásili do srbského vojska. Až do této chvíle neměl o takovém úmyslu příp. rozhodnutí někoho z nás nikdo ani tušení. Dohadů bylo mnoho. Rozruch dosáhl vrcholu, když se na cestu zpět do Niše začalo připravovati 7 Čechů, 2 Srbové a 1 Chorvat. Očekávali jsme, že to budou jen Jihoslované, a hle, ono to jsou téměř sami Češi. Svým očím jsem nechtěl věřit, že jsem mezi nimi uviděl i svého nejlepšího přítele, Frant. Hrdinu, bankov. úředníka z Nuslí.*“⁴⁷ „Nikdo o ničem neměl ani tušení,“ shodoval

⁴⁴ H r a d s k ý - H o f f m a n , R.: *Historie*, s. 11.

⁴⁵ Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 7.

⁴⁶ K á p a r , J.: *Cestou kamenitou*, s. 43.

⁴⁷ H r a d i l , Karel: *Jedni z prvých. Vzpomínka na první československé dobrovolníky z řad zajatců v Srbsku*. In: Památník československé obce legionářské, jednoty Přerov. Přerov 1936, s. 53. Dojemně pak Hradil popisuje, jak se s Hrdinou loučil a jak jej jeho přítel „prosil o pozdravý své matičce, svému děvčeti, kterému v Niši každého večera na svých housličkách

Jiří Jelínek
/ Јиржи Јелинек

Josef Dřímál
/ Јозеф Джимал

se s Hradilem R. Procházka, „a najednou se s námi loučí, nastupují do nákladního automobilu. Když vycházeli ze školy se svými zavazadly, nebyli jsme schopni promluvit. Byla to úcta k jejich oddanosti, k jejich vlastenectví, anebo výčitka, že nám o tom nic nepověděli, že nás nepokládali za hodny důvěry? ... Jeden za druhým nám tisknou ruce, Antonín Pavlík, Jožka Dřímál, Josef Mánek, Josef Hlava, Bohumil Steinocher, František Hrdina a Jiří Jelínek a s nimi dva Srbové a jeden Charvát. Vstoupili do vozu, poslední Hlava, který nám překládal francouzské noviny, jež vydával v Paříži profesor Denis, a zvolal: „Živila srpska vojska!“⁴⁸ Všichni jmenovaní vstoupili do srbského vojska jako podporučíci, ovšem do různých jednotek. Josef Dřímál a Jiří Jelínek⁴⁹ do oddílu Vojina Popoviće.

posílal otevřeným oknem své pozdravy“. Docela neuvěřitelně zní zpráva, že housle, které Hrdina svěřil Hradilovi k opatrování, dokázal tento český důstojník přenést bez úhony přes Albánii a všechny zajatecké tábory a uchovával je v době, kdy psal vzpomínkové řádky, jako „drahocennou památku“.

⁴⁸ P r o c h á z k a , R.: *V srbském zajetí*, s. 189.

⁴⁹ Jiří Jelínek (1887–1919) se po přechodu Albánie ocitl v bojích na Soluňské frontě, mj. při dobývání Kajmakčalanu a později také v bojích v ohbí Černé řeky v makedonském Mariovu,

Ostatní pak sloužili u různých pluků pravidelné armády: Bohuslav Steinocher⁵⁰ jako velitel čety u 10. pěšího pluku, Josef Mánek⁵¹ byl přidělen k osmému pěšímu pluku Šumadijské divize, Antonín Pavlík⁵² k 10. pěšímu pluku, zařazení

a byl několikrát vyznamenán. Spolu s ostatními důstojníky se na jaře 1918 rozhodl pro přestup do československé střelecké brigády ve Francii, kde byl zařazen ke 22. střeleckému pluku, odkud pak byl na vlastní žádost uvolněn k 35. střeleckému pluku italských legií. Po válce odmítl nabídku stát se vojenským atašé v Římě či Bělehradě a zůstal u svého pluku, s nímž, již jako major, se při bojích s maďarskými vojsky u Nových Zámků na jižním Slovensku pokoušel zachránit z podminovaného mostu obrněný vlak, a při tom utrpěl smrtelné zranění. Poslední boj majora Jiřího Jelínka u Nových Zámků popisuje barvitě jeho nejlepší vojenský přítel a v té době taktéž již major Josef D ř í m a l , jenž s ním bojoval u stejného mostu, v kapitole *Momentka z novozámockého bojiště* (In: Vpád maďarských bolševiků na Slovensko v roce 1919. Bratislava 1936, s. 95–105). Jelínek pak při posledním rozhovoru na smrtelném loži věnoval Dřimalovi kamu, srbský útočný nůž, který si vybrousil na soluňské frontě z ukostřeného bulharského bajonetu. In memoriam byl Jelínek povýšen na podplukovníka československé armády. Jeho pohřeb se konal v Praze dne 24. června 1919 s okázalým vojenským doprovodem za účasti prezidenta Tomáše G. Masaryka a československé generality. Viz mj. M a r e k , Vladimír: <https://www.valka.cz/Jelinek-Jiri-t34105#149665>.

⁵⁰ Bohuslav Steinocher (1891–1945) byl na soluňské frontě povýšen na poručíka, z 23. střeleckého pluku československé střelecké brigády ve Francii odcházel jako kapitán. Za druhé světové války zahynul během spojeneckého bombardování. <https://www.legie100.com/krev-legionare/102662/>.

⁵¹ Josef Mánek (1886–1972) byl po svém aktivování v srbské armádě nejprve velitelem pěší čety druhého náhradního pluku, na soluňské frontě se po absolvování patřičného školení stal velitelem kulometné čety osmého pěšího pluku, a tuto funkci zpočátku zastával také ve Francii u 22. střeleckého pluku československé brigády, později velel rotě u téhož pluku. Po 1. světové válce sloužil v československé armádě v různých velitelských funkcích, v roce 1929 získal hodnost brigádního generála a v roce 1936 hodnost divizního generála. Viz <https://www.valka.cz/Manek-Josef-t60750>.

⁵² Antonín Pavlík (1888–1943) během přesunu na soluňskou frontu onemocněl nejprve malárií, a posléze blíže nedefinovanou plicní chorobou. Po návratu k armádě 15. května 1917 byl zařazen do štábu Moravské divize. Pro službu v československém vojsku byl ze srbské armády uvolněn 1. dubna 1918, a ve Francii se dostal nejprve k 21. pěšímu pluku, v němž velel četě a posléze, již u 22. pluku, rotě. Na západním válčišti zůstal do 26. září 1918, než byl převelen k 35. pěšímu pluku italských legií, kde v hodnosti kapitána nejdříve velel rotě a později praporu. V bojích s maďarským vojskem na Slovensku měl na starosti 38. pluk nové československé armády. V roce 1936 byl povýšen na brigádního generála, během mnichovské krize stál v čele 13. divize československé armády. Po obsazení republiky wehrmachtem byl jako krajský velitel odbojové organizace Obrana národa několikrát zatčen gestapem, nakonec po tvrdých výsleších 12. června 1943, vyvolal potyčku s dozorcí kolínské věznice, během níž byl zastřelen. Viz mj. T i n t ě r a , Jiří: *Antonín Pavlík*. <https://www.valka.cz/newdesign/v900/clanek.php?id=109251> – in memoriam – Antonín Pavlík – díl 1 ([valka.cz](https://www.valka.cz)). O hrdinné smrti generála Pavlíka viz *Obrana národa – brigádní generál Antonín Pavlík* (https://www.codyprint.cz/obrana/vice_pavlik.html, [codyprint.cz](https://www.codyprint.cz)).

Josefa Hlavy se nám prozatím nepodařilo zjistit.⁵³ F. Hrdina beze stopy zmizel někde v Albánii, naposledy byl svými přáteli spatřen u Skadaru. Všichni ostatní důstojníci po přechodu Albánie působili se svými jednotkami na soluňské frontě a všichni také ze soluňské fronty odjeli na jaře roku 1918 do Francie, kde vstoupili do československé střelecké brigády.

Nejmłodšímu důstojníku z této hrdinné sedmičky, Josefu Dřimalovi (1892–1980), přihlášku do srbské armády podle svědectví R. Procházky důrazně rozmlouval jeho pozdější nejlepší přítel Jiří Jelínek. Jako by tušil, čím vším si bude muset rodák z Žeravic na Hodonínsku na své bojové cestě projít. Jeho pouť na Soluňskou frontu totiž byla zdaleka nejsložitější ze všech srbských legionářů, a i mezi ostatními příslušníky československého odboje by se jen stěží našel někdo s podobnými osudy. Dřimal byl totiž na podzim 1915 zajat během boje s bulharskými jednotkami. Bulharská zajatecká správa jej, vzhledem k tomu, že neuměl dobře srbsky, předala rakousko-uherské armádě. Tam byl identifikován svým bývalým spolubojovníkem a odsouzen, jinak být ani nemohlo, k trestu smrti. S pomocí spoluvězně se mu ale podařilo utéci a následně se celou zimu hladový, špatně oblečený, vystavený udávání vystrašeného srbského rolnického obyvatelstva a pronásledovaný bulharskými hlídkami skrýval v horách východního Srbska. Přesto se mezi srbskými hospodáři našlo několik odvážných, kteří mu poskytli pomoc. Nakonec se mu, jako jednomu z mála uprchlých zajatců, kteří se o to pokoušeli, podařilo v dubnu 1916 (sic!) přeplavat Dunaj na rumunskou stranu. Ani tam ovšem neměl vyhráno. Nedůvěra k člověku, prohlašujícím se za důstojníka srbské armády a špatně mluvícím srbsky nebyla překvapivá. Podobně se mu nedostalo příliš dobrého přivítání ani od českých důstojníků v srbské dobrovolnické divizi v Oděse. Nakonec však i svým hrdinstvím všechny přesvědčil. V bojích na dobrudžské frontě byl jako velitel čtyř opět těžce zraněn, po vyléčení se s plukem znovu dostal na rumunskou frontu, kde setrvali až do října 1917. Se zbytky I. dobrovolnické divize se pak přes Vladivostok dospěl na přelomu roku 1917–1918 na Soluňskou frontu...⁵⁴ Mezi srbskými spolubojovníky byl znám jako Joca Drimalović.

⁵³ Josef Hlava (1886–?) byl železničním úředníkem, po odchodu ze Soluňské fronty do Francie sloužil v 21. a 22. pěším pluku československé střelecké brigády, z legií odcházel v hodnosti kapitána. Viz <https://legie100.com/krev-legionare/33819/>.

⁵⁴ L á n í k , Jaroslav: *Vojenské osobnosti československého odboje 1939-1945*. Praha 2005, s. 61–62; B a l c o v á , Milena: *Nezlomný legionár Jozef Dřimal*. In: Peter Chorvát – Martin Posch et all.: *Československé légie – Slováci – Slovensko*. Bratislava 2022, s. 73–80; Skutečně románově, na více než padesáti stranách, zpracoval příběh Josefa Dřimala Rudolf P r o - c h á z k a ve své knize *V srbském zajetí*, s. 192–241. Josef Dřimal do srbského zajetí přeběhl dobrovolně s dvěma rotami, jejichž vojáky přesvědčil k cestě do zajetí. Po návratu do nově založeného československého státu bojoval Josef Dřimal spolu s Jiřím Jelínkem proti maďar-

Ti z Čechů, kteří přežili přechod Albánie jako zajatci, pak už neměli vůbec zájem do srbské armády vstoupit. Byli během něj totiž vesměs odkázáni sami na sebe. „*My, Slovani,*“ psal ve svém deníku zajatec a pozdější francouzský legionář František Sládek, „*jsme snad měli se Srby soucitu, jenž postupně ubýval z důvodu týrání z jejich strany, až zhasl...*“⁵⁵ Přes Albánii se do Valony, kde je převzala italská armáda, dovezlo pouze 25 000 zubožených zajatců, z nichž mnozí ještě na italských lodích či v italských zajateckých táborech na následky útrap a podvýživy zemřeli.⁵⁶ Počet Čechů, kteří přešli Albánií, se odhaduje na deset až jedenáct tisíc. Transport italskými loděmi do italských zajateckých táborů považovali za své vysvobození, byť ani tam neměli zdaleka vyhráno, zejména pak ti, kteří se dostali do zajateckého tábora na ostrově Asinara u severozápadního cípu Sardinie.⁵⁷ Teprve z italského zajetí se později mnozí hlásili do formující se československé střelecké brigády ve Francii a po svolení srbské vlády (ač v Itálii, byli stále formálně zajatci srbskými) vstoupili do československé střelecké brigády ve Francii, někteří pak také do italských legií.

Čeští dobrovolníci z Ruska

Další čeští dobrovolníci přibyli na Soluňskou frontu v několika vlnách z Ruska. Byli to muži, kteří se rozhodli vstoupit do srbského dobrovolnického sboru, postupně budovaného v Oděse. O Čěších v I. a II. srbské dobrovolnické divizi pojednával již v minulém svazku knihy *Od Moravy k Moravě* Dalibor Vácha, přesto ale považujeme za nutné alespoň základní údaje stručně přiblížit a po-

skému intervenčnímu vojsku na jižním Slovensku a byl přítomnem hrdinské smrti svého přítele. V meziválečné době se živil jako trafikant (sic!). V létě roku 1939 vstoupil Josef Dřímál do odbojové organizace Obrana národa a stal se vedoucím oblasti Bratislava-město, přičemž se mu podařilo vybudovat rozsáhlou síť spolupracovníků. Používal krycí jméno Komita či Joca komita. Organizace pomáhala zejména při převádění uprchlíků přes slovenské území. V roce 1940 byl zatčen slovenskými orgány a uvězněn v Ilavě. V lednu 1941 jej z ilavské pevnosti převezli do Hodonína a předali gestapu. Dřímál pak byl poslán do koncentračního tábora Osvětim, v němž strávil mezi lednem 1943 a lednem 1945 dva roky s označením návrat nežádoucí. V závěru války absolvoval pochod smrti přes Mauthausen a Melk do hornorakouského Ebensee, kde se dožil konce druhé světové války. Jako člen Demokratické strany byl v roce 1953 komunistickým režimem vystěhován z Bratislavy do Klačna do svým způsobem trestanecké kolonie. Do Bratislavy se mohl vrátit po rehabilitaci teprve v roce 1960. Až do téměř osmdesáti let pak musel pracovat jako pokladník Jednotného rolnického družstva Prievoz. Osudy nehodné válečného hrdiny první i druhé světové války, leč nikterak výjimečné.

⁵⁵ S l á d e k , M.: *Válečný vandr Františka Sládka*, s. 39.

⁵⁶ K r y š t o f , F.: *Lovčen*, s. 91

⁵⁷ O tom např. P r o c h á z k a , Rudolf: *V italském zajetí o životě v zajateckých táborech, v legií a u italské domobrany 1915 až 1920*. Praha 1938, s. 5–50.

ukázat také na okolnosti, které k vstupu českých dobrovolníků do srbských dobrovolnických divizí vedly.

Situace českých zajatců v carské říši byla složitá, jak Rusko samo, a skutečnost, že se velká část českých zajatců rozhodla pro vstup do budovaného srbského dobrovolnického sboru, a nevstoupila do velmi pomalu vytvářených českých jednotek, je jen odrazem této složitosti. V Rusku již prakticky od počátku války, od 20. srpna 1914, působil v rámci armády vojenský oddíl složený z Čechů, tzv. Česká družina.⁵⁸ Jeho příslušníky byli zpočátku výhradně Češi žijící před válkou v Rusku. Česká družina čítala při svém vzniku více než tisíc mužů, nicméně nebyla kompaktní. Dobrovolníci sloužili v řadě čet, rozložených při různých armádních sborech jako „výzvědní služba“. Jakkoli tedy nešlo o frontální útočné nasazení, rozvědky s sebou pochopitelně přinášely i ztráty, což nastolilo potřebu doplnit družinu novými dobrovolníky, k čemuž měl být využit nábor mezi českými zajatci. Ideoví tvůrci České družiny shromáždění do několika českých spolků v tomto směru jednali s vrchním velitelem ruské armády, velkoknížetem Nikolajem Nikolajevičem Romanovem, který dal k doplňování z řad zajatců v prosinci 1914 své zásadní svolení, nicméně nábor musel být dobrovolný a omezen jen na oblast působnosti třetí ruské armády. Té velel původem bulharský generál pěchoty Radko Dimitriev, hrdina z bulharských osvobozeneckých bojů v letech 1876–1878 a z válek balkánských,⁵⁹ jenž měl pro „českou věc“ pochopení. Takto získaných nových příslušníků České družiny však nebylo více než 250. Politické vedení ruských Čechů, jejichž jednotlivé spolky se v březnu 1915 sdružily do Svazu československých spolků na Rusi, proto začalo usilovat o to, aby byla družina rozšířena z českých zajatců na větší a pokud možno samostatně působící vojenskou jednotku. K tomu však omezené povolení velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče nedostačovalo a vedení svazu českých spolků musilo získat jiné oprávnění. Svaz byl nicméně ideově a názorově roztržštěn. Do vedení jeho výkonného orgánu se dostala na březnovém sjezdu v roce 1915 skupina petrohradská, jejímž hlavním úsilím bylo dosáhnout povolení k náboru zajatců do čs. vojska. V Kyjevě sídlila vojensko-technická komise svazu, která se v tomto úsilí v podstatě shodovala, měla však na jeho provedení jiný pohled: oproti názoru petrohradských Čechů o organizaci vojska podle zásad platných v ruské armádě totiž prosazovala radikální postup – vznik

⁵⁸ Literatura o České družině byla zejména v letech poválečné československé republiky velmi hojná, upozorníme zde pouze na zásadní kroniku československého odboje za první světové války *Za svobodu*, jejímž hlavním editorem byl Rudolf M e d e k . První díl (1928, s. 5–224) této kroniky je České družině a jejímu vývoji z větší části věnován.

⁵⁹ Radko Dimitriev (1859–1918) byl nakonec na Kavkaze zajat bolševiky a spolu s dalšími vysokými důstojníky carské armády popraven.

samostatné české jednotky s českou velící řečí.⁶⁰ Přestože v srpnu 1915 generální štáb ruské armády svazu možnost vybírat z českých zajatců dobrovolníky do družiny povolil, svaz se nesměl tohoto povolení dovolávat veřejně. Navíc vyřizování přihlášek zajatců bylo ze strany ruských úřadů velmi zdlouhavé a liknavé a ruští úředníci při něm často kladli záměrně nejrůznější překážky, takže přes velký počet zájemců se nakonec do České družiny dostal z řad zajatců jen minimální počet dobrovolníků.⁶¹ Tato liknavost ruských úřadů, a v případě různých újezdních úředníků také jejich omezenost a nevzdělanost, a také rozhádanost jednotlivých částí Svazu československých spolků na Rusi ty ze zajatců, kteří se do pomalu budovaného českého vojska pokoušeli přihlásit, mimořádně iritovala. Postavení zajatců, a to i důstojníků, nebylo až na výjimky valné, v zajateckých koloniích často vládla zupácká disciplína prosazovaná vyššími zajatými důstojníky známá z c. k. armády, a spolu s ní i národnostní spory.⁶² Mnozí čeští zajatci, zejména ti, kteří nebyli prorakousky orientovaní, proto toužili po změně a zlepšení své situace, což v „českém vojsku“ předpokládali. Přihlášky do „českého vojska“ se tak sice hromadily, nicméně pozvánky nepřicházely. Není tedy divu, že mnozí zklamaní zajatci využili jiné možnosti. Ta se pro ně otevřela v raném podzimu roku 1915, když na popud srbské exilové vlády vymohl srbský vyslanec v Petrohradě Miroslav Spalajković (jinak dobrý známý T. G. Masaryka z doby velezrádných a Friedjungova procesů, což se později, během Masarykova pobytu v Rusku, ukázalo jako velká přednost)⁶³ možnost budovat ze zajatců c. k. armády jihoslovanského původu srbský dobrovolnický sbor, a to tím spíše, že se o něco později začalo uvažovat i o tom, že by v rámci sboru bylo povoleno vytvářet i samostatné české pluky.

Viděli jsme již výše, že několik transportů takto budované dobrovolnické jednotky, v nichž se ocitlo i několik desítek Čechů a také lékaři Bohuslav Bouček a Miloš Pučálka, bylo po Dunaji převezeno do Srbska ještě před vstupem Bulharska

⁶⁰ P r o k e š , Jaroslav: *Obrázkové dějiny naší samostatnosti*. Praha 1930, s. 488–491.

⁶¹ Tamtéž, s. 496.

⁶² Jiří Č e r m á k ve své publikaci *Věrnost za věrnost. Vzpomínky z účasti Čechů v bojích srbské divise v Dobruždi roku 1916*. (Praha 1921, s. 8) hovoří o tom, že „...přihlášky do Kijeva houfně se hrnuly ze všech táborů. Avšak přihlášení nebyli ihned povolováni a stávalo se, že i rok po přihlášce ještě stále seděl nadšený dobrovolc-nováček v zajetí mezi ostatními ‚rakouskými vlastenci‘, vydán jich záští a posměchu, a bohužel často i šikanování ruského germanofilského úřadu. Zatím události pokračovaly, vyvíjely se a kvapně mijely, a v duších našich lidí rostly obavy, že se válka dříve skončí, než dojde na ně řada, aby se dostavili do zbraně“.

⁶³ Viz např. Š t ě p á n e k , Václav: *Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou*. In: Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček (eds.) – T. G. Masaryk a Slované. Praha 2013, s. 297–312; týž: *Srbi u slovenskoj politici Tomaša Garika Masarika*. Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu (Pančevo) 16, 2004, č. 74. s. 206–219.

do války. Zbylí muži, kteří již kvůli rakousko-uhersko-německo-bulharskému útoku na Srbsko nemohli být na srbskou frontu po Dunaji odesláni, se na zá-
 krok zástupců srbského konzulátu v Oděse u cara Mikuláše II., kterého během
 jeho krátké návštěvy černomořského přístavu snadno přemluvili, shromáždili
 v Oděse, kam pak směřovali i další zájemci z řad nejen jihoslovanských zajatců.⁶⁴
 Neustálé odklady ve vyřizování přihlášek do československého vojska, které
 byly způsobeny navzdory příznivému rozhodnutí cara Mikuláše II. pověstnou
 ruskou byrokracií, pak příliv českých dobrovolníků do formujícího se srbského
 dobrovolnického sboru ještě zvýšilo. Vše se zpočátku odehrávalo spontánně,
 nicméně v dubnu roku 1916 vymohl srbský vyslanec M. Spalajković od ruské
 vlády povolení, že do sboru mohou být čeští dobrovolníci přijímáni oficiálně a
 bez jakýchkoli překážek, a tak již 25. dubna 1916 předal ruský velitel oděského
 vojenského okruhu štábu tvořící se I. srbské dobrovolnické divize zprávu, že
 na základě rozhodnutí generálního štábu ruské armády může srbská divize
 přijímat také zajatce „Čechoslováky“, kteří projeví zájem do divize vstoupit.⁶⁵
 V té době hlásil designovaný velitel I. srbské dobrovolnické divize, jež tvořila
 základ srbského dobrovolnického sboru, plukovník srbského generální štábu
 Stevan Hadžić, jenž přibyl do Oděsy spolu s jinými vysokými srbskými důstoj-
 níky z Korfu, že má k dispozici už 75 českých důstojníků, zatímco když přišel
 k divizi, sloužilo jich u divize pouze 12. Dne 5. června pak Hadžić obdržel depeši,
 v níž princ-regent Alexandr nařizuje přijímat Čechy do divize bez prodlévání,
 a pokud by jich bylo tolik, aby mohli vytvářet samostatné pluky, tedy takové
 jednotky vytvářet.⁶⁶ Předpokládalo se tedy, že při větším počtu českých při-
 hlášek bude v rámci srbského sboru v Rusku vytvořen samosprávný oddíl čistě
 český, později se podle carova rozhodnutí ze září 1916 hovořilo i o zformování
 smíšené česko-srbské divize s dvěma pluky ryze českými. K popularitě srbského
 dobrovolnického sboru přispívala také skutečnost, že bývalí rakousko-uherská
 důstojníci do něj byli přijímáni ve svých vojenských hodnostech, zatímco do
 záložního praporu v Kyjevě budované československé brigády mohli vstoupit
 jen jako prostí vojáci, povinni navíc tvz. národní daní.⁶⁷

⁶⁴ K u t h a n , Pavel J.: *Čeští dobrovolníci v srbské armádě v bojích 1. světové války* Military revue, srpen 2011, s. 15.

⁶⁵ M a k s i m o v i ć , Vojin: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije 1916–1926*. Beograd 1927, s. 21

⁶⁶ Tamtéž s. 30.

⁶⁷ „Benevolentní výklad srbského velení nevyklučoval z legií Čechy,“ píše Jiří Čermák, „a tak se celý příval nových dobrovolců Čechů obrátil do Oděsy, pod srbské prapory. Tím spíše, když srbské velení vidouc rostoucí řady Čechů, nabídlo, že postaví Čechům ve svém armádním sboru brigádu čistě českou a tím obejde zákazy a obtíže, jež byly českým formacím kladeny

Proti takto slibně rozvinuté akci, která dávala opět, jako již jednou v brzkém podzimu roku 1915, naději na rychlé vytvoření samostatných českých pluků v rámci srbské armády, se však postavila kyjevská správa Svazu československých spolků na Rusi, jež v této situaci viděla nebezpečnou konkurenci svým cílům, a vymohla v červnu 1916 na ruském generálním štábu rozkaz, jímž se mělo přijímání českých dobrovolníků do srbského vojska zastavit. Tento fakt ovšem neznamenal, že by příliv českých zájemců do srbského sboru zcela ustal. Neplnilo-li se rozhodnutí carovo, tím méně se plnil nejasný rozkaz generálního štábu. Nicméně myšlenka vytvoření většího československého oddílu v rámci srbské armády touto obstrukcí politického vedení kyjevských Čechů v podstatě padla.⁶⁸ Pro české vojáky sloužící již v Oděse byla tato záležitost navýsost trapná a nemilá. „*Nezbývalo, než abychom obětavou a poctivou a svědomitou službou vojenskou na místech nám svěřených hleděli uhladiti nemilý dojem o českém nevědku, a přesvědčili srbské velení a s ním i srbskou vládu, že v jednání Svazu nedokumentuje se smýšlení celého českého národu a naši zahraniční akce, nýbrž jde pouze o nezodpovědný projev lokální politiky.*“⁶⁹

Ruské nejvyšší velení mezi požadavky kyjevské správy svazu a velením srbského dobrovolnického sboru lavírovalo, což mělo pochopitelně na nábor Čechů do srbské divize neblahý vliv. Plukovník Branislav Lontkijevič, srbský vojenský přidělenec v Rusku, nakonec poslal S. Hadžićovi přípis, v němž zdůrazňuje, že na prosbu českého svazu bylo nařízeno neposílat české dobrovolníky k divizi, nýbrž pouze svazu k formování českého vojska.⁷⁰ I přesto ale byli čeští dobrovolníci do srbské divize dále přijímáni a 27. června 1916 vyslal štáb I. dobrovolnické divize dokonce čtyři české důstojníky v srbských službách – lékaře a kapitána srbské armády dr. Karla Freje⁷¹ a podporučíky Karla

ruskými úřady. I později se hlásilo do budovaného srbského dobrovolnického sboru celá řada Čechů, takže za největšího rozmachu lze počítati asi 800–1000 mužů. Důstojníků byla z toho dobrá polovina, takže nebylo v celém korpusu roty ani oddílu, aby tam nebyli 1–2 důstojníci Češi.“ Č e r m á k , J.: *Věrnost za věrnost*, s. 8.

⁶⁸ P r o k e š , J.: *Obrázkové dějiny*, s 575

⁶⁹ Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 18.

⁷⁰ M a k s i m o v i ć , V.: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije*, s. 30.

⁷¹ MUDr. Karel Freja (1877–1937), jeden z nejstarších a nejzasloužilejších srbských legionářů, muž mnoha tváří a profesí. V mládí byl aktivním fotbalistou a prvním předsedou SK Slavia Praha. Již za balkánských válek působil jako dobrovolný lékař v černohorské armádě. V c. k. armádě na počátku války sloužil jako plukovní lékař. Zajat byl v Přemyšli, a v důsledku nedostatku zdravotnického kádru v ruské armádě se vzápětí dostal do ruské vojenské nemocnice v Kyjevě. Do srbského dobrovolnického sboru vstoupil 7. 3. 1916 a působil v něm jako chirurg v polní nemocnici (a jak jsme viděli, i jako propagandista). Z dobrovolnického sboru neodešel do ruských legií, přešel na soluňskou frontu a teprve odtud pak, spolu

Smetanu,⁷² Marečka a Františka Vejvodu,⁷³ aby mezi českými a slovenskými zajatci agitovali pro vstup do divize s tím, že je přece jedno, kde bojují proti společnému nepříteli, je-li to v rámci ruské armády, nebo se srbským vojskem, neboť i ono přece bojuje za „vzkříšení české nezávislosti.“⁷⁴ Bohuslav Bouček, o jehož pouti do Ruska k srbskému sboru jsme psali již výše, byl spolu s jinými českými dobrovolníky z nastalé situace zoufalý. *„Rozhodl jsem se působit zde v tom směru, abychom si sami, bez ohledu na Svaz a proti němu, organizovali agitaci mezi zajatci Čechy. Je to hrozná ostuda, jak jsme bezradní! A kdybychom aspoň byli ticho, ale to se zdejší páni nestydí nepokrytě projevovat nedůvěru k Srbům. To je darebáctví, když v Kijevě řekli srbskému vojenskému atašé, plukovníku Lontkieviću, že my, byvše 500 let pod jhem Němců a Habsburků, nepřejeme si dostati se pod jho Srbů. My bychom naprosto ničeho neměli proti Svazu, jenž chce zřídit české vojsko, ba podporovali bychom akci tu celou silou. Ale Svaz, resp. jeho vedení, to jsou lidé, kteří skoro jakživ v Čechách nebyli, náš lid neznají a posuzují nás ruskýma očima, ač si říkají, že jsou Češi. O praktičnosti a upřímnosti jejich plánů lze více než pochybovati – nemají zkušenosti a sledují osobní zájmy; chtějí si hrát na české státníky, tvoří české království, vymýšlejí si pro sebe ministerská křesla, uniformy a vůbec vedou si jako praví ruští byrokrati. Sešli jsme se tedy, abychom protestovali. Sestavili jsme resoluci, která odeslána bude prof. Masarykovi, Spalajkoviću, divisi a Svazu. Kromě toho jsme sestavili telegram Masarykovi, v němž žádáme o okamžité jeho zakročení.“*⁷⁵

Spory mezi kyjevskou částí československých spolků na Rusi a velením srbského dobrovolnického sboru dospěly tak daleko, že na nátlak kyjevského výboru

s většinou ostatních Čechů, přešel do Francie k 23. pěšímu střeleckému pluku, v němž zastával funkci hlavního lékaře. Po rozpuštění legií vstoupil do československé armády, 13. listopadu 1930 byl povýšen na plukovníka zdravotnictví. Viz např. <https://www.vuapraha.cz/legionari/22829>; https://en.wikipedia.org/wiki/Karel_Freja. Freja také napsal zajímavou zprávu o působení Čechů v srbské armádě: F r e j a , Karel: *O československém vojsku v Srbsku*. In: Kučera, František – Vlasák, Josef (eds.): *Československé armádě k 28. říjnu! Památník k oslavě výročí naší samostatnosti*. Praha 1928²; s. 64–65.

⁷² Karel Smetana (1881–1930), pocházel z Nivnice, do srbské legie vstoupil začátkem roku 1916, působil posléze i na soluňské frontě, do francouzských legií se dostal až po skončení války. Z legií vyšel jako podplukovník a sloužil i nadále v československé armádě. https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=31075.

⁷³ František Vejvoda (1889–?) byl do srbského dobrovolnického sboru přijat již 25. října 1915, bojoval i na soluňské frontě, odkud spolu s většinou ostatních přestoupil do české střelecké brigády ve Francii, v níž se stal velitel střelecké roty 21. pluku. Z legií vyšel jako kapitán. <https://www.vuapraha.cz/legionari/122007>. Po válce, již jako major, sloužil jako velitel v roce 1920 založeného 8. hraničářského pluku československé armády v Ipoľských Šahách.

⁷⁴ M a k s i m o v i ć , V.: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije*, s. 35.

⁷⁵ B o u č e k , B.: *Prosím, aby zapisnik...*, IV. V Ruském týlu, podkapitola V pered.

bylo již z dunajského přístavu Reni, odkud poté, co Rumunsko vyhlásilo válku ústředním mocnostem, odjížděla I. srbská divize na dobrudžské bojiště, odesláno na jejich přání 86 českých vojáků do Kyjeva, což pochopitelně divizi před prvním bojovým vystoupením oslabilo. Srbské velení tehdy ovšem kvitovalo s povděkem, že z desítek českých důstojníků v divizi neodešel ani jediný.⁷⁶ „V té době odejít z řad divize určené k boji,“ psal po válce ve své přednášce o Česích v srbské armádě Jiří Čermák, „zdálo se nám neslučitelné s vojenskou ctí. ...“⁷⁷ Svě vidění této „trapné“ situace vyjádřil zcela jednoznačně Bohuslav Bouček: „Svaz česko-slovenský zaujal naprosto nepřátelské stanovisko proti srbské organizaci. Zdejší důstojníci Češi – je jich přes 90 a stále přicházejí noví – pokud jsem s nimi mluvil, jsou bezvýminečně rozhořčeni na Svaz a všichni se shodují v tom, že páni ze Svazu jenom srážejí náladu mužstva. Svaz má povoleno formovat brigádu, ale nemohou ji dokončit, nemají důvěru, protože už skoro dva roky vodí zajatce za nos.“⁷⁸ Podobně smýšlel také pozdější dobrovolník v srbském vojsku Miloš Wurm v dopise Marii Červené, jedné z těch českých dam žijících v Rusku, které v dopisech poskytovaly psychickou a často i materiální podporu českým zajatcům: „My ruské vládě nevěříme a k Svazu, vidíme-li a čteme-li ty stálé rozpory a obvinění, které si dvě strany (petrohradská a kyjevská) navzájem předhazují, velké důvěry mít nemůžeme, zvláště když vůdčí hlavy Svazu jsou nám osoby naprosto neznámé. Pro bývalé rakouské důstojníky-Čechy jest také v mnohých a mnohých případech těžkou podmínkou, že mohou vstoupiti jen jako řadoví vojáci. Naše veškeré doufání a naděje jsou obráceny jen k osobám Masaryka, Düricha, Dr. Beneše atd. pracujícím ve Francii a v Anglii, a jedině k vládám těchto dvou říší, hlavně však k Francii, cítíme jistou důvěru.“⁷⁹

K rozbroji uvnitř svazu spolků v otázce nábory zajatců do budoucího československého vojska, které poskytovaly „kormoutivý obraz“⁸⁰ – přistoupil ještě spor o to, zda československé hnutí v Rusku bude politicky a organizačně podřízeno Československé národní radě v Paříži, která byla definitivně založena v únoru 1916 v čele s T. G. Masarykem, či krajanským spolkům v Rusku. Situaci a zejména řevnivost mezi příslušníky svazu měl vyřešit příjezd místopředsedy Čs. národní rady v Paříži, bývalého poslance říšské rady Předlitavska Josefa Düricha, jenž do Ruska přibyl v červenci 1916 a jehož roli podpořil i o něco později přibývší Milan Rastislav Štefánik. Tito dva přední představitelé Československé národní rady pak společně sjednali tzv. Kyjevský zápis, který

⁷⁶ M a k s i m o v i ć , V.: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije 1916–1926*, s. 45.

⁷⁷ Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 20.

⁷⁸ B o u č e k , B.: *Prosím, aby zapisník...*, IV. V Ruském týlu, podkapitola V pered.

⁷⁹ K u d e l a , Josef (ed.): *Legionář Miloš Wurm. Život a dílo*. Brno 1936, s. 102.

⁸⁰ P r o k e š , J.: *Obrázkové dějiny*, s. 500.

deklaroval podřízenost odbojového hnutí v Rusku Československé národní radě v Paříži. V zápise bylo potvrzeno vynětí vojenských a zajateckých záležitostí z kompetence Svazu československých spolků na Rusi a jejich převedení pod správu pařížské rady. Proti takovému vývoji se však postavila ruská vláda, které jej vnímala jako akci řízenou ze zahraničí (což skutečně byla) a tedy nepřijatelnou. Dürich ve snaze urychlit budování československého vojska byl tedy nucen v říjnu 1916 Kyjevský zápis vypovědět a založit nový vrcholný orgán československé akce v Rusku, což měla být Národní rada československých spolků na Rusi pod kontrolou ruského ministerstva vnitra. Existence této instituce měla tedy měla umožnit bezproblémovou výstavbu českých vojenských jednotek v rámci ruské armády. Dürichovo v dobré víře učiněné rozhodnutí ovšem pařížská národní rada v čele se Štefáníkem a Benešem neuznala. Nicméně ani vstřícnost vůči ruským požadavkům ze strany národní rady nábor do Československého střeleckého pluku, jenž se vyvinul z původní České družiny, a od 17. dubna 1916 do Československé střelecké brigády, neposunula pro obstrukce ruských lokálních úřadů vpřed. I řada těch, pro které byl příjezd poslance Düricha signálem pro to, aby se přihlásili do československé střelecké brigády, se nakonec poté, když viděli, že se věci nevyvíjejí tím správným směrem, rozhodla pro srbskou opci. Mnozí navíc vůbec nedůvěřovali carské vládě s tehdejšími ministerským předsedou baronem Borisem Stürmerem, jehož obviňovali z „germanofilství“ a nejspíš poněkud přehnaně i ze sabotáže budování českých jednotek, a chtěli se prostě dostat z Ruska za každou cenu.⁸¹

Změny, které se odehrávaly nejprve v myslích a posléze i v jednání českých zajatců nejlépe dokumentuje příklad Miloše Wurma (1892–1918), pocházejícího ze známé vlastenecké rodiny z Klobouk u Brna.⁸² „*Jelikož, jak se dozvídám,*“ psal Marii Červené 11. září 1916, „*vedení akce české armády převzal nyní na sebe poslanec Dürich..., pokládám teď za povinnost upřímného Čecha, milujícího svoji utlačovanou a trpce zkoušenou vlast, přihlásiti se do české armády a přikládám zároveň svoji přihlášku...*“⁸³ Ovšem již 15. listopadu 1916 sděluje stejné adresátce: „*Zítرا odjíždím do Oděsy... Nemohl jsem si pomoci...Toužil jsem horečně dostati se do armády... A na brzké povolání do českého vojska nebylo a není v dohledné*

⁸¹ K u d e l a Josef (ed.): *Legionář Miloš Wurm. Život a dílo*. Brno 1936, s. 40.

⁸² Jeho děd Josef Wurm byl poslancem moravského zemského sněmu, prastrýc P. Ignác Wurm, člen vlastenecké družiny kněze a sběratele moravských lidových písní Františka Sušila, byl poslancem říšského sněmu a zakladatelem olomouckého muzea, jeho otec pak ředitelem brněnské banky Slavia. Matka Jindřiška Wurmová, známa jako pacifistka a bojovnice, za ženská práva, pracovala v brněnském ženském vzdělávacím spolku Vesna. Viz např. K u d e l a J.: *Legionář Miloš Wurm*, s. 15.

⁸³ Tamtéž, s. 103.

době naděje podle zpráv z Kyjeva a Petrohradu nám došlých. Cítil jsem, jak duševně chřádnou, jak mne spaluje ta touha a ta nejistota čekání.⁸⁴ A proto jdu do řad srbské armády, tak hrdinně a sebeobětavě bojující, abych bok po boku s těmito hrdiny bojoval a po případe i umíral v boji za samostatnost a osvobození slovan-
ských národů, za vítězství pravdy a kultury nad falší, nepravdou a barbarstvím...⁸⁵
V dopise jiné Češce, Marii Bartošové do Kyjeva, své rozhodnutí M. Wurm ještě upřesňuje: „Zde mám naději (v srbské armádě – pozn. V. Š.) se nejpozději na jaře dostat do boje, a česká (armáda – pozn. V. Š.) se snad na jaře začne teprve formovat, bude-li se formovat vůbec.“⁸⁶

Tito noví dobrovolníci, o nichž hovořil ve výše citovaném zápise i B. Bouček, byli vzhledem k tomu, že I. srbská dobrovolnická divize se již v té době připravovala na pochod do Dobrudže, i vzhledem k tomu, že si ještě nestačili osvojit srbské vojenské řády, povely a bojovou strategii, přijímání do záložního praporu, který měl doplňovat v bojích prořídle řady divize,⁸⁷ někteří pak byli určeni k budování II. srbské dobrovolnické divize, často však byli do druhé divize posíláni i důstojníci a vojáci z doplňovacího praporu.⁸⁸ V záložním

⁸⁴ Svou náladu v zajetí vystihl Miloš Wurm mj. v básni *Plakalo mládí*

*Plakalo mládí v koutku duše mojí,
Když poznalo, že jeho smrt se blíží,
že v brzku skončí kratičkou pouť svoji
a místo něho stárí do srdce se vplíží.*

*Sestárla duše, smutek zastřel tváře,
Odumřel smích a zhořkly strun mých tóny,
Zapadla na vždy mládí mého záře,
Smuteční hranou v duši mé zní zvony.*

Poprvé z pozůstalosti M. Wurma publikováno v brožuře *Paměti Miloše Wurma*. Brno 1923, s. 20.

⁸⁵ K u d e l a J.: *Legionář Miloš Wurm*, s. 104.

⁸⁶ Tamtéž, s. 115.

⁸⁷ Nešlo vlastně o pravý prapor, neboť z původních 4 rot byl rozšířen na 12, spíše by se tedy hodil název doplňovací pluk. Podle H r a d s k é h o - H o f f m a n n a (*Historie československých dobrovolců*, s. 55) osmi rotám veleli čeští důstojníci.

⁸⁸ M a k s i m o v i ć , V.: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije 1916–1926*, s. 117. Vzhledem k tomu, že se do II. dobrovolnické divize nehlásilo tolik dobrovolníků, přistoupilo po dohodě s ruským generálním štábem nové velení srbského dobrovolnického sboru v čele s generálem Miháilem Živkovičem a dalšími důstojníky srbské armády, kteří do Oděsy přibyli v září 1916 z Korfu, k mobilizaci jihoslovenských dobrovolníků, která se ukázala jako velmi problematická a vedla k dezercím a obecné nespokojenosti zejména charvátského

Jan Kubeš / Ян Кубеш

*Rudolf Hoffmann – Hradský
/ Рудолф Хофман – Храдски*

praporu sloužilo k 15. červnu kolem stovky Čechů, takže mohli vytvořit první skutečně čistě českou rotu s českými velícími důstojníky v srbském vojsku, jež se mohla stát základem budoucího českého pluku.⁸⁹ Jejím velitelem byl jmenován poručík Jan Kubeš (1892–1918), jenž později, v květnu 1917, přešel do československých legií a padl v bojích na Sibiři v roce 1918.⁹⁰ Následoval jej Rudolf Hoffmann (Hradský, viz pozn. 16) a konečně poručík Jaroslav Hobza.⁹¹

a slovinského mužstva a důstojníků. Do druhé divize se samozřejmě dostalo také hodně Čechů. Poté, co ale na nátlak Svazu československých spolků bylo rozhodnuto, že v rámci druhé divize nebude formována původně plánovaná československá brigáda, odešla velká část mužstva i důstojníků na počátku roku 1917 do československé střelecké brigády.

⁸⁹ *Tamtéž*, s. 45.

⁹⁰ Č e r m á k , J.: *Věrnost za věrnost*, s. 10. Také <https://legie100.com/krev-legionare/65985/>.

⁹¹ Česká rota měla být z Ruska transportována spolu se zbytkem doplňovacího praporu mezi posledními jednotkami srbského vojska až v květnu 1918. Zbytky české roty a doplňovacího praporu nakonec zůstaly v Murmanskú ve službách spojenecké protibolševické inter-

Koncem roku 1916 se v Oděse začal z později příbyvších dobrovolníků tvořit I. jihoslovanský prapor, jenž měl být „zkusmo“ vyslán na Soluňskou frontu. Za ním pak měla pokračovat I. a II. srbská dobrovolnická divize, jejichž odjezd se však v důsledku ruských převratů a revolucí oddálil téměř o rok. Do dobrovolnického praporu, jemuž velel kapitán Krstića jehož zástupcem se stal dělostřelecký poručík Jan Hradil z Bystřice pod Hostýnem, který později sloužil na soluňské frontě jako velitel baterie houfnic,⁹² se přihlásilo 1 300 mužů, mezi nimiž se rozhodně neztratilo 60 Čechů. Prapor se skládal ze čtyř rot, nazývaných podle národností důstojníků u nich zařazených, jako česká, srbská, charvátská a slovinská. Velitelem „české roty“ se stal poručík František Hněvkovský,⁹³ v jejím rámci pak zastávali funkce velitelů čet moravští podporučíci, Brňáci Lev Švyhnos⁹⁴

vence až do října 1919. Mezi nimi i deset českých důstojníků. H r a d s k ý - H o f f m a n n , R.: *Historie československých dobrovolců*, s. 54, 60.

⁹² <https://www.vuapraha.cz/legionari/34106>; H r a d i l , Jan: *Vzpomínky na poručíka Miloše Wurma*. In: Kudela, Josef (ed.): *Paměti Miloše Wurma*. Brno 1923, s. 7–8.

⁹³ Vystudovaný právník z Prahy František Hněvkovský (1887–1960) na soluňské frontě sloužil jako velitel pěší čtyř 7. pěšího pluku, posléze byl ve Francii přidělen jako velitel k jedné z čet 22. pěšího pluku, a nakonec převelen k 35. střeleckému pluku československých legií v Itálii, kde velel rotě. V armádní službě pokračoval i v Československé republice. Stal se mj. náčelníkem Vojenské akademie v Hranicích na Moravě, později, v dobách mnichovské krize, již jako brigádní generál, velitelem 19. divize československé armády. Viz *Hněvkovský, František*: <https://www.valka.cz/topic/view/107349>; také *Hněvkovský, JUDR. František*: <https://legie100.com/krev-legionare/33945/>.

⁹⁴ Lev Švyhnos (1885–1954) si podal přihlášku do srbské divize pod vlivem skupiny ze Semi-palatinska, která do Ťumeně, kde trávil Švyhnos zajetí, přibyla právě cestou do Oděsy. V této skupině byli Julius Aujeský (1885–1930), který byl po příjezdu do Oděsy přeřazen k 8. pluku budované II. srbské dobrovolnické divize, s nímž také později dorazil na soluňskou frontu (s ostatními poté odejel k čs. střelecké brigádě do Francie a nakonec skončil jako major u 35. pluku italských legií, po válce ve službě v armádě dosáhl hodnosti plukovníka), dále pozdější plukovník generálního štábu Cyril Langer, zařazený k 7. pluku II. srbské dobrovolnické divize a s osudy podobnými Aujeskému, pouze v jiných plucích, a konečně jeho pozdější nejlepší přítel Miloš Wurm. Spolu s ním se v prosinci 1916 přihlásil do I. jihoslovanského dobrovolnického praporu, s nímž přibyl na soluňskou frontu. Později vstoupil s jinými Čechy ze soluňské fronty do československého vojska ve Francii, své legionářské působení zakončil jako důstojník v italských legiích. Bojoval také proti maďarským bolševikům na Slovensku a do výslužby odešel z československé armády jako podplukovník v polovině 30. let 20. století. Podobně jako Švyhnos se v poslední chvíli rozhodli ještě Jaroslav Kohoušek (1891–?), jeden z těch, kteří později v srbské armádě zůstali do konce, vystoupil z ní až srpna 1919 jako kapitán, a Václav Podhora (1895–?), jenž v září 1917 přešel do československého vojska na Rusi. Z Ťumeně tedy do Oděsy odjíždělo šest důstojníků-dobrovolníků. Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 16. *Záznamy v databázi legionářů příslušných důstojníků* – <https://www.vuapraha.cz/databaze-vha/>

a Miloš Wurm,⁹⁵ Ludvík Hlavatý, syn starosty z Adamova⁹⁶ a František Hladký z Brankovic u Vyškova.⁹⁷

⁹⁵ „1. ledna odjíždím s prvním batalionem do Soluně, na soluňskou frontu, a tam nadejde pro mne ten tak dlouho čekáný okamžik, totiž zařazení do fronty a zúčastnění se boje. Tuším, že odtud se již nikdy nevrátím, že život můj skončí tam,“ psal 30. prosince 1916 Marii Bartošové. K u d e l a J.: *Legionář Miloš Wurm*, s. 117. Jeho předtucha se na soluňské frontě nevyplnila, ovšem domů se skutečně nevrátil, zahynul ale mnohem později, 24. října 1914, v předvečer vyhlášení Československé republiky, při útoku své čety na kótu 153 u města Vouziers ve Francii. Zabíla jej tlaková vlna při výbuchu granátu, takže na první pohled neměl žádná typická bojová zranění. Mladý citlivý intelektuál a nadaný básník, skutečně jediný hodný toho jména ze soluňských dobrovolníků-literátů, rozhodně nebyl prototypem hrdinského legionáře, přesto se stal asi nejznámějším „soluňským Čechem“. Zástupce velitele „pochodové roty“ během dlouhého přesunu z Ruska na Soluňskou frontu, Jan H r a d í l , jenž v útlé brožuře *Miloš Wurm. Bojovník za svobodu a mír* (Brno 1926), analyzoval Wurmovy názory i jeho literární dílo, svůj první dojem z tohoto muže nepopisuje příliš lichtově: „Když se mi v listopadu 1916 hlásil jako velitel čety, politoval jsem ho v duchu. ‚Co tu chce to dítě.‘ Takový byl můj první dojem, který na mne učinil svou útlou postavou, něžným hlasem a důvěřivým pohledem svých zasněných očí.“ (s. 5). Svůj názor ovšem musel brzy zkorigovat, Wurmovo přesvědčení a filozofické názory, odpovědnost i jeho odvaha jej přímo uchvátily: „... my legionáři jsme byli všichni vlastenci, ale u mnohých z nás to bylo nadšení povahy čistě citové. M. Wurm pak přes své mládí byl legionářem uvědomělým, byl bojovníkem, který věděl, co činí a proč a za jakým účelem jde v boj. Ačkoli tehdy naše naděje v osvobození národa byly velmi slabé, přece Miloš Wurm zapřádal s námi stále a stále hovory o tom, co všechno budou muset ve svobodném státě vykonat ti z nás, kteří se vrátí... ve svůj návrat už tehdy nevěřil.“ Na soluňské frontě se i přes různá bojová zařazení občas potkávali a dělostřelec Hradil přitom s údivem zjistil, že se „chlapec“ Wurm po školení stal „velitelem bombášů“, což byli vybraní odvážní jedinci, kteří měli za úkol pronikat co nejbližší k nepřátelským zákopům, aby svými granáty razili cestu pěchotě. „Ty a bombáš?“, nevěřil Hradil, načež mu jeho spolubojovník odpověděl: „Málo naplat, musím, jinak se z těchto čuk (srb. = strmý skalnatý vrchol, srbská armáda totiž zaujímala na soluňské frontě málo přístupné hřebeny pohoří Nidža a po ofenzivě na podzim roku 1916 také příkré svahy kolem Černé řeky v makedonském Mariovu – pozn. V. Š.) nedostaneme.“ „Už tehdy jsem si myslil,“ pokračoval Hradil ve svém obdivném líčení svého přítele – „s takovou se věru do vlasti nevrátíš.“ H r a d í l , Jan: *Vzpomínky na poručíka Miloše Wurma*. In: Josef Kudela (ed.): *Paměti Miloše Wurma*. Brno 1923, s. 9, 11. Odvaha i nadšení Miloše Wurma samozřejmě působily i na srbské důstojnictvo a mužstvo, takže „u praporu po krátkém čase byl velmi vážen pro svou ryzí povahu, pro chladnokrevnost, odhodlanost, statečnost a přesnost od všech důstojníků. Že byl spravedlivý, energický a dobrotivý, byl milován od svého mužstva... Že jej měl ve vážnosti a lásce velitel naší divize,“ psal po válce František Hladký otci Miloše Wurma, „pozoroval jsem při posledním dîner, které strožil na počest našeho odjezdu (do Francie – pozn. V. Š.)“ H l a d k ý , František: *O Miloši Wurmovi (Dopis jeho otci)*. In: Josef Kudela (ed.): *Brno v boji za svobodu*. Sv. 2., Brno 1937, s. 45. První díl tohoto oslavného sborníku brněnských rodáků-legionářů, uvozuje jak básně z pozůstalosti Miloše Wurma, tak lyrico-epická poéma Františka Kryštofa *Miloš Wurm* (In: Josef Kudela [ed.]: *Brno v boji za svobodu*. Sv. 1., Brno 1935, s. 8–11).

Jan Hradil / Ян Храдил

Lev Švyhnos / Лев Швихнос

Cesta jihoslovanského praporu rozhodně nebyla jednoduchá, z Oděsy jel vlakem do Petrohradu a dále po teprve nedávno dostavěné trati, již budovali zejména zajatci, do Murmansku a přístavu Alexandrovsk (dnes Poljarnyj) na severu poloostrova Kola, odkud prapor převážela v bouřlivém počasí Barentsovým mořem a dále kolem Skandinávie do Glasgowa francouzská obchodní loď Phrygie. Ze skotského přístavu cestovali vojáci praporu napříč Británií vlakem do Southamptonu, dále lodí do francouzského Le Havru a opět vlakem do jihofrancouzského Orange a následně ruskou lodí Svatá Anna z Toulonu do

⁹⁶ <https://www.vuapraha.cz/legionari/30463>; Ludvík Hlavatý je v databázi legionářů uváděn jako voják, Lev Švyhnos o něm ovšem píše jako o podporučíkovi, který při cestě z Ruska velel četě, v Srbsku pak vstoupil k balonovému vojsku a zůstal v srbské armádě i po odchodu většiny Čechů do Francie.

⁹⁷ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 29. František Hladký (1888–1970) po bojích na soluňské frontě spolu s většinou ostatních odešel na jaře roku 1918 do budovaného československého vojska ve Francii, kde byl zařazen k 21. pěšímu pluku a z legií vyšel jako kapitán. Ve vojenské kariéře pokračoval i v československé armádě, v níž dosáhl hodnosti plukovníka.

Miloš Wurt / Милош Вурм

tuniského přístavu Bizerta. Přes ostrovy Maltu a Milos se konečně prapor dostal do přístavu Mikra u Soluně. Celá cesta trvala od 3. ledna do 6. března 1917, tedy něco více než dva měsíce, což sice nebylo jednoduché, ale oproti jednotkám I. a II. dobrovolnické divize, které se z větší části musely na Soluňskou frontu dopravovat přes Sibiř, přece jenom výrazně rychlejší a pohodlnější.⁹⁸ Prapor byl v Soluni přidělen k různým plukům Dunajské divize srbské armády.

V době, kdy se I. jihoslovanský prapor přepravoval do Soluně, vypukla v Rusku únorová (podle gregoriánského kalendáře březnová) revoluce. Milan Rastislav Štefánik, jehož převrat zastihl v Petrohradě, intervenoval proti Dürichově národní radě u nového ministra zahraničí Pavla Miljukova, jenž byl v přátelských vztazích

s T. G. Masarykem ještě z doby svého působení v USA v letech 1903–1906 a byl příznivě nakloněn „české věci“. Dürich tak byl zbaven své funkce i členství v Československé národní radě. Miljukov také souhlasil s návrhem Štefánika na vytvoření Odbočky pařížské československé národní rady pro Rusko, které pak bylo potvrzeno kyjevským sjezdem „československých zástupců na Rusi“, na němž již měly rozhodující slovo muži vyslaní ze zajateckých táborů a příslušníci budované československé brigády. Výstavba československého vojska pak dostala rychlý spád po květnovém příjezdu T. G. Masaryka do Ruska, jakkoli jeho naléhání na ministra války Alexandra Kerenského, který byl jako socialista budování československého vojska v Rusku ještě méně nakloněn než předrevoluční vláda, nebylo zpočátku úspěšné. „Zelenou“ dostalo československé vojsko teprve po bitvě u Zborova na počátku července 1917, v níž se československá střelecká brigáda jako prakticky jediné vojenské uskupení ruské armády vyznamenala. Zborovská bitva se odehrála na vedlejším směru známé

⁹⁸ Téměř románově zpracoval putování praporu na pětadvaceti stranách své knihy *Třemi legiemi* Lev Švyhnos (s. 31–58).

Kerenského ofenzívy, posledním a ve svém důsledku zcela neúspěšném ruském útočném manévru ve Velké válce. Po ní již Kerenský, coby nový předseda ruské vlády, nemohl české požadavky ignorovat. To je ovšem již známá historie, která s československým dobrovolníky v srbském dobrovolnickém sboru souvisí pouze okrajově, především tím, že se v bitvě u Zborova vyznamenala celá řada bývalých srbských legionářů, kteří ze srbského sboru vystoupili v lednu 1917, a že Kerenského „povolení náboru“ do československé střelecké brigády, z níž se za nedlouho, byť po těžkých porodních bolestech, zrodila divize a do konce roku 1917 celé vojsko o síle téměř 39 000 mužů, bylo hřebíčkem do rakve jakýmkoli dalším úmyslům vytvářet v rámci srbského dobrovolnického sboru nějaké samostatné české jednotky a způsobilo další odliv českého živlu ze sboru.⁹⁹ Přitom ještě začátkem května, kdy byla celá záležitost s budováním československého vojska více než sporná, byl B. Bouček vyslán z Oděsy do Petrohradu za T. G. Masarykem a jednali tam o dalším angažmá českých dobrovolníků v srbském dobrovolnickém sboru. „*V naší věci, stran níž jsme přijeli, není ještě orientován,*“ poznamenal si Bouček. „*My jsme navrhovali pomoc Jihoslovanů hlavně ve smyslu zdokonalené organizace vzájemných styků. Považovali jsme za velmi důležité, že vojenský systém srbský je mnohem demokratičtější než ruský. Představovali jsme si, že nejkratší cesta domů vedla by od břehů Sávy, a dokonce jsme si představovali, že by naše součinnost s Jihoslovany mohla položit základy pro budoucí brannou jednotu mezi státem naším a jihoslovanským. Masaryk neshledával naše předpoklady nikterak fantastickými a pravil, že jsou rozsáhlé plány naší spolupráce, schválené Spojenci. Okamžitě však že nemůže se nijak vyjádřiti.*“¹⁰⁰

Jak jsme již zmínili výše, I. srbská dobrovolnická divize hrdinně, ale nakonec neúspěšně a s obrovskými ztrátami, bojovala v pozdním létě a na podzim roku 1916 v rámci ruského expedičního sboru spolu s rumunskou armádou v Dobrudži proti bulharsko-německo-turecké armádě vedené polním maršálem

⁹⁹ Např. Bohuslav Bouček byl uvolněn do československého vojska po různých průtazích na konci srpna 1917. Boučkovi tehdy Masaryk sděloval, že je mu celá záležitost s opouštěním srbského korpusu nemilá, neboť „*přece jen u Srbů to vyzve jakýsi stín, vržený námi*“. Na druhé straně ovšem sám Bouček, zklamaný z vývoje v srbském dobrovolnickém sboru, dodal: „*Ale oni, položí-li ruku na srdce, musí doznat: mea culpa. Odejdou-li Češi, pocítí Srbové, co jsme jim znamenali.*“ B o u č e k , B.: *Proším, aby zapisník...*, VI. V ruském týlu, podkapitola Hotel Praha.

¹⁰⁰ Tamtéž, podkapitola Masaryk. S Československou národní radou bylo ovšem dohodnuto, že čeští vojáci nemají ze srbských služeb odcházet na svoji žádost samostatně, pokud nebudou národní radou vyzádnáni, k čemuž nakonec nedošlo, takže i z toho důvodu nakonec v srbském sboru v Rusku hodně českých vojáků zůstalo.

Вой в Добруджі на ілюстраці зна́того чеського в́йтоварніка Зде́йка Буриана
Бійка у Добруці на ілюстрації чеської ликовної мейніка Зде́йка Буријана

Augustem von Mackensenem, jenž velel i vojenské operaci proti Srbsku na podzim roku 1915. Před transportem do Dobrudže čítala divize necelých 16 000 mužů. V tomto počtu je zahrnuto i několik set českých vojáků mezi nimi i 128 důstojníků,¹⁰¹ jejichž počet se doplňováním v průběhu bojů ze záložního praporu zvýšil.¹⁰² Za 34 dny bojů, během nichž byla divize nasazována na místo nejtěžších srážek, se kvůli špatnému ruskému velení celé operace, nedostatečné vojenské výzbroji (lepší zbraně si vojáci opatřovali přímo na bojišti od padlých bulharských vojáků) a nespolehlivosti rumunských pluků musela často vyvazovat z obklíčení, aby nakonec byla nucena v průběhu několika dnů ustoupit 150 kilometrů a přejít zpět na ruské území. Ztratila přitom 53 % mužů, ať již zraněných (6 463), ať již padlých (755) ať již nezvěstných (1 321).¹⁰³

Počet padlých českých vojáků není dodnes zcela zřejmý, ale nebyl příliš velký,¹⁰⁴ jasný je pouze počet důstojníků: v bojích jich zahynulo 42, z toho bylo

¹⁰¹ Údaje pochází z pozdější doby, Jiří Č e r m á k v publikaci z roku 1923 (*Naši v srbské armádě*, s. 21) hovoří pouze o 78 důstojnících a 300 mužích, rozmístěných zejména v 1. a 2. pluku divize, s tím, že hodně prostých vojáků již bylo vyreklamováno svazem československých spolků do Kyjeva.

¹⁰² Velké ztráty důstojníků během bojů v Dobrudži, zejména zraněných, kteří nemohli dále vykonávat své poslání, způsobily, že byl plukovník Hadžić nucen volat po posílách z doplňovacího praporu a také povyšovat poddůstojníky do důstojnických funkcí. Tak 27. září 1916 povýšil na dobrudžském bojišti na podporučíky mj. 10 českých poddůstojníků, kteří spolu s dalšími mohli nahradit 72 do té doby zraněných či padlých velitelů čet a rot. M a k - s i m o v i ć , V.: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije 1916–1926*, s. 121. Z uvedených jmen povýšených se podařilo spolehlivě identifikovat Václava Valtu, který posléze bojoval i na Soluňské frontě, nepřešel do Francie a dosáhl hodnosti srbského kapitána, Josefa Váňu, Aloise Vernera, který s divizí také přešel na Soluňskou frontu a poté do Francie, Jan Jindru, a Josefa Vičara. Ještě před tím, 21. září, přibýlo na bojiště k doplnění ztrát z Oděsy 1 906 mužů, mezi nimi 16 důstojníků, většinou (čtrnáct z šestnácti) Čechů. Kolik Čechů prostých vojáků či poddůstojníků bylo do tohoto transportu zařazeno, není zřejmé. Tamtéž, s. 115. Počet Čechů důstojníků, aniž by je jmenoval, uvádí ve své knize pouze R. H r a d s k ý - H o f f m a n n (*Historie československých dobrovolců*, s. 44). Později, 8. října 1916, v době, kdy divize vedla těžké boje u Amzače, do ní přibýlo z doplňovacího praporu další 25 důstojníků, z nichž mělo být 15 Čechů, stoprocentně se nám nicméně podařilo identifikovat pouze jedenáct z nich (Karel Bělka, Mikuláš Doležal, Jaroslav Untermüller, Vladimír Kajdoš, Karel Pustka, Antonín Puchold, Antonín Joch, JUDr. Rudolf Jač, Miroslav Hlaváček, známý již propagátor František Vejvoda, Slavomil Brunner).

¹⁰³ D e n d a , Dalibor: *Prva srpska dobrovoljačka divizija u borbama u Dobrudži 1916*. Isto-rijske sveske (Andričgrad) 2016, č. 31, s. 9.

¹⁰⁴ Publikace Vojina M a k s i m o v i ć e *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije* obsahuje seznam 607 padlých vojáků a poddůstojníků z I. srbské dobrovolnické divize i s místem jejich původu, žádné české jméno se však mezi nimi nenachází. Autor publikace uvádí, že chybí jména 87 padlých. Každopádně R. H r a d s k ý - H o f f m a n n nejprve jmenovitě

22 Srbů, 10 Čechů,¹⁰⁵ 8 Charvátů a 2 Slovinci. Přitom oněch více než 1 300 nezvěstných lze jednoznačně zařadit také mezi padlé, neboť dobrovolníci, kteří upadli do zajetí mohli počítat pouze se šibenicí. Zdokumentováno je mnoho případů, kdy vojáci před zajetím volili raději sebevraždu, před níž zničili všechny dokumenty, které by mohly diskreditovat jejich rodiny.¹⁰⁶ Dobrovolník totiž, jak jsme již zdůraznili, neměl práva regulérního vojáka. Vitalij Vais¹⁰⁷ ve svých románově pojatých vzpomínkách na působení v I. srbské dobrovolnické divizi v Dobrudži popsal situaci velmi pregnantně, a zároveň i zdůvodnil velkou obětavost a bojové nasazení dobrovolníků, i jejich frustraci, pokud se ustupuje: „Regulérní voják může padnout do zajetí a nehrozí mu žádné nebezpečí. Regulérní voják mnohdy prchá do zajetí, které bývá v kritických okamžicích jediným spásným útočištěm před bitevním peklem. Těhle výhody je dobrovolník zbaven, Zajetí pro něho znamená potupnou smrt na šibenici. Proto se ho bojí jako čert kříže. Musí vpřed, nebo je zlomen jeho duch.“¹⁰⁸ Divize, složená kromě vyšších důstojníků pouze z dobrovolníků, proto ustupovala velmi neochotně. Její jednotky se vždy dlouho a vytrvale bránily až do posledního možného okamžiku. Během opouštění zákopů či jiných obranných pozic stříleli z pušek i kulometů i důstojníci.

vypočítává čtyři vojáky (s. 44), z nichž nicméně tři nefigurují v seznamu legionářů a čtvrtý, Stanislav Grégr, je veden i na soluňské frontě a později u 22. pěšího pluku ve Francii (sic!), posléze hovoří o 10–15 padlých vojácích s tím, že raněno bylo „přes polovinu našich bratří“ (s. 51). Jiří Čermák bezprostředně po válce, v roce 1923, hovoří o 2 padlých vojácích a 39 zraněných, s tím, že kromě 10 padlých důstojníků bylo raněno 46 a dalších sedm vedeno jako „pohmožděných a nemocných“. Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 40.

¹⁰⁵ M a k s i m o v i ć , V.: *Spomenica I. srpske dobrovoljačke divizije 1916–1926* uvádí pouze osm jmen – podporučíky Josefa Vartu, Václava Ždímeru, Josefa Jindráka, Otokara Müllnera, Josefa Řeháka, Františka Zeise, Františka Josefa Šponara (který figuruje v legionářské databázi mylně jako vojín, podobně jako František Zeis) a Stanislava Čulíka. K tomu dodává Rudolf H r a d s k ý - H o f m a n ve své *Historii* (s. 44) ještě podporučíky Josefa Novotného a Václava Ročka, který podlehl svému zranění až v červenci 1917 v Oděse, oba padlí souhlasí i podle databáze legionářů.

¹⁰⁶ D e n d a , D.: *Prva srpska dobrovoljačka divizija*, s. 9. Kvůli strachu o osud svých rodin, který v nich ještě zvyšovala nepřátelská propaganda na letácích shazovaných z letadel, dobrovolníci nenosili ani odznaky...V rumunském vojsku se dokonce rozšířil mýtus, že se Srbové nikdy nevzdají živí... M i c i ć , Milan: *Zapomenutý boj. Srbští dobrovolníci v Rusku 1914–1918*, Praha 2020, s. 99.

¹⁰⁷ Josef Vitalij Vais (1886–1942) působil v I. srbské dobrovolnické divizi, odkud přešel do československého vojska na Rusi, když před tím přijal pravoslaví a spolu s ním druhé jméno Vitalij. Po válce zůstal v československé armádě. Jako plukovník generálního štábu působil v odbojové organizaci Obrana národa. Byl zatčen a popraven v Plötzensee. Viz mj. <https://legie100.com/krev-legionare/132512/>

¹⁰⁸ V a i s , Vitalij: *Bojovníci – Oběti – Spekulantí. Kniha 2. V Srbské divizi*. Praha 1932, s. 45.

*Podporučík Jiří Čermák (za kulometem), byl v Dobrudži velitelem kulometné čety
Пошпоручник Јуржи Чермак (иза миџраљеза), у Добруци је био команданџи
миџраљеској вода*

Ústup divize a velké ztráty značně působily na morálku ve zbytcích divize. „Veškerá vojenská válečná výzbroj je opotřebovaná, výstroj obnošená, vetchá, polorozpadlá. Nikdo nedokázal pochopit a porozumět smyslu a cíli těchto krvavých bojů, v nichž se zbytečně vydával na pospas výkvět srbských a jihoslovanských sil. Všechna tíha bojů padla na naše bedra, protože Rumuni utíkají a Rusů je málo,“ hlásil velitel 2. pěšího pluku Dragutin Milutinović.¹⁰⁹

Mnozí z Čechů, jak důstojníků, tak vojáků nakonec po dobрудžském vystoupení z divize na konci roku 1916 a počátku roku 1917 po dohodě odešli a jako již spojenečtí vojáci mohli bez větších problémů posílit řady Československé střelecké brigády (z těch později výrazných osobností např. Radola Gajda, Rudolf Viest, Vojtěch Luža, Emanuel Moravec, Sergej Ingr aj.) a vyznamenali se, jak jsme již zdůraznili výše, v létě roku 1917 u Zborova. Několik set českoslo-

¹⁰⁹ M i c i ć , M.: *Zapomenutý boj*, s. 98.

Jeroným Holeček / Јероним Холечек

venských dobrovolníků tak ovšem neučinilo, nechtěli, nebo také z různých důvodů nemohli dobrovolnický sbor, v mezidobí po velkých mezinárodních problémech mezi Srby, Charváty a Slovinci, způsobených mj. násilnou mobilizací zajatců k výstavbě II. srbské dobrovolnické divize, přejmenovaný na Dobrovolnický sbor Srbů, Charvátů a Slovinců, opustit. Neučinila tak celá česká rota záložního praporu podobně jako důstojníci a někteří vojáci z nešťastně stavěné II. dobrovolnické divize.¹¹⁰ První srbská dobrovolnická divize byla nicméně v srpnu 1917 znovu převedena na dobрудžskou frontu, kde vytvořila zálohu 6. ruské armády. V divizi o síle 13 066 mužů tehdy stále zůstávalo 121 Čechů, ale protože většina důstojníků i vojáků divize se vyslovila proti opětovnému nasazení v Dobrudži, byla divize stažena a započaly přípravy pro evakuaci celého sboru z Ruska.¹¹¹ Odjezd

byl plánován přes Archangelsk. Nejprve vyrazily ešalony II. divize, které dorazily do Soluně 7. prosince 1917, poté 1. a 2. pluk 1. srbské dobrovolnické divize, jež stejnou cestou dojel do Soluně koncem ledna 1918. V průběhu cesty bylo na žádost Československé národní rady odesláno do formující se české střelecké brigády ve Francii 7 důstojníků a 23 vojáků.¹¹² Nicméně 3. a 4. pluk I. divize už musel cestovat přes Sibiř a poté lodí, přibyl na soluňskou frontu až koncem

¹¹⁰ V druhé divizi bylo před odchodem části jejího českého kádru do řad tvořícího se československého vojska na Rusi kolem 400 Čechů, z velké části nižších důstojníků. Vojenský historický archiv Praha: Důležité dokumenty 1914–1925, Věcná skupina F, Národnostní vojska 1917–1919, kart. 3, sg. 8, Údaje o účasti Čechů v srbském dobrovolnickém sboru sebraném na Rusi, 25. říjen 1917, Paříž.

¹¹¹ J o v a n o v i ć , I l i j a – R a j k o v i ć , S t e v a n – R i b a r Veljko: *Jugoslovenski dobrovoljački koprus*. Beograd 1954, s. 182–184. Citováno podle M i c i ć , M.: *Zapomenutý boj*, s. 120–122.

¹¹² H r a d s k ý - H o f f m a n n , R.: *Historie československých dobrovolců*, s. 59.

března, jeho poslední ešalony dokonce teprve 1. května 1918. Po dezercích způsobených bolševickou propagandou tak Soluňskou frontu z celého pracně budovaného sboru posílilo pouze 12 500 mužů.¹¹³ Byl mezi nimi kromě již zmiňovaných důstojníků např. František Moravec (pozdější strůjce atentátu na Reinharda Heydricha), který do Soluně přijel již v říjnu 1917 a až do konce února 1918 velel pěší četě, nebo Jeroným Holeček, syn známého spisovatele a propagátora česko-jihoslovanské vzájemnosti Josefa Holečka, který patřil ke skupině důstojníků, kteří do dobrovolnického korpusu vstoupili až po bojích v Dobrudži, v říjnu 1916 a byl začleněn jako poručík do 8. pěšího pluku nově formované II. srbské dobrovolnické divize.¹¹⁴ Ten přibyl do Soluně v prosinci 1917. Po příjezdu na soluňskou frontu se účastnil bojů zákopové války v zimě a na jaře 1918.

Česká stopa ve francouzské armádě

Malou českou stopu bychom na soluňské frontě mohli spatřit také ve francouzské armádě. O Česích v italské armádě na Soluňské frontě zprávy nejsou. Šlo ovšem pouze o jednotlivce, bývalé příslušníky cizinecké legie, přiřazené k jednotlivým plukům francouzské východní armády. Dohromady šlo asi o třicet mužů.¹¹⁵ Mezi ně patřil např. desátník Ladislav Preininger (1895–1941),¹¹⁶ jenž byl přidělen k družstvu strojních pušek. On sám, pobýváje na začátku války v Paříži, do cizinecké legie vstoupil hned s prvními boji na západní frontě, dostal se do roty Nazdar a zúčastnil se s ní bojů v roce 1914 a zejména pak slavné ofenzívy u Arrasu v květnu 1915. Poté sloužil v rámci legie v Alžírě, kde se v únoru 1916 přihlásil jako tlumočnický do tábora pro raněné, který byl zřízen pro srbské vojáky, ačkoli srbsky vůbec neuměl (domníval se, že to nějak zvládne, a také se postupně srbsky naučil...)¹¹⁷ Teprve v květnu roku 1917 se dostal na svoji žádost,

¹¹³ Tamtéž, s. 184–191, v cit. publikaci s. 120–122

¹¹⁴ <http://legie100.com/krev-legionare/28060/>.

¹¹⁵ P i c h l í k , K. – K l í m a , B. – Z a b l o u d i l o v á , J.: *Českoslovenští legionáři*, s. 54.

¹¹⁶ Viz jeho publikovaný deník *Přísaha. Deník legionáře Ladislava Preiningera*, který vydala jeho dcera Milena F r e i m a n o v á (Praha 2017).

¹¹⁷ Do tábora nakonec připlulo několik tisíc „nováčků“, které srbská armáda před ústupem do Albánie narychlo mobilizovala a vzala s sebou, aby nepadli do rukou nepřátelských vojsk, nicméně po ústupu z Albánie jich, v důsledku toho, že jim italské jednotky neumožnily zavčas překročit řeku Vojusu (alb. Vjosë) a dostat se tak v relativním zdraví do Valony, zůstal jen zlomek. Personál tábora složený z francouzských lékařů a ošetřovatelek a pomocného sboru Zuávů, při prvním pohledu na ně podle Preingera oněměl: „*Tak slabé, vyhublé a zbitáčené lidi jsme nikdy v takovém množství neviděli... a to nám bylo řečeno, že se již z nejhorší bídy po ústupu Albánie vzpamatovali... Zajímavé byly jejich oči, tmavé, zapadlé, hleděly*

*Ladislav Preininger jako příslušník
francouzské cizinecké legie*

*Ладислав Прајнинер као припадник
француске легије сиранаца*

již jako příslušník francouzské armády, nikoli legie, na soluňskou frontu s dalšími třemi českými přáteli, které ale ve svém spise nejmenuje.¹¹⁸

V deníku hovořil Preininger o dalších Česích, které na frontě potkal, mj. o desátníku Konečném a četaři Klikovi. Posledně jmenovaný Alois Kliška zemřel na následky zranění při jarní ofenzívě 1917.¹¹⁹ O českých legionářích z roty Nazdar ve francouzské armádě se zmiňuje také Melichar Houžvica, a to již o rok dříve. V červenci 1916, během bulharské ofenzívy, jíž v rámci dobrovolnického oddílu vojvody Vuka čelil u Lerinu, byl před útokem posílen dobrovolnický oddíl francouzskými jednotkami a on tak za postupu francouzského oddílu, slyšel „*docela blízko, jak jeden z těchto ‚Francouzů‘ nadává druhému česky...‘*“. Připlazil se k nim a seznal, že jsou to „*hoši ze setniny, Na zdar‘*“, jimž v té

pronikavě vpřed, jako by se rvaly o právo na život.“ F r e i m a n o v á , M: *Přísaha*, s. 134. Po zotavení byla tato několikatisícová skupina mladých odeslána do tuniského přístavu Bizerty, která sloužila jako zázemí srbské armádě, a odtud dále převezena do Soluně...

¹¹⁸ Preininger byl nakonec, po několikaměsíčním působení na soluňské frontě, během něhož prodělal také malárii, v říjnu 1917, zřejmě i s ostatními jeho českými spolubojovníky, odvelen k budování československé střelecké brigády ve Francii, zárodku československé armády na západní frontě. Později, po návratu do Československa bojoval v 1. praporu 21. pluku proti maďarským bolševikům, po doplnění vzdělání pak působil v různých funkcích v československé armádě, mj. vyučoval francouzštinu na Vysoké válečné škole a v letech 1927–1937 zastával jako major generálního štábu pozici prostředníka při francouzské misi v československé armádě. V dobách předmnichovských a mnichovských, již jako podplukovník, velel bojovým jednotkám, mj. vyškovskému pluku útočné vozby. Vyškovský prapor zabezpečení výcviku Vojenské akademie je v současnosti podle něj pojmenován. Jako člen Obrany národa byl zatčen gestapem a 1. října 1941 popraven. F r e i m a n o v á , M: *Přísaha*, s. 301–303.

¹¹⁹ Kliška podlehl zraněním v nemocniční ambulanci. Do cizinecké legie ovšem nastoupil jako smluvní voják již 8. 11. 1912 na pět let, takže nepatřil do roty Nazdar. I proto mu nebyl přiznán status legionáře. <https://www.vuapraha.cz/legionari/47082>.

době vážlo zásobování, proto je, po domluvě s velitelem, obstarali jídlem a pitím a „hlavně pak velkými zásobami hroznů v noci načesaných“.¹²⁰ Při boji, který se nedlouho poté rozpoutal v souvislosti s bulharskou ofenzívou, byl Houžvíc opět zraněn a odvezen do francouzské nemocnice v Soluni, kde se setkal s jiným bývalým příslušníkem roty Nazdar, Františkem Zahrádkou, který tam působil jako tlumočnick.¹²¹

Češi v rakousko-uherské armádě na soluňské frontě

Konečně musíme zmínit nejpočetnější český kontingent na soluňské frontě, a tím byly samozřejmě české pluky, nebo jejich části, které působily na protější straně fronty. C. k. armáda vstoupila do Albánie na počátku roku 1916, kde nejprve pronásledovala ustupující srbskou armádu z Černé Hory a odkud také prakticky vytlačila italskou armádu, která se udržela zpočátku pouze v okolí přístavu Valony. Později, po neúspěšné ofenzívě bulharsko-německých jednotek v západní Makedonii a naopak úspěšné protiofenzívě francouzských a srbských jednotek v létě roku 1916, byla část XIX. sboru rakousko-uherské armády vyslána na pomoc svým spojencům a přešla přes albánské vnitrozemí až na západní břeh Ochridského jezera, kde stála proti části levého křídla francouzské východní armády, a po úspěšném italském výsadbku v jižní Albánii pak zbytek XIX. sboru i hlouběji v Albánii proti jednotkám italským. Nebylo to samozřejmě jednoduché, neboť v zemi, která byla pro c. k. armádu velkou neznámou, se její jednotky musely potýkat s pokulhávající logistikou, s neprostupným terénem s úzkými a těžce schůdnými cestami, které byly rozšiřovány pomocí otrocké práce zajatců i zvláštních ženijních jednotek c. k. armády (o tom více v knize Karla Sellnera *V tajemné zemi. Příhody českého vojáka v Albanii 1917–1918* (Praha 1925), s hladem, způsobeným tím, že trén kvůli špatné průchodnosti horami zaostával za postupujícími bojovými jednotkami, s počasím, a hlavně s malárií, úplavicí a epidemií skvrnitého tyfu.¹²² Na pomoc bulharsko-německým spojencům se přes Albánii z Elbasanu probíjela především 20. horská brigáda, jejíž přesun skončil u Pogradce, kde brigáda strávila válečnou zimu 1916/1917 a vedla přitom nevýznamné, spíše náhodné poziciční boje s francouzskými jednotkami 57. pluku, které hájily levé, západní křídlo soluňské fronty a postupně

¹²⁰ H o u ž v i c , M.: *Mezi Srby a komity*, s. 147.

¹²¹ Tamtéž, s. 148. Další osudy F. Zahrádky se nám nepodařilo vypátrat.

¹²² O těchto těžkostech pojednávají mj. zápisky poručíka rakousko-uherské armády Bedřicha M a y e r a , které vydal a úvodní studií opatřil Petr Prokš pod názvem *Český voják na Balkáně. První světová válka a společnost na Balkáně v pamětech českého důstojníka armády Rakousko-Uherska 1914–1918*. Praha 1919. O albánských těžkostech píše na s. 153–246.

se jim podařilo propojit, byť nijak pevně, soluňskou frontu s postavením italských jednotek u Valony.¹²³ Během reformy pěších jednotek rakousko-uherské armády byl v prosinci 1916 do brigády přidělen 2. prapor 92. pluku z Chomutova a 1. pochodový prapor pražského 28. pluku, 8. září 1917, v první den velké francouzské ofenzívy, pak přibyl ještě 1. prapor 98. pluku z Vysokého Mýta,¹²⁴ čímž v brigádě zásadním způsobem vzrost český prvek, který i před tím byl nezanedbatelný. S praporem 28. pluku se k ochridskému jezeru dostal také v té době již jednačtyřicetiletý básník Stanislav Kostka Neumann, jenž zážitky z této „anabáze“ vypsal ve svých válečných vzpomínkách v knihách *Elbasan* (Praha 1922) a zejména pak *Bragožda* (Praha 1928, obec Bragožda, podle níž knihu pojmenoval, se dnes jmenuje Dardhas).

O přítomnosti českých vojáků z c. k. armády na bojišti se na dohodové straně samozřejmě vědělo. Proto čeští dobrovolníci ze srbské armády připravili francouzským letcům letáky, které pak aviatci během svých operací shazovali do rakouských linií. Jak moc byla tato propagandní akce úspěšná sice není jisté, ovšem při velké francouzské ofenzívě, v níž sehráli v září 1917 hlavní roli maroťtí jezdcí, padlo do zajetí z 20. horské brigády několik set mužů, z nichž téměř třetinu tvořili Češi.¹²⁵ I Stanislav Kostka Neumann během ofenzívy o zajetí uvažoval. Byl tehdy poslán velením brigády se zprávou o ústupu pro trén a útvary v zázemí do Pogradce. Dostal se přitom do palby francouzských jednotek a přemýšlel: „... *zůstanu zde ležeti, večer není daleko, noc bude pěkná, odpočinu si, zotavím se a ráno... ráno budou tu Francouzi, představím se jim zdvořile, ukáži jim, že mám v kapslíku vedle úředního nacionále jedno francouzské, nu, a dám se zajmouti. Bílý kapesník pro všechny případy mám v kapse, pěkně čistý, u potoka na slunci vybileny, pověším jej nad sebe na strom, děj se vůle osudu. Snad mne nepřivítají kuličkou. Francouzi jsou zdvořilí, ženou nás beztak jen jakoby špásem, ani bodel nenasazují tu při útoku. Kolísám chvíli mezi oběma alternativami, mezi severem a jihem. Sever, toť Pogradec, Ochrida, Srbsko, Uhry, špitál, toť směrem k domovu. Jih... Korča, Soluň a pak záhadný otazník. Kdybych byl odpočat... zvědavost by vítězila, dobrodružství by lákalo, Soluň by volala, moře, nová úloha na druhé straně, kterou považuji za lepší... Ale ve skutečnosti jsem úplně uštván. Hrozím se pochodu do Korči, cesty do Soluně. Nemám odvahy k dobrodružství, toužím po nemocničním lůžku... všechny myšlenky a touhy mi utíkají k severu... Půjdu do Pogradce – třebaže hned vedle pointy nemocné*

¹²³ H o r s t e n a u , Edmund G.: (ed.): *Österreich-Ungarn letzter Krieg*, bd. VI. *Das Kriegsjahr 1917*. Wien 1936, s. 746

¹²⁴ Jednotlivé prapory pěších pluků z Českých zemí a Slovenska v průběhu války. In: *Velká válka*. https://velkavalka.info/wiki/doku.php?id=horske_brigady

¹²⁵ K r y š t o f , F.: *Srbští dobrovolníci*, s. 515.

vyčerpání prosbuje mi v nitru ještě jeden pocit, lítost téměř, že se nemohu rozhodnout jinak, že se okrádám, protože nemohu natáhnouti ruky po tom, co příležitost nabízí mi ze světa...“.¹²⁶ Po agitaci českých dobrovolníků v srbské armádě se ovšem jen malá část těchto zajatců rozhodla vstoupit do srbského vojska.

Češi v bojích na Soluňské frontě

Napred

V srbských zákopech 13. července 1917

Miloš Wurm

*Napred! Napred! Jen divě znělo vzduchem,
Když hnali jsme se na vraha.¹²⁷
Zapomněls na vše, boje opit ruchem
A v srdci rostla síla, odvaha.*

*Napred! Napred jak bouře kolem znělo,
Vše hnalo se bez bázně, slabosti.
Při hřmění tom se všechno jenom chvělo
A srdce prahlo slávy žádostí.*

*Napred! Napred – a v srdci našem plálo
To heslo Svobody a pomsty za vše muka
Jen slavné nadšení ve zracích našich vlálo
A pevně zbraň svou tiskla naše ruka.¹²⁸*

S příchodem srbské armády v pozdním jaru roku 1916, v níž byli čeští dobrovolníci rozptýleni v šesti srbských divizích a v dobrovolnickém oddíle vojvody Vuka, dohodoví spojenci opět obsadili řeckou hranici a dostali se tak znovu do kontaktu s bulharskou armádou doplněnou německým sborem a o něco později i 20. horskou brigádou XIX. sboru rakousko-uherské armády,

¹²⁶ N e u m a n n , Stanislav Kostka: *Bragožda a jiné válečné vzpomínky: Ústup I.* In: *Válčení civilistovo*, Elbasan, Bragožda a jiné válečné vzpomínky, Prózy knižně nevydané. Praha 1976, s. 256–257.

¹²⁷ Rusismus v básni Miloše Wurma, znamená „na nepřitele“.

¹²⁸ Nadějný básník Miloš Wurm na soluňské frontě sepsal více básní, velká část jeho pozůstatosti však zmizela po jeho smrti ve Francii. Viz K u d e l a , Josef (ed.): *Legionář Miloš Wurm*, s. 80.

kteřá se usadila západně od ochridského jezera. Fronta se táhla od Ochridského jezera na západě, po horských hřebenech původní srbsko-řecké hranice a dále přes údolí Vardaru a Dojranské jezero až k Orfanskému zálivu na východě poloostrova Chalkidiki. Východní část drželi až do konce soluňské fronty Britové, francouzská a srbská armáda se v držení středu a levého křídla prostřídala. Později se fronta spojila také s územím, jež postupně v Albánii obsadila italská expediční vojska, a tvořila tak pás jdoucí od Jaderského moře k moři egejskému. Spojenci zpočátku disponovali zhruba 370 000 muži (127 000 Francouzů, 124 000 Srbů, 119 000 Britů), proti nimž stála 1. bulharská armáda v oblasti Bitoly, s níž sousedila 11. německá armáda, na níž opět navazovala od Dojranského jezera k Orfanskému zálivu 2. bulharská armáda, posílená na jihu ještě turecký sborem, celkem 350 000 mužů. Síly tedy byly z počátku v podstatě vyrovnány.¹²⁹ Později se postavení armád různě měnilo, na jihovýchodě přibyla ještě 4. bulharská armáda, která vystřídala turecké jednotky, východní a západní úsek fronty na dohodové straně podpořily dvě ruské brigády a zpočátku také divize italské armády, po řeckém vstupu do války obsadila některé úseky na britském dílu fronty řecká armáda.

Bulharské velení se samozřejmě s takovýmto vývojem situace nehodlalo smířit, tím spíše, že se 17. srpna 1916 na stranu Dohody přidalo i Rumunsko. Nově otevřená makedonská fronta tak ve světle rumunského rozhodnutím Centrálním mocnostem vůbec nehrála do karet a bylo třeba ji zlikvidovat co nejdříve. Bulharská armáda se proto rozhodla nově příchozí srbské jednotky rozdrtit a tímto vítězstvím snad přimět i kolísající Řecko, aby se naopak přidalo na bulharsko-německou stranu. Hned 17. srpna tedy první bulharská armáda „preventivně“ udeřila s velkou přesilou na levé křídlo fronty, hájené srbskou třetí armádou, a také na slabý východní úsek od Dojranského jezera na jihovýchod, obsazený francouzsko-britskými silami. Veškerá síla bulharského útoku byla nicméně soustředěna v západní Makedonii. Bulharsko-německé velení totiž předpokládalo, že bojeschopnost srbské armády ještě zdaleka není na výši a rozhodla se nově příchozí jednotky zničit dříve, než zaujmou bojové pozice. V noci mezi 13. a 17. srpnem přešla bulharská druhá armáda do útoku směrem na pobřeží Ostrovského jezera (řec. Vegoritis), na jižní svahy Kajmakčalanu a celkově na masiv pohorí Nidže (řec. Voras) s tím, že si tak chtěli vynutit cestu do soluňské pánve. Do největšího ohně se dostala srbská Dunajská divize spolu s dobrovolnickým oddílem Vojina Popoviće. Bulharským jednotkám se sice podařilo vklínit mezi divizi a dobrovolníky a odtrhnout je od sebe, avšak trvalo více než

¹²⁹ Z o r i ć , Mirjana: *Svedočanstvo s Krfa i solunskog fronta*. Odbrana (Beograd), č. 303, 1. 5. 2018, speciální příloha č. 186, s. 16.

týden, než dokázaly srbské pluky z hranice vytlačit až k Ostrovskému jezeru pod pohořím Nidže. Tímto nečekaně silným odporem se bulharská ofenziva vyčerpala, z hrozícího obklíčení se nakonec dokázal vyvázat i dobrovolnický oddíl s podstatnou českou přítomností.¹³⁰ Neměl to však jednoduché, dostal se do boje prakticky vzápětí po svém příjezdu. Jak ve své publikaci barvitě popisuje Melichar Houžvic, musel nejprve zdolat odpor řeckých jednotek, v té době ještě „neutrálních“, které mu chtěly zabránit v postupu k původní řecko-srbské hranici, což se mu pouze „hroznou použitím síly“ podařilo. Pak ale přišla bulharská ofenzíva. „*Za hrozného vedra si hověli naši vojíni v zemunicích,*“ popisoval situaci M. Houžvic, „*a než byl učiněn poplach, vnikly první oddíly bulharské jízdy do našich pozic, nikoho přitom neživíce...*“ Oddíl byl nucen ustupovat „*dnem i nocí*“ před ohromnou přesilou. Byl přitom „*odříznut od celého světa...*“ Nakonec, „*po osmidenním trapném ústupu*“ došel ke svému výchozímu postavení. „*Spojenci byli překvapeni, když se před nimi objevil dobrovolnický oddíl, neboť jej pokládali za zničený.*“ Snahu o udržení a zabezpečení pozic dohodových sil viděl Houžvic samozřejmě pouze ze svého úhlu pohledu, ale i ten podává svědectví o velmi těžkých bojích: „*Rozpoutalo se pravé peklo. Po útoku na železniční stanici Lerin, v kterémžto směru jsem postupoval, zbylo mi z mé čety, čítající před bojem osmačtyřicet mužů, pouhých dvanáct. Většina ze zachráněných byla těžce zraněna, mezi nimi i já. Stanici jsme ale dobyli a udrželi...*“¹³¹

Kajmakčalan

Protiútok zahájili spojenci 13. září 1916. Rozhodující bitva se odehrála ve vysokohorském prostředí pohoří Nidže. Těžkými boji proslula zejména jeho nejvyšší hora Kajmakčalan, jejíž vrchol se prý v důsledku každodenního dopadu tisíců granátů snížil o 12 metrů na dnešních 2 521 m n. m. Bulharský generál Nikola Nedev ve své poválečné publikaci píše o účincích kanonády tak, že bulharští vojáci, vystavení nepřetržité srbské dělostřelbě, upadali do těžké psychické krize, začali bláznit, stali se lhostejnými k nebezpečí smrti, často ani nepoznávali své velitele a spolubojovníky a nevědomky prchali zpět.¹³²

Útoky a protiútoky na samotném vrcholu se odehrávaly mezi 26. a 30. září, kdy nakonec zcela vyčerpaná bulharská armáda ustoupila. Ve vrcholné fázi bojů od sebe byly zákopy obou armád vzdáleny jen pár desítek metrů. František Kryštof popsal situaci na Kajmakčalanu takto: „*...bitva nabývala takové zuřivosti, že více pracovaly ruční bomby, nože, pažby, kameny i holé ruce než*

¹³⁰ S e k u l i ć , M.: *Obrazovanje Soluskog fronta.*

¹³¹ H o u ž v i c , M.: *Se Srby a komity*, s. 144–147.

¹³² N e d e f f , Nikola: *Les operations en Macedoine L'Epopée de Doiran 1915 – 1918*, Sofia 1927. Citováno podle Z o r i ć , M.: *Svedočanstvo s Krfa i soluskog fronta*, s. 19.

pušky a děla. Z takové řeže vycházeli vojáci většinou s bodnými ranami, urvaným uchem, s rozdrásaným a pokousaným obličejem, s hlavou roztlučenou kamenem i s očima vypíchnutými nepřátelskými prsty, leč málokdo odnesl svoji účast střelnou ranou.“ O zběsilosti bojů svědčila podle něj skutečnost, že jen Drinská divize srbské druhé armády, na níž spočívala tíha bojů, v jediném dni ztratila v padlých a raněných dva velitele pluků, 70 důstojníků a 1 000 vojáků. Na bulharské straně pak měl pouze 11. pluk pozbyt během dne 73 důstojníků a 3 000 mužů.¹³³ Po dobytí vrcholu Kajmakčalanu ještě dobrovolnický oddíl vojvody Vuka pronásledoval nepřítele až do noci do jeho pobočné linie na sousedním vrcholu.

Boj, respektive jeho následky, popisuje M. Houžvic, jenž se ještě plně nezotavil ze svého zranění od Lerinu, nicméně těsně před rozhodujícím bojem se ze Soluně vypravil do polního lazaretu nedaleko shromaždiště k útoku. „Zaslechl jsem jaké přípravy se konají, a utekl jsem časně ráno z obvaziště. Po několika-hodinovém hledání jsem našel náš prapor a žádal jsem o zařazení do čtvrté roty kapitána Březiny, kde jsem se ihned ujal vedení nad četou... Jak žalostná byla však podívaná, když se rozednilo. Přes tři sta našich vojnů a 23 důstojníků bylo tu mrtvých. Nebylo jim pomoci, neb zmrzli na svých místech po smrtelném zranění. Tu jsme viděli junáka, kterému střela provrtala přílbu i hlavu, když se připravoval k výstřelu, tam viseli na drátech před bulharskými zákopy naši junáci. Jednoho stihla smrt, když přetínal drát nůžkami, druhého, když si uvolňoval cestu sekerou. Zima a vítr byly tak ostré, že jsme nemohli vykopat ani jámu, abychom pohřbili nešťastné druhy. Snášeli jsme tedy oběti do opuštěného bulharského zákopu a přikrývali jsme je uvolněnými kameny. Pro nedostatek dříví jsme topili pažbami z bulharských pušek, kterých nám zanechali několik tisíc. Zde padl náš krajan František Kadleček, rodák od Chrudimě, v čele své čety, s kterou jako jeden z prvních obsazoval bulharské zákopy. Zde byl také dvakrát raněn i poručík Jiří Jelínek“¹³⁴

Bulharská armáda si byla tak jista svým postavením na Kajmakčalanu, jehož opevnění na počest následníka trůnu nazvala Borisovou redutou, že si nevy-

¹³³ K r y š t o f, F.: *Lovčen. Srbsko. Albanie*, s. 110. Podle M. Z o r i č o v é měla drinská divize ztratit při bojích o Kajmakčalan celkem 3 804 vojáků, z toho 747 padlých, 39 padlých důstojníků a 137 raněných (s. 19). Bulharské prameny uvádějí, že 11. slivenský pěší pluk, jenž byl pilířem obrany na Kajmakčalanu, ztratil mezi 11. zářím a 1. říjnem 24 padlých důstojníků, 39 raněných důstojníků a kadetů, tři důstojníci zešileli, 3 byli nezvěstní. Zraněných vojáků pak bylo 1 901, padlých 524, nezvěstných 112, dále 7 paralyzovaných, 62 ohluchlých a oněmělých, tři zešileli a 22 bylo zajatých. Viz *Bitka pri Kajmakčalan*. https://bg.wikipedia.org/wiki/Битка_при_Каймакчалан. Přístup 17. 8. 2023.

¹³⁴ H o u ž v i c, M.: *Se Srby a komity*, s. 153–154.

Generál Djurdje Lazić po bitvě na vrcholu Kajmakčalanu obhlíží dobytá bulharská postavení. Foto z publikace Sedamdeset godina Jugoslavije. Beograd 1988.

Генерал Ђурђе Лазић после бијке на врху Кајмакчалан обилази освојене бујарске њоложаје.

budovala záložní postavení, takže její ústup byl značně chaotický a přišla při něm o většinu své výzbroje. Zastavil se až po šestnácti kilometrech, pod horami, v údolí Černé řeky v makedonském Mariovu. Bulharská armáda porážku pochopitelně těžce nesla, vyrovnat se s ní jí pomohlo pouze vědomí, že v Dobrudži dosáhla vítězství nad ruskými a rumunskými divizemi a srbskou dobrovolnickou divizí... V případě srbské armády šlo naopak o první vítězství po porážce v říjnu a listopadu minulého roku, které také znamenalo vstup na území, jež bylo k Srbsku připojeno po balkánských válkách, tedy, jak to srbsští vojáci vnímali, do jejich vlasti.

Ohbí Černé řeky

Nedlouho poté, v říjnu a listopadu, se rozhořela bitva v ohbí Černé řeky, kam spojenci bulharskou armádu pronásledovali. Za velkých obětí se jim zde podařilo na několika místech řeku překročit, obsadit několik vesnic na pravém i levém břehu, a nakonec získat i město Bitolu (v té době Manastir) a posunout tak frontu v této části o téměř 50 km do srbského vnitrozemí (dnes Mariova v Severní Makedonii). Češi v oddíle vojvody Vuka byli samozřejmě při tom. Po

překročení Černé řeky se dobrovolnický oddíl vyznamenal během dobývání opevnění u vesnice Gruniště. *„Místo to jest poseto čedičovým kamenem, který trčí místy k nebi jako stromy. Tam bojovalo se nejvíce ručními bombami, neboť nebylo možno zahnatí puskou nepřítele, ukrytého za balvany.“* Šlo o téměř sebevražednou akci, neboť z celého dobrovolnického oddílu po několikátýdenních bojích zůstalo pouze 180 nezraněných a bojeschopných mužů. M. Houžvic ve svém líčení bitvy potvrzuje, že se *„s žádné strany nehledělo na ztráty, jež byly přímo ohromné.“* V bojích padl sám velitel oddílu vojvoda Vuk (29. listopadu 2016). *„Při těžkém boji,“* popisoval tuto událost M. Houžvic, *„který vyvrcholil v děsném bodákovém boji, klesl na zem vojvoda Popović, byv těžce raněn explozivním granátem. Dřív, než ztratil vědomí, prohlásil, že nikdo nesmí dopustiti, aby on ať živý nebo mrtvý padl do rukou Bulharů. Poněvadž jsme stáli v bezprostřední blízkosti u Bulharů a krutý boj byl veden o každou píď půdy, musil býti vojvoda vyneset z tohoto pekla. Dělo se to tak, že se skákalo od balvanu k balvanu. Odnést a zachrániti vojvodu živého se nám však nepodařilo, neb hromadným nepřátelským výstřelem byli zastřeleni ti, co vojvodu zachraňovali, a on s nimi...“* O deset dní dříve byl těžce zraněn také kapitán Bedřich Březina (19. listopadu 1916), který zemřel na obvažišti drinské divize.¹³⁵ Znovu zraněn *„na šesti místech“* byl při těchto bojích i poručík Jiří Jelínek.¹³⁶

Po tomto boji z celého dobrovolnického dvou a půl tisícového oddílu zbylo pouze dvě stě nezraněných nicméně vyčerpaných mužů schopných boje, a dalších zhruba tři sta zraněných. Oddíl bez velitele a důstojníků tedy musel být rozformován a zbývající muži přiděleni k drinské a dunajské divizi. M. Houžvic hovoří o tom, že se přihlásil s několika krajanů-Čechů, s nimiž byl již od počátku války, aniž by je jmenoval, ke 4. pluku drinské divize.¹³⁷

Větší část území kolem Černé řeky se ovšem bulharské armádě podařilo uhájit a zachovat tak spojení s frontou na řecké hranici táhnoucí se přes hory

¹³⁵ Tamtéž, s. 164–168.

¹³⁶ K r y š t o f, F.: *Lovčen. Srbsko. Albanie*, s. 112.

¹³⁷ *„Po boji byl rozbitý oddíl odvolán s pozic a měl se reorganizovati v Petelině,“* píše Houžvic, kam byly postupně přesunuti všichni dobrovolníci, kteří se léčili v srbských, francouzských i anglických táborech v okolí Soluně i na Korfu. *„Tam hrstka zbylá z dobrovolnického oddílu byla na oddechu a byla doplňována vracejícími se rekonvalescenty. Tu jednoho dne přijelo od srbského vrchního velitelství několik vyšších důstojníků, jménem vlády a vrchního velitele vyslovovali dobrovolcům obdiv, pochvalu a dík, oceňovali junáctví jeho příslušníků, chválili jejich ukázněnost a mluvili o nutnosti, aby oddíl byl rozdělen, protože jeho velitel padl.... Většina nesouhlasila s rozdělením oddílu, který vítězně prošel tolika bitvami, v nichž druh druhu prokázal neocenitelné služby a tolik bratrské pomoci.“* Nakonec byl oddíl rozdělen tak, že skupiny, které k sobě měli nejbližší, se mohli včlenit do jednotek v rámci zmiňovaných divizí. H o u ž v i c, M.: *Se Srby a komity*, s. 166–168.

do údolí řeky Vardaru a dále k Dojranskému jezeru. Celkové ztráty ve dvouměsíční kampani byly ovšem zdrcující zejména pro srbskou armádu, které neměla kde brát rezervy. Přišla celkově o 1 209 důstojníků a 32 380 poddůstojníků a vojáků (z nich bylo 4 400 padlých),¹³⁸ což byla vlastně čtvrtina celého srbského vojska. Po velkých ztrátách při operacích na Kajmakčalanu, na Černé řece, u Grunište a u Bitoly tedy muselo být celé srbské vojsko reorganizováno. V březnu 1917 tedy došlo k rozpuštění třetí armády a redukci počtu pluků.

Zákopová válka

Po jarních ofenzívách v roce 1917, kterých se srbská armáda a tedy ani čeští dobrovolníci příliš neúčastnili,¹³⁹ se situace na Soluňské frontě ustálila a změnila se v typickou zákopovou válku. Občasné útoky na německo-bulharská vojska měly spíše charakter diverzních akcí či úzce lokálních událostí, a v tomto stavu fronta stála prakticky až do září roku 1918.¹⁴⁰ Byla to situace demoralizující zejména srbskou armádu, jež v bojích utrpěla největší ztráty, které mohly být jen částečně nahrazeny příchodem srbských dobrovolnických jednotek z ruské fronty, z nichž většina, jak jsme viděli, dorazila stejně až v roce 1918. Bulharská a řecká armáda nahrazovala své ztráty násilnou mobilizací zejména slovanského makedonského obyvatelstva z území, které ovládaly.¹⁴¹ K náladě

¹³⁸ S e k u l i ć , Milisav: *Ratna dejstva 1917. i 1918. godine na Solunskom frontu*. Vojnosanitski pregled (Beograd) 65, 2008, suppl., s. 10.

¹³⁹ O těchto ofenzívách více viz Štěpánek, V.: *Neznámá soluňská fronta Velké války*, s. 26–29.

¹⁴⁰ D i m i t r i j e v s k i , Marjan: *Makedonskoto boište vo sevkupnite slučuvanja na prvata svetska vojna*. In: *Prvata svetska vojna na Balkanot. Interesite na golemite sili i regionalnite konflikti (od Berlin 1878 godina do Nej 1919/1920)*. Skopje 2015, s. 86.

¹⁴¹ Po vstupu do války začala řecká Venizelova vláda usilovně mobilizovat slovanské a albánské obyvatelstvo egejské Makedonie, odhaduje se, že z těchto oblastí bylo, rozumí se nedobrovolně, rekrutováno kolem 20 000 branců. Také bulharské armáda prováděla mobilizaci místního obyvatelstva poté, co obsadila větší část bývalé srbské Makedonie, pokud v ní zůstali ještě bojeschopní muži, kteří nebyli před tím, v roce 1914 a 1915 násilně odvedeni srbskou armádou. Tamtéž, s. 86. Důsledky této situace pregnantně popsal Lev Švyhnos. Když byl po onemocnění malárií a zánětu hlasivek na podzim 1917 odeslán z fronty k rekonvalescenci na ostrov Korfu, viděl cestou přes Řecko vlaky s řeckým mobilizovaným mužstvem: „...potkávali jsme cestou transporty řeckého vojska; vojáků jsme však neviděli, protože byli transportováni v zaplombovaných vozech dobytčích, aby se cestou do Soluně nerozběhli. V Řecku nebylo totiž chuti do války a tato nálada přenesla se samozřejmě i na vojsko; aby nenastala revolta, použily vojenské úřady tohoto opatření. Jen ve větších, předem určených stanicích, byly vozy odplombovány, mužstvo pod dozorem spojeneckých četníků vypuštěno po částech k vykonání potřeby, znovu naloženo a zaplombováno. Pak se pokračovalo v jízdě. Odvody byly prováděny násilím, poněvadž dobrovolně se hlásilo a nastupovalo velmi málo branců; mnoho jich před odvodem prchlo do hor, kde na ně byly pořádány přímo hony.“ Švyhnos, L.: *Třemi legiemi*, s. 87–88.

unavených srbské vojáků a úmornému životu v zákopech a zemljankách nepřispívala ani strategie spojeneckého velitele soluňské fronty generála Maurice Sarraila, jenž po neúspěšných jarních ofenzívách, zastával názor, že do budoucna bude lepší a účinnější vyčerpávat nepřítele sérií malých místních útoků omezeného dosahu, než nějakým velkým útokem, v němž se vždy skrývá riziko porážky a tím i drastického snížení beztak nevelké vojenské kapacity Východní armády.¹⁴² V této strategii pokračoval, byť ne tak neústupně (plánoval i velkou operaci, k níž ovšem nedošlo) také Adolphe Guillaumat, nástupce M. Sarraila, jenž byl zbaven velení v prosinci 1917.¹⁴³ Náčelník generálního štábu srbské armády na Soluňské frontě Petar Bojović (do 19. června 1918) tuto taktiku velení soluňské fronty tvrdě kritizoval. Podle něj takovéto malé operace byly pro srbskou armádu, která neměla odkud doplňovat svůj početní stav, přímo zničující. Dostal se tak do ostrého sporu s Guillaumatem, v důsledku něhož se nakonec vzdal svého místa a převzal velení pouze srbské první armády, na jeho místo pak nastoupil vojvoda (maršál) Živojin Mišić.¹⁴⁴

Spojenecké armády ovšem neničily pouze kulky, šrapnely a granáty nepřítelů, ale také nemoci, mezi nimiž hrála prim malárie. Tak v prosinci 1917 se v nemocnicích léčilo ze srbské armády 8 346 nemocných a 1 308 raněných, což bylo, vzhledem ke stále se snižujícímu počtu srbských vojáků na pováženou. Mezi nemocnými malárií se ocitl i Lev Švyhnos, který se musel léčit několik měsíců. Celkové ztráty srbské armády v roce 1917 představovaly 256 důstojníků a 4 075 poddůstojníků a vojáků, tedy padlých či zemřelých na nemoci.¹⁴⁵ Početní stavy zejména srbské armády se tak neustále scvrkávaly, trvalo dlouho než se vyléčený z malárie, měl-li štěstí, mohl vrátit zpět do bojové linie.¹⁴⁶

¹⁴² S a r r a i l, Maurice: *Mon commandement en Orient (1916–1918)*. Paris 1920, s. 292, citováno podle S t o j i ć, Biljana: *Solunski front u memoarskim beleškama generala Morisa Saraja i maršala Franše D'Epere*. Istorijški časopis (Beograd) LXIX, 2020, s. 443–469.

¹⁴³ M. Sarraila byl v dlouhodobých konfliktech se všemi veliteli spojeneckých armád na soluňské frontě. Britové mnohokrát požadovali jeho odvolání, nicméně k tomu se odhodlal až premiér Geogres Clemensau, jenž se ujal funkce v listopadu 1917. Jmenování Guillaumata pak bylo spíše přechodným řešením, na frontě nezůstal déle než půl roku. Viz S t o j i ć, B.: *Solunski front u memoarskim beleškama*, s. 451.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 454.

¹⁴⁵ S e k u l i ć, M.: *Ratna dejstva 1917. i 1918. godine*, s. 11.

¹⁴⁶ Z britského kontingentu, čítajícího v té době kolem 100 000 mužů, se v roce 1917 ocitla v nemocnici s malárií více než jedna pětina. G l e n i, Misha: *Balkan 1804–1999. Nacionalizam, rat i velike sile*. Drugi deo. Beograd 2001, s. 46. V rakousko-uherské armádě byly počty nemocných ještě vyšší, albánské klima jednoznačně mnoha vojákům nesvědčilo. Bojové ztráty XIX. sboru rakousko-uherské armády za rok 1916 činily „pouhých“ 2 215 vojáků a 38 důstojníků, zatímco jako nemocní se hlásilo 1 156 důstojníků a 57 357 vojáků (H o r s t e n a u, Edmud G.: *Österreich -Ungarn letzter Krieg*, bd. VI. Beilagen. Wien:

Český voják „Jašek Čech“, telefonista štábu 1. praporu Šumadijské divize (uprostřed s knírem) v druhé linii zákopů. Foto z publikace Šumadijska divizija 1914–1918, Kraljevo 2014

Чешки војник „Јашек Чех“, телефониста штаба 1. батаљона Шумадијске дивизије (у средини са брковима) у другој линији рова. Фотографија из публикације „Шумадијска дивизија 1914–1918“, Краљево 2014

O tom, jak vypadal běžný zákopový život, si můžeme udělat představu ze vzpomínek českých účastníků soluňské fronty.

Lev Švyhnos, jenž se na frontu dostal začátkem dubna 1917 jako velitel čety v 1. rotě 3. praporu 7. pluku Dunajské divize ve svých vzpomínkách popisoval

1936; beilage 2; tabelle 1) a v následujícím roce byla situace ještě horší. Velice působivý obraz utrpení nemocných maláří podává Stanislav Kostka Neumann ve svém díle *Elbasan. Válečné vzpomínky*. Praha 1922, s. 140–177. O tom více viz Štěpánek, Václav: *Deník nadporučíka c. k. armády z let 1914–1918. Obrázky českého důstojníka Hynka Doležala z balkánského bojiště Velké války*. Brno 2019; také rozšířené srbské vydání *Hinek Doležal: Slike sa balkanskog ratišta*. Čačak 2019.

situaci takto: „Fronta byl svah, sklánějící se místy pod úhlem 60, místy 45 stupňů, na jehož hřebenu byly nepřátelské zákopy. Náš úsek táhl se po svahu a zákopy byly od nepřátelských vzdáleny místy 100, 120 i více kroků, na jednom místě však asi jen 50 kroků, takže náš strážce mohl na protější straně viděti téměř oko nepřítele ve střílně. Celý svah spadal do údolí ‚Crne reke‘ (Černé řeky), která byla zde ve svých počátcích; po ní dostal také úsek svoje jméno. Celá fronta byla velmi kamenitá a skalnatá, takže zákopy, které jsme tu měli, nebyly vlastně žádnými zákopy, poněvadž byly hluboké jen 80 až 100 cm. Aby byl dosažen větší kryt, byly před zákopy nastaveny do výšky 50–70 cm kameny, které byly obloženy pytlíky naplněnými pískem, aby se dosáhlo dostatečné výšky, za níž by se mohlo celé tělo ukrýti. Zákopy neposkytovaly tedy obráncům dostatečné ochrany, a proto byl tento úsek dosti nebezpečný. V sousedních úsecích byly poměry podobné, někde lepší, někde snad i horší, což záleželo na vzdálenosti od nepřítele a tím i na měkkosti půdy, která byla tím tvrdší a kamenitější, čím více se nepříteli blížila. Před zákopy byly drátěné překážky a ‚španělstí jezdcí‘. Za noci pracovalo se sice na prohlubování zákopů, avšak s malým úspěchem a se značným nebezpečím života; jakmile nepřítel uslyšel, že se někde kope, nebo někde zazvonila v srbských zákopech lopata neb krompáč, ihned vzléta osvětlovací raketa a ihned na ono místo, kde byl šramot způsoben, zahájili pušечnou nebo kulometnou palbu, a bylo po práci.

Na našem úseku se po dlouhou dobu vůbec nic nezměnilo; proto jak nepřítel, tak i my jsme věděli vzájemně o nejmenších detailech. Nepřítel byl však proti nám ve značné výhodě, poněvadž byl mnohem výše a mohl tudíž do našich zákopů přímo nahlížeti. Noci omezovaly se hlavně na pušечnou nebo kulometnou přestřelku, zřídka kdy střílela děla. Zato ve dne se úlohy obrátily; z pušek se téměř nestřílelo, zato hovořila – a mnohdy velmi hlučně – děla různých kalibrů, od sedmi do jednatřiceti cm. Mímoto létalo mnoho letadel, z nichž jsme již podle zvuku poznali vlastní i nepřátelská; tu nastávalo ukrývání a zatajování dechu, když aeroplán přiletěl nad zákopy, nebo oddychnutí, když zase zmizel. Denní jednotvárnost zpestřovaly také explose 75–90kilových min, leč těch jsme se obávali hlavně s hlediska morálního. Detonace při výbuchu byla totiž tak hrozná, že ji bylo slyšet i na kilometry a člověk mohl přijíti o sluch; tlak vzduchu po explozi byl tak veliký, že mohl člověka na menší vzdálenost udusiti. Zásahu neobávali jsme se ani tak mnoho, neboť byli jsme poměrně blízko zákopů nepřátelských, a poněvadž tyto miny měly velmi strmou dráhu letu, hrozilo i nepříteli nebezpečí, že by mohly padnouti do jeho vlastních zákopů. Proto nepřítel naše zákopy obyčejně přestřeloval; z téhož důvodu nebylo se nám také obávati silné dělostřelecké palby. Úseky po naší levici i pravici byly v tom již hůře, hlavně po levici, kde se zákopy od sebe vzdalovaly a kde také svah nebyl už tak příkrý.

Vlastního dělostřelectva jsme měli poměrně dosti a také nepříteli dobře odplácelo. Když se však měly ostřelovati nepřátelské zákopy, musili jsme mnohdy naše zákopy vykliditi a přesunouti se do zákopů níže položených, abychom ne-trpěli vlastní dělostřeleckou palbou. Nejnebezpečnější děla měli jsme umístěna na hoře ‚Kaimak-Calan‘, které se zmocnil na podzim roku 1916 slavný Vuk se svými komity (viz výše – pozn. V. Š.). Tam byla umístěna těžká francouzská námořní děla, která nadělala nepříteli mnoho škod; mimoto byl tu postaven ohromný reflektor, jenž v noci na velkou vzdálenost silně osvětloval nebezpečnou nepřátelskou posici v blízkosti našeho úseku. Ve dne bývalo na frontě značně teplo, v noci však – jako v jižních krajích – citelná zima, největší mezi třetí a čtvrtou hodinou ranní. Tak mýjely dny a týdny, zpestřované za dne bojem letadel ve vzduchu a dělostřelectva na zemi.¹⁴⁷ Trochu delší citát z publikace Lva Švyhnose jsme použili i proto, že dnes je život v zákopech na frontě jen těžko představitelný.

Ze Švyhnosova líčení by se nicméně mohlo zdát, že pobyt v zákopech soluňské fronty po jarních ofenzívách roku 1917 byl docela bezpečný, a tedy skoro idylkou. Ostatně tak si občas zejména důstojníci ze západní fronty soluňské bojiště představovali. Sám francouzský premiér Georges Clemenceau, který i jinak velitele Maurice Sarraille nemusel, měl prohlásit: „Co dělají Sarrailovi vojáci? Kopají. Tak ať je tedy Francie a Evropa nazývá soluňskými zahradníky.“¹⁴⁸ Samozřejmě, v Soluni byla také dobrá zábava. Misha Glenni dokonce tvrdí, že Soluň byla nejživějším a nezábavnějším městem na frontové linii v celé Evropě.¹⁴⁹ Potvrzuje to z vlastního pozorování i Lev Švyhnos, když v Soluni čekal na převoz k československému vojsku ve Francii: „Bohužel, či bohudík, nezachvátil požár v Soluni (velký požár propukl v Soluni v polovině července 1917 a díky silnému větru strávil téměř celé vnitřní město – pozn. V. Š.) restaurace a zábavní místnosti, kina a kabarety. Kina byla tam dvě, skutečně pěkně vypravená, kabaretů několik. Všechny místnosti byly hojně navštěvovány důstojníky všech armád, bojujících na soluňské frontě, všude bylo veselo a hlučno. Nejvíce peněz měli Angličané, jejichž libry měly vysoký kurs, potom Francouzové a Italové, konečně Řekové a Srbové. Nejklidnější a v každém ohledu nejoriginelnější byli ovšem Angličané, kteří byli proto všeobecně oblíbeni nejen u důstojníků, ale také proto, že dali hodně utržiti, u všech majitelů restaurací a podniků.“¹⁵⁰

¹⁴⁷ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, 68–74.

¹⁴⁸ Anglický historik Alan P a l m e r tento bonmot zakomponoval i do názvu své knihy, z níž také citát uvádíme: *The Gardeners of Salonika: The Macedonian Campaign 1915-1918*. London 2011, s. 61.

¹⁴⁹ G l e n n i , M.: *Balkan 1804–1999*. s. 45.

¹⁵⁰ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 100–101.

Důstojnický život v zázemí na konci roku 1917... Foto z publikace Ilić, Dragana Lazarević: The Thesaloniki Front see by the Eyes of the Contemporaries-Diary and Photographs of the War Painter Dragoljub Pavlović. Valjevo: National Museum, 1918

Официрски живоїи у њозадини крајем 1917... Фотографија из њубликације Dragana Lazarević Ilić: The Thessaloniki Front see by the Eyes of the Contemporaries-Diary and Photographs of the War Painter Dragoljub Pavlović. Valjevo: National Museum, 1918

Sám Švyhnos na soluňské frontě nezažil velkou ofenzívu, takže si život v zákopech mohl celkem pochvalovat: „*Strava byla dobrá; mimoto měl jsem dostatek výborné kávy, kterou mně můj Mile (důstojnický sluha, Charvát, pozn. V. Š.) skoro neustále vařil, láhev koňaku, dobré cigarety a ovocné i mléčné konzervy, neboť dosti často odjížděl někdo z fronty do Soluně a tyto věci tam nakoupil. Měl jsem tedy vše, čeho jsem pro život v zákopech potřeboval.*“¹⁵¹

Hovoříme zde ovšem o důstojnících, mužstvo si mohlo o takovém válečném „komfortu“ nechat jenom zdát. Stačí si jen přečíst zápisy jiného Čecha, Ladislava Preiningera, sloužícího u 54. francouzského pluku jako příslušník cizinecké legie. V roce 1917, nedlouho před jarní ofenzívou marockých spahiů, byl přidělen na západní „konec“ soluňské fronty, na albánské pomezí, odkud ona

¹⁵¹ Tamtéž, s. 74.

ofenzíva ostatně také vzešla: „V těch podzemních děrách je ale trochu divný komfort. Tak například můj soused má chlebník pověšen na botě, která vyčuhuje ze země a podle jistých zámků lze soudit, že v ní je něčí noha, vedle ní totiž čouhá ještě druhá, a na té je přilepena svíčka... Neviděl jsem na žádné frontě kousek země, poměrně malý, snad 600 metrů, kterýž by byl převrácenější ve svých útrokách a více naplněn mrtvolami. Je to totiž kopec, který dokonale ovládá jak další cestu na sever, tak jižní planinu a vstup do vardarské nížiny. Proto se o tento kout zuřivě bojovalo celé měsíce a je zajímavé, že asi 2–3 km na západ fronta souvislá přestává a jsou jen předsunuté stráže v horách. Všude je ustavičný a pronikavý zápach mrtvolné hniloby, který jistě mi do smrti nevytizí z paměti. A tak, kde nejsou mrtvolky, jsou zase nevybuchlé granáty, jichž dotek je s to tě na místě přiřaditi k prvním, aniž by bylo třeba se dále starat o pohřeb zakopáním. Praktické. A odtud je překrásný rozhled k jihu a kolem čarokrásná hornatá krajina. Časem vysoko, vysoko létá nad námi orel, majestátně a pomalu, jako by se uštěpačně smál lidské hlouposti a malichernosti.“¹⁵²

Zákopy navíc vedly vysoko v horách, Kajmakčalan má dnes výšku 2 521 m n. m. a okolní hřebeny jsou jen o málo nižší, a jakkoli dělostřelba z jedné i druhé strany často „přestřelovala“, nelze dělostřelce podceňovat tak, že by se nikdy netrefili přímo do zákopu. „...Šli jsme jednoho dne na návštěvu k srbským kolegům sousední jednotky,“ vzpomíná opět Lev Švyhnos, „zastihli jsme je při hře v karty... Měli v zákopu pěkný kryt, jehož stopy tvořily dosti silné trámy, na nichž byl položen plech: na to byla naházena silná vrstva hlíny... Srdečně nás přivítali, pohostili – jak tu bylo zvykem – černou kávou, koňakem a cigaretami... Když jsme tu chvíli seděli, tu mi pojednou jakýsi vnitřní hlas říkal, abych odtud odešel: zprvu jsem si toho nevšímal, ale když tento hlas neustával, vybídl jsem Miloše (Wurma – pozn. V. Š.), abychom šli. Poděkovali jsme tedy kolegům za pohoštění a rozloučili se s pozváním, aby nás také navštívili. Ušli jsme zákopem 30 kroků... – když jsme uslyšeli, že letí granát, a vrhli se instinktivně na dno zákopu. Nastala exploze: a když jsem se zvedl, spatřil jsem, jak se černý dým valí ze zákopu asi v těch místech, které jsme před chvílí opustili... Kryt byl rozbit a z jeho trosek byla vytažena mrtvá těla kamarádů, s nimiž jsme před chvílí ještě seděli... Jistý pluk byl v záloze, tedy poměrně dosti daleko za frontou; velitel pluku svolal do jedné budovy důstojnické shromáždění. Když bylo po něm, a důstojníci se rozcházeli, nařídil jeden velitel praporu svým důstojníkům, aby tam ještě zůstali, že chce s nimi o něčem pohovořiti. Jen byli chvíli v budově, přiletěl „ztracený“ granát a pohřbil je všechny v ssutinách.“¹⁵³

¹⁵² Freimanová, M: *Přísaha*, s. 190–191.

¹⁵³ Švyhnos, L.: *Třemi legiemi*, s. 75.

Konec konců, ztráty i při nepříteli aktivní zákopové válce nebyly malé. Srbská armáda přišla během roku 1918 (do zářijové ofenzívy) o 151 důstojníků a 4 075 poddůstojníků a vojáků, ať již padlých, ať již raněných, a tedy vyřazených z bojového nasazení.¹⁵⁴ Část těchto ztrát lze přičíst také za vinu nedisciplinovanosti srbských vojáků, jež iritovala nečinnost zákopové války. Jeden ze srbských pamětníků později hovořil o tom, že bylo těžké prosté srbské vojáky přesvědčit, že je nutné se přizpůsobit zákopové válce jako na jiných frontách. Vojáci totiž často vyskakovali ze svých zákopů a útočili směrem k bulharským či německým pozicím, vzdáleným často ne více než 25 či 30 metrů, házeli do nich granáty a přitom mnohdy „nepotřebně“ padli. Za každou takovou zbytečnou oběť se museli příslušní důstojníci i poddůstojníci odpovídat vyššímu velení, nicméně zabránit těmto jevům většinou nedokázali.¹⁵⁵

Tato situace se změnila teprve během příprav na velkou ofenzívu, která směřovala k prolomení soluňské fronty v září roku 1918. V té době však v srbské armádě zůstávalo pouze několik málo desítek českých vojáků, takže svědectví o jejich působení během průlomu fronty již nemáme. Přes všechno podceňování soluňské fronty to ale nakonec byla právě tato fronta, jejíž průlom rozhodl o osudu Čtyřspolu...Ostatně sám generál Erich Ludendorff, náčelník generálního štábu německých vojsk, jenž odmítal před spojeneckou ofenzívou poslat veliteli vojsk na soluňské frontě generálu Friedrichu von Scholtzovi posily, protože podle něj byly německé jednotky důležitější na frontě západní, si později si ve svém deníku zapsal: „*Osmého srpna, kdy začala spojenecká ofenzíva ve Francii, byl nejčernější den německé armády v této válce. Bylo to něco nejhoršího, co jsem zažil, snad kromě událostí, které se od 15. srpna dále odehrávaly na bulharské frontě a které zpečetily osud Spolku čtyř císařů.*“¹⁵⁶

Češi o srbské armádě a srbských vojácích

Vojsko

Pohled na srbskou armádu jako celek byl prakticky u všech dobrovolníků (zajatci na věc měli pochopitelně jiný názor, jak jsme uvedli výše) i přes dílčí kritické připomínky zcela obdivný, a v jeho poválečném líčení pochopitelně nechybí ani kus dobové patetiky. Dobrovolničtí důstojníci se shodovali na tom, že ti, co prošli srbskou armádou, a poté bojovali v československých legiích, ať již v Rusku nebo ve Francii či Itálii, byli velmi dobře vojensky připraveni.

¹⁵⁴ S e k u l i č , M i .: *Ratna dejstva 1917. i 1918. godine*, s. 14.

¹⁵⁵ Z o r i č , M .: *Svedočanstvo s Krfa i solunskog fronta*, s. 23.

¹⁵⁶ Z Ludendorffova deníku citoval G l e n i , M .: *Balkan 1804–1999*, s. 53.

„Všichni ti, co prošli boji srbské divize, si do československého vojska odnášeli trvalé a vděčné vzpomínky na tvrdou sice, ale dobrou vojenskou školu, kterou prošli v Dobrudži a která z nich vychovala skutečné vojáky.“¹⁵⁷ V srbské armádě se jim dostalo důkladné přípravné i bojové výuky. „Věnovali se nám (aktivní důstojníci – pozn. V. Š.) stejně a někdy možná i více jako svým dobrovolcům. Měli nás rádi a snažili se jak v zázemí, tak i na frontě, být nám svou přísnou služnou i svým hrdinstvím dobrým vzorem i příkladem.“¹⁵⁸ „Jisto bylo tolik,“ psal Jiří Čermák, „že v daně době srbský vojenský výcvik a vojenské zkušenosti byly daleko modernější než v ruské armádě. V srbské armádě již od začátku války byly úderné skupiny, pracující bombami, což později v zdokonalené formě bylo převzato do všech armád a stalo se základem moderního útočného boje. Kromě toho bylo v srbské armádě pro naše cíle mnohem více porozumění než v nedůvěřivé armádě ruské, v srbské armádě bylo zřízení vojenské mnohem demokratičtější než v ruské, mnohem více svobody v osobním přesvědčení...“¹⁵⁹ Ti, co prošli srbským výcvikem v Oděse, nebo byli prostě „hozeni do vody“ a teprve v ohni bojů se přizpůsobovali poměrům v srbské armádě, jak to zažili dobrovolníci v Srbsku v roce 1914 a 1915, prakticky jako jeden muž uznávali, že jim v srbské armádě imponoval také vysoce vyvinutý cit a smysl pro osobní zodpovědnost ve službě a přísné odlišování služebních záležitostí od soukromých a osobních poměrů. „Naši čeští důstojníci procházeli zde přísnou školou a nikdy nemohli si dovolit sebemenší ledabylosti ve službě. Ledabylost byla přísně a bezohledně trestána. Jinak však představený, který na cvičišti důkladně prohnal některého našeho důstojníka pro nepatrnou třeba chybu, vzápětí na to při společném stole změnil se v nejpříjemnějšího souseda a druha.“ Byli-li přes to tito přísní důstojníci s podřízenými Čechy spokojeni a jen neradi je ze svých služeb propouštěli, lze to považovat za dobré vysvědčení pro kvalitu českých vojáků.¹⁶⁰

Čeští dobrovolníci si v srbské armádě všimli také toho, že i prostí vojáci dokázali být prodchnuti byť jednoduše chápaným vlastenectvím: „Přilnuli jsme ke svým druhům a měli jsme rádi a obdivovali tu slavnou armádu, která nám tolikrát dala příklad, jak voják má milovati svůj národ a svoji vlast. Prošli jsme tvrdou školou srbského válečnictví, rostli jsme dlouho ve stínu srbské slávy a přesvědčili se, že srbský voják je nejlepším vojákem světa,“ psal František Kryštof.¹⁶¹ V roce 1915 srovnával Bohuslav Bouček české a srbské národní cítění v armádním prostředí. Dokázal přitom vidět i všechny stinné stránky, s nimiž se v srbské

¹⁵⁷ Č e r m á k , J.: *Věrnost za věrnost*, s. 61.

¹⁵⁸ H o r s k ý - H r a d s k ý , R., *Historie*, s- 63.

¹⁵⁹ Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 18.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 19.

¹⁶¹ K r y š t o f , F.: *Srbští dobrovolníci*, s. 516.

armádě setkal (a jimiž byl později, zejména v Dobrudži, dost rozčarován). Dlužno ovšem podotknout, že jeho odsudek českého živlu se týkal zajatců, nikoli dobrovolníků: „*Naši lidé jsou v koncích se svým idealismem, nedostává-li se jim jídla. Zapomínají svého vlastenectví a národní hrdosti, hrozí-li jim pohlavek nebo rána holí, a jsou ihned ochotni se prodat... Pravda, Srbové jsou brutální a hrubě se mnohdy chovali a chovají k zajatcům, ale zůstal u nich při tom všem čistý národní ideál. U nich není toho osobního sobectví jako u nás, a to mi imponuje. Jest u nich sice mnoho lumpů jako všude na světě, ale to jsou polointeligenti, kteří neudávají charakteristiku národa.*“¹⁶²

Na soluňskou frontu se srbská armáda dostala po vyčerpávajícím a bolestném ústupu přes Albánii a po zotavení na Korfu, bez zkušeností s dlouhou zákopovou válkou, která pro většinu z vojáků byla něco, na co si jen těžko zvykali. Chyběl jim „pohyb vpřed,“ domnívali se, že na frontě jen bez užitku stojí a také zbytečně hynou při nepřátelském ostřelování zákopů, či zbytečných místních útocích. A tento pocit, se rozšířil i mezi elitními dobrovolníky v oddíle vojvody Vuka. „*Byli-li konány obtížné opevňovací práce,*“ vzpomínal Melichar Houžvic, „*počali někteří vyhrožovati za obvyklého spílání i zběhnutím k nepříteli. Mnozí měli uschovány bílé kapesníky, které obdrželi při rozdělování vánočních dáreků. Často bylo slyšeti, proč mají onen šáteček a proč jej opatrují.*“ Jakmile však došlo k většímu útoku, pochyby jako by zmizely. „*Při obsazování posic na úpatí vrchu Gruniště, kde jsme byli v lese kamenných jehlanů a od nepřítelů jen na několik kroků, jsem se obával, aby mi ti nespokojenci nepřešli k Bulharům,*“ líčil ofenzívu v ohbí Černé řeky, která se stala pro dobrovolnický oddíl osudnou (viz výše) velitel čety Houžvic, ale během bojů, jež zuřily tři dni a tři noci, zjistil, „*jak plané byly jejich řeči o přeběhnutí. Ti, co nejvíce reptali, konali tu pravé divy srdnatosti, a mohl-li takový nespokojenec házetí granáty a neměl-li jich dost u sebe, prosil nejbližšího druha, aby mu nějaké přinesl, že má před sebou báječné cíle. Tu jsem se přesvědčil, že jen nečinnost zavdávala příčinu k takovým hovorům.*“¹⁶³

Zákopová válka se nicméně, jak jsme viděli výše, stala po jarní ofenzívě v roce 1917, jíž se srbská armáda neúčastnila, na více než rok klasickým obrazem soluňské fronty. První dojem ze svých vojáků proto neměl podporučík Lev Švyhnos, jenž na frontu přijel v březnu 1917 z Oděsy a stal se velitelem čety 1. roty III. praporu 7. pluku Dunajské divize, příliš dobrý: „*Srbské vojsko bylo oděno francouzskou, šedě-modrou uniformou a bylo vybaveno úplně po francouzském způsobu; fasovalo i víno. Morálka jeho i disciplína byla dosti uvolněna, což*

¹⁶² Bouček, B: *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*, kapitola II. Srbi, podkapitola Češi a Srbové.

¹⁶³ H o u ž v i c , M.: *Se Srby a komity*, s. 163.

se dalo jaksí omluviti tím, že vojsko toto již velmi dlouho válčilo, přetrpělo tolik, že by to jiný snad ani nevydržel, a po celou dobu války nemělo téměř žádného odpočinku; bylo také v jejich chování pozorovati, že jim již na ničem nezáleží, že je jim všechno jedno a že přijímají vše s jakousi resignací, bez jakéhokoliv zájmu. Mužstvo musilo býti udržováno v přísné kázni, jež se již začala leckde uvolňovati.¹⁶⁴ Nedostatek kázně se v období zákopové války projevoval různými způsoby. „Nebyla to snad neposlušnost, nýbrž jakási netečnost, již dávalo mužstvo najevo, že mu již na ničem nezáleží.“ Lev Švyhnos např. při noční obcházce stráží narazil na vojáka, který v předsunuté pozici kouřil, což bylo v noci přísně zakázáno, neboť světlo ze žhnoucí cigarety ohrožovalo bezpečnost nejen kouřícího, ale celé jednotky. Na otázku, proč v zákopech na stáži kouřil, odpověděl: „Kdo se bojí že bude, když kouří v zákopu, nepřitelem spatřen, a zastřelen, ať nekouří, já se nebojím.“ Pouze pohrožení válečným soudem za ohrožování životů jeho kamarádu prý na viníka platilo.¹⁶⁵

Důstojníci a mužstvo

V hodnocení srbských důstojníků a mužstva ze strany českých dobrovolníků se proplétá několik linií. Je to úcta a obdiv k osobnostem nejvyššího velení, ale také poukaz na „jistou brysknost chování některých i vyšších důstojníků“, která byla ve většině případů sice omlouvána „otrlostí dlouhé válečné praxe“ i tím, že se s tímto zjevem setkávali i v jiných armádách,¹⁶⁶ v některých případech však byla příčinou i hlubokého rozčarování.

Velící důstojníci lícili dobrovolníky naprosto idealizovaně. Mimořádně zapůsobila na dobrovolníky z I. jihoslovanského praporu návštěva regenta Alexandra při jejich cestě na frontu v březnu 1917. „Z auta vystoupil důstojník asi třicetiletý, osmahlý, prostřední postavy, elegantního vystoupení; měl černé vlasy, černý, anglicky střižený knírek a skřípec. Oděň byl ve vojenskou uniformu. Tvář jeho, hned na první pohled sympatická, vyjadřovala dobrotu, ale i nezlomnou vůli a energii; pohled jeho byl velmi příjemný, ale pronikal až na dno duše,“ popisoval vrchního velitele srbské armády Lev Švyhnos. „Oslovil nás lahodným hlasem, vyslovil upřímné potěšení nad naším příjezdem a radost nad tím, že v praporu jest tolik bratří Čechů. Zmínil se o poměrech na frontě, o chrabrosti jeho těžce osudem zkoušených vojáků, ale zároveň i o tom, že mužstvo jestiť v boji, již od roku 1912 trvajícím, značně vyčerpáno a zemdleno a že očekává od nás, že přineseme nový život a zvláště morální vzpruhu do jeho řad...“¹⁶⁷ Svým vystupováním

¹⁶⁴ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 67.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 73.

¹⁶⁶ Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 18.

¹⁶⁷ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 61.

si všechny dobrovolníky získal, a když potom ještě splnil i to, co při neformálním rozhovoru během občerstvení slíbil Miloši Wurmovi a Lvu Švyhnosovi, totiž že je ponechá ve stejné jednotce, nemohlo být nic, co by jej v jejich očích mohlo nějakým způsobem očernit a zcela se ztotožnili i s oficiální verzí soluňského procesu s příslušníky Černé ruky.¹⁶⁸ Podobně obdivně popisoval první setkání s velitelem I. srbské dobrovolnické divize Stevanem Hadžičem Jiří Čermák: *„Ze stanu vystoupil statný muž, výrazných rysů obličeje, pronikavých očí, prošedivělých knírů, uvítal nás vřele a předem upozornil, že jsme se dali na vojnu, byť i dobrovolně, že musíme tedy býti poslušni vojenských zákonů, bez nichž není úspěchu a připamatoval nám, že boj za spravedlivou věc je hoden tohoto, abychom v něm prolili svou krev, aby k blahu všeho člověčenstva z krůpějí naší krve vyrostla svoboda našim potlačeným národům.“*¹⁶⁹ Stejně tak líčil setkání s velitelem srbského dobrovolnického sboru Mihailem Živkovićem L. Švyhnos, když popisuje přijetí skupiny „tumenských Čechů“: *„Generál byl muž vysoké statné postavy, prošedivělých vousů i vlasů, příjemného, ba dobráckého vzezření... Jeho přivítání nás bylo velmi vlídné, zmínil se o chrabrosti Čechů, kteří v řadách první divize obětovali své životy za lepší budoucnost jeho národa, a přál nám, aby se nám v srbské divizi líbilo.“*¹⁷⁰

Jiná byla situace, pokud jde o srbské důstojníky, na soluňské frontě, jiná ovšem v dobrovolnickém sboru v Oděse a při bojích v Dobrudži. Čeští důstojníci si tam stěžovali, že *„velice málo Srbů z království* (tedy důstojníků, kteří přijeli z Korfu a zastávali důležitá velící místa od velitelů rot, k praporům a plukům, těch posledních se ovšem následující řádky netýkaly – pozn. V. Š.) *rozumělo a chtělo rozuměti duši vojáka-dobrovolníka. Příliš surově a vojácky s nimi nakládali a často je bili“*. Někteří z účastníků bojů v Dobrudži, tvrdili, že ani na frontě nebylo chování některých důstojníků ze Srbska správné a že život dobrovolníků vůbec necenili. Čeští důstojníci pak také zdůrazňovali, že na důstojníky dobrovolce *„hleděno bylo jako na něco méněcenného a činěn vždy rozdíl mezi důstojníky z Korfu a dobrovolcem“*.¹⁷¹ Také život některých vyšších důstojníků podrobovali čeští dobrovolníci tvrdé kritice, když do Paříže České národní radě psali, že celý mimoslužební život důstojníků z Korfu se *„omezoval pouze pitím, kartami a holkařením“*. Zároveň však také upozorňovali, že vědí, že tito lidé nepředstavují jádro srbského důstojnictva, ale že litují, že takovíto

¹⁶⁸ Tamtéž.

¹⁶⁹ Č e r m á k , J.: *Věrnost za věrnost*, s. 12.

¹⁷⁰ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 21.

¹⁷¹ Vojenský historický archiv Praha: Důležité dokumenty 1914–1925, Věcná skupina F, Národnostní vojska 1917–1919, kart. 3, sg. 8, Posudek důstojníků Čechů o poměrech v srbském dobrovolnickém vojsku na Rusi.

důstojníci byli posláni právě do Oděsy, aby vedli „*vybrané nejlepší elementy jihoslovanských zajatců v Rusku, tedy dobrovolníky*“. Tvrdili také, že mnozí srbsští důstojníci, s nimiž byli v přátelských vztazích, „*nám Čechům vysvětlují, že důstojníci ti buď z politických příčin byli vzdáleni ze srbského vojska na soluňské frontě, nebo sami se hlásili k dobrovolnickému vojsku za osobním prospěchem*“.¹⁷²

Na soluňské frontě takové problémy logicky ani nemohly být přítomny. Přesto si někteří čeští důstojníci, kteří přijeli na frontu z Oděsy, a neprošli se srbským vojskem ústup Albánií, nikoli snad stěžovali, ale upozorňovali na některé věci, jichž např. dobrovolníci v oddílech vojvody Vuka neviděli. „*Se srbskými kolegy snášel jsem se sice dobře, leč nebylo mezi námi skutečného přátelství, neřku-li intimacy*“, sděloval Lev Švygnos, a také vzápětí doplnil proč: „*Celkem vzato, nebyla jejich intelligence na příliš vysokém stupni, poněvadž na frontě byli důstojníci nižších hodností velmi často za svoji chrabrost jmenováni z poddůstojníků. Poněvadž Srbsko větší část své intelligence ztratilo v bojích roku 1914 a 1915 a potom při smutném přechodu přes Albánii, tedy si hledělo její zbytek uchovati tím způsobem, že ji přidělovalo k různým velitelstvím buď v etapě, zázemí, v Soluni, nebo na Korfu a dokonce i ve Francii. Na frontě byli z aktivních jen velitelé praporů a důstojníci vyšší, důstojníci nižších hodností byli – až na nepatrné výjimky – většinou důstojníci záložní. Vojáci byli to však otužilí, odvážní a zkušení, a těch bylo na frontě opravdu zapotřebí*.“ Prosté vojáky charakterizoval Švygnos obecně jako dobromyslné, sangvinistické a zároveň neústupné.¹⁷³ Na jedné straně cenil bojové umění oněch nižších velitelů, kteří byli povýšeni z poddůstojnického kádru a byli schopni velice přesně zasvětit nově příchozí do všeho, co se týkalo fronty, kvitoval jejich přesnost, přísnost a spravedlivost, na druhé straně zdůvodnil i to, co se mu nelíbilo. Tvrdil, např., že jeho velitel roty, poručík povýšený z poddůstojnického kádru, „*měl ale, jako velmi mnozí Srbové, jednu dosti nepěknou vlastnost – že se totiž velmi rád chlubil svými vědomostmi, bohužel nejen vojenskými, a tu odkrýval značné slabiny vzdělání. Chtěl-li jsem mu proto něco vysvětliti a přivésti ho ke správnému názoru, došlo s jeho strany k nesprávnému pochopení mého dobrého úmyslu a dal mi cítiti svoji vyšší hodnost v tom smyslu, že mi řekl. „Mlč podporučíku, jak může věc znáti nebo jí lépe rozuměti nežli já, poručník!*““ Podobně i velitel druhé čety, a tedy jeho kolega, byl podle něj „*mladík domýšlivý na svou hodnost a hledící na mne, jako na nějakého vetřelce. Poznal jsem, nejen, že je proti Čechům zaujat, ale že nikde nebyl a o ničem neví. Domníval se, že vše nejlepší je pouze v Srbsku*“.¹⁷⁴

¹⁷² Tamtéž, kart. 3, sg. 8, Posudek důstojníků Čechů o poměrech v srbském dobrovolnickém vojsku na Rusi.

¹⁷³ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 77–78.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 65–66.

Celkově ovšem situaci shrnul jednoznačně Rudolf Hoffman-Hradský: „*Myslím že mluvím ze srdce všech Čechů a Slováků, kteří za první světové války sloužili dobrovolně v srbské armádě,*“ potvrdzoval, „*když poděkuji všem dobrovolcům Jihoslovanům (zde vyzdvihuje především dobrovolnický živel), s nimiž jsme se setkali, za jejich upřímné přátelství a lásku, se kterou nás mezi sebe přijímali a po celou dobu války i po ní provázeli, ať to bylo ve službě, nebo přátelském posezení při víně a zpěvu, či za strašných bojů.*“¹⁷⁵ „Byla to jediná spojevecká armáda, doplňuje Čermáka Jan Hradil, „*kde se nehledělo na české dobrovolce s opovržením jako na nepochopitelné dobrodruhy nebo s povýšeností národa samostatného na placené a živé žoldnéře... Srbové si nás vážili, Srbové nás milovali. Byli nám vděční za každého muže, kterým jsme posilovali jejich armádu, na níž jim tolik záleželo a bez níž – to věděli dobře – by sotva dosáhli osvobození své vlasti a sjednocení jihoslovanského národa. Ve svém velikém neštěstí, které je stihlo, zahrnuli neobmezenou důvěrou jen nás, neboť věděli, že jim pomáháme nezištně, z těžé touhy po svobodě, kterou žije duše každého Srbína.*“¹⁷⁶

Ze Soluňské fronty do Francie

Snahy o vytvoření samostatné české jednotky neskončily nezdarem v Oděse, přenesly se i na soluňskou frontu, resp. byly tam přítomny nezávisle na situaci v Rusku. K jedněm z těch, kteří spolu s Bedřichem Březinou, Jiřím Jelínkem, Františkem Kadleckem a Václavem Slavětínským¹⁷⁷ plánovali v rámci srbské soluňské armády vytvořit českou rotu, po případě prapor, patřil také Melichar Houžvíc. Vzpomínal, jak „*s kapitánem Březinou dopsali Národní radě do Paříže, která proti tomu zásadně nebyla*“. Tehdy ovšem, uvádí dále, „*někteří krajané v zápolí, v Soluni, kde měli více klidu i času než my, vypracovali návrh k odjezdu krajanů do čs. armády do Francie, který se později uskutečnil, jenomže ti, co nejvíce strádali, padli nebo byli při odchodu do Francie pro utrpená zranění prohlášeni ze ,neborce’, t. j. poloinvalidy...*“¹⁷⁸ Existovaly tedy i na Soluňské frontě

¹⁷⁵ H o r s k ý - H r a d s k ý , R.: *Historie*, s. 63.

¹⁷⁶ Hradil, Jan: *O Miloši Wurmovi a čsl. vojsku na srbské a francouzské frontě*. Olomouc 1924, s. 9.

¹⁷⁷ Václav Slavětínský (1892–?) patřil k těm, kdo byli zajati již při prvních ofenzivách c. k. armády v roce 1914. Do srbské armády vstoupil v dubnu 1915, tedy ještě dlouho před ničující ofenzivou centrálních mocností, prodělal ústup přes Albánii a dostal se na Soluňskou frontu. Měl hodnost rotmistra (srb. narednik). Ve Francii byl v rámci brigády zařazen do 22. pluku. <https://www.vuapraha.cz/legionari/99174>.

¹⁷⁸ H o u ž v í c , M.: *Mezi Srby a komity*, s. 151. Hovořili o tom na plukovním obvažišti pod Kajmakčalanem, kam Houžvíc „uprchl“ z léčení po zranění, které utrpěl v bojích v červenci 1916.

dvě tendence organizování českého živilu, přičemž ona druhá nakonec získala větší podporu. K zmíněným Čechům v zázemí patřil zejména František Kryštof, který se po smrti Březiny stal brzy důležitým organizátorem Čechů sloužících v srbské armádě na soluňské frontě. Česká národní rada s nimi ovšem v počátcích vůbec nekomunikovala. Vzhledem k tomu, že se mezi české příslušníky srbských jednotek dostávaly české noviny z Paříže, v nichž byla pravidelně uveřejňovaná výzva, aby se dobrovolníci hlásili do budované jednotky ve Francii, tak se důstojníci, kteří pracovali více politicky, dostali do nepříjemné situace. F. Kryštof to komentoval tak, že se dostali mezi tři ohně: „*V Paříži se k nám nehlásili, vojáci nás podezírali, že se nám do Francie nechce a Srbové nám zazlívali, že chceme oslabit beztak prořídlé jejich řady.*“¹⁷⁹ Zároveň ale u mnohých českých dobrovolníků panovalo přesvědčení, že bojují a umírají pod srbským jménem a nikdo ve světě o nich neví, a že tedy „*naše práce v Srbsku nepřinesla české věci želaného prospěchu.*“¹⁸⁰ Pravda je ovšem ta, že většina českých dobrovolníků, kteří vstupovali do srbské armády v roce 1914 či v roce 1915, ještě o české věci příliš neuvažovala, ostatně, v době úspěchů centrálních mocností je to ani nenapadlo, a vstupovala do ní spíše ze vzdoru vůči své staré „širší“ vlasti, mnohdy také skutečně ze slovanského přesvědčení či alespoň z nechuti bojovat proti „slovanským bratřím“. Teprve později, v roce 1917, pod vlivem propagandy pařížské Československé národní rady a zejména po vydání Dekretu o zřízení česko-slovenské armády ve Francii, který byl francouzskou vládou schválen 16. prosince 1917, začaly být tyto myšlenky převažující.

Po vyjednávání se srbským velením, do něhož se zapojil zejména kapitán MUDr. Miloš Pučálka, známý již z prvních pokusů o sestavení české jednotky v Srbsku v září 1915, nakonec, aby dobrovolníky udrželo, srbské velení opět nabídlo vytvoření samostatné české jednotky v rámci srbské soluňské armády. S ohledem na počet dobrovolníků by to ale mohl být v té době jen prapor, a to ještě neúplný. F. Kryštof později psal, že to bylo jen těžko proveditelné i z toho důvodu, že mezi Čechy na jižní frontě bylo v poměru k obyčejným vojákům příliš mnoho důstojníků a chyběly zdroje, odkud by mohly být nahrazovány ztráty. Počítat s dobrovolným přihlášením českých zajatců z francouzské ofenzívy na jaře roku 1917, by bylo velmi nejisté.¹⁸¹ Ostatně ani v době, kdy již bylo rozhodnuto o přesunu do Francie, nebyli mezi zajatci čeští agitátoři zcela úspěšní: „*Putoval jsem po zajateckých táborech,*“ hovořil o situaci v předjaří 1918 František Kryštof, „*a sháněl dobrovolníky. Přihlásil se jich slušný počet, přece však vyskytli se ještě tehdy někteří, kteří, ačkoli byli ve velmi zbědovaném stavu, nechtěli*

¹⁷⁹ Kryštof, F.: *Lovčen*, s. 120.

¹⁸⁰ Kryštof, F.: *Srbští dobrovolníci*, s. 515.

¹⁸¹ Kryštof, F.: *Lovčen. Srbsko. Albanie*, s. 121.

*o československém vojsku ani slyšeti a dávali přednost trapnému životu v zajateckém táboře.*¹⁸² Dlužno v této souvislosti ovšem podotknout, že zdroje, z nichž by mohlo doplňovat ztráty, nemělo ani srbské vojsko, jehož počet se každého dne povážlivě zmenšoval a ešalony srbského dobrovolnického sboru z Ruska ani zdaleka nebyly tak početné, aby tyto ztráty doplnily.

Srbské velení bylo ochotno „s těžkým srdcem“ české dobrovolníky do Francie propustit, nicméně vyžadovalo k tomu pochopitelně zplnomocnění. Kapitán Miloš Pučálka byl při tomto jednání jako prostředník Československou národní radou odmítnut. Jeho dlouhodobé spory s ní, které nakonec vyvrcholily zejména kvůli snaze vymoci na italské vládě možnost doplňování případně budovaného českého sboru na soluňské frontě z českých zajatců v Itálii, což bylo v Paříži přijímáno s velkou nelibostí, z něj udělalo téměř legionářského disidenta. Proto se závěrečných jednání účastnil jako plnomocník českých dobrovolníků František Kryštof.

V brzkém jaře roku 1918 nakonec srbské armádní velení vyslovilo s přesunem českých dobrovolníků sloužících na soluňské frontě do vznikající československé střelecké brigády ve Francii oficiální souhlas. Dobrovolníci, kteří se přihlásili, a dlužno podotknout, že ne všechny byla srbská armáda ochotna propustit – zejména ne lékaře a různé specialisty, a také ne všichni ji byli ochotni opustit, tak byli soustředěni v srbském táboře Mikra u Soluně, kde se s nimi před odjezdem za srbské velení rozloučil podplukovník Petar Radivojević (1877–1961, pozdější jugoslávský brigádní generál), který historii českých dobrovolníků v srbské armádě dobře znal, neboť byl jedním z těch, co byli vysláni z Korfu do Oděsy k formování srbské dobrovolnické divize a na dobrudžské frontě velel 2. pěšímu pluku. Zdůraznil přitom, kromě dobových vzletných frází, také skutečnost, že *„ani neznalost našeho jazyka a pravidel naší vojenské služby jim nepřekážela, aby byli ve službě příkladem všem...“*. „S těžkým srdcem,“ zakončil svůj projev, *„se loučím se svými důstojníky a děkuji jim ve jménu všech dobrovolců za jejich obětavost pro společnou věc...“*¹⁸³ Rozloučit se přišel i regent Alexandr Karadorđević.

Dobrovolníci odjeli ve dvou transportech, prvnímu velel František Kryštof.¹⁸⁴ Transport odejel 26. dubna 1918 na lodi Svatá Anna, na stejné, která před rokem přivezla I. jihoslovanský prapor a v něm první české dobrovolníky z Ruska, v počtu asi 50 důstojníků a 250 dobrovolníků. Druhému transportu o síle 40 důstojníků a 150 dobrovolníků velel poručík srbské armády František Meli-

¹⁸² Tamtéž, s. 122.

¹⁸³ H o r s k ý - H r a d s k ý, R.: *Historie*, s. 62.

¹⁸⁴ Ve Francii se stal pobočником velitele brigády.

*Českoslovenští dobrovolníci nastoupení v táboře u přístavu Mikra u Soluně
před odchodem do Francie*

*Чехословацки добровољци у логору покрај луке Микра код Солуна пре одласка
у Француску*

char,¹⁸⁵ který do Soluně přibyl na konci prosince 1917 s transportem II. srbské dobrovolnické divize, do níž se, již ze Soluně, vypravil se srbskými vyššími důstojníky v květnu 1916. Melichar byl již před tím jmenován styčným důstojníkem u srbské soluňské armády pro záležitosti českých dobrovolníků, navíc ještě vypořádal písemnosti dobrovolnické divize.¹⁸⁶

Celkem tedy ze Soluňské fronty odjelo, jak upřesňuje František Kryštof, 87 důstojníků a 400 vojáků, s tím ovšem, jak jsme zmínili, že menší počet krajanů i nadále v srbské armádě zůstal. Jednalo se o 26 důstojníků a o něco více vojáků.¹⁸⁷ Byl mezi nimi i jeden z těch, jenž se původně s příslušníky oddílu vojvody Vuka zabýval myšlenkou vzniku samostatné české roty nebo praporu v srbské armádě, Melichar Houžvic. Se svými bojovými druhy se nedokázal rozloučit. Účastnil se dalších bojů včetně prolomení fronty v září 1918 a své vojenské

¹⁸⁵ H o r s k ý - H r a d s k ý , R., *Historie*, s. 62.

¹⁸⁶ František Melichar (1889–1975) – viz <http://legie100.com/krev-legionare/57030/>; <https://www.valka.cz/Melichar-Frantisek-t60751>.

¹⁸⁷ H o r s k ý - H r a d s k ý , R., *Historie*, s. 62.

působení skončil jako velitel pohraniční stráže nového jihoslovanského státu v srbské části Banátu.¹⁸⁸ Odchod zkušených českých vojáků byl pro srbskou armádu těžký, protože její řady řídly a na rozdíl od svých francouzských, italských a britských spojenců neměla kde brát, nicméně nakonec to byla právě ona, která stála za průlomem soluňské fronty.

Čeští dobrovolníci ze srbské armády ve Francii

Příchod srbských dobrovolníků do francouzského Cognacu, kde se formují se pluky střelecké brigády připravovaly k bojovému vystoupení na západní frontě, ale nebyl takový, jaký si většina z nich představovala. Skutečnost, že příchozí ze srbské armády nebyli přinejmenším zpočátku u těch, kteří přišli z Ruska, příliš v oblibě, dosvědčují prakticky všichni srbští dobrovolníci, kteří po sobě zanechali písemné památky. František Kryštof tak hovoří o tom, že někteří důstojníci, kteří přišli již dříve z Ruska, a dokonce i „vláda“ „postupovali vůči nám nepřívětivě a nespravedlivě a připravili nám chvíle roztrpčení a zklamání“.¹⁸⁹ Lev Švyhnos se pokoušel najít příčinu v tom, že oni „nepřející“ „přijeli z bolševického Ruska, které bylo po revoluci z řad spojenců vymazáno a v ruských uniformách“, proto údajně neměli Francouzi „mnoho důvěry v jejich smýšlení a disciplínu. O nás,“ pokračoval, „kteří jsme přicházeli z regulérní a disciplinované srbské armády, měli smýšlení jiné. My zase nebyli jsme u bratří, příšlých z Ruska v oblibě; bylo nám přezdíváno ‚Arnautů‘, a když jsme přijeli, jevílo se to i v chování mužstva, které nás s počátku nezdravilo a přímo ignorovalo, což nás nejen mrzelo, ale přímo uráželo.“¹⁹⁰ Mnozí byli zřejmě stále pod vlivem propagandy Svazu československých spolků na Rusi, jehož zejména kyjevská sekce, jak jsme ukázali výše, dělala vše pro to, aby se čeští zajatci do srbského dobrovolnického sboru nehlásili, a pohlíželi proto na ty, co přišli ze soluňské fronty, jako na zrádce české věci a jednoty zahraničního odboje.¹⁹¹ Příchod důstojníků ze srbské armády přinesl i problémy v povyšování, neboť podle plukovního rozkazu z 21. září 1918 byli povýšeni většinou původní důstojníci a nově příchozí ze Srbska se toho nedočkali, přestože měli obvykle mnohem větší bojové zkušenosti a vzhledem k délce své služby – připomeňme, že někteří z nich působili v srbské armádě už od roku 1914 – by si to rozhodně zasloužili.¹⁹²

¹⁸⁸ H o u ž v i c , M.: *Mezi Srby a komity*, s. 200–204.

¹⁸⁹ Š v y h n o s , L.: *Třemi legiemi*, s. 124.

¹⁹⁰ T a m t ě ž , s. 110.

¹⁹¹ Č e r m á k , J.: *Naši v srbské armádě*, s. 3.

¹⁹² K r o u ž e k , M.: *František Melichar*.

Postupně se tato situace začala samozřejmě měnit, a to i tím, že se přichozí rychle naučili českým povelům, které do té doby neznali, mužstvo si pak získali také otevřeným a přátelským jednáním, jež Švyhnos přičítal tomu, že „... srbská armáda byla v dobrém slova smyslu demokratickou, naučili jsme se tam opravdové vojenské demokracii, kterou jsme potom uplatňovali i ve Francii; následky toho začaly se brzy objevovati v tom smyslu, že se začali ‚Arnauti‘ těšiti oblíbě svých podřízených ne snad pro demagogii, nýbrž pro své otevřené a spravedlivé jednání před šikem i mimo šik. Zvláštních sympatií si získali pak ti, kteří ve chvílích oddychu, ať na cvičišti či v kasárnách, sedli si pěkně mezi vojáčky a překládali jim zprávy z francouzských novin.“¹⁹³

Mnozí ze „srbských“ důstojníků se ale s nastíněnou situací nehodlali smířit. Problém proto musela řešit i Československá národní rada, které rozhodla o přeložení části důstojníků, většinou těch nejvíce nespokojených, do Itálie. Mělo to i praktické příčiny. Zatím co ve Francii disponovala československá střelecká brigáda nadbytek nižších důstojníků, tak v Itálii bylo v nově budovaných legiích k dispozici hodně vojáků zajatých během italských ofenzív, ale jen málo nižších důstojníků, co by jim velelo. František Melichar, Lev Švyhnos a další se proto buďto dobrovolně přihlásili nebo byli prostě převeleni na italskou frontu do 35. československého pluku, jenž byl založen v září 1918 z rozhodnutí italského ministerstva války a budoval se ve Folignu. Nasazen měl být už v říjnu. Pluk se ještě stihnul přesunout k frontě, kam dorazil 20. října, ale na frontu už se vzhledem ke konci Rakouska-Uherska nedostal a byl stažen do Padovy, kde se vytvářel československý sbor. 35. střelecký pluk pak byl začleněn do nové 6. střelecké divize.¹⁹⁴

¹⁹³ Jako příklad takového jednání dává Švyhnos především Miloše Wurma. Tamtéž, s. 111

¹⁹⁴ Např. František Melichar se stal 29. listopadu velitelem II. praporu 35. střeleckého pluku a 30. listopadu byl povýšen na kapitána. Dne 8. prosince 1918 provedly československé legie v Padově slavnostní přísahu Československu. Této přísahy se účastnil i italský král Vittorio Emmanuel III. Ten si po přehlídce pozval nejzasloužilejší důstojníky a vojáky k rozhovoru. Zajímal se i o Františka Melichara. O týden později navštívil 6. střeleckou divizi Tomáš G. Masaryk, který se přes Itálii vracel do Československa. Melichar později se svými italskými legionáři bojoval již jako major nejprve na Těšínsku a poté, od konce února 1919, velel třem praporům 35. pluku v bojích proti maďarským bolševikům na Slovensku. O hrlosti srbských legionářů svědčí i pozoruhodná událost, jíž byl Melichar ústřední postavou: Po konci bojů se dostal do sporu s francouzským velitelem divize. Ten ho káral za podle Melichara malicherné nedostatky. Nakonec mu odvětil: „*Nezapomínejte, že jste v Československu a nekomandujete Marokány!*“. Za to ho generál potrestal třiceti dny vězení, resp. Melichar dostal takový výměr trestu ve francouzštině, ale vrátil ho s tím, že žádá o vydání výměry v úředním jazyce. Incident nakonec vyzněl do ztracena a František Melichar opustil pluk v září 1919 v hodnosti podplukovníka a zanedlouho odejel do Bělehradu jako oficiální vojenský přidělenec pro Království Srbů, Charvátů a Slovinců, od roku 1922 také

V bojích u francouzského Terronu, v nichž se se vyznamenal 21. pluk československé střelecké brigády mezi 21. a 23. říjnem 1918 a poté u Vouziers, kde bojoval zejména 22. pluk brigády, padli mnozí, kteří bez úrazu před tím bojovali na soluňské frontě. Polovina všech padlých důstojníků pocházela ze „srbských“ řad. Mj. také poručík Miloš Wurm, jenž zahynul 24. října 1918 v Chestres u Vouziers při bojích o kótu 153.¹⁹⁵

Antonín Pavlík jako velitel 48. pěšího pluku Jugoslavie

*Антонин Павлик као командант
48. пешадијског ђука Југославије*

* * *

O tom, že služba v srbské armádě vchovala mimořádně zdatné důstojníky svědčí i skutečnost, že z těch, kteří zůstali i po válce ve službách nové československé armády, bylo v průběhu let čtyřicet povýšeno do hodnosti generála, další desítky pak získaly hodnosti plukovnícké či podplukovnícké. K uchování tradice bojů československých dobrovolníků ze srbské armády pojmenovalo ministerstvo národní obrany v roce 1919 48. pěší pluk 10. pěší brigády, dislokovaný v Benešově, čestným názvem *Jugoslavie*. Jeho prvním velitelem se stal podplukovník Antonín Pavlík, jeden z oné sedmy důstojníků, kteří v těžkých dnech ústupu srbské armády povrhli svým zajateckým statusem a vstoupili do srbských služeb. Pluk převzal 28. října 1918 z rukou

jako přidělenec pro Království řecké. Po návratu velel různým jednotkám a v roce 1936 dosáhl hodnosti divizního generála. Za sudetské krize velel 3. pěší litoměřické divizi. Od srpna roku 1943 byl vězněn nejprve v Kutné Hoře a později v Terezíně, odkud byl 5. května osvobozen českými povstalci. Bojoval pak v Praze jako jeden z místních velitelů na barikádách. Po válce byl penzionován a po převratu v roce 1948 mu pak komunistický režim zabavil statek, který zdělila jeho manželka po rodičích. Dožil však, na rozdíl od mnoha jiných legionářů, v relativním klidu. Zemřel 23. června 1975 a vojenská posádka v Lounech mu dokonce uspořádala vojenský pohřeb se všemi vojenskými poctami, což byla v případě bývalého legionáře v té době naprostá vzácnost a nejspíš bylo způsobeno i tím, že Melichar nebojoval v ruských legiích proti bolševické diktatuře. Viz K r o u ž e k , Michal: *František Melichar*.

¹⁹⁵ P r o k e š , J.: *Obrázkové dějiny naší samostatnosti*, s. 1004.

jugoslávského ministra vojenství a bývalého velitele I. srbské dobrovolnické divize Stevana Hadžiće zástavu, již mu věnoval regent Alexandr.

Zajímavou „ohlasovou“ akci plánoval v roce 1941 státní tajemník, Rudolf Viest, jediný slovenský generál v meziválečném Československu, jenž bojoval jako velitel pěší čety na podzim roku 1916 v Dobrudži. Tváří v tvář německému útoku na Jugoslávii navrhoval vybudovat z odsunutých československých státních příslušníků žijících původně v Jugoslávii, a z vojenského transportu československých vojáků, kteří byli po záboru Polska ze SSSR převezeni do Istanbulu, dobrovolnickou jednotku o síle až 2 000 mužů, která by byla poslána na pomoc jugoslávské armádě. Chtěl tak navázat na tradici bojů československých dobrovolníků v srbské armádě na Soluňské frontě a v Dobrudži. Tajemník exilového ministerstva zahraničí a předválečný předseda Československo-jihoslovenské ligy Hubert Ripka k tomu prohlásil, že „by to byl dalekosáhlý politický úspěch, nemluvě ani o morálním významu. Naši vojáci tam budou jako doma a jistě dosáhnou skvělých úspěchů.“¹⁹⁶ Německý blitzkrieg ovšem tuto československou snahu navázat na staré tradice znemožnil...

Rudolf Viest jako srbský podporučík před odjezdem I. srbské dobrovolnické divize do Dobrudži. Pozdější československý divizní generál byl jedním z velitelů slovenského národního povstání. Byl zajat a popraven pravděpodobně na jaře roku 1945

Рудолф Вистіи као српски појединоручник пре одласка Прве српске добровољачке дивизије у Добруџу. Поједини чехословачки дивизијски генерал био је један од вођа словачкој народној устјанка. Заробљен и поубљен најверовајније у пролеће 1945. године

¹⁹⁶ Ně m e ě e k , Jan – Š ť o v í ě k , Ivan – N o v á ě k o v á , Helena, K u k l í k , Jan (Eds.): *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I (1940–1941)* Praha 2008, s. 401, 22. schůze vlády, 4. dubna 1941. Citováno podle P o s p í c h a l Jonáš: *Vztahy československé a jugoslávské exilové vlády*. Disertační práce obhájená na Historickém ústavu filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Vedoucí práce doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D. Brno 2023, s. 66.

Armáda komunistického Československa pak bojovou tradici česko-srbské spolupráce spolu s celou legionářskou epopéjí odmítla a popřevratová armáda již na tuto tradici nenavázala, takže ta je v současnosti prakticky cele zapomenuta.

Вацлав Шпйејанек

Траговима Чеха на Солунском фронту

У пређашњој књизи Од Мораве до Мораве III из 2017. године аутори су подсетили на чешко-српску сарадњу током Великог рата и на њене одјеке у међуратном периоду. У вези с тим објављене су и две студије о сарадњи Чеха и српске војске. Међутим, тема чешко-српске војне сарадње и поврх тога није у целости обрађена. Учешће чешких добровољаца у српској војсци крунисано је учешћем неколико стотина чешких официра и војника у борбама на Солунском или пак македонском фронту Великог рата, на коме су се чешки добровољци борили у славној и, у српској историографији чак митологизованој, епопеји освајања врха Кајмакчалан на планини Нице, затим у бици на Црној реци у данашњој Северној Македонији или, у нешто мањој мери, у коначном пробијању Солунског фронта октобра месеца 1918. доприневши тако поразу централних сила.

У овом поглављу је више речи о учешћу чешких официра-добровољаца на Солунском фронту будући да није могуће утврдити детаљан списак свих чешких војника у биткама у Македонији. Извесну могућност за откривање стварног броја Чеха на Солунском фронту дале би вероватно књиге добровољаца српске војске које се чувају у београдском војном архиву; но задатак таквог истраживања услед комплексне процедуре добијања дозволе за странце остаје до следећег издања колективне монографије Од Мораве до Мораве...

Аутор у поглављу полази од одгонетања начина на који су се чешки официри-добровољци прикључили српској војсци. Констатује да су у њој још пре рата Чеси били релативно заступљени, нарочито капелници и музичари пуковске војне музике, али такође и техничари, инжењери и други специјалисти. То су претежно били Чеси још пре рата настањени у Краљевини Србији, који су имали српско држављанство те су у војсци као други српски грађани и могли стећи високе официрске чинове.

Другу групу сачињавали су Чеси који су се, боравећи тек кратко у Србији, без српског држављанства, добровољно пријављивали за војску. Будући држављани непријатељске велесиле, није им било лако те је, изузев случајева када су у скраћеном поступку добијали српско држављанство па ступали у јединице редовне армије, већина добровољаца сврставана у

комитске добровољачке одреде, већином код знаменитог војводе Вука (Војина Поповића). Сви они су, ако су преживели прву офанзиву аустро-угарске војске 1914. године, затим напад немачко-аустроугарских и бугарских јединица у јесен 1915. па повлачење преко Албаније до Крфа, приспели са обновљеном српском војском на Солунски фронт на пролеће 1916. Међу овим Чесима били су и они који су се пријавили као официри послани у Русију да граде од тамошњих јужнословенских заробљеника српски добровољачки корпус, па су се на страни Прве српске добровољачке дивизије борили у Добруци пошто је Румунија ушла у рат на страни држава Антанте, после чега су крајем 1917. и почетком 1918. године стигли поново на Солунски фронт са транспортима Прве и Друге добровољачке дивизије.

Остала група официра је регрутована из редова чешких заробљеника који су се у српску војску пријавили у најтежим тренуцима и то у јесен 1915. године. Била је то једна шачица храбрих људи који су се прикључили како комитском одреду војводе Вука, тако и пуковима у оквиру српских дивизија са којима су прешли Албанију и након опоравка на Крфу или у тунишким лукама стигли на Солунски фронт.

Релативно велика група чешких војника и официра је на јужно бојиште стигла из Русије. Били су то мушкарци пријављени у српске добровољачке корпусе пошто је одгођено формирање чехословачких легија. На Солунски фронт је као први почетком марта 1917. године стигао транспорт добровољачког батаљона са 60 чешких војника и официра. Тек много касније крајем 1917. и почетком 1918. године – дешавања у Русији повезана са Фебруарском и Октобарском револуцијом изазвала су задржавања – у грчку Македонију стигли су и Чеси који су након одласка већине чешког људства у чехословачке руске легије остали верни Првој и Другој српској добровољачкој дивизији.

Напоследку у октобру 1917. у Солун је пристигао југословенски добровољачки батаљон из Аустралије у коме је било и 12 Чеха.

На Солунском фронту, међутим, нису се Чеси борили једино под окриљем српске војске: неколико десетина људи чији тачан број није познат ратовало је и у француској легији странаца која је била саставни део источне француске војске и најзад, највише Чеха се дакако борило на супротној страни, у војсци Хабзбуршке монархије... И њима је у овом поглављу посвећена пажња.

Ова студија се на основу објављених мемоара чешких официра бави и значајним биткама у којима су учествовали чешки добровољци (нарочито битке за освајање Кајмакчалана и оне на Црној реци), где су описавши свакодневни живот у рову на фронту 1917. године указали на настојање

чешких добровољаца да се оформе самосталне чехословачке јединице у оквиру српске армије, што се на крају није остварило. Стога је овде посвећена пажња и томе како је на захтев Чехословачког националног савета из Француске већина чешких добровољаца напустила српску војску на пролеће 1918. године и ступила у новооформљену чехословачку стрељачку бригаду у Француској. У овој бригади су се и многи српски добровољци на западном фронту борили код Вузијеа (21–27. октобра 1918) против немачке војске где су многи или пали или су тешко рањени. Неки војници су још пре учешћа у борбама у Француској послати у новооформљене чехословачке јединице у Италији.

Аутор приказује такође фотографије појединих истакнутих личности „српске легије“ који су доспели на високе позиције и у новој Републици Чехословачкој. Од невеликог броја чехословачких добровољаца у српској војсци – укупно их је било нешто више од 2 000, од тога 380 официра – током међуратне републике је 40 официра произведено у генерале, а 48. пешадијски пук је 1918. године почасно назван Југославија. Први командант овог пука постао је потпуковник Антоњин Павлик, један од седморице официра добровољаца који су ступили у српску војску на јесен 1915. године још пред повлачења преко Албаније.

Václav Štěpánek

Czech Tracks on the Salonica Front

In the last volume of the publication *Od Moravy k Moravě III* [From Moravia to Moravia III], published in 2017, the authors recalled Czech-Serbian cooperation during the Great War and its reverberations in the interwar period. It also published two studies that dealt with the Czechs' military cooperation with the Serbian army. Nevertheless, the topic of Serbian-Czech military cooperation has not been completely exhausted. Czech volunteer participation in the Serbian army was crowned by the exploits of several hundred Czech officers and soldiers on the Salonica or Macedonian Front in the Great War, where Czech volunteers took part in the famous, indeed by Serbian historiography mythicised, conquest of the Kaimakchalan hill in the Nidža mountains, and the battle at the Black River bend in present-day North Macedonia, and, albeit to a lesser extent, in the definitive breakthrough on the Salonica front in September 1918, which contributed significantly to the defeat of the Central Powers in the war. In 1918, a substantial number of Czech volunteers from the Salonica front also formed a pillar of the emerging Czechoslovak army in France, to which Czech fighters from the Balkans were transferred. One chapter

in this collective monograph presents the ways in which the Czech volunteers reached the Salonica front, their work in the Serbian army and their lesser-known representatives; in some cases I describe their later fates after leaving the Serbian army. It also deals with commemorative literature written after the war by some Czech officers who served in the Serbian army. On the Salonica front, however, Czechs did not fight only as part of the Serbian army: several dozen men – their number is not known exactly – also served in the French Foreign Legion, which was part of the French Eastern Army, and of course, most of them fought on the opposite side, in the armed forces of the Habsburg Monarchy. The latter are also covered in the chapter.

OD MORAVY K MORAVĚ IV

Z historie česko-srbských vztahů

Editoři: Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovičová, Václav Štěpánek a Ladislav Hladký

✂ Novi Sad, Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou 2024 ✂

Pavel Kreisinger

Z Austrálie na Soluňskou frontu (1917–1918). K osudům Čechoslováků a Jihoslovanů v australském „Yugoslav Battalion“¹

Terra Australis Incognita, pátý a nejmenší kontinent, přitahoval nizozemské mořeplavce už od 17. století. Na Abela Tasmana navázali v 18. století Britové, v roce 1770 „objevil“ Austrálii James Cook. Jeho výpravě předcházely cesty polynéských mořeplavců zhruba o 1 000 let dříve, přesto vznesla nárok na nový kontinent jako první britská koruna. Ta zde záhy začala budovat své trestanec-ké kolonie, ovšem v 19. století deportace postupně ustávaly a lidé z Evropy a Asie začali do nových kolonií připlouvat dobrovolně. Jednalo se zejména o námořníky a dobrodruhy, které sem přilákala zlatá horečka. V zemi tak strávili nemalou část života i čeští zlatokopové jako Eduard Preiss (1823–1883),² Čeněk Paclt (1813–1887)³ nebo Josef Polák (1844–1899), jemuž se pobyt v Austrálii stal osudným.⁴ V letech 1914–1918 bojovali někteří čeští emigranti za vznik samostatného československého státu v řadách dobrovolnického expedičního sboru – *Australian Imperial Force* – a další zamířili společně s Jihoslovany ve výstroji australské armády na Soluňskou frontu, kde vstoupili do srbské armády. Konec první světové války byl v dějinách federální Austrálie důležitým mezníkem.

¹ *Zpracování a vydání tohoto textu bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický výzkumný projekt udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (IGA_FF_2023_011).*

² *Kreisinger, Pavel – Perutka, Lukáš: Eduard Preiss: The Forgotten Czech Globetrotter, His Mindset and His Impact on Czech Society. Slovanský přehled 108, 2022, č. 2, s. 275–296.*

³ *Paclt, Čeněk: Cesty po světě: Příhody a zkušenosti jeho na cestách po Americe, Australii, Novém Zeelandě a jižní Africe. Dle zápisků a různých jeho dopisů vzdělal Jaroslav Svoboda. Mladá Boleslav 1888.*

⁴ *Mareš, Vladislav: Josef Polák. První český osadník v západní Austrálii. Zvláštní otisk ze sborníku čs. společnosti zeměpisné 1950, č. 1–2, s. 27–29.*

Australský svaz měl na konferenci ve Versailles vlastní delegaci a australský ministr obrany se stal jedním ze signatářů mírové smlouvy, v níž bylo právně zakotveno rozpuštění Rakouska-Uherska. Na jeho troskách vzniklo nejen meziválečné Československo, ale také jihoslovanské království Srbů, Charvátů a Slovinců (SHS).⁵

Čechoslováci a Jihoslované v Austrálii na počátku 20. století

Do 20. století vstoupily australské kolonie jako jednotný federativní Australský svaz s vlastní vládou, armádou a námořnictvem. Federalizace země započatá v roce 1901 skončila v roce 1911, když se od státu Jižní Austrálie oddělilo Severní teritorium, nově spravované přímo federální vládou, a zároveň se z Nového Jižního Walesu vyčlenilo Teritorium hlavního města Austrálie, jímž se posléze stala „na zelené louce“ postavená Canberra. V témže roce zavedla federální vláda povinný vojenský výcvik pro mladé muže a zároveň vznikla Royal Military College pro výcvik vlastních armádních důstojníků. Současně byla na lodi *HMAS Creswell* otevřena námořní kolej, kde se připravovali důstojníci Royal Australian Navy (RAN). Pro stát s rozlohou 7 682 300 km², stále značnou měrou závislý na vzdálené Velké Británii, bylo budování vlastního námořnictva velmi důležitým krokem k zajištění obrany.⁶

Přesné číselné údaje o tom, kolik Čechoslováků a Jihoslovanů žilo v Austrálii na počátku 20. století, bohužel nemáme k dispozici a dobové statistiky mohou tuto otázku zodpovědět pouze částečně. V době prvního celosvazového sčítání osob v Austrálii (1911) Československo ani království SHS ještě neexistovalo a další sčítání se konalo až o deset let později, v dubnu 1921. V té době žilo v Austrálii celkem 264 osob narozených na území tehdejšího Československa a 829 osob narozených v království SHS (australské prameny operují s termínem Jugoslávie i před rokem 1929).⁷ Rozložení mezi jednotlivými státy je dobře patrné z následující tabulky.

⁵ Tato kapitola volně navazuje na autorovy dílčí výzkumy publikované v letech 2018–2022. Viz K r e i s i n g e r, Pavel: *Češi a Slovinci v Austrálii v 1. polovině 20. století a jejich účast ve světových válkách*. Praha 2018; T ý ž (Ed.): *Vzpomínka „australského“ legionáře Josefa Sudolského na Velkou válku*. Historie a vojenství (dále jen HaV) 69, 2020, č. 1, s. 96–109; t ý ž: *Češi a Slovinci v australském „Jugo Slav Battalion“*. (Z internačních táborů pro nepřátelské cizince přes Soluňskou frontu do čs. legie ve Francii). In: Pere Chorvát – Martin Posch a kol.: *Československé légie – Slovinci – Slovensko*. Bratislava 2022, s. 265–279.

⁶ K r e i s i n g e r, Pavel: *Češi a Slovinci v Austrálii*, s. 42–43.

⁷ *Census of the Commonwealth of Australia*. April 1921. Part II Birthplaces, 3. Dostupné online na <https://www.abs.gov.au/census/find-census-data/historical> [27. 11. 2023].

Tabulka č. 1: Počet osob narozených v Československu a Jugoslávii žijících v jednotlivých státech Australského svazu podle australských celostátních cenzů z roku 1921⁸

Svazový stát nebo teritorium	Československo (Czecho-Slovakia)	Království SHS (Jugo-Slavia)
Nový Jižní Wales	107	120
Victoria	46	73
Queensland	56	84
Jižní Austrálie	15	25
Západní Austrálie	36	524
Tasmánie	4	3
Severní teritorium	0	0
Teritorium hl. města	0	0
Celkem	264	829

Lze však předpokládat, že většinu z nich tvořili právě ti krajané, kteří v Austrálii pobývali už na začátku 20. století, protože z let 1918–1921 nemáme doloženou žádnou výraznější emigrační vlnu.

Podle oficiálních údajů australských celostátních cenzů žilo v Australském svazu v roce 1911 téměř 4,5 milionu obyvatel.⁹ Z tohoto počtu se 2 774 osob (2 397 mužů a 377 žen) narodilo v Rakousku-Uhersku, 11 v Srbsku a pouhých osm v Černé Hoře.¹⁰ Statistiky neuvádějí v rámci Rakouska-Uherska národnost ani žádné další údaje, které by mohly napovědět, kolik z těchto lidí byli Češi, Slováci, Srbové, Charváti, Slovinci nebo Bosňáci. Složení krajanské komunity může alespoň zčásti naznačit *Adressář zahraničních Čechů*, jehož čtvrté doplněné vydání vyšlo také v roce 1911, v něm jsou však u mimoevropských států povětšinou „jen jména měst a míst, kde žijí krajané naši ochotni podati informace prostřednictvím Národní rady české.“¹¹ Na příslušné straně je pod heslem AUSTRALIE uveden následující výčet měst: „*Adelaide (South Australia), Brisbane (Queensland), Busselton (Western Australia), Melbourne (Victoria), Sydney (N. S. Wales).*“¹² Kromě státu Západní Austrálie se vždy jedná o hlavní města jednotlivých australských států. Co se týče Západní Austrálie, může se zdát poně-

⁸ *Census of the Commonwealth of Australia*. April 1921. Dostupné online tamtéž [27. 11. 2023].

⁹ Jako oficiální číslo se uvádí 4 455 005 osob, do tohoto počtu však není zahrnuto původní domorodé obyvatelstvo (čistokrevní Aboriginci).

¹⁰ *Census of the Commonwealth of Australia*. April 1911. Part II Birthplaces. Dostupné online na <https://www.abs.gov.au/census/find-census-data/historical> [27. 11. 2023].

¹¹ Š p a n i h e l, Jaroslav (ed.): *Adressář zahraničních Čechů*. IV. doplněné vydání. Praha 1911, s. 4.

¹² Tamtéž, s. 72.

kud překvapivé, že v roce 1911 bychom nenašli českou krajanskou komunitu v hlavním městě Perthu ani v nedalekém přístavním městě Fremantle, ale zato v městečku Busselton, zhruba 220 km jižně od Perthu v nejzápadnějším cípu kontinentu. Právě řídce osídlená Západní Austrálie byla zřejmě pro Čechy obzvlášť přitažlivá.

Podobně tomu bylo u Jihoslovanů,¹³ zejména u Charvátů z Dalmácie, kteří stejně jako Češi využívali po roce 1867 možnost volně cestovat do ciziny, kterou jim zaručoval článek č. 4 tzv. prosincové ústavy.¹⁴ V druhé polovině 19. století se zprávy o zlaté horečce v Austrálii šířily po celém Rakousko-Uhersku. Vliv na to měli zejména charvátští námořníci, kteří se plavili po Tichém oceánu již koncem 50. let. Charvátská emigrantská komunita se soustředila zejména v městečku Broken Hill (stát Nový Jižní Wales), kde se od roku 1883 dobývalo stříbro a olovené rudy. Poté, co vypukla zlatá horečka v Západní Austrálii, se část z nich přestěhovala do městečka Boulder v těsném sousedství zlatonosného Kalgoorlie, kde byla v roce 1893 objevena bohatá ložiska zlata a niklu.¹⁵ Za průkopnici zdejšího jihoslovanského osídlení můžeme považovat Perinu Rocchi, která připlula do Austrálie se svým manželem v roce 1886 z rodného ostrova Vis a později se z Broken Hill přestěhovala do západoaustralského Boulderu, kde zůstala i po manželově smrti. Právě v Boulderu s nejpočetnější krajanskou komunitou byl v roce 1913 založen krajanský spolek *The Croatian Slavonic Society of Western Australia*, který měl „[v] roce 1916 celkem 131 členů. Malá knihovna ve spolkové budově čítala 150 knih a odebírala 28 chorvatských novin ze Spojených států amerických, Nového Zélandu a Rakouska-Uherska. Tamburašský orchestr *Velebit* se mohl pochlubit 25 nástroji, na které hrálo nejméně 18 stálých hráčů, pěvecký kroužek čítal 12 členů a přidružený tělovýchovný spolek *Sokol* zvaný *Zrinski* a *Frankopan*, měl 60 členů. Repertoár tamburašského orchestru zahrnoval také národní píseň *Malena je Dalmacija*,¹⁶ která byla

¹³ V souladu s prameny australské provenience jsem se rozhodl používat termín „Jihoslovane“. V jednotlivých případech se totiž nedá jednoznačně určit, zda emigranti z Rakouska-Uherska byli Charváti, Srbové nebo Bosňáci.

¹⁴ R y c h l í k, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007, s. 5–11.

¹⁵ S m o j e, Neven: *An Overview of the History of Croats in Western Australia*. Dostupné online na <https://croatiansinwa.com.au/history/> [27. 11. 2023].

¹⁶ Tamtéž: *Malena je Dalmacija*

Al je dika rodu svom.

Još hrvatska trobojnica,

Na barjaku sokolskom.

Pa bio dug i težak put,

sokol ne žale trud.

*obzvláště aktuální v době, kdy chorvatský lid toužil po svobodě od Rakouska-Uherska.*¹⁷

Austrálie v letech Velké války a internace „nepřátelských cizinců“

Když se v létě roku 1914 stala z další balkánské války válka světová, do níž se v řadách dohodových mocností zapojila Velká Británie, bylo zřejmé, že tak učiní i Austrálie. Australané podobně podpořili Brity již dříve, ať už v druhé búrské válce (1899–1902) nebo při potlačení povstání mahdistů v Súdánu (1885) a boxerů v Číně (1900–1901). Nepřitelem číslo jedna bylo pro Británii tentokrát císařské Německo, s nímž Britové zpočátku soupeřili zejména na moři a v koloniích. Nebylo náhodou, že první výstřely padly již v srpnu 1914, kdy Britové zaútočili na německou telegrafní stanici v Kamině v Togu. Podobně se zachovalo i australské námořnictvo, které na rozkaz britské admirality zahájilo útok na sousední Německou Novou Guineu. Při něm byl obsazen přístav Rabaul a spolu s ním i výkonné německé rádiové stanice, které by jinak odposlouchávaly námořní komunikaci a pomáhaly německým křižníkům v Indickém oceánu a Tichomoří narušovat spojeneckou loďní dopravu. Dne 9. listopadu 1914 australské námořnictvo uspělo v bitvě u Kokosových ostrovů, kde lehký australský křižník *HMAS Sydney* zničil velice nebezpečný německý korzářský křižník *Emden*. Hlavní odpovědí australské federální vlády – pod novým vedením vůdce labouristů Andrewa Fishera – na vypuknutí války v Evropě však bylo zformování expedičního sboru. Díky náboru mladých dobrovolníků vznikl Australský imperiální sbor (AIF) o síle 20 000 mužů. Z Australanů a Novozélanďanů byl vzápětí vytvořen společný Australský a novozélandský armádní sbor (ANZAC). Křest ohněm pro ně znamenalo velké spojenecké vylodění na tureckém poloostrově, zahájené 25. dubna 1915 u Gallipoli. V případě úspěchu této kombinované námořní a pozemní operace u Dardanelské úžiny měly dohodové mocnosti („Anzakové“, Britové a Francouzi) po vybudování potřebného předmostí pochodovat až do Konstantinopole, operace však z mnoha příčin ztroskotala a v prosinci 1915 byly poslední jednotky evakuovány. Australské ztráty u Gallipoli byly značné. Celkem se jednalo o 28 150 padlých, zraněných a nezvěstných. Australané pak pokračovali v bojích na Středním východě proti Turkům a na Západní frontě proti Němcům, a to až do listopadu 1918. Pětimilionová Austrálie poslala do války celkem 417 000 mužů, z nichž

*Zato, bračo, naprijed hajdmo,
Za slobodu i za dom – hrvatski dom!*

¹⁷ Tamtéž, citován volný překlad autora.

Josef Sudolský (první zleva) byl internován v Torrens Island Internment Camp a posléze byl přesunut k ostatním krajanům do tábora v Liverpoolu. Nedatováno 1915–1916. Soukromá dokumentace Josefa Sudolského mladšího

Јозеф Судолски (їрви слева) одведен у инїтернацијски лоїор на оїлїрву Торенс љосле чеїа је їребачен код својих земљака у лоїор у Ливерїулу. Без даїшума 1915–1916. Привайїна докуменїацїја Јозефа Судолскої млађеї.

61 524 zemřelo a dalších asi 156 000 bylo zraněno, otráveno plynem nebo padlo do zajetí.¹⁸

Australané a státní příslušníci z řad Dohody pobývající v Austrálii (Rusové, Srbové, Černohorci a posléze další národy) mohli ve válečných letech dobrovolně rukovat do AIF a pobírat žold ve výši průměrné mzdy. Ve zcela jiné situaci se ocitli státní příslušníci tábora Centrálních mocností, kteří ještě nedisponovali australským občanstvím, neboť na ně bylo od začátku války pohlíženo jako na „nepřátelské cizince“ (*enemy aliens*). Zejména početní občané Německa (podle celostátního australského cenzu z r. 1911 se jednalo o 32 990 osob naro-

¹⁸ Podrobněji viz K r e i s i n g e r, P.: *Češi a Slováci v Austrálii*, s. 42–46.

zených na německém území) a Rakouska-Uherska byli od počátku války pravidelně kontrolováni. Zároveň byly v jednotlivých australských státech budovány internační tábory, kam byli jednotlivci odesíláni preventivně (tedy bez soudu). V jednotlivých australských státech se situace nicméně lišila. Velmi těžké podmínky panovaly například ve stanovém táboře *Torrens Island Internment Camp*, nacházejícím se na ostrově nedaleko hlavního jihoaustralského města Adelaide.¹⁹

Posléze však byla většina Němců a občanů Rakouska-Uherska odeslána do velkého „barákového“ internačního tábora v Liverpoolu u Sydney, kde byly podmínky snesitelnější. Skončily zde i dvě desítky Čechoslováků a až 1 100 Jihoslovanů,²⁰ neboť australské úřady nerozlišovaly mezi jednotlivými slovan-skými národnostmi v mnohonárodnostním „podunajském“ státě a všechny jeho státní příslušníky většinou považovaly jednoduše za Rakušany či Němce, případně Maďary: „*Tábor tento položen byl v lesích asi 5 km od města Liverpoolu. Internovaných bylo při našem příchodu asi 1 100, kterýžto počet vzrostl v roce 1916 na 5 000. Byli svezeni ze všech končin Austrálie, Nové Guineje, Singapooru atd. Byli tam též váleční zajatci, část to posádky námořního piráta, německého křižníku ‚Emden‘, smutně proslulého zničením mnoha obchodních lodí, při čemž nebylo šetřeno životů pokojných občanů.*“²²

Přestože ubytovací i stravovací podmínky v táboře byly velmi dobré, dařilo se zde v omezené míře také hazardním hram a výrobě alkoholu: „*Podnikavci zařizovali herny, pravá to Monte Carla s rouletami a hazardními hrami v karty, kde se prohrávaly velké obnosy. Občas vtrhla na hráče vojenská hlídka s revolvery v rukou a se zvoláním ‚hands up‘ (ruce vzhůru) zabavila bank i s rouletou. To však neškodilo, soustružník zhotovil jinou a hrálo se zase. Je mi známo, že jeden Dalmatinec po příchodu ze Západní Austrálie prohrál za večer 60 liber šterlingů. Později hráčství přestalo, poněvadž takoví lehkomyšlníci byli brzy o své úspory připraveni. Veškeré líhoviny byly v táboře zakázány. Bylo také téměř nemožno je propašovati, neboť veškeré zásilky byly podrobně prohlíženy. Tu napadlo třem čiperům, jak snadno zbohatnouti. Vytrhli v podlaze prkna, vykopali jámu, kterou ve dne zase přikryli a tam si zařídili lihovar. Z marmelády, bramborů a j. plodů destilovali líh, který pak draho prodávali. Samozřejmě, že to dlouho utajeno nezůstalo. Táborová policie pátrala, až jednoho dne se nesli*

¹⁹ W o h l m a n n , Michael: *A Future Unlived. A forgotten chapter in South Australia's history.* Adelaide 2016.

²⁰ K r e i s i n g e r , P. (ed.): *Vzpomínka*, s. 103.

²¹ Podrobněji viz H r b e k , Jaroslav: *Korzárská plavba křižníku Emden.* HaV 50, 2001, č. 2, s. 310–331.

²² K r e i s i n g e r , P. (ed.): *Vzpomínka*, s. 103.

Internční tábor v Liverpoolu. V rámci tábora bylo i divadlo nebo venkovní tělocvična.
Dobová pohlednice z roku 1916. Soukromá dokumentace Hany Fejfarkové

Интернаційски лагерь у Ливерпулу. У лагерьу је било позориште и уроствор за вежбање на отвореном. Разгледница из 1916. године. Приватна документација Хане Фејфаркове.

lihovarníci i s aparáty do basy“. Stereotypní táborový život v táboře s německou většinou nebyl pro Čechoslováky a Jihoslovany ničím příjemným, a to i přesto, že dobrovolníci mohli pracovat v okolních lesích: „Kdo chtěl, mohl chodit na práci do lesa dobývat pařezy, buďto dopoledne nebo odpoledne. Asi za 3 hodiny práce byl plat 1 shiling (1.20 před válkou). Poměry jak zdravotní, tak životní byly dobré, až na to omezení osobní svobody. Mezi internovanými následkem těsného spoluzití zavládla velká hrubost a demoralisace a zvláště mezi námořníky se šířila homosexualita“.²³ Možnost změny pro internované slovanských národností nastala až v létě 1917. Tehdy australské vojenské úřady ve spolupráci s chorvátským krajanským spolkem z Boulderu začaly sestavovat „jugoslávský prapor“ z řad internovaných Jihoslovánů, do něhož mohli vstupovat také zajatí Čechoslováci. Vedení *Croatian Slavonic Society* bylo již od r. 1915 v kontaktu s jihoslovanskou exilovou organizací ve Velké Británii, tzv. *Yugoslav Committee in London* (*Jugoslavenski odbor*). Ta podporovala nezávislost Chorvátska na Rakousku-Uhersku a jeho poválečné spojení v jednom jihoslovanském státě se Srby

²³ Tamtéž.

a Černohorci.²⁴ Proto bylo zcela logické, že nově vzniklý prapor měl být dopraven jako posila srbské armádě na aktuální bojiště – tedy na „zamrzlou“ Soluňskou frontu.

Zformování „Yugoslav Battalion“ a jeho cesta do Soluňskou frontu

Z názvu je patrné, že australské vojenské úřady předpokládaly vybudování jednotky o síle praporu, k němuž nakonec nedošlo. Regulérní prapor australské armády (*Battalion*) je tvořen čtyřmi rotami po 90 mužích a jedním velitelstvím, dohromady se tedy jedná o více než 360 mužů. Každá rota (*Company*) se pak skládá ze tří čet (*Platoon*) po 30 mužích. V dochovaných pramenech se objevují termíny jako *Yugoslav Battalion* nebo *Jugo Slav Battalion*, ale také termín *Special Service Battalion* nebo *Serbian Legion*. Ve skutečnosti se jednalo o jednotku o síle neúplné roty, která se však nikdy nestala regulérní součástí armády. Přesný počet mužů můžeme rekonstruovat na základě jmenného seznamu odvedenců z léta 1917. Ten obsahuje jména 79 dobrovolníků, z nichž nakonec dvouměsíční výcvik beze zbraní absolvovalo 78.²⁵ Chorvat Jerko (Jeri) Santich,

²⁴ S m o j e , Neven: *An Overview of the History of Croatians in Western Australia*. Dostupné online na <https://croatiansinwa.com.au/history/> [27. 11. 2023].

²⁵ National Australian Archives (dále jen NAA) Melbourne: MP367/1, 448/6/4947; Yugo Slav (Yugoslav) Contingent from Australia for Serbian Army, s. 500–502. Pokud není uvedeno

předtím vedený v internačním táboře v Liverpoolu pod číslem 3 836,²⁶ mezitím onemocněl a byl přesunut do speciální nemocnice na Milson Island.²⁷ Dobrovolníci museli při odvodu uvést jméno a adresu příbuzných (pravděpodobně pro případ zranění nebo úmrtí v boji). Na základě jednotlivých adres můžeme alespoň částečně odhadnout pestré národností složení skupiny: „Čechoslováků“ bylo dohromady 12 (z toho 6 Čechů, 1 vídeňský Čech, 3 Moravané, 1 moravský Němec a 1 Slovák), Jihoslovanů dohromady 66. Jejich rodiny pocházely v 58 případech z přímořské Dalmácie, ve čtyřech případech se jednalo o vnitrozemské Charvátsko, v jednom o Hercegovinu a v jednom o Vídeň. Dva muži měli nejbližší příbuzné usazené přímo v Austrálii, a to v Broken Hill (Nový Jižní Wales) a v malé zlatokopecké osadě Beria v Západní Austrálii. Kromě údajů o nejbližších příbuzných obsahuje jmenný seznam také údaj o místě, kde byl daný dobrovolník do jednotky formálně odveden. Ve 48 případech se jednalo o internační tábor Liverpool (12 Čechoslováků a 36 Jihoslovanů). Další jednotlivci byli odvedeni v místech, kde se internační tábory za války nenacházely, naopak se jednalo o města s početnou jihoslovanskou komunitou: Broken Hill (5 osob), Perth (4 osoby) nebo západoaustralské Kalgoorlie, ležící v bezprostředním sousedství Boulderu – sídle charvátského spolku (21 osob).²⁸ Z toho můžeme dedukovat, že o vstup do jednotky nejevili zájem pouze internovaní, ale také ti Jihoslované, jimž se internace vyhnula.

Výcvik dobrovolníků vedl 47letý kapitán australské armády William Forbes Buchan, jemuž byli podřízeni čtyři šikovatelé/rotní (*Warrant Officer Class II*) R. W. Bartlett, S. H. Mott, W. W. Strang a W. G. Kimberley.²⁹

Hlavním organizátorem a „velitelem“ celého připravovaného transportu byl podplukovník James Walker (1863–1942), veterán druhé búrské války a velitel 25. australského praporu (od října do prosince 1915) v bitvě u Gallipoli.³⁰ Podplukovník Walker řešil veškeré administrativní záležitosti, které bylo potřeba vyřídit ještě před naloděním praporu. Muži pochopitelně nemohli být odesláni

jinak, jsou všechny použité materiály z NAA dostupné přes online portál <https://recordsearch.naa.gov.au/> [27. 11. 2023].

²⁶ NAA Canberra: D3597, 3836; SANTICH, Jeri.

²⁷ Léčili se zde zejména vojáci s pohlavními nemocemi a po válce tu vznikla psychiatrická léčebna, která byla v provozu v letech 1924–1972.

²⁸ Podrobněji viz tabulka č. 3.

²⁹ AIF Nominal Roll, Staff in Charge Jugo Slavs, 3. 9. 1917. Dostupné online na <https://www.awm.gov.au/collection/R2064840> [27. 11. 2023].

³⁰ M c D o n a l d , D. I.: *Walker, James (1863–1942)*, In: Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University, dostupné online na <https://adb.anu.edu.au/biography/walker-james-8956/text15753>, published first in hardcopy, 1990 [27. 11. 2023].

Emanuel Hajný (vlevo) s Emilem Ballekem v australské výstroji. Soukromá dokumentace Hany Fejřárkové

Емануел Хајни (лево) са Емилом Балеком у аустралијској униформи. Приватна документација Хане Фејфаркове

v civilním, nebo snad táborovém (internačním) oděvu, a proto obdrželi australské uniformy. Jelikož však jednotka nebyla součástí australské armády, musely z nich být odpárány veškeré distinkce včetně čepicových odznaků, a dokonce i knoflíků, které byly zakoupeny nové – bez ražby.³¹ Pětice českých dobrovolníků se před naloděním rozloučila v Sydney s krajanem Václavem Jírou (1871–1922).³² Z této události se dochovala vzácná fotografie,³³ na níž skutečně vidíme uniformy bez jakýchkoliv označení. Jedinou výjimkou je uniforma vůdčí osobnosti českých internovaných krajanů Emanuela Hajného, který má nad pravým zápěstím našité hodnostní označení četaře (*Sergeant*).³⁴

³¹ NAA Melbourne: MP367/1, 448/6/4947; Yugo Slav (Yugoslav) Contingent from Australia for Serbian Army, s. 320–321, Trouble with uniforms.

³² Jíra připlul do Austrálie v roce 1894 a živil se jako brusič drahokamů. O deset let později byl naturalizován (obdržel australské občanství). Viz NAA Canberra: A1, 1904/9052, Wenzel Jíra – Naturalization.

³³ Viz obrazová příloha.

³⁴ R u t h e r f o r d , Dianne: *The Australian Imperial Force (AIF) badges 1914-1918*. Dostupné online na <https://www.awm.gov.au/articles/blog/australian-imperial-force-aif-badges-1914-1918> [28. 11. 2023].

Unikátní snímek čs. dobrovolníků byl pořízen 18. 7. 1917, v Sydney těsně předtím, než odpluli na Soluňskou frontu. Muži mají na sobě australské uniformy, ze kterých byly odstraněny všechny insignie australské armády. Podplukovník (Lieutenant Colonel) australské armády James Walker se postaral dokonce o to, aby i knoflíky byly koupeny nové – obyčejné. Zleva: Emanuel Hajný (1890–1970), Emil Ballek (1896–1989), český krajan a obchodník s drahokamy Václav (William George) Jíra (1872–1922), František Zikán (1891–1961), Josef Sudolský (1890–1981), Pavel Pavelka (1885–1936)

Јединствѣн снимак чехословачких добровољаца од 18. 7. 1917. године у Сиднеју пред њолазак на Солунски фронт. Мушкарици носе аустралијске униформе са којих су скинуте све ознаке аустралијске војске. Џејмс Волкер, њошћуковник (Lieutenant Colonel) аустралијске војске, њошћарао се да се купи и нова, обична дуџмаг. Слева: Емануел Хајни (1890–1970), Емил Балек (1896–1989), земљак и њрџовац драџим камењем Вацлав (Вилијам Џорџ) Јира (1872–1922), Франћишек Зикан (1891–1961), Јозеф Судолски (1890–1981), Павел Павелка (1885–1936)

Šestice výše zmíněných příslušníků australské armády vytvořila doprovod „jugoslávského praporu“ a poté společně s ním a dalšími jednotkami, které se přeplavovaly do Egypta, opustila Sydney 3. září 1917 na palubě lodi HMAT A55

Kyarra.³⁵ Těsně před odjezdem obdrželi dobrovolníci také prapor s nápisem *Serbian Legion*, který pravděpodobně zajistila a nechala vyšít jihoslovanská krajanská organizace ze Západní Austrálie. Prapor přečkal na frontě celou válku a v současnosti se nachází v depozitáři vojenského muzea v Bělehradě.³⁶

Podrobné dojmy z plavby zaznamenal dobrovolník Josef Sudolský: „*Náš transport čítal kromě lodní posádky asi 1200 mužů. Vyjeli jsme za příznivé pohody. Dlouhou chvíli na lodi krátili jsme si různými hrami, šachy, cvičením atd. Několikrát denně byl alarm. Každý spěchal na vykázané místo, opásán záchranným pasem, čekaje na rozkaz ‚do vody‘, kdyby snad loď byla torpedována. Zastavili jsme se v Melbourne, Fremantlu, [cejlonském] Colombo, Adenu a vylodili v Suez. Pak jeli jsme do Alexandrie. Tam jsme vsedli na malý rybářský anglický parník, který před válkou lovil sledě v severním moři, za války pak byl přeměněn na loď pro dopravu vojska. Vezl právě do Soluně anglické vojíny z dovolené. Nastavěnými šalupami zdál se býti komicky vysoký a za bouřlivého moře se zdálo, že se každou chvíli převrhne. Hned po výjezdu z Alexandrie spatřili jsme první příznaky války. Z vody vyčnívaly vrcholy stožárů dvou lodí, které byly u samotného vjezdu do přístavu německými ponorkami potopeny. Doprovázel nás anglický torpédoborec, který nás stále objížděl jako ovčácký pes, když dobíhá stádo, které chrání před vlkem. Cestou přes Středozemní moře bylo přísně zakázáno, byt i jen na chvíli, sundati záchranné pasy. Měli jsme je opásány kol beder i ve spaní. Poslední noc před příjezdem do Soluně byla nejbouřlivější z celé cesty. Jako by moře zuřilo, že mu má býti vyrvána jeho kořist. Na úsvitu dne 8. října [1917] se bouře utišila a my vjížděli po padesátidvoudenní plavbě do přístavu soluňského.*“³⁷

Příslušníci „Yugoslav Battalion“ na Soluňské frontě (1917–1918)

„Jugoslávský prapor“ přibyl do Soluně na podzim roku 1917, a zastal město zničené po požáru, který tam vypukl 18. srpna 1917 jehož uhašení trvalo tři dny. Kromě toho, že zachvátil polovinu města, shořely také prakticky všechny zásoby chininu – jediného účinného léku proti malárii, která v té době byla pro bojeschopnost dohodových armád na této jižní evropské frontě nebezpečnější než nepřátelské útoky a dělostřelecké ostřelování. Ten shořel spolu s britskou

³⁵ Loď byla postavena ve Skotsku v r. 1903 a od 6. listopadu 1914 byla využívána pro válečné účely, nejprve jako sanitní (HMAHS), později jako transportní loď. Dne 26. května 1918 byla potopena německou ponorkou UB-57. Podrobněji viz např. <https://www.awm.gov.au/collection/C174609> [28. 11. 2023].

³⁶ P a j i ć , Bojan: *Our Forgotten Volunteers, Australians and New Zealanders with Serbs in World War One*. Melbourne 2018, s. 412.

³⁷ K r e i s i n g e r , P. (ed.): *Vzpomínka*, s. 104.

týlovou základnou, v níž byl uskladněn.³⁸ Muži byli ubytováni v srbském vojenském táboře Mikra nedaleko Soluně. Zde se potkali s krajany, kteří bojovali v řadách 1. srbské dobrovolnické divize v Dobrudži, případně byli příslušníky 2. jihoslovanské dobrovolnické divize, která již do bojů na východní frontě nezasáhla. Obě části srbského dobrovolnického sboru byly oklikou transportovány do Soluně.³⁹ Po několika dnech navštívil „australské“ legionáře osobně regent a vrchní velitel srbské armády Alexandr Karađorđević (1883–1934). Podrobné líčení máme opět k dispozici z pera Josefa Sudolského: „Do Soluně jsme přijeli asi 2 měsíce po onom obrovském požáru, kdy polovice města, a to obchodní čtvrt, lehla popelem. Všechno ještě leželo jako v den po požáru, ničím se nezdálo býti hnuto a na opravách se nepracovalo. Po vylodění jsme byli zavezeni do srbského tábora ‚Mikra‘. Umístění jsme byli v barácích, kde nás hned navštívilo několik krajanů, kteří nás informovali o místních poměrech. Několik dní na to měli jsme býti předvedeni před prince Alexandra, nynějšího srbského krále. Předně jsme měli společný oběd, při němž hrála dvorní hudba, pak jsme se bavili, když tu znenadání vejde následník trůnu. Zazněla srbská národní hymna. Pokynem ruky hudbu zastaví a zvolá:

‚Pomozi Bog, junáci!‘

‚Bog ti pomogao!‘ zní odpověď a již jde rychlým krokem mezi nás. Náhodou přijde k naší [české] skupině, jak jsme stáli pospolu. Přistoupí k jednomu z nás a táže se:

‚Odkud jsi?‘

‚Čech!‘, odpoví tento.

Obrátí se ke druhému, zase tak. K třetímu, taktéž. Tu se mne táže: ‚Odkud?‘

‚Z Moravy,‘ dím.

Tehdy se obrátil k [australskému] [pod]plukovníkovi [Walkerovi] a řekl:

‚Co pak jsou to zde samí Češi?‘

Ten mu ukázal kousek dále, kde stáli Chorvaté. Vyptav se na prodělanou cestu a poměry v Austrálii, rozpustil nás. Hudba spustila srbský národní tanec ‚kolo‘. Princ uchopí nejbližšího důstojníka a sám započne tanec a již se k němu přidávají důstojníci i prostí vojíni, až utvoří kolo přes celé nádvoří a tančí vesele. Po tanci se s námi rozloučil a my se vrátili zpět do tábora. Pak jsme byli vybaveni novým stejnokrojem a dne 23. října [1917] odesláni za frontu na vojenský výcvik.⁴⁰

³⁸ G i l b e r t, Martin: *První světová válka: úplná historie*. Praha 2005, s. 475.

³⁹ S r o v n e j S t o j a r, Richard: *Fenomén vojenských dobrovolníků: na straně sympatického nepřítele proti nesympatické vlasti*. In: *Od Moravy k Moravě III: z historie česko-srbských vztahů = Od Morave do Morave III: iz istorije česko-srpskih odnosa* Brno 2017, s. 29–46; V á c h a, Dalibor: *Po boku srbských bratří: Čechoslováci v srbské dobrovolnické divizi v Dobrudži za první světové války: sonda do každodennosti jejich života*. In: *tamtéž*, s. 49–81.

⁴⁰ K r e i s i n g e r, P. (ed.): *Vzpomínka*, s. 104–105.

Dne 26. října měl oficiální audienci u srbského prince Alexandra australský podplukovník Walker. Princ regent Australanům velmi děkoval, a to nejen za dopravení jihoslovenského praporu na Soluňskou frontu, ale také za jejich nasazení v bitvě u Gallipoli v roce 1915. O dva dny později byl Walker vyznamenán srbským Řádem bílého orla a 31. října pak nechal princ Alexandr odeslat děkovný telegram australskému ministerskému předsedovi Billymu Hughesovi.⁴¹ Zatímco Australané, kteří Jihoslovany a Českoslováky doprovázeli, přebírali vyznamenání, na řadové mužstvo jihoslovenského praporu čekala nová výstroj v podobě srbské uniformy (australské byly odloženy do skladů) včetně proslulé pokrývky hlavy, čepice zvané šajkača. Dobrovolníci z daleké Austrálie pak byli začleněni do sestavy šumadijské divize a rozděleni do třech pluků.

Podrobné svědectví o těžkých bojích proti Bulharům v zimě na přelomu let 1917 a 1918 nám opět zanechal Josef Sudolský: „*Odjeli jsme drahou přes Vodenu do Subotky, kde nás již naši instruktoři očekávali. Ti nás zavedli do hor za posice 12. pluku. Po čtyřech týdnech výcviku jsme byli rozděleni k 10., 11. a 12. pluku. Byl jsem přidělen k 11. pl., 2. prap., který měl své posice na hoře Vetreniku, 1 500 m vysoko. Můj vod (četa) měl toho času obsazen nejtěžší úsek třetí čety (roty), tak zvaný ‚Krvavý Zub‘. Jest to skála, trčící jako zub z dásně, pod níž padlo mnoho srbských hrdinů, jak při dobývání, tak i při držení dobyté posice. Bulhaři byli na vrcholu, my asi 60 metrů pod nimi. Bylo to místo, kde neúčinněji bilo nepřátelské dělostřelectvo, a to hlavně hmoždýře. Každý den*

Českoslovenští dobrovolníci z Austrálie v nových srbských uniformách na Soluňské frontě (1917). Vlevo dole Josef Sudolský

Чехословачки добровољци из Аустралије у новим српским униформама на Солунском фронту (1917). Слева доле Јозеф Судолски

⁴¹ Paříč, B.: *Our Forgotten Volunteers*, s. 415–418.

jsme dostali několik takových navštívenek, nejhůře však bylo v den sv. Mikuláše. Jest to den, který mnoho Srbů slaví jako den patrona rodiny. V devět hodin, právě když pop žehnal pšeničný ‚koláč‘ a víno ‚ku Slávě‘, přiletěl první výstřel a pak jeden za druhým, vždy po 5 minutách. Ucho zkušeného vojína postřehlo mezi ostatní palbou výstřel hmoždýře. Opět jeden! A již slyšeti supění jako vzdáleného tlaku, pak vytí, skučení a — okamžik úzkostlivého ticha — pak hromové třesknutí. Zdá se, že se skála pohnula. Následovalo všeobecné oddychnutí. Zase jeden, který neublížil. Po dobu ostřelu nesměl žádný opustiti úkryt, takže jsme vzdor všemu ‚slavili‘, popíjelo se vesele celý den, ačkoliv se chvílemi dech zatajil při velmi blízkém výbuchu. Večer pak na nás Bulhaři ironicky volali: ‚Srbíne, jak jsi slavil svoji slávu?‘ Takový úsek držel ‚vod‘ vždy 21 dní. Byla to namáhavá služba. Ve dne se dělali z ostnatého drátu španělstí jezdci a v noci se nosili před zákopy, celé noci se pracovalo na opevňování atd. Po 21 dnech šlo se na 7 dní do zálohy, asi 300 metrů za první linii. Do zázemí se dostali pouze ranění a nemocní. Byli to starí válečníci, kteří prodělali již balkánskou válku 1912–13. Jejich jedinou tužbou bylo učiniti nápor, zahnat Bulhara a odebrati se domů. V měsíci únoru 1918 dostavily se sněhové bouře. Byli jsme právě v záloze, když nás jednou v noci překvapila taková sněhová bouře, že v několika hodinách bylo vše zasypáno. Na posici byli vojíní zasypáni ve svých úkrytech, poněvadž pro masy sněhu nemohli dveře otevřít a bylo na záloze, aby je šla vykopat. Při tom nebylo možno proti větru pokročit ani vydechnouti a někam zapadnout, člověk by zmrzl v několika minutách. Po bouři pak tři dny jsme čistili zákopy od sněhu.⁴²

Podobnou zkušenost měl i jihoslovanský dobrovolník – australský Srb Franc Drvenica (později psáno Frank Darvenica), jehož otec Mato Drvenica byl ještě rakousko-uherským státním příslušníkem.⁴³ Franc Drvenica se narodil v srbské rodině v Dubrovniku 6. 11. 1898 a později se s otcem usadil v městečku South Johnston v australském státě Queensland, kde se živil jako farmář.⁴⁴ Do jihoslovanského „praporu“ se přihlásil patrně až na poslední chvíli, protože jeho jméno není uvedeno na dochovaném seznamu 78 odvedenců. Australskému historikovi srbského původu Bojanu Pajićovi se však podařilo vypátrat jeho příbuzné, kteří opatrovali Drvenicovy válečné dokumenty a záznamy. Drvenica byl podobně jako Sudolský zařazen u 11. pluku a zaznamenal následující zkušenost ze zimních bojů: „Zákopy se nacházely v terénu s velmi vysokým mlžným pásmem. Zima tam přicházela brzy, ale krajina vypadala nádherně, zejména na jaře, kdy se tvořily stovky pramínek a voda kaskádovitě stékala po svazích. Bulharské zákopy byly velmi blízko; v některých případech předsunutá

⁴² Kreisinger, P. (ed.): *Vzpomínka*, s. 105.

⁴³ NAA Canberra: A11803, 1917/89/861; Query re status of Mato Drvenica and his sons.

⁴⁴ NAA Brisbane: BP4/3, MISC SERBIAN DRVENICA F.

stanoviště obou stran zasahovala, za nepřátelské linie. Naší rutinou bylo strávit čtyři týdny v zákopech a dva týdny mimo ně. Tu a tam došlo k potyčkám, ale pouze jeden z ‚australských‘ vojáků byl zabit. Těžké dělostřelectvo nemohla (v této části fronty) použít ani jedna strana, protože naše a bulharské zákopy byly příliš blízko sebe.⁴⁵

Oním padlým dobrovolníkem byl Nikolo Simunović (Simunovich), k němuž se bohužel v australských archivech nedochovaly žádné podrobnější informace.⁴⁶ Také on pravděpodobně pocházel jako Drvenica z Queenslandu a společně s ním se připojil k praporu dobrovolníků až těsně před vyplutím z Austrálie. Ani Simunovićovo jméno se nenachází na dochovaném seznamu dobrovolníků.⁴⁷

Na jaře roku 1918 se cesty československých a jihoslovanských dobrovolníků z Austrálie rozdělily. V dubnu 1918 reagovala většina Čechoslováků sloužících v srbské armádě na výzvu Československé národní rady sídlící v Paříži k přesunu do Francie. Zásluhou hlavního organizátora, poručíka Františka Křištofa (1891–1961), se navzdory složité komunikaci podařilo zajistit dva lodní transporty pro celkem 487 mužů.⁴⁸ Ve Francii se mezitím zejména z dvou legionářských transportů z Ruska, dále z původně srbských zajatců z táborů v Itálii a Francii, českých zajatců z rumunské fronty, řad veteránů roty Nazdar a z amerických krajanů úspěšně formovala samostatná Československá brigáda o dvou střeleckých plucích (21., 22., 23. pluk pak přibyl v listopadu 1918), začleněná do svazku 4. francouzské armády.⁴⁹ Z velkého počtu československých dobrovolníků tzv. „Srbáků“ tvořili australští Čechoslováci pouhý zlomek, jednalo se nicméně o zkušené bojovníky.

Většina byla rozmístěna do různých čtí 22. střeleckého pluku se sídlem v Jarnacu⁵⁰ a v předvečer vyhlášení samostatného Československého státu (21. – 27. října 1918) se s ním zúčastnili krvavých bojů u Vouziers proti německé armádě. Z uvedeného pluku zde zahynulo celkem 175 mužů, dalších 531 bylo zraněno nebo otráveno bojovým plynem.⁵¹ Nikdo z příslušníků australsko-

⁴⁵ Volný překlad citován podle P a j i c , B.: *Our Forgotten Volunteers*, s. 419.

⁴⁶ Tamtéž, s. 410, 412, 422.

⁴⁷ Viz tabulka č. 3.

⁴⁸ D v o ř á k , Jiří: *O strastiplné cestě některých československých legionářů (z Dobružje přes Soluň do Francie 1917–1918)*. In: Československé legie a první světová válka. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 9. listopadu 2001. České Budějovice 2002, s. 61–68.

⁴⁹ K a d l e c , Richard: *Čs. brigáda ve Francii*. In: Československá legie ve Francii. První sborník francouzských legionářů k desátému výročí samostatnosti Českoslov. republiky. Praha 1928, s. 125–126.

⁵⁰ Legionáři Otýpka, Pavelka a Randa byli přiděleni k 21. střeleckému pluku.

⁵¹ E l i á š , Florián: *Pěší pluk 22 „Argonský“*. Vznik a události. Jičín 1936.

Unikátní snímek pětice čs. dobrovolníků v uniformách francouzských legií byl pořízen v USA na přelomu let 1919/1920 před jejich návratem do Austrálie. Uprostřed sedí poručík Prokop Randa. Zleva: Josef Došek, Pavel Pavelka, František Zikán, a Slovák Géza Janelník. V pozadí vlajka Australského svazu. Foto: Soukromá dokumentace Hany Fejřákové

Јединствѣн снимак њејорице чехословачких добровољаца у униформама француских легија снимљен у САД на њрелому 1919/1920. њодине њре њиховој њовраћка у Аусѡралију. У средини сеги њоручник Прокој Ранда. Слева: Јозеф Дошек, Павел Павелка, Франѡишек Зикан и Словак Геза Јанелњик. У њозадини засѡјава Комонвелѡа Аусѡралије. Фоѡно: Привајњна докуменѡиација Хане Фејфаркове

Josef Sudolský (druhý zprava) byl v bitvě u Vouziers těžce raněn do nohy. Na snímku z roku 1919 ve francouzském lazaretu s již amputovanou nohou. Soukromá dokumentace Josefa Sudolského mladšího

Јозеф Суголски (други здесна) је у бици код Визујеа тешко рањен у ноју. На снимку из 1919. године у француском лазарету са већ ампутираном нојом. Приватна документација Јозефа Суголској млађеј

jihoslovanského „praporu“ nepadl, těžké zranění však utrpěl Josef Sudolský, který byl 24. října raněn do nohy. Levá noha mu byla ještě ve Francii amputována a do vlasti se vrátil jako válečný invalida až 24. srpna 1919.

V rodných Napajedlech pak provozoval trafikou a pracoval také v tamějším sokolském biografu. Zemřel v roce 1981 v pozhnaném věku 95 let.⁵²

Soluňská fronta se pro australské Čechoslováky stala minulostí již na jaře 1918, Jihoslováné však museli vydržet až do podzimu 1918, kdy konečně došlo k velké ofenzívě, jež frontu prolomila. Australského Srba Drevjenicu zastihl konec války v Albánii. Poté, co se zde rakousko-uherské jednotky vzdaly, strávil zimu na přelomu let 1918 a 1919 v kosovském městě Peć. Následně byl odeslán do rodného Dubrovníku a v polovině roku 1919 demobilizován. Jelikož projevil přání odjet zpátky do Austrálie, byla mu vrácena jeho australská uniforma, v níž do Soluně připlul. V Queenslandu se pak vrátil k farmaření (pěstování cukrové třtiny). V roce 1976 obdržel *British Empire Medal* (BME).⁵³

⁵² Řízený rozhovor autora s Josefem Sudolským mladším (nar. 1926), 7. 9. 2020.

⁵³ P a j i ć , B.: *Our Forgotten Volunteers*, s. 419–421.

Závěrem

Z 12 „australských“ legionářů se v meziválečném Československu usadilo pouze šest mužů, z nichž dva vzápětí vstoupili do služeb ministerstva zahraničních věcí. Poručík Emil Ballek (1896–1989)⁵⁴ se stal od 16. srpna 1920 smluvním úředníkem nově vybudovaného generálního konzulátu Československé republiky v Sydney.⁵⁵ Poručík Emanuel Hajný (1890–1970) pak působil v letech 1921–1926 jako vicekonzul tohoto zastupitelského úřadu, přičemž v letech 1923–1924 byl po dobu nepřítomnosti čs. konzula hlavním konzulárním zástupcem ČSR v Sydney.⁵⁶ Zbylých šest mužů se rozhodlo podobně jako Srb Drvenica k návratu do Austrálie, kde rozšířili řady čs. krajanské komunity. Ta se postupně rozrůstala, zejména v důsledku světové hospodářské krize; v roce 1933 v Austrálii žilo již 610 osob narozených na území Československa. Podobně tomu bylo u Jiho-slovanů – Jugoslávců, jichž zde pobývalo 3 969.⁵⁷ Asimilace Slovanů však neprobíhala rychle, což je patrné z tabulky níže uvádějící počet osob, které ještě neumí anglicky a ovládají pouze mateřský jazyk. Z národnostního hlediska je zajímavé, že australská statistika obsahuje nejen neexistující jazyky „československý“ a „jugoslávský“, ale také srbštinu a charvátštinu. Naopak rozdíly mezi češtinou a slovenštinou australské úřady nerefletovaly.

Tabulka č. 2: Srovnávací tabulka pro rok 1933 – znalost cizích jazyků (osoby, které neumí anglicky)⁵⁸

Jazyk	Muži	Ženy	Celkem
„českoslovenština“ (Czechoslovakian Language)	76	12	88
charvátština	128	19	147
srbština	74	6	80
„jugoslávština“ (Yugoslavian Language)	1158	263	1421

⁵⁴ Podrobněji k Ballekovi viz K r e i s i n g e r, P.: *Češi a Slováci v Austrálii*, s. 227–232.

⁵⁵ Prvním čs. konzulem se stal prof. PhDr. Jiří Viktor Daneš (1880–1928), který v letech 1909–1910 prováděl v Austrálii terénní výzkum. V letech 1925–1926 působil ve funkci děkana Přírodovědecké fakulty UK, zemřel předčasně během výzkumného pobytu v USA. Zevrubně k němu viz M a r t í n e k Jiří: *Geograf a cestovatel Jiří Daneš*. Praha 2017; také viz *Život a práce prof. dra. J. V. Daneše, 1880–1928*. Praha 1928.

⁵⁶ Podrobněji k Hajnému viz K r e i s i n g e r, P.: *Češi a Slováci v Austrálii*, s. 81–86.

⁵⁷ *Census of the Commonwealth of Australia: June 1933, Part X. Birthplace*. Dostupné online na <http://www.abs.gov.au/> [21. 11. 2023].

⁵⁸ *Census of the Commonwealth of Australia: June 1933, Part XIV Foreign Language*. Dostupné online na <http://www.abs.gov.au/> [21. 11. 2023].

Obě krajanské komunity se podílely na spojeneckém válečném úsilí i během druhé světové války. Čechoslováci se angažovali jak v řadách australské armády, tak při organizaci dobrovolného náboru do čs. exilových vojenských jednotek.⁵⁹ Do australských vojenských dějin tak vstoupil např. Slovák Josef František Kopanica (1919–1945),⁶⁰ který se podílel na obraně Singapuru (1942) a poté zemřel v japonském zajetí během pochodu smrti na území Severního Bornea.⁶¹ Podobně tomu bylo u Jihoslovanů, mezi nimiž se jedním z nejslavnějších stal syn charvátského horníka ze Západní Austrálie Leslie Tomislav (Thomas) Starceвич (1918–1989), který v červnu 1945 zneškodnil u Beaufortu (rovněž na Severním Borneu) svým brenem hned tři japonská stanoviště. Za mimořádnou statečnost byl v listopadu 1945 vyznamenán nejvyšším britským vojenským vyznamenáním, Viktoriiným křížem (Victoria Cross).⁶² To už je ale jiný příběh...

⁵⁹ K r e i s i n g e r, Pavel: *To the Czechoslovak or the Australian Army? An Unknown Chapter of Czechoslovak-Australian Relations during the Second World War*. Australian Slavonic and East European Studies. Volume 33, 2019, pp. 83–110.

⁶⁰ H a m, Paul: *Sandakan. The untold story of Sandakan death marches*. London 2013, s. 405–407.

⁶¹ Podrobněji k němu viz K r e i s i n g e r, P.: *Češi a Slováci v Austrálii*, s. 285–295.

⁶² H o w a r d, Keith D.: *Starceвич, Leslie Thomislav (Thomas) (1918–1989)*. In: Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University. Dostupné online na <https://adb.anu.edu.au/biography/starceвич-leslie-thomislav-thomas-15544/text26755>, published first in hardcopy, 2012 [21. 11. 2023].

⁶³ Zpracováno podle NAA Melbourne: MP367/1, 448/6/4947; Yugo Slav (Yugoslav) Contingent from Australia for Serbian Army, s. 500-502, Special Service Battalion, Particulars of men dependents addresses etc; 12 „Čechoslováků“ je zvyrazněno tučně.

Tabulka č. 3: Jmenný seznam 78 příslušníků „Yugo-Slav Battalion“ (Special Service Battalion).⁶³

PŘÍJMENÍ a Jméno anglická varianta (dle seznamu) / původ- ní varianta (je-li známo)		Místo a datum odvodu do jednotky		Nejbližší příbuzný a jeho adresa		Původní poznámka / další informa- ce z výzkumů autora
ANTONOVICH, Mate	ANTONOVÍČ, Mate	2. 7. 1917	Perth (WA)	Matka	Jeza Antonovič Zaostrog, Drvenik; Dalmatia	x
ANTULOV, Nikola		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Syno- vec	Jacov Antulov Prvić Šepurine; Dalmatia	x
BABICH, Bob	BABIĆ, Bob	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Marko Babich Zaostrog, Dalmatia	x
BAKOTICH, Ivan	BAKOTIĆ, Ivan	24. 6. 1917	Broken Hill (NSW)	Matka	Marie Bakotich Viš, Dalmatia	x
BALLEK, Emil Karel	BALLEK, Emil	24. 7. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Emilian Ballek Prague, Bohemia	Vrátil se do ČSR. Poté odešel do Austrálie jako zaměstnanec MZV. Od 16. 8. 1920 konzulární úředník v Sydney.
BARBARICH, Ivan	BARBARIĆ, Ivan	29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Ante Barbarich Beria (WA)	x
BIRIN, Peter		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Iva Birin Vodice, Dalmatia	x
BOBANAC, Dane	BOBANAC, Ivan Dominik?	5. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Ivan Bobanac Klinac, Dalmatia	Cestovní pas se dochoval v NAA Perth.
BOJBASA, Luka		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Spiro Bojbasa Matkovići?, Dalmatia	x

BOTICA, Peter		6. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Matka	Mary Botica Račišće, [Korčula] Dalmatia	x
BOTICA, Ivan		6. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Peter Botica Račišće, [Korčula], Dalmatia	Naturalizován v r. 1922.
BOTICA, Jack	BOTICA, Jakov	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Ivan Botica Račišće, otok Korčula, Dalmatia	x
BRUNA, Karel	BRŮNA, Karel	27. 7. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Frank Bruna Helenov, Moravia	Vrátil se ČSR. V letech 1919–24 nadporučík čs. armády.
BUSELIC, Chedomir	BUSELIĆ, Čedomir	26. 6. 1917	Perth (WA)	Otec	Ante Buselic Tučepi? / Lucepi, Dalmatia	x
COVIC, Ivan	ČOVIĆ, Ivan	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Kate Covic Tučepi, Dalmatia	x
DESPOT, Ivan		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Bratr	Stipe Despot Zaoztrog, Dalmatia	<i>Adresa matky neznámá</i>
DJIKOVICH, Mick		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Ante Djikovich Zaoztrog, Dalmatia	x
DOSEK, Joseph	DOŠEK, Josef	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Josef Došek Lučice, Bohemia	Přes USA se 23. 4. 1920 vrátil zpátky do Austrálie. Usadil se u bratra Václava v Západní Austrálii (Kulin).
DUNAT, Nicholas		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Matka	Maria Dunat Vodice, Dalmatia	x
ERCEGOVICH, Stjepan	ERCEGOVIĆ, Stjepan	23. 6. 1917	Broken Hill (NSW)	Bratr	Mate Ercegovich Piper st., Broken Hill	x

GLAMIZINA, Joze		6. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Manželka	Mayra Glamizina Rogotin, Dalmatia	x
HAJNY, E. J.	HAJNÝ, Emanuel Jan	27. 7. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Ruzena Hajny (Růžena Hajná) Žďár, Moravia	Vrátil se do ČSR. Poté odcestoval do Austrálie jako zaměstnanec MZV. V letech 1921-26 vicekonzul v Sydney.
JAKSICH, Mate	JAKSIĆ, Mate	29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Mick Jaksich Humedelg, Dalmatia	x
JURISICH, Sam	JURISIĆ, Sam	6. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Jako Jurisich Rasisca, Dalmatia	x
KLIMA, Vaclav	KLÍMA, Václav	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Josef Klima (Josef Klíma) Trabice, Bohemia	Vrátil se do ČSR. V říjnu 1919 demobilizován. Později přesun do Austrálie, za druhé světové války zde sloužil jako četař u pozemního personálu australského královského letectva (RAAF)
KOLAK, Jure		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Mate Kolak Stijja, Dalmatia	x
KOSEVICH, Joseph		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Ante Kosevich Zaoztrog, Dalmatia	x
KRALJEVICH, Antony		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Ante Krajjevich Zaoztrog, Dalmatia	x
KUSCEVICH, Giorgi		3. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Sestra	Katrina Kusevich Nervzene, Dalmatia	x
LASAN, Joso		1. 8. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Gani Lasan Vodice, Dalmatia	x
LAURICH, Frank		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Mate Laurich Humac Dolnli, Dalmatia	x

LUCEV, Raymond		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Ivan Lucev Prvić Luka, Dalmatia	x
LUCEV, Sime		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Man- želka	Petra Lucev, rod Barin Prvić Luka, Dalmatia	x
MAICH, Ante	MAIĆ, Ante	6. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Frank Maich Vegge, Dalmatia	x
MARAS, Sime		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Man- želka	Andriana Maras Vodice, Dalmatia	x
MARGITICH, Vlad	MARGITIĆ, Vlad	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Majtika Margitich Kraljevica, Croatia	x
MATULOVICH, Anton	MATULOVIĆ, Anton	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Marko Matulovich Broken Hill, Australia	<i>V Austrálii měl kromě otce také matku a dvě sestry.</i>
MATUTINOVICH, Gjuro	MATUNOVI, Gjuro	24. 6. 1917	Broken Hill (NSW)	Matka	Antica Matutinovich Zaostrug, Dalmatia	x
OTIPKA, Ferdinand	OTÝPKA, Ferdinand	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Bratr	Francis Otipka (Fran- tišek Otýpka) Vítkovice, Moravia	Dne 29. 7. 1919 odjel do USA a v r. 1920 se usadil v americkém Nor- folku (stát Virginie), později odjel za prací do Francie (1921).
PECAR, Stepan		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Bratr	Ante Pecar Zaostrug, Dalmatia	x
PECAR, Mate		24. 6. 1917	Broken Hill (NSW)	Otec	Nicklis Pecar Brist, Dalmatia	x
PASCOV, Ante		1. 8. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Ivan Paskov Prvce Pravine, Dalmatia	x
PAVELKA, Paul	PAVELKA, Pavel	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Teta	Marte Pihal (Marie Píhalová) Berevince, Moravia	Přes USA se 20. 5. 1920 vrátil zpát- ky do Austrálie. (loď Nokatay). Později se vrátil do ČSR. Usadil se v Brně – Králově Poli

PIVAC, Peter		2. 7. 1917	Perth (WA)	Matka	Ante Pivac Korčula, Dalmatia	x
POLICH, Dragotin	POLIĆ, Dragotin	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Antonia Polich Hrejin, Croatia	x
RADALJ, Joseph		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Ivan Radalj Laka Vrgorac, Dalmatia	x
RADALJ, Marko		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Mate Radalj Laka Vrgorac, Dalmatia	<i>Bratr Ante Radalj in G. G. G. Holy-sworthy</i>
RAKICH, Joseph		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Antono Rakich Visnica, Dalmatia	x
RAKICH, Mick	RAKIĆ, Mick	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Ivan Rakich Ravca Vrgorac, Dalmatia	x
RANDA, P. J.	RANDA, Prokop	26. 7. 1917	Liverpool (NSW)	Bratr	Hans Randa Praha-Bubeneč, Bohe-mia	Přes USA se 25. 10. 1921 vrátil zpátky do Austrálie. (loď Sonoma). Dne 12. 7. 1926 se vrátil ze Sydney do ČSR. Usadil se v Praze Bubenči.
RAVLICH, Joseph	RAVLIĆ, Joseph	29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Sestra	Marie Ravlić Kozica, Dalmatia	x
RENDULICH, Joe	RENDULIĆ, Joe	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Sestra	Adela Rendulić Poljice, Omis, Dalmatia	x
RODIN, Josip		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Mate Rodin Prvich Luka, Dalmatia	x
ROSCIC, Mih.	ROSCIĆ, Mih.	2. 7. 1917	Perth (WA)	Matka	Dora Roscic Podgera, Dalmatia	x
SALACAN, Geo		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Pavel Salacan Dodgradina Dalmatia	x

SCIRKOVICH, Jakov	SCIRKOVIĆ, Jakov	29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Stephen Scirkkovich Lissa, Dalmatia	x
SIUMOVICH, Ivan	SIUMOVIĆ, Ivan	5. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Nicholas Siumovich Dracrica, Dalmatia	x
SKENDER, Marko		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Miljo Skender Zigovosce, Dalmatia	x
SKROZA, Jos.		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Bratr	Ivan Skroza Prcic Sepurina, Dalmatia	x
SKROZA, Roko		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Grgo Skroza Srima Prvic Sepurina, Dalmatia	x
SOKOL, Geo.		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Ante Sokol Zupa, Dalmatia	x
SORICH, Simun		29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Nicholas Sorich Lisa, Dalmatia	x
SPRLJAN, Ante		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Man- želka	Filomena Sprijan Vodice, Dalmatia	x
STANKOVICH, Geo	STANKOVIĆ, Geo	25. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Ane Stankovich 3 Slavogostice Trebinje, Herzegovina	x
STARCEVICH, Anton	STARČEVIĆ, Anton	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Marija Starcevich Lic, Croatia	x
STAMPALJJA, Toni		1. 8. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Mate Stampalija Prvić Luka, Dalmatia	x
STARCEVICH, Step.	STARČEVIĆ, Stefan	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Jelka Starcevich Lic, Croatia, No. 38	x
STUPIN, Marko		1. 8. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Simaka Stupin Prvić Luka, Dalmatia	x

SUDOLSKY, Joseph	SUDOLSKÝ, Josef	27. 7. 1917	Liverpool (NSW)	Bratr	Francis Sudolsky Prisoner of War Russia	Vrátil se do ČSR. Usadil se v rodiných Napajedlech.
TRCIN, Viktor		1. 8. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Annie Trcin Zaton, Dalmatia	x
TURICH, Tony	TURIĆ, Tony	1. 7. 1917	Kalgoorlie (WA)	Otec	Lovro Turich Vrgorac, Dalmatia	x
TYBOROWITZ, Frank		15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Aloisia Tyborowitz 17 Kochgasse, Vienna	x
URBAN, Vladimir	URBAN, Vladimír	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Jan Urban Brandýs n. Labem, 212, Bohemia	Vrátil se do ČSR. Usadil se v Praze na Vinohradech.
VASILJEVICH, Tom	VASILJEVIĆ, Tom	23. 6. 1917	Broken Hill (NSW)	Otec	Risto Vasiljevich Kataro, Dalmatia	x
YAUJHELY, Geza	JANELNÍK, Gejza	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Sestra	Margarita Yaujhely Tuse, Kamalau, Bohemia	Přes USA se 20. 5. 1920 vrátil zpátky do Austrálie. (loď Nokatay).
YELCICH, Luke	JELCIC, Luke	29. 6. 1917	Kalgoorlie (WA)	Sestra	Ivy Yelcich Zaostrog, Dalmatia	x
ZAFRON, Sime		1. 8. 1917	Liverpool (NSW)	Otec	Frank Zafron Vodice, Dalmatia	x
ZIKAN, Francis	ZIKÁN, František	15. 6. 1917	Liverpool (NSW)	Matka	Bertha Zikan Vienna, Habicher Gasse No 17	Přes USA se 20. 5. 1920 vrátil zpátky do Austrálie. (loď Nokatay). Jeho dva synové sloužili za druhé světové války v australském královském letectvu (RAAF).

Павел Крејсинџер

Из Аустралије на Солунски фронт (1917–1918). О судбини Чехословака и Југословена у аустралијском „Yugoslav Battalion“

У овом поглављу је реч о непознатом догађају чешко-словачке, јужно-словенске и аустралијске војне историје. Тзв. Југословенски батаљон (Yugoslav Battalion, називан и Special Forces Battalion) основан је у Аустралији 1917. године. Ову јединицу су чинили превасходно аустроугарски грађани насељени на „петом континенту“. Комонвелт Аустралија се у Први светски рат укључио уз бок Велике Британије већ у августу 1914. Убрзо је одлучено да се у Аустралији интернирају припадници страних народа, посебно они који су из Централних сила (нарочито Немачке и Аустроугарске). Ови „непријатељски странци“ су се 1914–1917. налазили у великом логору за интернирце Ливерпул-Холсворти (држава Нови Јужни Велс). Лица словенског порекла су на сопствени захтев из логора пуштена и заједно су са аустралијском опремом послати у југоисточну Европу.

Тзв. Југословенски батаљон чинило је укупно 78 мушкараца (од тога 11 Чеха и 1 Словак). То је заправо била једна непотпуна чета која никада није постала регуларан део аустралијске војске. Добровољци су се искрцали у Солуну октобра месеца 1917. године и убрзо су пребачени у српски логор Микра, где их је лично посетио принц-регент Александар Карађорђевић. Након тога су добровољци распоређени у различите пукове те су се директно у редовима српске армије на Солунском фронту борили против бугарске војске, али и маларије. После формирања самосталне чехословачке стрељачке бригаде у Француској на пролеће 1918. група „аустралијских добровољаца“ се прикључила осталим чехословачким добровољцима који су служили у српској војсци па су сви заједно, на двама бродовима, отпловили у Француску. Укупно је било 478 мушкараца. У Француској су прикључени 21. и 22. пуку чехословачке стрељачке бригаде у чијим редовима су се борили против немачке војске у крвавој бици код Вузијеа (21–27. октобра 1918).

Ово поглавље се надовезује на ауторова досадашња истраживања, чији резултати су објављивани 2018–2022. године. Досадашње научно испитивање ове тематике допуњено је јужнословенским контекстом, неки новим изворима аустралијске провенијенције и уникатним фотографијама из приватних збирки. Први пут је одштампан и у табели приказан списак имена свих 78 припадника аустралијског Југословенског батаљона. Поред архивских извора из чешких и аустралијских архива у раду су коришћени и бројни цитати из мемоара „аустралијског“ легионара Јозефа Судолског

(1886–1980), родом из моравског места Напаједла. Текст Судолског написан 1926. године садржи десет страница, а аутор овог поглавља га је 2020. критички објавио у едицији часописа *Historie a vojenství*. Судолски је допловио у Аустралију 1912. године ради посла, али је по избијању Првог светског рата интерниран као грађанин Аустроугарске (непријатељски странац). У двама логорима за интернирце проводи 1915–1916, и то у Торенс Ајланд крај Аделејда (држава Јужна Аустралија) и Ливерпул код Сиднеја (држава Нови Јужни Велс). Године 1917. заједно са другом једанаесторицом „Чехословака“ пријављује се у чехословачку легију у Француској у којој се борио код Вузијеа изгубивши леву ногу. У новоосновану Чехословачку се вратио због лечења у лето 1919.

Pavel Kreisinger

From Australia to the Salonica Front (1917–1918). On the Fate of Czechoslovaks and Yugoslavs in the Australian “Yugoslav Battalion”

The paper deals with the unknown story of Czech-Slovak, Yugoslav and Australian military history. The Yugoslav Battalion (Special Forces Battalion) was established in Australia in 1917 and consisted of Austro-Hungarian citizens. Between 1914–1917, these “enemy aliens” were placed at the Liverpool-Holsworthy concentration camp, and after release they were shipped together to Europe and fought with the Serbian Army on the Salonica front (against the Bulgarian Army – and malaria). In the spring of 1918, 11 Czechs and 1 Slovak joined the Czechoslovak Legion in France and fought against Germans in the bloody battle of Vouziers.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек и
Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Срђан Мићић

Односи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Чехословачке 1924–1929.*

После Првог светског рата, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) и Чехословачка су успоставиле званичне дипломатске односе већ 9. јануара 1919. године.¹ Југословенско-чехословачки односи су убрзо кренули узлазном путањом на политичком, а потом и на војном и привредно-финансијском пољу. У оквирима Мале антанте, Краљевина СХС и Чехословачка су првобитну одбрамбену конвенцију из 1920. замениле уговором о савезу, 1922. године.² Један од видљивијих проблема у билатералним односима био је изостанак званичних посета шефова држава и председника влада. Краљ Александар Карађорђевић је учинио приватну посету председнику републике, у замку Лани 1922. године. Потом је био незадовољан јер му посета никада није била узвраћена.³ Чехословачка страна се правдала да Масарик није могао да посети краља Александра, а да при

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-47/2023-01/ 200163).

¹ К l i m e k , Antonín – К u b ŭ , Eduard: *Československá zahraniční politika 1918-1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*, Praha 1995, с. 95.

² Више о југословенско-чехословачким односима унутар Мале антанте, видети у: V a n k u , Milan: *Mala antanta 1920–1938. Titovo Užice 1969; S l á d e k , Zdeněk: Malá dohoda 1919–1938: Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*. Praha 2000 (издање на српском у преводу Владана Матића Здењек С л а д е к : *Мала антиантанта 1920–1938. Њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд 2018).

³ Архив Српске академије наука и уметности, Заоставтина Милана Антића 14.387, предмет бр. 8437 (даље: Архив САНУ); H l a d k ý , Ladislav: *T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu. У: Vratislav D o u b e k – Ladislav H l a d k ý – Radomír V l č e k (eds.): T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013, с. 246.

том не посети и Бенита Мусолинија и краља Емануела III Савојског. А он није желео да посети Мусолинија.⁴ Никола Пашић је само једном изразио жељу да оде у званичну посету Чехословачкој. Добио је одговор да Масарику не одговара време које је предложио.⁵ Током лечења у Карловим Варима, у лето 1925, Пашић је имао неформалне састанке са Масариком, председником владе Антоњином Швехлом, и истакнутим политичарима владиних и опозиционих странака.⁶

Питање Масарикове посете Краљевини СХС три пута је покретано у првим послератним годинама. Према писању чехословачке штампе намеравао је да проведе свој годишњи одмор у Далмацији, у лето 1920. године.⁷ Југословенска влада га је позвала да присуствује венчању краља Александра, 1922, али је Масарик одбио прибојавајући се да би његов долазак изазвао инциденте између Београда и Загреба.⁸ Два дана након свадбених свечаности, председник чехословачке републике је најавио југословенском посланику у Прагу Богумилу Вошњаку да ће заједно са ћерком пропутовати кроз Краљевину СХС на путу за Трст.⁹ После посета Белгији, Француској и Великој Британији, Масарик је обећао југословенском посланику у Лондону Михаилу Гавриловићу, октобра 1923, да ће његов следећи пут у иностранство бити посета Краљевини СХС.¹⁰ На крају је одбио и позив да званично посети Београд, у пролеће 1930. године, јер се није слагао са диктаторским режимом који је завео краљ Александар.¹¹ Ипак, изостанак званичних посета није значио и недостатак срдач-

⁴ Š e b a , Jan: *Paměti legionáře a diplomata. Řada memoárů, připravil Jindřich D e j m e k* . Praha 2016, с. 220.

⁵ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 8437.

⁶ В. М.: *Код њосјодина Пашића*. Политика, 13. 8. 1925, с. 1–2; Аноним: *Масарика и Пашића*. Правда, 14. 8. 1925, с. 1; Аноним: *Г. Пашић је њосејио њ. Масарика*, Време, 14. 8. 1925, с. 1; Аноним: *Г. Масарик код њ. Пашића*, Политика, 18. 8. 1925, с. 1.

⁷ *Масарик у Далмацији*. Политика од 31. марта 1920. године.

⁸ Архив САНУ Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића (14.427), IV-4154а писмо Лује Војновића – Свети [Светислав Ђорђевић, секретар Посланства у Прагу], Праг, 16. мај 1922. године.

⁹ Путовао је инкогнито са пасошем на име „Тома Марсден“ (Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), кутија 93, јединица описа 296, лист 176 – даље: АЈ).

¹⁰ Архив Југославије (даље: АЈ), Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341), кутија 31, јединица описа 80 Гавриловић – Étrangères Belgrade, Пов. Бр. 481 од 25-X-1923.

¹¹ S t o j k o v , Todor: *O nastojanju jugoslavenskih vladajućih krugova da obezbede režimu monarhodiktature podršku čehoslovačke vlade (1929–1931)*. У: Н г о з и е н ċ и к , Jozef (ed.): *Československo a Juhošlávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*. Bratislava

не комуникације. Посебно је упадљив био однос са Јаном Шебом¹², чехословачким послаником у Београду (1923–1930)¹³. У његовом присуству нису постојале дипломатске тајне. Од њега „*се ништа није крило, њед њим се, као њед 'нашим' човеком, ошворено њоворило*“.¹⁴ Министар иностраних дела Момчило Нинчић је Шеби редовно читао и коментарисао југословенску поверљиву преписку.¹⁵

До озбиљнијих размимоилажења у концептима спољне политике Краљевине СХС и Чехословачке дошло је 1924. године. Потписивање Уговора о пријатељству и срдочној сарадњи (тзв. Римског пакта) 27. јануара 1924. имало је за циљ усклађивање југословенске и италијанске спољне политике на Балкану и у Подунављу.¹⁶ Чехословачка је склопила са Француском Уговор о савезу и пријатељству 25. јануара 1924, као одговор на раскид англо-француског савезништва из Великог рата и одраз жеље да се заштити од немачке претње – што није пружала Мала антанта. Праг се обавезао, уједно, да учествује у општој европској политици свог савезника.¹⁷ Бенеш

1968, с. 276; V i n a v e r, Vuk: *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*. Beograd 1985, с. 184.

¹² Већ приликом тражења агремана за постављења Јана Шебе за посланика у Београду, тадашњи отпавник послова у Прагу Бранко Лазаревић га је оценио као једног од најинтелигентнијих младих људи. Сматрао га је великим пријатељем Југословена, и да је то доказао својим држањем док је био конзул у Трсту, 1919–1922. године (АЈ, ф. 334, к. 688, ј. о. 2009 телеграм Лазаревића – лично за Нинчића од 26. јануара 1923).

¹³ D e j m e k, Jindřich: *Diplomacie Československa, Díl I. Nástin dějin Ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992)*. Praha 2012, с. 280.

¹⁴ Према сведочењу Косте Павловића, личног секретара министра Војислава Маринковића, Јан Шеба је оставио изузетан утисак на југословенске државне, политичке и друштвене кругове. Успео је да оствари велики успех за чехословачку дипломатију простодушним и отвореним понашањем, потпуним владањем српским језиком и лаким успостављањем личних односа. Шеба је постао персонификација Чеха у југословенској јавности. Стога су потоњи чехословачки посланици у Београду имали проблема у успостављању блиских контаката са околином. Они су се понашали у складу са дипломатским нормама, те нису били ни налик на Јана Шебу (P a v l o v i ć, Kosta St.: *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, Knjiga druga. London 1956, с. 117, 118).

¹⁵ Нинчић и Шеба су редовно играли тенис у јутарњим часовима, а потом би коментарисали дешифроване телеграме (Š e b a, J.: *Paměti legionáře a diplomata*, с. 239).

¹⁶ V i n a v e r, Vuk: *O сљољнойолийичкој оријенѡацију Јујославије 1920–1925*. Зборник Матице српске за друштвене науке 44, 1966, с. 52–54; M i l a k, Enes: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)*. Istorija XX veka. Zbornik radova XIV–XV, Beograd 1982, с. 144–146, 153, 154, 157–166.

¹⁷ W a n d y c z, Piotr S.: *France and her Eastern Allies 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*. Minneapolis 1962, с. 294–296, 300–

је безуспешно покушао да спречи склапање Римског пакта током заседања Мале антанте у Београду, 10. јануара 1924. године.¹⁸ Потом је почео да приписује себи у заслугу његово потписивање. Отишао је и корак даље, те маја 1924. преговарао са Мусолинијем о потписивању чехословачко-италијанског уговора којим би се остварило зближавање Мале антанте са Италијом. Основа његовог предлога била је заједничка борба против рестаурације, ревизионизма и реваншизма у Аустрији и Мађарској. На крају је одустао услед супротстављених француских и италијанских интереса у Подунављу.¹⁹ Југословенски војни изасланик у Прагу артиљеријски пуковник Михаило М. Ненадовић је позитивно оценио промене у чехословачкој дипломатској активности. Он је сматрао да је Бенеш схватио да је преузео исувише савезничких обавеза према Француској, и да је због тога одустао од вођења „великоевропске“ спољне политике. Закључио је да је тиме заузео обазривије гледиште према могућем увлачењу Чехословачке и Краљевине СХС у ратни конфликт ширих размера. Односно да је почео да води рачуна о *raison d'être* Мале антанте, која је требало да штити сопствене интересе у Средњој Европи и није смела бити увучена „у крупна питања европског значаја, нити пак водити велико-европску политику“.²⁰

Ова два уговора су показала јасну разлику између спољнополитичких концепата Београда и Прага. Краљевина СХС је била спремна да се споразумева са својим моћнијим суседом – који јој је представљао претњу – али је своју политику ограничила на регионе у којима је имала реалну улогу. Чехословачка је прихватала учешће у међународним односима који

302, 306–311, 341–347; B ř a c h , Radko: *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*. Praha a Litomyšl 1996, c. 119–148; F e r e n č u h o v á , Bohumila: *L'Alliance franco-tchécoslovaque dans l'entre-deux-guerres: le poids de l'image du français et du russe/soviétique dans le processus de décision en politique étrangère*. Images des peuples et histoire des relations internationales du XVIe siècle à nos jours, (dir. Maria Matilde B e n z o n i , Robert F r a n k , Silvia Maria P i z z e t t i), Paris–Milano 1998, c. 367–370; M a z u r , Wojcieh: *II Rzeczpospolita w planach koalicyjnych działań lotniczych przeciw Niemcom (1921–1939)*. Przegląd historyczno-wojskowy XVII (LVIII), 2016, бр. 2–3 (256–257), c. 203–206; F e r e n č u h o v á , Bohumila: *Malá dohoda medzi Francúzskom a Talianskom v 20. rokoch 20. storočia (1920–1927)*. Y: M i c h á l e k , Slavomír – M a n á k , Marián a kol: *Dejinné premeny 20. storočia: Historik Pavol Petruf 70-ročný*. Bratislava 2016, c. 69, 70.

¹⁸ M i l a k , E.: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)*, c. 164, 165.

¹⁹ F e r e n č u h o v á , B.: *Malá dohoda medzi Francúzskom a Talianskom v 20. rokoch 20. storočia (1920–1927)*, c. 70, 71.

²⁰ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388), кутија 12, јединица описа 30, листови 380–382; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395), кутија 1, јединица описа 1, листови 16–18.

су се првенствено заснивали на интересима великих сила, како би добила гаранције од претњи суседне велике силе. Из ове разлике у приступу споразумевању са великим силама, проистицало је и настојање Бенеша – који је у то време имао водећу улогу у редовима Мале антанте – да се споразуме са Француском о јачању сарадње према заједничким претњама трима државама чланицама (аншлус Аустрије, рестаурација Хабзбурга, поштовање свих обавеза преузетих мировним уговорима). Готово истовремено потписивање југословенско-италијанског и чехословачко-француског уговора је указивало на основну слабост Мале антанте. Три државе чланице су биле спремне да се одреде за сарадњу са различитим великим силама зарад заштите сопствених интереса занемарујући заједничку политику савеза. Због тога су различита опредељења Београда и Прага схваћени као слабљење унутрашње кохезије Мале антанте, што је појачано осећајем изолованости Букурешта после потписивања чехословачко-француског и југословенско-италијанског уговора²¹.

Показало се да Римски пакт није могао да гарантује чување националних интереса Краљевине СХС, те је тај курс југословенске спољне политике знатно ослабио током 1925. године.²² Југословенско-чехословачки односи су били додатно помућени, почетком године услед критика прашке штампе упућених унутрашњој политици југословенске владе. Захлађење је довело, чак, и до одлагања конференције министара Мале антанте крајем 1924. и почетком 1925. године. Унутрашња ситуација је промењена споразумом између Двора и Народне радикалне странке, с једне стране, и Хрватске (републиканске) сељачке странке, са друге стране. Промене спољне и унутрашње политике Краљевине СХС омогућиле су побољшање билатералних југословенско-чехословачких односа.²³ Тиме је извршена делимична конс-

²¹ АЈ, ф. 395, к. 1, ј. о. 1, листови 12, 13; АЈ, ф. 395, к. 12, ј. о. 118, листови 247, 254–256, 262; В и н а в е р , В.: *О сјољнополиитичкој оријентацији Југославије 1920–1925*, с. 55.

²² Тамо, с. 57; К r i z m a n , Bogdan: *Италија и политички краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)*. *Часопис за савремену повјест*, 1975, Бр. 1, с. 38; исти, *Ванјска политика југословенске државе*, с. 45; П о р о в , Čedomir: *Од Версаја до Данцига*. Београд 1976, с. 360, 361; И в а н о в и ћ , Младенка: *Нејпунске конвенције између Краљевине СХС и Италије*. У: П и љ е в и ћ , Ђорђе О. (ур.): *Југословенска држава 1918–1998: зборник радова са научног скупа*. Београд 1999, с. 188, 189; L a t i n o в и ć , Goran: *Yugoslav-Italian economic relations (1918–1941)*. Banja Luka 2019, с. 51.

²³ АЈ, ф. 395, к. 14, ј. о. 135, листови 74–84, 87, 88, 90, 97, 101; В ř а c h , R.: *Československo a Evropa v polovině dvacátých let, 193–196*; Н r a d e č n ý , Pavel: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha 1988, с. 53–55; D e j m e k , Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata, Část první: Revolucionář a diplomat (1884–1935)*. Praha 2006, с. 395.

лидација Мале антанте, што се манифестовало и на конференцији министара, 9–11. маја 1925. године. Момчило Нинчић, Едвард Бенеш и Јон Дука су закључили, у светлу преговора четири европске силе о свом посебном статусу (Локарно пакту), да се међународни односи у Европи крећу у опасном правцу. Сматрали су да државе не би смеле да се деле на оне са обезбеђеним границама и на оне које нису имале гаранције великих сила. Као основни циљ Мале антанте означили су очување *status quo* у Европи.²⁴ Побољшање билатералних односа се огледало и у критици војног аташеа пук. Ненадовића. Он је упозоравао Министарство војске и морнарице, 5. августа 1925, да је исувише занемаривало савезничке односе са Чехословачком у формалном погледу, јер није одликовао ни једног чехословачког официра.²⁵

Склапање Локарно пакта, којим су Велика Британија, Француска, Италија и Немачка гарантовале границе у Западној Европи, а решавање међусобних проблема изузеле из надлежности Друштва народа, отворило је велики проблем у безбедносној политици осталих европских држава. Југословенски и чехословачки државници су схватили неопходност да сопственим снагама јачају гаранције националне безбедности. У том погледу, радили су у два правца. Први је био обезбеђивање Чехословачке од потенцијалне немачке агресије и обезбеђивање Краљевине СХС од могућег италијанског напада. Други је био спречавање Британије и Италије да наметну преуређење регионалне структуре међународних односа у Подунављу по локарно моделу.

Конференција министара Мале антанте у Женеви, 7. септембра 1925, овластила је Бенеша да потпише тзв. Источни сигурносни пакт са Француском. Постигнута је сагласност о неопходном осигурању безбедности средњоевропских држава, али не и о пријему Пољске за нову чланицу Мале антанте.²⁶ Као додатак Источном сигурносном пакту Бенеш је током

²⁴ C a m p u s , Eliza: *Mica Înfelegere*. București 1968, с. 71, 72; H r a d e č n ý , P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie*, с. 33; B ř a c h , R.: *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*, с. 200–206; D e j m e k , J.: *Edvard Beneš, Část první*, с. 395.

²⁵ Пук. Ненадовић је истицао пропуштене прилике током чехословачких великих војних маневара, 1923, када је на челу југословенске делегације био в. д. начелника Главног Ђенералштаба дивизијски ђенерал Милан Ж. Миловановић; и после шестомесечног стажирања југословенских официра у чехословачкој војсци, 1924, које су предводили дивизијски ђенерал Милан Недић и пуковник Богољуб С. Илић [Војни архив (даље: ВА), Пописник 17 – Архив Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, кутија 95е, фасцикла 3, предмет бр. 3, рег. 1–3].

²⁶ V a n k u , M.: *Mala antanta 1920–1938*, с. 38; C a m p u s , Eliza: *The Little Entente and the Balkan Alliance*, București 1978, с. 20; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, с. 69.

састанка са италијанским државним подсекретаром иностраних дела Дином Грандијем, у Женеви 18. септембра, изнео идеју италијанско-чехословачко-југословенског споразума за одбрану Подунавља од немачке опасности и за спречавање аншлуса Аустрије.²⁷ Његов предлог, изгледа, није наишао на повољан пријем у Риму.

Нинчић је тражио од Бенеша, 19. октобра, да се приликом повратка у Праг успутно заустави у Љубљани или на Бледу. Он је желео да детаљно размотри ток преговора у Локарну.²⁸ Истог дана је британски државни секретар за спољне послове Остин Чемберлен предложио Бенешу да покрену иницијативу за формирање Средњоевропског локарна. Према процени Форин офиса, било је неопходно да се ослоне на чехословачког министра, а не на Нинчића, уколико су желели побољшање односа Мале антанте и Мађарске.²⁹ Британски план је био да Италија, Чехословачка, Краљевина СХС и Румунија, са једне стране, и Мађарска и Аустрија, са друге стране, успоставе систем узајамних гаранција у случају нарушавања одредби мировних уговора по угледу на локарно модел. Циљ је био осигурање мира без додатних међународних обавеза за Велику Британију. Министри Мале антанте су закључили да је зближавање са Бечом и Будимпештом било осигурање од немачко-аустријског уједињења и италијанских претензија.³⁰

Бенеш је прихватио Чемберленов предлог и преузео на себе улогу иницијатора идеје у оквирима Мале антанте.³¹ Састао се са Нинчићем на Бледу, 22. октобра, и њих двојица су се сложили да је потребно да се потпише средњоевропски уговор о међусобним гаранцијама по локарно моделу.³² Ипак, веровали су да би Италија својим учешћем у преговорима спречавала зближавање Мале антанте са Аустријом, а од Мађарске су очекивали да постави неприхватљиве услове измирења. Стога су закљу-

²⁷ *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922–1935, Vol. IV (15 maggio 1925 – 6 febbraio 1926), Roma 1962, No. 124, p. 94.

²⁸ АЈ, ф. 395, к. 1, ј. о. 2, лист 67.

²⁹ V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, с. 89; В а к и ć, Dragan: 'Must Will Peace': *British Brokering of 'Central European' and 'Balkan Locarno'*, 1925–9. *Journal of Contemporary Histors* 48, 2012, бр. 1, с. 27, 28, 30.

³⁰ С а м р у s, Е.: *The Little Entente and the Balkan Alliance*, с. 20; F i n n e y, Patrick: *Raising Frankenstein: Great Britain, 'Balkanism' and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s*. *European History Quarterly* 33, July, 2003, бр. 3, с. 321, 322; D e j m e k, J.: *Edvard Beneš, Část první*, с. 408–410; В а к и ć, D.: 'Must Will Peace': *British Brokering of 'Central European' and 'Balkan Locarno'*, 1925–9, с. 26–29.

³¹ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 8779.

³² АЈ, ф. 395, к. 1, ј. о. 2, лист 67.

чили да би иницијативу требало да покрену Британија или Француска.³³ Дука се сагласио са њима 23. октобра.³⁴ Нинчић који је био под снажним утиском француско-немачког измирења и спремности Британаца и Италијана да гарантују очување дуго жељеног мира на Рајни;³⁵ ипак је лакше прихватио примену локарно модела у Средњој Европи него на Балкану.³⁶ Форин офис је одбио идеју да буде иницијатор Средњоевропског локарна.³⁷ Бенеш је покушао да придобије Чемберлена за становиште које је заузела Мала антанта, током заседања Савета Друштва народа у Лондону децембра 1925, када је потписан Локарно пакт³⁸. Споразумели су се, једино, да неће дозволити Будимпешти да злоупотреби питање националних мањина за уступке у преговорима о Средњоевропском пакту.³⁹

Пошто је схватио да не могу остварити првобитни план, Бенеш је сугерисао југословенском посланику у Прагу Љубомиру Нешићу да би требало да преузму иницијативу како би постигли споразум са Мађарском без растурања Мале антанте.⁴⁰ Београд је препуштао Прагу да одреди начин комуникације са Будимпештом, јер је у то време избила афера са фалсификованим чехословачким крунама и француским францима, која је највише погађала чехословачке интересе.⁴¹ На конференцији министара Мале антанте у Темишвару, 10. фебруара 1926, заузето је релативно помирљиво држање у том питању,⁴² а Бенешу је препуштено да састави

³³ A v r a m o v s k i , Živko: *Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu*. Vojnoistorijski glasnik XXXV, (мај-август 1984), бр. 2, с. 101; B a k i ć , D.: 'Must Will Peace': *British Brokering of 'Central European' and 'Balkan Locarno', 1925-9*, с. 28.

³⁴ АЈ, ф. 395, к. 1, ј. о. 2, лист 68.

³⁵ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 9111.

³⁶ B a k i ć , D.: 'Must Will Peace': *British Brokering of 'Central European' and 'Balkan Locarno', 1925-9*, с. 28.

³⁷ АЈ, ф. 341, к. 1, ј. о. 2 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић – Нинчићу, Стр. Пов. Бр. 320 од 12. новембра 1925. године.

³⁸ V i s s c h o p , W. R.: *The Locarno Pact. October 15-December 1, 1925*. Transactions of the Grotius Society, Vol. 11, Problem of Peace and War, Paper Read before the Society in the Year 1925, (1925), с. 94.

³⁹ АЈ, ф. 341, к. 1, ј. о. 2 Ђурић – Etrangères Belgrade, Стр. Пов. Бр. 345 од 4. децембра 1925. године.

⁴⁰ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, листови 591, 592.

⁴¹ V i n a v e r , Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*. Beograd 1971, с. 293, 302; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919-1938*, с. 71; H o r n y á k , Á.: *Hungarian-Yugoslav relations 1918-1927*, с. 233-237.

⁴² V a n k u , M.: *Mala antanta 1920-1938*, с. 39, 40; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919-1938*, с. 71, 72.

меморандум о политици према Мађарској.⁴³ Нинчић се слагао са Масариком и Бенешом да се прихвати британска подршка за уређење односа са Будимпештом.⁴⁴ План Форин офиса о Средењоевропском локарну, отварао је питање изласка Мале антанте из оквира дотадашње подунавске политике и ангажмана на очувању послератног система у читавој Европи.⁴⁵ За Нинчића је нови курс био, првенствено, средство за спречавање италијанске иницијативе у региону. Он је био уверен да је крајњи циљ Рима био растурање Мале антанте, изолација Француске и остваривање италијанске доминације на Балкану.⁴⁶ Због тога су поведени билатерални преговори са Бенешом посредством војног аташеа пук. Ненадовића, новембра и децембра 1925, о чехословачкој војној помоћи у случају италијанског напада.⁴⁷ За Краљевину СХС посебно је била проблематична иницијатива Мусолинија за склапање Балканско-подунавског локарна, фебруара 1926,⁴⁸ којим би Рим успоставио доминацију у оба региона и угрозио виталне националне интересе Београда.

Током 1926. највећи изазов у југословенско-чехословачким односима били су формирање друге чиновничке владе Јана Черног, због подршке немачких аграраца,⁴⁹ и одлазак Бенеша из Чехословачке, због политичких борби.⁵⁰ Љубомир Нешић је, пак, тежио да увери своје претпостављене да унутрашња политика неће имати утицаја на спољну политику. Због тога је известио да је Краљевина СХС могла да има пуно поверење у ка-

⁴³ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, лист 602.

⁴⁴ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, листови 591, 592.

⁴⁵ С а m p u s, Е.: *The Little Entente and the Balkan Alliance*, с. 20, 21.

⁴⁶ V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, с. 301, 302.

⁴⁷ Б ј е л а ј а ц, Миле: *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*. Београд 2010, с. 131–133.

⁴⁸ N a p o l i t a n o, Matteo Luigi: *Mussolini e la Conferenza di Locarno (1925). Il problema della sicurezza nella politica estera italiana*, Urbino 1996, с. 230, 231; B u r g w y n, James: *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918–1940*. Westport–London 1997, с. 36–40; В u c a r e l l i, Massimo: *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*. Bari 2006, с. 42, 43; М о n z a l i, Luciano: *Il sogno dell'egemonia: l'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918–1941)*. Firenze 2010, с. 40, 41.

⁴⁹ Друга влада Јана Черног је формирана марта, а поднела је оставку октобра 1926. године (Н о n a j z e r, Jiří: *Vznik a rozpad vládních koalic v Československu v letech 1918–1938*. Praha 1995, с. 22, 23, 30).

⁵⁰ Борба против Бенеша била је у склопу унутрашњих превирања у чехословачкој политици, трајала је у прекидима у току већег дела године. Он се вратио у Чехословачку након тромесечног одсуства, јануара 1927. (D e j m e k, J.: *Edvard Beneš, Část první*, с. 419–426).

бинет Черног.⁵¹ Одлуку Масарика да за новог министра иностраних дела кандидује посланика у Берлину Камила Крофту Нешић је оценио као позитивну. Он је сматрао да би Крофта, као искрен пријатељ Краљевине СХС, био гарант за наставак добрих југословенско-чехословачких односа.⁵² У историографији постоји интерпретација да је југословенска влада прижељкивала Бенешову смену због развоја билатералних односа током 1925. и 1926. године,⁵³ међутим у архивској грађи југословенске провинијенције не постоји потврда том мишљењу. Процене Љубомира Нешића очигледно нису биле прогрешне. Услед погоршавања билатералних односа Краљевине СХС и Италије, инсистирање југословенске владе је после дужег времена уродило плодом. Министар војске и морнарице Душан Трифуновић и министар народне одбране Јан Сирови су потписали споразум о испорукама наоружања и осталих материјала у случају рата, 10. јула 1926. године. Ипак, у чехословачким руководећим круговима постојала је јака опозиција ратификацији. Настојања Бенеша и Шебе код Масарика, председника нове коалиционе владе Антоњина Швехле и новог министра народне одбране Франтишека Удржала нису уродила плодом. Они су позивали на опрезност, јер нису били сигурни да је југословенска влада способна да одговори новим финансијским обавезама.⁵⁴ На крају године у југословенском МИД-у су закључили да су односи са Чехословачком „чврсто пријатељски и срдачни“.⁵⁵ Очување добрих односа са Прагом је било тим важније за Београд, јер је формирањем владе генерала Александра Аверескуа дошло до румунско-италијанског зближавања у току године. Због тога су се у Београду јавиле сумње у могућност очувања Мале антанте, али и стрепње да би Мусолини имао изгледа на успех у својој политици заокруживања Краљевине СХС.

⁵¹ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, листови 607–610, 614.

⁵² АЈ, ф. 341, к. 31, ј. о. 80 циркуларни извештај шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Немачка бр. 13 од 10. новембра 1926. године.

⁵³ Н р а д е ċ н ý, Р.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 60.

⁵⁴ Иако чехословачка страна није никада ратификовала уговор, ипак је чехословачка влада издала нови зајам Краљевини СХС за војне набавке у износу од 150.000.000 круна, децембра 1928. године (V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, с. 349; Н р а д е ċ н ý, Р.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 62, 63; В j e l a j a c, Mile –T r i f u n o v i ć, Predrag: *Između vojske i politike. Politička biografija Dušana Trifunovića 1880–1942*. Београд – Крушевач 1997, с. 145, 146).

⁵⁵ Архив Србије (даље: АС), Збирка поклона и откупа, кутија ПО-149, предмет број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мала антанга“, Београд, 30. XII 1926. год.

У погледу активности Мале антанте у Подунављу на постепеном стварању Средњоевропског локарна, југословенска спољна политика је наставила да подржава Бенеша. Он је заједно са аустријским канцеларом Рудолфом Рамеком припремао потписивање Конвенције о арбитражи, очекујући да Београд и Букурешт следе ту политику. Његова идеја је била да почне формирање Средњоевропског локарна кроз сарадњу са Аустријом, јер је била кооперативнија од Мађарске.⁵⁶ Краљевина СХС и Румунија су следиле Бенешову иницијативу, и наредних месеци су радили на проналажењу сличне формуле за регулисање односа са Аустријом.⁵⁷ Успостављање сарадње је било олакшано затегнутим немачко-италијанским односима због питања аншлуса, те се ни Рим није противио везивању Беча за остале подунавске престонице.⁵⁸ Истовремено, Аустрија се осећала незаштићено пред Италијом услед лошег третмана немачке мањине у Јужном Тирољу.⁵⁹ Иако је Нинчић током године радио на зближавању са Мађарском, на крају је одустао од политике споразумевања.⁶⁰ Један од разлога били су докази, које је прикупила југословенска дипломатска служба, да је Будимпешта желела да искористи билатералне преговоре за античехословачку политику.⁶¹ Југословенски државници, ипак, нису показивали спремност да унутар Мале антанте пруже јачу подршку чехословачкој одбрани од опасности немачко-совјетског споразумевања 1926. године.⁶²

⁵⁶ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, лист 605. Масарик је почетком 1927. преформулисао идеју Средњоевропског пакта у формирање четворног блока Пољске, Чехословачке, Краљевине СХС и Аустрије, као брану немачком експанзионизму. Он је сматрао да су извесни уступци морали да се учине Вајмарској републици и био је спремнији да прихвати територијалне измене Пољског коридора него аншлус Аустрије (W a n d u c z , Piotr S.: *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936: French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to Remilitarization of Rhineland*, Princeton, New Jersey: Princenton University Press, 1988, 88).

⁵⁷ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у САД – Вашингтон (371), к. 32, ј. о. 43, листови 285, 320.

⁵⁸ V a n k u , M.: *Mala antanta 1918–1920*, с. 41; H r a d e č n ý , P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnútorným kontextu*, с. 35, 36.

⁵⁹ S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, с. 74.

⁶⁰ V i n a v e r , V.: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, с. 312–333; H o r n y á k , Á.: *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, с. 245–268.

⁶¹ АЈ, ф. 341, к. 27, ј. о. 67 циркулар шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 22 од 7. маја 1926; АЈ, ф. 395, к. 15, ј. о. 151, лист 209; H r a d e č n ý , P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnútorným kontextu*, с. 37, 38.

⁶² H r a d e č n ý , P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnútorným kontextu*, с. 34, 35.

Од децембра 1925, Чехословачка се ангажовала и на подржавању балканске политике Краљевине СХС. Масарик и Бенеш су настојали да позитивно утичу на побољшање југословенско-бугарских односа следећи свој концепт „словенске политике“ у Европи. Масарик је сматрао да је наступио идеалан тренутак за српско-бугарско измирење и југословенско-бугарско савезништво, које би могло да резултира војним походом на Мореузе.⁶³ Бенеш је био уздржанији према освајачким плановима, али је подржавао политику измирења два јужнословенска суседа.⁶⁴ Почетком 1926, Бенеш је пружио директну подршку Нинчићу за његову политику зближавања са Бугарском.⁶⁵ Лично је покушао да утиче на владу Андреја Љапчева, како би напустила претензије према Македонији и окренула се ка Егејском мору, што је сматрао првим кораком ка југословенско-бугарском уједињењу.⁶⁶ Током дипломатског пријема у Прагу 18. фебруара 1926, Бенеш је својим држањем омогућио Љубомиру Нешићу и бугарском посланику Димитру Михалчеву да отворено разговарају о билатералним односима и обостраним добитима од политике зближавања.⁶⁷ Овај његов потез је био тим важнији, јер су обојица дипломата важила за истакнуте представнике идеје словенске солидарности.⁶⁸ Бенешов план о југосло-

⁶³ Масарик је после 1918. писао у корист југословенско-бугарског уједињења. Део његове аргументације се заснивао на историјском и географском значају Југословена за ново уређење Балканског полуострва. Сматрао је да ће „питање Цариграда“ сигурно бити предмет „размишљања и делања“ Југословена и да би „могућност велике политике“ могла повољно да утиче на српско-хрватске спорове; био је уверен да им се пружала историјска шанса (Л а з а р е в и ћ , Бранко: *Председник Масарик и Јуџословенско уједињење*. У: Т. Г. Масарик: Зборник, редиг. др Драгутин Прохаска. Београд–Прага, 1927, с. 16, 21).

⁶⁴ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, листови 591–593, 604; АЈ, ф. 341, к. 1, ј. о. 2 Турић – Etrangères Belgrade, Стр. Пов. Бр. 345 од 4. децембра 1925; АЈ, ф. 388, к. 15, ј. о. 35, лист 23; АС, Збирка Милорада Павловића–Крпе, предмет бр. МП-1142, листови 1, 2; ВА, п. 17, к. 95е, ф. 3, предмет бр. 5, рег. 1-4.

⁶⁵ Д и м и т р о в , Илчо: *Бџлиаро-иџалиански џолиџиџески оџношения 1922/1943*. Софија 1976, с. 90.

⁶⁶ Д е ј м е к , Ј.: *Edvard Beneš, Část první*, с. 412; S t e h l í k , Petr – H l a d k ý , Ladislav: *Česko-makedonské vzťahy*. У: H l a d k ý Ladislav (ур.): *Vzťahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, Praha 2010, с. 156; R y c h l í k , Jan: *T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka*. У: D o u b e k , Vratislav – H l a d k ý , Ladislav – V l č e k , Radomír a kolektiv: *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013, с. 360, 361.

⁶⁷ К о с е в , Димитър: *Вџншинаџа џолиџиџика на Бџлиарџа џри уџравлениеџо на Андрей Лџичев 1926–1931*, Софија 1995, с. 60; Ж е ж о в , Никола: *Македонскоџо џрашање во џуџословенско-буџарскиџе диџломатџски оџноси (1918–1941)*. Скопје 2008, с. 107, 108.

⁶⁸ Поред тога, Љубомир Нешић је постављен за посланика у Прагу као особа блиска Николи Пашићу и династији Карађорђевић (АЈ, ф. 334, к. 178, ј. о. 501, лист 2; М и -

венско-бугарском уједињењу био је неповољно примљен у Софији. Влада Љапчева је проценила да би Бугари у новој држави били у још неповољнијој ситуацији.⁶⁹

Унутар Мале антанте јачале су тежње за југословенско-чехословачком сарадњом, током 1927, због наставка политике владе Аверескуа на зближавању са Италијом. Дефинитивни останак Бенеша на челу чехословачког МИД-а позитивно је примљен у Краљевини СХС.⁷⁰ Разлике у погледима према Вајмарској републици и СССР-у, из 1926, постале су израженије током наредне године. Бенеш је преко посланика у Прагу Бранка Лазаревића покушавао да убеди југословенски МИД, јануара 1927, да је потребно да Мала антанта добије ширу подршку великих сила. Предлагао је да се успостави блиска сарадња са Совјетским Савезом.⁷¹ Београд није одобравао Бенешову идеју.⁷² Током године је појачано размимоилажење и у питању аншлуса Аустрије. Краљевина СХС је тежила зближавању са Вајмар-

ло је вић, Милан Ђ.: *Балканска равнотежа. Сећања краљеве дипломате*, приредили Милена Павловић и Милан Шећеровић, Београд: Signature, 1994, с. 70; Белогашев, Георги: *Идејна за интелектуална Југославија и нејнојо философско осмисляне*. Бугарија и Балканите в сферата на европејските вљияния през XIX–XXI век. Сборник статии. Велико Търново 2012, с. 425–429; Шеба, Ј.: *Paměti legionáře a diplomata*, с. 191; Мићић, Срђан: *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*. Београд 2018, с. 178).

⁶⁹ Централен државен архив, Фонд Министерство вњшни работи и изповедания (176 к), инвентарен опис 6, архивна единица 1793, листи 19–21.

⁷⁰ АЈ, ф. 388, к. 15, ј. о. 35, листови 35, 36.

⁷¹ АЈ, ф. 341, к. 31, ј. о. 80 генерални политички директор МИД-а Божидар Пурић – Посланству у Лондону, Пов. Бр. 2187 од 20. марта 1927; АЈ, ф. 388, к. 15, ј. о. 35, листови 37–39.

⁷² Нинко Перић је дао нејасан одговор у Народној скупштини на иницијативу Бенеша и совјетског посланика у Прагу Владимира Антонова-Овсејенка. Војислав Маринковић је био заговорник споразумевања са СССР-ом, али није желео да наруши односе са Великом Британијом којој је одредио значајну улогу у својој политици према Италији (*Совјетско-југославские одношения 1917–1941 гг. Сборник докуменџов и материјалов*, подгот. В. В. Зеленин, М. Апостолски. Москва 1991, документ бр. 155, с. 196; V i n a v e r, V.: *Engleska i italijansko „zaokruživанje Jugoslavije“ 1926–1928.*, passim; i s t i : *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929*. Istorija XX veka, zbornik radova, Tom VII, odgovorni urednik dr Dragoslav J a n k o v i ć . Beograd 1965, с. 160, 162, 165; Јовановић, Надежда: *Политички сукоби у Југославији, 1925–1928*. Београд 1974, с. 204; Н r a d e č n ý, P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnitřním kontextu*, с. 39; М i ć i ć, Srđan: *Vojslav Marinković and Italy, 1927–1932*. Qualestoria. Rivista di storia contemporanea, N.ro 1, L'Italia e la Jugoslavia tra le due guerre, a cura di Stefano Santoro, Anno XLIX, Giugno 2021, с. 191, 193, 194).

ском републиком на привредном, пропагандном и политичком пољу.⁷³ Циљ је био да се спречи немачко-италијанско споразумевање и одрицање даље подршке Италије аустријској независности.⁷⁴ Бенеш је преко Лазаревића безуспешно покушавао да убеди југословенску владу да је неопходно да се Београд и Праг спреме за спречавање аншлуса Аустрије,⁷⁵ јер је желео да очува политичке, стратешке, војне и привредне интересе Чехословачке.⁷⁶ Током расправе у Народној скупштини је закључено да је аншлус неизбежан и да југословенска држава не би требало да се меша, већ само да у одговарајућем моменту искористи ситуацију и припоји аустријске територије на којима су живели Словенци и Хрвати.⁷⁷

Различити погледи у питању аншлуса, поткопавали су дотадашање напоре Бенеша да формирање Средњоевропског локарна почне зближавањем са Аустријом. У питању преуређења односа у Подунављу дошло је до додатног размимоилажења између Београда и Прага. Нови министар иностраних дела Нинко Перић је фебруара 1927. одлучио да прихвати мађарску понуду за потписивање билатералног Уговора о пријатељству и Конвенције о арбитражи.⁷⁸ Бенеш је изразио сумњу у југословенску идеју да се политика умиривања мађарског ревизионизма спроведе потписивањем билатералних конвенција о арбитражи између три државе чланице Мале антанте и Мађарске. Он је веровао да би требало да се придржавају концепта Средњоевропског локарна. Напослетку је дао сагласност Перићу,⁷⁹

⁷³ V i n a v e r, Vuk: 'Austrijsko pitanje' i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932). Istorija 20. veka III, 1985, бр. 1, с. 11, 12; M i t r o v i ć, Andrej: *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*. Зборник Филозофског факултета XII–1, 1974, Споменица Георгија Острогорског, с. 573, 574; S u p r a n, Arnold: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien – München 1996, с. 253, 254; M и ћ и ћ, Срђан: *Југословенска сарадња са 'Телеграфен унионом' и немачким новинарима, 1927–1934. године*. Токови историје, 2018, бр. 2, с. 43–51; К о ц и ћ, Милена С.: *Економски односи Краљевине Југославије и Немачке од 1929. до 1941. године*. Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2019, с. 62–64; Д е н д а, Далибор: *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад 2019, с. 97–99.

⁷⁴ АЈ, ф. 370, к. 28, ј. о. 81, листови 584, 585; M и ћ и ћ, Срђан: *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*. Београд 2010, с. 35.

⁷⁵ АЈ, ф. 341, к. 31, ј. о. 80 Пурић – Посланству у Лондону, Пов.Бр.2187 од 20. марта 1927; АЈ, ф. 388, к. 7, ј. о. 20, листови 734–737; АЈ, ф. 388, к. 15, ј. о. 35, листови 37–39.

⁷⁶ H r a d e č n ý, P.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 36, 79, 80.

⁷⁷ M и ћ и ћ, С.: *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, с. 35, 36.

⁷⁸ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 10040.

⁷⁹ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 10037–10039.

али га је саветовао да буде веома опрезан у наставку преговора са Будимпештом и да води рачуна да не утичу на слабљење Мале антанте.⁸⁰ Због лоших односа Краљевине СХС и Румуније у време владе ген. Аверескуа, Бенеш је преузео посредничку улогу између Букурешта и Београда.⁸¹ Перић и Бенеш су постигли пуну сагласност једино у питању рестаурације. Сложили су се да је неопходно спречавање кандидатуре Ота фон Хабзбурга за мађарски престо, и да је било у интересу и Краљевине СХС и Чехословачке да адмирал Миклош Хорти остане регент.⁸²

Додатни подстицај за приближавање југословенске и чехословачке спољне политике је дошао после формирање владе Велимира Вукићевића. Војислав Маринковић је постављен за новог министра иностраних дела, као човек од поверења краља Александра. Он се на почетку мандата одлучио да приведе крају уговорно уређење билатералних односа са Француском.⁸³ Тиме је напустио обазривији Нинчићев приступ, и дефинитивно се приближио чехословачком гледишту у погледу вођења опште политике у Европи.⁸⁴ У оквиру промене концепције југословенске спољне политике, Маринковић је иницирао и активнији приступ Краљевине СХС у Средњој Европи. Поред сарадње са Малом антантом, он је тежио да се споразуме и са Мусолинијем о заједничком вођењу подунавске политике која би била заснована на антихабзбуршким основама.⁸⁵ Приближавање југословенских и чехословачких становишта те промена румунске спољне политике услед потписивања италијанско-мађарског Пакта о пријатељству до-

⁸⁰ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, лист 631; V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, с. 340, 344.

⁸¹ Архив САНУ, 14.384, предмет бр. 10037.

⁸² АЈ, ф. 395, к. 16, ј. о. 173, лист 559.

⁸³ V i n a v e r, V.: *Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926–1928.*, с. 134; K r i z m a n, B.: *Vanjska politika jugoslavenske države*, с. 47; V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, с. 117–124; S r e t e n o v i ć, Stanislav: *Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927*. Istorija 20. veka, 2007, бр. 2, с. 32–34.

⁸⁴ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8372, 8430, 8489, 8860, 8865, 10032; P a v l o v i ć, K.: *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga druga, с. 77; P a v l o v i ć, Kosta St.: *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga treća. London 1957, с. 6–15, 46–48; P a v l o v i ć, Kosta St.: *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga peta. London 1960, с. 23, 24; H r a d e č n ý, P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnútorným kontextu*, с. 81.

⁸⁵ Према његовом тумачењу, Краљевина СХС није могла да се противи успостављању монархистичког уређења у Аустрији и Мађарској, али није смела да допусти повратак неког од чланова породице Хабзбург на један или оба престола (M i t r o v i ć, Andrej: *Okosnice politike Kraljevine SHS prema Italiji 1920–1929*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, let. XXI, 1981, бр. 1–2, с. 84).

вели су до консолидације Мале антанте током конференције министара у Јахимофу 13–15. маја 1927. године. Бенеш је, ипак, одбио да савез буде увучен у потенцијални југословенско-италијански војни конфликт.⁸⁶ Ово је била значајна промена у чехословачкој спољној политици у најважнијем проблему спољне политике Краљевине СХС, што је вероватно била последица разлика у политикама две државе према Вајмарској републици. Размимоилажења у погледу политика према СССР-у и Немачкој, нису утицала на сарадњу у погледу Мађарске. Ово је било евидентно током борбе против кампање лорда Ротермира и његових новина *The Daily Mail*. Бенеш се директно ангажовао у новинарској кампањи, али је имао пуну дипломатску подршку друге две чланице Мале антанте.⁸⁷

Током друге половине 1927. настављен је ангажман чехословачке дипломатије у југословенско-бугарским односима, према личној жељи краља Александра. Масарик је предложио да се зближавање заснива на идеји предложеној крајем 1925 – да се Бугарска окрене од Македоније ка Егејском мору, тј. да југословенско-бугарска сарадња буде уперена против Грчке и/или Турске. Краљ Александар је прихватио предлог, а Бенеш се лично ангажовао у овом питању. После затварања југословенско-бугарске границе због убиства генерала Михаила Ковачевића у Штипу октобра 1927, Масарик и Бенеш су наложили посланику у Софији Вацлаву Рејхолцу да проучава проблеме и предложи могућа решења за јужнословенско зближавање.⁸⁸

Жеља Београда да се појачају југословенско-чехословачке политичке везе била је пред искушењима различитих интереса две државе на трговинском и привредном плану. У претходном периоду је владала одлична сарадња, јер су чехословачки индустријски и финансијски кругови били задовољни пласирањем капитала у југозападној Европи, док им је југосло-

⁸⁶ P a v l o v i ć , K. S.: *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga treća, c. 83–85; V a n k u , M.: *Mala antanta 1920–1938*, c. 41, 42, 44, 45; V i n a v e r , V.: *Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926–1928.*, c. 122, 123; C a m p u s , E.: *The Little Entente and the Balkan Alliance*, c. 25, 26; H r a d e č n ý , P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnútorným kontextu*, c. 80, 81; Á d á m , Magda: *Richtung selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920–1938*. Budapest – Wien 1988, c. 75.

⁸⁷ АЈ, ф. 396, к. 21, ј. о. 47, листови 260–264, 293, 294 Á d á m , M.: *Richtung selbstvernichtung*, c. 76, 77; K o v á c s - B e r t r a n d , Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München 1997, c. 204; B a k i ć , Dragan: *Britain and Interwar Danubian Europe: Foreign Policy and Security Challenges, 1919–1936*. London 2017, c. 84.

⁸⁸ Чехословацки извори за бљларскаџа исџорџа, Том I, сџс. Йозеф К о л а р ж , Иван Щ о в и ч е к , Валериан Б и с т р и ц к и , Васил А. В а с и л е в , Лидџа М а н о л о в а . Софиџа 1985, документа бр. 49. и 56, с. 98, 110 (даљџ: ЧИБИ).

венска влада пружала заштиту од конкуренције 1925. и 1926. године.⁸⁹ После лошег рода житарица у Чехословачкој 1926, када је велики део потреба тржишта подмирен увозом, Републиканска странка чехословачких сељака је успела да наметне увођење заштитних царинских тарифа за пољопривредне производе. Ова мера је директно отежавала извоз Краљевине СХС на чехословачко тржиште, који је коришћен као делимична компензација за куповину војног материјала у Чехословачкој за потребе југословенске војске. Истовремено, пад цена житарица на светским тржиштима 1925. довео је до краткотрајне рецесије у Краљевини СХС наредне године. Ситуација је била додатно отежана поплавама 1926. и сушама 1927. године. Са једне стране, чехословачки привредни кругови су морали да попуштају пред захтевима аграраца Антоњина Швехле, а са друге стране, југословенски војни и државни кругови су почели од 1927. да размишљају о куповини индустријских производа из других држава, између осталих и Немачке. Стога је и промењена дотадашња политика заштите чехословачког капитала на тржишту Краљевине СХС од стране конкуренције. Иако се Привредна секција конференције југословенско-чехословачке међупарламентарне уније, фебруара 1927, заложила за побољшање трговинских и царинских услова; делегације две државе за трговинске преговоре нису успеле да ускладе опречне привредне интересе. Тенденција која је постала очигледна током 1927. године, није била решена до избијања Велике економске кризе.⁹⁰ Проблеми економске сарадње нису постојали само на билатералном нивоу, већ су оптерећивали целу Малу антанту. Због тога је на конференцији министара у Јахимофу, маја 1927, закључено да је потребно да се оформи заједнички економски план са циљем очувања националног суверенитета. Маринковић је истакао да је једна од слабости Мале антанте била изолованост и себичност њене економије. Због тога је био спреман да одмах закључи трговински уговор са Румунијом и приступи преговорима са Чехословачком. Решено је да се препусти економским стручњацима да пронађу решење за очигледан дисбаланс у међусобним трговинским односима.⁹¹

⁸⁹ H r a d e č n ý , P.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 27, 58, 61, 62.

⁹⁰ П е ј и ћ , Лазар: *Економске идеје др Милана Симојагиновића и балкански привредни проблеми*. Balcanica VII, 1976, с. 256; H r a d e č n ý , P.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 27; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, с. 86–88; Б е ц и ћ , Иван М.: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд 2012, с. 147, 159.

⁹¹ С а м р у с , Е.: *Mica Înțelegere*, с. 77, 78; V a n k u , М.: *Mala antanta 1920–1938*, с. 61, 62; Р о п и , Gligor: *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*. Novi Sad 1984, с. 244.

После нешто мање од годину дана проведених на челу МИД-а, Војислав Маринковић је детаљније разрадио циљеве дипломатских активности у Подунављу и на Балкану. Заједно са сарадницима је закључио, фебруара 1928, да је очување мира било неопходно организовати на регионалном нивоу, кроз пактове са јасно одређеним гаранцијама по локарно моделу. Сматрао је да је било потребно да се закључи по један такав пакт за Подунавље и за Балкан.⁹² Међутим, није желео да склапа уговоре без реалних гаранција или само са моралном потпором Друштва народа. Због тога је Маринковић инсистирао да „морамо бити тешки у пружању гаранција и у процени њихове ефикасности“.⁹³

Посланик Јан Шеба је оценио да чехословачка спољна политика не би могла да се нада да Маринковића може да замени бољи политичар на месту министра иностраних дела.⁹⁴ Међутим, у Прагу су постојале сумње да његова политика споразумевања са Италијом има за циљ регулисање односа само на Балкану, али не и већи ангажман у Подунављу.⁹⁵ Бенеш и Шеба су посебно страховали да су краљ Александар и Маринковић били спремни да прихвате аншлус Аустрије због јачања југословенско-немачких односа, које би користили против италијанских претензија у Подунављу и на Балкану. Они су развили јаку дипломатску акцију у циљу сузбијања претпостављених тенденција у југословенској спољној политици. Нису се ограничили само на разговоре са државницима и дипломатама, већ је део акције био усмерен и према опозиционим круговима, посебно словеначким.⁹⁶

Разлике у ставовима према аншлусу биле су уочљиве и у епизоди италијанско-пољског зближавања, у пролеће 1928. године. Активности маршала Јозефа Пилсудског и министра иностраних дела Аугуста Залеског имала су двоструки ефекат на Краљевину СХС. У време италијанског заокруживања југословенске краљевине, ова акција је могла да резултира формирањем италијанског блока ширег опсега, што би довело у питање опстанак француског система колективне безбедности. Због тога је Пољска по први пут ушла у озбиљна разматрања југословенске дипломатске службе и војних кругова.⁹⁷ Југословенски МИД је препустио главну кон-

⁹² M i ć i ć , Srđan: *The influence of France and Italy's (Central)European projects on Yugoslavia's re-evaluation of regional pacts (1927–1933)*. Istorija 20. века, 2020, бр. 1, с. 42.

⁹³ АЈ, ф. 159, к. 2, ф. IV Маринковић – Делегацији Краљевине СХС у Припремној комисији Конференције за разоружање, Београд, 16. фебруар 1928. године.

⁹⁴ H r a d e ě n ý , P.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 102.

⁹⁵ Исто, с. 88, 89.

⁹⁶ Исто, с. 90–93.

⁹⁷ W a n d y c z , P. S.: *The Price of Freedom*, с. 184, 185; Á d á m , M.: *Richtung selbstvernichtung*, с. 79, 80; M i ć i ć , Srđan: *Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina*

траакцију Француској и Чехословачкој, као странама чији су интереси били знатно више угрожени италијанским активностима. Шуменковић је, пак, одбио Шебине предлоге да одговоре заједничким зближавањем са Аустријом и СССР-ом,⁹⁸ јер би то нарушило југословенску одбрану од Италије уз помоћ Вајмарске републике.

Приликом разговора о продужењу југословенско-чехословачког савезничког уговора 1928, Бенеш је поново покушао да оствари своју идеју из 1922. године. Наиме, он је желео да се савезу да шири, европски карактер уношењем додатних одредби којим би се две државе обавезале да гарантују не само поштовање Тријанонског мировног уговора, већ свих мировних уговора потписаних после Првог светског рата.⁹⁹ Поред тога, предлагао је усклађивање са постојећим тенденцијама у међународним односима, те да се обе стране обавезу да ће се противити покретању ратова (уз извесне изузетке) и да ће спорове решавати мирним путем уз помоћ арбитраже. Циљ његовог предлога је био да се Чехословачка обавезе о војном ангажману у случају југословенско-италијанског конфликта, а Краљевина СХС преузме исте обавезе у случају чехословачко-немачког конфликта (укључујући и случај аншлуса Аустрије).¹⁰⁰ Овај предлог је био противан са закључцима које је Маринковић донео са својим сарадницима, фебруара 1928,¹⁰¹ јер је превазилазио оквире регионалне безбедносне структуре и предвиђао је учешће у континенталној безбедносној структури. Због тога је одбио Бенешову понуду, и потписано је продужење уговора из 1922, у Женеви септембра 1928. године.¹⁰²

И поред извесних разлика у југословенским и чехословачким ставовима, две државе су наставиле блиску сарадњу у редовима Мале антанте.

XX veka. U: Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku, zbornik radova na konferenciji, urednici Momčilo Pavlović, Andrzej Źaćmiński, Dragomir Bondžić. Beograd – Bidgość 2015, c. 75, 76.

⁹⁸ АЈ, ф. 159, к. 2, ф. I телеграм Шуменковића, Пов.Бр.127 од 4. априла 1928; АЈ, ф. 388, к. 10, j. o. 26, лист 754.

⁹⁹ Пашић је после седмочасовног разговора са Бенешом, у Маријанским Лазњама 25. августа 1922, одбио предлог да се постојећи југословенско-чехословачки савезнички уговор допуни новим одредбама антинемачког карактера (V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, c. 44).

¹⁰⁰ H r a d e č n ý, P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnitrním kontextu*, c. 102.

¹⁰¹ M i č i ć, S.: *The influence of France and Italy's (Central)European projects on Yugoslavia's re-evaluation of regional pacts (1927–1933)*, c. 42.

¹⁰² H r a d e č n ý, P.: *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničným i vnitrním kontextu*, c. 102.

И код Маринковића и код Бенеша постојала је извесно неповерење према политици Николае Титулескуа, посебно у погледу румунско-италијанских односа. Овај однос је био видљив нарочито током Сентготхарске афере, која је избила 1. јануара 1928. године.¹⁰³ Бенеш је препустио почетну иницијативу Београду.¹⁰⁴ Међутим, тројица министара нису могла да се сложе ни на који начин би питање покренули пред Друштвом народа.¹⁰⁵ У даљим корацима, Маринковић и Бенеш су релативно брзо ускладили своје ставове и намере, док је и даље постојало неповерење у Титулескуа.¹⁰⁶ Исто је само појачано због његове посете Риму.¹⁰⁷ На конференцији министара Мале антанте, 4. марта, Маринковић и Бенеш су одбацили Титулескуов предлог да сва тројица присуствују заседању Савета Друштва народа¹⁰⁸. Држање румунског делегата Константина Антонијадеа на првом заседању Савета, 7. марта, само је појачало постојеће сумње југословенског и чехословачког министра.¹⁰⁹ Усклађивање ставова три државе чланице уследило је током конференције министара Мале антанте у Букурешту, 20–22. јуна 1928. године. Доношењем закључака који су оштрим тоном говорили о решености да чувају територијални *status quo* и да гарантују поштовање одредби Тријанонског мировног уговора, циљано је остављен снажан утисак на мађарске кругове. Јединство у редовима Мале антанте је манифестовано и Титулескуовом посетом Београду, чиме је јасно стављено до знања да је окончана политика румунско-италијанског зближавања.¹¹⁰ Тек на основу промењеног румунског држања према Мађарској, те поновним усклађивањем политике Букурешта са интересима Београда

¹⁰³ V a n k u , M.: *Mala antanta 1920–1938*, с. 46; V i n a v e r , V.: *Engleska i italijansko „zakruživanje Jugoslavije“ 1926–1928.*, с. 141; Á d á m , M.: *Richtung selbstvernichtung*, с. 78, 79.

¹⁰⁴ АЈ, ф. 334, к. 7, ј. о. 25, лист 632.

¹⁰⁵ АЈ, ф. 159, к. 3, ф. X Константин Фотић – МИД-у, Пов. Бр. 16 од 14. јануара 1928; АЈ, ф. 395, к. 18, ј. о. 189, листови 166, 167.

¹⁰⁶ АЈ, ф. 159, к. 3, ф. X Маринковић – Сталној делегацији у Женеву, Пов. Бр. 384 од 20. јануара; Фотић – МИД-у, Пов. Бр. 30 од 24. јануара; Маринковић – Сталној делегацији, Пов. Бр. 601 од 25. јануара; Фотић – МИД-у, Пов. Бр. 35 од 28. јануара 1928; АЈ, ф. 395, к. 18, ј. о. 189, листови 170, 173–175.

¹⁰⁷ H r a d e č n ý , P.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 84; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, с. 73, 74.

¹⁰⁸ Титулеску је, испред Мале антанте, био полустални члан Савета Друштва народа 1926–1929 (Архив САНУ, Заоставштина Војислава Маринковића (14.439), предмет бр. 407).

¹⁰⁹ АЈ, ф. 159, к. 3, ј. о. X Фотић лично за Шуменковића, Пов. Бр. 121 од 11. марта 1928. године.

¹¹⁰ АЈ, ф. 388, к. 11, ј. о. 28, лист 964; АЈ, ф. 359, к. 18, ј. о. 189, листови 192–195, 201.

и Прага, Војислав Маринковић је могао да закључи септембра 1928. да се „Румунија вратила“ у оквиру Мале антанте.¹¹¹

Чехословачки државници и дипломате су наставили да обављају посредничку улогу у југословенско-бугарским односима и током 1928. године. Разлика је била у томе што су бугарски краљ Борис III и Љапчев замолили Бенеша, крајем јануара, да поново преузме иницијативу. Рејховец и Шеба су усклађивали своје акције у Софији и Београду на проналажењу најпогоднијег начина да се створи повољна атмосфера за политику југословенско-бугарског зближавања. Краљ Александар је поновио раније молбе да се Масарик укључи у посредовање, крајем јуна, пред одлазак краља Бориса на одмор у Словачку. Бенеш је водио три разговора са новим бугарским послаником у Прагу Борисом Вазовим ради сондирања терена. Потом је пристао да поново буде посредник само уз услов да Бугарска призна заједничку границу са Краљевином СХС као дефинитивно одређену. Председник владе Антон Корошец се захвалио чехословачком министру на његовом труду, 24. октобра, уз закључак да је вођење политике зближавања било онемогућено држањем владе Љапчева.¹¹² Бенеш је био убеђен да би даљим радом на побољшавању билатералних односа могао да се постигне један од два циља, у зависности од стварних намера Бугара: или да разобличи њихову двоструку игру или да се оствари искрени југословенско-бугарски споразум.¹¹³

На привредном плану југословенско-немачка економска сарадња, чији пораст је настављен и током 1928,¹¹⁴ представљао је све већи изазов за

¹¹¹ V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, с. 146.

¹¹² Архив Југославије, Збирка Војислава Јовановића-Марамбоа (335), кутија 14, фасцикла 10 Љубомир Нешић – краљу Александару, 23. март 1928. године; *Чехословацки извори за бугарску историју*, Том II, с.с. Йозеф К о л а р ж , Иван Ш о в и ч е к , Валериан Б и с т р и ц к и , Васил А. В а с и л е в , Лидия М а н о л о в а , Софија 1987, документи бр. 54, 56, 60, 67, 73, 80, 97–100, с. 108–115, 126, 127, 136, 146, 175–178 (даље: ЧИБИ, II); V i n a v e r, V.: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, с. 385; D o r o v s k ý, Ivan: *Bulharsko-jihoslovanské sblížování a Makedonská otazká (2. polovina 20. let)*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická 43, 1994, бр.С 41, с. 122–125; D e j m e k, J.: *Edvard Beneš, Část první*, с. 459, 460.

¹¹³ ЧИБИ, II, документ бр. 96, с. 175.

¹¹⁴ M i t r o v i ć, A.: *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, с. 571; и с т и : *Teorija Ergänzungs-wirtschaft u Vajmarskoj Republici*. Jugoslovenski istorijski časopis 1977, бр. 3–4, с. 66, 80; M a r k o v i ć, Predrag J. – A n t i ć, Čedomir – Š a r e n a c, Danilo: *A Step Ahead of Time: 125 years of Siemens in Serbia*. Belgrade 2014, с. 104, 121, 127; Г у л и ћ, Милан: *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска јулијанска југословенске краљевине 1918–1944*. Београд 2014, с. 202, 203; К о ц и ћ, М.: *Економски односи Краљевине Југославије и Немачке од 1929. до 1941. године*, с. 64–72; Д е н д а, Д.: *Шлем и шајкача*, с. 100.

југословенско-чехословачке односе. Ширење пословања немачких фирми на тржишту Краљевине СХС довело је до сукоба две групације југословенске елите. Прву је предводио председник владе Велимир Вукићевић, који је примао „поклоне“ од компаније Сименс,¹¹⁵ а другу су чинили генерали „Беле руке“ на челу са Петром Живковићем, који су примали провизије од Шкодиних завода. Због тога је чехословачки концерн водио рачуна да југословенски председник владе не користи новац добијен на име провизија за борбу против утицаја генералске клике.¹¹⁶ Поред немачке конкуренције, развоју трговинских односа највише је штетила протекционистичка политика чехословачких аграраца која је ометала југословенски извоз пољопривредних производа.¹¹⁷ После серије тешких преговора вођених током две године, нови трговински уговор је потписан тек новембра 1928. и ступио је на снагу наредне године. Њиме су уведене нове регулативе, које су отежавале запошљавање радне снаге на територији друге стране потписнице.¹¹⁸ Маја 1928. олакшан је проток туриста привременим укидањем виза.¹¹⁹ Поред проблема на билатералном плану, постојале су подједнаке тешкоће и приликом усклађивања економских интереса у оквирима Мале антанте. Тројица министара су једино успели да се договоре, на конференцији у Букурешту 20–22. јуна 1928, да се сазове Привредна конференција Мале антанте.¹²⁰ Ту је настао нови проблем, јер је румунско Министарство иностраних дела тврдило да је за њихову владу потпуна новина формирање експертске комисије, те су децембра 1928 замолили одлагање конференције за јануар 1929. године. Средином јануара су замолили да се прво организује састанак по једног делегата сваке чланице

¹¹⁵ Питање корупционашког пословања Сименса у Краљевини СХС први пут је покренуто у време друге и треће владе Николе Узуновића, децембра 1926 – јануара 1927. године (М и л о с а в љ е в и ћ, Светислав Тиса: *Мемоари: минис̄тровоње*, приредили Небојша Р а д м а н о в и ћ, Верица М. С т о ш и ћ, Зоран С. М а ч к и ћ, Бања Лука 2005, с. 75–77).

¹¹⁶ К l i m e k, Antonín: *Československý zbrojní průmysl a Jugoslávie od sklonku dvacátých let do Mnichova. У: Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981. Praha 1983, с. 504, 505; Н r a d e č n ý, Р.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 102.*

¹¹⁷ Исто, с. 121, 122.

¹¹⁸ S l á d e k, Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, с. 88, 89; В a l b a n, Milan: *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year*. PhD thesis, Faculty of Arts Masaryk University in Brno, 2016, с. 75, 81, 93.

¹¹⁹ Исто, с. 82.

¹²⁰ V a n k u, M.: *Mala antanta 1920–1938*, с. 62.

како би се утврдили процедура и програм Привредне конференције, јер нису имали никакву праксу у процедури и програмима рада експертских комисија. Због тога је одржан прелиминарни састанак југословенског и румунског делегата др Славка Шећерова и Ернеста Енеа, 11. фебруара. Због одуговлачења чехословачке стране, прелиминарни састанак све три државе чланице је био 18–20. фебруара. Шећеров је предлагао да рад Привредне конференције за главни циљ постави усклађивање економских и политичких интереса три државе чланице. Међутим, под разним изговорима и маневрима, како румунских тако и чехословачких делегата, његов предлог није прихваћен.¹²¹ Кумануди је инсистирао да делегати не издају засебна, већ заједнички комунике о резултатима састанака,¹²² вероватно да се не би приметила размимоилажења у ставовима и интересима на пољу економске сарадње. Дневни ред Привредне конференције Мале антанте је био израђен 20. фебруара, а иста планирана за другу половину марта 1929. године.¹²³

После атентата у Народној скупштини јула 1928, чехословачки руководећи кругови су оценили да унутрашња нестабилност Краљевине СХС, њиховог најближег савезника, слаби целу Малу антанту. Желели су да посредно утичу на смиривање духова, али су морали да буду врло опрезни да југословенски политичари не би погрешно протумачили њихове намере. Републиканска странка чехословачких сељака је била у посебно деликатној ситуацији, јер је као најјача парламентарна странка отворено исказивала симпатије према ХСС-у. Шуменковић је тражио од Бенеша да чехословачка влада и штампа пруже безрезервну подршку јединству југословенске државе. Влада у Београду није била задовољна опрезним наступом чехословачке дипломатије.¹²⁴ После завођења диктатуре краља Александра, 6. јануара 1929, чехословачка влада и дипломатска служба пружили су пуну подршку новом режиму који су сматрали излазом из критичне ситуације у коју је запала Краљевине СХС. За Бенеша је стабилизација југословенске државе била уједно и стабилизација Мале антанте. Шеба је био убеђен да је у питању било само привремено решење унутрашње ситуације које је требало да омогући спровођење нових парламентарних избора у току јесени. Сличне утиске понео је и Бенеш из Београда,

¹²¹ АЈ, ф. 395, к. 20, ј. о. 206, листови 220, 222, 224–229, 234–237, 239; Z. S l á d e k , *Malá dohoda 1919–1938*, 105–107.

¹²² АЈ, ф. 395, к. 20, ј. о. 206, лист 238.

¹²³ АЈ, ф. 395, к. 20, ј. о. 206, листови 233, 240–245.

¹²⁴ H r a d e č n ý , P.: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, с. 111–115.

са конференције министара Мале антанте одржане у мају. Једино је чехословачка штампа показивала одређену резервисаност у погледу новог режима. И поред тога, краљ Александар и председник владе Петар Живковић су били задовољни чехословачком подршком.¹²⁵

У оквирима Мале антанте, настављене су тенденције из претходне две године. На конференцији министара, у Београду 20–22. маја 1929, Коста Кумануди, Едвард Бенеш и Георге Миронеску су спровели јачање политичке структуре потписивањем Општег акта мирења, арбитраже и судског расправљања, којим су замењени дотадашњи билатерални уговори о арбитражи. Тиме је њена организација усклађена са препорукама Друштва народа, али је послата и јасна порука Мађарској и великим силама које су имале своје планове за Подунавље.¹²⁶ Међутим, министарске и привредне конференције Мале антанте током 1929. су показали да је било немогуће пронаћи формулу која би задовољила економске интересе све три државе чланице.¹²⁷

Srdan Mičić

Vztahy mezi Království Srbů, Charvátů a Slovinců a Československem v letech 1924–1929

V období od podpisu jugoslávsko-italské Smlouvy o přátelství a srdečné spolupráci a československo-francouzské Smlouvy o spojenectví a přátelství v lednu 1924 do zavedení diktatury krále Alexandra a vypuknutí velké hospodářské krize v roce 1929 lze zaznamenat několik důležitých procesů ve vztazích mezi Královstvím Srbů, Charvátů a Slovinců a Československem, jež probíhaly ve dvacátých letech, ale naplno se projeví až v následujícím desetiletí.

¹²⁵ S t o j k o v , T.; *O nastojanju jugoslavenskih vladajućih krugova da obezbede režimu monarhiodiktature podršku čehoslovačke vlade (1929–1931)*, c. 274–276, 278; D e á k , Ladislav: *Vnútropolitický komponent Juhoslávie v Československej zahraničnej politike v 30. rokoch*. Y: Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981. Praha 1983, c. 294, 295; Š k e r l o v á , Jana: *Czechoslovak-Yugoslav relations in the first year of king Alexander's dictatorship*. Istorija 20. veka, 2016, 6p.1, c. 78–86.

¹²⁶ V a n k u , M.: *Mala antanta 1920–1938*, c. 53–55; C a m p u s , E.: *Mica Înțelegere*, c. 85, 88; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, c. 81; M i č i ć , S.: *The influence of France and Italy's (Central)European projects on Yugoslavia's re-evaluation of regional pacts (1927–1933)*, c. 42.

¹²⁷ V a n k u , M.: *Mala antanta 1920–1938*, c. 62, 63; C a m p u s , E.: *Mica Înțelegere*, c. 85–87; S l á d e k , Z.: *Malá dohoda 1919–1938*, c. 81.

Prvním z nich bylo blízké spojení na bilaterální i multilaterální úrovni, kdy Malá dohoda fungovala především na základě spolupráce Bělehradu a Prahy. Shoda byla narušena dohodou Království SChS s Itálií, respektive Československa s Francií v roce 1924. Tehdy se poprvé jasně ukázal rozdíl mezi zahraničněpolitickými koncepcemi obou států. Jugoslávský stát byl připraven uzavírat přímé dohody s nepřátelsky vystupující mocností, přičemž se omezoval na bilaterální vztahy a své multilaterální vztahy udržoval se sousední zemí v oblastech, kde měl reálné zájmy. Československý stát tíhnul k tomu, že problémy s nepřátelsky vystupující sousední zemí řešil především dohodami s jinými mocnostmi, jež mohly být garantem jeho suverenity a územní integrity. Tato politická koncepce vyžadovala, aby vládnoucí kruhy v Praze vystoupily z rámce regionální politiky a přijaly kontinentální politické koncepce, které překračovaly možnosti Československa. Toto vzdalování z roku 1924 jasně poukázalo na to, že v té době dva nejvýznamnější členové Malé dohody nemožnou nalézt soulad na mezinárodněpolitické úrovni. To se odrazilo i v následujícím období. Na jednu stranu byl klíčovým problémem tří spojenců fakt, že žádný z nich nikdy nemohl od ostatních dvou dostat skutečnou ani trvalou záruku pomoci při obraně před nebezpečím, které představovaly mocnosti v jejich bezprostředním sousedství. Průlomový okamžik nastal v roce 1927, kdy Beneš kvůli jugoslávské politice přibližování Výmarské republiky – ve snaze odvrátit Itálii od jejích agresivních záměrů – opustil předchozí politiku podpory jugoslávského státu proti italskému nebezpečí. Na stranu druhou, jugoslávští a českoslovenští státníci se nikdy ve skutečnosti nedokázali dohodnout na konečné podobě spojenecké zahraniční politiky Malé dohody. Bělehrad v ní viděl pouze regionální svaz, zatímco Praha se vícekrát snažila zajistit tomuto spojení kontinentální charakter.

Druhou záležitostí byla nemožnost nalezení shody v oblasti politických a ekonomických zájmů tří států seskupených v Malé dohodě. Pokud jde o Království SChS a Československo, byla tato tendence obzvláště viditelná na bilaterální úrovni v letech 1926–1927. Pokud jde o úroveň multilaterální v rámci Malé dohody, byly to právě ekonomické vztahy, které se staly pojítkem, skrze které docházelo k jugoslávsko-rumunskému sblížení a postupnému vzdalování jugoslávské a československé politiky třicátých let.

Třetí proces byl specifickým pro jugoslávskou zahraniční politiku. Před druhým mandátem Vojislava Marinkoviće jako ministra zahraničí v roce 1927 Království SChS nevedlo aktivní politiku v Podunají a nechávalo ji na Československu. Poté se situace začala měnit a jugoslávská zahraniční politika přebírala více iniciativy při řešení středoevropských politických a ekonomických otázek. Na rozdíl od jugoslávských státníků byli Tomáš Masaryk a Edvard Beneš,

na základě myšlenky slovanské solidarity, připraveni nabídnout aktivní podporu balkánské politice Království SChS. Tento rozdíl se pravděpodobně zakládal na dvou odlišných zahraničněpolitických koncepcích – jugoslávské, která měla regionální povahu, a československé, jež měla obsah kontinentální.

Čtvrtým procesem byl vztah k vnitřní politické situaci a opozici. Království SChS nemělo tendenci zasahovat do vnitropolitických procesů v Československu. Dokonce i v situacích, jež mohly mít vliv na politiku zahraniční, jako byl případ Benešova odchodu z vlády v roce 1926. Na druhou stranu, českoslovenští státníci dovolovali, aby v roce 1924 a v letech 1928–1929 jugoslávské vnitropolitické otázky ovlivňovaly bilaterální vztahy, dokonce aby ovlivňovaly i jejich postoje vůči Království SChS. Tato tendence byla ještě zřetelnější ve třicátých letech, kdy Masaryk, Beneš a další českoslovenští státníci byli stále nespokojenější s vnitřní i zahraniční politikou Království Jugoslávie.

Všechny tyto čtyři procesy probíhaly od ledna 1924 do ledna 1929 a viditelně se projeví ve třicátých letech. Byly jednou, byť ne jedinou, z příčin osudného konce Malé dohody, ale i postojů Jugoslávie, Československa a Rumunska v kritických situacích, v nichž se jeden ze členů této dohody později ocitl.

Srđan Mičić

Relations between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Czechoslovakia in the Period 1924–1929

During the period from January 1924 to January 1929, the Yugoslav-Czechoslovak relations showed four significant tendencies on the bilateral and the multilateral level. The first was a different approach in solving problems with the neighboring great powers. The Kingdom of SCS sought a direct agreement with Italy to regulate bilateral relations as well as multilateral regional relations. Czechoslovakia pursued agreements with France and the USSR to diminish the German threat and accepted participation in the European politics. The second was the lack of reconciliation between the political and economic bilateral and multilateral interests in the ranks of the Little Entente. The third was specific for the Yugoslav foreign policy, which lacked an active engagement in Central Europe until the spring of 1927. Unlike the Kingdom of SCS, Czechoslovakia was ready to actively support the Yugoslav policy in the Balkans. The fourth was a clear difference between the Yugoslav and the Czechoslovak attitudes toward interfering in the internal policies of their allies. All four tendencies had a more significant manifestation during the 1930s.

OD MORAVY K MORAVĚ IV

Z historie česko-srbských vztahů

Editoři: Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovičová, Václav Štěpánek a Ladislav Hladký

✂ Novi Sad, Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou 2024 ✂

Pavel Marek

Ke spolupráci biskupa Gorazda (Pavlíka) se Srbskou pravoslavnou církví

Úvodem

Současná česká společnost si jméno pravoslavného biskupa Gorazda (Matěj Pavlík, 1879–1942) vybavuje maximálně v souvislosti s událostmi kolem atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. Tato skutečnost však nemůže zakrýt nebo oslabit fakt, že v českých církevních dějinách konce 19. a první poloviny 20. století mu náleží přední místo. Nebyl pouze zakladatelskou osobností české pravoslavné církve, což pravoslavné společenství ocenilo jeho dvojnásobnou kanonizací (v roce 1961 Srbská pravoslavná církev a v roce 1987 Pravoslavná církev v českých zemích a na Slovensku),¹ ale výrazné stopy za sebou zanechal v římskokatolické církvi, příp. katolickém táboře (jako stoupenec katolického modernismu a exponent politického katolicismu) a Církvi československé husitské (její spoluzakladatel, první konsekrovaný biskup, protagonista „pravoslavné krize“),² byť v obou posledně jmenovaných církvích je recepce jeho působení ve srovnání s pravoslavným prostředím pochopitelně hodně odlišná. Ekumenické vidění osobnosti, případně pohled profánního historika na Matěje Pavlíka (Gorazda) dovoluje formulovat závěr, že máme před sebou postavu neklidného kněze – hledače, inovátora, reformátora, který toužil pro sebe, pro věřící, příp. pro český národ najít spiritualitu syntetizující české náboženské tradice s českou mentalitou. Jestli ji nakonec našel v podobě konceptu českého pravoslaví, akceptovaného a schváleného archijerejským

¹ M a r e k , Pavel: *Několik dokumentů ke kanonizaci sv. novomučedníka Gorazda II. (Pavlíka)*. In: Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архімандрита Василя (Проніна). Ужгород 2021, č. 8, s. 164–214.

² M a r e k , Pavel: *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*. Olomouc 2015, s. 134–343.

*Dvě fotografie prvního českého pravoslavního biskupa Gorazda (Pavlíka)
z různých časových období*

*Две слике првої чешкої православної єпископа Горазда (Павліка)
из различных временских периодов*

saborem Srbské pravoslavné církve, jehož realizaci a rozvíjení předčasně přerušila tragická smrt, zůstává však až dosud plně nezodpovězenou otázkou.

Životní dílo biskupa Gorazda (Pavlíka) prošlo z hlediska historiografické reflexe za 80 let, které uplynuly od jeho smrti, poměrně důkladnou prověrkou. Ne všem úsekům Pavlíkova úsilí byla věnována stejná pozornost a vznikaly také více dílčí studie analytického charakteru než důkladné monografie.³ Mnoho

³ Monografie k životu a dílu srov. Š u v a r s k ý , Jaroslav: *Biskup Gorazd*. Praha 1979, 257 s.; Š u v a r s k ý , Jaroslav – Š u v a r s k á , Eva: *Svatý Gorazd, první pravoslavný biskup český a moravsko-slezský (Matěj Pavlík 1879–1942)*. Praha 2012, 64 s.; J e d l i n s k í , Radomir: *Gorazd, episkop češkomoravski (1879–1942)*. Kragujevac 1991, 99 s.; A l e š , Pavel (ed.): *Biskup Gorazd: Z díla*. Praha 1988, 314 s.; A l e š , Pavel (ed.): *Pastýř a martyr*. Olomouc 1992–1995, 172 s.; A l e š , Pavel (ed.): *Směřování*. Olomouc 2002, 135 s.; C y r i l (Pospíšil): *Život a dílo sv. Gorazda, biskupa českého a moravskoslezského, nového mučedníka*, s. l., s. d. <http://download.pravoslavi.cz/knihy/gorazd-zitije.pdf> – cit. 6. 12. 2022; M a r e k , Pavel: *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*. Olomouc 2019, 698 s.

sborníkových a časopiseckých článků odpovídá duchu hagiografické literatury, což souvisí s kněžským profesním charakterem autorů a informačními zdroji, jež byly při jejich tvorbě využity. Shrnující studie hodnotící Gorazdovu osobnost jako celek jsou poznamenány prizmatem jedné církve, takže existuje prostor pro vznik syntézy pohledů z odlišných prostředí a pro zohlednění mnohdy turbulentního názorového vývoje tohoto kněze. Současně, jak jsme už naznačili, existují témata, jež by měla být zpracována nebo hlouběji propracována s ohledem na jejich relevanci.

V předkládaném analytickém příspěvku, věnovaném Gorazdovu působení v československé a pravoslavné církvi, chceme prostřednictvím stručného nástinu shrnout jeho poměrně složitou a mnohdy rozpornou cestu proselity k pravoslavnému vyznání a do Srbské pravoslavné církve. Naším cílem je zachytit základní rysy jeho spolupráce s těmi srbskými biskupy, kteří se podíleli na konsolidaci pravoslavného hnutí na Podkarpatské Rusi, a evokovat epizodu úsilí o finanční konsolidaci české a mukačevsko-prešovské eparchie jako zahraničních organizačních součástí Srbské pravoslavné církve, kterou se podařilo završit úspěchem díky úsilí biskupa Gorazda, s nímž v jisté časové fázi spolupracoval také biskup Damaskin (Grdanički, 1892–1969). Pojednání nemá ambice vyčerpát téma avizované v titulku článku do všech podrobností. Mimo naši pozornost zůstává např. s ohledem na limitovaný rozsah studie zajímavá kapitola evokující poměr biskupa Gorazda k jihoslovanské církvi v letech 2. světové války v souvislosti s formováním Středoevropského metropolitního okruhu a okupací obou zemí německými nacisty. Tato kapitola v jistém ohledu předznamenává poválečný vývoj, který v důsledku přechodu pravoslavné církve v Československu do jurisdikce Ruské pravoslavné církve je vlastně epilogem našeho výkladu.

Text příspěvku je opřen především o údaje čerpané z dokumentů uložených v písemné pozůstalosti biskupa Gorazda nacházející se v jeho fondu deponovaném v Úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku v Olomouci (na fond v zájmu zkrácení odkazujeme zkratkou APC). Další informační zdroje (archivní prameny, tištěné prameny, literaturu) vyčíslujeme v poznámkovém aparátu.

Biskupova složitá cesta k pravoslaví

Biskup Gorazd byl do roku 1920 katolickým knězem. Arcibiskupská konsistoř mu sice vytykala hodně výbušnou, málo důvěřivou povahu a styky se skupinou katolických modernistů⁴ kolem faráře Karla Dostála-Lutinova (1871–1923),

⁴ Srov. M a r e k , Pavel: *Katolický modernismus v českých zemích a jeho vyústění*. In: M a r e k , Pavel a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*. Brno 2011, s. 81–133; A r n o l d , Claus: *Kleine*

na druhé straně ho však podporovala a umožnila mu nejen působení ve funkci šéfredaktora kroměřížského týdeníku s názvem *Pozorovatel*, ale byla srozuměna také s jeho angažovaností na půdě Národní strany katolické⁵ po boku výrazných osobností českého politického katolicismu, jakými byli např. Antonín Cyril Stojan (1851–1923) nebo Mořic Hruban (1862–1945), a v četných spolkových strukturách. Uvolnila ho z běžné farní pastorace pro výkon funkce duchovního správce Moravské zemské léčebny pro duševně nemocné v Kroměříži,⁶ v níž se osvědčil jak jako ortodoxní, poměrně velmi horlivý a málo tolerantní kněz, tak jako průkopník moderních inspirativních léčebných přístupů k pacientům, jež svým dobovým významem přesahovaly hranice habsburské monarchie. Osobní schopnosti prověřené každodenní praxí ve vazbě na činorodost a ambice mladého duchovního Pavlíka posouvaly do okruhu nadějných kněží, před nimiž se otevírala perspektiva uplatnění v řídicích strukturách katolického tábora.

Proto poválečné zapojení P. Matěje Pavlíka do reformního hnutí katolického duchovenstva⁷ usilujícího o prosazení určitých, převážně disciplinárních a organizačních změn v katolické církvi, vyvolávalo otazníky nejen ve vedení arcidiecéze, ale také v okruhu jeho církevních a laických spolupracovníků. Znali ho jako přemýšlivého, kriticky smýšlejícího a v tomto duchu také na veřejnosti vystupujícího člověka, který dával podněty ke změnám v katolickém táboře sice už dříve, ale nikdy se prvoplánově netýkala samotné církve. Leccos

Geschichte des Modernismus. Freiburg 2007, 160 s.; W e i s s , Otto: *Aufklärung–Modernismus–Postmoderne. Das Ringen der Theologie um eine zeitgemäße Glaubensverantwortung*. Regensburg 2017, 184 s.

⁵ P a v l í k , Matěj: *K politickému třídění kněžstva*. Právo národa 2, 1919, č. 3, březen, s. 45; M a l í ř , Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno 1996, s. 161–164, 254–259; M a r e k , Pavel: *Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19. a 20. století*. Olomouc 2003, s. 25–30; M a r e k , Pavel (ed.): *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno 2008, s. 52–53; K o n e č n ý , Karel – M a r e k , Pavel – T r a p l , Miloš: *Politische Katholizismus in den tschechischen Ländern. Zwischen Konservatismus, Demokratie und Totalitarismus (1848–1989)*. Nordhausen 2015, s. 53–55.

⁶ Š u v a r s k ý , J.: *Biskup Gorazd*, s. 74–86.

⁷ K problematice srov. např.: W i e r e r , Rudolf: *Der Einfluss des Josephinismus in der kirchlichen Auseinandersetzung der tschechoslowakischen Republik von 1918–1938*. Zeitschrift für Ostforschung 6, 1957, s. 388–400; R a b a s , Josef: *Reformbestrebungen im tschechischen katholischen Klerus*. In: Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien, 3. Königstein 1973, s. 254–280; H u b e r , Kurt Augustinus: *Klerusverbände in den böhmischen Ländern. Die tschechischen Priestervereine*. Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien 11, 1990, s. 7–48; M a r e k , Pavel: *České schisma*. Olomouc – Rosice 2000, 333 s.; F r ý d l , David: *Reformní náboženské hnutí v počátcích Československé republiky*. Brno 2001, 219 s.

se dalo vysvětlit psychózou, která expandovala v období konce první světové války a po vzniku republiky ovládla velkou část katolického duchovenstva, ovšem Pavlíkovo přitakání vzniku Církve československé bylo pro tyto kruhy nejen překvapením, ale i záhadou. Dne 3. září 1920 byl z katolické církve tehdejším arcibiskupem olomouckým, kardinálem Lvem Skrbenským z Hříště (1863–1938) exkomunikován; rozchod s katolicismem sám formálně dovršil o měsíc později ohlášením výstupu z církve kroměřížské městské radě; obdobný úřední akt změny konfese týkající se jeho pohybu v prostředí československé a pravoslavné církve nemáme doložen.

Matěj Pavlík patřil v letech 1919–1920 do užšího okruhu kněží uvažujících o vzniku nové církve a také se účastnil některých přípravných jednání. Mezi zakladateli Církve československé,⁸ kteří její vznik vyhlásili a rozhodli o prvních organizačních opatřeních, však Pavlíkovo jméno chybí. Tato skutečnost je většinou vysvětlována jeho vážnou nemocí a dlouhodobým léčebným pobytem v sanatoriu na severní Moravě. Méně je připomínán fakt, že událostmi kolem 8. ledna 1920 byl poměrně výrazně zaskočen. Vytvoření nové církve totiž viděl jako výsledek přípravy probíhající v dlouhodobějším časovém horizontu, jako produkt úvah a diskusí, které vyřeší (nebo alespoň nastíní způsob řešení) všechny základní otázky týkající se věrouky, liturgie, bohoslovců, sakrálních prostor, vnitřní organizace, státního uznání církve, jejího finančního zabezpečení atd. atd.⁹ Ve skutečnosti byl konfrontován se schůzí malé skupiny tápajícího duchovenstva, které jen s obtížemi hledalo konsensus, aby mohlo být rozhodnuto o založení církve hlasováním, a které se do jejího budování v drtivé většině ani nezapojilo. Karel Farský (1880–1927)¹⁰ určitou představu o nové církvi měl, avšak

⁸ K dějinám Církve československé srov. např. U r b a n , Rudolf: *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. Marburg/Lahn 1973, 327 s.; K a ň á k , Miloslav (ed.): *Padesát let Československé církve: (sborník studií pracovníků Husovy fakulty, věnovaný k půlstoletí ČČS)*. Praha 1970, 188 s.; S c h u l z e W e s s e l , Martin: *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. In: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Ländern und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. Hg. von M. Schulze Wessel und M. Zückert. München 2009, s. 135–146; B u t t a , Tomáš et al.: *90 let Církve československé husitské: sborník*. Praha 2010, 408 s.; J u r e k , Daniel: *Eine kleine Kirche in Europa: die Tschechoslowakische Hussitische Kirche im Wandel zwischen Nationalkirche und europäischem kirchlichen Akteur*. Göttingen 2019, 312 s.; *Církev československá husitská 1920–2020. Nahlédnutí do dějin a kulturních aktivit během její staleté cesty: sborník přednášek k 100. výročí ČČSH*. Praha 2020, 108 s.

⁹ M a r e k , Pavel: *Přípravy k založení Církve československé (husitské) v letech 1918–1920*. In: Z m á t l o , Peter – P o v a ů a n , Juraj (edd.): *Kultúra pretrvá svojho tvorcu*. Zborník venovaný 20. výročiu úmrtia Ladislava Hanusa. Ružomberok 2014, s. 95–133.

¹⁰ P o k o r n ý , František (ed.): *Sborník Dra Karla Farského*. Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků z díla a života zakladatele Církve československé. Praha 1928, 288 s.; *Dr. Karel Farský*.

jeho skici a poznámky měly k hotovému projektu daleko.¹¹ Největší chybou, které se zakladatelé Církve československé dopustili, byla nejasná deklarace věrouky. Zatímco Farský jako vůdčí postava radikálního proudu reformního hnutí sdruženého na půdě Klubu reformních kněží hned v úvodní proklamaci v duchu myšlenkového odkazu Jana Husa, Jana Amose Komenského a Českých bratří požadoval pro církev a její věřící „svobodu svědomí a náboženského přesvědčení“, signalizující rozchod s katolickou teologií (a církví) a touhu koncipovat novou v duchu modernismu, drtivá většina reformně orientovaného duchovenstva a jejich laických sympatizantů byla ochotna připustit jen její drobné korekce. Chtěla zůstat katolíky, kteří nově vyřeší svůj poměr k Římu a reformují některé záležitosti disciplinárního a organizačního charakteru.¹² Pavlík tuto diskrepanci vnímal. Poměrně bolestně. Se vstupem do nové církve váhal v podstatě půl roku. Výtky poukazující na deficity při přípravě založení Církve československé, akcentující otázky věrouky, se do budoucna staly leitmotivem jeho polemik s odpůrci pravoslavlí.

Máme-li podat srozumitelnou a jednoznačnou definici Pavlíkova teologického profilu jako kněze Církve československé v počáteční fázi její existence (1920–1921), tedy v období po rozchodu s katolicismem a před přijetím pravoslavné konfese, ocitáme se trochu na rozpacích. Jednak nám chybí dokumenty písemné povahy, které by umožnily zjistit jeho autentické postoje. Je to důsledek skutečnosti, že mu akutně hrozila slepota, proto psaní omezoval na minimum. Musíme se opírat až o pozdější vyjádření a interpretovat a hodnotit jeho chování. Druhý zdroj těžkostí souvisí s kolísáním názorů. Pavlíkova teologická stanoviska nebyla tehdy pevně vyhraněná a kněz je poměrně rychle měnil. Nejspíše tápal. Následující nástin jeho vrtkavého chování je výmluvný.

Zpočátku Pavlík patřil ke skupině kněží, která si přála založit novou církev, která zůstane teologicky věrná katolicismu, v oblasti věrouky provede jen dílčí

K a ň á k , Miloslav: *Karel Farský: O životě a díle prvního patriarchy církve československé*. Praha 1951, 123 s.; R u t r l e , Otto – M á n e k , Jindřich – T r t í k , Zdeněk: *Patriarcha Dr. K. Farský, novodobý hlasatel Ježíše Krista*. Praha s. d. [1954], 234 s.; K a d e ř á v e k , Vladimír – T r t í k , Zdeněk: *Život a víra ThDr. Karla Farského*. Praha 1982, 199 s.; C h a d i m a , Martin: *Dr. Karel Farský – 1. patriarcha Církve československé (husitské)*. Hradec Králové 2017, 204 s.

¹¹ Zpětně Farský nedostatečnou přípravu k založení církve nerad uznával, ale spěch zdůvodňoval obavou z odlivu „revoluční vlny“. Měl strach, že po jejím opadu nebude mít idea založení nové církve dostatečnou podporu.

¹² Srov. M a r e k , Pavel: *Za lepší církví? K úsilí českého duchovenstva v 19. a na počátku 20. století modernizovat náboženský a církevní život*. In: V a ř e k a , Marek – Z á ř i c k ý , Aleš: *Modernizace církve. Od zrušení jezuitského řádu do II. vatikánského koncilu*. Ostrava 2018, s. 123–137.

inovace (z pohledu racionalismu), a provede jisté korekce jako zavedení národního jazyka do bohoslužeb, revize celibátu nebo větší podíl laiků na řízení církve. Zda sdílel původní vizi Bohumila Zahradníka-Brodského o církvi svázané s Římem unií, nevíme. Spíše ne. Farského před radikálními, rychlími (předčasnými, hlubšími) zásahy do věrouky varoval a ve formulaci zcela nové věrouky v duchu modernismu a v krátké době příliš nevěřil. Ve svém okolí postrádal teologa hodného tohoto úkolu.

V polovině roku 1920, v období, kdy se v regionu rychle zapojil do aktivit Církve československé, Pavlíka nacházíme v táboře modernistů. Když 3. září 1920 Církev československá posílala Srbské pravoslavné církvi tzv. první memorandum shrnující podmínky, za nichž je ochotná přejít do společenství východních církví, byl to právě on, kdo do dokumentu zanesl zmíněný kontroverzní dovětek o svobodě svědomí a volnosti náboženského vývoje¹³ deklarovaný Karlem Farským při založení Církve československé. Toto vágní, nejasné a mnohoznačné heslo následně komplikovalo jak poměr české církve vůči pravoslaví, tak jiné pokusy o nalezení vhodného partnera ochotného církvi pomoci překlenout těžkosti jejího etablování v náboženské i profánní společnosti. Jeho tehdejší opatrný až odmítavý vztah k pravoslaví dokládá i prvotní reakce na zprávy, že došlo k jednáním se Srbskou pravoslavnou církvi. Informacemi byl „roztrpčen a pobouřen“.¹⁴ Když se reformní kněz František Kovář, jehož si natolik vážil, že mu na několik měsíců svěřil redakci svého *Práva národa*, stal vyznavačem pravoslaví a na půdě Československé obce pravoslavné uzavřel i sňatek,¹⁵ nedovedl to, jak se svěřil Farskému, pochopit. Dobová katolická publicistika Pavlíka označovala za umírněného modernistu a srovnávala ho s „bolševikem“ Farským.¹⁶ Zdá se, že tato charakteristika je výstižná.

Pavlíkův podpis na prvním memorandu Církve československé Srbské pravoslavné církvi, přes zmíněný „úlet“ ve směru k modernismu, je prvním hmatatelným důkazem počínající recepce pravoslaví. Souhlasil, aby se církev ztožnila se základními články teologické soustavy východních církví. Když však

¹³ Srov. Pavlíkův poměr k tomuto pojmu v jeho dopise Antonínu Procházkovi. Na rozdíl od Farského, který jím rozuměl možnost odmítnout v oblasti teologie cokoli, s čím věřící nesouhlasil, tápající, ale hlouběji nábožensky založený Pavlík, ho vnímal spíše jako heslo. Možnost dát pojmu individuální výklad vnášela do diskusí zmatek. Ústřední archiv a muzeum Církve československé husitské (dále ÚAMCCŠH). Korespondence Antonína Procházkovy, sg. A II – 25, dopis Matěje Pavlíka Antonínu Procházkovi, 9. 3. 1920.

¹⁴ S p i s a r , Alois: *Ideový vývoj Církve československé*. (Nástin). Praha 1936, s. 343.

¹⁵ ÚAMCCŠH Praha. Korespondence Karla Farského, sg. A II – 36, i. č. 1435, dopis Matěje Pavlíka Karlu Farskému, 7. 8. 1920; H r d l i č k a , Jaroslav: *Život a dílo prof. Františka Kováře*. Příběh patriarchy a učence. Brno 2007, s. 58–59.

¹⁶ *Rozvrat v tzv. Církvi československé*. Našinec 56, 1920, č. 155, 13. 7., s. 2.

Farského vedení církve na sklonku roku 1920 Pavlíka pověřilo úkolem zpracovat základní články její dogmatiky, reagoval přípravou tzv. ideových směrnic,¹⁷ které jsou rezignací na jednoznačnost obsahu prvního memoranda slibujícího přijetí pravoslavné věrouky a doporučením hledat věrouku Církve československé výběrem mezi protestantismem, anglikánstvím a zásadně reformovaným pravoslavím.¹⁸ O dva měsíce později, počátkem března 1921, Pavlíka nacházíme mezi 18 modernisty, kteří chtěli využít Srbskou pravoslavnou církev pouze k vysvěcení biskupského sboru Církve československé, aniž by však tento akt svázali s převzetím její věrouky.¹⁹ Na formulaci tzv. druhého memoranda Církve československé Srbské pravoslavné církvi se sice osobně nepodílel, ale jeho momentální odklon od pravoslavné orientace je z tohoto aktu zřejmý.²⁰

K dalšímu posunu v Pavlíkových názorech na ideové směřování Církve československé a současně k obratu, od něhož můžeme sledovat jeho příklon k pravoslaví už poněkud přímočařeji, došlo v jarních měsících roku 1921, resp. v krátkém časovém období mezi 16. březnem a 21. dubnem 1921. Jeho kulisy tvořilo hledání východiska z krize, v níž se ocitly vztahy české a srbské církve v důsledku rozdílného pohledu na podmínky spolupráce navržené v prvním memorandu. Církev československá se rozštěpila. Skupina modernistů předložila dvě alternativy řešení situace: buď naši biskupové obdrží chirotonii bez dalších závazků, včetně věroučných, nebo všechny styky se Srbskou pravoslavnou církví ukončíme. Tradicionalisté inklinující k pravoslaví nabídli biskupu Dositejovi (Vasić, 1878–1945)²¹ možnost založit na Moravě po secesi z Církve

¹⁷ G o r a z d - P a v l í k : *K směrnicím z ledna 1921*. In: Směřování, s. 103–115.

¹⁸ ÚAMCČSH Praha. K 40/2031 – ideový referát br. Pavlíka, torzo, rkp.; Gorazd, biskup: *O úkolech a orientaci Církve československé*. In: Směřování, s. 79–80.

¹⁹ Zemský archiv Opava, pob. Olomouc. Olomoucká diecéze Církve československé, sg. 1-12/IC – dopis Karla Farského Zemské radě starších na Moravě, 28. 2. 1921. – Tzv. druhé memorandum Církve československé Srbské pravoslavné církvi řeší pouze problematiku vysvěcení biskupů jako přátelskou službu bez jakýchkoliv teologických vazeb a závazků.

²⁰ Pavlíkovu obojakost v postojích dobře ilustruje skutečnost, že v krizi, která nastala v Církvi československé po příjezdu srbského biskupa Dositeje (Vasić) do Prahy, dopravujícího odpověď Srbské pravoslavné církve na první memorandum, ho Bohumil Zahradník-Brodský pozval na shromáždění stoupenců pravoslaví, na němž mělo 6. dubna 1921 dojít k ustavení české pravoslavné církve. Zahradník, nejhrořlivější iniciátor styků mezi Církví československou a Srbskou pravoslavnou církví, Pavlíka považoval za svého přítele a spojence.

²¹ *Mitropolit Dositej Vasić, episkop niški, 1913–1933*. Niš 1933, 45 s.; К о н д и ћ , Павле (ed.): *Христју веран до смрти. Свештеноисповедник Досићеј зајребачки и ваведенски*. Београд – Цетиње 2008, 455 s.; Б у р е г а , Владимир Викторович: *Дејельносьть священноисповедника Досифея (Васича) на шеррийторији Закарїаїтской Україны в 1920-е гг.* In: Српска теологија у двадесетом веку: истражавачки проблеми и резултати. Књ. 14. Београд 2013, s. 141–147; А н т о н и ј е в и ћ , Саша: *Владика Досићеј (Васић)*. Каленић, 2009,

československé samostatnou pravoslavnou církev v gesci Srbské pravoslavné církve.²² Zcela nečekaně východisko z krize přineslo až osobní jednání Matěje Pavlíka, názorově oscilujícího mezi oběma proudy, s biskupem Dositejem.

Stanovisko nově zvoleného biskupa moravské diecéze Církve československé bylo transparentní: Stávající dezorganizace církve hraničící se zmatkem je nesnesitelná. Nadešel čas k její stabilizaci. Dosavadní styky se Srbskou pravoslavnou církví jsou pro nás užitečné, proto je musíme zachovat a nedělat si z biskupa Dositeje a Srbů bláznů. Srbové nám vycházejí všestranně vstřícní a nesmíme je urážet.²³ Konsekrace biskupů je sice naším prvořadým cílem, avšak není myslitelná bez vyřešení teologického profilu naší církve.

Obdobné znaky transparentnosti proto obsahuje také dohoda obou biskupů přijatá v Olomouci o nové úpravě základny česko-srbských církevních styků: Organizačním rámcem pro kontakty obou církví se stane unie mezi dvěma zcela samostatnými, svébytnými a nezávislými subjekty. Srbská pravoslavná církev nepřevzme úlohu mateřské církve, ale bude vystupovat v roli konzultanta a pomocníka. Teologickou bází unie vytvoří nicejsko-cařihradské vyznání víry a závěry prvních sedmi ekumenických koncilů. Srbská pravoslavná církev nebude brzdit rozvíjení teologického bádání a klást Církvi československé překážky v jejím úsilí o nalezení optimální věroučné orientace.

Srbský biskup Dositej (Vasić)

Српску епископу Доситеју (Васићу)

č. 3, s. 27–29; Д а н и л е ц њ , Юрій – М а р е к , Pavel: *О мисионерской деятельности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатской Руси в 20-х годах XX века*. Rocznik Teologiczny 61, 2019, č. 3, s. 445–477.

²² Srov. М а р е к , Pavel: *Josef Židek. Nástin života a díla reformního kněze, zakladatelské postavy pravoslavné církve na Moravě*. Olomouc 2000, s. 64–70.

²³ Literární archiv Národního písemnictví Praha. Bohumil Zahradník-Brodský, kart. 12 – dopis Matěje Pavlíka Bohumilu Zahradníkovi-Brodskému, 10. 5. 1921.

Dohoda o unii demonstrovala fakt, že v dané chvíli si Církev československá chtěla udržet od světa východních církví odstup a na vizi klasické autokefální pravoslavné církve rezignovala.²⁴ Částečně v ní negovala obsah druhého memoranda v záležitosti chirotonie biskupů a do vztahu obou církví opět vrátila otázku pravoslavné věrouky, byť přece jen v redukovaném rozměru. Ambice zvoleného biskupa Pavlíka jako tvůrce konceptu a jeho stoupenců momentálně sahaly k vizi vzniku svobodné křesťanské církve („svěrázná církev“ s „vlastní individualitou“), která provede reformu pravoslaví²⁵ a jako osobitě církevní společenství zaujme pozici mezi východním a západním křesťanstvím. Tvrdil: přijetím nicejsko-cařihradského vyznání víry jsme si otevřeli cestu na Západ i na Východ. Západ pro nás zůstane navždy otevřen a budeme čerpat z jeho hodnot. Východ nás nově obohatí. „*My máme – to tušíme tak živě – velké kulturní poslání ve světě slovanském, poslání, při němž budeme i dávat, i přijímat.*“ Ale toto poslání splníme „*jen tehdy, budeme-li s východem slovanským církevně spojeni*“.²⁶ Olomoucké ujednání předáků české a srbské církve korunovala transformace Církve československé v Církev československou pravoslavnou, která byla vyhlášena v srpnu 1921 na sjezdu náboženských obcí v Praze.²⁷

Nemylme se však a ze skutečnosti, že tvůrcem a hlavní hybnou silou Církve československé pravoslavné se stal biskup Pavlík, nevyvozujme závěr o plné recepci pravoslaví. Uzavření unie se Srbskou pravoslavnou církví bylo výsledkem jeho pragmatismu a taktizování jak ve směru k Srbské pravoslavné církvi, tak vůči modernistům. Jeho hlavním cílem bylo neztratit vazbu na Srbskou pravoslavnou církev jako světitele biskupů a Církvi československé garantovat postulát svobody svědomí a volnosti náboženského vývoje. Pavlík jihoslovenskou církev vlastně testoval. Zkoušel, do jaké míry je ochotná akceptovat experimenty teologického charakteru (rozuměj reformu pravoslaví) a zda je případně využitelná jako most k východním církvím. V případě neúspěchu pokusu byl

²⁴ Na stránkách periodika Za pravdou unii se Srbskou pravoslavnou církví zdůvodňoval slovy: bylo by chybou se „v srbském duchu rozplynouti a zmizeti“, neboť „mentalita srbská je přece jen jiná, než naše“. P a v l í k , Matěj: *Důležitý okamžik*. Za pravdou 1, 1921, č. 2, 14. 7., s. 2–3; T ý ž : *Důležitý okamžik*. In: Směřování, s. 45–49.

²⁵ „Naprosto vyloučeno jest, abychom při spojení s východními církvemi převzali východní liturgii.“ Po věroučné stránce je u nás snaha „dospěti k syntezě objektivit, jak byla ztělesněna ve starých církvích, a osobního prožívání, jak se uplatnilo v reformaci“. P a v l í k , Matěj: *Nabídka z Anglie*. Za pravdou 1, 1921, č. 5, 4. 8., s. 17–19; T ý ž : *Nabídka z Anglie*. In: Směřování, s. 50–55.

²⁶ P a v l í k , Matěj: *Nabídka z Anglie*. Za pravdou 1, 1921, č. 5, 4. 8., s. 17–19. Srov. G o r a z d , biskup: *O úkolech a orientaci Církve československé*. In: Směřování, s. 96–98.

²⁷ *Sněm Církve československé*. Za pravdou 1, 1921, č. 9, 1. 9., s. 33; M a r e k , Pavel: *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*. Olomouc 2015, s. 210–218.

připraven pokračovat v hledání modu vivendi s modernisty bez ní. Když rozezlený Karel Farský, pro něhož bylo krokem za hranu únosnosti i přijetí pouhého nicejsko-cařihradského vyznání víry, reagoval na olomouckou úmluvu výrokem, lépe se vrátit zpět do katolické církve než přejít na pozice pravoslaví,²⁸ Pavlíkova replika obsahovala především uklidňující argumenty: zabránili jsme vzniku pravoslavné církve na Moravě; Srbské pravoslavné církvi jsme udělali jen nezbytné ústupky; všechna ustanovení mají pouze přechodný ráz. „*Hlavní jest, aby chom dostali pokrokové biskupy.*“ Do čela církve musíme prosadit „*své lidi*“ a „*bude vyhráno*“. Nebude to snadné, ale hlavní je, že se splní naše představy a přání.²⁹ Validitu Církve československé pravoslavné, v jejímž čele zůstal nadále trochu paradoxně Karel Farský, Pavlík oslabil také prosazením dvojího názvu: v zahraničí bude vystupovat jako pravoslavná, pro domácí scénu nebudeme nic měnit a zůstane jen československou.

Za dokončení Pavlíkova obratu k pravoslaví, který se jeví z vnějšího pohledu jako definitivní, považujeme až biskupovu bělehradskou chirotonii ve dnech 24.–25. září 1921.³⁰ Nešlo pouze o to, že v rámci narečeníja veřejně, před sborem vladyků Srbské pravoslavné církve v čele s patriarchou, vyznal pravoslavnou víru a složil přísahu věrnosti, ale při relativně dlouhodobějším pobytu v srbském pravoslavném prostředí si (znovu? definitivně?) uvědomil, že konsekrace je velkým závazkem vůči světu východních církví a převzetím odpovědnosti za dílo pravoslaví v českém prostředí. Jakkoliv ho označujeme za neklidného hledače, toto vědomí se stalo imperativem jeho dalšího směřování. Neznamenalo, že základní rys své povahy potlačil, ale do budoucna (v letech 1922–1924) netápal v konfesi, nýbrž měnil názory, postoje a stanoviska v zájmu nalezení optimální organizační formy vhodné pro jeho specifickou pravoslavnou komunitu.

Biskupem Srbské pravoslavné církve

Téma, které by podrobně a hlouběji analyzovalo vztahy mezi Matějem Pavlíkem (Gorazdem) a Srbskou pravoslavnou církví na základě reflexe archivních pramenů, čeká zatím na zpracování. Leccos samozřejmě víme, zdá se nám však,

²⁸ Zemský archiv Opava, pob. Olomouc. Olomoucká diecéze Církve československé, sg. 1-12/IC – dopis Karla Farského sjezdu delegátů Církve československé, 3. 5. 1921.

²⁹ ÚAMCCSH Praha. Korespondence Karla Farského, sg. A II – 36, i. č. 1435, dopis Matěje Pavlíka Karlu Farskému, 10. 5. 1921.

³⁰ T u h á č e k , Alois: *Náš zájezd do Srbska a svěcení prvního čl. biskupa Gorazda*. Český zápas 4, 1921, č. 40, 7. 10., s. 1–2; K o s t k a , Jozef: *Zájezd do Srbska*. In: *Otázka kostelů a jiné časové otázky církevně politické. Stav Církve československé na Moravě a ve Slezsku dne 1. května 1922*. Olomouc s. d., s. 188–197; A l e š , Pavel: *Biskupské svěcení sv. Gorazda před osmdesáti lety v Bělehradě*. In: *Směřování*, s. 16–40.

že naše znalosti jsou mezerovité a týkají se především vnější dimenze vzájemných vztahů. Proto i naše evokace biskupovy cesty do Srbské pravoslavné církve může být pouze letmým nástinem problematiky, který tvoří most k našemu zájmu o Gorazdovy styky se srbským episkopátem na Podkarpatské Rusi a biskupem Damaskinem (Grdanički).

Jak jsme už shora naznačili, za první Pavlíkův archivně doložený kontakt se Srbskou pravoslavnou církví lze považovat jeho podpis na tzv. prvním memorandu Církve československé zaslaném Srbské pravoslavné církvi počátkem září 1920. Jednalo se pochopitelně o konexi zprostředkovanou. Až do září 1921 knězi Pavlíkovi jihoslovenskou církev ztělesňoval biskup Dositej (Vasić), s nímž se osobně seznámil v Olomouci v období kolem 21. dubna 1921 a s nímž udržoval celoživotně zpočátku „úřední“ a potom také přátelské a korektní styky. Dohoda o uzavření unie se Srbskou pravoslavnou církví umožnila vyhlásit vznik Církve československé pravoslavné a vyústila v Pavlíkovu chirotonii, která byla Dositejovým dílem. Pavlík (Gorazd) se stal jako člen Církve československé pravoslavné biskupem, jehož vysvětil společně s kolegiem srbských a ruských vladyků patriarcha Srbské pravoslavné církve Dimitrije (Pavlović, 1846–1930).³¹ Po jejím zrušení v létě 1922 český hierarcha zůstal nadále biskupem Církve československé s pravoslavnou konsekrací. Na jeho poměru vůči jihoslovenské církvi se nic nezměnilo ani v období po únoru 1923, kdy Srbská pravoslavná církev ukončila s Církví československou všechny oficiální kontakty v důsledku věroučného odklonu jejích předáků od křesťanských zásad.

Postoj Srbské pravoslavné církve vůči pravoslavnému proudu v Církvi československé vnímáme od počátku jako velmi vstřícný a chápavý. Nižšímu vladykovi Dositejovi (Vasić) umožnila v Československu misijní působení,³² zajistila souhlas administrativ obou států a sanovala finanční náklady mise. Za stejných podmínek převzala pro Církev československou přípravu bohoslovců ve svých duchovních seminářích.³³ Až do vydání Farského a Kalousova *Československého katechismu*³⁴ byly její postoje vůči teologickému tápání Církve

³¹ S a v a (Vuković), episkop šumadijski: *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*. Beograd – Podgorica – Kragujevac 1996, s. 163–164.

³² M a r e k , Pavel: „Obtížný cizinec“. *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej (Vasić) a meziválečné Československo (1920–1939)*. Olomouc 2020, s. 39–164.

³³ V i d l i č k a , Jiří: *Počátky vzdělávání československých studentů na pravoslavných bohosloveckých seminářích v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců ve 20. letech 20. století*. Olomouc 2017, 40 s.; А н т о н и я в и ħ , Саша: *Школованье ученика из чешко-моравске и мукачевско-ѳрјашевске епархије у српским бојословским школама*. In: *Acta patristica* 7, 2012, s. 130–145.

³⁴ F a r s k ý , Karel – K a l o u s , František: *Československý katechismus. Učebnice pro mládež a věřící církve československé*. Příbram, vl. n. 1922, 24 s. Srov. APC Olomouc. Matěj

československé jednoznačně velkorysé a tolerantní. Hned v odpovědi na tzv. první memorandum Církvi československé garantovala možnost úpravy liturgie při neměnnosti pravoslavné věrouky a mravouky. Připustila konstituování unie jako organizační základny vzájemných vztahů na bázi nicejsko-cařihradského vyznání víry a církvi dala svobodu pro další hledání optimální věroučné soustavy. České pravoslavné eparchii jako jednotce misijního typu umožnila uvést do života české pravoslavné církve projekt tzv. českého pravoslaví jako dočasné a časově přechodné varianty umožňující českým proselytům pozvolnou adaptaci na normy, tradice a zvyky běžné ve standardních pravoslavných církvích. Byla připravena udělit biskupskou chirotonii třem biskupům Církve československé pro případ, že budou respektovat dohodu o unii. Všechny tyto kroky nesou víceméně výraznou stopu podílu biskupa Dositeje, příp. i Gorazda.

Biskupu Gorazdovi musíme připisat velký podíl na prosazení jurisdikce Srbské pravoslavné církve v Československu. Problém byl rozvířen počátkem roku 1923. Vznikl v souvislosti se žádostí České náboženské obce pravoslavné v Praze, reprezentanta druhého proudu pravoslaví v českých zemích vedle frakce pravoslavných na půdě Církve československé, adresované ekumenickému patriarchátu v Cařihradu, o udělení biskupského svěcení jejímu duchovnímu správci archimandritovi Sawatijovi (Vrabec, 1880–1959). Patriarcha Meletius (Metaxakis, 1871–1935) přání nejen vyhověl, ale Sawatije povýšil na arcibiskupa, vyhlásil vznik pražského pravoslavného arcibiskupství a české pravoslavné církvi konstituované na bázi České náboženské obce pravoslavné udělil jako její exarcha autonomii a převzal ji do své jurisdikce.³⁵ Reakce biskupa Gorazda, tehdy už pevně svázaného se Srbskou pravoslavnou církví, byla bouřlivá a jednoznačná. Volal: Sawatijův počin je ingerencí do jurisdikčních práv Srbské pravoslavné církve v Československu. V dopise adresovaném ministerskému radovi Václavu Müllerovi (1875–1958)³⁶ čteme tento jeho komentář: „*Cařihradskou avanturu – jinak se na to nemohu dívat, považuji za něco tak neloajálního*

Pavlik-Gorazd, kart. Biskup Gorazd, korespondence, 20. léta – kritika katechismu, rkp., 38 s.; K o n e č n ý, Jan: *Čs. katechismus – rozklad křesťanství. Rozbor katechismu dr. Farského a Kalouse*. Hradec Králové, Tiskové družstvo 1922, 70 s.; K a l o u s, František: *K druhému vydání československého katechismu*. Český zápas 5, 1922, č. 41, 13. 10., s. 2–3.

³⁵ M a r e k, Pavel: *K problematice tzv. Sawatijova rozkolu v pravoslavné církvi v meziválečném Československu*. Časopis Matice moravské 139, 2020, č. 1, s. 129–148; M a r e k, Pavel – B u r e h a, Volodymyr – D a n i l e c, Jurij: *Arcibiskup Sawatij (1880–1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. Olomouc 2009, s. 37–45; А н т о н и я в и њ, Саша: *Саваїије, архиеїускої праїки и целе Чехословачке*. In: Српска теологија данас 2012 (25–26. мај 2012). Београд 2013, s. 66–82.

³⁶ Š p é t, Jiří: *PhDr. a JUDr. Václav Müller*. Časopis společnosti přátel starožitností 66, 1958, s. 101.

a osudného, že nic neloajálnějšího a osudovějšího nemohlo se stát. Bylo to ne-loajální jak po stránce věcné, tak po stránce formální. Po stránce věcné: všechny dosud platné dokumenty z doby rakouské od r. 1710 až do r. 1897 dokazují jasně, že cařihradský patriarchát ze žádného titulu neměl práva zasahovat do našeho území a že důvod tohoto zásáhnutí, jako by zde běželo o 'zemi barbarskou' jest z církevního stanoviska úplně nesprávný. [...] ³⁷ Po stránce formální: způsob, kterým byl proveden přechod k jurisdikci řecké, dlužno nazvati nečestným. Připomíná silně metody pokoutních advokátních kanceláří, které se řídí heslem: vyzrát na někoho. ³⁸

Zainteresovaní činitelé jurisdikční problém řešili v letech 1923–1925 v několika fázích. Na přelomu let 1923 a 1924 se biskup Gorazd společně s vladykou Dositejem podílel na přípravě československo-jihoslovanské smlouvy o řešení některých církevních problémů, která byla uzavřena 12. ledna 1924 v Bělehradu při příležitosti summitu Malé dohody. Srbská strana ji zamýšlela jako akt oficiálního státní uznání jurisdikčních nároků Srbské pravoslavné církve v Československu. Když se tento pokus prosadit jurisdikci legislativním nařízením státu v důsledku několika chyb nezdařil, biskup Gorazd patřil do úzkého okruhu československých a jihoslovanských církevních a světských činitelů, kteří se pokusili prosadit přijetí jurisdikce dohodou mezi českými reprezentanty bělehradského a cařihradského patriarchátu. Ani neúspěch tohoto pokusu biskupa Gorazda neodradil a bez velkého omylu lze tvrdit, že v letech 1924–1925 byl strůjcem převratu ve vedení České náboženské obce pravoslavné a zajistil, aby pravoslavní v českých zemích jurisdikci uznali cestou *via facti* na všeobecném shromáždění obce v listopadu 1925 v České Třebové. Úspěchu však bylo dosaženo za vydatné pomoci státní administrativy a také za cenu rozkolu v pravoslavném hnutí, kdy se pravoslavný proud vedený arcibiskupem Sawatijem ocitl v postavení poloilegální organizace.

Přestože státní orgány závěry českotřebovského sjezdu uznaly, biskup Gorazd ve druhé polovině 20. let využíval všech vhodných příležitostí, které se naskytly, k formulaci požadavku na legislativní ukotvení jurisdikce Srbské pravoslavné církve v právním řádu Československé republiky a k žádostem o represivní zásah proti arcibiskupu Sawatijovi a jeho skupině pravoslavných jako nositeli jurisdikce cařihradského patriarchátu. Poprvé se na ministerstvo školství

³⁷ APC Olomouc. Matěj Pavlík-Gorazd, kart. Biskup Gorazd, korespondence, srbská církev – dopis vladyky Dositeje biskupu Gorazdovi, 26. 4. 1923.

³⁸ K tomuto postoji srov. názor patriarchy Meletiusa IV. (Metaxakis) obsažený v konceptu Gorazdova dopisu určeného radovi ministerstva školství V. Müllerovi. APC Olomouc. Matěj Pavlík-Gorazd, kart. Biskup Gorazd, korespondence, různé – koncept dopisu biskupa Gorazda V. Müllerovi, 7. 7. 1924.

v této věci obrátil 6. listopadu 1926. Protože neobdržel odpověď, žádost opakoval v memorandu ministru školství Milanu Hodžovi z 28. dubna 1927 a jménem delegáta Srbské pravoslavné církve na Podkarpatské Rusi biskupa Ireneje (Čirić) ji rozšířil o přání jurisdikci vložit do textu návrhu ústavy podkarpatoruské eparchie.³⁹ Stejnou motivaci měl Gorazdův spěch ve věci přípravy ústavy české pravoslavné eparchie. Do jejího textu nechal zakomponovat nejen články definující tuto organizační jednotku jako integrální součást Srbské pravoslavné církve (její zahraniční eparchie), ale i odvolávky na zákony a nařízení, z nichž vydedukoval teze o právní souvislosti mezi pravoslavnou komunitou žijící v českých zemích a Srbskou pravoslavnou církví v období existence habsburské říše.⁴⁰ Od schválení ústavy státními orgány si sliboval garanci a neměnnost tohoto stavu, o nějž opřel mj. také svou architekturu systému hospodářského zabezpečení pravoslavné církve v Československu (obou eparchií) finančními prostředky ze státního rozpočtu. Církevním a státním schválením ústavy české pravoslavné eparchie v roce 1929 byl spor o jurisdikční práva v Československu mezi bělehradským a cařihradským patriarchátem pro danou chvíli ukončen. Jistě ne náhodou na Vánoce téhož roku biskup Gorazd obdržel od jugoslávského krále Alexandra I. na návrh Srbské pravoslavné církve Řád sv. Sávy 1. stupně.

Mentorem srbských biskupů

Rozchod s Církví československou a převzetí duchovní správy České náboženské obce pravoslavné na přelomu let 1925 a 1926 vynesly biskupa Gorazda do pozice vůdčí osobnosti pravoslavné církve v českých zemích. Měl autoritu nejen uvnitř samotného pravoslavného hnutí na území Československa, ale kredibilitou disponoval také v rámci státní správy. Po ukončení československé mise biskupa Dositeje (Vasić) se ocitl v postavení neformálního experta ministerstva školství pro řešení problematiky pravoslavného hnutí v zemi a prostředníka mezi státní správou a Srbskou pravoslavnou církví. Jsme přesvědčeni o tom, že administrativa oceňovala zejména systematickosti biskupova postupu propojenou s mimořádnou pracovitostí a houževnatostí. Díky této pozici a vlastnostem se biskupu Gorazdovi dařilo během 30. let postupně, krok za krokem transformovat rozhárané pravoslavné hnutí v českých zemích v relativně stabilní, konsolidovanou a standardní církevní jednotku, plně funkční v teologickém, organizačním i hospodářském rozměru.

³⁹ Národní archiv Praha (dále NA). Ministerstvo školství a národní osvěty (dále MŠNO) 1918–1939, sg. 47 VI, i. č. 9342, kart. 811 – Gorazdovo memorandum, 28. 4. 1927.

⁴⁰ APC Olomouc. Matěj Pavlík-Gorazd, kart. Biskup Gorazd – korespondence, dopis biskupa Gorazda biskupu Dositejovi, 9. 5. 1928.

Biskup Dositej (uprostřed) po vysvěcení prvního kněze v Československu Václava Zdražily (vlevo) v roce 1921. Vpravo Dositejův sekretář Ljubislav Niketić

Єпископ Доситійєй (у середині) 1921. іодинє іосле рукоїоложења Вацлава Здражилє (лево), ірвої свєшійєника у Чєхословачкої. Дєсно Доситійєјєв сєкрєтїар Лубїслав Нїкетїїћ

Z bohaté škály Gorazdových aktivit vyvíjených v tomto časovém období chceme stručně evokovat jeho spolupráci s biskupy Srbské pravoslavné církve působícími na Podkarpatské Rusi. Na přelomu 20. a 30. let 20. století přicházeli na toto teritorium československé republiky s obdobným cílem a posláním, jaké měl on v českém prostředí.⁴¹ Vedení mateřské církve je v rámci svého jurisdikčního dohledu nad pravoslavnou církví v Československu pověřilo úkolem vybudovat podkarpatoruskou eparchii, jež měla být nejen její integrální zahraniční eparchií, ale do budoucna jednotkou celostátní československé autokefální pravoslavné církve. Biskup Gorazd měl z hlediska československé

⁴¹ А ш к и н а з и , Зигфрид Григор'євич: *Православное движение в Подкарпайтской Руси*. Ужгород 1926. 40 s.; П р о н и н , Василий: *История Православной Церкви на Закарпайтье*. Киев 2005, 528 s.; Б у р е г а , Володимир Вікторович: *Чехословацька влада іта Православна Церква в Підкарпайтській Русі (Закарпайтській Україні) в 1920-30-тї роки*. In: Труды Київської Духовної Академії 10, 2009, s. 247–266.

administrativy plnit roli dohlázeitele nad jejich činností,⁴² kterou však v praxi transformoval a vykonával jako mentor a jejich kolega.

Roli mentora vладыků Srbské pravoslavné církve v Československu biskup Gorazd plnil v podstatě v letech 1926–1932. Týkala se vладыků Ireneje (Čirić, 1884–1955),⁴³ Serafima (Jovanović, 1875–1945)⁴⁴ a Josifa (Cvijović, 1878–1958)⁴⁵ pokračujících v díle biskupa Dositeje (Vasić), resp. navazovali na jeho československou pravoslavnou misi, která byla v roce 1926 ukončena v důsledku neuspokojivých výsledků.

Alespoň tak je hodnotila československá administrativa. Poměry v pravoslavném hnutí na Podkarpatské Rusi vnímala nadále jako nepřehledné, resp. chaotické a neviděla pokrok, ztrácela naději, že dojde k obratu, neboť biskup Dositej jako delegát Srbské pravoslavné církve na jejím teritoriu pobýval sporadicky, přijížděl občas na krátkou dobu, a navíc nerespektoval její představy o způsobu, jak poměry konsolidovat. Biskup Dositej se stal v očích státní správy personou non grata a do budoucna se stavěla ke všem pokusům a návrhům na jeho opětovné oficiální zapojení do záležitostí pravoslavné církve v zemi zamítavě. Vладыkovo vyřazení ze hry⁴⁶ však řešilo pouze jednu stranu mince. S Dositejovou osobou, přes všechny problémy a nedomyšlenosti mise, pravoslavné hnutí na Podkarpatské Rusi přišlo o svou autoritu, o postavu respektovaného vůdce. Biskup Dositej byl schopen eliminovat jak tendence směřující k volbě podkarpatoruského biskupa z řad místního duchovenstva, tak čelit aktivitám arcibiskupa Sawatije, který po vytlačení z českých zemí přenesl své aktivity na toto teritorium. Přitom pomíjíme problematiku jeho role v organizaci církve ve smyslu stanovení strategie postupu. V těchto skutečnostech je třeba hledat důvody, proč se biskup Gorazd stal vládním expertem na problematiku pravoslavné církve a proč ho v polovině roku 1926 ministerstvo školství vyslalo

⁴² NA Praha, MŠNO 1918–1938, sg. 47 VII, kart. 3907 – Instrukční přípis ministerstva za-hradničí CSR ministerstvu školství, 20. 12. 1926.

⁴³ Д а н и л е ц ь , Юрій Васильович: *Діяльність єпископа Новосадсько-Бачкської Іринія (Чирича) на Підкарпатській Русі в 1927–1928 рр.* In: *Сарпatica-Карпатика*. Вип. 35. Ужгород 2006, s. 161–166; *тýж*: *Діяльність єпископа Новосадсько-Бачкської Іринія (Чирича) на Підкарпатській Русі в 1927–1928 рр.* In: *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород 2007, s. 76–84.

⁴⁴ S a v a (Vuković): *Srpski jerarsi*, s. 442; Д а н и л е ц ь , Юрій Васильович: *Мисионерская діяльність єпископа Іринія (Чирича) и Серафима (Іоановича) на Підкарпатській Русі (1927–1930 пп.) (на матеріалах Закарпаття)*. *Саборност (Пожаревац)* 8, 2014, s. 101–116.

⁴⁵ *Josif (Cvijović) mitropolit skopski 1932–1957*. In: S a v a (Vuković): *Srpski jerarsi*, s. 261–263.

⁴⁶ Vладыка Dositej (Vasić) svou misi v Československu definitivně ukončil k 25. listopadu 1926. Archiv Ministerstva zahraničí České republiky (dále AMZV) Praha. Politické zprávy Bělehrad – 1. 5. – 31. 12. 1926, č. 291, zpráva vyslance Jana Šeby MZV v Praze, 26. 11. 1926.

*Biskup Gorazd (vpravo) s biskupem Srbské pravoslavné církve Serafimetem (Jovanović)
Епископ Горазд (десно) са епископом Српске православне цркве Серафимом
(Јовановићем)*

*Svěcení chrámu sv. Václava v Brně 25. května 1931 – zleva biskup Gorazd,
srbský biskup Josif (Cvijović) a ruský biskup Sergij (Koroljov)*

*Освећење цркве Св. Вацлава у Брну 1931. године – с леве стране епископ Горазд,
српски епископ Јосиф (Цвијовић) и руски епископ Сергије (Корољов).*

na Podkarpatskou Rus s úkolem rekognoskovat terén a přeložit návrh dalšího postupu. Biskupův závěr ze studijní cesty byl jednoznačný: kardinální chybou znemožňující konsolidaci pravoslavného hnutí je absence sídelního biskupa; problém však musí vyřešit Srbská pravoslavná církev.⁴⁷

Biskup Gorazd sám hodnost biskupa v církvi na Podkarpatské Rusi převzít nemohl. V prostředí sawatijovského duchovenstva byl hodnocen jako nepřijatelný heretik a nepřítel rozkládající pravoslavné hnutí. Prosrbsky naladěné kruhy ho sice vítaly jako schopného kněze, vážily si a oceňovaly jeho pomoc pravoslavným na východě republiky, avšak současně pro ně reprezentoval postavu spatovanou s politikou českého centralistického vládního režimu, který Podkarpatské Rusi upíral její práva.⁴⁸

Od druhé poloviny roku 1926 biskup Gorazd aktivně zasahoval do procesů souvisejících s výběrem srbských biskupů pro Podkarpatskou Rus. ⁴⁹ Na mechanismu vyslání a přijetí vladyků se fyzicky nepodílel, ale v roli prostředníka vydával pro české kompetentní orgány na jednotlivé kandidáty posudky a hodnotil jejich předpoklady pro výkon funkce. Je pravděpodobné, že své návrhy předem konzultoval v Srbsku, sondoval jejich postavení v Srbské pravoslavné církvi a v úvahu bral také názory československé ambasády v Bělehradu. Výběr vhodného kandidáta na funkci biskupa pochopitelně ovlivňovaly i různé zákulisní tlaky a vlivy, jejichž reálnost sice můžeme těžko posoudit, avšak archivní dokumenty se o nich zmiňují. Do hry vstupoval nejen zpočátku uražený vladyka Dositej, jeho přítel, těžko vyzpytatelný pravoslavný aktivista Alexej Gerovskij (1883–1972),⁵⁰ ale svou roli hrály také zájmy patriarchy a ambice těch členů archijerejského saboru, kteří pocítovali předurčení k tomuto úkolu, ale nebyli osloveni.

Konzultace probíhaly na úrovni ministerstev a poslanců politických stran.⁵¹ Problém měl i svou prestižní dimenzi. Bělehradský vyslanec Jan Šeba např. s patriarchou Srbské pravoslavné církve diskutoval o tom, která strana (česko-

⁴⁷ M a r e k , Pavel: *Vladyka Gorazd (Pavlik) a Podkarpatská Rus*. In: Наукови Записки Богословсько-историчного науково-дослідного центру імени архимандрита Василя (Пронина). Ужгород 2015, č. 4, s. 300–327.

⁴⁸ Archiv Národního muzea v Praze. Antonín Hajn, kart. 209 – kopie zprávy biskupa Gorazda ministerstvu školství, 10. května 1926.

⁴⁹ NA Praha. MŠNO, sg. 47 VII, kart. 3907 – Gorazdova zpráva o návštěvě Království SHS, 7. 12. 1926.

⁵⁰ K jeho osobnosti srov. např. D a n i l e c , Jurij – M a r e k , Pavel: *K roli Alexeje Gerovského v pravoslavném hnutí v Československu na počátku 20. let 20. století*. Historia Ecclesiastica 12, 2021, č. 1, s. 152–172.

⁵¹ Z poslanců Skupštiny jako konzultanti do otázky výběru kandidáta zasahovali např. Vallerian Pribišević a prof. PhDr. Jovan Radonić (1873–1956), významný srbský historik,

Biskup Dositej (Vasić) uprostřed věřících v Litovli v r. 1921

Српски епископ Досићев (Васић) међу верницима у Литовелу 1921. године

slovenská nebo jihoslovanská) kandidáta navrhne, neboť tím ponese svým způsobem odpovědnost za jeho budoucí činy. Patriarcha Dimitrije (Pavlović) chtěl, aby biskup jel na Podkarpatskou Rus nejprve na půlroční zkoušku a teprve potom se uvidí, zda zůstane déle. Československý titulář s tím nesouhlasil, neboť se mu zdálo, že taková praxe prodlouží provizorium. Tvrdil, že ČSR má zájem na rychlém dosažení autokefality církve, jejíž podmínkou jsou mj. tři stálí biskupové.⁵²

Všichni tři shora uvedení srbsbí biskupové přijeli do Československa s doporučením biskupa Gorazda. Po nástupu do úřadu je na Podkarpatské Rusi sice neprovázal, ale díky znalosti jazyka, pravoslavné církevní problematiky, místní legislativy a chodu správního aparátu vystupoval jako důležitý prostředník mezi nimi a státní správou a doporučoval jim optimální výběr postupů a osoby kompetentní pro jednání. Při jistém zjednodušení, hlavní téma spolupráce mezi biskupem Gorazdem a jeho srbskými kolegy představovala tvorba

profesor univerzity v Bělehradu, žák českého balkanologa a byzantologa Konstantina Jirečka (1854–1918).

⁵² M a r e k , Pavel – L u p č o , Martin: *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století. Prolegomena k vývoji pravoslavlí v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi v letech 1860–1992*. Brno 2012, s. 197.

ústavy podkarpatoruské eparchie⁵³ a vyřešení problému hospodářského zajištění církve, přičemž na okraji nezůstávaly ani otázky jednotného postupu proti arcibiskupu Sawatijovi⁵⁴ a jeho stoupencům a úředního ukotvení jurisdikce Srbské pravoslavné církve na Podkarpatské Rusi.

Ke spolupráci biskupů Gorazda a Damaskina

Formálně i kvalitativně odlišné rysy měla spolupráce mezi biskupem Gorazdem a dalším ze srbských biskupů na Podkarpatské Rusi Damaskinem (Grdanički, 1892–1969),⁵⁵ který se ujal funkce de facto v prosinci 1931.⁵⁶ Jeho příchod do Československa byl komplikovaný a také v tomto případě můžeme hovořit o Gorazdově podílu na jeho vyslání do země. Damaskinovo jméno totiž nacházíme už v doporučení, které vypracoval v roce 1926 po své inspekční cestě na Podkarpatskou Rus. Tehdejšího docenta bělehradské teologické fakulty označil mezi kandidáty na biskupa za nejvhodnějšího a doporučil, aby ho československá strana při jednáních se Srbskou pravoslavnou církví prosazovala nejušlehněji. Když se to zcela nezdařilo,⁵⁷ neboť v archijerejském saboru návrh neprošel, a tehdejší archimandrita Damaskin v následujícím roce přijel pouze v roli Irenejova pomocníka, biskup Gorazd se ho vřele ujal a ztotožnil se s Šebovou charakteristikou, že se jedná o inteligentní, komunikativní a skromnou osobnost. Sám ho viděl také jako vzdělaného muže širokého rozhledu se znalostmi poměrů v západní Evropě, který bude při svém podkarpatoruské misi motivován faktem, že dostává vhodnou příležitost pro urychlení kariérního postupu.

V roce 1931 biskup Damaskin nastoupil na Podkarpatskou Rus znovu, ovšem tentokrát za jiné situace. Zatímco jeho předchůdci měli statut delegátů Srbské

⁵³ NA Praha. MŠNO, sg. 47 VII, kart. 3912 – Poznámky k ústavě Karpatoruské pravoslavné eparchie mukačevské.

⁵⁴ APC Olomouc. Matěj Pavlík-Gorazd, kart. Biskup Gorazd, korespondence, Podkarpatská Rus – koncept dopisu biskupa Gorazda vladykovi Serafimovi, 22. června 1928. V srpnu 1928 vladyka Serafim vydal proti činnosti arcibiskupa Sawatije pastýřský list. Biskup Gorazd ho v korespondenci s celou kauzou podrobně seznamoval a doporučoval jako nejlepší taktiku arcibiskupovo počínání ignorovat.

⁵⁵ S a v a (Vuković): *Srpski jerarsi*, s. 149–150.

⁵⁶ U r b a n , Rudolf: *Die slavisch-nationalkirchlichen Bestrebungen*, s. 158; M i t r o v i ć , V. (ed.): *Srpska pravoslavna Crkva*, s. 487–539; S a v a : *Srpski jerarsi*, s. 149–376; Д а н и л е ц ь , Юрій: *Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ сті*. Ужгород 2009, s. 156–204.

⁵⁷ AMZV v Praze. Politické zprávy Bělehrad, 1. 5.–31. 12. 1926, č. 323 – J. Šeba 17. 12. 1926 MZV v Praze.

Svěcení katedrály sv. Cyrila a Metoděje v Praze v Resslově ul. v r. 1935 – v průvodu zleva ruský biskup Sergij (Koroljov) a srbští biskupové Dositej (Vasić) a Damaskin (Grdanički)

Освещѣнѣе саборне цркве Св. Кирила и Меѣодија у Праѣу у Ресловој улици 1935. ѣодине – у ѣоворци слева руски еѣиској Серѣије (Корољов) и срѣиски еѣискоји Досиѣеј (Васић) и Дамаскин (Грданички)

pravoslavné církve v Československu, po přijetí eparchiální ústavy z roku 1929 a její novely z roku 1931, bez ohledu na skutečnost, že nevstoupily v platnost *de iure*, se stal prvním sídelním biskupem nové mukačevsko-prešovské eparchie jako zahraniční části Srbské pravoslavné církve.

Biskup Damaskin se od počátku netajil tím, že na Podkarpatskou Rus přichází jako muž pořádku a chce vnést klid tam, kde prý po celých 12 let vládl zmatek a nepokoj.⁵⁸ Ostře vystupoval proti kněžím odmítajícím srbskou jurisdikci a hlásícím se stále k arcibiskupu Sawatijovi,⁵⁹ ale stejně tak zasahoval např. i proti kruhu duchovních kolem kláštera ve slovenské Ladomirové. Archiman-

⁵⁸ NA Praha. MŠNO 1918–1938, sg. 47 VII, kart. 3907 – Memorandum biskupa Damaskina vládě ČSR, 29. 4. 1932.

⁵⁹ *Odboj popů proti biskupu Damaskinovi*. Lidové noviny, 18. 5. 1932, 28. 5. 1932 – výstřižky v NA Praha. Výstřižkový archiv MZV, kart. 3058.

ditru Vitalije (Maximenko)⁶⁰ vnímal jako reprezentanta nežádoucího velkoruského směru. Biskup Damaskin byl silnou osobností, schopným a samostatným organizátorem úspěšně čelícím všem pokusům o zásahy do vlastních pravomocí. Jeho styky s biskupem Gorazdem se dostaly na úroveň vzájemného respektu a spolupráce dvou rovnoprávných partnerů spravujících samostatně eparchie.

Zvláštní a významnou kapitolu ve spolupráci biskupů Gorazda a Damaskina představují jejich snahy o dořešení problému materiálního zajištění chodu české a podkarpatoruské eparchie. Biskup Gorazd, jehož lze označit za hlavního architekta hledání modelu finančního zabezpečení pravoslavné církve v Československu ze státních prostředků, v této oblasti navazoval na svou kooperaci s Damaskinovými předchůdci. Uvědomoval si, že bez existence pevné materiální základny bude misijní práce církve stagnovat. Za nezbytné považoval vyřešit především otázku kněžských platů na základě vyplacení kongruálního příspěvku a změnit systém čerpání státní dotace na činnost církve. Příjmy kněze byly dosud závislé na výběru církevní daně nebo na darech věřících. Finanční dotaci na sanaci svých potřeb pravoslavná církev dostávala ad hoc na základě přebytku státního rozpočtu. Proto biskup Gorazd požadoval pravidelnou výplatu finančních prostředků, v konstantní výši odpovídající reálným potřebám církve a ze sumy plánované a obsažené v příslušné kapitole státního rozpočtu.

Biskupův postup při řešení otázky financování církve vnímáme jako pragmatický. Za nejjednodušší způsob, jak dosáhnout cíle, považoval prosadit změnu jejího dosavadního zařazení v rámci státní klasifikace církví: chtěl ji převést z kategorie nezávazně subvencovaných do kategorie kongruálních církví. Kongruální církve měly nárok jak na výplatu minimální mzdy duchovenstvu ze státních prostředků, tak na pravidelný přísun financí ze státního rozpočtu.

Uvedení Gorazdova záměru do života však naráželo na bariéru předpisů. Na přeřazení do kategorie kongruálních církví mohla žádat pouze taková církev, která splňovala dvě zákonem stanovené podmínky: 1. Muselo se jednat o tradiční organizaci, už etablovanou „starou strukturu“, církev musela mít za sebou určitou historii. Na nově vzniklé církevní instituce, jakou pravoslavní byli, se ustanovení nevztahovalo. 2. Církev musela vykazovat znaky dobré organizovanosti a stability. To osvědčovala prostřednictvím existence určitého kvanta státem schválených náboženských obcí, v nichž působili stálí duchovní, tj. proběhla systematizace církve. Ani tuto podmínku žádná z eparchií nesplňovala.

Skutečnost, že se přeřazení pravoslavné církve mezi kongruální církevní organizace stalo přes zmíněnou překážku realitou, je třeba zařadit mezi biskupovy

⁶⁰ V o p a t r n ý, Gorazd: *Dědictví otců. Osudy svaté pravoslavné víry na území bývalého Československa*. Praha 1999, s. 111.

*Druhý chrám v Chudobíně – Památník krále Alexandra I. Karađorđeviće.
Kresba autora projektu Vsevoloda Kolomackého (1936)*

*Други храм у Худобину – Сіоменик краљу Александру I Карађорђевићу.
Црпеж аутора пројекта Всеволода Коломацког (1936)*

největší úspěchy a zásluhy o pravoslavnou církev v Československu. Nárok na přeřazení církve a její kongruální charakter prosadil prostřednictvím důkazu o existenci právní kontinuity mezi pravoslavnou církví v Československu a pravoslavnou církví působící na území habsburské monarchie. Svou argumentaci uložil do historicko-právního pojednání nazvaného *Pamětní spis o právním postavení církve pravoslavné v RČS*.⁶¹ Materiál předložil ministerstvu školství, které k němu zaujalo velkorysý postoj a přes určité výhrady ho nakonec akceptovalo.⁶²

Uznání Gorazdova výkladu o právní kontinuitě církví působících na někdejší území bývalého Rakouska-Uherska československými státními orgány

⁶¹ *Pamětní spis o právním postavení církve pravoslavné v RČS*. Praha 1932, 90 s.

⁶² Tuto složitou a kontroverzní tematiku na tomto místě neřešíme.

odstranilo první zmíněnou legislativní překážku. Pravoslavná církev v habsburské monarchii byla nejen církví etablovanou, ale měla také status církve kongruální. Současně potvrdilo nárok církve na pravidelnou finanční dotaci prostřednictvím státního rozpočtu. Uznání právní kontinuity státními orgány umožnilo zpochybnit také relevanci druhé legislativní překážky. Ministerstvo školství jím totiž akceptovalo výklad, že přístup státní administrativy vůči pravoslavnému hnutí v Československu v minulosti nebyl vždy optimální⁶³ a její chyba, že v roce 1918 neuznala tezi o kontinuitě mezi pravoslavnou církví v habsburské říši a v Československu, způsobila nejméně desetileté opoždění jejího vývoje a současný stav její malé organizovanosti.

Přeřazení pravoslavných do kategorie kongruálních církví, resp. uznání výkladu o právní kontinuitě mělo dopady přirozeně i na Podkarpatskou Rus, kde byla situace v pravoslavné církvi ve srovnání s českými zeměmi přece jen odlišná. Mukačevsko-prešovské eparchii zajistilo stejně jako české financování jejích potřeb z dotace přidělované ze státního rozpočtu, což lze hodnotit jako velký krok dopředu, ovšem nic neměnilo na tom, že relativně početné duchovenstvo zůstávalo bez pravidelných příjmů a kněží a jejich rodiny byli odkázáni na dobrodiní farníků, kteří sami žili v chudobě. Teprve od roku 1928 jim státní orgány poskytovaly sociální výpomoc, ovšem její výše a pravidelnost byla vázána na přebytky státního rozpočtu. Přiznání kongruy kněžím na základě zákona č. 122 Sb. z 25. června 1926 bylo podmíněno kvalifikačními předpoklady,⁶⁴ jež však absolutní většina duchovních působících na Podkarpatské Rusi nejen nesplňovala, ale neexistovaly předpoklady, aby se tento stav během dohledné doby 10–15 let změnil.⁶⁵

Pro řešení problému finančního zajištění duchovenstva na Podkarpatské Rusi mělo zásadní význam tzv. Damaskinovo memorandum z 29. dubna 1932 určené vládě ČSR. Je sice spjato nominálně s podkarpatoruským biskupem, ale celá filozofie prohlášení, navrhovaného postupu a okolnosti zveřejnění dokumentu ukazují, že ve skutečnosti byl jeho otcem biskup Gorazd. Memorandum lze označit za výsledek spolupráce obou hierarchů. Neutěšenou situaci

⁶³ Srov. APC Olomouc. Matěj Pavlík-Gorazd, kart. Pravoslavná církev, 1. republika – opis dopisu MŠNO ministerstvu financí, 10. 11. 1932.

⁶⁴ *Kongruový zákon č. 122 Sb. z. a n. z 25. června 1926. Vládní nařízení č. 124 Sb. z. a n. ze 17. července 1928 o úpravě platů duchovenstva.* Praha 1928, 161 s.; B u š e k , Vratislav: *Několik poznámek ke kongruovému zákonu z 25. června 1926 č. 122 Sb. z. a n. a prováděcímu vládnímu nařízení ze 17. července 1928, č. 124 Sb. z. a n.* Bratislava: Časopis Učené společnosti Šafaříkovy 2, 1928, s. 642–671.

⁶⁵ NA Praha. MŠNO 1918–1938, sg. 47 VII, kart. 3907 – Memorandum biskupa Damaskina vládě ČSR, 29. 4. 1932.

v pravoslavném hnutí na Podkarpatské Rusi spojovali, resp. za příčinu veškeré anarchie a tamních zmatků biskupové považovali přehmat státní administrativy, která po vzniku republiky místo posuzování problémů pravoslavného hnutí podle ustanovení uherského královského reskriptu č. 108 z 10. srpna 1868 se řídila zákonem č. 43 z roku 1895 zabývajícím se státním uznáváním dosud nerecipovaných náboženských společností. V případě správného postupu by problém s neschválenými a nesystemizovanými náboženskými obcemi dnes neexistoval a od roku 1926 by kongruu pobírali všichni kněží, včetně těch, kteří neměli kvalifikaci (obdrželi by ji v třetinové výši).

Biskupové Gorazd a Damaskin současně vládě předložili návrh, jak situaci na Podkarpatské Rusi vyřešit. Jejich plán sledoval myšlenku urychlené organizační konsolidace mukačevsko-prešovské eparchie na základě vládního nařízení. V první části doporučovali upustit od zdlouhavého administrativního procesu státního uznávání a schvalování náboženských obcí a ty z nich, které de facto existovaly, uznat jako řádně zřízené, a tak s nimi také nakládat. Problém absence systemizace míst pro duchovní chtěli vyřešit obdobným způsobem. Obce, v nichž funguje stálá duchovní správa, nechť jsou považovány de facto za systemizované. Kontroverzní a složitou problematiku kněžských platů, s ohledem na skutečnost, že podmínky kongruového zákona nespĺňovalo 90 % duchovních, chtěli biskupové zjednodušit. Nárok na kongruální příplatek žádali přiznat všem kněžím bez ohledu na jejich kvalifikaci v tom případě, že byli do duchovního úřadu ustanoveni biskupem a státní správa vzala jejich jmenování na vědomí. Oprávnění pobírat kongruu však oddělili od aktu její okamžité výplaty. Do doby, než kněz naplní literu zákona a bude mít kvalifikaci, odpovídající vzdělání, nebo státní správa vydá svá nařízení řešící tento problém, navrhli vyplácet všem duchovním stálý plat. Žádali vložit pro tento účel do státního rozpočtu zvláštní položku ve výši rovnající se třetině sumy předpokládané pro výplatu kongruy, jež by zrušila a nahradila fakultativní sociální výpomoc. Do budoucna by se výše dotace postupně snižovala adekvátně tomu, jak kněží budou čerpat příplatek ke své mzdě podle regulí zákona.⁶⁶

Archivní dokument, který by explicitně potvrdil, že tzv. Damaskinovo memorandum se svými návrhy poskytlo státní administrativě know-how pro řešení problému platů kněží mukačevsko-prešovské eparchie, nemáme k dispozici. Jisté však je, že úsilí biskupa Gorazda směřující k zajištění státních finančních prostředků pro pravoslavné eparchie, podpořené jeho srbskými kolegy, bylo nakonec korunováno úspěchem. Od roku 1934 obě eparchie (česká 100 000 Kč a podkarpatoruská 320 000 Kč) čerpaly subvence na činnost každoročně, při-

⁶⁶ NA Praha. MŠNO 1918–1938, sg. 47 VII, kart. 3907 – Memorandum biskupa Damaskina vládě ČSR, 29. 4. 1932.

čemž ve druhém případě kongruální příspěvek, vyplácený v odstupňované míře podle dosaženého vzdělání kněží,⁶⁷ mohl být zakomponován do položky dotace pro biskupa nebo mimořádných potřeb eparchie. Na druhé straně Gorazdův pokus, připravený ve spolupráci se srbským biskupem, prosadit rovněž nárok na odškodnění církve za újmu, kterou utrpěla díky chybám státní administrativy v důsledku ignorace právní kontinuity mezi organizacemi pravoslavných v Československu a na území habsburské monarchie v letech před Velkou válkou, pohybující se ve výši 10–14 mil. Kč, neuspěl. V každém případě je však Gorazdův podíl na tzv. Damaskinově memorandu z roku 1932 jeho posledním významným zásahem do dějin mukačevsko-prešovské eparchie.

Biskup Gorazd uprostřed věřících na pouti v Jugoslávii v r. 1937

Епископ Горазд на ходоचाшију у Југославији међу верницима 1937. године
Všechny fotografie jsou ze sbírky autora / Све фотитографије су из њривајине збирке аутора

⁶⁷ Mailové sdělení ukrajinského církevního historika a specialisty na dějiny pravoslavné církve na meziválečné Podkarpatské Rusi doc. Jurije Danilce, kandidáta historických věd, autorovi, 6. 1. 2023. – Podle Danilcových zjištění příjmy duchovních sestávaly vedle příjmu od státu také z platu za výuku náboženství a za udělování svátostí (křtu, manželství, svěcení domů aj.). Existovaly i případy, kdy vznikla dohoda mezi rolníkem a knězem o vyplacení jisté peněžní sumy v průběhu roku. Doc. Danilcovi děkuji za informaci.

Závěr

Cílem našeho příspěvku bylo prozkoumat poměr biskupa Gorazda k Srbské pravoslavné církvi prostřednictvím sondy do tří tematických okruhů definovaných jeho aktivitami. V první části jsme se zabývali problematikou teologického hledání, kdy jako proselyta procházel vývojem a po rozchodu s katolicismem váhal mezi příklonem k teologickému modernismu a setrváním na půdě křesťanské věrouky. Jeho rozhodování bylo zatíženo a poznamenáno povahovým ustrojením osobnosti, k němuž patřila touha měnit, objevovat nové, jít za ideálem, který umožní rozvinout všechny dary, jimiž člověk disponuje. Výzkum potvrdil, že zásadním faktorem v Pavlíkově příklonu k věrouce východních církví byl chápavý a velkorýsý postoj elit Srbské pravoslavné církve, které vzaly v potaz české náboženské tradice a biskupovi umožnily realizovat jeho reformní vizi „českého pravoslaví“ jako dočasné výjimky z liturgického úzu a zvyklostí pravoslavných církví. Sondy do spolupráce biskupa Gorazda s těmi biskupy Srbské pravoslavné církve, kteří přicházeli na Podkarpatskou Rus ve funkci delegátů s úkolem vytvořit prostor pro vyslání sídelního biskupa do mukačevsko-prešovské eparchie, jsou dokladem prestiže a důvěry, jakou získal a měl jak v kruzích státní administrativy, tak Srbské pravoslavné církve díky své vytrvalosti, pracovnímu nasazení a loajalitě. Toto postavení, jak dokládá kapitola věnované spolupráci biskupů Gorazda a Damaskina, dovedl využít z pozice biskupa Srbské pravoslavné církve k prosazení projektu financování obou československých eparchií tvořících integrální součást Srbské pravoslavné církve, který vnímáme jako vyřešení jednoho z existenčních problémů pravoslavné církve v meziválečném Československu.

Павел Марек

Сарадња епископа Горазда (Павлика) са Српском православном црквом

Matěj Pavlík (Gorazd, 1879–1942), učesnik u osnivaњу чешке pravoslavné цркве, био је прво католички свештеник. Након завршетка католичких теолошких студија у Оломоуцу, као млади свештеник добио је место у Кромњержижу, где је испрва водио католички недељник *Pozorovatel*, а пред почетак Првог светског рата био је духовни отац у лечилишту за ментално оболеле. Надахнут идејом католичког модернизма значајно се ангажовао у том покрету, док је на пољу политичког католицизма био активиста и сарадник обеју моравских политичких странака – Народне католичке странке у Моравској и Хришћанско-социјалне народне странке у Моравској и Шлеској. Ове активности га нису ометале у пастирском

раду те је оцењен као перспективан свештеник и назирао се његов будући ангажман у окриљу католичке странке у Моравској. Стога је представљало веће изненађење када је по оснивању самосталне Чехословачке 1918. ступио у реформни покрет католичког клера с идејом дисциплинских и демократских измена у католичкој цркви и другачијег односа локалне цркве према папској курији. Прикључио се у радикалном крилу. Основао је сопствене новине *Právo národa*, у којима је пропагирао програм покрета. Пошто се на јесен 1919. показало да курија неће прихватити захтеве клера којим су се у живот цркве уводили *via facti*, подржао је идеју шизме и настанка нове цркве на темељима сецесије клера и верника Римокатоличке цркве. У јануару 1920. из здравствених разлога није учествовао у оснивању Чехословачке цркве, али се после пола године придружио њеним ревносним градитељима. Цркви је уступио своју периодику коју је преименовао у *Český zápas* и премда је остао у Моравској, учествовао је и у раду прашког Црквеног одбора на челу цркве. Након што је Чехословачку цркву захватила борба око теолошке оријентације, због чега се елита поделила на табор модерниста који су стремили формирању сасвим новог догматског система у духу рационализма и либерализма и модерне цркве за 20. век с једне стране, и на конзервативни табор који одбацује овакве новотарије заузимајући се за прихватање догми неких од традиционалних хришћанских цркава (православне, Чешке браће, старокатоличке, протестантских деноминација) с друге стране, Павлик је стао на страну модерниста. Релативно брзо након овога, на прелому 1920/1921. постало је јасно да је почео да преиспитује своје првобитно мишљење и приближно од половине 1921. године постаје водећа личност традиционалиста који су захваљујући привременој превази у водећим структурама цркве успели да као њен кредо спроведу никејско-цариградски симбол вере и склопе савез са Српском православном црквом. Захваљујући сарадњи тада већ изабраног епископа Чехословачке цркве Павлика са епископом Српске православне цркве Доситејем (Васићем, 1878–1945) дошло је до трансформације цркве у Чехословачку православну цркву. Павлик је у Српској православној цркви хиротонисан за епископа. Ова чињеница, заједно са обећањем патријарха у вези с могућностима реформисања литургије и прелазним периодом прилагођавања традиције и обичаја православља чешким црквеним обичајима (могућност концепта „чешког православља“), дефинитивно су завршили Гораздову (Павликову) религијску потрагу и колебање, тако видљиве у његовој верској мисли свих година Првог светског рата и након њега. Након сецесије православних верника из матичне Чехословачке цркве (1924), епископ Горазд је заузео водеће место

у православног покрету у чешким земљама. Имао је одлучујући улогу у спровођењу јурисдикције Српске православне цркве над чехословачком православном заједницом између два рата у чешким земљама, Словачкој и Поткарпатској Русији. Под вођством српског епископата приступио је формирању чешке православне епархије која је од 1929. године била организациони део Српске православне цркве. Захваљујући поверењу које је уживао због свог рада и лојалног иступања у црквеним и политичким круговима Чехословачке и Југославије, учествовао је на прелому 20-их и 30-их година у избору српских епископа у Поткарпатској Русији који су стремили консолидацији Мукачевско-прешовске епархије. Касније је био не само њихов ментор већ и близак сарадник. Почетком 30-их година као главни архитекта концепта финансирања епархија у Чехословачкој из државног буџета стао је иза припреме меморандума заједно с епископом Дамаскином (Грданичким, 1892–1969) и предложио га је чехословачкој влади. Документ је садржао предлог решења комплексног проблема исплате минималне зараде свештеницима у Поткарпатској Русији и допринео финансирању епархије из државног буџета. Деловање епископа Горазда у Српској православној цркви прекинула је његова трагична смрт 1942. године. Јужнословенска црква га је 1961. године прибројала својим новомученицима.

Pavel Marek

On the Cooperation of Bishop Gorazd (Pavlík) with the Serbian Orthodox Church

The path of Bishop Gorazd (Pavlík) to the Orthodox faith was not a direct one. He passed as a proselyte through the Roman Catholic and Czechoslovak churches. At the same time, he underwent a doctrinal conversion, with his definitive leaning towards Orthodoxy finally occurring after his Belgrade episcopal sanctification. He worked closely with the Serbian Orthodox Church. He contributed in a major way to the establishment of its jurisdiction in Czechoslovakia. His cooperation with the Serbian Orthodox bishops of Carpathian Ruthenia was of great importance. His coordination with Bishop Damaskin (Grđanički) of an approach was essential to solving the problem of financial support for the activities of the two Czechoslovak eparchies.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек и
Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Милан Совиљ

Из Лондона ка Београду и Прагу: Погледи водећих личности југословенске и чехословачке емиграције током Другог светског рата на могући послератни развој Југославије и Чехословачке

Лондонски егзил чехословачке и југословенске владе представљао је само један сегмент, у временском погледу практично краћу епизоду у међусобним контактима Југославије и Чехословачке током већег периода 20. века. И поред чињенице да се радило о добу које није било континуирано, бар када су у питању били директни контакти обе стране на територији Велике Британије (југословенска влада је од септембра 1943. до марта 1944. године боравила у Каиру), остварене везе између две стране нису биле занемарљиве. Контакти водећих чехословачких и југословенских емигрантских политичара, окупљених око председника републике у егзилу Едварда Бенеша (Edvard Beneš), односно југословенских председника влада у егзилу, почевши од Душана Симовића (1941–1942), преко Слободана Јовановића (1942–1943) и Милоша Трифуновића (1943) па све до Божидара Пурића (1943–1944), у чије време је југословенска влада била смештена у Каиру, нису били малобројни, али су се углавном одвијали у непрестаном ишчекивању промене политичке ситуације ка бољем за обе стране. Већ у време последњег југословенског председника избегличке владе у Лондону, Ивана Шубашића (1944–1945), прилике су биле знатно другачије, бар када се радило о Југославији, тако да су се у то време као нова, практично одлучујућа страна у чехословачко-југословенским контактима појавили југословенски комунисти на челу са Јосипом Брозом Титом.

Већина емигрантских политичара, која је у тим контактима учествовала, задржала је један вид резервисаности ка другој страни, али исто тако

повремено је та друга страна служила и као узор како треба радити на побољшању емигрантског статуса (пример чехословачке стране из југословенског погледа), или пак неразумевања сложености унутрашњих прилика (чехословачко разматрање комплексности разних југословенских питања и међусобних односа).

Сличности и разлике у почетној делатности чехословачке и југословенске избегличке владе у Великој Британији

За разлику од југословенских политичара, за које би се могло рећи да су сам крај југословенске међуратне државе дочекали у једној врсти расула и неспремности за емиграцију, која их је ускоро чекала након напада Немачке и њених савезника у ноћи између 5. и 6. априла 1941. године,¹ чехословачки политичари у егзилу на челу са Едвардом Бенешом у то време су већ имали велико искуство у политичкој борби као емигранти, с обзиром да су појединци још од октобра 1938. године, након Минхенског споразума и недуго затим спроведене немачке окупације Судета, боравили у емиграцији. Првобитна делатност чехословачких политичара у егзилу у Француској била је међутим поприлично ограничена. Тадашњи чехословачки главни савезници, Француска и Велика Британија су са резервом гледали на настанак и делатност Чехословачког народног одбора у Паризу од октобра 1939. године. Иако је Одбор имао за циљ да представља народе бивше Чехословачке (у том тренутку народе на окупираној чешкој и моравској територији, као и у Словачкој), као и да организује чехословачке војне јединице у емиграцији на француском тлу,² Велика Британија и

¹ Упор. старије радове на ову тему, на пример уводно разматрање Богдана Кризмана у збирци докумената посвећених југословенским владама у избеглиштву, као и неке друге публикације: *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, прир. Bogdan Krizman, Zagreb – Beograd 1981, с. 5–12; Н o p t n e r, Jacob B.: *Yugoslavia in crisis 1934–1941*. New York – London 1963, с. 202–243; Т e r z i ć, Velimir: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I. Ljubljana – Beograd – Titograd 1984, с. 314–444; Р e t r a n o v i ć, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd 1992, с. 97–110. Од новијих текстова вид. на пр.: Б ј е л а ј а ц, Миле: *25. и 27. март и Априлски рајн 1941. – Где су корени подељених погледа? 27. март 1941.*: Седамдесет година касније. Зборник радова са међународне научне конференције, прир. Момчило П а в л о в и ћ, Ивана П а н т е л и ћ. Београд 2012, с. 157–171.

² Вид. на пр. К у к л и к, Jan: *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha 1998, с. 48–49; D e j m e k, Jindřich: *Československá zahraniční politika 1939–1945 (cíle a výsledky)*. Československá vojenská zahraniční služba v letech

Француска нису признале ово политичко тело као избегличку владу. Споменути Одбор је међутим имао значајну улогу за почетни период стварања чехословачке емиграције и посебно у њеној организацији, без обзира на честе проблеме, који су се јављали у односима међу појединим чешким и словачким политичарима, у почетку између председника Одбора Едварда Бенеша и бившег чехословачког посланика у Паризу Штефана Осуског (Štefan Osuský), потом између Бенеша и водећег словачког политичара, бившег чехословачког предратног председника владе, Милана Хоџе (Milan Hodža, 1935–1938), који у раду самог Одбора није узео учешћа. Иако је тешко поредити почетне кораке чехословачке и југословенске избегличке политичке репрезентације (јер су се на крају крајева одвијали у различитим околностима и временском оквиру), могуће је истаћи, да је чехословачка емиграција већ у Паризу (од октобра 1939. до јуна 1940. године) покушавала да реши, са већим или мањим успехом, неке од битнијих проблема, који су се тицали чешко-словачких односа и посебно политички правац, којим би будућа Чехословачка требало да се развија (већ пред крај париског егзила и посебно са одласком већине политичара за Лондон, преовладаше су Бенешове идеје централизма, у односу на Хоџине федералистичке позиције, на којима је он заснивао своју концепцију уређења Чехословачке).³

Међутим, ни принудни одлазак за Лондон, након француског војног слома у јуну 1940. године, није гарантовао британско признање водећих чехословачких политичара као званичних представника регуларне избегличке владе. Новоформирана влада Јана Шрамека (Jan Šrámek, 1940–1945), римокатоличког свештеника и водеће личности Чехословачке народне странке, као и дугогодишњег министра разних међуратних чехословачких влада, била је првобитно призната од стране Велике Британије тек као привремена чехословачка избегличка влада 21. јула 1940. године након размене писама између Едварда Бенеша и тадашњег британског министра спољних послова лорда Халифакса (Edward Frederick Lindley Wood – 1st Earl of Halifax).⁴ Без обзира што би се такво признање могло сматрати за

1939–1945, sborník studií. Příspěvky účastníků z mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze, prir. Zlatica Z u d o v á - L e š k o v á , Petr H o f m a n . Praha 2008, c. 136.

³ Вид.: К у к л í к , Jan – N ě m e č e k , Jan: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Praha 1999, c. 67–69.

⁴ *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek I (16. června 1940–30. dubna 1941)*. prir. Jan N ě m e č e k , Jan K u k l í k , Helena N o v á č k o v á , Ivan Š ť o v í č e k . Praha 2006, dok. č. 16, dok. č. 17, dok. č. 20, dok. č. 22, c. 70–74, 78–80.

одређени успех чехословачке емиграције окупљене око Бенеша, ипак је и даље од стране Велике Британије и њене нове владе Винстона Черчила (Winston Churchill, 1940–1945) истицан термин нечега привременог. Са једне стране, Велика Британија се тада и сама налазила у врло тешкој позицији, с обзиром да јој је претила реална опасност од Немачке, тако да су све њене силе биле усмерене ка том циљу и отклањању немачке претње. С друге стране, признање чехословачке владе као регуларне и евентуално анулирање одредби Минхенског споразума из септембра 1938. године, на чијем крајњем исходу се потписала између осталих Велика Британија и тадашња влада Невила Чемберлејна (Neville Chamberlain, 1937–1940), значило би до одређене мере и британску потврду грешке из недавне прошлости, када је у питању била судбина међуратне Чехословачке. Међутим, док су Британци могли да признају привремену владу као представника чешког и словачког народа, али не и државе,⁵ за чехословачку страну се радило управо о признању континуитета саме државе из времена пре Минхенског споразума.⁶ Тек годину дана касније, 18. јула 1941. године, Велика Британија је признала Шрамекову владу као регуларну избегличку владу Чехословачке,⁷ чиме је практично потврђено питање континуитета Чехословачке као државе. Следећи корак, који је уједно био и један од најважнијих за чехословачке политичаре у егзилу, односио се на коначно поништавање одлука Минхенског споразума. Велика Британија је то званично учинила тек 5. августа 1942. године,⁸ у време када су одредбе тог споразума већ увелико изгубиле на смислу.

Као што је већ истакнуто, без обзира што је тешко поредити две избегличке политичке репрезентације у различитим временским оквирима

⁵ Вид.: S m e t a n a , Vít: *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague 2008, с. 194.

⁶ Вид.: B r a n d e s , Detlef: *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko, Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*, přeložili Marek Nekula, Alena Opletalová. Praha 2003, с. 67–68.

⁷ *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I (1940–1941)*, prir. Jan N ě m e č e k , Ivan Š ť o v í č e k , Helena N o v á č k o v á , Jan K u k l í k . Praha 2008, dok. č. 30, záznam ze schůze 25. července 1941, IV. Přílohy, E, с. 559–560. Вид. такође: *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek II (1. květen 1941–31. prosinec 1941)*, prir. Jan N ě m e č e k , Helena N o v á č k o v á , Ivan Š ť o v í č e k , Jan K u k l í k . Praha 2009, dok. č. 243, dok. č. 244, dok. č. 247, с. 86–88, 91–92.

⁸ *Československá zahraniční politika v roce 1942. Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1942)*, prir. Jan N ě m e č e k , Jan K u k l í k , Blanka J e d l i č k o v á , Daniela N ě m e č k o v á . Praha 2015, dok. č. 219, dok. č. 220, с. 10–14.

и посебно околностима, почетни кораци југословенских водећих политичара у емиграцији су били сасвим другачији него чехословачких. Као прва и основна разлика, југословенски политичари су се нашли у сличној (емигрантској) позицији, као и њихове чехословачке колеге, али тек две године, у појединим случајевима (на пример када се радило о поређењу са Бенешом), две и по године након одласка водећих чехословачких политичара у емиграцију. Након краткотрајног Априлског рата 1941. године против Немачке и њених савезника, тадашња влада Душана Симовића и већина њених министара, као и тек крунисани млади краљ Петар II Карађорђевић, били су принуђени да напусте Југославију и да започну своју делатност у егзилу. Пут ка Лондону водио их је преко Грчке и Блиског Истока. Приликом краткотрајног боравка у Јерусалиму успостављени су 24. априла 1941. године први неформални контакти југословенске (већ тада избегличке) владе и емигрантских органа Чехословачке, који су већ 19. маја исте године за југословенске представнике и пре свега министра иностраних послова Момчила Нинчића означавали обнову односа две земље.⁹ Иако је Југославија у периоду од средине марта 1939. до почетка априла 1941. године имала своје дипломатско представништво у Прагу (првобитно до маја 1939. године – посланство, након тога генерални конзулат), с Протекторатом Чешка и Моравска није могла да успостави регуларне дипломатске везе, с обзиром да протекторат није био субјекат међународног права а на међународној сцени га је заступала Немачка.¹⁰

Са доласком главних емигрантских представника већ тада окупиране Југославије у Велику Британију у последњој декади јуна 1941. године (до Лондона су међу првима стигли млади краљ Петар II, председник владе Симовић, потпредседник владе Слободан Јовановић, као и неколико министара, међу којима је био и министар спољних послова Нинчић; остатак владе је постепено пристизао током лета исте године),¹¹ могли су да

⁹ Вид. С о в и љ , Милан: *Поћед ка грујоме: Јујословенска избећичка влада очима чехословачких јолићичара и дипломата у емиграцији у јоко Друјој свејској рајта*. Војноисторијски гласник, 2018. бр. 2, с. 115–116; С о в и љ , Милан: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války: Očekávání, možnosti a realita*. Soudobé dějiny, 2019, бр 4, с. 484.

¹⁰ С о в и љ , Милан: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Praha 2016, с. 61, 241–242.

¹¹ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, с. 15–16; W h e e l e r , Mark C.: *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*. Boulder 1980, с. 121; П о п о в и ћ , Небојша А.: *Слободан Јовановић и јујословенска држава*. Београд 2003, с. 247; Упор. В r a n d e s , D: *Exil v Londýně 1939–1943*, с. 131.

отпочну и први директни званични контакти представника чехословачке и југословенске владе у егзилу. Међутим, већ тада је било јасно, да југословенски представници, за разлику од својих чехословачких колега, имају сасвим другачији статус у очима британске владе. И пре него што је Симовићева избегличка влада стигла до Лондона, британска влада ју је признала као званичног представника Краљевине Југославије,¹² државе, која је тада *de facto* била окупирана и подељена на окупационе зоне између Немачке и њених савезника, уз формирање Независне државе Хрватске као марионетске државне творевине. Тај другачији однос Британаца према југословенским политичарима, у односу на чехословачке, који су како је већ напоменуто, више од годину дана по доласку у Лондон имали статус представника привремене чехословачке владе, ни у ком случају регуларне избегличке, могао би да се тумачи на разне начине. Прилике на лето 1941. године биле су повољније за Велику Британију, него што је то било годину дана раније, када је постојала реална немачка опасност и када су се над британском територијом водиле велике борбе у ваздуху. Уједно, британска влада је на лето 1941. године могла више пажње да посвети другим избегличким владама и њиховим потребама, него што је то био случај годину дана раније.

Још неки други детаљи имали су велики утицај на другачији став Велике Британије према Југославији у поређењу са Чехословачком. Државни удар 27. марта 1941. године, одбацивање потписа о приступању Тројном пакту и након тога југословенски отпор током прве половине априла исте године надмоћнијој немачкој војсци и њеним савезницима, који је на изненађење многих био краткотрајан, практично су обезбедили одређени вид кредита влади Душана Симовића у Великој Британији. То је могло да се види и по начину, на који су југословенски емигрантски политичари дочекани у Лондону, као и на основу почетног односа Велике Британије према њима. Велико поштовање уживао је пре свега Душан Симовић, уз чије име је обично истицан и његов чин генерала, али и особе, која је у тешким тренуцима за југословенску земљу одлучила да буде на њеном челу.¹³ Промене, које је у међувремену доживела Симовићева влада са погибијом двојице министара на почетку и крају Априлског рата, као и чињеницом, да је неколицина министара одлучила да ипак не оде у емиграцију и остане

¹² Архив Југославије (АЈ), фонд (ф.) Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон (број фонда 341), фасцикла 8, архивска јединица 28 (341–8–28), Југославија у рату 1941. године, Лондон, 23. 4. 1941.

¹³ P a v l o w i t c h , Stevan K.: *Yugoslavia*. London, c. 123; W h e e l e r , M. C.: *Britain and the War for Yugoslavia*, c. 121.

у већ тада извесно окупираној земљи,¹⁴ нису битније утицале на однос Велике Британије према њој.

Велико поштовање је тада уживао и млади краљ Петар II који је нека своја сећања на почетке лондонског егзила забележио у својим мемоарима.¹⁵ Међутим, не треба заборавити, да се радило, у том тренутку, о и даље практично малолетној особи, која је силом прилика проглашена за пунолетну и крунисана непосредно након мартовских демонстрација. Заслуге младог краља Петра II за промене у врху државе и пре свега у спољној политици према нацистичкој Немачкој непосредно након 27. марта 1941. године нису ни постојале.¹⁶ И поред тога, његово (званично) пунолетство, прослављено је у Лондону 16. септембра 1941. године на врло свечан начин. Тој церемонији присуствовале су битне политичке личности: британски краљ са породицом, премијер Черчил и његова влада, као и скоро целокупни дипломатски кор и представници влада у егзилу у Лондону, укључујући и чехословачког председника Бенеша.¹⁷ Могло би се рећи, да је цела церемонија могла да код присутних остави утисак великог угледа, који су југословенски емигрантски политичари и краљевска породица уживали код британске владе и њене краљевске породице, на шта је у сасвим другачијем контексту упућивао министар Нинчић нешто више од годину дана касније, новембра 1942.¹⁸ Међутим, исто тако, таква церемонија, која би се могла означити и за уобичајену, када су у питању краљевске породице, није могла да прикаже другу страну „медаље“ југословенске владе у егзилу, када се радило о њеним унутрашњим питањима, тј. о врло лошим односима између појединих југословенских министара. За разлику од југословенских политичара у емиграцији, њихове чехословачке колеге, иако без сличних почести од стране британске владе, нису били у таквој мери оптерећени разним проблемима у погледу националних питања (иако су такви проблеми свакако постојали), као и у погледу развоја Другог

¹⁴ Вид. Поповић, Н. А.: *Слободан Јовановић и југословенска држава*, с. 242.

¹⁵ Карађорђевић, Петар II: *Мој животи: Мемоари. A King's Heritage: The Memoirs*, прир. Душан Бабац. Београд 2013, с. 118.

¹⁶ Исто, с. 88, 92–95.

¹⁷ Grol, Milan: *Londonski dnevnik 1941–1945*. Prir. Vojislav Grol. Beograd 1990, с. 23. Вид. Радојевић, Мира: *Српско-чешка сарадња током Другој светској рати: прилози проучавању. У: Ог Мораве до Мораве II: Из историје чешко-српских односа. Od Moravy k Moravě II: Z historie česko-srbských vztahů*, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, Вацлав Штјепанек. Нови Сад 2011, с. 145; Радојевић, Мира: *Милан Грол*. Београд 2014, с. 264.

¹⁸ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, прир. Komnen Pijevac, Dušan Jončić, Beograd 2004, dok. br. 94, с. 212.

светског рата у домовини, што је за југословенске емигрантске политичаре представљало, како ће се временом показати, непремостиви јаз.

Док је Велика Британија означавана као пожељни савезник и југословенској и чехословачкој избегличкој влади, ситуација је била сасвим другачија када се радило о могућој сарадњи са једном другом великом европском силом – Совјетским Савезом. Чехословачки политичари у егзилу, пре свега председник Бенеш, били су у том погледу прагматичнији него њихове југословенске колеге. У време када су Бенеш и његови блиски сарадници покушавали да коначно добију веће међународно признање, у првом реду од Велике Британије, током јула 1941. године трајали су такође преговори и са совјетском страном око признања чехословачке избегличке владе *de iure*.¹⁹ Практично истог дана, када је Велика Британија признала чехословачку избегличку владу као регуларног представника Чехословачке (18. јула 1941), чехословачки министар спољних послова Јан Масарик (Jan Masaryk) и совјетски посланик у Лондону Иван Мајски (Иван Михайлович Майский), потписали су чехословачко-совјетски уговор, којим је Совјетски Савез признао *de iure* чехословачку избегличку владу, уз обавезу размене дипломатских представника, обезбеђивања неопходне помоћи партнерској страни у рату против Немачке, као и формирања чехословачке војне јединице на совјетском тлу, чију команду је требало да одреди чехословачка страна уз сагласност совјетске владе.²⁰

Југословенска страна је на почетку свог егзила ка сличном совјетском покушају сарадње била резервисана, свакако више него што је то био случај са њиховим чехословачким колегама. Иако је Југославија, у време када је и даље била суверена и слободна држава, успоставила дипломатске односе са Совјетским Савезом 24. јуна 1940. године,²¹ као и поред чињенице, да је непосредно пред почетак немачког напада на њену територију у ноћи између 5. и 6. априла 1941. потписала уговор са совјетском страном о пријатељству и ненападању,²² југословенска избегличка влада

¹⁹ *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek II (1. květen 1941–31. prosinec 1941)*, dok. č. 228, dok. č. 230, dok. č. 234, dok. č. 238, dok. č. 239, с. 65–66, 68–71, 74–78, 81–83. Вид. Brandes, D.: *Exil v Londýně 1939–1943*, с. 116–117.

²⁰ *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek II (1. květen 1941–31. prosinec 1941)*, dok. č. 246, с. 89–91.

²¹ Вид. на пр. Ц в е т к о в и ћ, Славољуб: *Југославија 1939–1941. Совјетска присујиносћ у југословенском политичком животоу на њочейку Другој свејској раји*, Београд 1999, с. 148.

²² Вид. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata. Knjiga 2*, пр. Antun M i l e t i ć, Београд 1987, с. 463–464.

на челу са генералом Душаном Симовићем била је на одређеној дистанци према Совјетском Савезу, када је у питању била могућа сарадња током рата. Разлози таквог југословенског става су могли да се крију у једном свеопштем антикомунистичком карактеру практично сваке међуратне југословенске владе, али и влада у избеглиштву. Генерал Симовић је након војног пуча 27. марта 1941. у редове нове владе укључио скоро све представнике разних странака са изузетком левице (Комунистичка партија Југославије је тада и даље била забрањена странка), као и без екстремне радикалне деснице.²³ Слична ситуација остала је и након одласка у емиграцију, све до јула 1944. године, када су прве особе, блиске југословенским партизанима и комунистима, биле увршћене у састав нове владе већ споменутог Ивана Шубашића.²⁴

Југословенски представници у емиграцији су већ на почетку свог егзила имали релативно бројне контакте са совјетским представницима, пре свега са послаником Мајским,²⁵ али већ тада је код њих био присутан одбојни став према већој сарадњи. За разлику од чехословачке избегличке владе, југословенска влада у егзилу није била за формирање свог народног одбора у Москви, али ни за стварање југословенске војне јединице на совјетској територији. У званичном југословенском одговору, који је посланик у Лондону Иван Суботић предао Мајском, проистицало је да југословенска избегличка влада сматра такав план за тешко остварив, јер је број југословенских држављана у Совјетском Савезу био недовољан. У основи се међутим радило о бојазни југословенских емигрантских политичара, да би евентуални војници, који би се обучавали и припремали у Совјетском Савезу за касније учествовање у војним акцијама у Југославији, били под јаким совјетским утицајем и комунистичком пропагандом, што би имало, како се претпостављало, врло негативне последице по развој ратних прилика на југословенској територији.²⁶

Југословенски резервисани став према сарадњи са Совјетским Савезом могао је осетити и сам Бенеш приликом једног од првих званичних сусрета у Лондону 4. јула 1941. године са председником владе Симовићем (сусрету и ручку у хотелу Клерисис присуствовао је и Момчило Нинчић, који се са Бенешом већ знао дуго низ година из времена када су обојица

²³ Вид. састав владе Душана Симовића од 27. марта 1941. године и њене промене након одласка у емиграцију. *Владе Краљевине Југославије у Друћом свейском рајуу 1941–1945*, прир. Коста Н и к о л и ћ, Београд 2008, с. 9–14.

²⁴ *Истџо*, с. 199.

²⁵ Вид. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, с. 17–18.

²⁶ B r a n d e s, D.: *Exil v Londýně 1939–1943*, с. 118.

као министри спољних послова својих земаља са почетка међуратног периода учествовали у развоју војно-дипломатског савеза – Мале Антанте). Иако су високи југословенски емигрантски политичари, као и Бенеш, били сличног става у погледу победе Совјетског Савеза (нема сумње, да су се тих дана неке од важнијих вести везивале за почетак немачког напада на Совјетски Савез), чехословачки председник, који је саставио извештај након споменутог састанка, био је мишљења да Симовић и Нинчић имају страх од комунизма.²⁷ Истог дана када је Совјетски Савез потписао већ споменути уговор са Чехословачком (18. јула 1941), југословенска влада у избеглиштву је прихватила понуду совјетске владе да за Москву пошаље свог дипломатског представника без неопходности потписа сличног уговора као у случају Чехословачке. Практично, овим кораком су обе стране сматрале да су обновили дипломатске односе.²⁸

Временом је негативни однос према југословенско-совјетској сарадњи постао обостран, с обзиром да је од јануара 1942. године у југословенску избегличку владу као министар војске, морнарице и ваздухопловства био укључен генерал Драгољуб Михаиловић, водећа личност четничког покрета у Југославији, што је наишло на неодобравање совјетске стране. У грађанском рату, који се разбуктао на већем делу југословенске територије између партизана Јосипа Броза Тита, чију основу идеологије је чинио комунизам, и четничког покрета, који је био изразито националистичког и монархистичког карактера, Совјетски Савез је свакако подршку давао југословенским партизанима и комунистима, што се одразило и на каснији совјетски однос према југословенској избегличкој влади.²⁹

Питање обнове државе, могућности федерације, конфедерације и територијалног коридора у југословенско-чехословачким емигрантским контактима

Први директни и незванични југословенско-чехословачки емигрантски контакти, како је већ било споменуто, остварили су се у Јерусалиму

²⁷ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), f. Edvard Beneš, oddíl II – veřejná činnost 1939–1945 (EB II), karton (k.) 113, signatura (sign.) V 86/2, Jugoslávie, záznamy rozhovorů prezidenta Edvarda Beneše a Huberta Ripky z let 1941–1944, Oběd s gen[erálem] Simovićem a min[istrem] Ninčičem, Hotel Cleridges, Londýn, 4. 7. 1941. Вид. *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek II (1. květen 1941–31. prosinec 1941)*, dok. č. 227, c. 63–64.

²⁸ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, c. 18; D. Brandes: *Exil v Londýně 1939–1943*, c. 118.

²⁹ Вид. на пр. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, dok. 173, c. 281–282.

24. априла 1941. године и убрзо након тога током маја исте године, када је потврђено и формално обнављање односа две (у том тренутку *de facto* окупиране) државе, да би тек након доласка југословенске избегличке владе у Лондон дошло до чешћих сусрета водећих личности обе емигрантске владе.³⁰

Управо током споменутих сусрета водећих личности чехословачких и југословенских избегличких органа, могуће је уочити и начин њиховог размишљања, када се радило о питањима даљег развоја Чехословачке и Југославије у времену, које је требало да уследи са завршетком самог рата. Битне забелешке кроз разне извештаје за собом су оставиле управо неке од водећих личности обе емиграције, пре свега Едвард Бенеш, потом већ споменути министар спољних послова Чехословачке у емиграцији Јан Масарик, као и државни секретар при Министарству иностраних послова у емиграцији, Хуберт Рипка (Hubert Ripka),³¹ али и неколицина чехословачких дипломата и службеника Министарства иностраних послова у емиграцији, који су у прошлости остварили разне контакте са југословенском средином, као што је био случај са последњим предратним чехословачким послаником у Београду, Јарославом Липом (Jaroslav Lípa), који је на функцији посланика при југословенској избегличкој влади био током већег дела Другог светског рата.³² Са југословенске стране, превасходно у архивским документима (касније углавном издатим као едиције докумената),³³

³⁰ Вид. Р а д о ј е в и ћ , М.: *Српско-чешка сарадња током Другој светској рату*, с. 147; Р о с р и ч а л , Јоnáš: *Odtažitost a vyčkávání: vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943. Slovanský přehled*, 2016, бр. 3, с. 466–468; 474–475; С о в и љ , М.: *Поилег ка групоме*, с. 115, 118–119, 122–124; С о в и л ј , М.: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války*, с. 484, 487–488.

³¹ Ради се о архивској грађи сачуваној превасходно у неколико прашких архива: Архив Института Томаша Гарика Масарика, Народни архив и Архив Министарства спољних послова Чешке Републике.

³² О дипломатској делатности Јарослава Липе и његовим везама са југословенском средином вид. Р о с р и ч а л , Јоnáš: *Vyslanceká mise Jaroslava Lípy u jugoslávské vlády v letech 1938–1945. У: Od moravských luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*, прir. Petr S t e h l í k ve spolupráci s Liborem J a n e m a Ladislavem H l a d - k ý m . Brno 2019, с. 81–88.

³³ Највећи број југословенских докумената о Чехословачкој и чехословачкој избегличкој влади током Другог светског рата, уједно би се могло рећи и најзначајнијих, налази се у оквиру фонда Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945, који се у данашње време чува у Архиву Југославије у Београду (документа, која се углавном односе на војна питања смештена су у оквиру истоименог фонда у Војном архиву у Београду). Нека од врло битних докумената су објављена у већ споменути збиркама докумената (*Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, прir. Bogdan

као и у појединим мемоарима,³⁴ забележене су неке мисли и изјаве водећих југословенских емигрантских политичара које су везане за споменуту тематику.

Обе стране су бар током прве две или три године свог егзила исказале неколико различитих концепција могућег развоја Југославије и Чехословачке након рата. Међутим, са веће временске раздаљине сасвим је јасно, да су њихове представе биле углавном далеко од реалности. Тако је на пример нови или можда би било исправније написати дотадашњи чехословачки посланик при југословенској влади, Јарослав Липа, на дан, када је његова функција посланика при југословенској избегличкој влади обновљена 3. септембра 1941. године,³⁵ разговарао у Лондону са југословенским министром спољних послова Нинчићем, између осталог и о будућем међународном положају Југославије. Према Нинчићевим речима, које је Липа записао у извештају за своје Министарство спољних послова, Југославија би евентуално могла да буде део конфедерације балканских држава, у којој би са Грчком чинила стуб те конфедерације. Њени даљи чланови би могли да буду још Бугарска, Турска и евентуално Румунија. Нинчић је рачунао са опстанком тадашње Бугарске, као и њене династије на челу са царем Борисом III, без обзира што је тадашњи бугарски режим био део коалиције окупљене око сила Осовине, али исто тако је истицао, да Југо-

К р и з м а н . Zagreb – Beograd 1981; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, прир. Komnen P i j e v a c , Dušan J o n č i ć . Beograd 2004), као и још неким другим. Вид.: *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, прир. Branko P e t r a n o v i ć , Beograd – Zagreb 1981.

³⁴ Чехословачку избегличку владу и неке од чехословачких политичара у егзилу, углавном Едварда Бенеша, спомињала је неколицина југословенских политичара у избеглиштву у својим забелешкама, које су углавном објављене у емиграцији или у Србији дуги низ година након смрти самих аутора. Вид. на пр. Ј о в а н о в и ћ , Слободан: *Зайиси о проблемима и људима 1941–1944. Прир. Рагоје Л. Кнежевић, Косића Св. Павловић, Миодраг Ал. Пуковић, Десимир Д. Тошић*. Лондон 1976; G r o l , М.: *London-ski dnevnik 1941–1945*; Т р и ф у н о в и ћ , Милош: *Емигрантске усјомене*. Земун 1998; П а в л о в и ћ , Коста Ст.: *Онакви какве сам их знао*, прир. Ст. К. П а в л о в и ћ . Beograd 2004; Г а в р и л о в и ћ , Милан: *Лондонски дневник*, прир. Алекса Г а в р и л о в и ћ , Косара Г а в р и л о в и ћ . Beograd 2013; К а р а ђ о р ђ е в и ћ , Петар II: *Мој животи: Мемоари. A King's Heritage: The Memoirs*, прир. Душан Б а б а ц . Beograd 2013.

³⁵ Národní archiv (NA), fond (f.) Předsednictvo ministerské rady – Londýn (PMR-L), k. 56, Diplomatické zastoupení u královské jihoslovanské vlády, číslo (č.) 1/41, Londýn, 3. 9. 1941. Вид. С о в и љ , М.: *Поілег ка гпуіоме*, с. 125; S o v i l j , М.: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války*, с. 489; P o s p i c h a l , J.: *Vy-slanecká mise Jaroslava Lípy u jugoslávské vlády v letech 1938–1945*, с. 86.

славија нема претензија ка укључивању бугарске територије у оквир својих граница.³⁶

Свакако да оваква концепција могуће послератне сарадње неколицине балканских земаља није била резултат рада и залагања југословенских политичара у емиграцији током Другог светског рата. Сличне идеје постојале су много пре самог Другог светског рата и пре свега су се везивале за разне социјалдемократске покрете балканских народа и земаља у 19. веку, као и почетком 20. века,³⁷ као и комунистичке покрете у периоду између два светска рата. Међутим, сам развој Другог светског рата на југословенској територији и пре свега све већи значај, који је временом стицао партизански покрет Јосипа Броза Тита, али и други комунистички покрети у различитим деловима Балкана, нису оставили простора за сарадњу међу балканским земљама, какву су вероватно југословенски политичари у емиграцији замишљали током Другог светског рата (свакако да њихову основу сарадње није требало да чини комунистичка идеологија, која је након 1945. године добила на значају у свим балканским земљама са изузетком Грчке).³⁸

Међутим, постојале су и неке друге идеје југословенске спољнополитичке оријентације о могућем послератном поретку. Потпредседник југословенске владе у избеглиштву Јурај Крњевић, уједно најзначајнији представник Хрватске сељачке странке у југословенској емигрантској влади, предочио је 13. октобра 1941. чехословачком државном секретару Рипки нешто другачију идеју, него већ споменуто Нинчићеву. Крњевићеве мисли су биле више усмерене ка идеји шире конфедерације, која би Југославији обезбедила могућност учешћа у стварању, како се у Рипкином извештају истицало, „своје Средње Европе.“³⁹ Наиме, по Рипкиним речима, Крњевић је био таквог мишљења, да Хрвати и Словенци неће дозволити настанак искључиво балканске федерације, јер су Хрватска и

³⁶ NA, PMR-L, k. 69, rok 1941, č. 2754/dův/41, Z rozhovoru s jihoslovanským zahraničním ministrem dr. Ninčičem, Londýn, 3. 9. 1941; AÚTGM, f. EB II, k. 454, inv. č. 3813, sign. XVIII, Jugoslávie, č. 2754/dův/41, Z rozhovoru s jihoslovanským zahraničním ministrem dr. Ninčičem, Londýn, 3. 9. 1941. Вид.: С о в и љ , М.: *Поїлег ка груїоме*, с. 126.

³⁷ Вид. на пр. М а н ч е в љ , Константинъ: *Паневроїа и Балканска федерација (идеї или реализација)*. Софија 1931; N a d o v e z a , Branko: *Balkanski socijalisti i balkanska federacija*. Beograd 1997.

³⁸ О идејама и покушајима сарадње пре свега комунистичке Југославије, Бугарске и Албаније у оквирима могуће Балканске федерације вид.: Р е т r а н о в і ć , Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Šabac 1991.

³⁹ AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, 13. 10. 1941.

Словенија много ближе Чехословачкој, него Грчкој или Турској.⁴⁰ Слични став Крњевић је поновио пред Бенешом средином маја 1942. године, када је између осталог истакао неопходност југословенске оријентације ка Средњој Европи а не само ка Балкану, како су то наглашавали српски политичари у југословенској избегличкој влади (највероватније је мислио на већ представљене Нинчићеве ставове пред чехословачким политичарима).⁴¹ Крњевић је истицао још једну земљу, на коју би се могло рачунати током будуће сарадње – Мађарску, али са очигледно промењеним унутрашњим уређењем, у односу на оно, које је било током Другог светског рата. Међутим, таква идеја није наишла на разумевање и одобравање самог Бенеша, који је у извештају, забележеном након разговора ове двојице емигрантских политичара, истакао да је и даље резервисан, посебно након свега што се догодило после конференције у Минхену (нема сумње, да је Бенеш мислио на мађарске претензије и на крају крајева мађарско заузимање једног дела јужне словачке територије новембра 1938. године, као и неких других делова Словачке и Поткарпатске Русије након средине марта 1939).⁴²

Бенешова резервисаност, која је иначе била врло присутна у контактима са југословенским политичарима у емиграцији а која је вукла своје корене управо из времена судетске кризе и конференције у Минхену,⁴³ исказала се такође средином маја 1942. године приликом сусрета чехословачког председника са Михом Креком, некадашњим високим функционером Словенске народне странке и предратним министром, а тадашњим потпредседником у избегличкој влади Слободана Јовановића. Из Бенешових забелешки је произишло, да су Крекове идеје о могућој југословенско-чехословачкој сарадњи већ биле спомињане у њиховим ранијим сусретима,⁴⁴ пре свега стварање „блока од Гдањска до Трста“. Трст је по Крековој замисли, требало да буде слободан град и уједно на располагању по свему судећи свим савезничким земљама. На територију Аустрије, Крек је гледао као на простор, који би између осталих, требало да поделе Југославија и

⁴⁰ *Исџо*. Вид.: С о в и љ , М.: *Поћег ка грујоме*, с. 126.

⁴¹ АЋТГМ, ф. ЕВ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středú dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

⁴² *Исџо*.

⁴³ Вид. S o v i l j , М.: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války*, с. 484–489.

⁴⁴ Вид. на пр. сусрет Михе Крека са Бенешом и Рипком 19. јануара 1942. године, коме је присуствовао и Момчило Нинчић. АЋТГМ, ф. ЕВ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Hubert Ripka, Jihoslované, 19. 1. 1942.

Чехословачка,⁴⁵ тако да Беч и Доња Аустрија припадну Чехословачкој, док би део Корушке и Штајерска ушле у састав Југославије.⁴⁶ Бенеш је и овог пута, слично ситуацији са спомињањем Мађарске као послератног савезника, могло би се рећи сасвим разумно остао по страни, тј. резервисан.

Једна од ретких замисли, која је директно повезивала Југославију и Чехословачку у том тренутку у погледу неке форме међудржавне сарадње, тичала се одређених идеја о територијалном коридору између ових земаља. Овакву концепцију коридора, који би водио преко територије Мађарске и Аустрије, изнео је појединим чехословачким политичарима у емиграцији током првих неколико месеци 1942. године Милан Гавриловић, једно време водећа личност Савеза земљорадника, бивши југословенски посланик у Москви, тада министар правде у влади Слободана Јовановића. Гавриловићева концепција се ослањала на већ постојеће сличне нереализоване идеје из времена Првог светског рата, о којима је између осталог писао и први чехословачки председник Томаш Гарик Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 1918–1935) непосредно након 1918. године.⁴⁷ Из извештаја државног секретара Рипке, који је 15. јануара 1942. године разговарао са Гавриловићем, између осталог и о споменутом коридору, проистицало је да се један од основних циљева настојања југословенског министра око коридора односио, поред чињенице да би се створила директна веза између Југославије и Чехословачке, и на заштиту од Мађара, тј. како би се „Мађари одвојили од Немаца“. У том случају, према Гавриловићевим речима, Мађари би били принуђени да се окрену или Југославији или Румунији, што би према његовој процени могло да се догоди кроз једну или две будуће мађарске генерације.⁴⁸ У врло сложеним односима 1942. године, када су чехословачке дипломате у емиграцији покушавале да успоставе добре односе са пољском избегличком владом, али уједно и да пронађу заједничку реч са Совјетским Савезом, било какво истицање

⁴⁵ У документу се спомињала и Баварска. АУТГМ, ф. ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

⁴⁶ Исто. Вид. P o s p í c h a l, J.: *Odtažitost a vyčkávaní*, с. 492.

⁴⁷ G a r r i g u e M a s a r y k, Tomáš: *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918. Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk*. Praha 2005, с. 342. Вид.: P a d o j e v i ě, Мира: *Српско-чешка сарагња у Првом светском рају*. У: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005. Brno 2006, с. 288–289, 292–294.

⁴⁸ АУТГМ, ф. ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Hubert Ripka, Jihoslované, 15. 1. 1942.

територијалног коридора, који би угрозио могуће послератне односе Чехословачке са суседним земљама (управо са Пољском и Совјетским Савезом), није наишло на веће разумевање Бенеша и његових сарадника. Током споменутог сусрета Гавриловића и Рипке 15. јануара 1942. чехословачки политичар је истакао да такву замисао није могуће реализовати, као и да такво вештачко одвајање једног народа од другог (Мађара од Немаца) не би значило одвраћање Мађара од Немаца, већ да би Мађари једног дана управо од Немаца тражили помоћ.⁴⁹

Недуго након овог састанка, питање коридора је споменуто и приликом сусрета Бенеша и Нинчића 19. јануара исте године, када је чехословачки председник истакао да не верује у његово остварење, већ да је од целе мађарске територије потребно направити коридор, док би Аустрија требало да буде самостална, али привредно повезана са Чехословачком и политички неутрална као Швајцарска.⁵⁰ Међутим, већ 13. маја 1942. Бенеш је потврдио негативан чехословачки став према коридору приликом споменутог разговора са потпредседником југословенске владе Креком, када је само кратко истакао, да „коридор није могуће остварити“.⁵¹ Гавриловићева идеја није наишла ни да добар одјек код његових југословенских колега, пре свега код Нинчића, са којим је имао бројне размирице, што је приметио и сам Рипка у разговору са југословенским министром спољних послова јануара 1942. године, када је Нинчић означио Гавриловићеве идеје о територијалном коридору за фантазије.⁵²

Чехословачка избегличка влада међутим није имала разлог да не подржи грчко-југословенски уговор о настанку Балканске уније 15. јануара 1942. године,⁵³ чији је текст имала на располагању на енглеском језику, као и у преводу на чешки језик а који је могао да јој послужи између осталог као одређена врста модела за сарадњу са пољском страном.⁵⁴ И поред

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ АУТГМ, ф. ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozhovor s Ninčičem, 19. 1. 1942.

⁵¹ АУТГМ, ф. ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

⁵² АУТГМ, ф. ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Hubert Ripka, Jihoslované, 19. 1. 1942. Вид. P o s p í c h a I, J.: „Odtážitost a vyčkávaní“, 491–492.

⁵³ P a d o j e v i h, M.: *Српско-чешка сарадња током Другој светској рати: њрилој њроучавању*, с. 151–152; P o s p í c h a I, J.: *Odtážitost a vyčkávaní*, с. 486–487.

⁵⁴ Вид. АУТГМ, ф. ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Hubert Ripka, Jihoslované, 19. 1. 1942; NA, PMR-L, к. 69, rok 1942,

тога, наводна позадина потписа овог уговора давала је чехословачким политичарима за право да и даље буду обазриви према својим југословенским колегама у емиграцији када се радило о могућој сарадњи. Како је Рипка 17. јануара 1942. године известио Бенеша, грчки представници су наводно пристали на потпис уговора тек након дугих преговора, када су сазнали да постоји могућност да се југословенски политичари окрену сличном уговору са Бугарима. Ка таквом мишљењу их је навела делатност министра Гавриловића усмерена ка Бугарској и наводно могућност стварања федерације између Југославије и Бугарске.⁵⁵

Питање, које је било од изузетне важности за југословенску избегличку владу, могло би се такође рећи, много реалнијег карактера, него што су били разговори о разним врстама федерација у међународним оквирима, односило се на могуће унутрашње уређење Југославије. Током Другог светског рата унутар југословенске избегличке владе вођене су честе дебате о односима међу појединим народима Југославије, где је исто тако долазило до великих неслагања, оптуживања и расправа, посебно министара различитих националности,⁵⁶ али и оних који су припадали истим народима,⁵⁷ што су могли да примете и чехословачки политичари у еми-

č. 284/42/D, Úmluva mezi Královstvem Jihoslovanským a Královstvem Řeckým o vytvoření Balkánské unie, Londýn, 30. 1. 1942; NA, f. Archiv Huberta Ripky (AHR), k. 135, sign. 1-11-10-3, č. 217/dův/42, Agreement between the Kingdom of Yugoslavia and the Kingdom of Greece concerning the constitution of the Balkan Union. Упор. *Československá zahraniční politika v roce 1942. Svazek I, (1. leden–31. červenec 1942)*, prir. Jan Němec et al., Jan Klíček, Helena Nováčeková, Ivan Šťovíček. Praha 2010, dok. č. 15, c. 90–93.

⁵⁵ АУТГМ, ф. ЕВ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Řecko-jugoslávská dohoda, 17. 1. 1942.

⁵⁶ Вид. на пр. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, dok. 54, c. 103–111.

⁵⁷ Према сећању Слободана Јовановића, које је записао непосредно након Другог светског рата у емиграцији, односи између појединих југословенских министара били су врло лоши. У том представљању унутрашњих прилика дотакао се и успеха који је остварио чехословачки председник Бенеш: „Докле је био у влади Нинчић је имао у Гавриловићу, Гролу и Крњевићу одлучне њрошћивнике. Гавриловић је имао своју њолићику која се није слајала са Нинчићевом. То се истио не може рећи за Крњевића и Грола. Крњевић је ѡражио за Хрватие било ѡслансићво у Вашингтону или оно у Лондону – и како Нинчић није хћтео да ѡа задовољи, он је сћтао да ѡа најага. Грол је улавном био за истиу ѡолићику за коју и Нинчић; он је једнако истићцао за ѡимер Бенеша, коју је ѡ ѡетовом мишљењу, врло вешићо угесио да буде у истић мах добро и с Русима и с Енћлезима; али иако је био за истиу ѡолићику за коју и Нинчић, он је у ѡоку времена ѡако намрзнуо Нинчића лично да од ѡета није ѡримао никоју ѡолићику ни добру ни рћаву. Гавриловић, ѡак, налазио је да је Нинчићева ѡолићика из основа ѡоћрешна. Гавриловић није веровао у моћућностић ѡрајноћ сћоразума између Енћлеза и Руса.“ Јо - ва н о в и ћ , С.: Зайси о ѡроблемима и ѡудима 1941–1944, с. 78.

грацији током сусрета са југословенским колегама.⁵⁸ Исто тако, чехословачки политичари су могли да увиде да су њихове југословенске колеге, без обзира на честе несугласице, кризе влада, истицања српске, хрватске или словеначке политике,⁵⁹ ипак подржавали опстанак Југославије као заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.⁶⁰ У једном разговору између чехословачког посланика Липе и министра саобраћаја Милана Грола крајем маја 1942. југословенски политичар се осврнуо на послератно уређење односа између Срба, Хрвата и Словенаца, наглашавајући да ће о томе одлучити сам народ у Југославији.⁶¹ Слично Гролу, и други југословенски политичари у егзилу, бар током већег дела Другог светског рата, рачунали су на повратак у домовину и обнову Југославије. Тако је и сам млади краљ Петар II на једној манифестацији у Лондону почетком новембра 1942. године истицао, готово са сигурношћу, да ће Југославија бити обновљена, не толико по праву легитимитета, колико због својих жртава, које је поднела током рата.⁶² Свакако да је себе и избегличку владу видео као део обнове, будући да је тада изјавио: „*То је обавеза, које се њих ваљамо са њуно енергије и одговорности.*“⁶³ Међутим, сам развој Другог светског рата на југословенској територији, као и промене односа савезничких земаља према југословенским партизанима, који су постепено од краја 1943. године заузимали водеће место у Југославији као најважнији покрет отпора против немачке војске и њених савезника, утицали су и на другачије погледе водећих особа југословенског егзила.

Нови председник избегличке владе од августа 1943. године, Божидар Пурић, могао је да увиди након разговора са Бенешом у Каиру (чехословачки председник је на путу ка Москви, где је 12. децембра 1943. године био потписан уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној

⁵⁸ Вид. на пр. AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, 13. 10. 1941; AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Hubert Ripka, Jihoslované, 15. 1. 1942.

⁵⁹ Вид. на пр. NA, PMR-L, k. 69, rok 1942, č. 1196/dův/42, Věci balkánské, důvěrný záznam č. 141, Londýn, 16. 3. 1942; NA, PMR-L, k. 69, rok 1943, č. 4483/dův/43, Nová jihoslovenská vláda, Londýn, 28. 6. 1943.

⁶⁰ Вид. на пр. AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Hubert Ripka, Rozhovory s Jihoslovany [prosinec 1942].

⁶¹ NA, PMR-L, k. 69, rok 1942, č. 2437/dův/42, Manifestace jihoslovenské státní pospolitosti, Londýn, 25. 5. 1942.

⁶² NA, PMR-L, k. 69, rok 1942, č. 389/42, Jihoslovenský král Petr II. o poválečné pomoci Jihoslavii, Londýn, 4. 11. 1942.

⁶³ *Ишио.*

сарадњи између Чехословачке и Совјетског Савеза,⁶⁴ кратко боравио у Каиру, као и након повратка из Москве за Лондон) да ће пуно тога зависити од Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, али и да се совјетска страна за сада не изјашњава око „територијалних претензија у Европи“.⁶⁵ Из разговора са совјетским амбасадором при југословенској избегличкој влади у Каиру Новиковим (Николай Васильевич Новиков) крајем децембра 1943. године Пурић је међутим могао да стекне утисак да даља судбина југословенске избегличке владе може зависити од Титових партизана и могућег споразума, или како је Пурић у телеграму за југословенско посланство у Лондону истакао, „капитулације пред Титом“.⁶⁶

Слично чехословачким политичарима и дипломатама у емиграцији, који су пратили развој дешавања везаних за југословенски егзил и погледе водећих југословенских политичара у избеглиштву, и њихове југословенске колеге обраћале су пажњу на питања која су била од већег значаја за Чехословачку. Међутим, број таквих вести, извештаја и опсервација југословенских политичара у егзилу могао би свакако да се означи за квантитативно мањи у поређењу са сличним документима, када се радило о чехословачком праћењу развоја разне југословенске проблематике током Другог светског рата. Зашто је то било тако, могуће је само претпоставити и неке од разлога тражити у сложенијем положају југословенске избегличке владе у односу на чехословачку владу у емиграцији, уједно и у мањем интересовању за проблеме других. Не рачунајући почетни период егзила, када су југословенски политичари имали већу подршку пре свега

⁶⁴ Вид. одредбе уговора: *Československá zahraniční politika v roce 1943. Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1943)*, prir. Jan Němec, Jan Klík, Daniela Němcová. Praha 2020, dok. č. 379, s. 231–233.

⁶⁵ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, dok. 176, s. 284–285. На основу докумената чехословачке провенијенције, који се односе на разговор у Москви од 16. децембра 1943. године између народног комесара (министра) спољних послова Совјетског Савеза, Молотова (Вячеслав Михайлович Молотов) и председника Бенеша, проистиче, да су двојица високих представника Совјетског Савеза и Чехословачке говорили и о Југославији. Том приликом је Бенеш споменуо сусрет са Пурићем у Каиру и истакао да га је југословенски председник владе замолио за помоћ у посредовању за склапање истог уговора као што су већ договориле Чехословачка и Совјетски Савез. Молотов је међутим у југословенским политичарима видео особе, које су такву врсту сарадње практично сами одбили, на шта је Бенеш реаговао речима: „*Нажалост, ња влада и не њосиоји*“, као и да су југословенски политичари „*у њравом смислу речи емигрантии, без конијакџа са народом*“. *Československá zahraniční politika v roce 1943. Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1943)*, dok. č. 389, s. 281.

⁶⁶ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, dok. 173, s. 281.

Велике Британије и чињенице, да за разлику од својих чехословачких колега нису морали да воде дипломатску борбу за признање правног континуитета своје државе, ситуација се поприлично променила током Другог светског рата,⁶⁷ тако да се југословенска избегличка влада сусретала са разним потешкоћама, које није било могуће једноставно решити. За разлику од неких већ споменутих резервисаних, али и негативних погледа Едварда Бенеша упућених ка југословенској влади, водећи југословенски политичари у избеглиштву углавном нису исказивали негативан став према чехословачком егзилу. Спомињање чехословачке избегличке владе и погледи ка могућој будућности Чехословачке пре свега су се наглашавали када је требало представити лош положај саме југословенске владе у избеглиштву, а онда на чехословачком примеру показати колико тога позитивног су чехословачке колеге у међувремену постигле.⁶⁸

Врло битно питање за чехословачку избегличку владу, када се радило о могућој обнови државе, односило се на одбацавање Минхенског споразума пре свега од стране Велике Британије, као једне од страна потписница. Као што је већ истакнуто, тек 5. августа 1942. године ово питање је било у потпуности решено након размене дописа тадашњег британског министра спољних послова Ентонија Идна (Anthony Eden) и Јана Масарика. Иако Југославија није учествовала нити у припремама, нити у реализацији договора из Минхена, који је водио у октобру 1938. године ка немачкој окупацији Судета и након тога губитка појединих области Чехословачке на истоку и југу земље, чехословачка избегличка влада је очекивала од августа 1942. и југословенску реакцију везану за анулирање Минхенског споразума.⁶⁹ Документи југословенске избегличке владе из

⁶⁷ На битан детаљ у погледу промене односа Велике Британије према југословенској избегличкој влади указао је у својим дневничким забелешкама од 30. маја 1943. Милан Грол, користећи између осталог пример чехословачке избегличке владе: „*Koliko je puta Slobodan* (мисли се на Слободана Јовановића, председника југословенских избегличких влада у периоду од јануара 1942. до јуна 1943. – *џрим. М. С.*) *za godinu i po dana, govorio sa Idnom? Jedanput ili dvaput? Beneš je sa Čerčilom nekoliko puta, sa Idnom često. Masarik opšti uglavno direktno sa Idnom. Ako smo u nižem položaju, i sami smo se unižavali kukavičlukom i zabijanjem glave u pesak.*“ Г р о л, М.: *Londonski dnevnik 1941–1945*, с. 357. Вид. Р а д о ј е в и ћ, М.: *Српско-чешка сарадња током Другој светској рату*, с. 155.

⁶⁸ Вид. S o v i l j, М.: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války*, с. 490–492.

⁶⁹ Упор. Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), f. Londýnský archiv – důvěrný (LA-d), k. 137, č. 501/43, Oduznání Mnichova Anglii: potvrzení noty jihoslovanskou vládou, Londýn, 16. 1. 1943.

1942. године упућују на чињеницу да је југословенска страна пратила настојања својих чехословачких колега да коначно добију британску потврду о поништавању одредби Минхенског споразума и да су тај успех тумачили на разне начине.⁷⁰ Међутим, југословенска избегличка влада није се директно изјашњавала у вези са самим одбацивањем Минхенског споразума, што је утицало на ургенцију чехословачког посланика Липе 16. децембра 1942. код југословенског помоћника министра спољних послова Владимира Милановића. У забелешци коју је Милановић за собом оставио било је истакнуто „да је чехословачка влада очекивала да ће југословенска влада спонтано дати неку пријатељску изјаву“, али исто тако, да „кад то већ није учињено... можемо само потврдити пријем оног њиховог писма.“⁷¹ Тек 11. јануара 1943. године избегличка влада Слободана Јовановића званично је изјавила да Минхенски споразум не признаје,⁷² што је након тога крајем фебруара исте године потврдио и лист чехосло-

⁷⁰ Вид. на пр. АЈ, ф. Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945 (број фонда 103), фасцикла 180, архивска јединица 273 (113–180–273); АЈ, 113–180–274; АЈ, 113–180–275. На једној од седница југословенске избегличке владе у Лондону 9. октобра 1942, потпредседник владе Крњевић је указао управо на пример чехословачке избегличке владе: „... *Imade u Londonu vlada koje imaju većih ili manjih domaćih sporova, a koje su ipak postigle velike rezultate na području vanjske politike. Uzmemo samo vladu bratske Čehoslovačke republike. Legitimna vlada je ostala u zemlji* (Крњевић је највероватније мислио на чешке политичаре, који су остали у Прагу и након Минхенског споразума и уједно чинили владе тзв. Друге чехословачке републике, или пак оне, који су били део влада Протектората Чешка и Моравска од средине марта 1939. године – *ipsum. M. C.) pa su gosp. Beneš i njegovi saradnici postigli, da budu priznati najprije kao privremena vlada a zatim kao saveznici, dok pre koji tjedan nisu dobili od engleskog ministra vanjskih poslova svečanu izjavu o ništavnosti Minhenskog ugovora. Česi su tako reći iz ništa toliko toga stvorili a mi nismo ni ono zadržali, što smo iz zemlje ponijeli.*“ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, dok. 218, с. 415; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, dok. 87, с. 169. Вид.: Петровић, Бранко: *Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945*. Војноисторијски гласник 1990, бр. 3, с. 51.

⁷¹ АЈ, 103–55–263, Забелешка о разговору помоћника министра г. Милановића са чехословачким послаником г. Липом, Лондон, 16. 12. 1942.

⁷² AMZV, f. LA-d, k. 137, č. 6670/42, Londres, 11. 1. 1943. Писмо председника југословенске избегличке владе Слободана Јовановића било је упућено на француском језику посланику Липи. Вид. такође депеше Јарослава Липе послате чехословачком Министарству спољних послова у Лондону везане за југословенску реакцију: AMZV, f. LA-d, k. 137, č. 501/43, *Odůznání Mnichova Anglii: potvrzení noty jihoslovanskou vládou*, Londýn, 16. 1. 1943; AMZV, f. LA-d, k. 137, č. 501/43, *Jihoslavie – odůznání Mnichova*, Londýn, 27. 2. 1943.

вачке избегличке владе, *Čechoslovák* (Чехословак), који је у Лондону излазио једном недељно на чешком језику.⁷³

До које мере је међутим чехословачка избегличка влада веровала у обнову граница из времена пре Минхенског споразума, могла би до одређене мере да потврде и нека друга документа југословенске провенијенције. Током разговора чехословачког посланика Липе и бившег југословенског посланика у Паризу (каснијег председника југословенске избегличке владе), већ споменутог Божидача Пурића 4. фебруара 1943. године, Липа је истакао да ће Чехословачку након рата чинити три федеративне јединице: Чешка, Словачка и Поткарпатска Русија. На Пурићево питање, да ли је сигуран, да ће Поткарпатска Русија бити у саставу Чехословачке, уследио је Липин одговор, да је то већ извесно, с обзиром да су наводно Руси обећали да ту бившу источну чехословачку област неће потраживати.⁷⁴ У већ истакнутом чехословачко-совјетског уговору о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи из децембра 1943. године није било ни једне речи о могућем статусу Поткарпатске Русије. Решење тог проблема остављено је за период непосредно након завршетка рата у Европи, када је 29. јуна 1945. године и званично Поткарпатска Русија (односно према другом називу Закарпатска Украјина) постала део Совјетског Савеза.⁷⁵

У међународним оквирима, чехословачка политика се према појединим југословенским документима, ослањала на могућу сарадњу са Совјетским Савезом, с обзиром на чињеницу да су Чеси, као и неки други народи Средње Европе, били у непосредној близини Немачке, од које је претила опасност. Према речима државног секретара Рипке од 25. јуна 1942. године и његовог говора пред Државним саветом, саветодавним и контролним органом чехословачке избегличке владе у Лондону, истакнуто је да Чехословачка неће бити члан ни једног савеза, који би директно или индиректно био уперен против Совјетског Савеза.⁷⁶ На крају крајева, важност будућег чехословачког ослањања на Совјетски Савез, могли су да примете и други европски политичари током Другог светског рата, који су били у контакту са Бенешом. Тако је вођа покрета Слободна Француска, генерал

⁷³ *Jugoslávie zamítla Mnichov, Čechoslovák*, č. 9 (26. 2. 1943), с. 8. Вид. J. Pospíchal: *Odtážitost a vyčkávání*, с. 489–490; *S o v i l j*, М.: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války*, с. 489.

⁷⁴ АЈ, 103–180–266.

⁷⁵ Вид. Уговор између Чехословачке и Совјетског Савеза о припајању Закарпатске Украјине Украјинској Совјетској Социјалистичкој Републици: *ČSR a SSSR 1945–1948. Dokumenty mezivládních jednání*, прип. Karel K a p l a n , Alexandra Š p i r i t o v á . Brno 1997, dok. č. 32, с. 75–76.

⁷⁶ АЈ, 103–180–265, Г. Рипка о принципима чехословачке политике у Средњој Европи.

Шарл де Гол (Charles de Gaulle), попут већ споменутог Пурића у Каиру, имао прилику да у Алжиру 2. јануара 1944. године разговара са чехословачким председником приликом његовог повратка из Москве за Лондон. Том приликом је Бенеш јасно ставио до знања француском генералу неопходност чехословачке сарадње са Совјетским Савезом у будућем уређењу Средње Европе, чији ће се делови, тј. Источна Немачка, Пољска и Мађарска, по речима чехословачког председника, „налазити у совјетским рукама“.⁷⁷

* * *

Већина споменутих концепција могућег развоја Чехословачке (са изузетком касније чехословачке подређености политици Совјетског Савеза) није се показала као остварљива. Још упечатљивији је пример везан за Југославију. Идеје, планови и на крају крајева жеље и тежње југословенских политичара у избеглиштву били су у супротности са реалним околностима и самим развојем Другог светског рата. Због тога и не чуди што је емиграција за већину споменутих југословенских политичара постала трајно решење (у изузетке су спадали на пример Душан Симовић и Милан Грол, али њихова политичка улога у социјалистичкој Југославији била је без већег значаја). С друге стране, чехословачки политичари у избеглиштву су могли још на крају Другог светског рата да се преко Кошица, где је почетком априла 1945. године формирана нова влада, врате у Праг. Већина њих се поново укључила у политички живот послератне Чехословачке. Бар за један број тих политичара, повратак у Чехословачку био је међутим само привременог карактера с обзиром на политичке и друштвене промене од фебруара 1948. године и долазак на власт Комунистичке партије Чехословачке.

Уједно, речи једног од чехословачких политичара и учесника у релативно честим југословенско-чехословачким контактима у емиграцији током Другог светског рата, Јана Масарика, из октобра 1942. приликом отварања једне изложбе у Њујорку посвећене југословенско-чехословачкој сарадњи само су се делимично оствариле: „*Zacelo, mi ćemo pobediti u ovom ratu. Zacelo, mi ćemo se vratiti u Čehoslovačku i Jugoslaviju, gde ćemo se moliti kraj mnogih grobova, ali gde ćemo i naći mnogo mučenika gordo uzdignute glave, koji su izdržali navalu varvarina i kojima mi, koji živimo u slobodi, dugujemo sve*“.⁷⁸

⁷⁷ Вид. D e G a u l l e , Charles: *The War Memoirs of Charles de Gaulle. Unity, 1942–1944*, translated from the French by Richard Howard. New York 1959, с. 230.

⁷⁸ „Manifestacija jugoslovensko-čehoslovačke saradnje“, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, ratno izdanje, br. 10 (24. 11. 1942), с. 7. Доступно на: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*,

Milan Sovilj

Z Londýna k Bělehradu a Praze: Pohledy vůdčích osobností jugoslávské a československé emigrace během druhé světové války na možný poválečný vývoj Jugoslávie a Československa

Londýnský exil československé a jugoslávské exilové vlády představoval pouze jeden segment, a v časové perspektivě prakticky jen kratší epizodu v dějinách vzájemných vztahů Jugoslávie a Československa v průběhu 20. století. I předtím však šlo o velmi složité období, kdy další osudy exilových vlád nezávisely jen na jejich aktivitách, ale také na dalších faktorech, především na pomoci spojeneckých zemí, nebo naopak nedostatečné spolupráci s nimi. Časem se ukázalo, že i samotný průběh války, zejména v jugoslávském případě, kdy sílil význam partyzánského hnutí Josipa Broze Tita, měl pro osud exilové vlády zásadní důsledky. Zatímco Velká Británie byla žádaným spojencem jak jugoslávské, tak československé exilové vlády, situace byla zcela odlišná, pokud šlo o možnou spolupráci se Sovětským svazem. Českoslovenští politici v exilu, především prezident Beneš, byli v tomto ohledu mnohem pragmatičtější než jejich jugoslávští kolegové, což vedlo k diplomatickému a politickému sblížení Československa se Sovětským svazem, a nakonec i k uzavření dohody o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci v prosinci roku 1943. Jugoslávská exilová vláda, která měla, krom jiného, silně antikomunistický charakter, stejně jako její podpora četnického hnutí generála Dragoljuba Mihailoviće působícímu na jugoslávském území, vedly ke vzdalování jugoslávských exilových orgánů od Sovětského svazu.

Během relativně častých schůzek vůdčích osobností československé a jugoslávské exilové vlády bylo možné také zaznamenat způsob jejich přemýšlení, pokud šlo o otázky dalšího vývoje Československa a Jugoslávie v době, která měla následovat po ukončení války. Na těchto schůzkách se obzvláště řešily otázky obnovy státu po válce, ale i jiné problémy, jež se týkaly možností spolupráce středoevropských a balkánských zemí prostřednictvím rozmanitých federací a konfederací. Několik prvních měsíců roku 1942 byla také aktuální otázka územního koridoru, který měl podle prvních nerealizovaných plánů z první světové války procházet územím Maďarska a Rakouska a spojit Československo s Jugoslávií. Tato idea, již nejvíce prosazoval jugoslávský ministr spravedlnosti v prvních měsících roku 1942 Milan Gavrilović, nenarazila na sympatie a podporu ani u československých, ani u jugoslávských politiků v exilu.

Během velmi složitého období roku 1942, kdy se českoslovenští diplomaté v emigraci snažili vytvářet dobré vztahy s polskou exilovou vládou, a zároveň najít i společný jazyk se Sovětským svazem, jakákoliv myšlenka územního koridoru, jenž by ohrozil možné poválečné vztahy Československa se sousedními zeměmi (právě s Polskem a Sovětským svazem), nenašla u Beneše a jeho spolupracovníků větší pochopení.

Důležitá otázka pro československou exilovou vládu, pokud šlo o možnou obnovu státu, se týkala odmítnutí Mnichovské dohody především ze strany Velké Británie jako jednoho z jejích signatářů. Ačkoliv se Jugoslávie neúčastnila ani příprav, ani realizace Mnichovské dohody, jež měla v říjnu 1938 za následek německou okupaci Sudet a poté i ztrátu dílčích československých území na východě a jihu země, československá vláda očekávala od srpna 1942 také jugoslávskou reakci v otázce anulování Mnichovské dohody. Teprve 11. ledna 1943 exilová vláda Slobodana Jovanoviće oficiálně prohlásila, že Mnichovskou dohodu neuznává.

Většina zmíněných konceptů možného vývoje Československa (s výjimkou pozdějšího podřízení Československa politice Sovětského svazu) se ukázala neuskutečnitelnou. Ještě přesvědčivějším byl příklad jugoslávský. Ideje, plány a konečně i cíle a přání jugoslávských politiků v exilu byly v rozporu s realitou i samotným vývojem druhé světové války. Proto není divu, že se emigrace pro většinu jugoslávských politiků stala trvalým řešením. Na druhou stranu, českoslovenští politici v exilu se mohli již na konci druhé světové války vrátit do Prahy přes Košice, kde byla počátkem dubna 1945 zformována vláda nová. Většina z nich se opět zapojila do politického života poválečného Československa. Pro jistou část těchto politiků byl nicméně jejich návrat pouze dočasný, a to s ohledem na politické a společenské změny po únoru 1948 a převzetí moci Komunistickou stranou Československa.

Téma je zkoumáno částečně komparativně, částečně se opírá o výzkum vzájemných vztahů mezi oběma stranami založený především na archivních materiálech z Prahy a Bělehradu, nepočetných memoárových textech a relevantní sekundární literatuře.

Milan Sovilj

From London to Belgrade and Prague:

Attitudes of Leading Yugoslav and Czechoslovak Exiled Politicians during the Second World War toward the Possible Post-War Development of Yugoslavia and Czechoslovakia

The study focuses on the views of leading exiled politicians of Yugoslavia and Czechoslovakia during WWII about the possible future of these countries. Supported by documents from the archives in Prague and Belgrade, memoirs and relevant literature study, the different attitudes of the Czechoslovak and Yugoslav political representatives in exile are compared regarding further war developments and opinions on the relationship of the restored Czechoslovakia and Yugoslavia with the allied powers. Both governments-in-exile were striving for the help and support of Great Britain. However, for a variety of reasons, they assumed different attitudes towards the collaboration with the Soviet Union. The development of WWII on the Yugoslav territory and the increasing influence of Tito's Communists and Yugoslav partisans left no room or opportunity for the Yugoslav government-in-exile to do anything else in the very complex political battle. The political courses of the Yugoslav and Czechoslovak governments-in-exile drifted apart while both were still in exile. Only Czechoslovak exiled representatives returned home as winners, while their Yugoslav counterparts had to remain in exile as a defeated party, mostly for the rest of their lives.

OD MORAVY K MORAVĚ IV

Z historie česko-srbských vztahů

Editoři: Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovičová, Václav Štěpánek a Ladislav Hladký

✂ Novi Sad, Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou 2024 ✂

Jonáš Pospíchal

Československý delegát u Společnosti národů jako pojítka mezi jugoslávským exilem a vlastí 1941–1945

Vztahy Československa a Jugoslávie v průběhu 20. století jsou tradičním objektem zájmu českých, slovenských a srbských, charvátských a slovinských badatelů zkoumajících moderní dějiny těchto zemí a příslušných národních společenství. Tyto dějiny zahrnují styky obou států a jejich obyvatel od konce první světové války, kdy se již začala rodit podoba následného meziválečného spolenectví v paktu Malé dohody, přes komplikovanou dobu druhé světové války a neméně spletité období bezprostředně poválečné až po dobu, kdy v obou zemích po desítky let vládly, za dosti odlišných okolností, příslušné komunistické strany. Téma této práce náleží do jednoho z doposud méně zkoumaných úseků těchto kontaktů, a sice do dějin československo-jugoslávských vztahů za druhé světové války. Tato stať pojednává o podobách československo-jugoslávských vztahů ve Švýcarsku.

Následující text se pokusí objasnit podobu, průběh a okolnosti zprostředkovatelské činnosti Jaromíra Kopeckého,¹ již tento československý představitel u

¹ Jaromír Kopecký 1899–1977. Československý (český) novinář, právník a diplomat. Vystudoval práva v Praze, pracoval v Českém slovu, jako jeho zpravodaj působil v Rumunsku, Jugoslávii a Švýcarsku, a jako jediný československý novinář byl přítomen podepsání Briand-Kellogova paktu, podepsaného 27. srpna 1928 v Paříži, vylučujícího válku jako prostředek řešení mezinárodních sporů, vyjma případu sebeobrany. Významnou složkou jeho činnosti bylo již v této době zpravodajství pro pražské Ministerstvo zahraničních věcí, pro něž navazoval důvěrné styky s různými osobnostmi politického a kulturního života v zahraničí. V roce 1935 oficiálně vstoupil do diplomatických služeb. Dne 1. listopadu 1937 nastoupil, na základě vlastního výběru jako legační tajemník a tiskový referent československého vyslanectví v Bernu a u Společnosti národů v Ženevě. Ženevský úřad fakticky vedl. Udržoval kontakty s různými zahraničními legacemi, po 15. březnu vstoupil do služeb rodičů se československého zahraničního odboje, přihlásil se k věrnosti Edvardu Benešovi. Podařilo se mu uchovat kontinuitu Úřadu stálého delegáta při Společnosti národů, v roce 1942 dosáhl

Společnosti národů a jeho nadřízení napomáhali za druhé světové války v komunikaci různým jugoslávským politickým proudům i jednotlivcům.

Příčiny, okolnosti a kontext československo-jugoslávských styků ve Švýcarsku

Dříve než vkročíme na válkou přímo nedotčenou, avšak přesto horkou půdu alpské republiky, zmíníme krátce okolnosti, které vedly k vytvoření podmínek pro tuto pozoruhodnou československo-jugoslávskou spolupráci. Při jejich popisu je nutné obrátit pozornost k evropské politice 30. let 20. století. Mocenská rovnováha a s ní související bezpečnostní situace na kontinentu se tehdy neustále zhoršovaly. První polovina této dekády byla svědkem takových jevů, jako byla celosvětová hospodářská krize, akcelerace mocenských nároků Německa, ale také důraznější vystupování Sovětského svazu na mezinárodní scéně. Následkem byl postupný odklon pozornosti jugoslávské zahraniční politiky směrem k bezprostřední bezpečnosti země. Po smrti krále Alexandra udávali této politice tón pragmaticky a s ohledem na bezprostřední jugoslávské zájmy jednající představitelé – princ regent Pavle Karađorđević² a ministerský

jeho oficiálního uznání. Po celou válku zůstal v kontaktu s různými politickými uskupeními emigrantů z různých národů pobývajících v Ženevě. Udržoval též styky se spojenec-kými zastoupeními a také s několika italskými diplomaty. Do Londýna zaslal zprávy o činnosti vyhlazovacího tábora v Osvětimi, o podmínkách v Protektorátu, působil jako spojovací článek československé exilové vlády v Londýně s příslušníky protektorátních ozbrojených sil, tzv. Vládního vojska, které bylo v roce 1944 odveleno do Itálie a přispěl tak k jeho přeběhnutí na stranu Spojenců. Konečně též udržoval styky s různými skupinami jugoslávských emigrantů a odbojářů, kteří ve Švýcarsku působili – zejména se slovinskými liberálními a klerikálními politiky, příslušníky charvátské rolnické strany, nejvýznamněji pak s Augustinem Juretičem, charvátským duchovním, spolupracovníkem Alojzije Stepince, který do Švýcarska odešel, aby Charváty v exilu zpravoval o podmínkách v Nezávislém státě Charvátsko. Všechny tyto skupiny emigrantů podporoval tak, že přes své nadřízené ve Velké Británii zprostředkoval jejich korespondenci s jejich londýnským ústředím. Od března 1945 krátce působil jako vyslanec u švýcarské vlády, následně byl přeložen jako legační rada do Prahy. Po únorovém převratu v roce 1948 byl propuštěn z diplomatických služeb, při pokusu o emigraci byl dne 8. srpna 1949 zatčen a odsouzen za protistátní činnost. Byl donucen k předem připraveným výpovědím v procesu s Miladou Horákovou. Propuštěn byl v roce 1960. Státní mocí byl dále šikanován, nebyla mu přiznána penze, kvůli čemuž až do své smrti pracoval jako překladatel. V roce 1968 se krátce uvažovalo o jeho jmenování vyslancem v Izraeli, z čehož sešlo v důsledku sovětské invaze. Zemřel dne 6. května 1977.

² Pavle Karađorđević (1893–1976). Člen jugoslávské královské rodiny, královský regent, bratranec krále Alexandra Karađorđeviče. Po jeho zavraždění v roce 1934 vedl Pavle regentsko radu za nezletilého Alexandrova syna Petra (dalšími členy rady byli politici Radenko Stanković a Ivo Perović). Snažil se o udržení Jugoslávie stranou evropských bouří ve druhé

předseda Milan Stojadinović.³ Zejména druhý jmenovaný, zastávající též post ministra zahraničí, postavil svou strategii na dvoustranných dohodách s jugoslávskými sousedy a na úsilí o dobré vztahy jak s Velkou Británií a Francií, tak s Německem a Itálií. Sovětský svaz nebyl Jugoslávii nadále oficiálně uznáván.⁴ Tato politika se vyznačovala snížením zájmu o celoevropské problémy a o zachování versailleského statu quo. Pražské ministerstvo zahraničních věcí hledělo se znepokojením a nelibostí na tuto tendenci, která se výrazně dotýkala spolupráce v Malé dohodě.⁵ Právě Československo, jehož ohrožení zmíněnými geopolitickými změnami rostlo nejrychleji, hledalo v Malé dohodě, a zvláště

polovině 30. let a za druhé světové války. Za jeho regentství došlo k uspokojení charvátských nároků na autonomii díky dohodě Cvetković-Maček. Byl svržen převratem dne 27. března 1941, posléze internován Brity. Po válce byl v Jugoslávii prohlášen za nepřítele státu a zůstal do konce života v emigraci.

- ³ Milan Stojadinović. Jugoslávský (srbský) univerzitní profesor státník a politik. Ministr financí v několika vládách, předseda vlády v letech 1935–1939. Proponent zahraničněpolitické linie počítající s přátelstvím nejen Francie a Velké Británie, ale též Německa a Itálie, Čechoslováky byl proto obviňován z rozkladu československo-jugoslávského spojení. Princ regent Pavle, který jej dlouho favorizoval jako silného politika, nakonec přivodil v únoru 1939 jeho odstoupení. K internaci M. Stojadinoviće v únoru 1940 regent přikročil kvůli obavám z jeho angažmá v německém a italském tlaku na Jugoslávii. Po porážce Jugoslávie byl internován Brity, posléze odešel do exilu v Argentině, kde také zemřel. M. Stojadinović byl v čele jugoslávské vlády po dobu téměř čtyř let (1935–1939), v době působení regentské rady, již princ Pavle předsedal a která vykonávala královské povinnosti namísto nezletilého Petra II. Oba podobně uvažující politici tak působili pospolu mnohem déle, než bylo na jugoslávské politické scéně obvyklé a jejich vliv na jugoslávskou zahraniční politiku byl o to výraznější. Z těchto důvodů se tak stali symbolem zmíněného jugoslávského izolacionismu. Srov. např. K v a č e k , Robert: *Nad Evropou zataženo: Československo a Evropa 1933–1937*. Praha 1966; C h i p e r , Ioan: *The Little Entente and the Versailles System. Concord and Discord at a Crucial Time (1935–1937)*. In: Československo a Rumunsko v rámci versailleského systému. Praha 2006, s. 131–138.
- ⁴ K oficiálnímu uznání této země přistoupili Jugoslávci až v červnu 1940, tedy až poté, co byl Milan Stojadinović odvolán ze svých vládních funkcí. Prvním vyslancem byl jmenován Milan Gavrilović, který dne 18. července 1940 zahájil svoje působení v SSSR. R a d o j e v i ć , Mira: *Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije o jugoslovensko-sovjetskim odnosima (pogledi Milana Gavrilovića)*. In: Oslobođenje Beograda 1944. Beograd 2010, s. 37.
- ⁵ Tento pakt Československa, Jugoslávie a Rumunska, k jehož ustavení došlo na počátku 20. let a který byl primárně zaměřen proti maďarskému revizionismu výsledků Trianonské smlouvy, byl jedním z nejvýraznějších projevů československo-jugoslávské spolupráce. Byl vnímán jako partner Velké Británie a Francie ve střední Evropě. K jeho dějinám srov. zejména J a n č í k , Drahomír: *Německo a Malá dohoda: Hospodářské pronikání Německa do Jugoslávie a Rumunska v první polovině 30. let*. Praha 1990; S l á d e k , Zdeněk: *Malá dohoda 1920–1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*. Praha 2000, nejnověji v srbské překladu překladu Vladana Matiče jako *Mala Antanta 1919–1938*. Beograd

v Jugoslávii, prostředek k oživení vazeb na země západní Evropy a oporu proti Německu.⁶ Tyto naděje však ani Malá dohoda, ani Jugoslávie nenaplnily. Vzájemné zpravování se o zahraničněpolitických krocích, k němuž se členské státy malodohodového paktu ve svém Organizačním statutu v roce 1933 zavázaly, z jugoslávské strany v průběhu druhé poloviny dekády ustávalo a zahraniční politika této země se tak v letech 1937 a 1938 stala hůře předvídatelnou.⁷ Navzdory posunu v zahraniční politice Jugoslávie se mohlo Československo spolehnout na náklonost mnoha prostých občanů Jugoslávie, ale také politiků, novinářů, vojáků. Několik se jich nacházelo i mezi diplomaty zastupujícími Jugoslávii ve Švýcarsku. Jejich kladný poměr k malodohodovému spojení přetrval turbulentní události závěru 30. let, stejně jako okupaci obou států v prvních letech druhého celosvětového konfliktu. V zemi helvétského kříže se pak v průběhu druhé světové války kontakty Čechoslováků a Jugoslávčů opět přerodily ve spojenectví a spolupráci.

Za obě země zde před válkou operovala jednak vyslanectví v Bernu a konzuláty (československý v Curychu, jugoslávské pak v Curychu, Basileji a Ženevě),⁸ jednak úřady stálého delegáta při Společnosti národů. Pro československo-jugoslávské styky ve Švýcarsku v době války nebyly podstatné všechny tyto instituce. Některé nebyly vybaveny personálně či vlivem, jako například zanedbávané jugoslávské zastoupení u Společnosti národů,⁹ zatímco jiné po dobu války fyzicky přestaly existovat, což byl případ československého vyslanectví

2019; V a n k u , Milan: *Mala Antanta*. Titovo Užice 1969; H o u s k a , Ondřej: *Malá dohoda a Balkán v roce 1925*. Slovanský přehled 89, 2003, s. 481–486.

⁶ D e á k , Ladislav: *Pokusy o upevnenie malodohodoveho spojenectva s Francuzskom v rokoch 1936–1937*. Slovanské štúdie 13, 1972, s. 88–110.

⁷ Týž: *Koncepcia juhoslovenskej zahraničnej politiky v Malej dohode v r. 1933–38*. In: *Materiály z vědecké konference věnované 50. výročí Československé republiky*. Praha 1968, s. 130. Organizační pakt (statut) dále ustanovil nové společné orgány Malé dohody (Stálou radu a Hospodářskou radu).

⁸ N ě m e č e k , Jan: *Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha 2008, s. 214; I v a n k o v i ć , Mladenka: *Delatnost diplomatskih predstavništva Kraljevine Jugoslavije u Švajcarskoj u toku drugog svetskog rata*. Vojnoistorijski glasnik 43, č. 1–3, 1993, s. 189.

⁹ Dušan Jončić uvádí Ivana Subotiče jako posledního stálého delegáta Jugoslávie u Společnosti národů působícího v letech 1935–1939, což vypovídá přinejmenším o výrazném snížení jugoslávské aktivity na tomto plénu. J o n č i ć , Dušan: *Kraljevina Jugoslavija u Društvu naroda: katalog izložbe*. Beograd 2014, s. 15. Mladenka Ivanković se ve své výše citované práci dokonce vůbec nezmiňuje o aktivitách tohoto jugoslávského zastoupení, naopak akcentuje význam konzulátu v Ženevě, který měl počtem zaměstnanců, konexemi a zázemím mezi místními Jugoslávci převyšovat i bernské vyslanectví. I v a n k o v i ć , M.: *Delatnost*, s. 190.

i konzulátu, jež po 15. březnu 1939 putovaly do německých rukou.¹⁰ Zásadní byly vzájemné styky jugoslávského bernského vyslanectví a československého Úřadu stálého delegáta v Ženevě, v jehož čele tou dobou stál pro další události klíčový československý diplomat, právník a novinář Jaromír Kopecký. Ten se ujal řízení v Ženevě sídlícího československého Úřadu stálého delegáta při Společnosti národů dne 1. listopadu 1937.¹¹ Záhy začal být svými jugoslávskými kolegy soukromě (a často i proti pokynům jejich vlastních představených) zpravován o záměrech jejich nadřízených orgánů.¹²

Kontakty stálého delegáta při Společnosti národů s Jugoslávci za druhé světové války

Jaromír Kopecký byl s jugoslávským prostředím již delší dobu seznámen jak profesionálně, tak soukromě. Již na počátku třicátých let, zprvu jako novinář píšící pro *České slovo*, pobýval v Rumunsku a Jugoslávii, kde také strávil s rodinou několik dovolených.¹³ J. Kopecký dále jednal s jugoslávskými čini-

¹⁰ František Chvalkovský, ministr zahraničí Druhé republiky, vydal dne 15. března 1939 rozkaz k předání československých zastupitelských úřadů v zahraničí pod správu německých činitelů. Velká část československých diplomatů po celém světě tak, ať už dobrovolně či ne, učinila. Československý vyslanec u švýcarské vlády Bohdan Štrér přistoupil k tomuto kroku na výzvu německého legačního rady dne 16. března 1939. Curyšský konzul Jan Laška učinil stejně. N ě m e č e k , J.: *Soumrak*, s. 210–214. Poslední relevantní instituce ve Švýcarsku, úřad československého vojenského atašé, byla tou dobou neobsazená a její fyzické zázemí, včetně všech dokumentů a finanční hotovosti, bylo již před okupací Československa úspěšně odkloněno do Londýna. Z u d o v á - L e š k o v á , Zlatica: *Zapomenutá elita. Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945*. Praha 2011, s. 22. Také J. Kopecký byl vyzván k převedení svého úřadu do německých rukou. Navzdory neexistenci zvláštního příkazu v tomto ohledu (protektorátní instrukce se vztahovaly pouze na diplomatická zastoupení u nezávislých zemí, a nikoliv u Společnosti národů, jejímž členem Německo ostatně od roku 1935 nebylo) německý konzulát v Ženevě skutečně přikročil k získání fyzického zázemí Kopeckého úřadu. K formálnímu převedení tohoto zastoupení nicméně nedošlo. De facto existujícímu úřadu se později podařilo dosáhnout opětovného uznání československého zastoupení. Oficiálně byl J. Kopecký jmenován stálým delegátem u Společnosti národů dne 17. listopadu 1942. N ě m e č e k , J.: *Soumrak*, s. 228.

¹¹ Formálním vedoucím tohoto zastoupení byl Arnošt Heidrich, který byl ovšem v Ženevě často nepřítomen kvůli svým dalším úkolům. Podílel se například na jednání o pomoci s malodohodovými spojenci pro případ německého útoku. Tamtéž, s. 221.

¹² Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv [dále pouze VÚA-VHA], fond [dále pouze f.] 140 Jaromír Kopecký [dále pouze JK], krabice [dále pouze k.] 1, signatura [dále pouze sign.] 14, politická zpráva z 3. září 1938; tamtéž, sign. 15, periodická politická zpráva č. 8 ze dne 4. prosince 1937.

¹³ D e j m e k , Jindřich: *Diplomacie Československa. Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*. Praha 2013, s. 116; K o p e c k ý , J.: *Paměti*, s. 336.

teli v době svého angažmá v Bukurešti a svoje znalosti jugoslávského prostředí pak dál prohloubil díky svému členství v tiskovém orgánu československo-jugoslávsko-rumunské aliance. Funkce v Malé tiskové dohodě v letech 1935–1937 zpřístupnila J. Kopeckému kontakty s vyššími patry jugoslávského politického prostředí, které mu v jeho následném ženevském angažmá dobře posloužily.¹⁴

V kontakt s jugoslávskými diplomaty v Ženevě vstoupil J. Kopecký záhy po svém nastolení do čela úřadu stálého delegáta ČSR při Společnosti národů, a to v souvislosti se zhoršující se politickou situací na konci roku 1937. Československý diplomat poskytoval pražskému ústředí informace o předpokládaném postoji Jugoslávie k další eskalaci napětí ve střední Evropě. Jugoslávští diplomaté, někteří z nich pročeskoslovensky cítící, projevovali realistickou skepsi ohledně podpory či pomoci, kterou jejich země bude ochotna Čechoslovákům v blížícím se zápasu poskytnout.¹⁵ Jaromír Kopecký o těchto skutečnostech informoval Prahu po celý rok 1938 bez příkras, v čemž se odlišoval od někdy až příliš optimistického tónu bělehradského vyslanectví.¹⁶ Ve spojení zůstával i v Ženevě řídčeji pobývající Arnošt Heidrich, který jednal s Milanu Stojadinovičovi údajně nakloněným jugoslávským stálým delegátem u Společnosti národů Ivanem Subotičem.¹⁷ Ten měl podle J. Kopeckého vítat politiku založenou na nedráždění Německa a na uklidnění potenciálních nepřátel Jugoslávie dvoustrannými dohodami na úkor obecné bezpečnosti v Evropě jako blahodárnou a bezpečnou, mimo jiné i proto, že by se Jugoslávie díky své slabosti nemohla války úspěšně zúčastnit, ani kdyby to měla v úmyslu.¹⁸ Ve spojení,

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ VŮA-VHA, f. JK, k. 1, sign. 14, politická zpráva z 3. září 1938.

¹⁶ Tuto tendenci zaznamenal ve zprávách z vyslanectví v Bělehradu ve své dizertaci S t o j a r , Richard: *Malá dohoda a střední Evropa 1933–1938*. Dizertační práce 2007. Vedoucí práce: doc. PhDr. Marta Romportlová, CSc. Historický ústav FF MU Brno, s. 101.

¹⁷ Tento srbský diplomat později působil na vyslanectví Království Jugoslávie ve Velké Británii, kde prožil jak přistoupení své země k Paktu tří, tak následný převrat z 27. března 1941. Na něj ovšem reagoval již ve shodě s pohledem v Londýně působících exilových Čechoslováků, kteří tehdejší reakci jugoslávských diplomatů věnovali zvláštní pozornost. Ladislavu Szathmárymu, československému vyslanci u norské exilové vlády, sdělil I. Subotič, že „*tyto události jsou mu osobním zadostiučiněním hlavně kvůli československému národu, neboť dokazují, že se oficiální politika jihoslovanská v posledních letech hodně vzdálila od vitálních zájmů československého národa.*“ P o s p í c h a l, Jonáš: *Odtažitost a vyčkávání: vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943*. Slovanský přehled 102, č. 3, 2016, s. 461.

¹⁸ Ve svých pamětech jej za tento postoj J. Kopecký ocenil těmito slovy: „*To uhodl! Jugoslávie to díky panu Stojadinovičovi a jemu podobným, jako byl princ Pavel a jeho manželka, odnesla poněkud později.*“ s. 336. Tento postoj Čechoslováků vůči Milanu Stojadinovičovi a jeho politice má svůj původ již v době popisovaných událostí a udává tón i příslušnému

v tomto případě ovšem i v přátelských stycích, zůstal J. Kopecký s jugoslávskými diplomaty i ve Švýcarsku jak v době Druhé republiky, tak po 15. březnu 1939. V průběhu traumatických událostí toho dne vyhledal legační rada jugoslávského vyslanectví v Bernu Zoran Dragutinović¹⁹ (jako jediný z celého bernského diplomatického sboru!) J. Kopeckého a spolu s ním naslouchal rádiovému přenosu z Prahy, informujícímu o příjezdu okupačních armád.²⁰ Z. Dragutinović se následně vyjádřil, že tento německý krok je pouhým úvodem k nevyhnutelným dalším útrapám.²¹

Ve spojení s tímto mužem, kterého na několika místech ve svých pamětech neváhal nazvat věrným přítelem, zůstal československý diplomat i během následujících válečných let. Ze styků s ním, ale také s dalšími členy jugoslávského diplomatického zastoupení, vytěžil J. Kopecký celou řadu hodnotných informací o jugoslávské vnitřní i vnější politice a o situaci v pozdější jugoslávské emigraci ve Švýcarsku. Její dějiny se začaly psát s útokem Německa na Jugoslávii, k němuž došlo dne 6. dubna 1941 poté, co se jugoslávská armáda a některé politické osobnosti vzepřely vůli vlády, která se rozhodla vstoupit, byť s pramalou ochotou a prakticky z nezbytí, definitivně do německé politické sféry, a to svým připojením se k Paktu tří dne 25. března 1941.²² Následný útok Německa a jeho spojenců přivedl pučistickou vládu, v čele s nově intronizovaným králem Petrem II., do emigrace. Za své sídlo si rodící se exilové jugoslávské státní zřízení zvolilo Londýn, kde se Jugoslávci dostali do kontaktu se zde již delší dobu působícím ústředím československého odboje v čele s Edvardem Benešem. Vzájemné kontakty obou vlád v britské metropoli započaly novou kapitolu působení Jaromíra

úseku celé československé, ale také velké části české historiografie. Jedno z odlišných zhodnocení, reflektující obtížnou pozici Jugoslávie v meziválečné době a vysvětlující pragmatismus Stojadinovićovy koncepce, nabízí C h r o b á k , Tomáš: *Jugoslávská opozice a Československo 1935–1938*. Slovanský přehled 85, č. 3, 1999, s. 265–291.

¹⁹ Jméno Dragutinović bylo podle údajů, které měli Čechoslováci k dispozici, pseudonymem. AMZV, f. LA-D, k. 80, č. 5702/dův/44. V jednom ze svých dopisů Hubertu Ripkovi jej ovšem J. Kopecký uvádí jako „legačního radu jug. vyslanectví v Bernu Z. Dragutinoviće.“ Tamtéž, k. 78, č. 3424/dův/42, dopis J. Kopeckého H. Ripkovi z 27. června 1942. Více světla do problému nevnáší ani jmenný rejstřík k pamětem J. Kopeckého (K o p e c k ý , Jaromír: *Paměti diplomatů*. Praha 2004, s. 528, kde je Dragutinović uveden pouze příjmením). Srbská historička Mladenka Ivanković uvádí Dragutinoviće pod jménem Zoran, a to ve shodě s československými prameny jako legačního radu (savetnik) bernského vyslanectví Království Jugoslávie. I v a n k o v i ć , M.: *Delatnost*, s. 191. V následujícím textu se proto budeme držet tohoto jména a příjmení.

²⁰ K o p e c k ý , J.: *Paměti*, s. 352.

²¹ Týž: *Ženeva*, s. 132.

²² K tomu důkladně T e j c h m a n , Miroslav: *Balkán ve válce a v revoluci 1939–1945*. Praha 2008.

Kopeckého, jehož zpravodajská a diplomatická činnost byly postupně doplněny zprostředkovatelskou aktivitou pro rodící se jugoslávský exilový státní aparát. Švýcarsko, jedna z posledních neutrálních zemí na západě Evropy, vhodně situovaná v blízkosti jugoslávského území, poskytlo útočiště mnoha jugoslávským politikům, vojákům (kteří do této země uprchli z německého či italského zajetí, případy po kapitulaci armády přímo z vlasti, a kteří zde byli po většinu války internováni), ale i prostým uprchlíkům různé národnosti, vyznání a politického přesvědčení.²³ Těm jugoslávským politikům, kteří většinou zemi kvapně opustili po prohrané válce, avšak nadále usilovali o její osvobození, nebo těm, kteří za tímto účelem přibyli do Švýcarska později, byla k užítku každá pomoc a podpora. V této zemi se tak začala psát doposud málo zmapovaná kapitola československo-jugoslávských vztahů, kdy Jaromír Kopecký, československý delegát při Společnosti národů, působil jako spojovací článek mezi Londýnem a Jugoslávií a předával oběma směry vzkazy i delší dopisy.

Hlavními jugoslávskými důvěrníky J. Kopeckého byli exponenti ve vlasti působících odbojových, ale také některých vůči okupantům přímo nevystupujících organizací a politických uskupení, případně katolické církve. Jejich komplikovaný a často přímo nepřátelský vztah k oficiálnímu zastoupení Jugoslávie vedl k tomu, že informace a zprávy z vlasti předávali do Londýna jejich konkrétním adresátům nikoliv prostřednictvím vyslance Momčila Jurišiče, nýbrž přes Jaromíra Kopeckého, s nímž mnohé jugoslávské politicky činné osobnosti pojily osobní známosti. „*Nejprve jsme jen hovořili o nové situaci, ale postupně došlo k tomu, že tito moji přátelé se začali na mne obracet jako na vedoucího zastupitelského úřadu ČSR, který má možnost doručovat zprávy do Londýna.*“²⁴ Dotyční předali své dopisy nebo jen ústní vzkazy J. Kopeckému, který je šifrovaně odeslal jako telegrafickou zprávu, případně v původní fyzické podobě, po kurýrovi. Tato druhá možnost byla využívána spíše k závěru války, kdy byla přeprava osob přes již osvobozená území plynulejší. Část vzkazů se dochovala v originále, většina pak v podobě, v jaké dorazila do londýnského ministerstva zahraničních věcí ČSR.

Dochované československé prameny začínají vypovídat o kontaktech J. Kopeckého se švýcarskými „Jugoslávci“ od prosince roku 1942. Československý stálý delegát předával zprávy o podmínkách v Charvátsku, Slovinsku, často též o stavu konkrétních osob, zejména známých osobností či rodinných příslušníků exilových politiků. Vzkazy zahrnovaly také různorodé informace o dopadech

²³ Útěk do Švýcarska zvolilo přes tisíc vojáků a civilistů, kromě jiných se takto zachránilo například několik set jugoslávských židů. I v a n k o v i č, M.: *Delatelnost*, s. 191–192.

²⁴ K o p e c k ý, J. – N ě m e č e k, J. (ed.): *Ženeva. Politické paměti 1939–1945*. Praha 1999, s. 134.

spojeneckého bombardování na města na jaderském pobřeží,²⁵ o působení německých vojenských jednotek složených ze sovětských státních příslušníků,²⁶ či o represích ustašovského režimu proti členům Charvátské rolnické strany.²⁷ Další částí korespondence byly informace a zprávy o podmínkách přímo ve Švýcarsku a v tamější rozdrobené jugoslávské emigraci a o situaci jugoslávských uprchlíků ve Švýcarsku. J. Kopecký byl od počátku v kontaktu se slovinskými (Vladimir Miselj) a charvátskými politiky (Stjepan Gaži, zejména pak Augustin Juretić), kteří zpravovali svoje londýnské kolegy. Zajímavým faktem je, že jimi byli téměř výhradně příslušníci té samé národnosti, respektive lidé té samé stranické příslušnosti, jako samotní odesílatelé. Takto putovaly zprávy S. Gažiho a V. Miselje Mihovi Krekovi, přičemž adresátem vzkazů A. Juretiće byl nejčastěji Juraj Krnjević, vrcholný představitel Charvátské rolnické strany, případně též, po svém uvedení do čela jugoslávské exilové vlády v červenci 1944, také Ivan Šubašić.²⁸ J. Kopecký byl svým londýnským ústředím pověřován i zprostředkováním zpráv jdoucích opačným směrem, ať už odpovědí na předchozí dotazy či nevyžádaných instrukcí a pokynů. Poněkud stranou zbytku jugoslávského exilu stál dále sochař, malíř a architekt Ivan Meštrović, který se pokoušel o samostatnou politickou činnost pod hlavičkou smíření všech Jugoslávců.²⁹

²⁵ AMZV, f. LA-A, k. 80, č. 277/dův/44, Ženeva – vzkaz od Meštroviće pro Krnjeviće, Šuteje a Setona Watsona z 8. ledna 1944.

²⁶ Tamtéž, k. 79, č. 8288/dův/43, Ženeva – vzkaz od Dr. Juretiće pro Dr. Krnjeviće ze 17. listopadu 1943.

²⁷ Tamtéž, k. 80, č. 7737/dův/44, Ženeva – vzkaz od Dr. Juretiće Krnjevićovi z 16. září 1944.

²⁸ J. Kopecký se nicméně podílel na ustavování kontaktu mezi spolupracovníky internovaného Vlatka Mačka a Ivanem Šubašičem, když pro Mačkovy exponenty v Ženevě zjišťoval u československých a jugoslávských emigrantů v Londýně Šubašičovu americkou adresu. AMZV, f. LA-D, k. 79, č. 8598/dův/43, pro domo opis depeše č. 711 ze Ženevy dne 29. listopadu 1943.

²⁹ I. Meštrović se u československých orgánů těšil v dané době pověsti politicky naivního jedince. Takto hovoří pro domo opis jedné z Kopeckého zpráv ve zjevném úžasu nad tím, jak I. Meštrović, který stál jinak na straně spojenců, gratuloval slovenskému chargé d'affaires ve Švýcarsku v březnu 1944 k výročí vzniku Slovenského státu! Zprávu o tomto Meštrovićově počínu pak přinesly na Slovensku některé deníky. J. Kopecký své nadřízené žádal, aby přes jugoslávské politiky zařídili, aby I. Meštrović „*těchto hloupostí zanechal*.“ Tamtéž, k. 80, č. 2639/dův/44, věc: Ženeva, gratulace Meštroviće ke slovenskému dni neodvislosti, pro domo opis zprávy z 29. března 1944. V jiném případě se snažil přesvědčit britskou diplomatku Elizabeth Wiskemann, „*aby její lidé v Londýně požádali pana prezidenta Beneše, zda by čs. vláda v Londýně nemohla přesvědčit Rusy, aby dali Titovi pokyn, aby spolupracoval s Mačkem*.“ Tento komplikovaný řetězec odmítlo československé MZV realizovat jak s poukazem na nevhodnost takového vměšování se do jugoslávských záležitostí, tak s ohledem na Meštrovićovu naivitu. Tamtéž, k. 140T, č. 5787/dův/44, Ženeva – vzkaz sochaře Meštroviće přes Miss Wiskemann pro p. prezidenta Beneše. I. Meštrović byl v meziválečné

V průběhu času stále intenzivnějšími byly Kopeckého styky s propartyzánskými aktivisty, jejichž činnost ve Švýcarsku byla úřadům alpské republiky i jugoslávskému vyslanectví trnem v oku.³⁰ Pestrost politického zabarvení adresátů i příjemců Kopeckého zpráv se, jak dále uvidíme, s průběhem času snižovala s tím, jak rostl vliv a moc partyzánů na úkor ostatních jugoslávských politických uskupení.

Jaromír Kopecký udržoval také jistou formu kontaktu s blíže neupřesněnými skupinami srbských politiků, z nichž někteří měli disponovat podporou i peněžními prostředky oficiálního vyslanectví.³¹ Do bližšího styku s nimi v podstatě nevstoupil a až na jednu výjimku nehovoří žádná z dochovaných zpráv o zprostředkování zpráv jakémukoliv srbskému činiteli, a to ani v případě jedinců nepřátelských bernskému vyslanci M. Jurišičovi.³² Za tímto faktem stály jednak geografické, jednak politické příčiny. Spojení Charvátska a Slovinska se Švýcarskem se konalo na kratší vzdálenost, navíc bylo možno využít i prostřednictví spřátelených jedinců v Itálii a ve Vatikánu (což významným způsobem ulehčovalo práci zejména klerikálním politikům). Slovinská komunita ve Švýcarsku byla oceňována jako nejlépe organizovaná i informovaná, v nejkvalitnějším styku s domovem.³³ O srbských skupinách nicméně ve svých pamětech J. Kopecký nehovoří ani v jednom případě se sympatiemi, vzájemný odstup byl vyvolán názorovou odlišností, neboť československému exilu nebyly blízké údajné velkosrbské politické koncepce, které měla většina Srbů podle J. Kopeckého zastávat.³⁴

době ve styku s československým prostředím, vystavoval v Praze, znal se s T. G. Masarykem a vytvořil pro něj i bustu. S jinými československými politiky se znal již z doby svého angažmá v Jihoslovenském výboru v době první světové války. Š k e r l o v á , Jana: *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: Přání, rozpory, realita*. Dizertační práce 2015. Vedoucí práce: doc. PhDr. Ladislav Hladký, CSc. Historický ústav FF MU Brno, s. 282.

³⁰ Tito lidé agitovali mezi zde internovanými jugoslávskými vojáky pro vstup do Titových jednotek.

³¹ Tamtéž, AMVZ, f. LA-D, k. 80, č. 799/dův/44, dopis Hubertu Ripkovi, kde srovnává koherenci srbské skupiny s jejich charvátskými a slovinskými protivníky.

³² Mělo se jednat zejména o důstojníky jugoslávské armády, kterým se po zajetí podařilo uprchnout do Švýcarska. Tamtéž, č. 6684/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz od dr. Stakiće pro Slobodana Jovanoviće, pro domo opis z 26. srpna 1944.

³³ Tamtéž, č. j. 662/dův/44.

³⁴ „Velkosrbství“ bylo dááno do souvislosti s M. Jurišičem i jeho srbskými kolegy na bernském vyslanectví. Jak ukazuje Detlef Brandes (B r a n d e s , Detlef: *Exil v Londýně 1939-1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*. Praha 2003, s. 130–148), velká část srbských politiků podporovala federativní poválečné uspořádání Jugoslávie, které by zemi rozčlenilo na tři etnické prostory (srbský,

Československý odboj se v závěru roku 1943, výrazněji pak v prvních měsících roku 1944, stále jasněji přikláněl na stranu v Jugoslávii působícího hnutí partyzánů a podporoval též smíření mezi ním a exilovou vládou v Londýně, a to i za cenu zastínění exilových jugoslávských činitelů.³⁵ Již v dubnu 1944 se takto Čechoslováci rozhodli k předání zprávy o popularitě partyzánů mezi jugoslávskými vojáky internovanými ve Švýcarsku.³⁶ Dne 1. června 1944 byl do čela do té doby protipartyzánsky zaměřené exilové vlády Jugoslávie jmenován Ivan Šubašić, ke kompromisu s národněosvobozeneckým hnutím ochotný chorvátský politik. Ten v průběhu léta toho roku absolvoval několik jednání s představiteli partyzánů, Josipa Broze Tita nevyjímaje. Na základě těchto ujednání, z nichž nejvýznamnější byla známá dohoda Tito-Šubašić,³⁷ bylo mnoho exilových politiků vyloučeno z účasti ve vládě i v exilovém státním aparátu.

chorvátský, slovinický), přičemž do srbského počítala většina z nich (Slobodan Jovanović, Božidar Purić, Milan Gavrilović, ale také Milan Grol) většinu Bosny a Hercegoviny a také některé další oblasti s komplikovanou etnickou strukturou (Makedonie, část Slavonie). Za „velkosrby“ byli v pozdějších fázích války označováni v podstatě všichni ti Srbové, kteří nepodporovali spolupráci s partyzány, kteří se od počátku své činnosti zaklínali svým citlivým přístupem k národnostní problematice Jugoslávie. Při absenci dalších údajů o politických názorech toho kterého jedince je tudíž nutno vykládat tato nařčení z velkosrbsství velmi obezřetně, neboť přičtení k tomuto táboru mohlo znamenat i prostý odpor k národněosvobozeneckému hnutí.

- ³⁵ Tato tendence fakticky znamenala uznání převahy partyzánů, kteří slabému jugoslávskému exilovému státnímu zřízení s nezkušeným králem v čele tvořili mocensky výraznou protiváhu. Blížící se konec války, který za sebou v jugoslávském prostoru hrozil zanechat mocenské vakuuum, občanskou válku, případně krach jugoslávské myšlenky a rozpad země na národnostní státy, ovšem stavěl Českoslováky před nutnost zaujmout příznivý postoj vůči takové síle, která by dokázala těmto scénářům zabránit. P o s p í c h a l, J.: *Odtážitost*, s. 501.
- ³⁶ Celou věc doprovázely očividné rozpaky z faktu, že takový krok již znamenal přímé vměšování do vnitřní jugoslávské politiky, čehož se československá politika měla oficiálně vždy zdržet. AMZV, f. LA-D, k. 80, č. 2861/dův/44, Ženeva – vzkaz pro Mihajla Petroviče. Zasláá Latinović Gordo z 5. dubna 1944 a k němu příložený přípis nejspíše z pera H. Ripky z 15. dubna 1944.
- ³⁷ Jednalo se o první dohodu upravující modus vivendi mezi partyzánským hnutím a exilovou vládou. Ta se zavazovala k respektování partyzánské správy v zemi a k její všemožné podpoře, jakož i k tomu, že ve svých řadách neponechá partyzánům nepřátelské jedince. Hnutí J. B. Tita naopak slibovalo, že nebude proti králi a jeho vládě vystupovat. Formálně tak byly dvě hlavní jugoslávské reprezentace sjednoceny, těžiště moci se však tímto aktem i oficiálně vychýlilo na stranu partyzánů. K tomu více např. T o m a s e v i c h, Jozo: *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb 1979, nověji například *Vlade Kraljevine Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (= VKJDSR). Ed. Kosta Nikolić. Beograd 2008, zejména strany 197–253. Z českých prací pak viz např. T e j c h m a n, Miroslav: *Balkán ve válce a v revoluci: 1939–1945*. Praha 2008.

Do vlády bylo uvedeno několik partyzánům nakloněných, případně přímo v jejich řadách působících jedinců.³⁸ Moc i vliv národněosvobozenického hnutí tím dále vzrostly a král Petar II. byl donucen k vícero pro něj osobně obtížných kroků, mezi jinými i k odvolání Dragoljuba Mihailoviće z postu oficiálního vrchního velitele jugoslávských ozbrojených sil.³⁹ V létě 1944 také došlo k vynucenému odstoupení či dobrovolné rezignaci u celé řady jugoslávských diplomatů, kteří do té doby působili z vůle údajně „velkosrbsky“ orientovaných exilových ministrů.⁴⁰

Tyto události měly zásadní dopad na jugoslávské exulanty ve Švýcarsku, a tedy i na poměr, který k jednotlivým jejich příslušníkům zaujímal Jaromír Kopecký. V první řadě došlo k odvolání bernského vyslance M. Jurišiče, který ovšem příkaz k odchodu odmítal uposlechnout. Z. Dragutinović, který byl údajně vybrán za nového vyslance, tak vykonával svou činnost M. Jurišičovi navzdory, a až do listopadu 1944⁴¹ se dorozumíval s Londýnem přes J. Kopeckého. Na základě intervence M. Jurišiče se v srpnu 1944 švýcarské úřady odhodlaly k zatčení několika desítek jugoslávských občanů, kteří v zemi vyvíjeli propagandistickou a organizační činnost na podporu Titových partyzánů.⁴² Švýcarské ministerstvo zahraničí, které mělo projevovat dlouhodobou nepřítelství vůči

³⁸ Ministry, kteří byli přímo příslušníky národněosvobozenického hnutí, byli Sreten Vukosavljević (zastával post ministra zemědělství, dále ministra výživy a ministra lesnictví a rudnictví) a Drago Marušić (ministr osvěty). VKJDSR, *Sastav vlade Ivana Šubašiča*, s. 199.

³⁹ Stalo se tak dne 29. srpna 1944. D. Mihailović byl nicméně vynechán již z první vlády I. Šubašiče z července 1944. T e j c h m a n , M.: *Balkán*, s. 472.

⁴⁰ Takto odešel do výslužby například vyslanec v USA Konstantin Fotić, zatížený pověstí velkosrbsky a krajně antikomunisticky zaměřeného politika, bránícího smíru mezi srbskou a charvátskou emigrací ve Spojených státech. Post vyslance v SSSR naopak již v roce 1943 obdržel srbský diplomat Stanoje Simić, dřívější konzul v Bratislavě, který byl komunistům nakloněn a který později, mezi lety 1946–1948, dokonce zastával funkci ministra zahraničních věcí v Titově Jugoslávii. Srov. S o v i l j , Milan: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Disertační práce 2015. Vedoucí práce: doc. PhDr. Jan Pelikán, CSc. Ústav světových dějin FF UK Praha, s. 108.

⁴¹ M. Jurišić se nebyl ochoten svého postu vzdát až do konce října 1944. AMZV, f. LA-D, k. 80, č. 8888/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz dr. Šubašičovi od Dragutinoviće, pro domo opis 20. října 1944.

⁴² Zárok Švýcarů proti těmto Jugoslávčům vyvolalo obvinění z organizování ozbrojených formací na švýcarském území. Švýcarsko se po celou dobu války snažilo o krajně opatrnou politiku vůči Německu (které hrozilo této alpské zemi až do závěru války útokem), což mělo být i jedním z důvodů rychlého zároku proti partyzánům a také dlouhodobého bezproblémového působení M. Jurišiče a jeho přívrženců, údajně jdoucích ve šlépějích politiky M. Stojadinoviće. Kopecký, J. – Němeček, J. (ed.): *Ženeva*, s. 134 a AMZV, f. LA-D, k. 80, č. 5702/dův/44, Ženeva – vzkaz od Gorda pro Mihajla Petroviće z 24. července 1944.

Z. Dragutinovičovi (nejspíše právě pro jeho náklonnost partyzánům), se nikterak nenamáhalo s pomocí při řešení tohoto schizmatu, a tak J. Kopecký pokračoval ve své roli prostředníka i nadále.⁴³ Jurišičovo odvolání, a s ním spojené dosazení Zorana Dragutinoviče, mělo přinést stabilitu jugoslávskému zastoupení a tedy i zjednodušení komunikace mezi Jugoslávci v Británii a ve Švýcarsku. Tohoto cíle bylo ovšem dosaženo zejména díky pokračující moderační J. Kopeckého. Vzkazy si přes něj Londýn a Ženeva či Bern vyměňovali dokonce v mnohem větším množství než doposud. Dále se například zintenzivňovala výměna zpráv mezi vlastními partyzánskými aktivisty ve Švýcarsku a ve Velké Británii. Mnozí z nich byli přes J. Kopeckého ve styku i s oficiální Titovou vojenskou misí v Británii vedenou Vladimírem Velebitem. J. Kopecký předal zprávu o výše zmíněném zatýkání a přispěl tak k propuštění postižených jedinců, které se událo na důraznou přímluvu Ivana Šubašiče.⁴⁴ V souvislosti s touto krizí, jejíž rozuzlení s sebou přineslo zvýšení vlivu partyzánům nakloněných jedinců, započalo také postupné přiškrcování kontaktů J. Kopeckého s nekomunistickými slovinskými a chorvátskými politiky. Tyto osoby nebyly nadále perspektivní a také – což zejména vzbuzovalo obavy československého exilu – mohla být jejich podpora přímou komplikací rozvoji vztahů s novým, etablovaným se jugoslávským režimem. Návrh na „*snížení posílaných vzkazů pro Jihoslovany, zejména pak slovinské klerikály*“, podal Hubert Ripka, který se v jugoslávských záležitostech v exilu intenzivně angažoval, svému ženevskému podřízenému již v rámci zprávy o zákroku na podporu vězněných Jugoslávců.⁴⁵

Služby, které J. Kopecký poskytoval jak A. Juretičovi, u partyzánů obzvláště špatně zapsanému, tak dalším chorvátským i slovinským politikům, partyzánskému hnutí v různé míře nepřátelským, přestávaly odpovídat intencím československé zahraniční politiky. Československý delegát se na podzim 1944 ocitl v situaci, kdy zprostředkováním komunikace mezi slovinskými politiky ve vlasti a v exilu podporoval tendence, které Hubert Ripka klasifikoval jako škodlivé pro jugoslávskou jednotu, neboť pomáhaly koordinovat akce pro partyzány nepřijatelných činitelů. Pouhý týden po Ripkově prvním pokynu, v polovině srpna 1944, odeslal J. Kopecký zprávu od V. Miselje M. Krekovi, která přímo hovořila o aktech spolupráce mezi partyzány a Němci ve Slovinsku.⁴⁶ Tato zpráva je velice důležitá, neboť ji Hubert Ripka přímo odmítl předat s poukazem

⁴³ AMZV, f. LA-D, k. 80, č. 6061/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz pro Mihajla Petroviče od Lati-
noviće, pro domo opis z 10. srpna 1944.

⁴⁴ Tamtéž, č. 6048/dův/44, věc: Ženeva – Jihoslované ve Švýcarsku, zatčení švýc. úřady, 5.
srpna 1944.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Tamtéž, č. 6237/dův/44, věc: Ženeva – vzkaz od Miselje Dr. Krekovi, 12. srpna 1944.

na to, že „přes zdánlivou přesnost a důkladnost (...) nepůsobí dojmem pravděpodobnosti. Účelem jejím je spíše buditi pochybnost a živiti protipartyzánskou náladu. Zejména v klerikálních kruzích slovinských toho není třeba, my se však k tomu nesmíme za žádnou cenu propůjčiti. Nikde.“ Na závěr vyzval H. Ripka československého delegáta, aby dbal jeho přechozí instrukce k omezení svých zprostředkovatelských aktivit.⁴⁷ Tuto výzvu posléze podepřel i další instrukcí, v níž radil k omezení těchto služeb vůbec, neboť doposud nerealizované, avšak již rozhodnuté změny v personálním složení jugoslávského vyslanectví měly vytvořit příznivé prostředí pro obvyklý způsob předávání takových zpráv.⁴⁸ Zbytek roku 1944 představoval období, kdy Čechoslováci část zpráv předat odmítali, pokud se domnívali, že nějakým způsobem pracují proti partyzánům a naopak byli schopni předat i zprávy z dříve přehlížených zdrojů, pokud mohly napomoci ke smíření dosavadního exilového establishmentu s partyzány. Tuto politiku dobře dokumentuje skutečnost, že jediná dochovaná zpráva zaznamenávající přímý kontakt se srbskými činiteli nabádala srbské kruhy v Londýně pracovat na porozumění se Sověty dříve, než se Rudá armáda dostane na srbské území a nevyhnutelně podpoří partyzány v jejich boji s D. Mihailovičem.⁴⁹ Na předání této zprávy nezměnil nic ani fakt, že pocházela od dr. Stakiće, právníka, kterého J. Kopecký dříve popsal jako blízkého spolupracovníka M. Stojadinoviće a že jejím adresátem byl dřívější ministerský předseda Slobodan Jovanović, kterého partyzáni neměli ani v nejmenším v lásce. Zpravodajství nebylo nakonec upíráno ani těm slovinským, třebas i klerikálním politikům, kteří se měli v souvislosti s terorem ustupujících Němců a kolaborantů (a pod tlakem mocenské převahy národněosvobozenického hnutí) vyslovit pro spolupráci s partyzány.⁵⁰

Srpnové personální změny, které měly do čela bernského vyslanectví Jugoslávie přivést partyzánům i nové londýnské vládě nakloněné jedince, neznamenaly tedy konec činnosti J. Kopeckého. Problémy dále přetrvávaly a na vyslanectví se měl ještě v říjnu 1944 nacházet větší počet partyzánům nepřátelských jedinců v čele s oficiálně odvolaným M. Jurišičem. Své služby zprostředkovatele tehdy J. Kopecký poskytoval jak politikům Charvátské rolnické strany, u nichž byla pochopitelná jistá zdrženlivost vůči nové, více propartyzánské exilové vládě

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ VHA-VÚA, f. JK, k. 3, záznam č. 086/44 ze 7. září 1944.

⁴⁹ AMZV, f. LA-D, k. 80, č. 6684/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz od dr. Stakiće pro Slobodana Jovanoviće, pro domo opis z 28. srpna 1944. Tohoto Stakiće uvádí M. Ivanković jako jednoho z Jugoslávců uprchnuvších do Švýcarska po okupaci vichistické Francie Německem v listopadu 1942.

⁵⁰ Tamtéž, č. 6493/dův/44, věc: Odpověď Mgra dra Kuhara na Miseljův telegram ze dne 28. srpna 1944.

i vůči partyzánům samotným, tak také jistému partyzánskému aktivistovi Latinovičovi v komunikaci s Ivanem Šubašičem a Vladimírem Velebitem. V jednom případě se tak stalo s jednoznačnou instrukcí, aby odpověď Latiničovi byla zaslána stejnou cestou, tedy přes československé ženevské zastoupení, „*nikoliv přes [jugoslávské] vyslanectví*.“⁵¹ Na nutnost nápravy tohoto nesouladu upozornil J. Lípa, československý vyslanec u královské jugoslávské vlády v Londýně, jak samotného jugoslávského ministerského předsedu, tak další činitele (J. Krnjeviće, J. Šuteje, ale také Titovy exponenty Draga Marušice a Sretena Vukosavljeviće), a to při vědomí, že se tak již přímo vměšuje do jugoslávských vnitřních záležitostí. Motivace k tomuto kroku nejspíš pramenila právě z obav, aby nebyli Čechoslováci příliš angažováni v jugoslávských vnitřních sporech tím, že by byly jejich prostřednictvím obcházeny oficiální komunikační kanály.⁵² Řešení se dostavilo 25. prosince 1944, kdy byl do funkce uveden nový vyslanec, namísto původně zamýšleného Z. Dragutinoviće se jednalo o Milana Ristiće.⁵³

Křehká rovnováha mezi ochotou J. Kopeckého působit jako prostředník a jeho povinností hájit zájmy československé zahraniční politiky neodvratně směřovala k zániku. V prosinci 1944 a lednu 1945 probíhaly intenzivní vojenské operace na území jinak již z většiny osvobozené Jugoslávie. V zemi se upevňovala moc nových správních orgánů, kterou bylo nutno legálně zaštitit naplněním jedné z dohod mezi J. B. Titem a I. Šubašičem, podle níž byl král až do rozhodnutí o osudu monarchie nucen vykonávat svá práva skrze trojici regentů. Ti museli být přirozeně přijatelní pro novou státní moc, jejich jmenování ovšem zůstalo v rukou krále. Petr II. tohoto faktu využíval a hledání kandidátů vědomě měnil v obstrukce. Byl to totiž jedině on, v danou chvíli však jeho plánování náměstci, kdo mohl jmenovat vládu – v lednu 1945 nutně již nikoliv složenou z exulantů, z velké části ale naopak z příslušníků národněosvobozenického hnutí. Petrova pochopitelná neochota jmenovat jedince, kteří by nehájili jeho pozice dostatečně, přiváděla krále do konfliktu jak s předsedou vlády I. Šubašičem, tak přirozeně s představiteli Titova hnutí a SSSR, nakonec ale také se západními spojenci. Winston Churchill dával Petrovi nepokrytě najevo nutnost

⁵¹ Tamtéž, č. 7092/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz dr. Šubašičovi od Latinoviće. Pro domo opis z 5. října 1944.

⁵² Dalším motivem byl prostý zájem na normalizaci situace v jugoslávském státním zřízení. Národnostní a politické rozepře patřily mezi chronické neduhy jugoslávské emigrace a Čechoslováci se s nimi potýkali po celou dobu společného exilu. Tamtéž, č. 7093/dův/44.

⁵³ S e l i n i ć , Slobodan: *Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije*. In: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia*, č. 24, 2014, 4, s. 555.

ústupků v zájmu zachování alespoň nějaké formy jeho zastoupení v zemi.⁵⁴ Reálně hrozila možnost vyhlášení domácí vlády v čele s J. B. Titem bez jakéhokoliv ohledu na krále, který navíc ztrácel podporu i velké části londýnské emigrace. Nátlaku spojenců i protivníků Petar II. nakonec ustoupil a dne 9. března 1945 jmenoval tři regenty navržené partyzány: Srđana Budisavljeviće, Dušana Sernece a Ante Mandiće. Prostřednictvím těchto tří politiků byl J. B. Tito jmenován předsedou vlády, kterou následně partyzánský vůdce sestavil v podstatě podle svých přání, s určitými ústupky vůči králi a roajalistům.⁵⁵

V závěru ledna 1945 odeslal J. Kopecký do Londýna několik dopisů, jejichž případné předání již jeho nadřízení vyhodnotili jako nepřijatelné vměšování se do jugoslávských vnitřních záležitostí. Lze namítnout, že se intervencí do jugoslávského politického prostředí dopouštěli Čechoslováci již dříve. Dlouhodobá nejednotnost exilové vlády a současná neetablovanost konkurenčního partyzánského odbojového hnutí však znamenaly, že mezi vměšováním se a prostou interakcí s jednotlivými jugoslávskými politickými proudy nevedla pevná hranice. Tato situace však v roce 1945 již dále netrvala. Zprávy, které J. Kopecký odeslal, byly dle H. Ripky přímým nebezpečím pro ustanovení nové vlády a měly údajně také napomáhat vyvolávání neklidu v Jugoslávii.⁵⁶ Padlo jednoznačné rozhodnutí nadále nepředávat žádné vzkazy⁵⁷ a ty stávající uložit na Ministerstvu zahraničních věcí, kde si je měli mít jejich pisatelé možnost vyzvednout.⁵⁸

Po tomto datu již ve spisech MZV, ani v aktech Kopeckého osobního fondu nefigurují žádné další zprávy. Angažmá Jaromíra Kopeckého ve prospěch jugoslávského exilu bylo u konce. V. Miselj, S. Gaži. a A. Juretić, hlavní „klienti“

⁵⁴ Část jejich tehdejší korespondence uveřejnil Petr II. ve svých pozdějších memoárech. K a r a đ o r đ e v i ć , Petar: *Moj život : memoari = A King's heritage : The Memoirs*. Beograd 2013, s. 210–247.

⁵⁵ Jednou z koncesí byla přítomnost M. Grola ve vládě, kterou J. B. Tito schválil jakožto prostředek k rozmělnění opozičních sil, a to navzdory odporu J. Stalina a V. Molotova, kteří sami Grolovo angažmá odsoudili jako nebezpečný ústupek „srbské reakci.“ P e t r a n o v i ć , Branko: *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica 1998, s. 21.

⁵⁶ V této době došlo v zemi k demonstracím proti králi a jeho obstrukční politice. Československé Ministerstvo zahraničních věcí o nich bylo spraveno, prostřednictvím zpráv, které partyzánům přisuzovaly jejich zinscenování. AMZV, f. LA-D, krab. 81, č. j. 828/dův/45, zpráva o demonstracích v Jugoslávii z 18. ledna 1945.

⁵⁷ Posledním ústupkem, který J. Kopecký zvládl vyjednat, bylo předání dvou z devíti dopisů, které československý diplomat v závěru prosince 1944 či v průběhu ledna 1945 zaslal. Tamtéž, k. 140T, č. j. 1055/dův/45.

⁵⁸ Tito tak nejspíše skutečně učinili, což lze s jistotou opatrností vyvodit z faktu, že se jejich originály nedochovaly v žádném z relevantních fondů AMZV ani VÚA–VHA.

J. Kopeckého, zůstali v emigraci a snažili se nadále působit ve prospěch nekomunistických sil Jugoslávie. Osud legačního rady Zorana Dragutinoviće zůstává poté otázkou nevyřešenou. O jeho aktivitách po konci spolupráce s J. Kopeckým nepřinesl dosavadní výzkum žádné informace.

Přínos J. Kopeckého pro jugoslávský exil a československo-jugoslávské vztahy

Zprostředkovatelská činnost J. Kopeckého patří bezesporu mezi pozoruhodné příklady československo-jugoslávské spolupráce za druhé světové války. Její význam tkví v přínosu pro samotné Jugoslávce, ale také pro Čechoslováky, kteří se díky stálému delegátovi seznamovali s podmínkami panujícími v řadách jejich spojenců, a nakonec též pro udržování československo-jugoslávských styků jako takových. J. Kopecký ve svých pamětech těmto aktivitám věnoval následující zhodnocení.

„Vytvářely se tam [ve Švýcarsku, pozn. J. P.] skupiny podle bývalého politického zaměření. Tak vzniklo srbské hnutí vedené generálem Dražou Mihailovičem, které zůstávalo věrné králi. Bylo tam hnutí slovinských liberálů, slovinských lidovců (katolíků), mačkovců (chorvatské selské [správněji rolnické, pozn. J. P.] strany), byly tam osobní skupiny jako na příklad záhřebského arcibiskupa Antona [správně Alojsije, pozn. J. P.] Stepinace [sic], který za první světové války bojoval na soluňské frontě v řadách spojenců, sochaře Meštoviće, který se uchýlil do Švýcar, a konečně tam vzniklo partyzánské hnutí vedené Josipem Broz-Titem. Všechny tyto skupiny navázaly styk se mnou se žádostí zprostředkovat jejich zprávy jejich představitelům v Londýně. Tak jsem získal přehled celkového vývoje situace v Jugoslávii, který tím získala naše vláda, přes jejíž zahraniční ministerstvo moje zprávy šly.“⁵⁹

Pro jugoslávské exulanty byl J. Kopecký vítaným pojítkem mezi vzdálenou vlastí, neutrálním Švýcarskem a Londýnem. Po dobu své přinejmenším tříleté aktivity odeslal stálý delegát 53 dochovaných zpráv. Skutečná hodnota jeho zprostředkovatelské činnosti a její posouditelnost jsou limitovány několika důvody.

Jaromír Kopecký svou činností vytvořil pouze jeden z několika kanálů, kterými někteří jugoslávští exiloví politici udržovali kontakt se svou domovinou a s Velkou Británií.⁶⁰ Po celou dobu války využívali důvěrníci stálého delegáta i jiné cesty k doručování vzkazů. Zprávy putovaly do Londýna přes

⁵⁹ K o p e c k ý, J. – N ě m e e k, J. (ed.): *Ženeva*, s. 134.

⁶⁰ AMVZ, f. LA-D, k. 80, č. 662/dův/44. V příloze k této zprávě pro A. Kuhara od V. Miselje je přímo uvedeno, že tento slovinský politik využíval československého prostřednictví

Vatikán, případně přes neutrální Španělsko, v obou případech za asistence charvátských katolických hodnostářů, kteří v těchto státech působili.⁶¹ J. Kopecký dále nespolutracoval se všemi jugoslávskými politickými skupinami ve Švýcarsku. Až na jednu již zmíněnou výjimku například absentuje komunikace srbských činitelů, kteří dílem působili v rámci oficiální jugoslávské legace, případně své zprávy předávali jinak. Šíře názorového spektra a počet politiků, kteří byli s J. Kopeckým v kontaktu, jsou ale bez ohledu na to pozoruhodné.

Motivy, které jugoslávské činitele vedly k výběru právě československého delegáta lze přibližně rekonstruovat. V jejich pozadí stála nepochybně bohatá historie československo-jugoslávských politických vztahů, svými kořeny ležící v 19. století,⁶² ze soudobého pohledu prožívající svou konjunkturu v době zcela nedávné, tj. mezi světovými válkami. Dále, a jedná se o faktor symptomatický právě pro institucionálně velmi chaotickou dobu druhé světové války, hrály nezastupitelnou roli vzájemné osobní vztahy, zkušenosti a známosti Čechoslováků a Jugoslávců. Podstatné přitom nebyly pouze styky vrcholných státníků a veřejně činných osobností typu Edvarda Beneše, Huberta Ripky, nebo naopak Momčila Ninčiče, Ivana Meštroviće a dalších. Mnoho řadových československých diplomatů, novinářů a dalších exulantů disponovalo znalostmi v Bělehradě či Záhřebu.⁶³ J. Kopecký, jak jsme viděli, zkušenostmi s jihoslovanským prostředím taktéž oplýval. Existoval nejspíše další důvod, proč si pro přenos

pouze výjimečně, v nezávažných případech a hlavní proud svých informací směřoval přes vatikánské úřady.

⁶¹ Postoj těchto kleriků k Nezávislému státu Charvátsku, totožný s pozicí A. Juretiće, dává tušit, že opozice vůči NDH nebyla mezi vysokými hodnostáři charvátského duchovenstva ojedinělá.

⁶² Také Augustin Juretić vstoupil do kontaktu s českými a slovenskými duchovními již v době svých studií ve Vídni krátce před první světovou válkou. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade* (= HAIIV). Ed. Ljubo Boban. Zagreb 1985, s. 145.

⁶³ Jednou z málo prozkoumaných rovin československo-jugoslávských vztahů jsou kontakty duchovních různých vyznání, o nichž existují zprávy z doby meziválečné i bezprostředně poválečné. V některých kostelech v Československu byl například nalezen překlad pastýřského listu arcibiskupa A. Stepince z 20. září 1945. P o s p í c h a l , Jonáš: *Postoj Československa k jugoslávské exilové vládě a jugoslávské nekomunistické opozici v letech 1941–1948*. Diplomová práce 2015. Vedoucí práce: doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D. Historický ústav FF MU Brno, s. 104. Pravoslavná církev v Československu získala mezi světovými válkami autonomii od Srbské pravoslavné církve, její hlava, metropolita Gorazd (Matěj Pavlík), byl vysvěcen v Bělehradě. M a r e k , Pavel: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942: příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno. 2004, s. 83–123. Československo navštívil v roce 1922 i sám Alojsije Stepinac. L a p m e , John – M a z o w e r , Mark: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. Budapest – New York 2004, s. 105. V občasném styku zůstávali v londýnském exilu J. Šrámek a M. Krek, katoličtí duchovní. AMVZ, f. LA-D, k. 80, č. 662/dův/44.

zpráv vybrat právě Českoslováky a nikoliv zpravodajsky, organizačně, ale také z hlediska prestiže nejlépe vybavené Brity či Američany. Byla jim jistá objektivní slabost československého exilu ve srovnání s velkými západními spojenci, z nichž zejména Britové nezakrytě (a, dlužno dodat, nikoliv bez opodstatnění) působili jako mentoři nejednotného jugoslávského exilu. Běžnou britskou praxí, a to i ve vztahu například k Českoslovákům, byla cenzura předávaných zpráv, rozhlasových hovorů a veřejných projevů; v britském exilu se odehrávala vyšetřování a zatýkání nepříznivě působících politiků, nespolehlivých vojáků a podobně.⁶⁴ Takových činů se Jugoslávci od Českoslováků rozhodně nemuseli obávat. Odtazitost a nedůvěra jugoslávských diplomatů a dalších politicky angažovaných osobností vůči Britům se projevila v celé řadě událostí, z nichž některé neušly pozornosti československé zahraniční služby.⁶⁵ Jugoslávská exilová vláda také požádala Českoslováky o pomoc při ustavení svého přímého, privátního spojení s D. Mihailovičem již v roce 1942, a to právě s odkazem na časté britské intervence.⁶⁶ Lze proto velmi důvodně předpokládat, že charvátští a slovinští činitelé ve Švýcarsku, jejichž přes Brity vedená korespondence také trpěla cenzurními zásahy,⁶⁷ využili, stejně jako „oficiální“ exilová vláda, Českoslováky z těchto důvodů. Pro tuto domněnku hovoří též vyjádření

⁶⁴ K tomu např. K u k l í k , Jan – N ě m e č e k , Jan: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha 2004, s. 369–411.

⁶⁵ Kromě několika výstupů, při nichž se českoslovenští diplomaté osobně přesvědčili o vzájemné nevráživosti některých britských a jugoslávských představitelů (srov. Pospíchal, J.: *Postoj*, s. 40–41), lze zmínit výrok majora Vlastimira Rožďalovského, králova pobočníka a styčného důstojníka ve funkci vojenského atašé u československé vlády, který nabádal královny československé spolužáky v Cambridge, aby „se s králem hodně stýkali, protože si nepřejí [Jugoslávci], aby byl obklopen jen Angličany, že by to mohlo na něj mít v nynější době neblahý vliv.“ AMZV, f. LA-D, k. 78, č. 1209/dův/42, pro domo: výňatek z dopisu svobodníka Vladimíra Slavíka jeho otci z 8. t. m. popisujícího návštěvu jugoslávského krále Petra v jeho bytu v Cambridgi z 9. března 1942.

⁶⁶ V této věci došlo dne 28. ledna 1942 ke schůzce mezi Živanem Kneževičem a Františkem Moravcem, vedoucím zpravodajského odboru československého MNO. Ž. Kneževič požádal československého důstojníka o pomoc při budování jak přímého spojení s Jugoslávií a také při budování zpravodajské a sabotážní služby. Žádal přitom jak o československé know-how, tak o technické zázemí, neboť jugoslávská exilová vláda do té doby takový podnik nezkoušela zrealizovat a Britové v tomto Jugoslávčům pomáhat neohdli. F. Moravec přislíbil přezkum jugoslávské žádosti poté, co bude vznesena oficiální žádost na československé MNO. Poradil také Ž. Kneževičovi několik kontaktů na britském Ministerstvu pro vedení hospodářské války. O dalších krocích v této věci nebyly v relevantních archívech nalezeny žádné zmínky. AÚTGM, f. EBII, k. 221, i. č. 1498, sign. 38-11-2, Úřední záznam z 28. ledna 1942, tajné.

⁶⁷ HAIV, s. 38.

Milana Martinoviće, podle nějž A. Juretić po svém příchodu „*Ustavil okamžitě spojení s britskou a později i s americkou zpravodajskou službou, kterým pravidelně zasílal informace o podmínkách ve vlasti a o vojenské situaci nepřítel. K tomu skrze dr. Kopeckého, tehdejšího česko-slovenského [sic!] vyslance u Společnosti národů, posílal další zprávy a pokyny, které ministr dr. Hubert Ripka v Londýně předával dr. Krnjevićovi.*“⁶⁸ Možnost zaslat zprávy jugoslávské vládě britskou či americkou cestou tedy existovala přinejmenším pro A. Juretiće, který se však, ačkoliv ve styku s Brity a Američany byl, rozhodl svěřit vnitřní záležitosti jugoslávské vlády do rukou J. Kopeckého. M. Martinović kromě toho v citovaném textu poskytl nicméně krajně stručné a nekonkrétní zhodnocení přínosu J. Kopeckého pro Jugoslávce. Tento chorvátský politik uvádí, že „*my, Chorvaté v Londýně, jsme tehdy [po navázání kontaktu s J. Kopeckým] začali dostávat pravidelné informace o podmínkách ve vlasti.*“⁶⁹

Přínos Kopeckého aktivit pro československou zahraniční politiku je obtížné posoudit přímo, neboť chybí údaje o konkrétních akcích, k nimž by na základě zpravodajské činnosti stálého delegáta došlo. Ze sdělení, které měl předat, výrazněji však na základě svých celkových kontaktů s Jugoslávci, sestavoval stálý delegát pravidelné zprávy, v nichž detailně popisoval situaci v Jugoslávii i v jugoslávské emigraci.⁷⁰ Kopeckého závěry hovořily o sílící pozici partyzánů a o neblahých vyhlídkách na další angažmá ostatních politických sil. Toto jeho správné zhodnocení situace nepochybně přispělo k vytříbení československé politiky vůči Jugoslávii v letech 1943 a 1944. J. Kopecký uvádí, že se, v blíže neupřesněné době, o jeho zprávách dozvědělo britské ministerstvo zahraničních věcí, jehož bernský vyslanec do té doby měl informovat svou vládu opačným způsobem, vyzdvihujíc pozici D. Mihailoviće. V touze po vyjasnění situace mělo dojít k dohodě Britů s Českoslováky, na jejímž základě měl J. Kopecký údajně předávat své zprávy britské tiskové atašé ve Švýcarsku, Elizabeth Wiskemanové. Lze tedy předpokládat jistý vliv kontaktů a informací J. Kopeckého i na britskou politiku vůči Jugoslávii.⁷¹

⁶⁸ M a r t i n o v i ć , Milan: *Mukotrpní rad dra Krnjevića za vrijeme rata u Londonu*. In: Kalendar Hrvatski Glas, Winnipeg 1955, s. 70–72, citováno podle HAIV, s. 160.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Celkem se dochovalo 415 stran periodických i mimořádných zpráv J. Kopeckého z let 1937–1942 o situaci v různých zemích Evropy a světa. Jugoslávskou politikou se zabývá 57 z nich. VHA-VÚA, f. JK, k 1, sign. 15–18, 26, 27, 29–38. Nepřítomnost zpráv z pozdější doby v tomto archivu nutně neznamená jejich neexistenci – na základě informací od J. Kopeckého byla sestavena např. zpráva o jugoslávské emigraci ve Švýcarsku v únoru roku 1944. AÚTGM, f. EB II, k. 454, sign. XVIII/Jugoslávie/2, č. 799/dův/44.

⁷¹ K o p e c k ý , J. – N ě m e č e k , J. (ed.): *Ženeva*, s. 135. J. Kopecký zde uvádí, že jeho „*zprávy přispěly podstatně k tomu, že Britové změnili svůj postoj k této otázce tak, že Churchill poslal*

Јонаш Посџихал

Чехословачки делегат у Друштву народа као веза између југословенске владе у егзилу и домовине 1941–1945.

У раду настојимо да представимо делатност Јаромира Копецког, као и околности под којима се она одвијала док је овај чехословачки дипломата са својим надређеним помагао комуникацију различитих југословенских политичких струја и појединаца током Другог светског рата. Десетине порука, које је шеф чехословачке Канцеларије сталног делегата при Друштву народа помогао да се предају између Југословена, биле су одраз помоћи чехословачких савезника. Цела југословенска влада у егзилу се током свог постојања сусретала са организационим проблемима и њени чланови нису диспонуали потребним средствима за комуникацију са својом отаџбином. Разлоге за чехословачку помоћ Југословенима можемо изложити у неколико тачака. Надовезујући се на скоро дводеценијско међуратно савезништво и Малу антанту, чији корени сежу у 19. век, Чехословаци су створили слику Југославије као савезничке државе, која је без обзира на проблематичну улогу крајем 30-их година, била природни геополитички партнер Чехословачке на Балкану. Сентимент о словенској узајамности, пробуђен током Другог светског рата, несумњиво је имао свог удела у томе. Међутим, под окриљем помоћи савезницима није било неопходно помагати појединцима који очито нису уживали поверење сопствене владе у егзилу. Управо су непријатељски став према наводно великосрпским дипломатама у званичном југословенском посланству у Берну људи од поверења Ј. Копецког (Хрвати и Словенци, уз један изузетак) наводили као разлог што су за комуникацију са својим лондонским колегама изабрали управо, ако не и искључиво, Чехословачке. Фактор нејединства и подељености је као хронична болест пратио ову југословенску владу током њеног петогодишњег постојања. Југословенска влада у избеглиштву променила је укупно пет премијера, честе су биле измене на позицијама министара, а постојала је и кумулација функција у рукама појединаца. Рађала су се нестална савезништва праћена дугорочним конфликтима који су се развијали по националним и идеолошким основама. У те конфликти су се уплитали Британци, „ментори“ југословенског егзила. Можемо претпоставити да је у оваквој ситуацији подршка Ј. Копецког неким

svého syna Randolpha do štábu Titova a pak měl později osobní schůzku s Titem v jižní Itálii, když tato byla osvobozena.“ E. Wiskemannová se nicméně o žádném kontaktu s Českoslováky či s J. Kopeckým osobně ve svých pamětech nezmínila. Srov. W i s k e m a n n , Elizabeth: *The Europe I Saw*. London 1968, s. 154–171.

југословенским дипломатама и политичким чиниоцима била мотивисана с њихове стране и прагматичким настојањем да се оријентишу на нестабилној политичкој сцени и да буду у контакту са што већим бројем могућих послератних политичких вођа у Југославији. Управо је овај последњи мотив био разлог Ј. Копецког да пружа своје услуге и активистима партизанског покрета који су у Швајцарској били присутни, а током 1944. године се тамо њихова позиција учврстила. Такође, прагматизам је стајао иза одлуке да се цела активност Копецког приведе крају јер је подршка словеначким народњацима, клерикалцима и припадницима Хрватске сељачке странке угрожавала у другој половини 1944. године односе Чехословака и партизанског народноослободилачког покрета, већ тада упостављеног као владајућег у самој Југославији. Чехословаци су се суочили с неопходношћу да узму у обзир дугорочно постојање сасвим новог југословенског режима који је, ипак, нудио одрживију перспективу за послератну Југославију него тадашњи политичари у егзилу, о чијем програму и намерама су водећи чехословачки представници били добро информисани. Постепено ограничење, па престанак посредничких активности Ј. Копецког из јануара 1945. представљало је политички неизбежан корак који је сам стални делегат настојао да ублажи заложивши се у децембру 1944. године код својих особа од поверења за доставу порука у корист политичара који нису више много обећавали. Свакако, потреба за мирним односима с тзв. Новом Југославијом однела је превагу. Ако упоредимо плодноне активности Копецког и не претерано блистав биланс остатка чехословачко-југословенске сарадње у егзилу, можемо закључити да су двогодишње услуге Копецког и осталих Чехословака Југословенима, значајан показатељ сарадње Чехословака и Југословена током Другог светског рата.

Jonáš Pospichal

A Czechoslovak Delegate to the League of Nations as a Link between Yugoslav Exiles and their Homeland 1941–1945

The article being presented attempts to explain the form, course and circumstances of the mediation of Jaromír Kopecký, by means of which this Czechoslovak diplomat and his superiors assisted various Yugoslav political movements and individuals in their communications during the Second World War. At its core is a description of J. Kopecký's involvement on behalf of the Yugoslav exile population. This work is based on official sources and memoir literature of Czechoslovak provenance, as well as on the diverse secondary literature.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Слободан Селинић

Сусрети југословенских и чехословачких писаца у периоду 1945–1980.

Културна сарадња Југославије и Чехословачке била је у првим годинама после Другог светског рата последица традиционалне сарадње, али и добрих политичких односа.¹ Сарадња се заснивала на конвенцији о културној сарадњи, која је предвиђала и сарадњу књижевника, која је остваривана узајамним посетама, објављивањем књижевних дела, предавањима, отварањем читаоница и књижара („Југословенска књига“ и „Орбис“), изложбама књига. Међу југословенским делима преведеним у Чехословачкој налазили су се *На Дрини ћурџија*, *Госпођица*, *Травничка хроника* (Иво Андрић), *Смрт Смаил аге Ченџића* (Мажуранић), *Са њарџизанима*, *Три њриче за децу* (Назор), *Ђеца мајке земље* (Ј. Павичић), *Ми смо за њравицу*, *Или јесмо или нисмо*, *На њирај у нафџалин*, *Новеле* (С. Колар), *Очи* (М. Ристић), *Кајин њуџ* (М. Жицин), *Новеле* (Крлежа), *На сџлавовима* (Инголич), *Висошка хроника* (Тавчар). У јулу 1947. у Југославији је одржано вече посвећено чешком песнику Петру Безручу. У октобру исте године друштво је у малој дворани Коларчевог универзитета приредило две вечери чешке и словачке поезије. Наступали су писци из Чехословачке – Лумир Чиврњи (Lumír Čivrný), Јан Чернеј (Ján Černej), Бохуслав Мартину (Bohuslav Martinů) и Јан Цикр (Jan Cíkr) који су сами рецитовали песме. Сарадња Југославије и Чехословачке, као и других земаља ИБ-а, на пољу културе доживела је јак ударац сукобом Југославије и ИБ-а 1948. Погоршање политичких односа било је праћено слабљењем економских и културних веза. У јесен 1949. Чехословачка је отказала уговоре скло-

¹ К в а п л, Мирослав: *О српско-чешким књижевним везама*. Словенске културе и историја међусловенских веза. Београд 1996, с. 55–67.

пљене са Југославијом. Културне везе су прекинуте, а тиме и књижевна сарадња.²

Литерарне везе су обновљене после нормализације политичких односа средином педесетих.³ Током 1955. Југославија и Чехословачка су редовно размењивале књижевне листове, али је југословенска страна одложила за идућу годину чехословачки предлог да две државе размене двочлане књижевне делегације. Чехословачки писци су наглашавали да би желели да у југословенској делегацији буде Добрица Ћосић. Та жеља је испуњена, па су 1956. Чехословачку посетили Ћосић и Антон Инголич, а Југославију Вилем Завада и Павел Хоровчак (Pavel Horovčák).⁴ Завада и Хоровчак су обишли Београд, Пећ, Скопље, Цетиње, Котор, Дубровник, Сплит, Загреб, Љубљану, Порторож и Постојну и имали више сусрета са писцима, на којима је говорено о издавачким и преводачким питањима.⁵ Чвршћи темељи сарадње су постављени културном конвенцијом коју су две државе склопиле 29. јануара 1957, на основу које су наредних година утврђивани двогодишњи програми културне сарадње.⁶

У првој половини 1957. Савез књижевника Југославије је одбио чехословачки предлог размене која би имала првенствено туристички карактер.⁷ Одбачен је и чехословачки аргумент да су из Чехословачке већ били позвани Божидар Борко, који је желео да се лечи у Карловим Варима и Новак Симић, који је изразио жељу да посети Чехословачку.⁸ Секретар Савеза књижевника Југославије Александар Вучо је предложио размену два писца на три недеље с тим да туристички карактер буде у другом плану. Југословенски савез је ипак подлегао интервенцији Друштва књижевника

² Selinić, Slobodan: *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd 2010; П е р и ш и ћ , Мирослав: *Ог Стиаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелектуалне елите на европским универзитетима 1945–1958*. Београд 2008, с. 264; S e l i n i ć , Slobodan: *Jugoslávská kultura v Československu 1945–1950*. Slovanský přehled XCII, 2006, бр. 2, с. 249–272; S o v i l j , Milan: *U potrazi za nedostižnim: jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949*. Beograd 2012.

³ S e l i n i ć , Slobodan: *Jedan ibeovski diplomata u Beogradu. Čehoslovački ambasador Pithart i normalizacija odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke 1954–1956. godine*. Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Beograd 2008, с. 231–251.

⁴ Архив Југославије (АЈ), фонд 498, Савез књижевника Југославије, фасцикла (ф.) 25, 943; АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 944.

⁵ АЈ, 498, ф. 36.

⁶ Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), ПА, 1963, ЧССР, ф. 21, д. 340/III, 443430.

⁷ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 287; АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 287/1.

⁸ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 217.

Хрватске, које је одлучило да о свом трошку у склопу размене писаца пошаље у Чехословачку Јуру Франичевића, Влатка Павлетића и Јосипа Пупачића и прими три чехословачка писца.⁹ Југославију су крајем септембра 1957. посетили писци Франтишек Рахлик и Јиржи Хавел, гости Друштва књижевника Хрватске.¹⁰ Југословенски савез је потом наставио да инсистира да посете буду размењиване са циљем да писци држе предавања о књижевним приликама у својој земљи или о часописима и да разговарају о могућностима превођења и штампања књига.¹¹ Године 1958. Чехословачку су посетили Јара Рибникар, Маријан Матковић, Оскар Давичо и Инголич.¹² Из Чехословачке су 12. јуна 1958. допутовали чешки песник Карел Шиктанц и словачки песник Павол Бунчак. У Београду су обишли Војни музеј, Калемегдан, Народни музеј; посетили су Загреб, Љубљану, Ријеку, Дубровник и Сарајево. Дан пред повратак чехословачке госте су 1. јула примили Танасије Младеновић, Ђуза Радовић, Ото Бихаљи-Мерин, Михаило Лалић, Милан Дединац, Оскар Давичо, Добрица Ћосић, Петар Андрић, Васко Попа, Хуго Клајн и други.¹³

Нови застој у литерарним односима Југославије и источноевропских држава се поклопио са новим идеолошким сукобом Југославије и СССР-а 1958.¹⁴

Сарадња је интензивирана новим поправљањем односа почетком шездесетих година.¹⁵ У новим политичким приликама, Југославија је исказивала велику жељу за књижевном сарадњом са Источном Европом, али је овом питању пришла политички опрезно. Савез књижевника се држао инструкција добијених 1961. од Комисије ЦК СКЈ за друштвене организације, која је тражила да везе са источноевропским земљама буду неговане преко струковних организација и то првенствено на бази културних конвенција које је држава склапала са тим земљама. Индивидуалне везе умет-

⁹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 217/1; АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 217/2.

¹⁰ АЈ, 498, ф. 36.

¹¹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 112.

¹² ДАМСП, ПА, 1958, ЧССР, ф. 20, д. 7, 415633; АЈ, 498, ф. 33, Извршене размене наших и страних делегација књижевника.

¹³ АЈ, 498, ф. 36.

¹⁴ В о г е т и ć , Dragan: *Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije*. Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Beograd 2008, с. 49–65; В о г е т и ć , Dragan: *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*. Beograd 2006, с. 181–232; В о г е т и ć , Dragan: *Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti*. Istorija 20. veka, 2012, бр. 2, с. 131–145.

¹⁵ Т р и п к о в и ћ , Ђоко: *Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962*. Токви историје, 2008, бр. 3–4, с. 76–98.

ничких организација са земљама лагера нису препоручиване, јер „*шаква јосйовања нису увек уродила йлодом*“.¹⁶

Настављена је размена делегација писаца и то је постала константна форма сарадње. Већ 1962. Југославија је разменила делегације са свим земљама совјетског блока, па и са Чехословачком, али је обнова сарадње са Чехословачком текла теже него са неким другим земљама. Југословенски делегати Славко Леовац и Владимир Круљ, који су у јуну и јулу 1962. боравили у Чехословачкој, били су незадовољни спремношћу чехословачке стране на интензивирање сарадње. Закључили су да је чехословачки савез настојао да се држи „у границама необавезне уљудности културног туризма“. Сусрети са писцима и разговори са редакцијама су имали карактер обостраних размена информација и необавезних сугестија. Југословени су увиђали приватну срданост чехословачких колега, али и „*немоћ и ненадлежностй да се ово зближавање реализује и лејализује*“. Држањем домаћина посета је сведена на „*мисију добре воље*“. И поред тога, боравак чехословачке делегације у Југославији у децембру те године је протекао у сасвим другачијој атмосфери. Суштински напредак је учињен тек од 1963.¹⁷

Од тада је сарадња савеза писаца Југославије и Чехословачке била заснована на годишњим уговорима два књижевна савеза који су имали утемељење у споразуму две државе о културној сарадњи, као кровном оквиру. Уговори су предвиђали колико ће дана писци из једне земље провести у другој као званични гости, као и разне видове конкретне сарадње (размена часописа и њихових уредника, објављивање превода књига и текстова у часописима, учествовање на књижевним манифестацијама и сл.).

Уговори два савеза писаца су углавном били једногодишњи и потписивали су их званичници два савеза приликом узајамних посета. Средином шездесетих година, када у Југославији још увек нису биле афирмисане републичке књижевне манифестације, планови сарадње су били скромнији. Иван В. Лалић и Иван Скала (Ivan Skála) су у Прагу 17. фебруара 1964. потписали план сарадње у 1964. који је предвидео да југословенски савез прими чешке и словачке писце на 60, а чехословачки савез Југословене на 75 дана. Затим, два савеза су се обавезала да размене по једног или два уредника часописа и да чехословачки савез прими једног југословенског писца на годину дана ради упознавања савремене чехословачке литературе. Програм сарадње југословенског и чехословачког савеза у 1966, који

¹⁶ АЈ, 498, ф. 33, Записници и извештаји комисије, Записник са седнице Одбора за везе са иностранством, одржане 10. априла 1961.

¹⁷ АЈ, 498, ф. 33, Записници и извештаји комисије, Записник са седнице Одбора за везе са иностранством, одржане 10. априла 1961.

су потписали Славко Михалић и Јиржи Шотола (Jiří Šotola) утврдио је укупно 60 дана за размену писаца.¹⁸

До краја шездесетих су чешким и словачким писцима постале привлачне књижевне манифестације у Југославији, па је уговор два савеза о сарадњи у 1969. години, који су у Братислави 9. јануара 1969. потписали Иван Купец и Младен Ољача, предвиђао долазак Чеха и Словака на Дане поезије у Сарајеву, Пиранске сусрете, загребачки сусрет „Евројски експресионизам и Крлежа“, Струшке вечери поезије и Октобарске сусрете у Београду.¹⁹

Уговори два савеза писаца су углавном били једногодишњи и потписивали су их званичници два савеза приликом узајамних посета. У другој половини седамдесетих година уговори о сарадњи писаца Чехословачке и Југославије су махом подразумевали узајамна гостовања у трајању од око стотинак дана. Чешки и словачки писци су позивани на Струшке вечери поезије, Октобарске сусрете писаца, Загребачке књижевне разговоре, Међународне сусрете писаца на Бледу и у Пирану, Сарајевске дане поезије, Змајеве дечије игре у Новом Саду, Међународне сусрете писаца у Дечанима и у Књижевну колонију у Кањижи. Због словачке мањине у Војводини, ова српска покрајина је посебно била занимљива Чехословачкој за књижевну размену, па су планирани доласци уредника књижевних ревија из Прага и Братиславе у Војводину и одласци уредника књижевних ревија из Војводине у Чехословачку. Чехословачки писци су своје југословенске колеге позивали на Дане поезије у Прагу и студијске боравке у чешкој и словачкој престоници, југословенске бохемисте и словакисте на семинаре, а уреднике књижевних ревија у Праг или Братиславу. Уговор за 1978. и 1979. је предвидео да две земље размене писце који би прикупљали материјал за антологије југословенске књижевности или књижевности југословенских народа и народности и антологије чехословачке књижевности.²⁰

Совјетска интервенција у Чехословачкој августа 1968. је била посебно искушење за књижевне односе Југославије и земаља совјетског блока. Симпатије југословенских писаца биле су на чехословачкој страни. У одговору на апел интелектуалаца Чехословачке, југословенски писци су навели да су са ужасавањем и осудом примили вест о окупацији. Изразили су пуну солидарност „са људским досјојанством“ чехословачких

¹⁸ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка.

¹⁹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, Споразум о сарадњи.

²⁰ АЈ, 498, ф. 47, Чехословачка, Планови, споразуми и протоколи.

интелектуалаца и њиховом решеношћу да не дозволе да се „бајонетима уништи вава слобода и социјализам“.²¹

Због неспоразума око интервенције у Чехословачкој, односи Југославије са неким источноевропским савезима писаца су били нарушени, са неким чак и прекинути. Свесни значаја овог чина, руководиоци југословенског савеза су после симпозијума „Књижевност и савремено друштво“, организовали октобра 1968. у Београду сусрете са бројним страним писцима. Са чехословачком делегацијом (Ј. Шотола, Петр Пујман) 19. октобра 1968. је разговарано о сарадњи и предложен је састанак писаца и уредника издавачких кућа у децембру у Загребу на коме би се говорило о превођењу.²² Упркос политичком неслагању са окупацијом Чехословачке, са СССР-ом је постојала тенденција проширења сарадње, чак и после августа 1968, па је совјетска делегација присуствовала Петом октобарском сусрету писаца. Односи са том земљом су били осетљиви, али ниједна страна није хтела да их додатно заоштрава.²³ И са Мађарима је сарадња после окупације Чехословачке била добра и све разноврснија. Они су били и на песничким сусретима у Струги 1968. Истицали су се превођењем југословенске литературе, а Золтан Чука је за тај рад одликован југословенским орденом.²⁴ Августовски догађаји из 1968. нису пореметили везе ни са румунским писцима. Југославија и Румунија су сарађивале, али је у Југославији било приметно незадовољство великим заостајањем књижевне сарадње за добрим политичким односима.²⁵ Совјетска интервенција у Чехословачкој је имала много теже последице на књижевне везе са Пољском, јер су прекинуте везе пољског и југословенског савеза писаца у тренутку када је књижевна размена била свестрана.²⁶ Било је потребно више од годину дана да би се односи нормализовали.²⁷

До краја шездесетих година међународна сарадња југословенских писаца добила је и један нови вид – двојне сусрете југословенских и чехословачких писаца, уредника, слависта и преводилаца који су наизменично одржавани у две земље (Праг, Загреб, Братислава). На таквој манифестацији

²¹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, Одговор Савеза књижевника Југославије.

²² АЈ, 498, ф. 33, Седница КОО, 8. XI 1969, Међународна сарадња 1968. г.

²³ АЈ, 498, ф. 18, Секретаријат КОО, 1969.

²⁴ АЈ, 498, ф. 16, КОО, 1969, X.

²⁵ АЈ, 498, ф. 18, Секретаријат КОО, 1969.

²⁶ АЈ, 498, ф. 40, Пољска, Пут Младена Ољаче; АЈ, 507/IX, СКЈ, Пољска, Комисија за међународне односе и везе, 101/IV-69; S z c z u t k o w s k a , Joanna: *Kulturna saradnja Poljske i Jugoslavije sedamdesetih godina XX veka. V: Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*. Beograd – Bidgość, 2015, с. 397–414.

²⁷ АЈ, 498, ф. 40, Пољска, 243-3/69; 289/3-69; 309/69.

коју је Друштво књижевника Хрватске приредило 20. и 21. децембра 1968. у Загребу разговарано је о превођењу и квалитету превода, изучавању језика, стипендирању преводаца, издавању антологија, размени часописа, сарадњи на радију и телевизији, расписивању заједничког књижевног конкурса по угледу на радио и телевизију, плаћању ауторима. Следећи сусрет југословенско-чехословачких уредника одржан је у Братислави 1969.²⁸

Важно питање у југословенско-чехословачким литерарним везама био је однос према званичним сусретима делегација савеза писаца источно-европских земаља. Лагерски карактер тих скупова је био очигледан, а тиме и југословенско подозрење када би примали позив за учествовање.

Југословенском савезу писаца је у пролеће 1963. било јасно да их чека важан спољнополитички изазов – позив источноевропских земаља за лагерско организовање књижевних савеза. Редакција чехословачког *Plamena* је упутила писмо савезима књижевника осам европских социјалистичких земаља. Писму је претходила међународна анкета о културној сарадњи социјалистичких земаља, започета у првом броју листа те године. У анкети је редакција поставила истакнутим писцима и уметницима социјалистичких земаља питање о томе шта мисле о дотадашњим облицима културне сарадње и могућности одржавања саветовања писаца социјалистичких земаља. Очекивали су да то саветовање одговори на питање да ли уместо билатералних споразума треба прећи на споразуме између више земаља. Први задаци тог договора би били проширење размене нових књижевних дела, продубљивање узајамног обавештавања и стваралачке дискусије о свим проблемима савремене социјалистичке књижевности. Уместо дотадашње размене делегација, предлагали су организовање дискусија и састанака о најважнијим проблемима књижевности. Следеће важно питање којим би се бавио тај састанак била је координација веза тих савеза са савезима несоцијалистичких земаља и заједничког деловања у међународним књижевним организацијама. Лагерски тон је провејавао и из позива да се пређе у „одлучну офанзиву“ према литературама несоцијалистичких земаља. Од састанка су очекивали и договор о издавању заједничког књижевног месечника писаца социјалистичких земаља. У анкети је учествовало 40 писаца и критичара и осам уметника, међу њима из Југославије Добрица Ћосић и Људевит Јонке.²⁹

²⁸ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, Састанак чехословачких и југословенских писаца; АЈ, 498, ф. 37, Савезна комисија за културне везе са иностранством, бр. 650-70/69-5, 16. VI 1969; АЈ, 498, ф. 16, КОО, 1969, X.

²⁹ АЈ, 507/IX, СКЈ, ЧССР, Комисија за међународне односе и везе, 22/III-258; ДАМСП, ПА, 1963, ЧССР, ф. 21, д. 340/II, 416953.

Вођство Савеза књижевника Југославије је било свесно да су овакве иницијативе дубоко политичке. Одређени југословенски одговор је већ био дат кроз ставове које је Ћосић изнео када је учествовао у анкети часописа *Plamen*. Он је подржао снажење сарадње књижевника ових земаља и југословенско учешће на саветовању, али уз истицање потребе да на њега буду позвани и „*ипројресивни писци*“ из других европских земаља.³⁰

Да ће југословенски савез писаца ускоро морати да се одлучи да ли ће учествовати на састанцима представника савеза писаца источноевропских држава, генерални секретар Савеза књижевника Југославије Иван В. Лалић се уверио и приликом састанка COMES-а у Лењинграду августа 1963. Тада је био позван на састанак функционера савеза писаца социјалистичких држава који је био представљен као неформални разговор о модалитетима будуће сарадње, али се заправо радило о планираном покушају установљавања редовног блоковског окупљања савеза писаца. Сви писци из Источне Европе су на њега дошли са јединственим и разрађеним ставовима. Совјетски писци су говорили о потреби редовних састанака руководиоца савеза писаца социјалистичких земаља, њиховог узајамног информисања и координисања акција, размене материјала и информација о збивањима у литератури кроз часописе и листове у циљу интензивније сарадње и „*јачања идеолошкој фронтиа социјалистичке лијтератууре*“. Секретар Савеза писаца Чехословачке Иван Скала је значај такве сарадње видео у „*ипојреби да књижевници социјалистичких земаља заузму офанзивни сџав йрема йледишћима зайадне лијтератууре*“, јер „*не може бити мирне коејзисџенције између двеју идеолоија и књижевности*“, док се Лалић држао става да су југословенски писци били опредељени за све облике радне сарадње, јачање веза, сарадњу часописа и сл. Лалић је уочио да је састанак у Москви изразио „*низ йтенденција и сџавова блоковској каракџера*“.³¹

Иако се није слагала са блоковском концепцијом, Југославија је ипак послала члана управе Добрицу Ћосића и генералног секретара Ивана В. Лалића на састанак руководства савеза писаца социјалистичких држава у Добришу код Прага који је одржан 12. и 13. фебруара 1964. Дневни ред је имао три тачке: дискусија о међусобним везама, координација контаката и организација заједничког симпозијума о проблемима међусобног превођења. Чехословачке писце су заступали Иван Скала, Ладислав Мњацко (Ladislav Mňacko) и други. После искуства из Лењинграда, Југословени су претпостављали да би циљ скупа у Добришу могао да буде

³⁰ ДАМСП, ПА, 1963, ЧССР, ф. 21, д. 340/II, 416953.

³¹ АЈ, 498, ф. 33, Друг Добривоје Видић.

формирање координационог тела свих социјалистичких савеза писаца у правцу организационог повезивања и то на основама политичке и идеолошке једностраности и искључивости, али до тога није дошло. Закључак југословенске делегације је био да овакве тенденције нису преовладале или да бар није било покушаја да се преточе у конкретне закључке, а да је, напротив, било доста конкретних предлога будуће књижевне сарадње. Југословени су одбили предлог генералног секретара чехословачког савеза Скале да се усвоји заједнички закључак о потреби борбе између социјалистичке и буржоаске идеологије у литератури, немогућности идеолошког измирења са Западом, размени годишњих планова савеза књижевника и координације акција, редовних годишњих састанака секретара савеза, заједничког наступање у међународним организацијама.³²

Овај састанак је за југословенске писце био прилика и за одржавање билатералних веза са чехословачким писцима. Југословенски дипломатски извештаји су сведочили о „врло добром“ пријему Лалића и Ћосића у чехословачкој средини, пре свега код генералног секретара чехословачког савеза и члана ЦК КПЧ Ивана Скале. Југословени су примљени у издавачким предузећима, уговорили су план сарадње југословенске и чехословачке литературе у 1964, а лист чехословачког савеза је објавио стихове Лалића и чланак Ћосића.³³

Ни наредних година, све до окупације Чехословачке, југословенски и чехословачки савези писаца нису на исти начин гледали на састанке руководилаца савеза писаца социјалистичких држава. На неке скупове југословенски писци су послали своју делегацију, али су задржали резерве према лагерски обојеним књижевним манифестацијама.³⁴ Први састанак руководстава савеза писаца источноевропских земаља на коме се Југославија није појавила био је у Варшави 1966.³⁵ Због неслагања југословенског савеза са карактером, дневним редом и начином припреме састанака савеза источноевропских држава, Југославија није послала делегацију ни на скупове у Берлину и Софији, наредне две године.³⁶

Посебно искушење за југословенски савез писаца и повод за несугласице са појединим савезима писаца социјалистичких земаља изазвало је заказивање наредног састанка делегација ових савеза у Будимпешти,

³² ДАМСП, ПА, 1964, ЧССР, ф. 30, д. (437: J)008:8, 411838; АЈ, 498, ф. 33, Извештај о боравку представника управе.

³³ ДАМСП, ПА, 1964, ЧССР, ф. 30, д. (437: J)008:8, 413781.

³⁴ АЈ, 498, ф. 41, СССР, Извештај са пута у СССР.

³⁵ АЈ, 498, ф. 40, Пољска, Састанак савеза писаца.

³⁶ АЈ, 498, ф. 16, КОО, 1968.

почетком 1969, мање од пола године од уласка ткупа Варшавског пакта у Праг. Такав скуп, блоковски обојен, за Југославију је у том тренутку био неприхватљив, а ни међу лагерским земљама није било пуне сагласности.

Југословене је на састанак позвао председник Савеза мађарских писаца Јожеф Дарваш 10. децембра 1968. Предвиђени термин је био 3–10. фебруара 1969. Дневни ред би, између осталог, обухватио расправу о сарадњи савеза писаца (билатерална и мултилатерална) и расправу о задацима боље упознавања „наших“ књижевности.³⁷ На тражење Пољака састанак је касније одложен за 24. фебруар, а потом на захтев из Румуније за 3. март.³⁸

Овога пута монолитности није било ни међу осталим савезима социјалистичких земаља. Окупација Чехословачке је оставила великог трага, па су скептичан став исказивали не само југословенски већ и чехословачки и румунски савези. Савез чехословачких књижевника је свој став желео да усклади са југословенским и ступио је у консултације са њим. Размишљања о овој теми је поделио са југословенским писцима писмом од 19. децембра 1968. које су потписали потпредседник бироа Франтишек Врба и шеф међународног одељења Петр Пујман. Југословени су обавештени да је президијум чехословачког савеза одлучио да учествује под условом да и Савез књижевника Југославије учествује. У Прагу су били свесни да Југословени не желе да учествују у акцијама које личе на акције лагера. Ипак, нагињали су доласку у Будимпешту са мотивацијом да би учешће њих, Југословена, и Румуна знатно променило атмосферу тог скупа. Од Савеза књижевника Југославије су тражили помоћ, пишући да је потребно „не ћућати“ и „ми се никако не смаћрамо у дефанзиви“. Исказали су решеност да не напусте заседање и спремност на сваку дискусију. Писали су у Београд да су их преговори са мађарским савезом уверили да је пожељно широко учешће социјалистичких писаца, па су зато молили Југословене да дођу у Будимпешту да би помогли „*сївари найредної соціјализма*“. Позвали су југословенску делегацију на консултације у Чехословачкој јануара 1969.³⁹

Савез књижевника Југославије је, примивши из Будимпеште позив на састанак, а из Прага на консултације, наставио крајем 1968. и почетком 1969. дипломатске активности усмерене ка оба савеза – мађарском и чехословачком. У дипломатску активност су биле укључене и амбасаде Југославије и Чехословачке у Будимпешти.⁴⁰ У контактима са Мађарима су

³⁷ АЈ, 498, ф. 40, Мађарска, 347/1.1968.

³⁸ АЈ, 498, ф. 40, Мађарска, Састанак са делегацијом Мађарских писаца.

³⁹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка.

⁴⁰ АЈ, 559, ф. 68, ј. 150, ШТК, 308.

тражене информације о карактеру планираног састанка и постављани услови за долазак, а у контактима са Чесима и Словацима договоран заједнички став према мађарском позиву. Југословенски савез писаца је позив примио са доста резерви и уздржаности. Координациони одбор Савеза књижевника Југославије је у Загребу 19. децембра 1968. одбио позив да учествује на саветовању у Будимпешти под тада познатим условима. Југословени су имали примедбе на дневни ред у коме су им сметале „*тврде, ипийично латерске формулације*“ – „*наши загаци*“, „*заједничко учешће*“ у међународним организацијама. За југословенски савез је било важно да знају да ли ће се на скупу расправљати о ситуацији после 21. августа, о прекиду односа са неким савезима и у којој би мери, ако би учествовали, могли да мењају дневни ред. Ипак, могућност за одлазак у Будимпешту није била сасвим искључена, јер је секретару Савеза књижевника наложено да пише мађарском савезу и тражи објашњење о саставу учесника и карактеру скупа (метод рада и гласања).⁴¹ Савез књижевника Југославије је 26. децембра 1968. обавестио мађарски савез да је сматрао да је уместо сарадње на бази блоковских подела било потребно неговати разне облике билатералне сарадње. Интересовали су се који су савези писаца позвани и који су прихватили позив, какав ће бити метод рада, хоће ли се заједничка документа усвајати гласањем или ће делегације износити своје погледе без прегласавања. Изнели су примедбе на дневни ред. Нису пристајали да их међународне конференције обавезују осим у стварима за које се определи југословенска делегација.⁴²

Истовремено је Савез књижевника Југославије наставио размену мишљења са чехословачким колегама. Писмо чехословачког савеза југословенском, у коме су чешки и словачки писци условили долазак у Будимпешту присуством југословенских писаца, било је за југословенски савез сасвим нов моменат. У Братислави су се 8. јануара 1969. састале делегације Савеза књижевника Југославије и Савеза чешких и словачких писаца. У југословенској су били Младен Ољача, Мак Диздар и Јара Рибникар, а у чехословачкој словачки песник и есејиста Иван Купев, чешки писац и преводац Петр Пујман, словачки писац и публициста Ладислав Тјашки (Ladislav Ťažký), словачки писац, драматург и аутор књига за децу Антон Хикиш (Anton Hukisch) и др. Југословенски делегати су домаћинима изнели основне примедбе изнете у писму мађарском савезу: скептичност према лагерски обојеним састанцима, страх од дискриминације и пре-

⁴¹ АЈ, 498, ф. 16, КОО, 1968.

⁴² АЈ, 498, ф. 40, Мађарска, 347/2-68.

гласавања, одбијање прихватања обавезности одлука са којима се не би сложили, захтев да састанак буде у присуству јавности, неслагање са дневним редом за који су сматрали да је био формулисан „*йврго*“ и обојен „*идеолошким йрејудицирањима*“. Чехословачки делегати су замолили Савез књижевника Југославије да пошаље делегацију у Будимпешту. На састанак су гледали као на прилику да поставе начелна питања о равноправној сарадњи и немешању у унутрашња питања, специфичности појединих литература и праву на самостални развитак. Хтели су да говоре о праву сваког савеза да има своје погледе и потреби отклањања сукоба без идеолошког и другог притиска. Ова питања су била актуелизована окупацијом њихове земље и прекинутим везама чехословачког савеза и савеза пет земаља Варшавског пакта. Желели су и да у Будимпешти буде усвојена декларација која би садржала ове принципе. Чеси и Словаци су гледали на састанак у Будимпешти са више оптимизма него Југословени, код којих је преовладавала уздржаност. Оптимизам су градили на очекивању да у својим ставовима неће остати усамљени, очекујући помоћ не само од југословенских већ и од румунских делегата. Штавише, веровали су да ће њиховим ставовима бити наклоњени и Мађари, те да неће бити у „*идеолошкој дефанзиви*“. Братиславски сусрет је протекао у веома конкретном и отвореном разговору. Југословени су поставили Чесима и Словацима конкретна питања: да ли ће конференција бити јавна, да ли су били сигурни у долазак румунске делегације, какво су мишљење имали о ограничењима која је поставио дневни ред, како су оцењивали југословенске предлоге за дневни ред и да ли су били спремни да, ако буду ишли на састанак, о својим ставовима раније обавесте учеснике саветовања као што је то урадио југословенски савез писаца. Чехословачка делегација није могла поуздано да тврди да ће састанак бити јаван, али су обећали да ће то захтевати. Били су сигурни у долазак Румуна, јер су од њих добили таква уверавања. Југословене су уверавали да ће се залагати за демократизацију дневног реда и да ће, ако се одлуче да присуствују, обавестити раније све учеснике о својим ставовима и тражити подршку за доношење декларације о односима међу књижевним савезима и принципима међународне сарадње. Две делегације су се сагласиле да о овом разговору не обавештавају јавност.⁴³

Дотадашњи контакти са мађарским и чехословачким савезом су сумирани на седници Секретаријата Савеза књижевника у Новом Саду 20. јануара 1969. Против одласка на скуп у Будимпешти је говорило то што је

⁴³ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, Разговори у Братислави.

то била лагерска форма сарадње, која није одржавана у присуству јавности, те страх од могућности да Југословени остану усамљени или погоршају односе са другим савезима. Ови аргументи су ојачани свешћу да је лагерски дух скупа било немогуће изменити и страхом да би се могло десити да Југословени буду присиљени да се повуку са састанка. Узето је у обзир и то што је одсуство западних делегација било супротно југословенском залагању за универзалне облике сарадње. На састанку је било и размишљања у прилог одласка у Будимпешту. Разлози за то су лежали у претпоставци да Савез књижевника Југославије неће бити сам као раније, јер се очекивало да ће уз југословенске ставове бити и Чехословаци и Румуни, па и Мађари, за које је речено да се „држе коректно“, не нападајући у својим часописима чехословачке писце. Та претпоставка је била основа за наду да југословенски писци на састанку неће бити у дефанзиви већ би покушали да афирмишу своје позиције и погледе ако скуп буде јавног карактера и без прегласавања. У том случају би могли да подрже Чехословаке у борби за равноправну сарадњу. Поврх свега, имали би прилику да разговарају о прекиду односа са другим савезима (Источна Немачка, Бугарска, Пољска), који је наступио после совјетске интервенције у Чехословачкој, а разговарали би и о превођењу књига и стипендирању преводилаца.⁴⁴

Да би приволели југословенске писце да пошаљу делегацију у Будимпешту, руководиоци мађарског савеза су били спремни и на директне разговоре. Тако је у југословенској престоници 7. фебруара одржан састанак делегације југословенских и мађарских писаца. Мађарске су заступали Имре Добози, генерални секретар Савеза мађарских писаца и Јанош Фехер, руководиоца међународног одељења савеза писаца, а југословенске Ацо Шопов, Јара Рибникар, Радоња Вешовић, Иван Ивањи и Младен Ољача. Добози је настојао да умири Југословене и изађе у сусрет њиховим захтевима, али није могао у потпуности. Одржавање таквог састанка је правдао тиме што су односи међу неким савезима били прекинути после 21. августа 1968. Појаснио је да су на састанак били позвани представници савеза писаца лагерских држава и Југославије. Сви позвани су одговорили позитивно, осим Чехословачке, која је свој долазак условила доласком југословенске делегације. Искказао је разумевање за југословенску бојазан од реакције у свету на њено учешће на лагерском састанку после интервенције у Чехословачкој. Обећавао је да ће Мађари водити рачуна о томе да се поштују међународне норме и да се не деси ништа непријатно по

⁴⁴ АЈ, 498, ф. 18, Секретаријат КОО, 1969.

Југословене. Био је спреман да Југословене прихвати макар у улози посматрача. Обећао је да ниједна делегација неће морати да усваја туђе ставове као обавезне, да Југословени неће бити изложени дискриминацији или критици и да ће евентуалне такве покушаје они као домаћини спречити. Мађарски руководилац је био уздржан према југословенском захтеву да састанак буде јаван, уз присуство новинара: „*На састанку моју да севну муње (...), а новинари њо моју да искористе као сензацију*“. Овај састанак је завршен без дефинитивног југословенског одговора на понуду из Будимпеште. Он је уследио убрзо после њега.⁴⁵ Секретаријат Савеза књижевника Југославије је већ 8. фебруара 1969. констатовао да су мађарски делегати одговорили на сва југословенска питања и да њихов став „*делује искрено*“, али Југословене није задовољило признање да ће конференција бити затвореног типа.⁴⁶ У складу са тим је Савез књижевника Југославије 10. фебруара 1969. обавестио мађарски савез да одбија долазак на састанак.⁴⁷

Истог дана, 10. фебруара, Савез књижевника Југославије је о својој одлуци телеграмом обавестио чехословачки.⁴⁸ У Прагу су заузели идентичан став. Категорички су одбацили чин од 21. августа као акт без преседана међу социјалистичким земљама. Чехословачки савез је односе са другим социјалистичким земљама видео на принципима равноправности савеза, немешања у унутрашње послове, неприкосновености националне специфичности литературе и њених аутора, сувереноости изабраних органа и вођењу полемике само на идејном плану, у оквиру социјалистичког интернационализма.⁴⁹

* * *

Који су и колики били конкретни видови сарадње југословенских и чехословачких писаца? Најважнији су били сусрети са колегама – писцима, критичарима и преводиоцима, учешће на књижевним вечерима, посете издавачима и књижевним часописима, тј. њиховим редакцијама. Југословени су инсистирали на томе да њихове посете Чехословачкој имају радни карактер, тј. да им буде омогућено што више контаката са писцима и посета књижевним часописима, како би могли да се што потпуније упознају са књижевним приликама, пренесу што више информација о књижевном животу у Југославији и уговоре конкретне облике будуће сарадње

⁴⁵ АЈ, 498, ф. 40, Мађарска, Састанак са делегацијом Мађарских писаца.

⁴⁶ АЈ, 498, ф. 18, Секретаријат КОО, 1969.

⁴⁷ АЈ, 498, ф. 40, Мађарска, 10. II 1969.

⁴⁸ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 349/1-68, 52/1-69.

⁴⁹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 83/69.

(преводи књижевних дела, узајамно објављивање текстова у књижевним часописима и сл.).

После првих, несигурних корака учињених посетом југословенске делегације Прагу и чехословачком узвратном посетом Београду, којима је 1962. сарадња нормализована после другог југословенско-совјетског сукоба, југословенски и чехословачки писци су наредних година значајно интензивирали књижевне односе, а важан стуб сарадње била су гостовања југословенских аутора у Чехословачкој.

Дух новог времена је могао да осети загребачки професор Људевит Јонке који је примљен у Прагу почетком 1963. са доста уважавања и захвалности за рад на превођењу чехословачких дела. Разговори које је имао са секретаром чехословачког савеза Завадом, критичарем др Миланом Јунгманом, Душаном Карпатским (Dušan Karpatský) из редакције *Plamena* и другим писцима наговештавали су могућност за објављивање већег броја текстова о југословенској литератури у чехословачким књижевним часописима и Ђосићевих *Деоба*, те одабраних дела М. Крлеже.⁵⁰

У стручном смислу свестран је био боравак у Чехословачкој у јесен 1963. Драгутина Тадијановића из Загреба и Предрага Палавестре из Београда. Разговарали су са чехословачким писцима у чехословачком савезу писаца, у редакцији листа *Kulturní tvorba*, у Словенском институту Академије наука, редакцији *Slovanskog přehleda*, у Универзитетској, Народној и Славистичкој библиотеци, позоришту *Семафор*, редакцији листа *Literární noviny*, предузећу *Československý spisovatel*, редакцији *Plamena*, Савезу словачких књижевника, предузећу за издавање дечије и омладинске књижевности *Mladé léta*, редакцији часописа *Slovenské pohľady*, Радио станици Братислава. Разговарало се о конкретној сарадњи. Начелно су се сложили о размени материјала и уредника листа *Literární noviny* са *Књижевним новинама* и *Телеграмом*. Утврђена је редовнија сарадња са часописом *Plamen*. Са редакцијама листова *Kulturní tvorba*, *Slovanský přehled*, *Slovenské pohľady* утврђена је размена бројева и публикација. Разговарали су са групом писаца у дворцу Савеза чехословачких писаца у Добришу, са новинарима, јавним радницима, глумцима ... Срели су се са чешком књижевницом Маријом Мајеровом (Marie Majerová), Вилемом Завадом, Хајеком, Скалом, Јаном Отченашеком (Jan Otčenášek), Иваном Климом (Ivan Klíma), Јиржијем Шотолом, Франтишеком Врбом, Миланом Јунгманом, Јаном Сирацким (Ján Sirácky), словачким преводиоцем Андрејем Врбацким (Andrej Vrbacký). Са словачким писцима су причали о

⁵⁰ ДАМСП, ПА, 1963, ЧССР, ф. 21, д. 340/1, 45238.

положају југословенских писаца, „о условима борбе мишљења“, југословенском схватању улоге писаца у социјалистичком друштву. Разговори у Прагу су били „официјелни и егзактни“, а сусрет у Братислави „непосредан и прилично уопштен“. Са писцима су највише разговарали о положају писца у друштву и борби против догматизма и формализма у савременој књижевности. Чехословачке су интересовале југословенска искуства о теорији и идеологији, улози критике ... Посебно су преводници били заинтересовани за информације о југословенским делима, а неки нису крили пријатељство према Југославији, па су „чланови делегације дословно били заузети њањом и њредусрећљивошћу Душана Карпайској, њреводиоца Миладе Черне (Milada Černá), њреводиоца и уредника у 'Одеону' за њреводе лиџерарних дела из Јуџославије и Буџарске Ирене Вениџове (Irena Wenigová), Андреја Врбацкој и Серјеја Махоњина“.⁵¹

Запажено је било и присуство југословенске књижевности на симпозијуму о марксистичкој критици у Прагу 10. и 11. фебруара 1965, на коме су југословенско стваралаштво заступали Драган Јеремић и Мирослав Ваупотић и на коме је Јеремић поднео реферат *Истџоријска искусџва марксистичке критџике*.⁵²

Алија Исаковић из БиХ, Бранко Хофман из Словеније и Доне Пеновски из Македоније су новембра 1976, као уредници часописа, разговарали у *Revue svetovej literatury* са уредником Јаном Јанковичем, преводиоцем са српскохрватског. У издавачкој кући *Тайџран* су се упознали са преводима југословенских дела на словачки, да би у Прагу посетили издавачку кућу *Одеон*, где су разговарали о лексикону југословенске књижевности који је та кућа радила.⁵³

Зване Чрња, Радован Ждрале, Ратко Адамовић, Ново Вуковић и Мирко Марјановић су новембарске дане проведене 1976. у Чехословачкој искористили за бројне сусрете са чехословачким писцима, редакцијама и издавачима. Чеси и Словаци су их упознали са пословима на превођењу југословенских дела, књижевној продукцији, улози књижевности и неких књижевних институција (Музеј књижевности у Прагу и Дом уметника у Добришу) у тадашњем чехословачком друштву и репертоаром чехословачких позоришта. Разговарали су са званичним представницима чехословачког савеза, уредницима издавачких кућа: „Одеон“ (Ирена Вениџова и Едуард Ходоушек), *Slovenský spisovateľ* и *Тайџран* и са уредницима часописа *Revue svetovej literatury*, као и са писцима Јаном Чајаком (Ján Čajak), Вилемом

⁵¹ АЈ, 498, ф. 27, Југословенска делегација за Чехословачку.

⁵² АЈ, 498, ф. 33, 1962, 1963, 1964, 1966, 1968, Извештаји делегација.

⁵³ АЈ, 498, ф. 42, Извештај са пута у ЧССР – Алија Исаковић.

Завадом и другима. Југословени су одговарали на питања чехословачких колега о бројним темама, углавном везаним за књижевност и положај писаца у Југославији: самоуправно организовање писаца у Југославији, процес објављивања дела и начин суделовања писаца у раду издавачких кућа, слобода стваралаштва, допринос младих писаца књижевности „*народа и народности*“, развитак „*неких наших литеративра после рата (македонска, албанска, босанско-херцеговачка)*“.⁵⁴

* * *

Политичке и идеолошке разлике и утицаји тренутног политичког опредељења власти Југославије и Чехословачке, ма колико често свесно потискиване зарад добробити сарадње у култури, избијале су повремено на површину књижевне сарадње.

Југословенски представници су сваки контакт југословенске књижевности и ибеовских емиграната сматрали непожељним. Југословенски писци Вјера Бенкова Попитова и Раде Обреновић су као вид политичке провокације доживели сусрет са Златком Клатиком, емигрантом из Југославије, током посете словачком делу земље и излета у Будмарице крајем 1976. Исказавши лојалност својој држави, о Клатику су записали низ погрдних речи.⁵⁵

Путовања у Чехословачку југословенски писци су користили да упознају нову средину и упореде ниво књижевног стваралаштва или положаја уметника, али и да очима југословенских социјалистичких писаца исказују политички суд о чехословачком друштву.

Војислав Кузмановић се 1963. вратио из Прага пун утисака о чехословачким писцима. Био је сведок ужурбаних припрема за конгрес Савеза чехословачких књижевника, запазивши да се бавио само општедруштвеним и општеполитичким темама, а естетским питањима је посвећивано мало пажње, па и тада само када се говорило о политичким аспектима неких литерарних праваца. Кузмановић је приметио да је оштро постављено питање дестаљинизације са захтевима да се она доследније спроводи. На конгресу је провејавало неприхватање да се књижевност подели на блокове, „*ијражена је већа мојћност контакта са свим иројресивним креативним снајама у свеју, с најоменом да се мора иозвајти и оно што је евенуално нејативно, јер се само на ијај начин човек може сасвим одредити у свеју у коме живи*“. У питању постављеном на конгресу – како је

⁵⁴ АЈ, 498, ф. 42, Извештај с пута у ЧССР.

⁵⁵ АЈ, 498, ф. 42, Бр. 19.

могуће да рехабилитацију осуђених спроводе исти људи који су те процесе припремали – Кузмановић није уочавао само академско питање већ питање које дубоко потреса цело друштво. Дружење у Прагу са групом младих писаца, песника и есејиста југословенофила, који су радили на превођењу и популаризацији југословенске литературе и афирмацији југословенских политичких ставова, навело га је да закључи да је Југославија у Прагу имала „*добре, скоро фантастичне пријатеље*“ којима је требало омогућити чешћа путовања у Југославију и чешће контакте са југословенским писцима.⁵⁶

Сагледавање прилика у Чехословачкој очима Јаре Рибникар далеко је превазилазило опсег књижевних запажања. Из Чехословачке је 1958. пошла много утисака. То што је разговарала „у четири ока“ са лекарима, железничарима, шегртима, шоферима, начелником планског одељења у Соколову (бивша ЧКД), са студентима, млађим песницима и критичарима, глумцима, сликарима, вајарима, старијим писцима, професорима Филозофског факултета, указивало је на њену жељу да што више сагледа политичке и друштвене прилике у Чехословачкој, а не само књижевне. Њени записи о Прагу су више политички извештаји него импресије уметника. Тврдила је да су је сви саговорници уверавали да у њиховој земљи није било перспективе. И у сфери књижевности ју је више интересовао друштвени и политички аспект. Запамтила је речи свог шофера да је Вилем Завада поштен („*Тај неће никад имати аутомобил*“, док сви други имају „*виле, аутомобиле, луксуз*“). Опште расположење у чешком делу земље је било „*неверица, њовлачење у себе (...)* нема људи на улицама, Београд делује према Прагу као велерад, нема шале, слабо се чује смех (...)*Поштоји корумпирани слој висококвалификованог радништва који кукује чак и аутомобил /о телевизији и свим другим електричним сјавама да и не њоворим/ и слој оданог партијског чиновничког кадра веома њовлашћен, њовово издвојен из друштва*“. Код интелигенције, „*коју су њовово сасвим одбили од партије*“, занатства „*које су њрубо ликвидирали*“ и „*широких радних слојева*“ приметила је притајено незадовољство. Приметила је да је у привреди и даље све било планско и дириговано одозго, а да је у персоналној политици провераван сваки чиновник, радник, службеник и студент – „*Важна је њрошлост, важно је, исто њоволико, њорекло*“. Државну администрацију је описала као „*њломазну машину*“. Код грађана је уочавала „*нескривену њервозу и њерасњоложење*“ јер су се плашили да ће изгубити посао. Писала је о политичком њоверењу у омладину и студенте којима

⁵⁶ АЈ, 498, ф. 33, 1962, 1963, 1964, 1966, 1968, Извештаји делегација.

„сйално йурају йод нос инйелекйуалиййину“. Радничка омладина се „йо-кварила, коцка се, йије, имају мнойо случајева ййзв. хулийансйива (...) йльачке, силецийских ексыеса, неморала иййд.“ Известила је да су Чеси ценили Југославију због њене независне политике и тешко подносили своју несамо-сталност: „йуже се да морају да раде да би Руси њихове йроизводе йродавали Кини, Вијејнаму и ко зна йде још, морају да се браййиме с Немцима који су им йолико зла нанели јер йо Руси йраже.“ Становништву су били доступни електричне машине, радио, телевизори, који су јефтини, али је храна била скупља три пута у односу на Југославију. Приметила је да су становници Прага били „лоше обучени“, иако су још увек памтили доба прве републике када је „кулйурни и друшйивени живоий йредсйављао једну малу варијанйу Париза“. ⁵⁷ И боравак у Чехословачкој децембра 1976. Јара Рибникар је користила да докучи шта су обични људи мислили о Југославији. Била је врло задовољна оним што је сазнала. После боравка у рударском месту Прибрам, где је са Иваном Потрчем и Љубомиром Цвијетићем обишла школу, музеј и задругу, она записује: „Где йод смо дошли, одмах су йоздрављали друйа Тиийа и йили у њейово здравље (ишйо се у Прау није није десило).“ Писала је да су обични људи свуда показивали симпатије према Југославији, а од једне лекарке је чула да у Чехословачкој више нико није веровао да у Југославији није постојао социјализам и да је Титов углед био велики „у йрадовима и на селу“. ⁵⁸

Праг су врло пажљиво опсервирани и романописац, критичар и председник Удружења писаца Црне Горе Радослав Ротковић, песник из Сарајева и уредник *Живоийа* Мак Диздар и романописац из Скопља Симон Дракул јуна 1965. Учили су велику заинтересованост за југословенске књиге, које су штампане у великим тиражима (до 96.000) и одмах су распродане. Ротковић је запазио да је тада „у моди“ био Васко Попа и да је „њейова збирка йланула, како се йо обично каже, у йри дана“. Међутим, приметили су и последице које су оставиле године лоших политичких односа. Нека дела су остала непреведена (Црњански), а сва југословенска места су заузеле друге социјалистичке земље. Позиције *Јујословенске књије* су били освојили Бугари са својим издањима. Југословенско одступање је било видљиво и ван сфере књижевности, па је Ротковић био разочаран тиме што није могао да наиђе на фотографије које би промовисале Јадран, док је Црно море „фоййографисано у боји сйо варијација“. Уопште, у тадашњем Прагу нису учили ниједан спољашњи знак пријатељских односа

⁵⁷ АЈ, 507/IX, СКЈ, ЧССР, Комисија за међународне односе и везе, 22/III-221.

⁵⁸ АЈ, 498, ф. 42, Иван Потрч и Јара Рибникар.

са Југославијом, али су пријатељство осетили „у срцима људи“. Приметили су да је о посети Тита Источној Немачкој грађанин Прага могао да дозна само преко излога у Немачком културном центру. Гледајући по фасадама и изложима, узалуд су тражили „Путник“ или „ЈАТ“, што их је асоцирало на године изолације Југославије.⁵⁹

Ранко Маринковић је од 15. маја до 7. јуна 1958. процењивао чехословачко друштво из другачије визуре: бројне посете тамошњим позориштима дале су му за право да оцени чехословачки театар и повуче паралеле са југословенским. Нека је оценио као лоша, али је уочио у чехословачким позориштима „високу њеаџарску кулџуру, и ојерску и драмску и балетџну“. Колико год репертоари „били ’скупчени и дириџирани из једној центџра’, џиј. ’одјојни’ џо линиџи ’инџењерстџива душе’, а џо значи ’џедаџошки’ намеџљиви, џиу и џамо чак и досадни“, театарска остварења су „умџејнички и џехнички ванредно ефекџина, солидна, укусна, мџестџимично најросџо сјајна. Чеси и Словаџи данас сиџурно немају џаквих реџисера као џиџо су Сиџуџиџа и Гавела, али је још сиџурније да немају ни џако расклиманих, џако занемарених, џако џлумачки и џехнички нехајних, џако неогџоворно уџроџаџиџених џредстџава као џиџо су мноџе џредстџаве у нашим водеџим казалиџиџиџма, које су знале бљеснуџи џуним сјајем само на џремиџери, да би се заџиџм деџиниџиџивно уџасиле. Али у џиховим џеаџџирима има дисџиџиплине, која чак није ни џолико ’џолиџиџичка’, како би се очекивало, колико умџејничка“. ⁶⁰

Средином седамдесетих година југословенски писци су осећали изразиту разлику у пријему у Прагу и Братислави. У Прагу су наилазили на много више подозрења и били под сталном пратњом одређених чиновника чехословачког савеза, док су се у Братислави осећали много слободније и пријатније. Зване Чрња, Радован Ждрале, Ратко Адамовић, Ново Вуковић и Мирко Марјановић су после повратка из Чехословачке, у којој су били новембра 1976, инсистирали на упадљивој разлици у односу према њима у чешкој и словачкој престоници. Марјановић је писао да су у Братислави осетили више „џомаџинске џажње, која је искључивала било какву џровокаџиџу“. Југословенски писци су посебно негативно сликали секретара чешких писаца Доната Шајнера, о коме су бележили да је показао „џрилично неџомаџински однос и досџа ароџанџиџан сџав“. ⁶¹ После боравка у Чехословачкој са Иваном Потрчем и Љубомиром Цвијетићем, децембра 1975, Јара Рибникар се жалила да су их у чешком делу земље у стопу пра-

⁵⁹ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, Извјештај са службеног пута у Чехословачку.

⁶⁰ АЈ, 559, ф. 19, ј. 38, Ранко Маринковић: Извјештај о боравку у Чехословачкој у сврху културне размјене.

⁶¹ АЈ, 498, ф. 42, Извештај с пута у ЧССР.

тили одређени чиновници савеза писаца: од дочека на станици преко званичних разговора до „интимној ручка“ са Вилемом Завадом, посета издавачима и куповине сувенира – „*џа љубазна љраџиња била је сувише најагна*“. Преговори са чешким писцима у Прагу су били званични и строго формални, вођени су „*џомало хладно и укочено*“. У Словачкој су утисци били супротни, па су се осећали „*слободни, шетјали џо Брајџислави како смо хџтели*“.⁶²

Инсистирања југословенског савеза да посете страним земљама буду радне нису увек давале резултат. Врло важне задатке имала је југословенска делегација послата у Чехословачку од 27. јуна до 10. јула 1962. (Владимир Краљ и Славко Леовац). Очекивано је да она постави темеље враћања југословенско-чехословачке сарадње на старе стазе после идеолошких сукоба 1958, али је резултате остварила само делимично, наишавши на велику уздржаност чехословачких колега спутаних политичким приликама у земљи. Политички контекст посете чиниле су оптужбе против неких чехословачких грађана за везе са Југославијом и њеном амбасадом. Реч је о тзв. југословенској групи – групи млађих политичких радника: бивши директор вечерње школе марксизма-лењинизма градског комитета КПЧ у Прагу Клемент Лукеш, Едуард Новак, Ладислав Лис, Јиржи Пеликан, историчар Јарослав Опат и други – који су због својих прореформских мишљења проучавали „југословенски модел“ и показивали симпатије за Југославију. Југословенски писци су се суочили са резервисаношћу чехословачког савеза, који разговорима није дао ни адекватан службени карактер, задржавајући међусобне односе „у љраницама необавезне уљудносџи кулџурној џуризма“, како је разочарано приметио Краљ. Осећали су „личну срдачносџи која љревазилази формалну уљудносџи“ код својих чешких и словачких саговорника, али и њихов осећај nelaгоде чим би били суочени са југословенским предлозима за конкретизацију сарадње. Успели су да издејствују разговоре са водећим људима великог прашког издавача *Nakladatelství krásné literatury* и редакцијом најважнијег часописа *Plamen*. Те ретке сусрете је Леовац искористио да би саговорницима говорио о структури југословенског савеза писаца и републичких удружења, општој културној слици и политици југословенских књижевних часописа и издавачких предузећа. Југословени су поредили прилике у две земље и стекли основне утиске о чехословачким часописима и издавачима. Није им промакло да је у Чехословачкој часописа било мање, али са великим тиражима (*Plamen* је имао 25 000 примерака), да је издаваштво било

⁶² АЈ, 498, ф. 42, Иван Потрч и Јара Рибникар.

централизовано и да је њихов књижевни савез био велики издавач и снажно привредно предузеће које је располагало великим капиталом и богатим фондовима. Све су то биле одлике различите од југословенских искустава. Ретко поље на коме су Југословени успели да направе пробој и добију пристанак чехословачких колега за интензивирање сарадње била је идеја да књижевни часописи размењују материјале, али само информативне, о другој књижевности. Према југословенском предлогу да часописи размене и чланке естетско-теоријске садржине, чехословачки писци су били врло уздржани, јер је то имплицирало могућност објављивања текстова другачијих идеолошких погледа. Такође, постојала је сагласност око потребе размене часописа и превода најважнијих књижевних дела, али уз југословенску нелагоду чињеницом да је у Чехословачкој у време сукоба преведено много више југословенских наслова него у Југославији чехословачких. „Поверљиви“ разговори са чешким писцима су давали наду да би дестаљинизација у СССР-у и Чехословачкој могла да доведе до нормализације књижевних односа са Југославијом. Донекле повољнију ситуацију Југословени су осећали у разговорима са словачким писцима, али су то приписивали „*друјачијем, оїтворенијем тїемїераменїи*“ Словака који им је омогућио „*оїтворенији и имїулсивнији*“ дијалог. Општи југословенски утисак о чехословачкој књижевној сцени и културној политици тада био је да су чехословачки политички фактори стварали атмосферу културне изолације не само према Југославији, која је била ван лагера, већ и према Пољској, видећи политички ризик у свакој вези чехословачких писаца са писцима „*мање орїодоксних држава*“.⁶³

* * *

О интензитету југословенско-чехословачке књижевне сарадње речито говоре подаци о броју југословенских књига преведених у Чехословачкој. Објављивање што већег броја југословенских радова у иностранству било је један од приоритета међународне књижевне сарадње, а Нобелова награда коју је Иво Андрић добио 1961. имала је немерљиве позитивне последице на афирмацију југословенске литературе у свету.

На источноевропско тржиште су се југословенске књиге углавном пробијале захваљујући сарадњи савеза писаца Југославије и тих земаља и личним везама књижевника и преводаца, па је тако било и у односима са Чехословачком. Министарство школства и културе Чехословачке и

⁶³ АЈ, 559, ф. 66, ј. 147, К. Бр. 948; АЈ, 498, ф. 33, Извештај о посети делегације Савеза књижевника Југославије.

Удружење издавачких предузећа и организација ФНРЈ су у Београду 8. новембра 1957. склопили уговор о сарадњи у сфери издаваштва. Његово спровођење је текло одлично, чак и преко очекиваног нивоа, а посета представника југословенског удружења издавача, *Нолија*, *Мајшице српске* и *Људске правнице* Прагу од 4. до 13. јула 1958. и нови разговори са представницима Главне управе издавачких предузећа Министарства школства и културе Чехословачке су даље продубљивали сарадњу.⁶⁴

Без преводаца је сваки труд на објављивању југословенске књижевности био незамислив. Југословенски писци су, што институционално што лично, успоставили добре везе са више преводаца, те су они ширили југословенску писану реч и културу. У Чехословачкој су се преводима и текстовима о југословенској књижевности истицали Душан Карпатски, Јан Сирацки и Андреј Врбацки.⁶⁵ Карпатски је превео целокупно стваралаштво Крлеже и *Време смрти* Ћосића. Андреј Врбацки из Братиславе је од средине шездесетих био главни спољни сарадник часописа *Slovenské pohľady* (за југословенску књижевност). Сарађивао је са одељењем југословенске књижевности Института светске књижевности, који је основан у Братислави у оквиру Словачке академије. За часопис *Čitateľ* је урадио преглед југословенске књижевности.⁶⁶ Сирацки је до 1967. превео књиге Ћосића, Космача, Калеба, Исаковића, Потрча и Бранка В. Радичевића, као и више чланака и превода у словачким часописима.⁶⁷

Резултати рада на превођењу југословенске књижевности у Чехословачкој били су изванредни. Од 1945. до 1980. у свету је објављено више од две хиљаде југословенских књижевних дела у 39 земаља на најмање 42 језика, а највећи број њих се појавио пред чехословачким читаоцима. Свака пета југословенска књига која је изашла у иностранству, објављена је у Чехословачкој (20,1%). На другом месту је био СССР (18,1%).⁶⁸

Slobodan Selinić

Контaкты југослaвскyх a чeскослoвeнскyх списовaтeлy в лeтeч 1945–1980

Text na základě archivních materiálů a literatury představuje výsledky výzkumu nejdůležitějších událostí a procesů, které rámovaly spolupráci Jugoslávie a Československa v oblasti literatury od roku 1945 do roku 1980. Bylo zkoumáno,

⁶⁴ ДАМСП, ПА, 1958, ЧССР, ф. 20, д. 7, 423318.

⁶⁵ АЈ, 498, ф. 32, 1964, Преписка у вези остваривања међународне сарадње, 1972.

⁶⁶ АЈ, 498, ф. 32, 1964, Преписка у вези остваривања међународне сарадње.

⁶⁷ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 1967–1970.

⁶⁸ АЈ, 498, ф. 38, Чехословачка, 1967–1970.

jaký byl vliv politických vztahů mezi oběma zeměmi na vztahy literární, co bylo obsahem dohod o spolupráci mezi svazy spisovatelů Jugoslávie a Československa, jak vypadaly nejčastější způsoby spolupráce, s jakými dojmy se vraceli jugoslávští spisovatelé z návštěv Československa a co bylo nejdůležitějšími výsledky jejich součinnosti.

Zájem spisovatelů obou zemí o spolupráci, stejně jako politické vlivy na tento proces, byly po celou dobu značné. Proto byla spolupráce různorodá a intenzivní, s výjimkou let v období roztržky vyvolané rezolucí Informbyra z roku 1948 a druhé jugoslávsko-sovětské roztržky v roce 1958. V prvních letech po druhé světové válce, až do roztržky mezi Jugoslávií a Informbyrem, se spolupráce zakládala na dohodě o kulturní spolupráci, jež předpokládala i spolupráci mezi spisovateli. Ta se uskutečňovala vzájemnými návštěvami, vydáváním literárních děl, přednáškami, zakládáním čítáren a knihkupectví („Jugoslovenska knjiga“ a „Orbis“) a knižními výstavami. V době roztržky po rezoluci Informbyra (1949–1953) byly kulturní vztahy přerušeny, a tím i literární spolupráce. Obnovena je po normalizaci politických vztahů v polovině padesátých let, kdy si obě země vyměňovaly literární tiskoviny a navzájem k sobě vysílaly delegace spisovatelů. Pevnější základy spolupráce pak položila kulturní dohoda uzavřená mezi oběma zeměmi 29. ledna 1957. Další pauza však přišla s novým ideologickým sporem mezi Jugoslávií a SSSR v roce 1958, kdy byla spolupráce obnovena až počátkem šedesátých let. Pokračovaly návštěvy delegací spisovatelů, z nichž se stala konstantní podoba spolupráce, již doplňovaly další formy. Vliv politického dění na literární vztahy Jugoslávie a Československa se výrazně projevil po sovětské intervenci v Československu v roce 1968. Svaz spisovatelů Jugoslávie a Svaz československých spisovatelů odmítly vyslat své delegace na sjezd vedoucích pracovníků spisovatelských svazů socialistických zemí uskutečněný na počátku roku 1969 v Budapešti. Svaz československých spisovatelů přitom ke svému rozhodnutí dospěl po poradě se svazem jugoslávským.

Základy spolupráce v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století byly založeny na dohodách uzavíraných mezi svazy spisovatelů Jugoslávie a Československa, které vycházely z dohody obou zemí o kulturní spolupráci, jež jim poskytovala zastřešující rámec. V dohodách se uvádělo, kolik dní stráví spisovatelé jedné země v zemi partnerské jako oficiální hosté, stejně jako se předpokládaly další způsoby konkrétní spolupráce (výměna časopisů a hostování redaktorů, vydávání překladů knih a textů v časopisech, účast na literárních manifestacích apod.). Dohody mezi oběma svazy spisovatelů byly většinou jednoleté a podepisovali je funkcionáři svazů u příležitosti vzájemných návštěv. Ve druhé polovině sedmdesátých let dohody o spolupráci mezi československými a jugoslávskými spisovateli většinou předpokládaly vzájemné návštěvy

v rozsahu asi sta dní ročně. Čeští a slovenští spisovatelé byli zváni na poetické večery ve Struze, Říjnová setkání spisovatelů, Záhřebské literární rozhovory, Mezinárodní setkání spisovatelů v Bledu a Piranu, Sarajevské dny poezie, Zmajovy dětské hry v Novém Sadě, Mezinárodní setkání spisovatelů v Dečanech a Literární dílny v Kanjiži. Díky slovenské menšině ve Vojvodině byla tato oblast pro Československo obzvláště zajímavá právě pro literární spolupráci, a tak se plánovaly cesty redaktorů literárních časopisů z Prahy a Bratislavy do Vojvodiny, stejně jako cesty redaktorů literárních časopisů z Vojvodiny do Československa. Českoslovenští spisovatelé své jugoslávské kolegy zvali na Dny poezie v Praze a studijní pobyty v českém i slovenském hlavním městě, jugoslávské bohemisty a slovakisty na semináře a redaktory literárních časopisů do Prahy či Bratislavy.

V praxi se spolupráce nejčastěji uskutečňovala v podobě vzájemných hostování spisovatelů, literárních kritiků, překladatelů a redaktorů literárních časopisů, návštěv redakcí časopisů, organizování literárních večerů, účasti na literárních konferencích a překládání literárních děl. Jugoslávci trvali na tom, aby jejich návštěvy Československa měly pracovní charakter, tj. aby jim bylo umožněno co nejvíce kontaktů se spisovateli a návštěv redakcí literárních časopisů, aby se mohli seznámit s podmínkami literárního provozu, předat co nejvíce informací o literárním životě v Jugoslávii a dohodnout konkrétní podobu budoucí spolupráce (překlady literárních děl, reciproční publikování textů v literárních časopisech apod.). O intenzitě spolupráce hovoří skutečnost, že v letech 1945–1980 bylo nejvíce překladů jugoslávských literárních děl na světě publikováno právě v Československu (20,1 % všech knih). Velké zásluhy na tom měli překladatelé, kteří jugoslávské písemnictví a kulturu zpřístupnili českým a slovenským čtenářům. V Československu v překladech a textech o jugoslávské literatuře vynikali Dušan Karpatský, Ján Sirácky a Andrej Vrbacký.

Slobodan Selinić

Literary Relations between Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1980

Based on the material found in archives and secondary sources, this paper points out the most important events regarding the collaboration between Yugoslavia and Czechoslovakia in the field of literature in the period 1945–1980. Writers in both countries were enthusiastic about the cooperation and the influence of politics on their work was evident. Thus, the cooperation was prolific, except during the events resulting from the 1948 Informbiro Resolution and the Yugoslav-Soviet conflict in 1958. The establishment of the literary collaboration was marked by a contract which was signed by the members of

the writers' unions from both countries. Writers and editors often visited publishers, participated in the literary events and meetings and had their work translated. Between 1945 and 1980 Yugoslav writers had the highest amount of their work translated in Czechoslovakia (over twenty percent of all the translated work), which is an illustration of the productive cooperation between the two countries.

Культура и уметност у контакту /
Kultura a umění v kontaktu

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Ивана Кочевски

Књижевне паралеле српских и чешких књижевница с почетка 20. века

1. Компаративна књижевност

У настојању да приступимо компаративном проучавању књижевности, односно анализи књижевних паралела српских и чешких књижевница које су стварале с почетка 20. века, важно је унапред установити и истаћи циљ и методологију студије уопштеног назива. У вези са књижевним паралелама желимо да истакнемо аналогију која постоји у књижевном стваралаштву изабраних српских и чешких књижевница, водећи рачуна о различитим сегментима тог стваралаштва, међу којима би се могла подвући сличност, или пак посебност, која би помогла бољем разумевању и сагледавању разноврсности поетика у српској и чешкој књижевности, као и услови њиховог одвојеног развоја. Руководећи се одређењима појма компаративне књижевности неколицине теоретичара и историчара књижевности, пажњу смо упутили, најпре, анализи и тумачењу овог појма које у својој студији *Поредбена или компаративна књижевност* (1932) нуди Иво Хергешић. Овај аутор најпре полази од дефиниције опште књижевности када каже да: „*Ойћа књижевност ироучава исте или аналоине скуйине чињеница у различитим књижевностима. Студија из ойће књижевности може бити живојоис једне књижевне иендениције, форме или мошива*“.¹ Нешто касније, конкретније се осврће на компаративну књижевност становиштем да: „*Поредбена књижевност [...] скуйља чињенице различите ировенијениције, да иако боље ирошумачи сваки иоједини факт*“.² Разматрајући историју поредбене, односно компаративне књи-

¹ H e r g e š i ć , Ivo: *Poredbena ili komparativna književnost*. Zagreb 1932, c. 14.

² Исто, c. 24.

живности, Иво Хергешић скреће пажњу на саму методологију којом би компаратиста требало да се руководи. Између осталог, он наводи неколико важних ставки које треба имати на уму код проучавања – Хергешић наводи „светске књижевности“, иако су исти принципи примењиви и када је у питању упоређивање двеју или више различитих националних књижевности. Различите групе елемената које сачињавају састав упоредне књижевности, а којима се и ми руководимо у нашем истраживању, односе се на издвајање: књижевне грађе (сижеа и теме), књижевних облика и стилова (начина израза, књижевне форме, приповедног оквира), препознавање идеје књижевног дела, његових *loci communes*, утицаја страних извора књижевних дела, као и судбине књижевног дела у страном свету, бележење евентуалних успеха и потоњих утицаја на страну књижевну продукцију.

Други методолошки принцип односи се на француску школу коју представљају аутори Клод Пишоа (Claude Pichois) и Андре Русо (André M. Rousseau) у монографској студији *La Littérature comparée* (Компаративна књижевност, 1967). Они се осврћу на чињеницу да сви радови који проучавају судбину књижевног дела, утицаје и изворе, могу да се сведу на један јединствени тип који они називају „Формула X и Y и њена екстензија“. У овој формули, непознате X и Y могу по жељи да означе неки континент, цивилизацију, нацију, целокупно дело неког аутора, самог аутора, један текст, одломак, реченицу и слично. Поменути аутори сматрају да у овом односу није прописана никаква тачна пропорција између две варијабле, као и никакво ограничење у времену и простору. Међутим, они везник „и“ (et) који спаја две варијабле тумаче доста слободно чиме се дешифрира природа корелације X и Y, те нуде различите врсте односа који могу да се прочитају као: *према мишљењу, под утицајем, утицај на, усмерено, бора- већи у, упућујући, размишљајући, изведено, ојонашано* и слично.³ Дакле, у овој пропозицији могуће је поставити и две различите словенске књижевности, односно засебно издвојене елементе (у књижевном стваралаштву одређене групе књижевница) које смо горе навели, ослањајући се на Хергешићево препознавање састава упоредне књижевности.

2. Из историје српске и чешке књижевности

У овом раду истраживачку пажњу упућујемо стваралаштву знаменитих књижевница које су учествовале у јавном и културном животу у српској и чешкој средини на прелому између два столећа, односно чија су дела

³ Pichois, Cl. – Rousseau, A. M.: *Komparativna književnost*. Zagreb 1973, c. 84.

обележила почетак 20. века. Критеријум одабира књижевница у сврху илустрације књижевних паралела, најпре се заснива на историји српске, односно чешке књижевности у вези са избором ауторки које су историчари издвојили у односу на њихово стваралаштво, оцењено као репрезентативно и вредно пажње у уметничком смислу. У погледу на ту чињеницу, читалачку и аналитичку пажњу смо усмерили на књижевнице о којима пише најпре Јован Скерлић (1877–1914) у *Историји нове српске књижевности* (1914), као савременик Јелене Димитријевић (1862–1945), Исидоре Секулић (1877–1958) и Милице Јанковић (1881–1939); потом на чешку историју књижевности Арне Новака (Arne Novák, 1880–1939) под називом *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (Преглед историје чешке књижевности од најстаријих времена до савременог доба)⁴ као савременика књижевница попут Ружене Свободове (Růžena Svobodová, 1868–1920), Божене Бенешове (Božena Benešová, 1873–1936) и Марије Мајерове (Marie Majerová, 1882–1967). Међутим, једнако би требало напоменути и да је одабир наведених ауторки био и субјективног карактера, будући да смо настојали да направимо паралелу у вези са годинама у којима су се књижевнице родиле,⁵ потом у односу на књижевни жанр у коме су највише оставиле трага, што је у овом случају била проза, као и у односу на године у којима су књижевнице објављивале своја дела, о чему ће касније бити више речи.

Дакако да ове ауторке нису биле једине књижевнице које су стварале почетком 20. века, иако су само њихова имена уврштена у такозвани канон историје књижевности периода модерне. Када је у питању канон српске књижевности, Магдалена Кох (Magdalena Koch) на исти гледа као на манифестацију доминантних идеолошких структура у одређеном времену који се најчешће разматра као хијерархија која преко одређене селекције

⁴ Арне Новак је историју чешке књижевности најпре објавио 1910. године под називом *Stručné dějiny literatury české* (Сажета историја чешке књижевности), коју је касније проширио и преименовао у *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až do politického osvobození* (Преглед историје чешке књижевности од најстаријих времена до политичког ослобођења, 1922). Наше истраживање је засновано на четвртом, прерађеном и проширеном издању ове историје из 1936. године (IV. Přeracované a rozšířené vydání). Последње издање ове књиге, које смо током истраживања све време консултовали, носи назив *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (Преглед историје чешке књижевности од најстаријих времена до савременог доба, 1995).

⁵ На пример, одговарајућа паралела се с тим у вези може подвући између Јелене Димитријевић (1862) и Ружене Свободове (1868), Исидоре Секулић (1877) и Божене Бенешове (1873) и коначно између Милице Јанковић (1881) и Марије Мајерове (1882).

и маргинализације једне писце промовише, а друге дискриминише.⁶ То заправо значи да у канон нису уврштена сва имена списатељица модерне, иако Кохова искрено признаје да нису „*све заслужиле да се о њима пише, нијии је ѿјава жене одмах обезбеђивала квалитет*“.⁷ Међутим, исто тако је чињеница да се ни у каснијим историјама књижевности – Јована Деретића у *Историји српске књижевности* (1983) и Предрага Палавестре у *Историји модерне српске књижевности* (1986) – корпус српских списатељица није проширио.⁸ С правом ће стога Магдалена Кох са становишта феминистичке критике, изнети констатацију да, на маргини званичног правца јавних дискусија, више од једног века постоји дискурс у коме историчари књижевности ограничено учествују због неразумевања проблема, одсуства интересовања, патријархалних предрасуда или, коначно, занемаривања.⁹ Надовезујући се на ову констатацију, истичемо да и Славица Гароња Радованац у монографској студији *Жена у српској књижевности* (2010) проналази да је књижевност коју су писале жене још увек неишчитана, неоткривена и необјављена, књижевно-естетски невређована и још није стављена у контекст културно-историјских појава које су је изнедриле. Иако је квалитет бесполан, сматра ова књижевница и теоретичарка, поглед на свет у литератури из женског угла битно је другачији. Без политичке идеологије и сасвим мало историје, женску прозу занима пре свега, живот изнутра, односно његова егзистенцијална подлога, оно од чега живот заиста почиње и зависи, а то су емоција, естетика и ерос.¹⁰

⁶ К о с h , Magdalena: *Књижевни канон према женском писму: Од Скерлића до Деретића и Палавестре*. In: *Научни састајник слависта у Вукове дане*. Међународни славистички центар на Филолошком факултету: Београд 2004, с. 294.

⁷ Исто, с. 302.

⁸ Иако се у овом раду не бавимо анализом и критиком књижевног канона, у духу савремених истраживања требало би ипак поменути закључке до којих се у појединим студијама долази, будући да нам они могу допринети ваљаном сагледавању паралела српске и чешке књижевности. Тако, на пример, Биљана Дојчиновић, истиче да је у *Историји српске књижевности* Јована Деретића наведено око двадесетак књижевница, при чему се у историјском низу од шест векова истичу тек Исидора Секулић и Десанка Максимовић у односу на обим текста који им је посвећен; док је осталим песникињама и списатељицама посвећена најечешће по једна реченица, или су споменуте чак збирно, Дојчиновећа каже – „у једном даху“. Д о ј ч и н о в и ћ , Biljana: *’Моје име је немogućност’: razmišljanja o drugoj književnoj istoriji*. In: *Pro Femina* 6, 2000, br. 21/22, с. 203.

⁹ К о с h , Magdalena: *Књижевни канон према женском писму: Од Скерлића до Деретића и Палавестре*, с. 295.

¹⁰ Г а р о њ а Р а д о в а н а ц , Славица: *Жена у српској књижевности*. Дневник: Нови Сад 2010, с. 6, 10.

Слично размишљање о занемаривању жена списатељица у историји књижевности препознаје се у тексту Биљане Дојчиновић „Моје име је немогућност“, у коме се објашњава да феминистичке критичарке са запада постојећу диспропорцију у представљању жена и мушкараца у књижевној историји тумаче тиме што је и историја књижевности својеврсна фикција, конструкт који подлеже друштвеним, а не „чисто естетским“ мерилима, при чему стварање књижевних веза, читаве једне социјалне мреже моћи, пресудно утиче на то ко ће остати запамћен.¹¹

Својеврсни регистри имена српских књижевница у сврху памћења њиховог стваралаштва везују се, најпре, за алманах *Сркиња: њезин животој и рад, њезин културни развијак и њезина народна умјетност до данас*, објављеном у Иригу 1913. године, те у раду Властоја Алексијевића *Наша жена у књижевном стварању*,¹² насталом 1941. године и изложеном као предавање на Новосадском универзитету. Осим тога, током 1936. године била је објављена *Библиографија књија женских писаца у Југославији* у издаваштву Удружења универзитетски образованих жена (Београд, Загреб, Љубљана).¹³ Биљана Дојчиновић ове изворе назива инвентарима, списковима и библиографијама што је, заправо, „децентрисан“ и „нехијерархизован“ облик представљања,¹⁴ док Ивана Живанчевић Секеруш налази – да и наизглед безазлена каталогизација поседује индиректну скалу вредновања (ко је укључен у попис, ко не!).¹⁵ Како било, чини се ипак, да су у питању драгоцене извори података о књижевницама чије је име и дело

¹¹ Дојчиновић, Биљана: *‘Моје име је немогућност’: размишљања о другој књижевној историји*, с. 203.

¹² Овај текст је штампан у целости у првом броју часописа *Pro Femina* 1994. године.

¹³ Ова књига се састоји из три дела: *Библиографије књија женских писаца штиамјаних у Војводини, Србији, јужној Србији и Црној Гори до свршетка 1935*, *Bibliografije del slovenskih pisateljic do konca 1935*. и *Bibliografije knjiga ženskih pisaca štampanih u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini do svršetka godine 1935*. Грађу за Библиографију књија женских писаца штиамјаних у Војводини, Србији, јужној Србији и Црној Гори до свршетка 1935, том приликом је прикупила Надежда Петровић, библиотекарка Народне библиотеке. У Уводу читамо да је грађа конкретно у овој Библиографији распоређена у три групе: у првој су оригинални радови са индексом имена преводилаца, уредника и издавача, где су дела једног писца сређена хронолошки; у другој групи су преводи, а у трећој приређена дела и збирке, часописи и новине, алманаси и календари, споменице, извештаји и каталози. И на крају је додат хронолошки индекс.

¹⁴ Дојчиновић, Биљана: *‘Моје име је немогућност’: размишљања о другој књижевној историји*, с. 204.

¹⁵ Живанчевић Секеруш, Ивана: *Родне њерсијективне историје књижевности*. Ин: Зборник Матице српске за књижевност и језик; књ. 51, 2003, св. 3, с. 452.

сачувано од заборава, те као такви представљају основу за будућа истраживања и књижевне паралеле.¹⁶

Када је у питању чешка књижевност, треба имати у виду и нарочит статус чешког језика,¹⁷ као и комплексне услове развоја књижевности писане на чешком језику.¹⁸ Чешки писана књижевност је свој приметан развој доживела управо током 19. века у вези са активношћу прегалаца чешког народног препорода,¹⁹ када се уз знамените чешке књижевнике бележе и имена првих чешких списатељица.²⁰ У ово се уверавамо нарочито консултујући историју књижевности Арна Новака *Přehledné dějiny literatury české* у којој се за период скоро више од једног века (почев од прве половине 19. до двадесетих година 20. века) спомиње више од педесетак женских имена.²¹ Арне Новак минуциозно набраја не само чешке књи-

¹⁶ У односу на све већ поменуто, требало би одмах навести барем неколико имена српских књижевница чије стваралаштво није ушло у разматрање у овој студији, иако по годинама када су објављивале своја дела по различитим књижевним часописима или самостално, могу да се сврстају управо у књижевност с почетка 20. века. То су: Даница Марковић (1879–1932), Лепосава Мијушковић (1882–1910), Јулка Хлапец Ђорђевић (1882–1969), Анђелија Лазаревић (1885–1926), Јелена Спиридоновић Савић (1890–1974), нешто млађе књижевнице су Аница Савић Ребац (1892–1953), Милка Жицина (1902–1984), Селена Дукић (1910–1935) и друге.

¹⁷ У вези са статусом, пре него са развојем чешког језика, треба истаћи да је у земљама чешке круне немачки језик био званични језик комуникације и државних институција чак до 1897. године. Захваљујући језичким указима министра унутрашњих дела Казимира Баденија (*Badenihø jazyková nařizení*), издатим 5. априла 1897. године за Чешку и 22. априла 1897. за Моравску, чешки језик је коначно постао равноправан са немачким језиком, како у спољним, тако и унутрашњим пословима у земљама чешке круне под Аусторугарском монархијом.

¹⁸ Јако је важно напоменути да се у раду бавимо књижевношћу која је писана на чешком језику уместо коришћења само синтагме „чешка књижевност“, будући да су се у земљама чешке круне користили и немачки, латински и хебрејски језик у књижевне сврхе, док су се у периоду просветитељства у науци искључиво користили немачки и латински, на пример.

¹⁹ Појам препорода је млађег датума у односу на период на који се овај појам односи. Први пут га је употребио Томаш Г. Масарик (*Tomáš Garrigue Masaryk*) у тексту *Česká otázka* током 1895. године, што су за њим учинили и историчари књижевности, као што су Јарослав Влчек (*Jaroslav Vlček*) и Арне Новак (*Arne Novák*).

²⁰ Мислимо притом на Марију Чацку (*Marie Čácká*, 1811–1882), Ану Властимилу Ружичкову (*Anna Vlastimila Růžičková*, 1824–1869) и нарочито на Божену Њемцову (*Božena Němcová*, 1820–1862).

²¹ У односу на ову чињеницу, било је нарочито тешко одабрати књижевнице чије бисмо књижевно дело паралелно приказали са делима српских списатељица. Критеријуми које смо на почетку поставили, да то буду три чешке књижевнице које би према години рођења биле блиске српским списатељицама, или нарочито у погледу на књижевни

жевнице и песникиње, већ и глумице, педагошкиње, преводитељке, етнографкиње, публицисткиње, новинарке. Његове белешке о поменутиим женама које су оставиле траг у области културе представљене су различито, или у виду веома кратких медаљона, или само навођењем имена уз одговарајући коментар, или дужим описом и анализом књижевног стваралаштва. Ово наводимо из разлога поређења Новаковог дела са историјским прегледом српске књижевности Јована Скерлића и Јована Деретића, где у случају *Историје нове српске књижевности* проналазимо запис о тек пет српских књижевница²² у виду кратких медаљона, док у Деретићевој *Историји српске књижевности* бројимо осам књижевница.²³ Слично се чита и код Предрага Палавестре који *Историју модерне српске књижевности*²⁴ није конципирао у линеарном прегледу њеног историјског развоја, већ се више концентрисао на такозвано „златно доба“ развитка српске

жанр у коме су највише дела оставиле, такође нам није био од велике помоћи. На крају се ипак одабир више концентрисао на субјективан избор, а потом на чињеницу да су се књижевнице – Ружена Свободова, Божена Бенешова и Марија Мајерова узajамно познавале и да су заједно сарађивале, што је утврдило наш коначни избор. Изван овог истраживања остало је дело следећих књижевница које су такође објављивале прозу почетком 20. века, и које су на тај начин активно учествовале у чешком јавном и културном животу. То су: Тереза Новакова (Tereza Nováková, 1853–1912), Павла Мудра (Pavla Moudrá 1861–1940), Божена Викова Куњетицка (Božena Víková Kunětická, 1862–1934), Ружена Јесенска (Růžena Jesenská, 1863–1940), Марија Гебауерова (Marie Gebauerová, 1869–1928), Олга Фастрова (Olga Fastrová 1876–1965), Ана Марија Тилшова (Anna Maria Tilschová, 1875–1957), Хелена Малиржова (Helena Malířová 1877–1940), Власта Јаворжицка (Vlasta Javořická, 1890–1979) и друге.

- ²² У питању је Милица Стојадиновић Српкиња (1828–1878), у оквиру поглавља Књижевна обележја прелазног периода од рационализма ка романтизму, затим књижевнице: Даница Марковић (1879–1932), Јелена Димитријевић (1862–1945), Исидора Секулић (1877–1958) и Милица Јанковић (1881–1939) у оквиру поглавља – Обележја данашње српске књижевности.
- ²³ У поглављу VII *Романтизам*, Деретић наводи име Милице Стојадиновић Српкиње, у *поглављу VIII Реализам*, наводи Станку Глишић (1857–1942) и Драгињу Дејановић (1840–1871), у поглављу IX *Модерна* наводи књижевнице: Даницу Марковић, Исидору Секулић, Јелену Димитријевић и Милицу Јанковић.
- ²⁴ Иако Палавестра замера претходницима који су исписивали редове историје српске књижевности, „*рубру историјску њериодизацију*“, ни његов концепт новог идејног и структурног представљања књижевног развоја није отишао шире од Скерлића или Деретића, у односу на сагледавање књижевности коју су писале жене. Он набраја исте ауторке као и Скерлић, те се осврће на дело Исидоре Секулић, Јелене Димитријевић, Данице Марковић, Милице Јанковић, уз коментар о Надежди Петровић (1873–1915) као ауторки ликовне критике. Осим тога, ниједном речју не спомиње постојање и рад часописа као што су *Жена* (1911–1921), *Женски свећ* (1886–1914), *Домаћица* (1879–1941), чије се постојање и активност налазе у оквирима година којима се бави

књижевности, које временски ситуира у године од 1892. до 1918, настојећи да најпре истакне унутрашњи развој књижевних облика као самосталних естетских система. После ових констатација, не чуди закључак Магдалене Кох која каже – да у прегледу *Историје српске књижевности* уочљиво пре- владава андроцентрична нарација,²⁵ што закључује и Ивана Живанчевић Секеруш када каже „*да је српски књижевни канон андроцентричан*“,²⁶ барем у односу на бројчану заступљеност књижевника, односно књижев- ница у званично записаној историји књижевности.

Када је и питању историја чешке књижевности, морамо рећи да она има богатију традицију у односу на српску историју књижевности, те да с тим у вези постоји и далеко већи број извора који би у истраживању могао да буде консултован. Ми смо истраживање засновали на делу Арна Новака, што смо већ истакли, иако смо консултовали и друге изворе као што су: *Lexikon české literatury* (Academia 1985), *Dějiny české literatury IV* (Victoria publishing, a. s. 1995), *Česká literatura od počátků k dnešku* (Lidové noviny, 1997) и друге.

У вези са питањима канона чешке књижевности, не може се пронаћи паралела са оним што смо навели у вези са каноном српске књижевности, односно, у погледу на чињеницу да се од прве половине 19. века бележе имена првих чешких књижевница које равноправно ступају на књижев- ну сцену, савремена чешка књижевна критика нема разлога да указује на занемаривање дела које су за собом оставиле чешке књижевнице. О томе сведоче и научне студије уврштене у зборник *Otázky českého kánonu* (Пита- ња чешког канона) настале као резултат Трећег конгреса светске књижев- не бохемистике 2005. године, у којима се не расправља о родној заступље- ности у историји чешке књижевности.²⁷ Добрава Молданова (Dobrava Moldanová) у раду под називом *Chvála nekanonických autorů* (Похвала не- канонских аутора) примећује да се у извесном смислу може рећи да свако поседује свој „лични канон“, који се, шта више, током времена мења у на-

Палавестрина *Историја модерне српске књижевности*. In: П а л а в е с т р а , Предраг: *Историја модерне српске књижевности*. Београд 1986, с. 17.

²⁵ Ко х , Магдалена: *Како сазремо као култура*. Београд 2012, с. 83.

²⁶ Ж и в а н ч е в и ћ С е к е р у ш , Ивана: *Родне њерсејективне историје књижевности*, с. 452.

²⁷ Тек се у две студије овог зборника спомиње родна диференцијација у вези са савре- меном чешком књижевношћу. У питању су студије *Hodnotové dominanty v současné literatuře psané ženami* (Вредносне доминанције у савременој књижевности коју су писале жене) Алене З а х о в е (Alena Zachová) и *Feministický (či genderový) pohled na romány Daniely Hodrové* (Феминистички или гендер поглед на романи Данијеле Ходрове) Елене С о к о л (Elena Sokol).

шим животима, али и да постоји нешто попут генерацијских и групних канона који су веома одређени и тек се делом поклапају. Ова констатација води ка закључку Молданове који каже – да је доста компликованије дефинисати нешто као „народни канон“ у односу на дефинисање тих „парцијалних“ канона. Ово произилази из чињенице што се у случају народног канона постављају питања: ко смо, шта у вези са собом процењујемо, шта желимо да будемо, у чему се види језгро народног идентитета. Канон је с тим у вези ствар заједничког консензуса, формиран очито под утицајем степена познавања као и спољашње културно-политичке ситуације, при чему представља некакав неписани споразум и изражава менталитет друштва.²⁸

Дакле, питања о чешком канону су управљена на друге теме и проблеме који се тичу одређеног периода књижевног стварања (као што је барок на пример), или заступљености одређених аутора у конкретном временском периоду и слично. Када говоримо о канону, морамо имати на уму да се не ради о монолитној и непроменљивој структури, већ о динамичном процесу чије обликовање не диктира увек једино и искључиво естетска вредност, већ пре свега дух конкретног времена, књижевне актуелности, па чак и читалачка рецепција. Коначно, о бројним чешким списатељицама написане су стручне монографије које својим научним карактером пружају увид у књижевно стваралаштво и поезику одређених књижевница, што значи да је њихово стваралаштво било предмет научног истраживања и анализе, те да су имале адекватну књижевну рецепцију.²⁹

Разлике које су присутне у вези са заинтересованошћу за бележење записа о животу и стваралаштву српских, односно чешких списатељица у историјама њихових матичних књижевности, може се образложити различитим друштвено-политичким условима развоја земље у којој су живеле, те културним наслеђем, еманципацијском освешћеношћу, али и различитим степеном просвећености интелектуалне елите која је била спремна да прихвати и призна њихово постојање и стваралаштво. Како каже Ивана Живанчевић Секеруш, због саме чињенице да је сваки историјски дискурс неизбежно и нека врста интерпретације, не може се говорити о „неутралним“ књижевним историјама.³⁰

²⁸ M o l d a n o v á, Dobrava: *Chvála nekanonických autorů*. In: Fedrová, S. (edd): *Otázky českého kánonu*. Praha 2006, с. 41.

²⁹ У вези са овим се може истаћи да је управо поменути Добрава Молданова била ауторка стручне монографије о Божени Бенешовој која је и насловљена по имену чешке списатељице (Božena Benešová, 1976).

³⁰ Ж и в а н ч е в и ћ С е к е р у ш, Ивана: *Родне йерсиектйиве истйорје књижевности*, с. 452.

3. Српске и чешке књижевнице периода модерне

О модерној српској књижевности Јован Деретић каже да чини нови, одлучан заокрет према Европи. Новопостављено начело да се учи од Европе значило је заправо да се књижевност помера од домаћих ка страним изворима, од народне културе ка Европи.³¹ Космополитском карактеру књижевних дела Јелене Димитријевић, Исидоре Секулић и Милице Јанковић допринео је и слободан дух ових књижевница да се отисну у страни свет, те непосредан контакт са другим културама од којих су биле спремне да уче, истражују, и неснебивљивост да аплицирају новостечена искуства кроз књижевни рад.

Јелена Димитријевић је евидентно највише путовала у односу на друге две српске књижевнице, јер је посетила многе земље од Истока до Запада; почев од европских земаља као што су Немачка, Швајцарска, Италија, Велика Британија, Француска, и Грчка, обишла је Јапан, Кину, Цејлон, Индију, Јерусалим, Палестину, Сирију, Либан, Турску, Египат, Америку. Исидора Секулић се такође осведочила као љубопитљива путница. Она је углавном путовала по Европи, те је обишла Норвешку, Шведску, Немачку, Француску, Италију, Велику Британију. Далеко мањег искуства у путовању имала је Милица Јанковић која је у Минхену усавршавала сликање, док је у Паризу, нажалост, боравила због лечења туберкулозе костију.

С обзиром на њихову приватну ситуацију, све три су биле веома различите. Јелена Димитријевић је била удата за Јована Димитријевића, артиљеријског потпоручника са којим је дуго година живела у Нишу, док се нису преселили у Београд 1898. године. Њен супруг је погинуо током Великог рата 1915. године. О приватном животу Исидоре Секулић се веома мало зна; управо њен брачни живот представља загонетку, јер је књижевница о свом браку са пољским лекаром Емилом Стремницким, који је по њеном извештавању био склопљен током 1914. године током њеног путовања по Норвешкој, известила само свог пријатеља Светислава Цветковића. Међутим, поменути Стремницки је током путовања преминуо, тако да га у Србији нико није видео. Списатељица се касније посветила књижевном и научном раду који проводи у самоћи. Милица Јанковић се никада није удавала, и није имала децу. Била је присталица социјалистичких идеја Светозара Марковића и дружила се са Милицом и Анком Нинковић, поборницама и активисткињама социјалистичког и радничког покрета.

³¹ Д е р е т и ћ , Јован: *Историја српске књижевности*. Београд 2007, с. 914.

Све три жене су биле успешне књижевнице које су оставиле бројна дела за собом у различитим жанровима. За разлику од Исидоре Секулић и Милице Јанковић, Јелена Димитријевић је писала и песме. Славица Гароња Радованац тим поводом за песме Димитријевићеве каже, да су оне данас само културно-историјска чињеница, и да су важне као непосредна инспирација за настанак њеног епистоларног романа *Писма из Ниша*.³² Једина збирка песама симболично је названа *Јеленине њесме* (1894); у њу је уброяна и приповетка у стиху под називом *Баба Краса*. У вези са њеним образовањем проналази се занимљив податак у алманаху *Српкиња* (1913), у коме се наводи:

„Што јој је крајила маји из сувише бојазни мајтеринске, није јој крајило муж и ако ју је волео. Као удајца, она је смела чистији колико је хитела и мојла, и она је чистила све, што је нашла у библиотеци једнога младог официра, коме, у његовом момачком сџану, сав намештај и све ђокућство беху књије, које је ојилађивао и ђосле женидбе.“³³

Читање превода француске и руске литературе Димитријевићеву је подстакло да научи ове језике, те је за живота овладала и немачким, француским, енглеским, руским и турским језиком. Полиглота је била и Исидора Секулић која је говорила немачки, француски, руски, енглески, шведски и норвешки, те је и преводила текстове са ових језика. Димитријевићева и Секулићева деле и жанровски исту путописно-епистоларну прозу. Наиме, обе књижевнице користе форму писма како би описале личне импресије и сазнања до којих долазе у вези са конкретним местима у која су путовале. Код Димитријевићеве је у питању проза *Писма из Ниша*, док је Исидора Секулић слично именovala прозу везану за своје путовање на север – *Писма из Норвешке*. Магдалена Кох у вези са овим каже, да ауторке модерничких путописа користе епистоларни исказ како би оствариле непосредни контакт с фиктивним или аутентичним адресатом, преносећи му своје дубоке фасцинације егзотичним регионима и културама.³⁴ Код Јелене Димитријевић су писма саставни део и романа *Нове*, а сличан поступак се препознаје и код Милице Јанковић у вези са приповеткама *Исјовести* и новелом *Пре среће*, где писмо представља важну везивну организацију нарације.

³² Гароња Радованац, Славица: *Жена у српској књижевности*. Нови Сад 2010, с. 54.

³³ Н. П. Ир: *Српкиња: њезин животи и рад, њезин културни развџак и њезина народна умјетност до данас*. Уредиле српске књижевнице. Добротворна задруга српкиња: Ириг 1913, с. 30.

³⁴ Кох, Магдалена: *Кад сазремо као култура*, с. 146.

Оно што је јединствено за Исидору Секулић и што је издваја у односу на остале књижевнице јесте духовна проза коју је писала, и која је била надахнута њеним дубоко религиозним осећањима. У питању су списатељичини религиозни есеји сабрани у избору под називом *Сјојама Христјовим* (1940), као и роман *Ђакон Бојородичине цркве* (1919) који је једнако прожет христољубивим мислима и осећањима. Говорећи о „Три правила Исидоре Секулић“, књижевница Гроздана Олујић каже да „има нечеј необичној, сјрасно доследној и изузетној у књижевном сјваралашију и живоју Исидоре Секулић, великој ајосјола мисли, самоће, ћушања и рага“.³⁵ За Исидору Секулић Палавестра каже да је у прози била један од виђењих носилаца поетског индивидуализма и психолошког субјективизма модерне српске књижевности.³⁶ Ова српска књижевница, рођена у Мошорину и школована у Новом Саду, Сомбору и Будимпешти, оставила је за собом и успешан рад везан за критику и есејистику који је објављивала у бројним листовима и часописима, као и у засебно објављеним књигама. Управо се овом делатношћу издваја у односу на Димитријевићеву и Јанковићеву, које се нису бавиле књижевном критиком. Редовна чланица Српске академије наука и уметности постала је током 1950. године. Деретић коментарише да је у својим критикама и есејима Исидора била више тумач него књижевни судија. Стога је ретко давала оцене, а уколико би се упустила у оцењивање, оне би биле пуне благонаклоности и лепих речи о писцима.³⁷ Исто о Секулићевој говори и Милан Кашанин када наводи да се списатељица није никоме подсмевала ни светила, да није никога омаловажавала, те да није постојала књига у којој она не би угледала оно што је паметно или лепо, нити је било писца за кога не би нашла речи пажње и признања.³⁸

О Милицы Јанковић читамо да је била прва *bestseller* ауторка, те да савремена проучавања књижевности и нова читања текстова ове списатељице могу да покажу да је њено дело парадигма женске прозе прве половине 20. века.³⁹ Између осталог, у студији Магдалене Кох „Шта је Милица

³⁵ О л у ј и ћ , Гроздана: *Три йравила Исидоре Секулић*. In: А н д р и ћ , Љ. (edd): *Исидора Секулић. Ајосјола самоће*. Београд 1998, с. 203.

³⁶ П а л а в е с т р а , Предраг: *Исјорија модерне срјске књижевности*. Београд 1986, с. 402.

³⁷ Д е р е т и ћ , Јован: *Исјорија срјске књижевности*, с. 1016.

³⁸ К а ш а н и н , Милан: *Исидора Секулић*. In: А н д р и ћ , Љ. (edd): *Исидора Секулић. Ајосјола самоће*. Београд 1998, с. 18.

³⁹ П а н т е л и ћ , Ивана – М и л и н к о в и ћ , Јелена – Ш к о д р и ћ , Љубинка: *Двадесет јена које су обележиле ХХ век у Србији*. Београд 2013, с. 53.

Јанковић унела у српску прозу“ јасно се наводе специфичности које ову списатељицу издвајају у односу на остале две књижевнице. На првом месту у питању је нарочит поступак нарације коју Кохова назива „наративном трансгресијом“ која се заснива „на спектакуларном и у исто време дистанцираном прекорачењу границе властитог пола/рода и употреби наративног субјекта који говори у првом лицу мушког рода, уместо у роду 'природном' за ауторку“. ⁴⁰ Осим тога, као посебности поетике Милице Јанковић издвају се иновативни елементи у оквиру интимистичких жанрова, које Кохова назива его-текстовима (попут писма/епистоларне прозе, дневника, аутобиографије, исповести), као и неуобичајене теме којих се књижевница дотицала у својој прози (као што су алкохолизам жена, проституција, брачне преваре, ванбрачна деца, насиље над женама у породици, самоубиство, слободна љубав). ⁴¹

Када су у питању чешке књижевнице, њихово присуство на чешкој књижевној сцени почетком 20. века Арне Новак бележи на следећи начин:

„У *периоду масариковског реализма и најредног покрета у основи се променио поглед на жену и женско постојање. У часу када прва женска тимназија шаље на универзитет и у живој прве академски образоване жене, и тако заслугом Елишке Краснохорске (Eliška Krásnohorská) остварује основни захтев старије чешког феминизма, који је предводила Каролина Свјетла (Karolina Světlá), да жене добију једнако образовање и присују пословима зарад прихода као и мушкарци, управо тада се препознаје да ни близу неће бити довољан такав степен женске еманципације.*“ ⁴²

Ове његове речи, заправо су значиле, да су у периоду модерне, чешке књижевнице наставиле са својим активним ангажманом како у књижевности, тако и на културној сцени у вези са активностима у различитим женским удружењима ⁴³ и разним часописима и листо-

⁴⁰ Ко х, Магдалена: *Шта је Милица Јанковић унела у српску прозу*. In: Д о ј ч и н о в и ћ, Б. – М и л и н к о в и ћ, Ј. – Р о д и ћ, М. (edd): *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд 2015, с. 5.

⁴¹ Исто, с. 9.

⁴² Све преводе са чешког урадила је ауторка овог рада. N o v á k, Arne – N o v á k, Jan. *Přehledné dějiny literatury české*. Brno 1995, с. 1023.

⁴³ Тих удружења је било веома много, те ћемо само нека од најважнијих навести уз године активности у загради, са именима оснивача. Једно од најстаријих удружења уопште, звало се: *Americký klub dam* (1865–1948, Karolina Světlá, Vojta Náprstek), затим *Tělocvičný spolek paní a dívek pražských* (1869, званично је постао део структуре Sokola 1921, иницијатор оснивања био је Miroslav Tyrš), *Ženský výrobní spolek* (1871–1972, Karolina Světlá, Marie Riegrová-Palacká, Sofie Podlipská), *Spolek Vesna* (касније промењеног назива у *Ženská vzdělávací jednota Vesna*, удружење основано 1870. године у Брну,

вима.⁴⁴ Осим тога, о чешкој еманципованој средини није сведочио само рад истакнутих књижевница, већ и чешких писаца који су у својим делима истицали важност и значај присуства жена у књижевности, као што су били песници: Јозеф Сватоплук Махар (Josef Svatoopluk Machar, 1864–1942), Антоњин Сова (Antonín Sova, 1864–1929), Отокар Бжезина (Otokar Březina, 1868–1929), сâм Арне Новак (Arne Novák, 1880–1939), који је, између осталог, аутор и монографије посвећене истакнутим женама под називом *Podobizny žen* (Портрети жена, 1918), а коначно и чувени чешки критичар и књижевник Франтишек Ксавер Шалда (František Xaver Šalda, 1867–1937). Наиме, Шалда је у студији под називом *Žena v poesii a v literatuře* (Жена у поезији и књижевности, 1922) најпре истакао величину и значај присуства жене у поезији у својству песничке инспирације, да би одмах потом указао на, како каже, „нову стварност у култури“ следећим речима:

„Жена директно ступа сама у књижевну арену, не само као инспирација, већ непосредно и као ауторка и сама се искрено исповеда, прича о својим чежњама, слика свој сан, кришћује друштвене инстинкције, исказује захтеве у односу на човека, љубав, брак. [...] Управо у томе видим смисао женској књижевној рада: жена својом књижевношћу преображава и уобличава мушкарца, као што је и мушкарац својом књижевношћу огнеовао генерације нових префињених жена, једноставно тиме што је записао своје постојање у односу на жену, и што је ошеловио своје снове о њој.“⁴⁵

секретарка Eliška Machová), *spolek Domácnost* (1885), *Moravskoslezská organizace ženská* (1898, Eliška Machová), *Moravská ústřední útulna ženská v Brně* (1899–1952), *Ústřední spolek českých žen* (1897–1918), *Sdružení pokrokových žen vyškovských Vlasta* (Františka Jáchymková Strnadová, Jan Strnad), *Spolek pro ženské studium Minerva* (1892, Eliška Krásnohorská), *Spolek českých učitelek* (1874), *Jednota učitelek moravských* (1902), *Ženský klub český* (1903). Главно усмерење наведених друштава је било образовање жена, њихово просвећивање, телесни одгој, иако су нека била управљена ка оснивању прве женске гимназије (Минерва), или на политичку активност (*Ženský klub český*), или су радила у својству хоспиција (*Moravská ústřední útulna ženská v Brně*), или су функционисала као добротина. Извор ових података нашли смо у: K u s e l o v á , Dagmar: *Aktivity ženského hnutí – historický pohled* (Bakalářská práce). Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, 2013, 69 s. Dostupné také z: <http://hdl.handle.net/10563/20430>. Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně. Fakulta humanitních studií, Katedra společenských věd. Vedoucí práce Mgr. Michal Vavřík, Ph.D. 26.07.2022.

⁴⁴ Називи неких женских часописа који су излазили у 19. веку и на прелому столећа су: *Belletristický a módní časopis* (1861), *Ženské listy* (1873–1926), *Kalendář paní a dívek na rok ...* (1888), *List českých učitelek* (1885), *Ženský svět* (1896–1930), *Ženský obzor: revue českých žen* (1900–1941), *Ženská revue* (1905).

⁴⁵ Š a l d a , František Xaver: *Žena v poesii a literatuře*. In: M u k a ř o v s k ý , J. (ed.): *Boje o zítřek. Meditace a rapsodie*. Praha 1922, c. 91–92.

У Историји чешке књижевности IV (Dějiny české literatury IV) констатује се да из чешке модерне деведесетих година 19. века произилази импресионистички смер у вези са чиме се истиче унутрашњи живот јунака, те да сензибилност и осећајност долазе у средиште књижевних интересовања.⁴⁶ Ово је управо главна карактеристика прозе Ружене Свободове и махом Божене Бенешове, две књижевнице које су у годинама између 1902. и 1920. имале веома присан и плодотворан однос; оне су чак заједно путовале у Италију током 1903. и 1907. године. Ружена Свободова је осим тога путовала још и у Француску и Југославију. Међутим, далеко већег искуства у упознавању страних земаља имала је Марија Мајерова која је, осим Беча, Париза и суседне Словачке, обишла Далмацију (1910), северну Африку (1912. и 1913), Сједињене Државе (1919), Совјетски савез (1924, 1934, 1938, 1947), Италију (1912. и 1936), Велику Британију, Тунис, Мароко и Алжир (1934), Румунију (1949), била је гост највиших партијских руководиоца у Кини, Кореји, Пољској, Мађарској и Немачкој демократској републици (педесетих година прошлог века).

Као у случају Јелене Димитријевић која је имала велику подршку свог супруга кад је у питању њен књижевни рад, на књижевни развој Ружене Свободове велики утицај имао је њен брак са Франтишекком Ксавером Свободом (František Xaver Svoboda, 1860–1943), чешким песником, драмским писцем и прозаиком. Осим тога, блиско познанство са Шалдом, потом организовање књижевних салона и активна партиципација у часописима које је основала и уређивала, као што су *Lípa* (1918–1919) и *Zvěstování* (1919), у великој мери су давали карактер њеном стваралаштву. Слично Димитријевићевој, која је током Балканских ратова 1912–1913. била болничарка, и Свободова се бавила каритативном делатношћу током Првог светског рата, када је учествовала у оснивању Дечијег одељења (Dětský odbor) при хуманитарној организацији Чешко срце (České srdce)⁴⁷. Књижевно дело Свободове је вишеслојно тематски проткано. Шалда истиче да оно обухвата сеоски и велеградски свет, свет изгнаника и сиромаша, свет богатства и луксуза, забачених села и раскрсница велеградских путева, потом душе сложене и потресане унутрашњим немирима и срце наивне покорне.⁴⁸ Проза списатељице је једнако била под утицајем опажања

⁴⁶ *Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*. Praha 1995, с. 15.

⁴⁷ Уз Ружену Свободову су оснивању ове хуманитарне организације помогле и Либуша Брафова (Libuše Bráfová, 1860–1930), Ана Подлипна (Anna Podlipná, 1855–1943) и Зденка Браунерова (Zdenka Braunerová, 1858–1934).

⁴⁸ Š a l d a , František Xaver: *Slovíčko doprovodné ke spisům Růženy Svobodové*. In: M a s e k , E. (edd): *Soubor díla F. X. Šaldy: Kritické projevy 10 (1917–1918)*. Praha 1957, с. 507.

и одјека успомена и утисака који су пристизали са Истока и Запада, из Јапана и Америке, у виду световних и општељудских асоцијација, што доприноси космополитском карактеру њених дела. Шалда сматра да су управо ти елементи карактеристични за књижевно стваралаштво Ружене Свободове, и да доприносе модерности њеног стваралаштва, што је разликује у односу на старију књижевност која је била затворенија и конзервативнија.⁴⁹ Главни јунаци прозе Ружене Свободове су често деца, као и жене, односно њихов унутрашњи живот, размишљања и осећања. Осим што пише о деци, на пример у приповеци *Dětský ráj* (из збирке *Černí myslivci*, Црни шумари, 1908), или у прози *Hrdinné a bezpomocné dětství* (Јуначно и беспомоћно детињство, 1920), као и у збирци приповедака *Ráj* (Рај, 1920), Свободова је писала и књижевност за децу попут Милице Јанковић,⁵⁰ у виду приповедака сабраних у избору *Jarní záhony* (Пролећне леје, 1916).

Историја чешке књижевности списатељицу Божену Бенешову представља као ауторку која негује свест о идеалу, жељу за слободним животом, за лепотом, љубављу, за складом појединца са друштвеним интересима и надличним вредностима: али, то је књижевница која аналитичким разумом испитује и непрестано открива противречности исказаних жеља са стварношћу. Не бежи у измаштан свет и своје епске приповести ствара из реалне грађе, из историјски условљеног односа човека и средине у којој живи. Њени јунаци су углавном девојке, тек касније то постају и мушкарци, али углавном су у питању неискусни млади људи који подлежу поменутиим конфликтима између жеља и стварности. За Бенешову, Шалда процењује да има динамичан, оштар и испитивачки мушки интелект, а притом и савршен душевни мир, чак емотивну флегматичност. Чувени чешки књижевни критичар за ову књижевницу каже:

„Госпођа Бенешова је скромна у говору, она не декламује, не импровизује, не узбуђује се; није реторична, ни патетична; не засија никакве тјезе, не прогнозира, не уозорава: као честити човек и честити уметник, у својим делима јури сведочанство о моралном механизму, само индиректно, слично као што то чини традиционални физички механизам.“

Слично Јелени Димитријевић, и Божена Бенешова је у књижевност ступила најпре поезијом, првом и једином објављеном збирком за живота књижевнице, *Verše věrné i proradné* (Верни и издајни стихови, 1909), коју Шалда просуђује да није нимало мушкобањаста, већ да Бенешова њоме

⁴⁹ Исто, с. 508.

⁵⁰ У питању су углавном приповетке Милице Јанковић у изборима: *Зеца и миш*. *Приче о животињама* (1934), *Жућа породица и групе приче* (1935) и *Људи из скамије* (1937).

пружа пуну и чисту женственост, и то женственост која је чедна и диференцирана. Ову тврдњу илуструје навођењем да се ради о еротској поезији, нарочито грађеној мотивима жеђи за љубављу која је снажна и чиста истовремено, а чија се чедност постиже самодисциплином. Истовремено, стихове Бенешове оцењује као исповедне и надасве племените.⁵¹ Ауторка монографске студије о Божени Бенешовој, Добрава Молданова, открива да књижевница дуго није имала среће у погледу књижевне критике. Осим Шалде који је схватао оригиналност њеног погледа на свет, већина критичара читала је њено дело као једно од многих ауторки које пишу приповетке о женама и деци, односно, приповетке које су у односу на оновремену моду биле несентименталне, али и неатрактивне. Мода је притом подразумевала ефектне приповести „жена које пате“, романтичних и сентименталних судбина, управо оно што Бенешова није писала. Молданова тврди да Бенешову „женске теме“ нису занимале као посебне теме, јер она пише о женама зато што их боље познаје, а не зато да би била феминисткиња. Њене рационално компоноване приповетке и трезвени поступци, изгледали су веома хладно и монотono у периоду првих публикација.⁵² Бенешова је осим поменутих приповедака, чији настанак се везује за деведесете године 19. века, написала и два обимна романескна дела у међуратном периоду, при чему се прво односи на психолошки роман из два дела под називом *Člověk* (Човек, 1919–1920), док се друго односи на ратну трилогију: *Úder* (Удар, 1926), *Podzemní plameny* (Подземни пламени, 1929) и *Tragická duha* (Трагична дуга, 1933), везаних за приказе из Великог рата.

Нарочиту харизму поседовала је списатељица Марија Мајерова, изразито политички активна у социјал-демократској партији (1908) у оквиру Аустроугарске монархије, а касније и у Комунистичкој партији Чехословачке (1921), у чијем светлу се често тумачи њена проза. Социјалистичка опредељеност се може препознати као заједничка карактеристика коју ова списатељица дели са Милицом Јанковић, која ипак није била толико политички ангажована за разлику од Мајерове. Попут Свободове и Димитријевићеве, и Мајерова је била активна у вези са хуманитарном делатношћу, јер је током Великог рата радила као болничарка у пољској болници на српском фронту (1914–1915), како истиче Ленка Мандова.⁵³

⁵¹ Š a l d a , František Xaver: *Božena Benešová*. In: *České medailony*. Praha 1959, c. 242.

⁵² M o l d a n o v á , Dobrava. *Rané povídky Boženy Benešové*. In: *Česká Literatura* 20, 1972, бр. 2, с. 129.

⁵³ M a n d o v á , Lenka: *Od Panenství k Divokému západu*. Jinočany 2019, с. 19.

Арне Новак Мајерову представља као веома способну публицисткињу активну у редакцијама часописа *Právo lidu* и *Rudé právo*.⁵⁴ Историја књижевности писана у духу социјалистичке идеологије акцентује да је честа тема прозе Мајерове била приказивање пута појединца ка социјалистичком освешћивању и самоспознању.⁵⁵ Ретко се спомиње да је књижевница ипак започела своје стваралштво поезијом коју је касније занемарила. У студији Дагмар Моцне (Dagmar Mocná) *Básně Marie Majerové* (Песме Марије Мајерове) се управо о томе говори, у вези са чиме сазнајемо да је у прве две године свог стваралаштва Мајерова наизменично у часописима објављивала своје песме и приповетке, како Моцна тумачи, као да списатељица није могла да се одлучи да ли да буде песникиња или прозаисткиња.⁵⁶ Ово песничко стваралаштво се ни по чему није издвајало у односу на оновремену књижевну продукцију, те његова вредност лежи пре свега у интимном запису и откривању личности саме ауторке.⁵⁷

Јунакиње њене прозе су уочљиво девојке или жене, акцентовано еманциповане освешћености, при чему идејна усмереност прозе садржи једнако псеудоромантичне елементе уз приказ социјалне борбе. Спој ова два важна елемента у поетици Мајерове, с једне стране, сведочи о њеним феминистичким аспирацијама, док с друге стране гласовито представља списатељицу у њеном политичком ангажману. Ова констатација је потврђена и у студији Дане Хулкове Нивлтове (Dana Hůlková Nývltová) под називом *Schriftstellerin zwischen Feminismus und Kommunismus: Marie Majerová (1882–1967)* (Списатељица између феминизма и комунизма: Марија Мајерова 1882–1967). Нивлтова чак говори о два лица Мајерове у погледу на предратно и послератно стваралаштво, при чему каже да је списатељицино порекло и уверење о потреби промене обликовало њену концепцију „нове жене“, коју је и сама настојала да отелотвори и створи у животу и раду.⁵⁸ Управо у вези са овим треба напоменути и да је Мајерова путовала у Вашингтон 1919. године где је учествовала на Вашингтонском конгресу о заштити рада, који је укључивао и Први Међународни конгрес радница у организацији Лиге за подршку радницама.⁵⁹ У вези са овим податком

⁵⁴ Novák, A. – Novák, J.: *Přehledné dějiny literatury české*, c. 1432.

⁵⁵ Blahynka, Milan a kol.: *Čeští spisovatelé 20. století*. Praha 1985, c. 344.

⁵⁶ Mocná, Dagmar: *Básně Marie Majerové*. In: *Česká Literatura* 36, 1988, бр. 3, c. 277.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Nývltová, Dana Hůlková: *Schriftstellerin zwischen Feminismus und Kommunismus: Marie Majerová (1882–1967)*. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 26, 2015, бр. 2, c. 146.

⁵⁹ Исто, c. 147.

проналазимо подударност делатности Мајерове у односу на Јелену Димитријевић, поборницу женских права што се нарочито огледа у њеној књижевности; но, сличност проналазимо и у вези са чињеницом да је Димитријевићева путовала у Америку септембра 1919. године, што је иста година када је у Вашингтону боравила Мајерова. Обе књижевнице су инспирисане управо овим путовањем написале, свака за себе, прозу – Димитријевићева *Нови свет* или *у Америци јодину дана* (1934), а Мајерова – *Дојту з Америку* (Утисци из Америке, 1920). Осим што је писала жанровски јасно дефинисане приповетке и романи, Мајерова је писала и прозу за децу у виду бајки,⁶⁰ али и романа⁶¹ и приповедака⁶² намењених омладини, што је чинила и Милица Јанковић. Редовна чланица Чешке академије наука и уметности постала је 1940. године.

4. Одлике књижевне поетике српских и чешких списатељица кроз анализу изабраних дела

Анализу књижевних паралела усмерили смо на изабраних шест ауторки из чијег литерарног опуса смо издвојили по три дела према критеријуму да то буде проза (приповетке, новеле романи, путописни записи) и да њихово издање буде приближно истих година, односно деценија. С тим у вези могу се препознати приближно сличне године издања када су у питању *Писма из Ниша* (1897) Јелене Димитријевић и збирке приповедака *Přetížený klas* (Обремењено класје, 1896) Ружене Свободове. Следећој деценији припадају романи *Milenky* (Љубавнице, 1902) Ружене Свободове и *Panensství* (Чедност, 1907) Марије Мајерове. Из друге деценије двадесетог века изабрали смо највише дела будући да је то био изузетно занимљив и плодотворан период за списатељице о којима пишемо. Овој деценији припадају дела која наводимо у хронолошком низу: путописна проза *Barvy Jugoslávie: obrazy z cest* (Боје Југославије: слике с путовања, 1911) Ружене Свободове, приповетке *Plané milování* (Јалова љубав, 1911) Марије Мајерове, роман *Нове* (1912) Јелене Димитријевић, приповетке *Сајушници* (1913)

⁶⁰ У питању су текстови бајки: *Čarovný svět, Starodávne pohádky různých národů* (Чаробни свет, Древне бајке разних народа, 1913), *Zlatý pramen: sto let české pohádky* (Златни извор: сто година чешке бајке, 1918), *Pohádka o krásné zemanke* (Бајка о лепој властелинки, 1919), *O blanických rytířích* (О блањичким витезовима, 1921), *Důlní inženýr a zlatá muška* (Рударски инжењер и златна мува, 1936) и друге.

⁶¹ У питању су романи: *Rudá vlčata* (Црвени вучићи, 1925), *Robinsonka* (Робинзонка, 1940).

⁶² У питању су избори приповедака: *Zázračná hodinka* (Чудесни час, 1932), *Hledání domova* (У потрази за домом, 1938).

Исидоре Секулић, приповетке *Исјовесџи* (1913) Милице Јанковић, путописна проза *Писма из Норвеишке* (1914) Исидоре Секулић, новеле *Kruté mládí* (Окрутна младост, 1917) Божене Бенешове, приповетке *Американка и друје љриче* (1918) Јелене Димитријевић, роман *Ђакон Бојородичине цркве* (1919) Исидоре Секулић. Из наредне декаде издвојили смо романе: *Člověk 1 a 2* (Човек 1 и 2, 1919–1920) Божене Бенешове, потом *Nejkrásnější svět* (Најлепши свет, 1923) Марије Мајерове и *Плава јосјођа* (1924) Милице Јанковић. Последње дело за које смо се определили је из 1936. године, и односи се на новелу Божене Бенешове под називом *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová* (Дон Пабло, дон Педро и Вера Лукашова), јер је према чешкој историји књижевности у питању врхунско дело прозног стваралаштва Бенешове.

4.1 Истраживање света жена Јелене Димитријевић

Магдалена Кох подсећа да је књижевни жанр за којим су српске модернсткиње најчешће посезале било писмо.⁶³ Епистографска традиција је нарочито карактеристична за књижевно стваралаштво Јелене Димитријевић која је форму писма користила како у својим путописима – *Писма из Ниша о харемима* (1897), *Писма из Солуна* (1918), *Писма из Индије* (1928), *Писма из Мисира* (1929), тако и у роману *Нове* (1912). *Писма из Ниша* Биљана Дојчиновић описује као први путопис Јелене Димитријевић, иако ауторка није путовала изван града у коме је живела, али је одлазила у хареме, женске делове муслиманских домова. Кроз своје записе она је показала дубину и слојевитост Ниша.⁶⁴ Ову прозу Димитријевићеве Славица Гароња Радованац представља као роман, што се чита у следећим редовима:

„*Дајт као ’писмо љријајтељици’ (Лујзи Јакшић), роман кроз шеснаест љисама (јојлавља), љредсјавља лични доживљај сјисајтељице у сјецифичној фази дружења са љурским женама, инициран и дејтерминисан колективним јоводом – једном љурском свадбом.*“⁶⁵

Ова проза Димитријевићеве садржи укупно шеснаест писама исписаних на српском језику уз одлике нишког дијалекта, и уз коришћење турских речи, израза, па и читавих реченица. Осим тога, списатељица је

⁶³ Ко х , Магдалена: *Каг сазремо као кулџура*, с. 144.

⁶⁴ До ј ч и н о в и ћ , Биљана: *Америчке љриче Јелене Димитријевић*. In: *Американке Јелене Ј. Димитријевић: књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године: зборник радова*. Београд 2019, с. 13.

⁶⁵ Г а р о њ а Р а д о в а н а ц , Славица: *Жена у срјској књижевности*. Нови Сад 2010, с. 55.

наводила и стихове различитих песама, што српских, што турских, везаних за прилике весеља у харему поводом свадбе. Занимљиво откриће Јелене Димитријевић у харему нису само обичаји које посматра радозналим очима, већ и односи који постоје између жена које су, заправо, готово цео живот упућене једна на другу, будући да живе у харемима који представљају микроуниверзуме *per se*. Неретко се очигледно дешава и да су те жене угледане једна у другу, и да њихова осећања превазилазе само родбинске и пријатељске везе. Димитријевићева ово не коментарише, али ипак бележи алузије своје поверенице Фатиме-ханум која на тренутке открива своја осећања према другој жени:

„*Лейа ми је назли драја! Душа јој је мирисава као бакча њо којој се шеће њадишахова ханума; чиста као исџамболско небо, којеја зрак удише најлейша мома. Љубав би јој, чини ми се, била џојлија од сунца нашеја Арабистана; али вај бана: она никад неће зајрејаџи њоме мене, жену!*“⁶⁶

Нешто касније, Јелена бележи следеће речи: „*Еџо њи највеће њихове џајне, коју крију више но лица своја од 'јреџних очију*“.⁶⁷ Својим присуством у просторијама турских домова, најчешће недоступних мушкарцима, који ту, заправо, не припадају, Димитријевићева врши сондирање у свет који изузетно припада женама; но, истовремено то је сондирање и у другачију културу, виђење и разумевање света, испуњавање обичаја.

Роман *Нове* био је објављен 1912. године, дакле, пре почетка Првог балканског рата, током којег је Јелена Димитријевић учествовала као болничарка. Пре тога, књижевница је боравила у Солуну, где је настао њен путопис *Писма из Солуна* (1908) као сведочанство из прве руке о променама унутар Отоманског царства, односно, о Младотурској револуцији чији ће далекосежни одјаци бити присутни и у роману *Нове*. Напредне идеје, секуларизација турског друштва, окретање ка западу, у великој мери су као теме присутни у овом роману у коме је главна приповедачка пажња поново посвећена женама, њиховом статусу у патријархалној породици, као и актуелним променама чије последице су по главне јунакиње далекосежне. Наиме, јунакиње Емир-Фатма и Зехра-Мерсије, кћери су двојице богате турске браће који живе у Солуну, рекло би се на самој међи са Западом, одакле стижу прогресивне идеје и подстицај да се све што је „добро“ са Запада прими и прихвати. Ове девојке су образоване, носе се по последњој моди *alafranga*, њихове гувернанте су из Француске и Енглеске, девојке чак између себе говоре француски или енглески, што

⁶⁶ Д и м и т р и ј е в и ћ , Јелена: *Писма из Ниша*. Београд 2020, с. 81.

⁶⁷ Исто, с. 84.

је случај и са другим женама које себе називају *новим*. Ове жене су представнице трансформације једне нове, младе генерације Туркиња које, иако чврсто везане за своје корене кроз традицију и обичаје, својевољно пригрљавају преобразбу и жудно прате сваку прилику за нове сусрете са људима пристиглим из Европе. Прогресивне али фаталне, новине се у роману постепено представљају кроз опис начина живота неколицине жена из једне турске породице, кроз начин њиховог размишљања, одевања, међусобног опхођења, кроз стечене животне навике, али и кроз настојање да стекну већу слободу у одлучивању и учествовању у јавном и културном животу. Већ на самом почетку, књижевница ће то истаћи кроз гласове две младе девојке: „*Ми смо нове, а оне су Европљанке, Францускиње. Шта ми имамо азијатско? Ни јовор, ни хаљине, чак ни ход, чак ни њокреће.*“⁶⁸ Магдалена Кох притом коментарише да ове јунакиње осцилирају између две културне парадигме: Истока (аутохтоне) и Запада (увозне).⁶⁹

У избору *Американка и групе њриче* уврштене су четири приповетке које на изузетан начин портретишу четири различите особе чијим именима, односно националношћу, Димитријевићева именује приповетке: *Фатми-султан, Сафи-ханум, Мејрем-ханум и Американка*. Овај избор приповедака на једном месту не чуди, будући да је књижевница радо упоређивала два потпуно опречна начина живота везана за Стари и Нови континент, што сама каже у често навођеној реченици: „Од свих жена с којима сам се у туђини дружила, највише ме интересују Туркиње и Американке“, преузетој из путописа *Нови свет или у Америци јодину дана*.⁷⁰ Прве три приповетке Јелена Димитријевић је написала 1907. године, док је последња била први пут објављена 1912. године у *Српском књижевном гласнику*, а потом као самостално издање 1918. године.⁷¹

Насупрот овим егзотичним женама и обичајима представљеним у веома драматичним сценама, стоји портрет јунакиње из приповетке „Американка“ која је настала неколико година после претходних које су посвећене Туркињама. Промена у приповедању се не односи само на промену јунакиње која сада потиче из потпуно другачије средине, већ се нарација премешта са женског на мушког приповедача, са објективног сагледавања и представљања јунакиња, на субјективан доживљај о једној жени. Наратор приповетке ту необичну жену упознаје у једном од европских градова

⁶⁸ Д и м и т р и ј е в и ћ , Јелена: *Нове*. Београд 2019, с. 8.

⁶⁹ К о х , М.: *Кад сазремо као култура*, с. 192.

⁷⁰ Д и м и т р и ј е в и ћ , Јелена: *Нови свет или у Америци јодину дана*. Београд 2019, с. 149.

⁷¹ Д о ј ч и н о в и ć , Биљана: *Amerika Jelene J. Dimitrijević*. In: Д и м и т р и ј е в и ć , Ј.: *Нови свет или у Америци јодину дана*. Београд 2019, с. 115.

те је у свом заносу представља речима: „Висока и њоносииа, она је својом њојавом личила на неку краљицу из Новоја светиа, који је остїавила и дошла у Сїари свети да краљује над свим женама, или на какву доларску ѡринцезу.“⁷² Занимљиво је да Димитријевићева користи придев „нова“ како би што ближе појаснила сву важност појаве ове занимљиве жене на европском континенту, као што су *нове* и младотуркиње из истоименог романа. Магдалена Кох скреће пажњу да је прича „Американка“ важна у књижевном стваралаштву Јелене Димитријевић из разлога што је њоме прекинута дотадашња тематска монолитност везана за муслиманску културу, те да се по први пут појавио наслов који њена дела уводи у окцидентални круг културних интересовања.⁷³

4.2 Лирски свет Исидоре Секулић

О прве две белетристичке књиге којима се Исидора Секулић представила читалачкој публици, Палавестра каже, да су „ѡјаве Сайуїника (1913) и Писама из Норвешке (1914) изазвале дубоке ѡделе међу ѡисцима блиских ѡолиїиичких оїредељења, али сасвим различииих есїеїских схваїања“.⁷⁴ Овом констатацијом свакако је мислио на критику Јована Скерлића поводом обе књиге Исидоре Секулић.

Сайуїници су лирско-медитативна проза испуњена субјективним импресијама, личним сећањима приповедачког субјекта, интимном интроспекцијом, анатомијом различитих филозофских размишљања. Приповеткама у овом избору (које су раније биле засебно објављиване у часописима – *Срїском књижевном їласнику*, *Босанској вили*, *Звезди*, *Савременнику*, *Лейѡїису Маїїице срїске*, *Пијемонїу*), Исидора Секулић показала је да је весник једне потпуно нове прозе у којој ће изостати фабула у приповедању, али у којој ће суверено доминирати субјективна контекмплација, сентиментална реминисценција и проициљиво виђење свакодневног и обичног, о чему сведоче списатељичини сапутници којима она насловљава приповетке – *Чезња*, *Самоћа*, *Носїалиїа*, *Умор*, *Главобоља*, *Мучење*, *Расїанак*, *Луїање* и други.

У већини наведених приповедака открива се списатељичино размишљање и анализирање различитих емотивних стања њене властите личности, иако постоје и приповетке које представљају експерименталну новину у књижевном изразу, као што је приповетка „Круг“, која, заправо, представља

⁷² Д и м и т р и ј е в и ћ , Јелена: *Американка и друје ѡриче*. Београд 2021, с. 116.

⁷³ К о х , М.: *Кад сазремо као кулїура*, с. 281.

⁷⁴ П а л а в е с т р а , Предраг: *Исїориїа модерне срїске књижевности*. Београд 1986, с. 402.

феноменолошки опис круга и сферичности лопте, као и феноменолошко испитивање пута погледа:

„Мрзим обожавање средишња, и страх ме је од робовања њему,“ каже ауторка. „Да ми је да у једном истиом тренућку дочейам, и рукама и зубима зауставим све што у крућу живи и што се у крућу врти, и дойле да задржим кружење и оитрчавање, док се не изуби сва љућа традиција вртоглавице око средишња, и сва љућа меморија о истиом и једнаком удаљењу.“⁷⁵

Ово апстрактно и трансцендентално размишљање списатељице свакако није било по литерарном узусу знаменитог књижевног критичара. Превише изражен субјективизам у првој прози Секулићеве, Јован Скерлић критикује као литераторски егоизам, и једнако пребацује ауторки да „осећа своје ја као центар васионе, да прича на широко и на дуљачко само о себи“⁷⁶. Занимљиво становиште, с обзиром да је у својој критици Скерлић пре ове констатације навео и следеће: „Ми немамо ни права, бар у овом случају, да изједначујемо џоитијно писца и књиу и да узмемо Сауитиике као једну моралну аутиобиографију.“⁷⁷ Одмах потом, књижевни ауторитет проналази есенцијалну ману Исидоре Секулић коју он саображава у речима да је књижевница „чиста интелектуалка“, да то јесте њена снага као личности и слабост као писца.⁷⁸ И док Шалда код Бенешове хвали неприкосновени интелект у књижевности, истог се Скерлић код Секулићеве саблажњава, те га види и тумачи као терет и озбиљан недостатак. Управо због „силног интелектуализма“ присутног у филозофском размишљању Секулићеве, Скерлић је чврстог става да у животу није толико осетио бедну празнину речи и сву таштину књишке литературе. О овом чудном односу списатељице и критичара, Светлана Велмар Јанковић написала је:

„Повучена у дубоку осамљеност за време Првој светској рати [...] Исидора је мојла да, из тих година њешкој искуства и исцрпљујућих искушења, изађе са осећањем извесне надмоћи из прве бишке коју је имала у себи са Скерлићем [...] Са њом невидљивом победом у себи Исидора је, после рати, мојла да се сва посвети књижевном раду, у нејрекинућом унутрашњем дијалоју са двојицом моћних саговорника: са Њеишем, коме се дивила у дубокој својој оданости, и са Скерлићем, коме се жестоко оирирала у распућој илими своје оирчености.“⁷⁹

⁷⁵ С е к у л и ћ , Исидора: Сауитиики; Писма из Норвешке. Нови Сад 1961, с. 99.

⁷⁶ С к е р л и ћ , Јован: Две женске књије. In: Писци и књиге 7. Београд 1922, с. 98.

⁷⁷ Исто, с. 96.

⁷⁸ Исто, с. 98.

⁷⁹ В е л м а р - Ј а н к о в и ћ , Светлана: Сауитиики и сродници. In: Историја и теорија српске књижевне кришке: зборник радова са научној скупи „Теоријске основе и кул-

Записи који су садржани у *Писмима из Норвешке* садрже елементе књижевног путописа са свим богатством поетског израза Исидоре Секулић, при чему ауторка бележи и фактографију онога што види и непосредно сазнаје. Међутим, високу уметничку вредност *Писама* препознајемо у вези са константним поређењима властитих рефлексија ауторке са прочитаном књижевношћу и истицањем сличности коју она препознаје са оним што жели да исприча. На пример, док описује промене у природи Осла, Секулићева их пореди са стиховима из Шекспирове драме – „*Jeg-нако вијујају шарене сѝирале оболелої зеленила, дани и ноћи се облаче само у жућо лииће. / When great leaves fall, when winter is at hand*“ стоји у Шекспировом Ричарду III.⁸⁰ Путописни записи се неретко прожимају са илустрацијама скандинавских митова и легенди о боговима – о Одину, Тору, митском бићу Фенриру.

Поређења метаморфозе природе су приметна и у вези са Исидориним сећањима на Париз, Фиренцу, Лондон. Управо на помен Лондона, ауторка цитира и Лорда Бајрона; осим Шекспира и Бајрона, у *Писмима* Секулићева цитира Толстоја, делове Јеванђеља, Ибзена (Henrik Ibsen), Албера Семина (Albert Samain), Леона Блоа (Léon Bloy), античког песника Лукреција. Када говори о условима живота уопштено, Секулићева се увек сети и Србије коју због тегобног начина живота доводи у везу са затеченим приликама у Норвешкој.

Описи Исидоре Секулић су пуни импресионистичких пејзажа, испуњених и документарним прилозима, поткрепљеним ауторкином добром обавештеношћу и познавањем историје, географије и политике тадашње Норвешке. Осим фактографских бележака, у *Писмима* се чита и о анегдотама и сусретима са различитим људима које је списатељица на свом путовању упознала. Један од таквих сусрета односи се на лекара из Телемаркена, те у односу на његову причу коју Секулићева записује у првом лицу, она објашњава значења појма даљине и њену табуисану перспективу.

Разлог Исидориног пута у северне крајеве, она сама објашњава речима:
 „*Пиїаћеш ме зашћо сам ойетї на северу, кад има крајева їде се їази цвеће, їде сунце и сїену може да ужари, и човеку їраво у срце сија. Зашћо! Зашћо шћо волим муку и анаїшму. Волим кад усїройнице їреба скакаїи за сваку мрвицу живоїа и усїеха. Волим кад човека из дана у дан їлође неки сїрах, а човек се уме исцелиїи; кад му аветїи сваки дан нешћо узму, а он се уме одрећи; [...] И знаш зашћо још волим север? Зашћо шћо верујем*

їурно-историјски контекст срїске књижевне криїице у светїлу Истїорије срїске књижевне криїице 1768–2007 Предраїа Палавестїре. Београд – Нови Сад: 2009, с. 135.

⁸⁰ С е к у л и ћ , Исидора: *Саїуїиници; Писма из Норвешке*. Нови Сад 1961, с. 164.

*да у борби добра и зла добро човеково још није победило; верујем, ако хоћеш, да још има демона, злих бојова. Зато волим земљу иде кроз најлепшу слободу културе и науке прошујући сујера, и задрхће пред нечим незнатим страх примитивних душа.*⁸¹

Ове Исидорине речи звуче помало пркосно и пророчки у односу на критику која је уследила по објављивању овог дела. Као и претходна проза *Сајућници*, и *Писма из Норвешке* су наишла на неразумевање и осуду критичара Скерлића. Исидора Секулић тај лош пријем тумачи, пре свега, својим космополитизмом, који није био по укусу сувише национално ревносном Скерлићу. Она то објашњава у својеврсној Уводној речи другом издању *Писама* током 1951. године, где бележи:

*„И иако се може разумети да је и писца Писама разрушио као да је неки нејријателски њудобран. Скерлић, онај у редакцији, узео је у руку нову књићу, видео у наслову белосветску реч 'Норвешка', њреврнуо љућићо два-ћри листића, нашао на два месћа реч 'мајла', дакле нека евројска мистићификација, јер у Србији нема мајле – књића је одлетела, њнев у човеку љлануо. Шћића! у доба национализма, ћолико националних задатћака, ћосла националних ратћова, неко ћамо иде у Норвешку! Ничу нам 'скандинавствујући', како је духовићо шинуо, да би сасвим недуховићо разрушио. Најзад, мојло би се ѡрећрићићи да неко хода ѡ свету куда хоће, да ниче иде ћа нико не сеје, али најисаћи књићу о Норвешкој, и донетћи ћу књићу у Србију – ћа је књића коров који ћреба ищчујати, болесћ која би мојла ћосћати зараза. Дакле: дезаћрећација писца, амћућација књиће.*⁸²

Скерлић није поживео довољно дуго да би изрекао свој суд и о круцијалном делу Исидоре Секулић, *Ђакону Бојородичине цркве* (1919). Ово је роман о моћној платонској љубави између двоје људи, заветованих уметности, односно Богу. Списаћељица вешто описује унутрашњу метаморфозу својих јунака – Ане Недићеве и монаха Иринеја који, иако дубоко посвећени својим уверењима и завету тиховања, познанством и сусретом буде једно у другом праисконску људску природу, против које се свако на свој начин бори, и одолева да не изда узвишена осећања. Блиски пријатељ и лекар Исидоре Секулић, Владета Јеротић, о овом роману каже, да је у питању интимна исповест Исидоре Секулић, писана у стилу романтичне српске књижевне традиције до Првог светског рата, са елементима постромантичног, зрелијег ширења видика.⁸³

⁸¹ Исто, с. 175.

⁸² Исто, с. 147.

⁸³ Ј е р о т и ћ , Владета: *Ђакон Бојородичине цркве у светлу српске ѡрадиције*. In: С е - к у л и ћ , И.: *Ђакон Бојородичине цркве*. Београд 2002, с. 200.

Славица Гароња Радованац је мишљења да је *Ђакон Бојородичине цркве* кључан у Исидорином опусу, те заступа тезу да је управо у овом роману „скривен“ списатељичин разлог опредељења за монашки завет, односно службу, уместо Цркви – Уметности, и да је списатељица до ове спознаје дошла преко ероса и сублимисане љубави.⁸⁴ На самом почетку приповести, јунакиња Ана Недићева представљена је као особа која привлачи пажњу својом нарочитом појавом, где се на једном месту чак каже: „*Постјала је некако оишћиа брија целоја местиа.*“⁸⁵ На ово тврђење се некако наставља и тврдња саме Ане која о себи каже: „*У мојој души има већ оно ѿоље, на коме је, ѿсле борбе, умейносии развила засијаву ѿбеге над живошом.*“⁸⁶ Овакво размишљање главне јунакиње увелико говори о њеним животним опредељењима, њеној упућености на различите видове уметности, и то понајвише на музику којој се у неку руку заветовала. Како о њој читамо, свирала је „*само ексвизијну вишу музику, а од вокалне музике највише је волела црквену.*“ Њена комплетна преданост музици и уверење да су музички закони истовремено закони универзума читају се у тексту:

„*Бирајући и слажући композиције за ѿо бојослужење, Ана је живела у екстази. Дизала се до звезда, до директјној саобраћаја са духом ѿесника ѿе јединствене драме [...] И долазила јој је ѿомисао да је Бој дух музике, и да су сви закони звезда закони небесне музике, и да су једино рийам и ѿон вечийо вечни.*“⁸⁷

Славица Гароња Радованац каже да се универзалност питања постављених у ткиво Исидориног романа може разликовати кроз његова три слоја: *умейнички, релиѿиозни и еројски.*⁸⁸ Анина уверења, животни ставови које је неговала, доведени су у питање након што се у њиховом месту појавио нови Ђакон Богородичине цркве – монах Иринеј. Своју страст ка музици и црквеном појању ова хероина ће неприметно пренети на личност човека који је свој живот заветовао Богу. Ова емоција настаје изненада у јунакињи која је велики идеалиста, најпре због тога што је, како се у тексту каже: „*Монах Иринеј својим ѿласом ѿешио, и сѿварао необичну неку, музичку идиличну везу између цркве, себе и оних који ѿа слушају.*“⁸⁹ Необична трансформација Аниног погледа на свет, као и њених осећања,

⁸⁴ Гароња Радованац, Славица: *Жена у срјској књижевности*. Нови Сад 2010, с. 100.

⁸⁵ Секулић, Исидора: *Ђакон Бојородичине цркве*. Београд 2002, с. 8.

⁸⁶ Исто, с. 9.

⁸⁷ Исто, с. 11.

⁸⁸ Гароња Радованац, С.: *Жена у срјској књижевности*, с.102.

⁸⁹ Секулић, И.: *Ђакон Бојородичине цркве*, с. 21.

подстакнута је константним промишљањима везаним за музику, њено постојање, извођење и трајање. Своју опијеност апстрактношћу, а опет величанственошћу музике, Ана неприметно замењује заносом према човеку који јој је недоступан и забрањен. Међутим, и ту се поставља питање, да ли су та осећања према монаху Иринеју идеализована, да ли су толико снажна јер су платонска, измаштана, ослобођена несавршености јер никада неће добити своју материјалну форму, или су искрена и аутентична, те упућују на исконску и непатворену љубав према ближњему. Прави човек, од крви и меса, замењује измаштану идеализовану љубав према музици, и Ана познанством са монахом Иринејем први пут себе доживљава као жену од осећања и страсти. Списатељица то нескривено описује:

*„Сћирасне ѿусѿе жеље су обузеле Ану. Да на њејовом рамену лежи, да очи и усћа њејова над собом види. Да се склоне сћироје божје очи, да бар часом доживи слаћку земаљску срећу.“*⁹⁰

Јеротић ће у овом роману истаћи да књижевница износи две основне, наизглед антиномичне хришћанске истине, од којих се прва односи на становиште да је душу и тело, материју и дух, створио један Бог и предао их човеку да га кроз њих прославља; док друго становиште, односно истина, каже да човеково „трагично осећање живота“ никада неће моћи да ишчезне из човека, јер он није у стању да достигне јединство Ероса и Танатоса, духа и материје, мушкарца и жене.⁹¹ У овоме је садржана сва трагедија јунака Секулићеве који ипак, до краја приповести одолевају страховитом изазову, како Славица Гароња Радованац примећује, пошто Ана није могла да се оствари у еротском, она ће побуђену чулност реализовати удајом за другог човека, чиме се, заправо, завршава круг приче о овој јунакињи с почетка романа.⁹²

4.3 Сентименталне приповести Милице Јанковић

Своју прву књигу, приповетке сабране у избору *Исјовесћии* (1913), Милица Јанковић је објавила исте године када и Исидора Секулић своје *Сайућинике*. Према првенцу Милице Јанковић Јован Скерлић није био тако оштар као према делу Исидоре Секулић, може бити из разлога што је субјективно није доживео као интелектуални изазов. Управо хвалу овог критичара упућену *Ијовесћиима* Милице Јанковић можемо доживети и као снисходљиво омаловажавање када наводи:

⁹⁰ Исто, с. 105.

⁹¹ Ј е р о т и ћ , В.: *Ђакон Бојородичине цркве у свейлу срјске тирадиције*, с. 205.

⁹² Г а р о њ а Р а д о в а н а ц , С.: *Жена у срјској књижевности*, с. 105.

„Исјовесџи немају иреџензија на велике ироблеме, орииналне идеје и ретика осећања. У њима нема ничеџа необичноџ. То је обичан живоџи са својим џихим ираџедијама и недрамаџичним драмама; осећања су ипросечна и нормална, речи ипросџе и обичне. То су џихе и ведре 'исџине срца'.“⁹³

Скерлић, наиме, акцентује основну одлику Милице Јанковић, а то је да она има словенску душу, што по његовом мишљењу значи, да ова књижевница „иосегује елеменџарну доброџу, односно сџособноџи да се иреда једном осећању, да се одушеви, занесе, да саосећа са људском иаџињом, осеџи браџиско саучешће, дух нежносџи и ираџићања“⁹⁴. Славица Гароња Радованац даје Скерлићу за право што истиче *Исјовесџи* у односу на *Саџуџинике*, иако се лично не упушта у поређење двеју књижевница. Међутим, она свакако указује на величину и значај прве књиге приповедака Јанковићеве, налазећи у њима важну тематску разноврсност, али и дотицање „женског питања“ у односу на чињеницу да су све њене јунакиње образоване и интелегентне жене које у животу имају већих претензија од пукџе удаје.⁹⁵

Слично као и у збирци Исидоре Секулић *Саџуџиници*, и приповетке сабране у *Исјовесџима* Милице Јанковић немају изграђено фабуларно језгро, већ есеџистички нуде размишљања ауторке на различите теме, те представљају и врсту интимних дневничких записа, где се неретко открива и животни *credo* саме ауторке. Лична уверења Милице Јанковић и њена становишта о животу, тридесетогодишње списатељице која први пут открива свету истину о себи, нарочито су уочљива у приповеци „Болничарка“, где нараторка себе представља као доброг и саосећајног слушаоца туђих проблема. Међутим, мимо ове ретке вештине помагања људима у невољи, нараторка износи и запажања о статусу жена у тадашњем српском друштву кроз лична искуства и субјективна виђења. Она долази до следећих закључака када каже:

„Еџо, ја не моџу сама да одџм у иџозоришџиџе, не моџу да луџам иџо улицама, не моџу сама ноћу на Калемеџдан. А ја бих баш волџла да иџџм ноћу и џо сама, да ме нико не заџиџикује, да нико не корача иџорџд мене, да нико не дише, да ми не смеџа да џонџм у ћуџању ноћи и да сањам о сну џоџа лейџџи, чудноџ, мени џако драџџи иарка. А не моџу. Порџд друџих круџиних сџивари, не моџу ни џо сама. Заџиџо? Заџиџо иџиџо сам бедно, јадно сџиворење – девојка.“⁹⁶

⁹³ Скерлић, Ј.: *Две женске књигџе*, с. 109.

⁹⁴ Исто, с. 107.

⁹⁵ Гароња Радованац С.: *Жена у срџској књижевносџи*, с. 94.

⁹⁶ Јанковић, Милица: *Исјовесџи*. Београд 2020, с. 70.

Након што се појадала да су јој неке ствари ускраћене у виду слободног понашања из социо-културних разлога, нараторка Милице Јанковић ће одмах потом прећи на констатацију да, како каже, презире сопствену родну датост у погледу неравноправности полова. У наставку приповетке нараторкина тумачења о родној подељености и неједнакости све више личе на какав субјективни манифест о улози и функцији полова у средини у којој живи и неправди које жене трпе, те је с тим у вези и њена жеља да сакрије своју родну припадност кроз приповедање у мушком роду:

„Мени је било *толико мрско шћо сам женскиње да сам чак и у љовору избећавала облике женској рода и месћо речи: љрочићала сам, урадила сам, љоворила сам; љрочићано, ураћено и љако даље, двосћуруко љаићећи љри љоми: и шћо ми је било љеишко и шћо ме је врећала нећравилносћ језика који сам мислила да знам.*“⁹⁷

Иако нараторка Милице Јанковић, коначно, признаје да је све то само „философска машта“, иза неименоване јунакиње препознаје се начин размишљања саме књижевнице и њени животни ставови. Између осталог, разматрајући *Исћовесћи* као пример аутофикционалног писма, Владимир Ђурић подвлачи да је аутобиографско „ја“ увек присутно на експлицитан или имплицитан начин у текстовима Милице Јанковић, да је „ја“ списатељице расуто у њеним фиктивним ликовима из којих неретко проговара она сама.⁹⁸

У прологу књиге *Пре среће*, насловљеном само са „Милица Јанковић“, Бранко Машић започиње необичном реченицом своје образлагање о литератури коју су писале жене. Он ту каже: „Књића, коју најише женска рука, несумњиво је за нас – књића из друћој свећа.“⁹⁹ Овим је аутор желео да скрене пажњу на различито значење истих речи коришћених у књижевности од стране мушкараца, и од стране жена, осврћући се једнако и на различито коришћену фразеологију, реченице, чак и интерпункцију. Управо ће због ових разлика, Машић констатовати да је књижевност коју су писале жене вреднија, само утолико уколико се ауторке „не упињу да пишу као мушки“. Он стога каже:

⁹⁷ Исто, с. 71.

⁹⁸ Ђ у р и ћ , Владимир: *Исћовесћи Милице Јанковић као љример аућофикционалној љисма*. In: Д о ј ч и н о в и ћ , Б. – М и л и н к о в и ћ , Ј. – Р о д и ћ , М. (edd): *Нова реалносћ из сојсћивене собе: књижевно сћваралашћиво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд 2015, с. 35.

⁹⁹ М а ш и ћ , Бранко: *Милица Јанковић*. In: Ј а н к о в и ћ , М.: *Пре среће*. Београд 2018, с. 3.

„Својом вешиином, образовањем или укусом, оне моју да сћекну много и признања и поштовања међу нама, али да им се обрадујемо, да се занесемо њиховим делима, и заволимо их – то не можемо никако.“¹⁰⁰

По субјективно постављеним критеријумима, који више сведоче о личном укусу овог аутора, него о објективно научним мерилима, управо је Исидора Секулић пример књижевнице која се не уклапа у поменути стандард, јер како се наводи у тексту, Секулићева уме да у своја, иначе, изврсна опажања и „рафинирана женска осећања“ убацује туђе рефлексije, парадоксе и слично. „Али зашто кад је понесе толи елементарних њених сиола, у сћању је да нам да сћраница и пасуса од којих, због блеска слика, изостирених психолошких опажања и одличне нађености израза, не можемо ока од оикинемо. Крај свега тога, њезина друђарица на ћеру, Милица Јанковић, ипак нам је много ближа и симпатичнија.“¹⁰¹

Сличног коментара била је и оновремена критика Паулине Лебл-Албале која је у часопису *Женски покрет* 1920. године приказала роман *Пре среће*, уз следећи коментар о двама српским списатељицама:

„И док се Г-ђа Секулић-Сћремница, ошћирином своја црћежа, сићурношћу своја пошћеза и хладном анализом људске душе не може разликовати од својих колеђа – пасаца, дошћле начин пасања Г-це М. Јанковић јесте сасвим различити, пун тошћлине и нежношћи, чисте женски начин пасања.“¹⁰²

Промене у начину размишљања главне јунакиње прозе *Пре среће* евидентне су почев од симболичних назива засебних поглавља којима се наглашава главна промена у јунакињи. Тако први део њених записа носи наслов *Буђење* у вези са пробуђеном свешћу јунакиње о самој себи и свету који је окружује. Она сама то бележи на следећи начин: „Мени је седамнаест година и ја сам се пробудила из обмане. [...] Саг ми се чини да нишћта нисам знала осим да се тодишња времена мењају.“¹⁰³ Своје страшно пробуђење ова девојка доводи у везу са читањем Толстојевог *Кројцеровог соната* коју је прочитала по препоруци свог стрица кога је веома уважавала. У неку руку ово нагло сазревање и сагледавање истинитости живота, јунакињу нагоне на преиспитивања смисла живота и пута којим се у њему

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Исто, с. 4.

¹⁰² Лебл - Албала, Паулина: *Књижевни прећлед: Милица Јанковић. Пре среће*. Загреб 1918. године Издање „Књижевност југа“. In: *Женски покрет*, бр.1, април 1920, с. 15. Извор: www.digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_7220578B8A0C6650CF7E01E1359E-86A7-1920-04B001#page/0/mode/1up 10.6.2022.

¹⁰³ Јанковић, М.: *Пре среће*. Београд 2018, с. 14.

она сама управља. За њу је „буђење“ заправо освешћивање и постављање крцијалних егзистенцијалних питања: „*Шта је ово, где сам ја и куда идем?*“¹⁰⁴ Управо на основу трагања за самосврховитошћу – коју јунакиња некада поистовећује са љубављу, односно са спајањем живота са неким изабраним партнером, прати се и њено градивно сазревање. У другом делу њених дневничких записа именованих као – Борба или пад, она записује како се све на свету заборавља: „*Човек оилакује изубљену срећу и брзо се оиоравља и тиражи нову срећу. Човек заио и живи да тиражи срећу и само манијаци уиорно осиају іодинама на једном исіом іробљу.*“¹⁰⁵ Као што се тело ставља у покрет, такву динамику би требало да имају и осећања. Јанковићева стога својој јунакињи дозвољава да се заљуби, а да тога првобитно није ни свесна. Међутим, до момента освешћења и препознавања властитих осећања, момак у кога је била заљубљена, већ ће бити ожењен човек. Зато је борба за јунакињу Јелу заправо суочавање са самом собом, избором који прави, начином живота који бира.

У последњем, трећем делу дневничких бележака насловљених као – Циљ, чини се да је јунакиња Јанковићеве дошла до свог коначног циља и остварења среће. Она је изабрала партнера за кога се удала, и тек у свом зрелом добу спознаје тајну и суштину среће. Она о томе суди на следећи начин:

„*Писци кад хоће да осіаве чиіаоцу илузију среће завшавају свадбом роман оних који се воле. Имају іраво. Јер кад би іошли само један корак даље, илузије среће би несіало.*“¹⁰⁶

Пре среће је заправо живот у заносу, али и у борби са самим собом и осећањима која гуше човека, илузије које га воде на странпутицу. Милица Јанковић пише овај роман са тридесет шест година, што указује на једну временску перспективу зреле жене која сагледава могући животни пут младе паланчанке.

Романом из 1924. године, *Плава іосіоћа*, Милица Јанковић кроз љубавну причу, на књижевну сцену уводу табуисану тему женске прељубе. Јелена Милинковић провокативну тему у овом роману тумачи одговарајућим историјским моментом у вези са новим статусом и улогом жене у друштву у односу на све промене које су се десиле током Великог рата. Милинковићева каже да је Први светски рат утицао на разумевање могућих улога жена у друштву и на формирање другачијих ставова када је реч о женским способностима; с тим у вези Велики рат је извео жене из кућа на улице,

¹⁰⁴ Исто, с. 49.

¹⁰⁵ Исто, с. 69.

¹⁰⁶ Исто, с. 114.

одвео их на фронт и запослио у привреди.¹⁰⁷ То је дакле један процес само-освешћивања, еманципације жена, њихове борбе за самосталност, као и за право гласа.

Плава јосићоћа је заправо приповест о две јунакиње, као и о два различита погледа на животне изборе. У питању су две жене – Зора (плава госпођа) и њена пријатељица Олга, на чији лик ће се тежиште нарације померити у другом, а нарочито у трећем делу романа. Станислава Бараћ правилно примећује да Јанковићева у структури романа врши (пре)расподелу ликова, у смислу што у првом делу романа, нарација у фокусу прати лик Зоре, да би се то потом променило. Читалац је самим тим доведен у недоумицу ко је заправо главна јунакиња романа *Плава јосићоћа*.¹⁰⁸ Наиме, сама наративна структура романа је издељена у три дела која се могу тумачити као у драмском комаду у функцији заплета, кулминације и расплета приповести. На почетку је представљена јунакиња Зора која проводи време сама на обали мора. Њој ће се потом, придружити млада пријатељица Олга са братом – сликарком. Тумачење разлога Зорине ванбрачне афере са младим сликарком може се довести у везу са њеном доколицом, размаженошћу, хиром, иако Јанковићева неприметно разрешава ову недоумицу, када објашњава зашто Зора сликару даје све већу слободу, тумачећи да је то због његовог талента. „*Још од ране младосџи осећала је неко јошово идолойоклоничко јошјовање јрема људима од јшаленија, јрема великим људима, како их је звала.*“¹⁰⁹

Лик Зоре би могао да се сагледа у светлу лакомислене идеализације уметности, и наивног доживљавања међуљудских односа, као и олаког схватања властите улоге у браку, о чему сведочи Зорино размишљање:

„*Зашџим јој јиаде на ум њен муж, од која је данас добила јисмо.* „*Ејџо, он ми никад не сџвори овакво задовољсџиво, никад ме не уведе у ризнице својих мисли, не јонаша се са мног као са друјом и јријајџељем, већ као са гејџејџом.*“¹¹⁰

Приповедачки глас ће одмах потом негирати истинитост ових Зориних констатација, у шта се читалац уверава у другом делу романа када се на

¹⁰⁷ M i l i n k o v i ć , Jelena: *Nove ljubavi novih žena*. In: M i l i n k o v i ć , J (ed.): *Nove ljubavi*. Beograd 2018, c. 10.

¹⁰⁸ B a r a ć , Станислава: *Зајонејџка јлавној лика: јпозиционирање јунакиња у романима Плава јосићоћа и Мујџна и крвава Милице Јанковић*. In: Д о ј ч и н о в и ћ , Б. – M i l i n k o v i ć , J. – Р о д и ћ , М. (edd.): *Нова реалносџ из сојсџивене собе: књижевно сџваралашџиво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд 2015, c. 103.

¹⁰⁹ J a n k o v i ć , Milica: *Plava gospoda*. In: M i l i n k o v i ć , J (ed.): *Nove ljubavi*. Beograd 2018, c. 68.

¹¹⁰ Исто, с. 91.

приповедној сцени појављује и Зорин супруг Ђорђе. Он не само што супрузи, условно речено, опрашта неверство, већ јој помаже као човеку, пријатељу, жени, да превазиђе тешку неурастенију која ју је обузела након што ју је љубавник оставио. У последњем, завршном делу романа, читалац заправо стиче увид у разлоге избора Јанковићеве да прикаже табу тематику у њој савременом друштву, а то је „скрининг“ друштвене самосвести, анализа мушко-женских односа, изношење властитог става поводом ових питања. Јанковићева то чини кроз лик Олге, сликареве сестре, која се уз Ђорђа бринула о својој оболелој пријатељици. У разговору са братом, Олга каже: „Цело наше друштво стоји на лажноме темељу. Прво би му требало поствити темељ: човечанску љубав, па онда на њој темељу изградити све остало,“¹¹¹ да би на оптужбе о малограђанском размишљању поводом ванбрачне љубави, промишљено рекла:

„Не да нисам за слободну љубав, нећо не верујем у њу. Не може ништа бити слободно док прво људи нису слободни. [...] Ја бих рекла да нема ни слободне љубави, нећо има само мале и велике. Велике су рејке као велики таленти и велики карактери.“¹¹²

Јунакиња Јанковићеве говори о неслободи у начину размишљања својих савременика, који на свој начин робују предрасудама, иако се труде да из истих искораче драматичним поступцима на чије последице, свакако, нису спремни. У оцени овог романа Јанковићеве, сложили бисмо се са закључком Слободанке Пековић која процењује, да се без обзира на слабости романа у односу на неуверљивост ликова и шаблонску представу дела са сличном тематиком, овај роман Јанковићеве ипак може третирати као врста еманципаторског става саме ауторке, као врста феминистичке расправе о правима жена на слободу одлучивања и могућности њиховог деловања у стварању друштвених модела, на увођење маргинализованих тема, па и форми, у књижевну праксу.¹¹³

4.4 Побуњене јунакиње Ружене Слободове

Како примећује Франтишек Ксавер Шалда, у првим књижевним текстовима Ружене Слободове појављују се једноставни женски ликови што ће постати инспирација већине каснијих дела ове ауторке. У њима ће фокус бити на приказивању сукоба унутрашњег света јунакиња са спољашњим

¹¹¹ Исто, с. 197.

¹¹² Исто, с. 195–196.

¹¹³ Пековић, Слободанка: *Жена као биће у ланцу*. Ин: : Дојчиновић, Б. – Милковић, Ј. – Родич, М. (edd.): *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд 2015, с. 95.

светом, потом узалудна борба за могућношћу да се искажу, али и да се прехране, иманентна трагедија појаве превише богатих и превише сиромашних који страдају због несклада између властите организације и саме околине у којој живе.¹¹⁴ Овај Шалдин опис би оквирно одговарао садржају збирке приповедака *Přetížený klas* (Обремењено класје, 1896) и романа *Milenky* (Љубавнице, 1902). Међутим, уз све што је Шалда навео, додали бисмо да наведена књижевна дела показују и јунакиње које су еманциповане, самосталне, и довољно храбре да се самоуверено боре за себе, лична уверења, сопствену слободу и право на избор. Приповетка *Přetížený klas* управо сведочи о променама младе генерације жена које представљају корак ка трансформацији у жене модерних схватања, о чему сведоче размишљања јунакиње Олге. Приповетка је представљена кроз нарацију неименоване нараторке која се током одмора у Стшибрној Бжезини (*Stříbrná Březina*) упознаје са прашком породицом која преко лета борави у истом селу, при чему се истиче лик Олге. Олга је необична по томе што у веома блиском и интимном тону саопштава нараторки, коју је тек упознала, да упорно избегава просце и да тиме веома жалости своје родитеље. Она своју неодлучност у вези са мушкарцима које је упознала, образлаже на следећи начин: „*Хиџела бих нешиџо шиџо не моју. Хиџела бих оно шиџо не џосџоји, желела бих да све разумем, да свиме владам, да видим и у џшаму!*“¹¹⁵

На овај начин Свободова осликава унутрашњу потребу јунакиње да се ослободи генерацијских обавеза које традиција и друштво очекују од ње, или што се очекује од њеног пола, те иако још није дефинисала шта је оно за чим сама жуди, полако у себи јасно кристалише оно шта не жели. У разговору са нараторком Олга спомиње и Србе, саопштавајући јој обичај који се код Срба упражњава:

„*Знаџе ли да џравославни Срби сџављају мрџивима на џруди свеђе које џале, када џођу након смрџи на дуџ џуџи, кроз неџреџедну даљину и џшаму?*“¹¹⁶

Насумично наведени пример старинског обичаја само је увод у мисли које ће Олга саговорници одмах потом саопштити у вези са својим романтичарским и помало наивним размишљањем и схватањем живота. Наиме, овај обичај Олга је чула од једног српског инжењера који се уписао у дути ред њених удварача који је ни по чему нису заинтересовали, осим што се у разговору, сада са нараторком, она присећа елемената разговора који је водила са тим човеком, те на ту тему даље наставља:

¹¹⁴ Š a l d a , František Xaver: *Dvě stati o díle Růženy Svobodovy*. In: *Duše a dílo*. Praha 1937, c. 238.

¹¹⁵ S v o b o d o v á , Růžena: *Přetížený klas a jiné povídky*. Praha 1916, c. 22.

¹¹⁶ Исто, с. 25.

„[...] али они мртвом човеку сѣављају у руке и новац да би ѿлаѣио улазак у друѣи, боѣи светѣи. Тај одбацујем одмах на ѿочейку. Никада нећу хѣейи да ућем у светѣи који има улаз и ѣранице. Осѣаћу изван њеѣа!“¹¹⁷

Ове Олгине речи не говоре о њеним религиозним размишљањима, већ више о социолошком погледу на традицију и прихватање обичаја, и њено непотчињавање конвенцијама. Она заправо жели да каже, како одбацује правила по којима јединка треба да се управља, или да испуњава очекивања заједнице, породице, друштва уопште. То је укалупљен свет који она критикује и презире, и коме не жели да се повинује. Када је саговорница пита шта ће радити када јој догори та свећа коју носи у рукама, и креће се кроз таму непознатог света смрти, она равнодушно одговара – „Па ѿћи ћу кроз ѣаму. Иѣак не може бити ѣамније неѣо ли овде у овом ѿсрѣању, колебању, ѣражењу и ѿѣаћању.“¹¹⁸

Јунакиња завршава трагично, након што се у улози часне сестре зарази богињама током неговања пацијента. На овај начин Свободова говори да су њене јунакиње спремне да плате високу цену за властито опредељење. То ће бити случај и са осталим јунакињама сабраним у избору насловљеном једнако као прва приповетка, што се може илустровати приповеткама *Pohřby* (Сахране) и *Škrtnuté věty* (Прецртане реченице). Осим теме која се бави портретисањем побуњених, пркосних и самопожртвованих девојака, Свободова је у наведеним приповеткама сликовито представила нарушене односе између различитих генерација жена – мајки и кћери. Најпре о томе читамо у приповеци „Сахране“, у којој је представљена Ана, наивна и невина девојка, пуна романтичарских идеала са којима посматра свет, а најпре међуљудске односе који ће је највише разочарати, а како нараторка примећује, нарушени међуљудски односи ће је пробудити из опијености и занесености неправом сликом људске природе. О њеној спремности на несебичну жртву, тако што ће раскинути веридбу са човеком кога воли јер он не жели да прихвати да издржава њену мајку и брата, говоре следеће речи: „Уколико је мајка ѿѿрошила сав имейак [...] моја је дужност да се о њој бринем. Дужна сам да је издржавам својим ѿслом! Нико не сме да буде несрећан, само ја сама!“¹¹⁹ Међутим, Ана ово не говори и не чини из своје изворне несебичне природе, већ због наивног и незрелог погледа на свет. Она заправо живи искривљену слику о свету у коме се добро добрим враћа, јер већ након наведене констатације којом се спрема да жртвује своју љубав и самим тим животну срећу, Ана очекује

¹¹⁷ Исто, с. 27.

¹¹⁸ Исто, с. 27.

¹¹⁹ Исто, с. 79.

захвалност и признање од других због тако племенитог и узвишеног чина, што је доводи до ганућа и потајног дивљења самој себи.

С друге стране, карактер њене мајке је сушта супротност Анином, о чему сведочи перспектива пана Кучере, Аниног вереника, који строго и објективно сагледава ту жену која му је мрска. О Марији Кучера мисли: „Госпођа Махова му је била нејријатна због њеног нејрекидног говора, саопштавања свих најситнијих утисака, догађаја, снова, хроника из *'Различитих обавештења'* и изрезаног садржаја романа из *'Прашког вечерњег листа'* (Prager Abendblatt).“¹²⁰ Када Ана сазна да се Кучера оженио након њене одлуке да остане у породици и материјално се брине о мајци и брату, она мења свој поглед на самовољно жртвовање себе саме зарад добробити других. Суочавање са самоћом, а тиме, заправо, са видом социјалне изолованости, те осуде, па чак и презира због уседеличког начина живота, сукобљава ову јунакињу Свободове са малодушношћу и самосажалењем.

Продубљенији јаз између мајке и ћерке, Свободова је осликала у приповести *Škrnuté věty* (Прецртане реченице). Заплет приповести је концентрисан поново на раскид веридбе младе девојке Миле и заручника Антоњина, али не због пожртвовања јунакиње, већ због љубави према другом. Мајка не подржава Милину одлуку да раскине веридбу са Тоњиком јер је забринута за њену будућност. Она учитеља Беджиха држи за сиромаша, и зато је згрожена Милиним љубавним избором. У питању је приказ два различита погледа на свет, не само мајке и ћерке, већ једног зрелог становишта наспрам неискуства и занесености. Ово ће Свободова маестрално илустровати трагичним скончањем јунакиње Миле која, након што одбегне од породице, а самим тим од свих друштвених конвенција и обавеза, оптерећена грижом савести и немогућношћу помирења са светом, извршава самоубиство са својим драгим.

Приказаним темама и читавом лепезом различитих женских карактера Свободова ће се бавити и у роману из 1902. године под називом *Milenky* (Љубавнице)¹²¹. Превод романа би адекватније могао да гласи „Драгане“, уместо „Љубавнице“, јер се ради о паралелном представљању типских карактера жена према схватању ауторке Свободове. Она ће сву своју пажњу концентрисати првенствено на Ему, Марију и Малву, док ће Малвина мајка остати више у сенци, те ће о њој бити више речи тек на крају приповести. Све три јунакиње су различито представљене, иако у веома блиским међусобним односима.

¹²⁰ Исто, с. 68.

¹²¹ Овај роман је књижевница преправила и побољшала 1914. године.

Арне Новак говори да је проблем модерне женске љубави у овом роману осветљен читавим низом различитих типских личности, те да је Свободова по први пут „у насилној и засијарелој романескној сјојила судбине *іраћанској светиа са йородичним моїивима сїаре аристїократїије, чији је сїољашињи сјај и укус заслейљују; йри свему йоме, чешки дом се смењује са сїираним светиом, за чим је жудело йесничко срце, немирно у чежњи и жедно сензација*“.¹²² Јунакиње Свободове су представљене као одважне и смеле хероине које се самостално боре кроз живот, иако је избор сваке од три жене потпуно различит. Ема је певачица која наступа по сценама у Чешкој, Немачкој и Италији, Марија је гувернанта која ради у Бечу, Емина мајка – Малва је куртизана, и живи екстравагантним и ексцентричним начином живота. Заједничку окосницу све три жене представља лик Феликса Валтера, око кога су животи све три јунакиње уплетени.

Лик Еме Свободова гради студиозно, као особу која је самосвесна, пожртвована, саосећајна, смела. О Еминим строгим моралним начелима читалац се уверава, када ова јунакиња објашњава свом тек пронађеном оцу, зашто је спремна да се одрекне љубави према једином мушкарцу који је од ње заслужује. Она заправо говори да не може да буде са Валтером зато што је у њега заљубљена Марија Бенешовска, чију породицу је растурила њена мајка – Малва, тако што је завела Маријиног оца, и тиме уништила њену мајку.

Једини пријатељ ког је Ема имала био је њен музички пратилац, „јер се музике нису могли заситити. Музика, обожавана до узбуђења их је спојила“¹²³. Мотив музике, као и потпуна занесеност овим видом уметности, присутан је и у *Ђакону Бојородичине цркве*, иако је у случају Ане Недићеве у питању била пре свега духовна, литургијска музика. Не само што је Ема талентована певачица која се бави народном, фолклорном музиком, већ када је у прилици, она посећује уметничке изложбе. Међутим, управо је посета изложбе подстиче да послуша савет преминулог пријатеља Јана Силабе, те одлази у Словачку на село. Део Еминог боравка у Словачкој представљен је у епистоларној форми, где Ема извештава Валтера у писму о свему што види, као и о властитим импресијама на проживљене дане. Она описује Богослужбу, али без заноса и усхићења које је присутно код Ане Недићеве. Шта више, на једом месту она каже:

„Садржај јеванђеља био је йросїй и једносїаван. Исус је ушао у йрешников дом, узвисио їа над свима, на зависїй друїх. Њеїово срце је увек їражило

¹²² Novák, A. – Novák, J.: *Přehledné dějiny literatury české*, с. 1027.

¹²³ Svobodová, Růžena: *Milenky*. Praha 1918, с. 117.

новорођене и новорађајуће душе, изражило је нова, славом чежње обавијена срца. Али свеишеник који је ову ствар могао да изложи једноставно, сјајде тумачићи то веома сложено, распричао се дуго, усийњавајући садржај и сирајући параболе“.¹²⁴

Лик друге јунакиње, Марије Бенешовске, Свободова гради у виду емотивно скрушене девојке која је изгубила мајку и која је изузетно великодушна према другим људима. Када Свободова приповедање о словачком селу и обичајима (где је боравила Ема) пренесе у прашку грађанску средину, то чини управо у сврху представљања Маријиног карактера, која живи у окружењу страних људи код којих је запослена, а који различито делују на њу, те се и она у односу према њима различито понаша. Оно што се притом уочава јесте њена претерана брига за друге, саосећање и нежност. Међутим, за разлику од ове две јунакиње, лик Малве је портретисан емотивно снажним бојама. Малва је самољубива, сујетна, окрутна, надмена, нарцисоидна. Издржава се као куртизана, прима поклоне од љубавника који јој плаћају рачуне и шаљу дарове, а које она презире због старости. То је била њена мотивација да заведе младост (Валтера), не би ли задржала лажан утисак о властитим годинама. Све време проводи смишљајући које тоалете да обуче и какве креације да смисли, стога је њена кореспонденција искључиво била везана за кројаче. Дакле, ова жена представља сушту супротност претходним јунакињама, према којима осећа латентни презир, јер њихови карактери отеловљују све оно што она није, на шта је увек подсећа њихово присуство. Малва је жена која мрзи властиту кћи Ему, јер Ема представља сублимацију Малвине покопане етике и савести којих не жели да се сећа.

Ружена Свободова је између приповедака *Přetížený klas* и романа *Milénky*, написала приповетке *Pěšinkami srdce* (Стазама срца, 1902). Тиме се њено приповедачко умеће све више брусило и кристалисало. Од краћих приповедних форми и површних портрета јунакиња, Свободова је у роману *Milénky* изградила сложено приповедачко језгро које је допуњено динамиком изузетних карактера различитих жена. Епска приповест је самим тим постала богатија, мада не нужно сложенија. Код Свободове је све транспарентно, нема скривених значења или нејасних интенција. Драгане или љубавнице су жене које су самосвесне и које се не боје, у случају Малве и не презају, да се боре за оно што хоће. Међутим, приказано обременењено класе из прве збирке приповедака, заправо је и овде присутно у виду трагичних судбина – Марије, њене мајке и сестре Аглаје.

¹²⁴ Исто, с. 164.

Коначно, у путописној прози Свободове из 1911. године, стиче се увид у интимистички, дневнички запис њене посете хрватском приморју и деловима Босне и Херцеговине. Као и белетристичка проза настала до *Боја Југославије* (*Barvy Jugoslavie*), и ови списатељичини књижевни записи носе све елементе импресионистичких рефлексија на виђену панораму предела кроз који је пролазила, неоптерећених фактографијом, нити превише филозофским размишљањима. У питању су најпре утисци у којима се бележи списатељичино кретање кроз Трст, Сплит, Солин, Трогир, Дубровник, Локрум, Лапад, Мостар, Сарајево. У субјективном виђењу књижевнице, Сарајево је најлепши град који је видела у вези са његовим положајем, раштрканим четвртима, старим деловима града и када је у питању мухамеданска култура, џамије, гробља, тргови, турске куће и дућани. Све што је туђе и страно по Свободовој је ружно. Она заправо каже: „*Њејов аустријски административни центар је ружан, њејове модерне куће у виноградском шћалиру су обичне и банализују чаробни град*“.¹²⁵ Уочљиво је да у вези са посећеним градовима Свободова мало пажње обраћа на архитектуру, културне знаменитости, историју, друштвено-политичке односе. Међутим, оно што списатељицу највише занима су људи, природа и понеки храм који посећује. Ауторка стога прибележава дубоко гануће које на њу остављају прозори са пијаце, жене које види на улицама Трста, при чему одгонета са физиономије њихових лица коме народу припадају – „*Ту је шћиј йуначких, шћамнијих, дебелих, рашчуйаних и разјоворљивих Ишћалијанки. Ту је озбиљан и узвишен шћиј лейих Словенки*“¹²⁶. Жене које сусреће пореди са Египћанкама по тканини коју носе преко главе, и са Атином Лемнијском по грациозности. О случајно опаженој жени на тржници она записује: „*Беше шћо мирна кћи йоробљеној народа. [...] Не желим да заборавам на жене са шћржница, лейих као сама шћуја и шћужних као ројсйиво*“.¹²⁷

Занимљивост у вези са путописањем Свободове јесте и њена посета харему током боравка у Мостару. Овај минијатурни део њених утисака може се довести у везу са књигом Јелене Димитријевић – *Писма из Ниша*. Обе форме записа – писмо и путописна дневничка белешка, спадају у интимистички књижевни жанр, како о томе просуђује Магдалена Кох¹²⁸, при чему две различите књижевнице описују сличан простор њима потпуно страних обичаја и непознате културе. Свободова описује егзотичну по-

¹²⁵ S v o b o d o v á , Růžena: *Barvy Jugoslavie. Obrázky z cest*. Praha 1911, с. 85.

¹²⁶ Исто, с. 4.

¹²⁷ Исто, с. 5.

¹²⁸ К о х , М.: *Кад сазремо као култура*, с. 141.

сету „српским муслиманкама“ како сама наводи,¹²⁹ у једној мостарској породици. Она описује њихово одело, гостопримство са којим је била дочекана и примљена, са својом пратиљом (Чехињом из Мостара). Детаљно говори о накиту жена које среће, описује њихово беспрекорно поштовање мухамеданског закона, представља амбијент у коме живе, потом бележи њихову радозналост да све сазнају о животима својих гошћи, о њиховим обичајима, градовима и домовима. Обе књижевнице, Димитријевићева и Свободова, ипак бележе једну важну ствар, а то је да су радо виђене и поштоване гошће међу женама Мухамедове вере. Обе, свака списатељица за себе, представљају вид прозора у други свет које ове жене нису никада виделе, а о коме би волеле да што више сазнају.

Дакле, као и у белестристичким књигама, тако и у путописној прози, Свободова доста пажње упућује опису живота жена, како у вези са њиховим физичким изгледом, тако и у вези са начином њиховог размишљања, њиховог опредељења, и коначно у погледу њихове проживљене судбине.

4.5 Етос Божене Бенешове

Након прве збирке поезије Бенешова је књижевни израз преоријентисала на прозну форму, у вези са чиме Добрава Молданова примећује да са тежњом ка епској структури долази до одређене деперсонализације књижевног исказа Бенешове. Наиме, у поезији коју је на почетку стваралаштва радо писала, Бенешова изражава свој интимни свет. Проза је, потом, за књижевницу постала средство за анализу, односно простор и могућност укључивања властитог микрокосмоса у шире оквире, чак покушај решавања личних проблема у општијим условима.¹³⁰ У центру приповедачке пажње Бенешове су, слично као код Свободове, и као што ће бити код Мајерове, углавном женске јунакиње. Како Шалда примећује, живот јунакиња Бенешове израња из илузија младости у застрашујући осмех сумње, сујете, ништавила. Ове младе девојке и жене су углавном превише видовите, нажалост обдарене превише аналитичким умом, који може савршено да препозна болест и узроке болести, али недовољно за више, посебно не за терапију.¹³¹

У новели¹³² *Hladina* (Површина воде) која је уврштена у избор *Kruté mládí* (Окрутна младост, 1917) поменуто запажања ће нарочито доћи до

¹²⁹ S v o b o d o v á , R.: *Barvy Jugoslavie. Obrázky z cest*, c. 71.

¹³⁰ M o l d a n o v á , Dobrava: *Rané povídky Boženy Benešové*. In: *Česká Literatura 20*, 1972, бр. 2, с. 118.

¹³¹ Š a l d a , František Xaver: *Božena Benešová*. In: *České medailony*. Praha 1959, с. 244.

¹³² Добрава Молданова је мишљења да су овде у питању дуже приповетке, као што то каже за прозу *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová* (Дон Пабло, Дон Педро и Вјера

изражаја; Бенешова гради карактер своје јунакиње Дагмар Халове од детињства до ране младости када девојка креће у институт за девојке Стање Живсове, некадашње познанице Дагмарине мајке Ане. Судбина девојке ће бити наговештена кратком Стањином опсервацијом коју она саопштава Ани, уверавајући је да је боље имати пет синова, него ли једну кћи: „*Чини се да је на свеју женама све јоре и јоре, времена су све окружиња, животи све немилосрднији. А у незрелим годинама у којима је твоја кћи, сваки утисак може бити права пројаси*“¹³³.

Бенешова описује живот Дагмар у институту, потом њену љубав са Лудвиком, њено потоње познанство и пријатељство са енигматичном девојком Дором. Читалац о Дагмар стиче утисак да се ради о рационалној особи, без пренаглашених осећања, међутим сам свршетак приповести делује као нагао и патетичан, иако је психичко стање унутрашњег тињајућег незадовољства главне јунакиње све време био наговештаван. Њена свест је била затечена и уплашена наметнутим моделом живота у који је морала да се уклопи са човеком са којим се није добро разумела, те се чинило да њена осећања нису изворна, већ на силу призвана. Док, с друге стране, Дагмарино неискство и паланачка изолованост могу да се препознају као главни узрочници њеног непрепознавања људских карактера, у вези са чиме проистиче импулсивно реаговање на њих. У питању је њено необично велико поверење и љубав коју осећа према пријатељици Дори, коју веома кратко познаје, и истовремено уздржаност и тврдоглавост према Лудвику који је искрено воли и, коначно, одбојност и страх који осећа према Дорином пријатељу Виту Хавелу. Зато изненађује њена одлучност да верује Хавелу, кога се гнуша и зна да је подмукао и бескрупулозан човек, када је он без имало устручавања обавештава о издаји Лудвика и Доре. Избор главне јунакиње Бенешове да своју бол и разочарање у људе које је волела оконча под површином Мораве, није само ствар њеног психичког стања у које допада, већ резултат њене незрелости, неискства, спутавајућих патријархалних односа, који ограничавају младу особу да упозна плуралитет лица света који постоји око ње.

Шалда коментарише да већина жена у приповеткама Бенешове:

„[...] *луца њо каији надрационалној, верујући у нешто айсолутно, али не умеју да то ојворе. Неизвесност, сумрак ситарих вредности, колебање дошадашњеј порејка, мриви шрули заливи живојиа, у којима шиња и умире*

Лукашова, 1936), иако управо због дужине и разрађене садржине можемо да говоримо о новелама.

¹³³ В е н е š о в á , Božena: *Kruté mládí*. Praha 1917, с. 17–18.

све што је некада било велико и силно, то су прави називи и ознаке за судбину са којом се младе девојке и жене боре у њричама Божене Бенешове.¹³⁴

Током 1919. и 1920. године била су објављена два дела романа Бенешове, универзалног назива *Člověk* (Човек). На више од седамсто страница Бенешова даје минуциозну психолошку анализу главног јунака Цирила Тројуша који пролази кроз бројне трансформације властите личности. Овај роман у неколико карактеристичних црта подсећа на роман Свободове *Milenky*, само у погледу на то што се и овде сусрећемо са многим женским ликовима и вешто осликаним типским карактерима. Свака од јунакиња романа је на изванредан начин повезана са Тројушем, а притом је свака од њих портретисана у различитом светлу. Тројуш је уметник, композитор, који жртвује властити таленат и уметност зарад брака. Приповедање почиње представљањем овог професора музике у гимназији, ожењеног Ханом, себичном и размаженом женом, која му забрањује да се бави музиком, под изговором да је тако занемарује.

Цирилова жена Хана је представљена као лакома, али ипак доминантна жена која ништа не ради, али воли да троши новац и задужује се. Цирил удовољава свим њеним хировима, само да би била срећна. Пошто се Тројуш Ханом оженио против воље своје мајке, која је била разочарана његовим избором будући да је напустио каријеру успешног музичара у Бечу, њихов узајамни однос је нарушен, испуњен неразумевањем и тихим узајамним презиром. Цирилова мајка је такође себична жена са којом он нема реализован добар однос. Она не подноси снаху Хану, а једнако није показала никакво интересовање за њихову кћи Јелву. И она је сањала о томе да јој син буде успешан музичар у Бечу, вероватно више због властитог самољубља и амбиције, него због добробити самог Цирила. Оног момента када Тројуш одлучује да раскине сваки однос са супругом Ханом, настаје заплет приповести који ће довести главног јунака у контакт са различитим личностима, при чему ће се и његова природа мењати. Он ће различито реаговати на различита познанства, те ће читалац сведочити деоби његове личности, и посматраће га у светлу једнако доброг и лошег човека.

Динамичност у приповедању, као и вешто промишљен приповедни заплет, чине овај роман и данас веома занимљивим. Добрава Молданова каже да је књижевница о овом роману промишљала још у периоду стварања приповедака, иако му се нарочито посветила почев од 1912. године, те да га је пуних осам година стварала. Роман Бенешове је настао на почетку

¹³⁴ Š a l d a , F. X.: *Božena Benešová*, с. 244.

њеног стваралаштва и везује се за приповетке које је до тада писала. Међутим, како Молданова истиче, роман се ипак од приповедака идејно разликује у једној битној ствари, а то је да у њему књижевница по први пут отеловљује позитиван и активан људски тип у односу на раније фигуре, који успешно води херојску битку са околином и временом у коме живи.¹³⁵ Величина и значај овог романа проналазе се у његовим вишеслојним значењима. Идејна основа није сведена на линеарну и једнозначну делатност главног јунака, већ на одгонетање филозофије живота сублимисане у Његошевој максими „Што је човјек, а мора бити човјек“. Шалда каже да је Бенешова песникиња етоса, али ни на који начин песникиња морала. Етос је код Божене Бенешове строга критика застарелих и назадних институција и друштвених мртвих форми, критика пуна осветољубивог сарказма који је тиме ефектнији јер се не манифестује кроз патос и претенциозне фразе, већ стога што је уздржан и дискретан.¹³⁶

Дело које је Бенешова писала последњих месеци живота је дужа приповетка *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová* (Дон Пабло, Дон Педро и Вјера Лукашова, 1936). Приповест ове прозе је концентрисана на четири личности – Вјеру Лукашову, њену баку, Јарослава Кохоута и пана Лаба, и издељена је на дванаест делова. Вјера је девојчица од дванаест година, која је веома рано изгубила родитеље и живи са баком. По осами и занесености светом маште, делимично подсећа на јунакињу Исидоре Секулић из приповетке „Буре“. Међутим, Бенешова је девојчицино буђење и суочавање са суровом реалношћу приказала на другачији начин. Књижевница је необично изабрала мотив предатора педофила као контраст измаштаном свету у коме девојчица „проводи“ највише времена. Опчињена садржајем случајно пронађеног романа *Odměna sirotkova čili Boží soud* (Награда сирочета или Божији суд), Вјера личности дон Пабла и дон Педро транспонује на две кугле – црвену и плаву – с којима се најчешће играла. У игри, она се замишљено обраћа пану Лабу с уверењем да је овај новопридошли, страни човек у малој средини – Панову, видео света и да познаје стране језике. Вјера стога смишља план да му донесе одговарајући текст на чешком, како би га он, тобоже, превео на шпански. По првом сусрету Вјере и пана Лаба, нараторка износи свој суд: „*Намах је сѝуѝила у друѝи гео своѝ живоѝа*“,¹³⁷ као да је тај сусрет представљао границу између Вјериног детињства и зрелог доба. Искусна списатељица Бенешова, вештим потезима и без напора гради лик предатора са веома мало речи. Док Вјера одлази из

¹³⁵ Moldanová, Dobrava: *Božena Benešová*. Praha 1976, с. 133.

¹³⁶ Šaldá, F. X.: *Božena Benešová*, с. 248.

¹³⁷ Benešová, Božena: *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová*. Praha 1946, с. 23.

његове куће, он је посматра и изговара злослутне речи: „Чекај само *џи* *џрејредена лажљивице ... чекај само џосџођице ... џолуйчићу' џрошајуџао је и сџиресао се од блаженсџива*“.¹³⁸

Како Молданова примећује, епска приповест је изграђена на низу сцена, не на радњи. Бенешова гради лик Вјере кроз дијалог, што је случај и са њеном осталом прозом, док нарочиту улогу ту има пре свега унутрашњи монолог. Кроз њега се упознаје скривено лице различитих личности, те се бака открива као непоправљива романтична душа која ништа не разуме, пан Лаб као човек без моралних ограничења, бедник кога узбуђују девојчице, Вјера као девојчица препуштена сањарењу, наивно искрена што чини да је одрасли тешко разумеју.¹³⁹

Бенешова градативно појачава читалачку стрепњу описом сиромаштва у којем Вјера живи, незаинтересованошћу њене баке за Вјерин добар одгој, њеном равнодушношћу и немаром. Међутим, иако се чини да Вјеру чека страشان усуд, Бенешова се определила за срећан крај. Девојчици у помоћ стиже дечак Јарослав, те заједно успевају да се извуку из канџи предатора. Симболично притом звуче девојџичине речи које изговара у Лабовој кући када је он цинично пита шта је смисао живота, а она му одговори: „За највећу *џајну живоџа смџирам џо када би неко знао да џрејозна зло и добро*“.¹⁴⁰ Кроз властито неискуство и случајни сусрет са Лабом, Вјера уистину долази до спознања највеће тајне за којом је трагала.

4.6 Идејно ангазоване јунакиње Мајерове

Марија Мајерова није била непозната југословенској публици. Њена књижевна дела су била превођена и објављивана у првим годинама након Другог светског рата. У питању су њени романи – *Siréna* (Сирена, 1935), *Havířská balada* (Рударска балада, 1938), *Robinsonka* (Робинзонка, 1940), и *Čarovný svět* (Чаробни свет, 1913).¹⁴¹ Дистинктивне особености књижевне поетике Мајерове су две приповедне линије – прва која се односи на приказ трагичне судбине жена кроз различите облике и варијанте, док се друга односи на борбу за социјалну равноправност, што ће бити израженије у њеном познијем стваралаштву, иако ће жене као јунакиње бити стално присутне.

¹³⁸ Исто, с. 23.

¹³⁹ M o l d a n o v á , Dobrava: *Poslední povídka Boženy Benešové*. In: *Česká Literatura* 22, 1974, бр. 1, с. 87.

¹⁴⁰ В е н е š о в á , В.: *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová*, с. 23.

¹⁴¹ Ова дела су излазила у преводу на хрватски и словеначки језик у годинама наведеним у загради: *Сирена* (1948), *Рударска балада* (1948), *Чаробни свеџи* (1957), *Робинзонка* (1958).

Њен први роман *Panenství* (Чедност, 1907) представља проницљив увид у психологију девојке која живи на почетку 20. века, у њену моралну освешћеност, уз истицање врлина и других особености ове јунакиње. Кроз представљање судбине Хане и избора које доноси у вези са својим животом, Мајерова из различитих перспектива представља чедност и девичанство у оквиру још увек постојећих патријархалних и конзервативних односа чешког друштва. Књижевница, притом, веома вешто бира позицију са које ће представити и описати појам чедности, шта он појединим јунацима значи и на шта се све односи. Мајерова показује да није у питању само физичка невиност, већ и морална врлина код људи, где су јој у фокусу ипак биле девојке. Осим што чедност испитује кроз различита становишта која су изrekli Ханени пријатељи и сама Хана, Мајерова ракурска чедности упућује са дна како моралне, тако и друштвене лествице. Наиме, Хана изражава жељу да пође у мрачне и тамне улице Прага како би видела пале и посрнуле девојке. Пријатељи је стога одводе у кафану у озлоглашени део града, чији простор Мајерова описује у духу времена као место на коме се окупљају сумњиве особе које воле да играју хазардне игре, војници који раскалашно желе да се забаве и слична клијентела. Књижевница потпуно импресионистички представља јазбину у којој се њени јунаци налазе, уз детаљан опис амбијента и непријатних сцена на које ту наилазе. Овим поступком Мајерова алегорички представља живот који је на самом моралном дну, посрнуо у блуд, немар и пожуду.

С друге стране, и њена јунакиња Хана пролази кроз бројна искушења у вези са жељом да помогне једином човеку кога воли и са којим жели да заувек живи. Мајерова уверљиво дочарава моралну дилему која стоји пред Ханом. Са једне стране, она је свесна да ће доношењем ма које одлуке која ју је примамљивала изгубити Јимеша, те јој преостаје питање на које мора сама да одговори, да ли је она спремна да поднесе жртву на коју је нико други не присиљава сем ње саме. У моменту када је мислила да је најодлучнија, и када је већ у свој план умешала и друге људе, Хана се предомислила. У саветниковом стану она у последњем моменту схвата да као људско биће, она не може да се пода човеку кога не воли, дрском, љигавом старцу који новцем купује жртве. Промена Ханине одлуке не стоји у вези са њеним моралним освешћењем, већ са самоидентификацијом жртве која би нежељеним телесним актом изгубила много више од девичанства – изгубила би чедност душе, без обзира на добротинство које је хтела да учини за оног кога воли. Зато јунакиња Мајерове, иако притерана уз егзистенцијалистички зид, прави коначну одлуку којом ће сачувати своју чедност, али изгубити разум, а коначно и живот.

Како Антоњин Матјej Пиша (Antonín Matěj Piša) примећује, Мајерова је у збиркама које је написала пре и после збирке *Plané milování* (Јалова љубав, 1911) – збирке *Nepřítel v domě* (Непријатељ у кући, 1909) и *Červené kvítí* (Црвено цвеће, 1912), углавном бирала јунаке из пролетерског амбијента, што се у великој мери односило на рударску средину Кладна. Међутим, у случају приповедака уврштених у *Јалову љубав*, Мајерова радњу приповести смешта углавном према трагу властитих путовања и путева по Прагу, Бечу, француској ривијери, у вези са чиме се препознаје амбијент буржоаског и малограђанског друштва.¹⁴²

У духу оновремене критике Пиша истиче да се, и поред превладавајуће грађанске буржоаске средине, у *Јаловој љубави* појављују јунакиње које ипак припадају „радничкој класи“, као телеграфисткиња Хеда, цвећарка Криста, Кристин отац ковач. Ово је занимљиво јер би та социјална карактеристика умакла савременом читаоцу, који би једнако у духу свог времена, најпре уочио еманципацијску освешћеност женских ликова ове збирке приповедака Мајерове, где је њихово социјално порекло у другом плану. Овоме доприноси чињеница што Мајерова вештим приповедачким талентом осликава женске карактере који су разноврсни, али у којима је јасно уочљив заједнички елемент самосвести, борбе, пркоса и независности.

Чак и у роману *Panenství* (Чедност, 1907) Пиша најпре истиче класну разлику између главних ликова овог романа, што је потпуно небитно у односу на главну тему романа, која се може препознати у осликавању патријархалног друштва и положају пре свега жене у њему, иако је тачно да главна јунакиња Хана потиче из сиромашне грађанске породице, рекло би се чак да припада пролетерском слоју чешког друштва. Међутим, Мајерова у приповедном току не инсистира на томе, не спомиње потребу за неким револуционарним променама које би биле бенефит једном слоју друштва на уштрб другог. У питању је најпре прецизно дефинисање и анализа појма „чедности“ које краси девојку у физичком и моралном погледу. Мајерова притом истиче самосвесност и самопоштовање јунакиње Хане, одбачене и презрене од стране властите породице, њено служење у прашкој таверни и уједно сазревање у том страном амбијенту, међу њој до тада непознатим људима. То је и прилика за представљање лепезе различитих људских карактера чију природу Хана има прилику да упозна, и да тек наслути какви међуљудски односи постоје у друштву.

Оно што Пиша ипак проициљиво примећује јесте, да Мајерова на дво-струки начин наставља конекцију између романа *Чедности* и приповедака

¹⁴² P í š a , Antonín Matěj: *Předmluva*. In: M a j e r o v á , M.: *Plané milování*. Praha 1956, c. 8.

Јалова љубав, најпре самим средишњим повезујућим мотивом којим се изражава питање љубавног осећања и односа, потом и тиме што су ликови у оба дела претежно женске јунакиње. У оба случаја, јунакиње које се срећу у приповеткама, истоветно као и јунакиња романа *Чедносй*, садржај и смисао живота проналазе искључиво у љубавном односу и саживоту са неким, њима изабраним мушкарцем. Социјални елемент ипак није потпуно занемарен, али има секундарну улогу у односу на главни мотив збирке приповедака који се односи на анализу начина доживљавања и схватања љубавних мушко-женских односа.

Пиша каже да јунакиње Мајерове гони чежња за емотивним и чулним задовољством, за испуњеношћу живота чије осећање се стапа управо само са представом љубавне страсти, тако да се крећу као у неком зачараном кругу чим им стварност онемогући испуњење љубавних чежњи и снова.¹⁴³ У галерији различитих ликова постоји и тип „ловкиња за узбуђењем“ које из наручја у наручје хрле управо због жеђи за новим емотивним усхићењем или чулном опијеношћу, или за раздражљивим нервним сензацијама, било да су то само особе које неодговорно подлежу нагонској мушчавости, или изазовне фриволне авантуристкиње. Како било, Пиша сматра да и једне и друге, подстиче жудња за потчињавањем и владањем, како би самољубиво осетиле моћ свог шарма. Истиче нијансе карактера такве врсте жена, које у мушкарцима виде само плен и играчку, рањавајући, издајући оне који су им поверовали и посветили им се.

Најчешће због разочарања које постоји у љубавним односима приказаним у приповеткама *Јалова љубав*, љубавна судбина се по правилу јавља не као вредност и моћ у животу, већ као мука и патња, горчина и невоља, трагика и трагикомедија. Ауторкине јунакиње својом жудњом за слободом осећања и чула, подривају увредљиве конвенције и лицемерни морал света у коме живе.

Пиша је уверења да суштински оздрављење односа између мушкараца и жена не може да се представи без нових друштвених основа и услова. Он сматра да међу протагонисткињама приповедака нема ни једне позитивне јунакиње, тим пре је за Марију Мајерову карактеристично, да је позитиван тип жена касније отеловила у пролетерским јунакињама како у приповеткама, тако и у романима, у радним девојкама и женама, које раме уз раме са својим партнерима солидарно воде борбу за живот и праведност против неправде и беде.¹⁴⁴

¹⁴³ Исто, с. 10.

¹⁴⁴ Исто, с. 14.

У сржи збирке *Јалова љубав* Мајерова је надовезала критичко огледало самог друштва у чијем свету се њихова радња одвија. Напетост представљених односа између различитих јунака Мајерова повећава комплексношћу ривалства између мајке и ћерке, или између пријатеља или блиских чланова породице.

Управо на овој последњој констатацији Мајерова ће изградити свој роман *Nejkrásnější svět* (*Најлепши свет*, 1923), који је најпре излазио у наставцима у часопису *Dělnické listy* у годинама између 1912. и 1913. до самосталног издања током 1923. године. У питању је вишеслојно грађен текст који се дотиче питања друштвених проблема узбурканих Првим светским ратом, али ће ова проза Мајерове бити концентрисана и на приказ патријархалне чешке породице која живи у селу у близини Ухерског Брода, односно на њихове нарушене односе. Породица има петоро деце – Јозефа, Антоњина, Марију, Ану и Магдалену (Ленку). Отац породице је представљен као тиранин и деспот, крут човек који ни са ким не разговара много, већ у свом бесу само назначавача члановима породице шта се од њих очекује. Мајка је представљена као вредна жена и домаћица која трпећи обавља све послове, како у пољу тако и у кући. То је жена која нема своју вољу, чак ни када треба да брани децу од сурових батина којима их отац кажњава. Управо у вези са тим настаје јаз између ње и деце, која је поштују, али која ће врло брзо на њу заборавити када једном оду од куће, у нади да ће спас пронаћи било где другде од агресивног оца.

Најстаријег сина Јозефа породица шаље у Немачку, у размену за немачког калфу који је помагао млинару на имању. Он се није никада вратио својој кући. Приповедачка пажња је потом била упућена искључиво женској чељади и односу које су оне имале између себе и према оцу. Свака од њих је научила да чита и пише, али ту се њихово образовање завршавало по заповести оца. На једном месту Мајерова каже: „Школа је била *йредмеи* млинареве мржње. Смайрао ју је за лично насилништво“.¹⁴⁵ Ово се нарочито одражава у описаној сцени када Марија доноси кући диплому, коју отац одмах уништава, а потом, на очиглед свих чланова породице, туче своју кћи. То је био јасан став да женска деца не треба да се даље образују и описмењавају јер им је место, по његовом суду, у пољу и у кући. Отац, притом, није приказан као прилежан радник, већ као тиранин својих ближњих и као окорели коцкар који је велике своте новца губио управо на картама. Био је зао и омражен чак и међу послугом на млину, али и међу осталим сељанима где је живео.

¹⁴⁵ M a j e r o v á , Marie: *Nejkrásnější svět*. Praha 1952, c. 30.

Једино спасење за девојке из куће породице Балански била је удаја. Заправо, сам млинар долази на идеју да се реши једне по једне кћери како му не би биле на терету издржавања, иако су напорно радиле у пољу и код куће, где су намиривале стоку. Индикативно је притом, да нико од чланова породице не одржава породичне везе чак ни када напусте свој дом. Једном када се удала и отишла из породичне куће, Ана је прекинула сваку везу са мајком и сестрама, и није хтела ни на наваљивање свог супруга Јаруша да поново оде у кућу у којој је некада одрастала. „*Нерадо је слушала о млину и о ближњима. Уколико би се Јаруш сејшио да је ишша да ли ће йосейиши мајку, немарно би се сложила, али је увек усиевала да заборави.*“¹⁴⁶ Исто се дешава са најстаријом ћерком у породици, Маријом, и најмлађом Ленком које прекидају танане нити које су их везивале са мајком која их је волела, али никада није умела да их одбрани од оца тиранина. Једини сусрет који су имале са мајком након одласка из млина, био је очев погреб. После тога није било ни помена ни интересовања за даљу судбину мајке.

Мајерова приповедање ипак концентрише на лик Ленке, показујући њену побуну и пркосну природу, најпре у вези са супротстављањем оцу, а потом када своју борбу прошири за добробит читаве заједнице. Прве назнаке њеног размишљања о будућности видљиве су током Ленкиног разговора са Романом, образованим човеком и социјалистом:

„*Осећам да сам сувишна,*“ рекла је одлучно. „*Хишела бих да учим за учишељицу, хишела бих да некеме будем од користи, хишела бих да радим за цео свети [...] а ја седим у млину и йоирављам цакове. Нећу издржати код куће [...] сијурно ћу йобећи. Куда, не знам. Шиша ћу зайочейи, не знам. Хишела бих да изведем нешишо дивно, узвишено, велелейно ишио би људе уздизало. Овде чиним само йлује и сувишне сйвари до којих ми није сйало.*“¹⁴⁷

Дакле, већ у овим речима се препознаје амбиција, додуше, необразоване особе, али која је самосвесна и пуна енергије да једнако промени најпре себе, а онда да та промена има утицаја на читав свет око ње. Те промене у животу јунакиње Ленке ће се градивно смењивати, од тога да најпре прихвата да раздељује раднички лист у крају где живи, до напуштања породичне куће и одласка у Праг, где ће најпре радити као болничарка током Великог рата, и до активног ангажмана у вези са обраћањем женама, радницама у фабрикама, подсећајући их на њихова права.

У овом роману Мајерову је најпре занимао статус жена у чешком друштву уз остала актуелна питања социјалне равноправности у периоду настајања

¹⁴⁶ Исто, с. 150.

¹⁴⁷ Исто, с. 85.

Прве чехословачке републике. Она кроз лик Ленке изражава властита становишта у вези са социјал-демократском партијом, њеном помирљивошћу са актуелном ситуацијом након рата, али она на примеру сиромашне чешке породице показује и трансформацију чешког друштва уопште. Могли бисмо да у духу савремених актуелних читања књижевних текстова, изнесемо мишљење по коме бисмо истакли значај и улогу жена у важним културолошким променама. Управо њих Мајерова истиче кроз своју јунакињу Ленку, која је весник женске еманципације, феминистичке освешћености, јер је њена жеља за самосталношћу видљива у вези са њеним чврстим ставом да постоји могућност да се никада неће удати, али и када се буде удала, настојаће свим силама да се сама издржава, и то је главна разлика између ње и њених сестара. Мајерова стога то управо илуструје кроз следећи опис:

„Хиџела је било како да докаже себи и целога свету да је самостално биће и да може да буде корисна не само себи, већ мнојима. Веома ју је привлачило да постане кондуктерка, или да стане уз неку машину у фабрици, тамо где је до сада стајао мушкарац, и да испурајним, ако је моћуће, савршеним послом докаже да је жена способна за једнак радни учинак као мушкарац. Ова потреба да се такмичи са мушкарцима родила се у њој још код куће, била је израз одбојности према очевој тиранји.“¹⁴⁸

У наведеном размишљању јунакиње Мајерове, уочава се једна битна разлика између начина размишљања у односу на јунакињу прозе Милице Јанковић *Пре среће*, која у свом дневнику бележи реализацију замишљеног животног циља који се своди на удају за изабраног човека. Можда нећемо учинити услугу српским књижевницама уколико констатујемо да су јунакиње чешке прозе далеко еманципованије у односу на јунакиње из српске прозе, будући да се најпре боре за властиту самосталност, а тек онда пажњу упућују ка реализацији односа са изабраним партнером. Међутим, то није стандард, није никакво поуздано правило, осим што је далеко присутније у илустрованим делима чешке књижевности у односу на илустрована дела српске књижевности. Из овог модела бисмо издвојили књижевно стваралаштво Исидоре Секулић која својом збирком *Са њишници* суверено отвара пут блиставој интелектуалној мисли жена.

5. Књижевне паралеле и посебности

У односу на књижевну грађу коју смо користили да бисмо илустровали стваралаштво српских и чешких књижевница, уочљиво је да

¹⁴⁸ Исто, с. 156.

свака од ауторки користи властита проживљена искуства у креирању књижевних садржаја, као и документарну грађу у виду путописних записа, навођења познатих уметничких дела која су на њих извршила утицај уколико се ради о конкретной музичкој композицији или слици, или пак књижевних дела која се често наводе и цитирају. Управо с тим можемо довести у везу к њ и ж е в н у ф о р м у коју ауторке користе – у питању је најчешће проза у виду приповедака, новела, путописа и романа. У српској књижевности су ту углавном присутни такозвани интимистички жанрови у вези са кориштењем епистоларног облика приповедања, записивања дневника и слично. Овај вид нарације није толико присутан у делима чешких списатељица где уочљиво превладава епски начин приповедања и организовања књижевне грађе, односно грађења фабуле, иако се писмо појављује као саставни елемент нарације, на пример код Божене Бенешове. Епска приповест је свакако присутна и код српских списатељица, мада пре свега издвајамо уочљиве интроспективне записе Исидоре Секулић, као и есејистичке пасаже код Милице Јанковић.

С и ж е и к њ и ж е в н и х д е л а су махом састављени из линеарно и хронолошки сложених фабуларних целина. Овакав поредак је присутан и када су у питању приповетке, романи, чак и путописни записи. Приповест започиње ауторкиним доласком у одређено место (Димитријевићеве у Ниш, Секулићеве у Норвешку, Слободове у Југославију) и потом се одвија јасно установљеним редоследом догађаја којима је конкретна књижевница присуствовала до скончања њеног боравка на датој локацији. Трајање радње приповести је разноврсно, те и у краћим приповедним формама, као што су приповетке, може бити заступљено у виду једног лета, на пример – у приповеци „Буре“ Исидоре Секулић и у новели *Дон Пабло, дон Педро и Вјера Лукашова* Божене Бенешове; или је приказан дужи временски период који прелази годину дана, што је случај у приповеци Ружене Слободове *Pohřby* (Сахране) и у приповеткама Марије Мајерове *Změna* (Промена), *Ocůny* (Каћуни), *Zpozdlá* (Закасна), или траје чак само једно вече, као у приповеци *Lovkyně vznětu* (Ловкиња усхићења). У случају *Писама из Ниша* Јелене Димитријевић постоје и наведени датуми записа без конкретног навођења године, те се тачно трајање одређених описаних догађаја може утврдити; на пример, средишњих четрнаест писама засновано је на опису обреда склапања брака између ћерке Мејремхануме, Хајрије и сина Бећир-бега, Али-бега, и та писма су датирана почев од 16. априла до 24. маја.

П р о с т о р к њ и ж е в н и х п р и п о в е с т и в е з а н ј е з а п о д н е б љ е у коме је сама књижевница живела или накратко боравила. У случају Јелене

Димитријевић то су градови попут Ниша, Солуна, Лондона. Иако се у прози *Ђакон Бојородичине цркве* Исидоре Секулић нигде експлицитно не наводи име вароши у којој се налази именована црква, читалац стиче утисак да је у питању војвођанска варошица по описима начина живота људи, њиховог празновања одговарајућих црквених празника, описа избијања дифтерије. То се може довести у везу са чињеницом да је књижевница рођена у Мошорину и да је већи део свог живота провела у различитим војвођанским варошима. Слично лоцирање приповедачког простора се може препознати и у прози Милице Јанковић која је рођена у Пожаревцу, али се школовала у Великом Градишту и у Београду, што се одражава и на кретање њених јунакиња из амбијента паланачке средине ка престоници, што је присутно у романима *Пре среће* и *Плава Јосифођа*, али и у приповеткама уврштеним у избор *Исиовесји*.

Истоветан поступак се среће и у делима чешких књижевница (независно у односу на путопис), где се подједнако у случају Ружене Свободове, Божене Бенешове и Марије Мајерове прати како кретање јунака осцилира између Прага и чешких или словачких села, а тек се кадкад помену други градови у оквиру Аустроугарске монархије (Беч, Будимпешта), или веома ретко они у другим деловима Европе (Немачка, Француска, Италија).

К њ и ж е в н е т е м е које препознајемо у делима српских и чешких књижевница су веома разноврсне. У том погледу налазимо специфичност прозног стваралаштва Јелене Димитријевић која својом белетристичком прозом пружа јединствен увид у свет жена Османлијског царства на Балкану које полако нестаје крајем 19. и почетком 20. века. То је истовремено слика трансформације конзервативног и патријархалног друштва приказаног кроз интимне приповести виђене изнутра, из најскривенијег дела муслиманских породица – из харема.

Посебност књижевног стваралаштва Исидоре Секулић у односу на остале књижевнице огледа се управо у избору духовне теме у *Ђакону Бојородичине цркве* те анализи двоструке људске природе, са бројним мотивима којима гради своју приповест, као што су: мотиви љубави, уздржавања, искушења, уметности, молитве, богољубног појања, празника, пожртвовања, одрицања, христољубивих и богобојазних осећања. Секулићеву једнако издваја у односу на остале ауторке и сам начин приповедања, карактеристичан још за приповетке *Сајуијници*, које представљају својеврсну „анатомију“ интроспективних размишљања и осећања.

Специфичност прозе Милице Јанковић кроз теме присутне у њеним приповеткама и романима везана је за приказ начина и модела живота жена с почетка 20. века у Београду. То су савременице ове књижевнице

која проницљиво бележи њихова размишљања, наде, снове, двоумљења. Управо такав један прозор у давно заборављен свет старог Београда представља приповетка „Отргнути листови из дневника једне девојке“. Приповетком „Љубомора“ Јанковићева се дотакла и табуисане теме посесивности и љубоморе, а потом и развода.

Тему развода ћемо препознати и у роману *Човек* Божене Бенешове, али представљену из угла мушког лика, као неопходан поступак зарад постизања изгубљене слободе. У овом обимном роману Бенешова се бавила и другим темама, попут родитељских осећања, посвећености уметности, дефинисањем пријатељства, тражења истинске љубави, користољубља, неискрености, саможртвовања. Иако је главна идеја, у ствари, била откривање онога што човека чини човеком и који су то поступци и како тече процес развоја начина размишљања неопходног да одлуке које човек доноси у животу могу да га дефинишу као људско биће у савременом свету.

Теме одрастања, наглог сазревања, наивности и невиности младих душа Бенешова је сјајно представила у новелама *Hladina* (Површина воде) и *Дон Пабло, дон Педро и Вјера Лукашова*. Осим тога, представила је и тему самоубиства због емотивне пренапетости јунакиње у *Површини воде*, што ће се као мотив често појавити и код Ружене Свободове (у роману *Љубавнице*, у приповеци *Škrtnuté věty* (Прецртане реченице). Код Мајерове се уместо са темом самоубиства сусрећемо са темом губитка разума и напрасне смрти (*Panenství / Чедност*). Јединственост Бенешове се препознаје и у вези са нарочитом врстом књижевног лика – предатора, педофила оличеног у лику пана Лаба, као и безобзирног и бескрупулозност прашког пепика и дендија Хавела.

Темама борбе за самосталност и женску еманципацију у својим делима су се махом бавиле Ружена Свободова и Марија Мајерова, било да су у питању приповетке или романи. Обе књижевнице су на различите начине приступале анализи и представљању неопходности стицања економске независности младих девојака и жена те борби ових јунакиња за право на образовање и рад. Управо у вези са овом констатацијом можемо надовезати и погледе на књижевне јунаке у делима наведених списатељица српске и чешке књижевности. Наиме, у оба случаја доминирају женски ликови, иако постоје дела у којима то није случај, на пример када је нарација представљена са становишта мушког лика што је случај у роману *Човек* Божене Бенешове.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Управо на овом месту можемо истаћи јединственост српских списатељица у односу на чешке, и то у односу на п р и п о в е д а ч к и р о д , а то је управо оно што Магдалена Кох назива родном трансгресијом, односно приповедањем у мушком роду (у првом

Код Јелене Димитријевић су иначе махом присутни женски ликови будући да списатељица пише из амбијента специфично намењеног женама, мада у њеној прози не изостаје и карактеризација мушких јунака, на пример у роману *Нове* у вези са ликом Џемал-беја, а нарочито у приповеци „Фати-султан“ када су у питању ликови Ахмед-хафуз, мула Халим, Шемси паша или Џафер-беј. Одличну психологизацију својих јунака дала је и Исидора Секулић у *Ђакону Бојородичине цркве* осликавајући портрете Ане Недићеве и монаха Иринеја. Слично се препознаје и код Милице Јанковић код које су подједнако присутни и мушки и женски ликови, иако су приповести често представљене са становишта јунакиња. То је управо присутно код Ружене Свободове и Марије Мајерове, где се у мешовитом свету наратива сусрећу и јунаци и јунакиње уз истицање улоге жена у конкретnoj приповести.

У истраживању нисмо пронашли податак који би потврдио да ли су се наведене чешке и српске књижевнице узајамно познавале и да ли су познавале дела оних других. Оно што је, међутим, извесно, јесте да са објављивањем њиховог стваралаштва почиње да се конституише и саображава модерна српска, односно чешка књижевност коју су писале жене. Проза наведених ауторки настајала је у духу уочљивих елемената књижевне модерне уз изражене импресионистичке тенденције. Заједничка карактеристика свих поменутих списатељица је фокус на еманципацији жена, њихово настојање да се субјективни гласови жена чују, док су истовремено одједи тих гласова исцртавали границе патријархалног друштва коме је неретко била упућена критика због статуса жена. Уочене особености и разлике у њиховом стваралаштву јасно произилазе из специфичности средине из које потичу, на шта смо пажњу скренули још у вези са представљањем канона историје српске, односно чешке књижевности.

Све књижевнице граде књижевне портрете својих јунакиња дајући ближе податке о њиховим породицама, потом у односу на њихово образовање, статус у друштву, погледе на морал и обавезе према заједници, њихово размишљање и субјективан однос према очекивањима која се траже и захтевају од њих; минуциозно задиру у њихову душу и препознају скривене страхове, најтајније жеље, откривајући притом у њима и пркос, бунт, унутрашњу борбу, понос, разочарања, одлучност, непоколебљивост, саосећање, милосрђе, љубав према ближњем. Управо, дакле, у начину грађе

лицу једине), што је својствено Јелени Димитријевић у приповеци „Американка“, Исидори Секулић у приповеци „Носталгија“ (*Сајушници*) и Милице Јанковић, у приповеци „Мало срце“ (*Исјовесџи*). Дакле, код Бенешове је у центру приповедачке пажње мушкарац – Цирил Тројуш, али је нарација представљена у трећем лицу.

јунакиња различитих књижевница, препознајемо доста истоветности. Заједничка карактеристика коју деле ове сјајне даме је та да су њихове јунакиње храбре жене, без обзира на средину из које потичу или степен писмености коју су стекле у животу. С тим у вези можемо рећи да су са једном важном особином, како списатељице тако и њихове јунакиње, закорачиле у ново столеће.

Ivana Kočevski

Literární paralely srbských a českých spisovatelek ze začátku 20. století

V této práci se věnujeme zkoumání tvorby významných spisovatelek, jež se účastnily veřejného a kulturního života v českém a srbském prostředí na přelomu dvou staletí, respektive jejichž díla označují počátek století dvacátého. Kritérium volby spisovatelek za účelem ilustrace literárních paralel vyšlo především z dějin srbské, respektive české literatury v souvislosti s výběrem autorek, jež historikové považují za výjimečné vzhledem k jejich tvorbě, oceňované jako reprezentativní a v uměleckém smyslu pozoruhodné. S ohledem na tuto skutečnost jsme naši čtenářskou a analytickou pozornost zaměřili na spisovatelky, o nichž píše zejména Jovan Skerlić (1877–1914) v monografii *Istorija nove srpske književnosti* (1914, Dějiny nové srbské literatury) jako současník Jeleny Dimitrijevičové (1862–1945), Isidory Sekuličové (1877–1958) a Milice Jankovičové (1881–1939); v případě dějin české literatury pak vycházíme z *Přehledných dějin literatury české od nejstarších dob až po naše dny* z pera Arne Nováka (1880–1939), jenž byl současníkem Růženy Svobodové (1868–1920), Boženy Benešové (1873–1936) a Marie Majerové (1882–1967).

Jádro výzkumného korpusu se tedy koncentruje v analýze literárních paralel u zvolené šestice autorek, z jejichž literárního opusu jsme vybrali po třech titulech tak, aby se jednalo o prózu (povídky, novely, romány, cestopisné zápisky) poprvé vydanou zhruba ve stejné době, respektive desetiletí. Datace jednotlivých vydání tak je blízká, pokud jde o *Pisma iz Niša* (1897, Dopisy z Niše) Jeleny Dimitrijevičové a sbírku povídek *Přetížený klas* (1896) Růženy Svobodové. Z následujícího desetiletí pocházejí romány *Milenky* (1902) Růženy Svobodové a *Panensství* (1907) Marie Majerové. Druhá dekáda dvacátého století byla pro spisovatelky, jimž se věnujeme, výjimečně zajímavým a plodným obdobím, proto také nejvíce vybraných titulů pochází právě z této doby a uvádíme je v chronologickém pořadí: cestopisná próza *Barvy Jugoslávie: obrazy z cest* (1911) Růženy Svobodové, povídka *Plané milování* (1911) Marie Majerové, román *Nove* (1912) Jeleny Dimitrijevičové, povídka *Saputnici* (1913, Souputníci) Isidory Sekuličové, povídka *Ispovesti* (1913, Zpovědi) Milice Jankovičové, cestopisná próza

Pisma iz Norveške (1914, Dopisy z Norska) Isidory Sekuličové, novely *Kruté mládí* (1917) Boženy Benešové, povídky *Amerikanka i druge priče* (1918, Američanka a jiné povídky) Jeleny Dimitrijevičové, román *Đakon Bogorodičine crkve* (1919, Diákon chrámu Panny Marie) Isidory Sekuličové. Z následujícího desetiletí jsme pak vybrali romány *Člověk* (dva díly, 1919–1920) Boženy Benešové, *Nejkrásnější svět* (1923) Marie Majerové a *Plava gospođa* (1924) Milice Jankovičové. Poslední dílo, které jsme zvolili, vyšlo v roce 1936 a jde o novelu Boženy Benešové nazvanou *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová* (1936), jelikož jde podle české literární historiografie o vrcholné dílo autorčiny prozaické tvorby.

Podíváme-li se na literární materii zmíněných děl srbských a českých spisovatelek, je zjevné, že každá z nich při tvorbě literárního obsahu využívá vlastních zážitků, stejně jako i dokumentární materiály v podobě cestopisných zápisků nebo odkazy na známá umělecká a literární díla. Právě s tím souvisí i literární forma, již autorky používají – jde především o prózu v podobě povídek, novel, cestopisů a románů.

Literární témata, jež v dílech českých a srbských spisovatelek nalézáme, jsou velmi různorodá. V tomto ohledu vnímáme jedinečnost prozaické tvorby Jeleny Dimitrijevičové, jež ve svých prózách nabízí unikátní vhled do světa žen v Osmanské říši na Balkáně, která z něj koncem 19. a počátkem 20. století pomalu ustupuje. Zvláštnosti literární tvorby Isidory Sekuličové se ve vztahu k ostatním autorkám projevují obzvláště v případě volby duchovní tematiky v románu *Đakon Bogorodičine crkve* a analýze vrstevnatých lidských povah spolu s dalšími motivy, na nichž své vyprávění staví, jako jsou láska, zdrženlivost, pokušení, umění, modlitba, náboženský zpěv, svátky, obětavost, odříkání, bohabojnost či láska ke Kristu. Specifika próz Milice Jankovičové spočívají v tématech, jež se v jejich románech a povídkách objevují, především ve zobrazení způsobů a modelů života bělehradských žen na počátku 20. století. Jde o současnice spisovatelky, která velmi pronikavě zaznamenává jejich myšlenky, naděje, sny i váhání.

Témata dospívání, náhlého vyzrávání, naivity a nevinnosti mladé duše Benešová skvěle představila v novelách *Hladina* a *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová*. Kromě toho představila i téma, jež se jako motiv často objeví u Růženy Svobodové. U Majerové se namísto tématu sebevraždy setkáváme s tématem ztráty rozumu a neočekávané smrti (*Panenvství*). Jedinečnost Benešové se manifestuje i ve vztahu ke zvláštnímu typu literární postavy – predátora, pedofila ztělesněného postavou pana Laba, stejně jako bezskrupulózního a bezohledného pražského „Pepíka“ a dandyho Havla.

Tématy boje za soběstačnost a ženskou emancipaci se ve svých dílech zabývaly hlavně Růžena Svobodová a Marie Majerová, ať již jde o povídky či romány.

Obě spisovatelky různým způsobem analyzovaly a představily nevyhnutelnost snahy mladých dívek a žen po dosažení ekonomické nezávislosti a boj těchto hrdinek za právo na vzdělání a práci. Právě v souvislosti s tímto tvrzením můžeme propojit náhledy na literární hrdiny v dílech uvedených spisovatelek v české a srbské literatuře. Ba co víc, v obou případech dominují ženské postavy, ačkoliv existují i díla, v nichž to neplatí, například když vyprávění probíhá z hlediska mužské postavy, jak tomu je v případě románu *Člověk* Boženy Benešové.

Během našeho výzkumu jsme nenašli důkaz, zda se uvedené české a srbské spisovatelky vzájemně znaly či zda navzájem znaly svá díla. Očividné ovšem je, že vydávání jejich děl zakládá a utváří moderní srbskou, respektive českou literaturu psanou ženami. Prózy uvedených autorek vznikaly zjevně v duchu moderny s výraznými impresionistickými tendencemi. Společnou charakteristikou všech zmíněných spisovatelek je zaměření na emancipaci žen, jejich snaha o to, aby byly slyšet subjektivní ženské hlasy, zatímco ozvěny těchto hlasů načrtávaly hranice patriarchální společnosti, k níž nezřídka mířila kritika právě kvůli postavení žen.

Všechny spisovatelky vytvářejí portréty svých hrdinek tak, že předkládají detailnější údaje o jejich rodinách, vzdělání, postavení ve společnosti, názorech na morálku a povinnosti vůči svému okolí, jejich úvahy a subjektivní vztah k očekáváním, která jsou na ně kladena a vyžadována; zevrubně zkoumají jejich duši a identifikují skryté strachy a nejtajnější přání, přičemž v nich odhalují vzdor, vzpuru, vnitřní boj, hrdost, zklamání, rozhodnost, neústupnost, soucit, milosrdenství, lásku k bližnímu. Právě ve způsobu výstavby osobností hrdinek můžeme u těchto spisovatelek nalézt mnoho společného. Charakteristika, již tyto vynikající dámy sdílejí, spočívá v tom, že jejich hrdinky jsou odvážné ženy, bez ohledu na prostředí, z něž pocházejí, nebo na stupeň vzdělání, jehož v životě dosáhly. V souvislosti s tím můžeme říci, že s touto důležitou vlastností vykročily jak spisovatelky, tak jejich hrdinky, do nového století.

Ivana Kočevski

Literary Parallels of Serbian and Czech Women Writers from the Beginning of the 20th Century

We divided the vast research of literary parallels in the works of Serbian and Czech women writers published in the first decades of the 20th century into five segments. In the introduction entitled 'Comparative literature' we first tried to define research methodology, singling out the elements we would emphasize in the conclusion with respect to the particularities, similarities and differences among the selected women writers. We based the final selection of

the women writers whose works became part of the corpus on the existing canon of Serbian and Czech literature, which we discussed in section 'From the history of Serbian and Czech literature'. In connection with that, these were important sources of information on women writers: *Istorija nove srpske književnosti* (1914) by Jovan Skerlić, then *Istorija srpske književnosti* (1983) by Jovan Deretić and *Istorija moderne srpske književnosti* (1986) by Predrag Palavestra. When it comes to Czech literature, we mostly relied on the book by Anre Novak *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (1936, 1995), as well as other sources such as *Lexikon české literatury* (Academia 1985), *Dějiny české literatury IV* (Victoria publishing, a. s. 1995), *Česká literatura od počátků k dnešku* (Lidové noviny, 1997), etc.

In section 3 entitled 'Serbian and Czech women writers of the modern period' we presented selected authors and the most important features of their poetics. In the research we chose to analyze the works of Jelena Dimitrijević (1862–1945), Isidora Sekulić (1877–1958) and Milica Janković (1881–1939), and Růžena Svobodová (1868–1920), Božena Benešová (1873–1936) and Marie Majerová (1882–1967). We should also note that the choice of these authors was partly subjective since we tried to make a parallel in terms of the years when they were born as well as in terms of the literary genre where they contributed the most, in this case prose, as well as in terms of the years when these authors published their work.

Section 4 'Features of the literary poetics of Serbian and Czech authors through the analysis of selected works' presents the research corpus and offers a review of each individual work. The corpus consisted of the following works: *Pisma iz Niša* (1897), *Nove* (1912), *Amerikanka i druge priče* (1918) by Jelena Dimitrijević; *Saputnici* (1913), *Pisma iz Norveške* (1914), *Đakon Bogorodiline crkve* (1919) by Isidora Sekulić; *Ispovesti* (1913), *Pre sreće* (1918), *Plava gospođa* (1924) by Milica Janković; *Přetížený klas* (Obremenjeno klasje, 1896), *Milenky* (Ljubavnice, 1902), *Barvy Jugoslavie* (Boje Jugoslavije, 1911) by Růžena Svobodová; *Kruté mládí* (Okrutna mladosti, 1917), *Člověk* (Čovek, 1919–1920), *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová* (Don Pablo, Don Pedro i Vjera Lukašova, 1936) by Božena Benešová; *Panenství* (Čednost, 1907), *Plané milování* (Jalova ljubav, 1911), *Nejkrásnější svět* (Najlepší svet, 1923) by Marie Majerová.

Finally, in the conclusion entitled 'Literary parallels and particularities' we focused on a few key points (referring to the literary corpus, form and summary of the literary work, time and space of the narrative, literary topics, portrayal of the heroes) to emphasize what these women writers have in common and what sets them apart from other authors.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Христина Мегид

Музикалије Јована Фрајта у трећој и четвртој деценији 20. века¹

Долазак чешких музичара у Војводину и Србију

„Период од 1844. године, када је у Београду одржан концерт дијломаца Прашкој конзерваторијума² до њојаве изв. Прашке групе у четвртој деценији 20. века, тј. групе српских композиitora-студената и дијломаца Прашкој конзерваторијума, обележен је деловањем бројних чешких музичара на просторима данашње Србије. Школовани претежно на Орјуљској школи у Прагу или на Прашком конзерваторијуму, они су представљали онај неопходан професионални кадар од којег се очекивало да музички животи у Србији пођиће на један виши уметнички ниво.“³ То није било лако, јер је Србија половином 19. века била полуписмена. Чак ни уредба из 1883. године по којој је основно образовање било обавезно, није уродила плодом јер, с једне стране, „није било довољно ни школа ни учитеља, а с друге, ни сами родитељи нису били претерано заинтересовани“⁴ да својој деци

¹ Све фотографије и нотни примери преузети су из Архива породице Фрајт.

² Концерт је одржан под управом барона Фон Хеленбаха (Von Helenbach). Вид. Пејовић, Роксанда: *Српско музичко извођачиство романтичарској доба*. Београд 1991, с. 292.

³ Мегид, Христина: *Јован и Војтех Фрајт у Великом рају*. Музички талас (Београд), 2014, бр. 43, с. 10.

⁴ У Србији је у осмој и деветој деценији 19. века било 80 одсто неписмених. Средње образовање стицало се углавном у већим градовима. Малобројну интелигенцију су чинили свршени студенти како Више школе, тако и студенти иностраних факултета, на чије је стипендије држава 1879. године потрошила више пара него на Народну кулштину. Вид. Павловић, Стеван К.: *Србија – историја иза имена*. Београд 2004, с. 82.

пруже могућност општег описмењавања. Како је онда могло да се очекује да се створе услови за тако специфичну врсту образовања као што је музичко? А оснивање музичких школа постало је насушна потреба и питање опстанка бројних хорова и војних ансамбала који, као резултат пробуђене националне свести и романтичарских родољубивих идеја (у то време нарочито карактеристичних за словенске народе), али и као својеврсно средство политичке борбе, све више ничу широм Војводине и Србије. До оснивања Уједињене омладине српске 1866. на овом простору је било двадесет певачких друштава⁵, а до почетка рада Српске музичке школе 1899. године основано их је још осамнаест.

Заправо, на супрот необразованој већини, постојала је малобројна интелегенција, која је упркос честим политичким кризама, превратима, династичким променама и повременим ратним разарањима у земљи, снажно вукла напред желећи да премости, када је о културном развоју реч, све оне препреке које су на том пољу Србију и Војводину одвајале од Европе.⁶ Због тога су позивани чешки музичари. Разлог што су погледи српских интелектуалаца били упућени управо њима је вишеструк. Чехе и Србе везивала су снажна словенофилска осећања и идеје, географски су били ближе него други словенски народи са развијеном и богатијом музичком културом (Срби у Војводини и Чеси живели су у истој држави – Аустроугарској монархији и осећали исту врсту националне и политичке угрожености коју су покушавали да реше заштитом и развојем своје националне културе),⁷ а што је најважније, Чеси су били познати као изузетно музикалан народ. Учење музике код њих је било део општег образовања, а и кућно музицирање (аматерско или професионално) било

⁵ Вид. попис српских певачких друштава у: П е ј о в и ћ , Р . : *Српско музичко извођачиштво*, с. 348. и 349.

⁶ Препреке долазе и из саме Европе. Разни трговински споразуми и уговори (нарочито они са Аустроугарском) економски су исцрпљивали земљу у којој до осамдесетих година 19. века још нису биле изграђене железничке пруге а индустрија је била тек у зачетку. Вид. П а в л о в и ћ , С . : *Србија – историја иза имена*, с. 83.

⁷ „Наиме, Чеси су одувек њредњачили у засиујању идеје о брајтсјиву и уједињењу свих Словена, идеје која је њриродно њојициала из чињенице да су се милиони Словена, њројив своје воље и националних њрејензија, налазили заробљени у једном немачком царсјиву. Чешки њанславизам добио је њако широке и њо центјиралну власи њако њрејшеће размере да је једно време омладини словенској њорекла било забрањено сјудирање у Прају збој ојасности од њолијичке инфекције. Брајтском њосиојримсјиву, којим су дочекани, вишесјироко су одјоворили усрдном жељом да њреузму језик и обичаје нове средине, ње да не само њрихвајте њен национално-њајриојтски њројрам, већ да ња Chesio и сами усмеравају.“ Вид. Г о с т у ш к и , Драгутин: *Сјисак брајтске руке*. Музички талас 1995, бр. 2–3, Београд, с. 22.

је веома развијено. Праг, као један од најстаријих универзитетских центара у Европи, имао је у 19. веку две угледне високошколске музичке институције (Оргуљску школу и Конзерваторијум) и неколико позоришта у којима су се изводиле и оперске представе (тзв. Немачко позориште, Национално позориште и Тилово позориште).

Чешки музичари су се, дакле, веома радо и у великом броју одазивали позивима који су стизали из Србије. „Њихова делатност на овим просторима у другој половини 19. и првој половини 20. века зашла је у готово све поре музичког живота и пратила и одговорила на већину потреба у срединама у којима се одвијала. Чешки музичари били су капелници, хоровађе, диригенти, наставници, инструменталисти, композитори, музички критичари и писци, организатори музичког живота, оснивачи важних институција (школа, оркестара, камерних састава, хорова, часописа).

Чеси су ипак, свој највећи допринос дали у провинцији, у већим и мањим местима Војводине и Србије. Својим ангажовањем и деловањем изградили су једну широку матрицу музичког живота, која, гледано у глобалу (тј. у односу на цео географски и културни простор као јединствену целину), још није била резултат једне систематски и промишљено обликоване културне политике, али је несумњиво развила свест о потреби за професионализмом, за изградњом музичких институција као неопходних носилаца сваког и свеукупног музичког живота и развоја.⁸

Чешки професионалци и српски музичари (пре свега они школовани у иностранству) који су тада живели и радили у српској престоници, тек ће уз помоћ првих генерација дипломаца Српске музичке школе⁹ моћи енергично да приону на стварање свих предуслова да главни град постане равноправан осталим европским музичким центрима. Оснивањем дувачког оркестра Музика Краљеве гарде (1904), затим (симфонијског) Оркестра Краљеве гарде (1907), још једне музичке школе – *Стианковић* (1911), сталног ансамбла Београдске опере (1920), Београдске филхармоније (1923), Камерног ансамбла *Колеџијум музикум* (1925), Радио Београда (1924) и његових ансамбала, те развојем издавачке делатности у виду часописа *Музички њасник* (1928/1929) и *Музика* (1928), као и издавачке куће *Музикалије Јована Фрајџа* (1919), Београд је најзад добио трку са освајањем европских стандарда потребних за нормалан живот једне европске музичке престонице. Дакле, паралелно са појавом и развојем музичких институција (што је између осталог омогућавало и већу доступност информа-

⁸ М е д и ћ , Х.: *Јован и Војџех Фрајџ у Великом рајџу*, с.10.

⁹ Она је тек 1920. године постала државна институција.

ција) те гостовањем бројних иностраних (већином чешких) уметника, мењали су се и критеријуми и укус београдске публике и извођача.

Но исто тако као што је средином и крајем 19. века Београд био привлачан за чешке музичаре, то је „за младе нарашћаје српских музичара двадесетих и тридесетих година 20. века био Праг као географски најближа и најприсујачнија словенска метропола.“¹⁰ Он је зрачио својом културном ауром много више него, на пример, географски ближи Беч, мада су и у њему деловали чешки музичари. Она је између два рата „обасјала“ Београд наступима бројних чешких уметника и ансамбала.¹¹ Музичка клима у главном граду Краљевине у то време била је веома наклоњена чешкој култури. „На то су утицали и блиски односи Краљевине Југославије и Чехословачке републике исказани институционалним повезивањем двеју држава на различитим друштвено-економским нивоима. Афирмација словенске културне баштине као примарни заједнички пројекат ове две државе била је знак једног новог и подстицајног облика сарадње.“¹² Обележавање десетогодишњице Чехословачке републике извођењем Дворжакове (Dvořák) опере *Русалка*, оснивање Чешког дома (1928), различите музичке манифестације на којима се представљају (уз предавања еминентних стручњака) значајна дела чешких композитора дали су печат културном животу Београда између два светска рата. Томе су доприносили својим бројним наступима и београдски Чеси: Емил Хајек (пијаниста и шеф Катедре за клавир на Музичкој академији), Карел Холуб, Јосиф Немечек и Јован Ружичка (виолинисти и чланови бројних камерних састава), Драгутин Покорни и Јосиф Свобода (диригенти Оркестра Краљеве гарде), Вићеслав Рендла (виолончелиста и диригент), Вацлав Ведрал (композитор и диригент), Роберт Ертл (баритон и солиста Београдске опере) и др.

Појавом српске композиторске групе, тзв. Прашке групе¹³, која у српску музику уноси новине и која је имала „смисао историјске њрекрејњице у

¹⁰ П е р ч и ћ , Властимир: *Сиваралачки њуш Сиванојла Рајичића*. Београд 1971, с.13.

¹¹ Међу њима и врхунски уметници и ансамбли: сопранисткиње Марија Жалудова (Marija Žaludová) и Зденка Зикова (Zdenka Ziková), пијанисти Јан Хержман (Jan Heřmann) и Рудолф Фиркушни (Rudolf Firkušný), диригент Карел Шејна (Karel Šejna), прашки хорови *Сметана* и *Хлахол*, гудачки квартети *Шевчик* и *Зика*, Прашки дувачки квинтет и Чешка филхармонија са диригентом Вацлавом Талихом (Václav Talich). Вид. М е д и ћ , Христина: *Војтех Фрајт – аушенићични њредставник чешке виолинистичке школе*. Музички талас, 2016, бр. 45, с. 21.

¹² Вид. Д и м и ћ , Љубодраг: *Културна њолићика Краљевине Јујославије 1918–1941*. Београд 1997, с. 229–230.

¹³ Њу су чинили композитори: Миховил Логар, Љубица Марић, Станојло Рајичић, Драгутин Чолић, Милан Ристић и Војислав Вучковић.

*развоју српске музике*¹⁴ на неки начин је заокружен чешки музички утицај на можда најзначајнији период у развоју српске музичке културе пре Другог светског рата.

Породица Фрајт у Београду 1903–1919.

Чех Јован (Јан) Фрајт (Плзењ, 1882 – Београд, 1938) био је сасвим особена личност у музичком, културном животу Београда прве половине 20. века. Наиме, мало је музичара, не само чешких већ и српских (мислимо на оне који у то време живе и делују у главном граду Краљевине Србије, односно Југославије) чија је активност обухватала толико много различитих уметничких области. Јован Фрајт је био виолиниста и диригент, а свирао је и клавир, оргуље и флиглхорну, био је, такође, и композитор, аранжер, педагог као и издавач. Неке од његових делатности биле су краткотрајне попут педагошке, а неке као издавачка, преокупирају готово цео његов радни век. Но, све оне међусобно су чврсто испреплетене и без сагледавања њихових узајамних веза и прожимања није могуће у потпуности тј. на адекватан начин вредновати Фрајтову издавачку делатност, као најзначајнију не само по обиму и разноврсности, већ и по утицају који је имала на музички живот и културни развој у Београду, али и шире.

Издавачка кућа *Музикалије Јована Фрајта* била је прва (дуго година и једина), а, нажалост, последња такве врсте на балканском простору. Она открива да је Јован Фрајт имао јасну визију о томе чему ће посветити своје уметничко деловање, али и да је поред широког музичког знања, опште културе, био и одличан организатор и комуникативна особа.

Јован Фрајт потиче из чешке породице која је генерацијама давала музичаре, и та се нит није прекинула ни до данас. Отац Вацлав Фрајт (Плзењ, 1848 – Београд, 1918) свирао је фагот и кларинет у позоришном оркестру у Плзењу, а затим и у оркестру прашког Интерим позоришта, којим је дириговао Беджих Сметана (Bedřich Smetana), а виолу свирао Антоњин Дворжак. Крајем 19. века породица се исељава из Чешке и након кратког боравка у Софији, долази 1903. у Београд.

Ту годину у Краљевини Србији обележили су у политичком смислу мајски преврат и династичка промена власти, а у културном/музичком извођење прве српске опере те велико мајско такмичење хорова одржано поводом 50. годишњице Београдског певачког друштва.

¹⁴ М а с н и к о с а , Марија: *Уметничка клима у Београду између два светска рата – историја уметника у младости* – Милан Ристић. Музички талас, 1998, бр. 2–4, с. 18.

„Већина хроничара и историцара период од половине 1904. до 1914. године (који пада у време владавине Петра Првог Карађорђевића) сматра мирнијим у историји града, када је држава због одређеног економског просперитета могла више и ефикасније да брине о просвети и култури. (...) Владао је извесан грађански либерализам (...) који је у чиставом друштву створио снажан демократски друштвено-политички живот. Слобода удруживања, збора и договора била је загарантована уставом.“¹⁵ „Београд је већ тада имао особине по којима ће бити и остати прекозастављив до данас. Извесна црпа космополитизма, отворености и домаћински однос према странцима, испољени и кроз тежњу за успостављањем чврстих веза са европским струјањима на пољу уметности, науке као и начину живљења, али у контексту која и појачана брза за очувањем социјалне традиције, уметности и културе, сада изражене и кроз озбиљна научна истраживања, учинили су Београд не само центром Јужних Словена, већ и Балкана.“¹⁶

Све то било је привлачно за Фрајтове, као и за многе друге Чехе, којима живот у Аустроугарској монархији није омогућавао повољну перспективу, а понекад ни безбедност, поготово што им се пружила прилика да живе и раде у тада, поред Русије, јединој слободној словенској земљи, којој су уз то недостајали музичари најразноврснијих профила. Одмах по доласку у Београд Јован Фрајт је успоставио контакт са Станиславом Биничким, који га већ 1904. запошљава као концертмајстора у позоришном оркестру, а убрзо и његовог оца Вацлава као и млађег брата Војтеха (Плзењ, 1894 – Праг, 1971). Године 1909. престаје ангажман Фрајтових у позоришном оркестру, јер након отварања Хотела Москва 1908. Јован у оквиру њега оснива сопствени ансамбл *Салонску концертну капелу*. Поред Јована у својству диригента и прве виолине у саставу ансамбла свирали су и његов млађи брат Војетех (друга виолина), сестра Магдалена (клавир), Стеван Маркер (виолончело), Милан Бузин (обоа и кларинет), Карло Мертл (флуата), Франц Мерта (контрабас) и перкусиониста (чије име није познато).

У ствари, са својом салонском капелом у Хотелу Москва Јован Фрајт се нашао у право време и на правом месту. Јер кафана овог хотела као престоница, градска кафана, убрзо је постала култно место, по којем је Београд био препознатљив. „Епителија кафанске сале са широким и масивним стубовима, високом украшеном таваницом, великим олегалима са погла-

¹⁵ Јанковић, Милан Б.: *Нека моја сећања на српску социјалдемократију и њене људе. Београд у сећањима 1900–1918*. Београд 1967, с. 61.

¹⁶ Медв, Х.: *Јован и Војтеш Фрајт*, с. 10. Београд је у то време и центар ослободилачких покрета Јужних Словена. У њему од 1903. с прекидима до 1912. године излази недељник *Словенски Ју* у којем се пропацирају идеје савеза Јужних Словена.

Салонска концертна кайела Јована Фрајта 1909. Седе: Стеван Маркер, први слева, Јован Фрајт, други слева, Магдалена Фрајт, у средини и Милан Бузин, први здесна. Стоје: Војтех Фрајт, први слева, Франц Мерта, други слева, Карло Мертил, трећи слева и неознати мушкарац – перкусиониста, четврти слева

Salónní koncertní muzika Jovana (Jana) Frajta 1909. Sedící: Stevan Marker, první zleva, Jovan Frajt, druhý zleva, Magdalena Frajt, uprostřed a Milan Buzin, první zprava. Stojící: Vojtěch Frajt, první zleva, Franz Merta, druhý zleva, Karlo Mertl, třetí zleva a neznámý muzikant – perkusionista, čtvrtý zleva.

ћеним оквирима (што је тада било у моди), оцраћеним простором за музику (тј. за мали салонски ансамбл) који се налазио испод балкона, али и сама позиција хоћела у најужем центру прада, све то ућућивало је да је Београд добио „институцију“ налик оној какав је био Кафе Централ у Бечу у којем су се окућали Верфл (Werfel), Алтенберт (Altenberg), Кафка (Kafka), Фројд (Freud) или Ведекинг (Wedekind)¹⁷. Наиме, у европским културним центрима, све популарнија салонска музика се крајем 19. века из приватних салона сели у кафе или кафане, што је било условљено све већом еман-

¹⁷ Мед ић, Х.: Јован и Војтех Фрајт, с. 11.

ципацијом грађанске класе која жели да има своја места за окупљања и разоноду. Тако кафеи постају нови „концертни“ простори, тј. замена за монденски, аристократски салон, до тада главно место културних и уметничких сусрета, али и најразличитијих групација, место где је био „суспендован“ друштвени статус и положај.

Појава означена као „култура кафеа“ присутна у већини великих европских градова, изградњом Хотела Москва није, дакле, мимоишла ни Београд, што је несумњиво био знак његовог пута ка модернизацији и демократизацији, бар када је реч о културном развоју. Баш као и у европским кафеима и у кафеу Хотела Москва могла се читати домаћа и страна штампа, чули су се разни језици, он је убрзо постао састајалиште познатих јавних личности попут Иве Војновића, Станислава Винавера, Станоја Станојевића, Гвида Тартаље, Тина Ујевића, Густава Матоша, Јована Бијелића. У том амбијенту многи критичари и песници писали су своје чланке и стихове, ту су састављани политички програми, ту су склапани послови, оснивана удружења.

Но, свакако особену атмосферу овом амбијенту давала је музика коју су у кафани хотела од 1908. године редовно изводили најпре чланови позоришног оркестра, а од наредне године *Салонска концертна капела Јована Фрајта*. Управо овде, дакле, почиње утицај Јована Фрајта на српску музичку културу. Но у то време тај утицај можемо посматрати само кроз узајамно прожимање амбијента и окружења. Најважнији документ у том смислу јесте програмска књижица Фрајтове салонске капеле, коју је штампао Хотел Москва. Данас су сачувана само два примерка, један, који је осамдесетих година прошлог века кћерка Јована Фрајта заједно са бројним нотним издањима свога оца поклонила Народној библиотеци Србије и други, који се налази у поседу породице пок. Цветане Прокопијевић, унукe Јованове сестре Магдалене Фрајт-Шкарка. Овај драгоцен архивски документ, што је занимљиво, није сачуван у архиви самог Хотела Москва па се у савременим монографијама (издањима) о овој институцији не помињу наступи Фрајтове капеле, ни колико је она допринела стварању препознатљивог имица ове престоничке кафане. И неке друге београдске кафане имале су своје ансамбле. Но Фрајтова капела и по обиму и саставу, али и по професионалном нивоу била је јединствена (кларинетиста Милан Бузин као и контрабасиста Франц Мерта после Великог рата предаваће на Музичкој школи *Станковић*, док ће Војтех Фрајт остварити као виолиниста међународну каријеру и постати концертмајстор Симфонијског оркестра Прашког радија).¹⁸

¹⁸ Вид. М е д и ћ, Христина: *Војтех Фрајт – аутентични прегледник чешке виолинистичке школе*. Музички талас, 2016, бр. 45, с. 19–46.

Програмска књижица Фрајтове салонске капеле била је такође новина и, колико нам је познато, и она представља јединствен документ када је реч о овој врсти извођачке праксе. Будући да је касније као издавач штампана обимне каталоге својих нотних издања, претпостављамо (имајући у виду и начин на који су музичке нумере разврстане) да је идеја за програмску књижицу са 732 нумере, које је Фрајтов ансамбл изводио, потекла од њега самог. Но, од 56 страна књижице, готово половину чине рекламе бројних београдских трговаца, занатлија, издавача попут Геце Кона (чије су се радње махом налазиле у Кнез Михајловој улици или у близини), док се на неколико почетних страница налазио списак са ценама асортимана јела и пића која је нудио ресторан Хотела Москва. Детаљније проучавање садржаја књижице, почевши од музичких нумера (оне су наведене на српском, француском и немачком) до анализе самих оглашивача, тј. њиховог профила и начина оглашавања, открива и слику миљеа кафане Хотела Москва као једног урбаног и модерно конципираног простора који је преносио дух тадашње Европе, али занимљивог и са културног, политичког, економског, социјалног па и маркетиншког аспекта. У том смислу поједини оглашивачи у књижици несумњиво су указали Фрајту да у београдској грађанској средини постоји потреба за набавком разних врста музикалија, од инструмената који више нису само клавири и пијанина, већ су то и гудачи, дувачи, хармоника и гитара. До оснивања Фрајтовог предузећа, све те музикалије продавале су се у радњама (што се види из реклама у књижици) са мешовитом робом заједно са дечјим играчкама, фотоапаратима, кафанским прибором и сл.

Сам назив Фрајтовог ансамбла – салонска концертна капела упућивао је на концепцију његових наступа, дакле, реч је о концертантном свирању које је подразумевало знатан технички ниво. Током свирања Фрајтове капеле нису се, како је записала његова кћерка Лудмила, послуживали храна и пиће. Окосницу програма чиниле су транскрипције комада озбиљне музике, махом из опера и оперета (што је било карактеристично и за европске салонске просторе, као и кафеа), али и из симфонија и концерата Бетовена (Beethoven), Паганинија (Paganini), Чајковског, Сарасатеа (Sarasate) и др. Знатан део програма садржавао је и композиције чешких аутора: Покорног, Бродила, Чижека, Дубека, Свободe, као и српских: Христића, Мокрањца, Андрејевића, Ђорђевића, Крстића, Јоксимовића, али и самог Фрајта.

Ми данас не знамо поуздано како су звучали аранжмани и транскрипције које је изводио Фрајтов ансамбл, јер је током бомбардовања Београда 1941. и 1944. знатан фондус његових издања, па и аранжмана уништен.

Но, у то време се и нису исписивале целе партитуре аранжмана или транскрипција, већ само појединачне деонице, будући да су састави салонских капела и иначе били променљивог карактера, тј. постојало је одређено инструментално језгро које је могло да се проширује и сужава. Судећи по саставу Фрајтовог ансамбла, он је имао избалансиран и пре свега мекан и пун звук, мада такође не знамо да ли су за неке одређене прилике ангажовани још неки инструменталисти.

Ако смо указали да се наступима у Хотелу Москва Јован Фрајт нашао на правом месту у право време, онда смо имали у виду да је управо с тог места и те позиције могао најадекватније да послушкује како је у то време „дисао“ Београд, онај културни, политички, боемски, грађански, елитни (што ће се одразити у његовим издањима). Али треба имати у виду и то да је космополитски дух, који је несумњиво бојио атмосферу и амбијент кафеа овог хотела, био у потпуности у сагласју с космополитизмом који је карактерисао Фрајтову личност. Тако је ова прва значајна делатност Јована Фрајта усмерила и обојила и његово издаваштво које започиње након Првог светског рата.

Избијањем Великог рата све наде Фрајтових у просперитетнију будућност и сигурнију егзистенцију биле су потпуно уздрмане. Ипак, приврженост Београду и Србији, која је код Чеха била веома изражена, надвладала је тренутне бојазни и учврстила њихове намере да свој живот и деловање и даље везују за ову земљу. Из тог разлога се Јованов брат Војтех одмах након завршених студија на Бечком конзерваторијуму (1914) враћа у Београд. Али, након неколико разорних бомбардовања српске престонице током прве године рата, становништво је масовно напуштало град селећи се у унутрашњост, поготово што су током 1915. почеле интернације грађана у логоре. Тако се Јован Фрајт са супругом, четворогодишњим сином Стеваном и братом Војтехом сели у Крушевац. Ту ће браћа Фрајт 3. новембра 1915. одржати хуманитарни концерт.¹⁹ Међутим, Јован је убрзо ухапшен и интерниран у Плзењ на принудни рад у фабрици Шкода, док се Војтех прикључује српској војсци. Са њом ће проћи Албанију, затим ће, оболео од тифуса, боравити на Крфу, а током 1916. и 1917. као солиста Оркестра Краљеве гарде под управом Станислава Биничког наступати у бројним градовима Француске.

Јован Фрајт се из заробљеништва вратио у Београд нарушеног здравља. Фирму *Музикалије Јована Фрајта* оснива 1919. најпре у сарадњи са зетом Николом Балоном, а 15. јануара 1921. регистровао ју је на своје име.

¹⁹ Вид. М е д и ћ , Х.: *Јован и Војтех Фрајт*, с. 13.

Стеван Фрајт – школовање у Београду и Прагу

Период деловања Фрајтове фирме омеђују два светска рата. Настала након Првог (1919) а угашена након Другог (1946), она је била у пуном смислу породична фирма с перспективом да је наследе Јованова деца. То се пре свега односило на сина Стевана (Београд, 1911–1993), па је његово школовање било усмерено управо ка томе.

Са пет година већ је научио да свира клавир а у наредним годинама савладао је још неколико инструмената (виолину, хармонику, гитару и контрабас). То ипак није било чудно јер се у дому Фрајтових често музицирало. О Божићним празницима знало се окупити толико музичара да се од њих могао оформити мали оркестар. То је и разумљиво јер су међу сталним музичарима-посетиоцима били и Фрајтови кумови Карел (виолина) и Власта (клавир) Холуб²⁰, Јозеф Немечек (виолина),²¹ као и Вацлав Ведрал (виолина и клавир),²² затим (некадашњи) чланови Салонске капеле као и многи други чешки музичари који су се и иначе окупљали у Фрајтовој радњи.²³

Стеваново школовање било је разноврсно и очигледно усмерено на стицање знања и вештина који ће га оспособити да преузме очеву радњу. Завршио је шест разреда гимназије. Прва четири похађао је у Другој мушкој гимназији, а пети и шести (1925–1927) у Трећој мушкој гимназији заједно са рођаком Станиславом Шкарком (најстаријим сином очеве сестре Магдалене), будућим рођаком Душаном Тривановићем, те композиторима Војиславом Вучковићем и Станојлом Рајичићем.

²⁰ Карел Холуб био је после Великог рата концерт-мајстор Београдске опере и Београдске филхармоније, а 1924. године наследио је Јована Фрајта на месту капелника Јеврејског музичког клуба *Лири*. Често је наступао као солиста али и са супругом Властом. Године 1937. напустио је Београд и вратио се у Чешку.

²¹ Пре Великог рата свирао је у Позоришном оркестру, а после (све до 1942) наступа као друга виолина у квартету: Владислав Слатин, прва виолина, Хенрик Нађ/Федор Селински, виола и Александар Слатин, виолончело.

²² Поред бројних активности као диригент, композитор те професор Музичке школе *Станковић*, Вацлав Ведрал је подучавао и млађу Јованову кћерку Власту. У ту сврху начинио је аранжман две песме *У Милице дује шрејавице* као и *Јајње моје* које је она морала да препише и научи, како би што боље савладала нотно писмо.

²³ Радња је добила надимак „Код Фрајта“ јер се није долазило само због куповине, било је то место сусрета музичара (и не само њих), место размене информација, а један пијанино служио је да се понешто и одсвира ако се купци нису могли сетити наслова неких композиција. Прва Фрајтова радња налазила се у Дечанској улици бр. 21, затим у Александровој бр. 9–11, па бр. 49, а последња у Ресавској/Франкопановој бр. 5 (слике бр. 2 и 3).

Фрајтџова радња у Дечанској улици бр. 21,
око 1921.

*Frajtova dílna v Dečanské ulici č. 21,
kolem roku 1921*

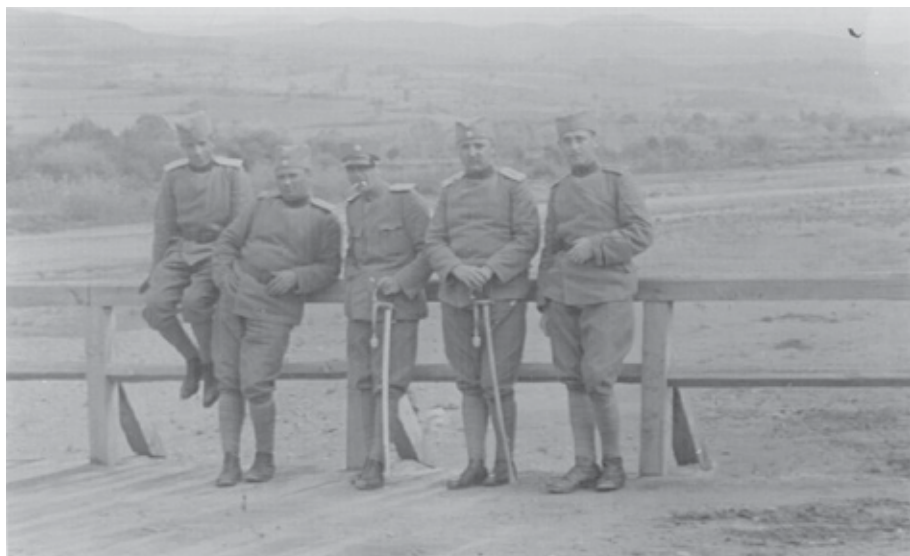

Фрајтџова радња у Ресавској/
Франкојановој улици бр. 5
пре бомбардовања 1944.

*Frajtova dílna v Resavské / Frankopano-
nově ulici č. 5. před bombardováním
1944*

Током 1927/1928. године завршава једногодишњи курс трговачке школе *Commercium* Бране Тодоровића и након тога 1928/1929. се запошљава у извозничкој житарској фирми *Драјуџин Мушкаџировић* у Београду. Студије композиције и дириговања као и оргуља на Прашком конзерваторијуму које је започео 1929. прекида одмах по завршетку треће године како би до одслужења војног рока 1932. провео у очевој радњи као помоћник пословања. Међутим на основу сачуваних писама које је Стеван слао родитељима, један од разлога прекида студија могао је да буде и недостатак финансијских средстава која су му била потребна не само за студије, већ и за свакодневни живот у чешкој престоници. Хиљаду чешких круна које су му месечно слали родитељи покривало је само трошкове становања и делимично храну. Није имао средства да изнајми клавир, а непрестано је био у оскудици да набави потребне уџбенике.²⁴ Није било много од помоћи ни то што је у Прагу живео његов стриц Војтех Фрајт, јер се годину дана пре Стевановог доласка код њега већ настанио рођак Станислав Шкарка који је уписао студије права и соло певања на Прашком универзитету. Друга неповољна околност била је та, што је те године Војтех ступио

²⁴ У писму од 22. септембра 1929. обавештава родитеље да је од једанаест предмета које слуша, успео да набави уџбенике само за три. Композицију и инструментацију му предаје Рудолф Карел (Rudolf Karel), клавир А. Хержман (А. Heřman), дириговање М. Долежил (M. Doležil), генералбас (веровтно контрапункт) и свирање партитура Ервин Шулхоф (Erwin Schulhoff), хармонију Отакар Шин (Otakar Šin), ударалке Отакар Шоурек (Otakar Šourek) и чешку литературу Боуреџки (Bourečky), Архив породице Фрајт.

Стеван Фрајт и друштво овде на војној вежби 1939

Stevan Frajt, druhy zprava na vojenskem cviceni v roce 1939

у брак, а 1930. добио кћерку па су и његови животни трошкови порасли. Осим тога обе Стеванове сестре у том периоду поред основне школе похађају и музичку. Али као да сви ови прилично оптерећујући моменти нису били довољни сами по себи, 12. септембра, док се Стеван налази на одслужењу војног рока, породицу Фрајт погађа велика трагедија. Стеванова најмлађа сестра деветогодишња Власта непажњом лекара умире након хируршке интервенције на душнику. Од јула 1936. Јован Фрајт се налази у санаторијуму на Иришком венцу (због туберкулозе грла). Годину дана након његове смрти (1938) Стеван је позван на војну вежбу. Према сачуваним писмима (3. мај 1940) сазнајемо да је најпре био у Царевом селу (слика изнад текста), а затим до окупације у Ваљеву.²⁵

Живот у немачким логорима

Након априлског бомбардовања 1941. Стеван је заједно са осталим официрима Југословенске краљевске војске депортован (под бројем 5686) најпре у официрски логор у околини Нирнберга (Offlag XIII В, барака бр. 44),

²⁵ Последње сачувано писмо носи датум 31. март 1941, Архив породице Фрајт.

Стеван Фрајт у лојору у Хамелбурју, ситоји шрећи ред њрви слева
 Stevan Frajt v táboře u Hammelburgu. Stojí v třetí řadě jako první zleva.

Полеђина фошографије ујућене сесџри у Беоџрад
 Zadní strana fotografie věnované sestře do Bělehradu

а затим у Оснабрик (Offlag XIII В, барака 104).²⁶ У овим логорима претежно су били официри Југословенске краљевске војске из Србије. Према сачуваним писмима Стеван је у овим логорима био стационаран до марта 1943, а затим је његова група премештена најпре у Хамелбург (Offlag XIII В, барака бр. 6/5, блок IIb), где проводи крај 1943. и 1944. годину.

Након тога следи поново премештање и то у Хамерштајм у логор за „кажњенике“ у источној Померанији. Одатле је уследило дуго и исцрпљујуће пешачење до логора у Санбостелу близу Бремена. Тај пут од 700 км током оштре зиме фебруара и марта 1945. заробљеници су превалили за 34 дана без адекватне обуће и хране са спавањем у свињским шталама или на отвореном. Ослобођење су дочекали у септембру у неком селу у Холандији доласком британских трупа. Ту се срео са својим рођацима Станиславом и Мирославом Шкарком.

* * *

Путовање (депортовање) до логора у Нирнбергу у вагонима за стоку, без воде и хране, уз забрану обављања најосновнијих људских потреба, за заробљене југословенске официре било је исцрпљујуће. Прва година заробљеништва била је најтежа не само због привикавања већ и због чињенице да су Немци заробљенике свесно и плански изгладњивали. Нарочито тешке су биле зиме јер се бараке у којима су логораши обитавали нису загревале. Од силине мраза околно дрвеће је пуцало и ломило се, а прозори барака били су и споља и изнутра залеђени. Лед се хватао и целом површином танких зидова и плафона. Готово анегдотски звучи изјава виолинисте и логораша Лазара Марјановића да су се „током дугих ноћи у њихове кревете увлачили мали мишеви како би се спасавали од хладноће!“²⁷

Да ли због чињенице да је Међународни црвени крст почео да контролише официрске логоре (у њима су били заробљени и официри са високим војним чиновима), или зато што су Немци желели да избегну побуне, њихова стега је постепено попуштала. Већ од 1942. логораши су једанпут месечно могли да примају пакете (при чему су се пошиљаоци морали држати строгих правила), а следовала им је и одређена сума тзв. логорских марака (*renten marke*) са којима су у кантини могли да купују различите потрештине.

У свим офлагерима заробљеници убрзо организују културно-уметнички живот. Официри Југословенске краљевске војске махом су били високо

²⁶ Исте године ухапшени су и одведени у официрски логор у Оснабрику и Стеванови рођаци Станислав и Мирослав Шкарка.

²⁷ Крајачић, Гордана: *Војна музика и музичари*. Београд 2003, с. 231.

образовани, често и са знатним музичким знањем, па су музичке секције биле најактивније. Осим тога „музика је била, можда, и једини лек од сџирашних мисли и сџиреиње од љади, нарочиџо на џочейку и крају заробљенишџива.“²⁸ „Раг на музици значио је џркошење ударима судбине, ломљење учмалосџи, џоџџврда живоџине снаџе људи у џџраџичним околносџима, одржаване духа код друџова, буђење вере у добар исход наше сџивари и кулџурно уздизање оних који раније нису имали џрилике, ни моџућносџи да осеџте леџоџу, величину и значај умеџносџи.“²⁹ Најповољније могућности за културне, а пре свега музичке манифестације, биле су у офлагеру у Оснабрику. Прве музичке приредбе обухватале су претежно хорску музику будући да још нису располагали никаквим нотним материјалом. Инцијативу око организовања свих музичких акција преузео је композитор Предраг Милошевић који је за почетак био принуђен да по сећању реконструише неке композиције Мокрањца и Исидора Бајића, а упоредо је обрађивао и народне мелодије. „У лоџорском хору, владала је необична дисциплина, као да су у џиџињау џрофесионални џевачи. На џробама које су се одржавале уз један хармонијум, довучен из немачке војничке бараке ван лоџора и џрилично очуван, владао је џимеран ред. Од неколико хиљада заробљених официра џробрани су они који су већ неџде у домовини џевали у каквом џевачком друшџџву. За неколико дана формиран је мушки хор од осамдесет чланова. Било их је џо чиновима од најнижеџ до највишеџ (један бриџадни и један дивизиџски џенерал).“³⁰

Како су се створиле могућности за набавку инструмената и нотног материјала почело се са оформљивањем различитих ансамбала, па чак и оркестара (народног, џез, салонског итд). Родољуб Жижић описао је како им је „успело да после дугих преговора добију од Немаца један стари, али још увек добар пијанино, један контрабас и малу батерију ударалџки (добош, бубањ и чинелу).“³¹ Но ускоро су инструменти и ноте почели да стижу у логоре и посредством Међународне хришћанске заједнице младих.

Културни живот у логору у Оснабрику био је разноврстан. Постојала је и позоришна група а приређиване су и сликарске изложбе, одржавана занимљива и корисна предавања. Није се изводила само озбиљна музика.

²⁸ Исто, 236.

²⁹ М и л о ш е в и ћ , Предраг: „Раг на музици у заробљеничким лоџорима. Музика (Београд), 1948, бр. 1, с. 35.

³⁰ Исто.

³¹ „Ту је одџирала изванредно велику улоџу невероватна џодмиџљивосџи немачких џодофицира и војника на служби у лоџору“. К р а ј а ч и ћ , Г.: Војна музика и музичари, с. 233.

Било је група које су неговале кабаретску, џез и популарну музику. Групе као *Вејџаријанци*, *Боем* или *Сахарин-бар*, осмишљавале су тзв. шарене програме. Стеван Фрајт био је члан *Сахарин-бара*, групе која је имала и џез ансамбл и кабаретско позориште. Он је био задужен за аранжирање и инструментацију (прилагођене постојећем саставу музичара у логору) прибављених композиција, у чему је већ имао велико искуство, као и за компоновање музике за логорски џез ансамбл. У једном писму открива да аранжира нека Бетовенова дела, као и клавирски прелид Рахмањинова за гитару. Међутим ускоро је морао да престане са аранжирањем јер је више био закупањен компоновањем за џез ансамбл. То је, како истиче у писму од 18. априла 1944, имало и практичну страну јер су те композиције могле да се изводе без проба, што упућује на то да су извођачи можда били способни и да импровизују. Средином 1943. није више био активан у кабаретској групи *Сахарин-бар*, јер му је то физички било претешко. Томе су узрок могли бити здравствени разлози (пре депортације је имао 102 килограма а вратио се у Србију са 48), али можда пре концепција самих приредби кабаретског позоришта које је, претежно окренуто забављачкој презентацији, све више „клизило“ у кич, а плитки скечеви и наглашавање барске атмосфере преовладали су уместо првобитно хумористичко-критичког приступа исказаног кроз одабрани програм.

Ако су уметничке и музичке активности зближавале логораше без обзира на ниво њихових знања или на верску припадност, вести које су долазиле са ратишта, а пре свега из отаџбине, неминовно су утицале и на размимоилажења, јер су се она дешавала и на самом терену, тј. у ратом захваћеној Краљевини. Осим тога едукативни карактер активности у логорима често је имао и политичку димензију, са очигледном намером да се и овде изврши припрема за будуће уређење земље које није подразумевало монархију.

Док су оба Стеванова рођака Станислав и Мирослав Шкарка у време заробљеништва приступила КПЈ, он је у том смислу остао неодређен, али као велики словенофил и са симпатијама за ослободилачки покрет партизана. У биографијама које је прилагао уз запослења која ће обављати након рата увек је наводио: „У заробљеничком логору сам *припадао јруји најредних заробљеника који су на свој начин йомајали народноослободилачки йокрејџ*“³², што је била уобичајена формулација за оне који нису ушли у партију.

³² Архив породице Фрајт: Ф р а ј т , Стеван: *Биографија 1960*, рукопис.

Нова издавачка концепција Стевана Фрајта

Жеља да по повратку у Београд настави са радом у породичној фирми Стевану Фрајту се није испунила. Покушај да обнови продајни простор и складиште, који су за време окупације неколико пута били бомбардовани, при чему су сви инструменти уништени као и знатан део нотног материјала, није успео, јер је након једне хируршке интервенције током 1945. уследио дуг опоравак. У периоду реконвалесценције схватио је да су се и околности на музичком тржишту промениле и да приватно издаваштво у новој Југославији није имало перспективу. Зато фирму није обновио, већ се запослио у издавачком предузећу *Просвети* (1946–1956).

Издаваштво у којем Стеван Фрајт уз прекиде делује од 1932. до 1956. године показује да је имао јасну визију како да организује посао и продају. То му је омогућило свестрано музичко образовање (свирање неколико инструмената), познавање пет страних језика, али и стручност коју је стекао у трговачко-економским школама. С друге стране он је наследио фирму која је већ имала прилично јасно уобличену концепцију и разгранату мрежу продаје, те је у оквиру ње могао даље да развија своје идеје, а стечено искуство да касније примени и у раду музичког одељења у *Просвети*.³³

Почетком двадесетих и тридесетих година прошлог века поред издавачке куће *Музикалије Јована Фрајта* у Београду делује још неколико фирми које су објављивале и музичка издања. Али она (нарочито када је реч о нотама) најчешће нису била њихова примарна делатност, што је био случај и са књижарима Гецом Коном, Митом Спајићем, Ђ. Т. Стевановићем или са музичким удружењима *Collegium musicum*, *Југословенски певачки савез*, Певачка дружина *Стипанковић*. Музичка кућа *Хармонија*, на пример, првенствено је била опредељена за увоз и продају клавира и плоча иностраних фирми, а тек понекад и нота. Као издавачи искључиво нотних издања деловали су, на пример: *Удружење фријашеља славенске музике* (едиција *Славенска музика*), те фирме *Акорди* и *Музичке новостии* Сергеја Страхова. Међутим, оријентисаност само на озбиљну музику словенске провенијенције, као у случају првог, или само на популарну музику, у случају другог издавача, није могла да покрије потребе музичких конзументата у Београду, када је реч о нотним издањима, а оне су, осим тога, биле усмерене и на многе друге врсте музичке продукције.

³³ Рад у *Просвети* прекинуо је 1956. године због двократног радног времена које му није одговарало јер је у то време становао на периферији Београда.

Музикалије Јована Фрајта била је једина фирма на Балкану чија је делатност обухватала штампање, продају и дистрибуцију свих врста (домаћих и страних) музичких издања (ноте/ партитуре, књиге/уџбеници, часописи, нотне свеске, нотни материјал – партитурни листови), свих врста инструмената као и њихових делова, такође и грамофонских плоча и грамофона, што значи да је обухватала све видове музичке продукције.³⁴

У години када је (27. децембра 1927) Краљевина Југославије усвојила закон о ауторским правима,³⁵ Јован Фрајт је добио њено држављанство. Међутим и пре тога он је „међу првима склопио са страним издавачима споразум да без обзира на непостојање ауторског закона, неће прештампавати њихова дела“.³⁶

Јован Фрајт је од почетка своје издавачке делатности (1919) обједињавао народне песме и игре у тематске целине. Најпре су то били мањи албуми састављени већином од три до шест кола или песама: Н0 18 – *Пет кола* (Србијанка, Арајско кокоњешће, Београђанка, Биљољка и Коло 32. класе), Н0 19 – *Четири кола* (Козачко, Цијанчица, Офцирско, Кејуша), Н0 60 – *Пет песама* (Чини не чини, Кад би ове руже мале, На ње мислим, Какве очи цура има, Моја мила мајини), Н0 419 – *Шест песама* (Кад сам млађан ловац био ја, Фалила се жуља дуња, Узми ми срце моје, Јова Ружу кроз свиралу зове, Све се кунем и њреклињем, Кад ја њебе љубић несем).

У првом сачуваном каталогу за 1924/1925. годину у попису већ налазимо и четири велике збирке, тј. албума: Н0 130 – *Албум 45 српских народних песама за виолину соло* (I свеска) и Н0 222 – *Албум 43 српске народне песме за виолину соло* (II свеска), те Н0 149 – *Албум 40 српских народних игара за виолину соло* (I свеска) и Н0 223 – *Албум 42 српске народне игре за виолину соло* (II свеска). Овome се према каталогу за 1927. годину придружују три свеске за клавир: две збирке народних песама ЕФ 1 (64 песме, I свеска) и ЕФ 27 (63 песме, II свеска) и једна збирка народних игара ЕФ 2 (101 коло). Нису све збирке биле саздане од сасвим новог материјала, неке су у мањем броју садржавале већ објављене песме и игре. Али садржајна целина сваког албума имала је антологијску вредност. Стеван је током тридесетих година објавио још четири нова албума: три за соло виолину

³⁴ Осим тога број појединачних издања, као и оних лиценцираних (иностранних фирми), далеко премашује производњу свих осталих издавача на том пољу.

³⁵ Према том закону, како истиче Лудмила Фрајт: (...) „*примерци који су били њре њоја шћамјани, жиљосани су од сћране њолицјске власћини и моћу се слободно расћродати али се издања не смеју њонављати*“ Архив породице Фрајт: Ф р а ј т , Лудмила: *Трјовина и наклада музикалија у Јујославији*, рукопис без датума.

³⁶ Исто.

– Југословенске народне њесме за соло виолину Н0 636 (38 песама, III свеска), Н0 743 (39 песама, IV свеска) и Н0 789 (38 песама, V свеска) и један за клавир *Албум југословенских народних њесама за клавир дворучно и њевање*, ЕФ 34 (61 песма, III свеска). Такође је поново објавио албуме које је издао његов отац, али сада у називу уместо српски стоји југословенски (од 1939. године). Та Стеванова репринт издања имају исту нумерацију и садржај као и очева. Она, дакле, као и нова издања садрже песме и игре са целог тадашњег југословенског простора, те је назив за ове збирке у потпуности одсликавао њен садржај.

Албум је током 19. и почетком 20. века био посебна издавачка форма намењена салонском, односно кућном музицирању³⁷. После Првог светског рата Фрајтови албуми, као тематски део његових издања *Edition populaire*, нису више имали само ту намену. Производи нових технологија, грамофонска плоча и радио, постали су још једна могућност (мада алтернативна) за кућно окупљање уз слушање музике, али још увек нису били и разлог да се укине пракса приватних „живих“ свирки. Међутим крајем двадесетих и почетком тридесетих у Фрајтову едицију улазе нови садржаји, нова издања – музика коју су Београђани између два рата могли да чују у филмовима (као и са плоча), али и популарне модерне игре из мјузикла, кабаретског позоришта (које стижу из Европе и Америке), који знатно проширују али и мењају садржај његове едиције.

Зашто у контексту ове новонастале музичке ситуације Стеван Фрајт поново објављује обимне албуме, заправо антологије, народних песама и игара, међу њима и оне за соло виолину, мандолину или гитару као и хармонику? Вероватно да су у том облику ове збирке биле привлачне и за ансамбле који су наступали у бројчано променљивом, често смањеном саставу.³⁸ Свакако да су гитара или хармоника, као инструменти који су лако могли да се преносе, биле прикладне и за „увесељавање“ друштва које је одлучило да викенд или празнике проводи у природи уз обавезну песму и свирку.

Та пракса није била само резултат старих породичних (народних) обичаја везаних за одређене празнике (ђурђевдански, односно првомајски уранак),

³⁷ Вид. К о к а н о в и ћ М а р к о в и ћ, Маријана: *Друштвена улога салонске музике у животоу и систему вредности српској њрађанској у 19. веку*, Музиколошки институт САНУ, 2014, Београд.

³⁸ Осим тога кафански и други ансамбли тада нису свирали из партитура. Било је довољно да се имају ноте за само један инструмент – најчешће је то била виолина, клавир или хармоника, па да се остали инструменти у ансамблу прилагођавају (тј. импровизују).

она сада под утицајем идеја соколског покрета,³⁹ у којем су спорт, рекреација и култура били међусобно повезани, постаје веома популарна.

Немамо података да ли је Стеван Фрајт био члан неког од бројних соколских друштава који тада делују у Београду. Но, индикативно је да је 25. априла 1926. године у Другој мушкој гимназији (коју је полазио до 1925. године) гимнастичка сала ове установе уступљена соколском друштву *Београд I*. Међутим, фискултурни простори у соколанима нису служили само за спортску рекреацију већ и за културна дешавања, за разноврсне уметничке приредбе, изложбе, предавања, концерте. Стеванове симпатије за соколски покрет недвосмислено потврђује штампани примерак његовог соколског марша *Соколица*, који је компоновао на сопствене стихове за неки од соколских слетова, што се види из самог текста:

Лудмила Фрајт у средини са хармоником на Авали 1936. године

Ludmila Frajtová uprostřed s harmonikou na Avale v roce 1936

*„Соколице српска мила нека ти се диви свети!
Соколице, шири крила за вишешки српски слети!
Соколице српска дико нека ти је срчан ход,
на борбу је Србин свико славом блистиа Род!
Ти си наша српска нада крв нека ти бујно ври!
Нек ти за Род љубав влада, за Род живи, за Род мри!
Соколице, српска мила нека ти се диви свети!
Соколице, шири крила за вишешки српски слети!“*

³⁹ „Стварање физички спремној, чеснијој и национално свесној појединца који ће имати снаге да одбрани националне интересе и свој културни идентитет. Очување традиције и различитости било је у складу са идејом соколства словенству – словенство човечанству.“ <http://www.muzej-jugoslavije.org/rs/exhibition/ko-je-soko-taj-je-jugosloven/> (последњи приступ 15. новембар 2017)

СОКОЛЦИ
СОКОЛЦИ

Ст. Фрајта

Пример бр. 1 – Прва страна нојној издања марша Соколица Стивана Фрајта

Пříklad č. 1 – První strana notového záznamu pochodu Sokolka Stevana Frajta

Јован Фрајт седе (у средини) иеиши слева са својим ансамблом

Jovan Frajt (sedící uprostřed pátý zleva) se svým orchestrem

Али соколском покрету је очигледно припадао Стеванов отац Јован. То потврђују паролe исписане на панoу испред којег се Јован сликао са својим гудачким оркестром. „Устај, живи! Бори се, не клони! Чистотошa, њошњoвање, скромносћ, ѡрезвеносћ, срчаносћ, ѡжрћивовање, исцрајносћ.“ Фотографија (вид. слику на с. 374) је вероватно начињена у периоду 1925–1930. године током неког слета или на приредби у неком од соколских домова.⁴⁰

Ако се има у виду да је соколски покрет настао у Чешкој, разумљиво је да су га Чеси (и не само они) у Краљевини Југославији без резерве прихватили.

Идеје соколског покрета засноване на јачању националне свести кроз очување и промоцију националне баштине, пре свега словенских народа, биле су блиске концепцији Фрајтове едиције, а она је нашла потврду и у новој културној политици Краљевине Југославије. У том контексту могуће је и схватити промену назива Фрајтових албума у годинама када породичну фирму преузима његов син Стеван. Београдска јавност тих година се упознаје са теренским истраживањима етнокореолога сестара Данице и Љубице Јанковић које су прикупљале и записивале народне игре из различитих крајева Југославије. Збирке записа које објављују током тридесетих година, требало је, како су истицале, да допринесу „ѡдoзанању свесћи o њиховом значају у ѡроцесу изцрадње националне кулћуре и идентћицетћа“.⁴¹ У том смислу оне инсистирају на популаризацији народних игара међу ширим слојевима и већем развоју аматеризма, који би допринео не само „подизању нивоа музичке културе“ већ и општем описмењавању и оних још необразованих слојева народа. Како је то било подударно са (новом) тадашњом културном политиком државе, објављене књиге сестара Јанковић постале су „обавезно градиво“ друштва Соко Краљевине Југославије, а самим тим препоручено је и другим друштвима. Записи народних кола сестара Јанковић били су и основа за репертоар све популарнијих све-словенских балова, а компатибилан томе био је и *Народни сабор друшћива Јуословенска ношња* (основан 1933), јер се она све више користи и на баловима уместо уобичајене гардеробе. „Поред ѡјављивања званица у народним ношњама и сценском дефилеу жена из различитћих јуословенских крајева одевених у гардеробу каракћерисћичну за даћо ѡгручје (вид. слике на с. 376), овакве свечаносћи уцлавном су обухвачћале и ѡредствављање

⁴⁰ У том периоду тј. 1927. године у *Edition populaire* налазимо и соколски марш *Млада Србија* НО 574, *Чика Дачино сцорћско коло* НО 616 Божицара Јоксимовића и соколски марш *Живела Шумадија* НО 710 Вл. Јиндре.

⁴¹ В е с и ћ , Ивана: *Консћруисање српске музичке ѡтрадиције у ѡериоду између два светћска рајћа*. Београд 2018, с. 142.

Лудмила Фрајтџ, њрва слева и друѓарице из њеној разреда: Нада Боїдановић, груїа слева, Смиља ?, њрећа слева, Ерика Фиој, чеїврїїа слева и Славица Халили, њрва здесна, у дворишїу куће Фрајтџових у Кајмакчаланској бр. 41

Ludmila Frajtová, první zleva, a kolegyně z její třídy: Nada Bogdanović, druhá zleva, Smilja?, třetí zleva, Erika Fioj, čtvrtá zleva a Slavica Halili, první zprava ve dvoře domu Frajtových na Kajmakčalanské ulici č. 41.

Милада Шкара, њрва здесна и Вјера Шкарка до ње у чешкој ношњи на балкону њородичне куће (вила Шкарка) у Делиградској бр. 11/13.

Milada Škarová, první zprava a Věra Škárková vedle ní v českém kroji na balkónu divadelního domu (vila Škárků) v Deligradské ulici č. 11/13

инструменталне и вокалне музике засноване на фолклорном наслеђу. Реч је била о уметничким стилизацијама народних мелодија (...), као и о њојуларним народним колима из *градских средина*⁴². Фрајтови албуми народних песама и кола на особен начин такође су представљали такву врсту „градива“.

У том духу су (из истог периода) и две Стеванове композиције за клавир, *Ћамбаско* и *Тамбурашко коло* (Н0 751), али и бројни аранжмани, које најпре објављује као мале албуме (од по две до четири народне песме и кола). На неким се појављује и као записивач и као аранжер народне мелодије. У тим случајевима на издању је наведено по чијем је певању записао стихове и народну мелодију, којој је после додавао клавирску пратњу, што је драгоцен податак о извођачима и интерпретаторима народне музике тог времена. Једанаест песама записао је по певању Љубице Миливојевић: Н0 771 из 1935. године (*Море враћај коња, Да није љубави, Крени, крени*), Н0 788 (*Мујо кује, Ајде ишио ње њекна, Кажу либе Сјано*), Н0 797 из 1937. године (*Да зна зора, Мајла њала њо њолејо*), Н0 801 (*Кад ја њођох на бендбашу, Ајде сјрумке и Румено ми ружа*), затим две по певању Јована Милићевића „Мостарца“ Н0 796 из 1937. године (*Девојчице мала и На друм лејнах*), две по Васили Хаџи Мановићу⁴³ Н0 798 (*Се собрале се сјейале моми њишквешичанке и Цвејта се ѡрефрла како мене риба*) те седам по певању Фулгенција Вуцемиловића⁴⁴ Н0 806 (три далматинске песме – *О ње две јабуке, Срдашице моје, Ђирибири Маре моја*) и Н0/807 (четири далматинске – *Да ми је знајти, Там ѡрико ѡујта, Марјејина Шакејина, Марице дивојко*).

Занимљиво је да се тридесетих година као записивач и аранжер појављује и Стеванова сестра Лудмила Фрајт⁴⁵, која је забележила осам словеначких народних песама и аранжирала их за клавирску хармонику Н0 800 из 1937. године (*Кад нам ѡак морејо, Па јаз, ѡа ѡи, Појд’мо на Шњајерско, Гор чез језеро и Мој очка има коњичка два*) и Н0 808 (*Ал ме бош рада имела, Ми смо ми, Рејименј ѡ цесји ре*). Све ове наведене песме уз још бројне обраде Јована и Стевана Фрајта ушле су у последњу велику збирку ЕФ 34 – *Трећи албум јујословенских народних ѡсама за ѡласовир дворучно и ѡевање*, објављену 1938. године. Дакле збирка садржи обраде (укупно 61) народних песама из Македоније, Далмације, Србије, Словеније и Босне.

⁴² Исто: с. 154.

⁴³ Васил Хаџи Мановић (1906–1969) дипломирао је и магистрирао етномузикологију. Сакупио је и објавио неколико збирки македонских народних песама.

⁴⁴ На омоту издања осим слике певача наведено је и да је Вуцемиловић био радио певач.

⁴⁵ Ове записе Лудмила је вероватно начинила за време честих боравака у Словенији због слабог здравља.

До те године (1938)⁴⁶ у односу на претходни сачуван каталог из 1927. целокупна едиција *Музикалије Јована Фрајта* увећана је за око четиристо издања која указују на проширену (не само бројчано) и донекле промењену концепцију њеног репертоара. Промена се одвијала у више праваца: приметно је повећање броја композиција популарне музике (модерни плесови, филмска музика, шлагери, џез), разноврснији избор објављене едукативне литературе, затим знатан број композиција српских аутора (као и оних који тада делују и стварају у нашој средини), а као новина и дела писана за веће ансамбле (салонски и дувачки оркестар, хорови).

Рађање популарне музике у Србији

Модерне игре и популарне песме биле су присутне и у првим издањима *Edition populaire*, што је био резултат репертоара који је Јован Фрајт изводио са оркестром Јеврејског музичког клуба *Лири*, на чијем челу је био почетком двадесетих година. Но, у трећој деценији прошлог века популарна музика и на европској и америчкој сцени доживљава промене и процват. Нова струјања долазе из филмске индустрије, а експанзија кабарета и мјузиколова полако истискује жанр оперете. Под утицајем џеза као новог стила популарна музика поприма потпуно нову физиономију.

Џез музика стигла је у Европу посредством војних оркестара који су испраћали америчке војнике током Првог светског рата.⁴⁷ Већ 1922. и 1923. године у *Полицици* се појављују рекламе за игранке у београдским хотелима (*Палас* и *Ексцелзиор*) у којима свирају, како је истакнуто, „џаз“ и џез ансамбли. Тих година у Београду делује и приличан број школа за модерне игре у којима ангажовани музичари осим популарних плесова (фокстрот, чарлстон, слоуфокс, ванстеп) све чешће изводе и џез. У радњи Јована Фрајта у то време могле су да се набаве плоче америчке џез музике у издањима познатих фирми *Vox* и *His masters Voice* које он већ оглашава у свом каталогу за 1926. годину.⁴⁸ У првим издањима (1920–1930) *Edition*

⁴⁶ Те године умире Јован Фрајт, а Лудмила уписује Музичку академију.

⁴⁷ Уласком Америке у рат 1917. године њихови војни бендови нису служили само за испраћај војника на европско тле или као морална подршка. Постојао је, наиме, и пројекат за ширење америчке културе у Европи. Тако је тзв. 369. пешадијски бенд, предвођен џезистом Џејмсом Ризом Јуропом (James Rees Europe), те године стигао у Француску и ту се задржао и после рата. Њега су убрзо следили и други амерички састави. Вид. Соок, Susan C.: *Flitering with the vernacular America in Europe, 1900–1945*. У: Соок, Nicolas – Попле, Anthony (eds.): *The Cambridge History of Twentieth Century Music*. Cambridge University Press 2004, с. 168.

⁴⁸ Били су то снимци водећих америчких џезиста Луја Армстронга (Louis Armstrong), Каунта Бејзија (Count Basie) и Оливера Кинга (Oliver King).

populaire већ се налазе и композиције Џорџа Гершвина (George, Gershwin, 1898–1937) – *Svane* (Н0/ЕФ 88) и *Somebody loves me* (Н0/ЕФ 349), али и бројне композиције са ознаком блуз. Нумере из филма *Пасџир Косџија* најављеног као џез комедија, који 1934. у Београду постиже велику популарност, наћи ће се у издањима *Музичке новосџи* Сергеја Страхова. Посредством филмова, дискографских и нотних издања популарних модерних игара, џез све више преплављује музичку сцену Београда. Међутим, према речима Сузан Кук (Susan Cook), „иосле Првој свејској раџи сва америчка џојуларна музика веђином је иденџификована као џез“.⁴⁹

Када је 26. фебруара 1917. *Original dixiland jazz band* објавио (у продукцији *Victor Talking Machine*) своју прву плочу *Livery Stable Blues*, реч џез је, већ самим присуством у називу овог ансамбла, на неки начин била озваничена за музику коју су такви састави снимали и изводили.

Истражујући настанак џеза у Србији, веђина српских аутора везала га је за прву појаву саксофона у Београду (инструмента карактеристичног за саставе ансамбла који су средином прошлог века наступали у Чикагу), лоцирајући га због тога у 1927. годину.⁵⁰ Овај датум демантује Фрајтов каталог из 1926. године. У њему се већ рекламирају саксофони (алт и тенор) марке Зелмер (Selmer) и Пан америкен (Pan american) који су могли да се купе у његовој радњи (тада у Александровој улици бр. 9–11). У попису композиција овог каталога налазимо и шими Хермана Леополдија (Hermann Leopoldi, 1888–1959) *Каг џез бенд свира* (Н0 270) из 1922, дакле, свега четири године након његовог настанка. Следеће, 1927. године у Београду је оформљен први џез ансамбл *Сџугенџски Муки џез* (*Studentski Micky Jazz*) који у свом саставу има и саксофон. Ускоро се (1929) у Београду оснива и други џез ансамбл *Академски Џоли бојс* (*Akademski Jolly Boys*) који убрзо постаје најпопуларнији оркестар „лакких лудих нота“.⁵¹ Њему ће Јован

⁴⁹ Cook, S. C.: *Flitering with the vernacular America in Europe*. с. 152–185. И само порекло речи џез изазивало је опречна тумачења, а ниједно од њих ни до данас није прихваћено као релевантно. Неки су сматрали да је француског порекла (jaser=брбљање) и да је настала као асоцијација на жамор у њорлеанским баровима или на карактеристичну свирку (брбљање) музичара који су у њима наступали, а антрополог Борнеман (Bornewann) сматрао је да реч jazz потиче из западноафричког дијалекта и да има сексуалну конотацију. Алузију на „вулгарно/еротско“ порекло речи пласирали су почетком 20. века и амерички спортски новинари. Они су сматрали да реч џез проистиче из израза *jism, jizz, jassing* који су означавали специфичну врсту „спорта“ у њорлеанским борделима (гзв. *sporting house*).

⁵⁰ Војислав Бубиша Симић сматра да је први саксофон у Србију донео Милан Павловић 1927. године. Вид. Симић, Војислав Бубиша: *Sentimentalno putovanje*. Београд 2010, с. 115.

⁵¹ Влам, Мило: *Jazz u Srbiji 1927–1944*, Београд 2010, с. 19.

Фрајт посветити композицију *Мона вана* (*Mona vana*) и објавити је са истакнутом посветом (*Akademskom jazz orkestru Jolly-Boys*) на насловној страни овог издања (Н0 708) у *Edition populaire*.

Чланови оба прва два цез ансамбла у Београду били су музичари јеврејског порекла. То је био чест случај и у Европи. Но, за разлику од Америке, цез у Европи су (тих година) најпре прихватили образовани музичари. Први европски аутори цез музике били су махом академски грађани, најчешће са дипломама композиције или клавира, али и са великим извођачким искуством наступања у кабареима, клубовима, позориштима и сл.

И београдски композитор јеврејског порекла Ладислав Грински (1904–1941), чији је фокстрот *Jamelle* око 1931. објављен у *Edition populaire* (Н0 666), током студија композиције у класи Јосипа Славенског издржавао се свирањем у ансамблима хотела *Палас* и *Ексцелзиор*, као и у цез оркестру Рафаела Блама. Под утицајем цеза настала је и његова *Славенска райсодија бр. 3* за клавир и саксофон. Сарађивао је и са *Академским Цоли бојс* бендом, с којим је као и с Академским музичким друштвом Краљевине Југославије 1933. био на заједничкој турнеји у Француској, Шпанији, Енглеској и Белгији.⁵²

Поред све веће популарности цез је у Београду имао и својих противника. У београдским академским круговима тридесетих година водила се оштра полемика око тога да ли је цез реакционарна појава, штетна за развој српске музичке културе, пре свега за младе, те би га можда требало забранити.⁵³

„Реакцију једној дела академских музичара није изазвала само сама цез музика (ије свеіа њени йонекад ’фрнејшични риймови’, рески звукови саксофона и ударалки) коју су беоірадски цез ансамбли изводили, нису ни нојна издања која су моіла да се набаве у радњама Фрајіша и Сйрахова. Оно шііо је било йровокајшивно (имајући на уму време и климу међурајноі Беоірада), били су шексјови и шемајшика самих йесама/ііара, који су нам достіујни из шііаміаних издања, а који су изазивали ошйор и кријшкку конзервајшивне академске јавностіи.“⁵⁴ Провокативан је у ствари био контекст (атмосфера

⁵² О његовој музици вид. А ц и ћ , Драшко: *О музици Ладислава Гринској*. Музички талас, 2016, бр. 45, с. 2–18.

⁵³ То се догађало и у Америци.

⁵⁴ М е д и ћ , Х.: *Лаке луде ноше*. Музика београдских кафана, салона и клубов. Четврта свеска. Београд 2017, с. XV. Главни противници цез музике били су композитори Миховил Логар, Петар Коњовић, Војислав Вучковић и критичар Богдан Поповић. Међутим, независно од текстова протканих ласцивним изразима, Војислав Вучковић је цез сматрао „укалупљеном музиком“ због склоности ка имитацији и специфичној употреби понављања која у погледу ритма, хармоније и мелодије не указује на могућ-

дима, алкохола и голотиње) у којем је била смештена реч џез: „у кабареу је *џујо* уставиан живој и алкохол икакље из *џроливене* чаши, *џаве* се *џишу* у диму алкохола, очи се коче у линије *џела*; флаша из руке иде без одмора кад џез бенд свира“.⁵⁵ Томе су допринеле и алузије на карактер џез музике: „*џош* мукло звони дванаестии час у уху *џира* *џаклени* бал, *хлади* ме ледом зелени вал. Дубоко *нејде* *џишии* ноћни џез“,⁵⁶ или „занесу се мисли кад свира наш мили саксофон, кад џез бенд свира својом варошком дивљом снајом у срце дира, све у синкоје *лујају*“,⁵⁷ или „кад џез бенд звечи а вино мозјом *јечи*, не видим *нејо* њу, *јола* са *две* банане оденуџа“.⁵⁸

Током треће и четврте деценије прошлог века Београђани су џез упознали претежно преко филмова који су и звуком и сликом откривали један другачији и примамљивији свет насупрот још увек свежим сликама разарања земље. „Жеља за превазилажењем ратних траума и недаћа изазваних материјалним и људским губицима међу југословенским грађанима допринела је појачаном интересовању за садржаје и активности забавног карактера као једном виду психолошке компензације, али уједно и бега и дистракције од суморне прошлости и садашњости.“⁵⁹ Те садржаје Београђани су проналазили у посетама биоскопу, џез клубовима, кабаретским и варијететским представама које су их више привлачиле и релаксирале него позоришне.

Наслови разних фокстрота, чарлстона, песама, ванстепа и блуза у Фрајтовим издањима у време када их уређује Стеван, откривају да су аутори били инспирисани егзотичним, далеким дестинацијама Јужне и Северне Америке (Хаваји, Чикаго, Флорида, Рио де Женерио, Монтевидео, Хавана, Хонолулу), источњачким амбијентима (Шангај, Сингапур, Арабија, Индија, Кина), или европским градовима у којима је био развијен кабаретски и ноћни живот – Беч, Париз, Москва. Стихови и наслови песама и плесова одишу једним новим урбаним говором, који прихвата жаргон (и сленг)

ност неког даљег, будућег развоја. Вид. В е с и ћ , И.: *Конструисање српске музичке џтрадиције*, с. 269.

⁵⁵ Фрагменти стихова из композиција/песама објављених у четвртој свесци *Кад џез бенд свира, модерне џре и џесме из Фрајџове заоставишине*, Београд (Clio) 2017, с. 60–63 и 94–97.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ В е с и ћ , Ивана: *Музичко издаваштво између два светска рајта као извор за џроучавање експанзије џојуларне музике у Јујославији: џимери издавачких кућа Јована Фрајџа и Серјеја Сџрахова*. Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 2014, бр. 51, с. 66.

карактеристичан за рани амерички џез. Изрази као *карамба*, *чили бом-бом*, *дидл-дадл*, *хиби џибиз*, *хуџа-хуџа*, *дири-дири*⁶⁰, појављују се (у страном тексту као и српском преводу) како би се нагласила специфичност одређеног ритма и атмосфере музике, заокружио крај мелодијске фразе, или њиховом употребом имитирао звук одређеног инструмента. И сама тематика стихова открива једну нову урбану свакодневицу: згодне службенице за банкарским шалтерима, врева на београдским улицама због мноштва аутомобила, аутобуса и трамваја, бриге због неплаћених рачуна и скупе одеће, наглашени мушко-женски односи. По први пут у текстовима се појављује и име Београда (*Држ десно*, *Гарда иде*, *Тамо амо њо Београду*, *Београђанка*), оживљавају се неки његови делови (*На шрамвају ноћу у Тойчигер*, *У левом ћошку код Пеливана*, *Ноћи на Калемејдану*). И насловнице Фрајтових издања инспиришу се новом грађанском модом младих: хаљине и фризура *ала чарлсџон*, *шими* ципеле, *фракови*, *лептир* машине.

Мултикултуралност афроамеричког раног џеза преласком у Европу још је више наглашена. Она се у Фрајтовој едицији двадесетих и тридесетих година огледа у избору композитора, текстописаца, али и у вишејезичности објављених стихова који су понекад остављени у оригиналу⁶¹ јер су песме посредством филмова или плоча већ постале популарне са изворним текстом, али и зато да се сачува атмосфера и ритам оригиналне мелодије.

Аутори популарне музике објављене у Фрајтовој едицији у периоду од 1920–1940. били су већином најпознатија имена у том домену у Европи и Америци. Јован је још током првих година рада своје фирме успоставио чврсту везу са европским и америчким издавачима па су издања у Србију стизала у релативно кратком року.⁶²

⁶⁰ У извођачкој пракси тадашње џез музике ови тзв. „бесмислени слогови и речи“ током извођења импровизацијски су се понављали. Будући да је тај начин извођења назван „scat chorusses“, претпостављамо да је ознака „Chorusses“ у неким Фрајтовим издањима подразумевала и ову праксу. Сматра се да је Луј Армстронг први употребио тзв. бесмислене слогове и то приликом извођења Педијеве композиције *Хибис џибиз*. Њу је 1925. објавио и Јован Фрајт у својој *Edition populaire* као НО, 591.

⁶¹ Сусрећемо енглеске, немачке, италијанске и шпанске стихове. Но поред вишејезичности, мултикултуралност се огледала и у чисто музичком смислу. На пример Доналдсонов чарлстон *Yes Sir that's my Baby* типичан је пример ране џез музике са карактеристичним сленг језиком, ФишEROVA *Соња* евоцира ритам руског казачока, а у композицијама Ратка Лазића и Мирка Марковића евидентан је утицај својеврсне „хавајске милозвучности“. Посебан случај су српске староградске песме *Тамо галеко* и *Креће се лађа француска* које је Јован Фрајт на самом почетку деловања своје фирме објавио и са преводом текста на чешки и словачки.

⁶² Ту праксу наставио је и Стеван.

А нека од њих представљала су хитове у правом смислу те речи. Почетком двадесетих година прошлог века у *Edition populaire* већ се објављују шлагери компоновани само неку годину раније: блуз *Kitten on the Key* (Н0 266) америчког џез пијанисте и композитора Едварда „Зез“ Конфрија (Edward „Zez“ Confrey, 1895–1971) компонован и снимљен 1921. у извођењу самог аутора убрзо је постао светски хит, а 1924. објављен је у Фрајтовој едицији. Песму и чарлстон *Дајана* (Dinah, Н0 544), амерички композитор и пијаниста Хари Акст (Harry Akst, 1894–1963), познат и као аутор музике за филм *Коцкар са Мисисипија*, компоновао је 1925. и снимио 1926. године и већ следеће се налази у Фрајтовој едицији, као и фокстрот и песма *Кинески језик* (Н0 548) Џозефа Нусбаума (Joseph Nussbaum, 1903–1968), аутора музике за филмове *Прохујало са вихором* и *Ребека*.

Током тридесетих година у време када фирму самостално води Стеван Фрајт амерички аутори филмске музике све су присутнији у издањима *Edition populaire*, као и знатан део европских композитора кабаретске музике, нарочито оних јеврејског порекла, који, међутим, након појаве националсоцијализма у великом броју (често с промењеним презименом) емигрирају у Америку. То је био случај и са породицом Леополди (презиме Hersch–Kohn променили су 1921. године) аустријских Јевреја чија су два члана – браћа Херман и Фердинанд заједно са Фрицом Визенталом (Fritz Wiesenthal) и Фрицом Гринбаумом (Fritz Grinbaum, 1880–1941), такође јеврејског порекла, од 1922. до 1925. године у Бечу водила кабаре *Леополди–Визентал*. Поред овог композитори и текстописци још два популарна бечка кабареа, *Die Hoelle* и *Simplicissimus*,⁶³ присутни су у бројним издањима које објављује Фрајтова едиција. Фриц Гринбаум био је члан сва три наведена кабареа, као текстописац и глумцац-конферансије (тзв. „мајстор церемонија“), што му је омогућило сарадњу са водећим европским кабаретским композиторима. У време његовог ангажмана у кабареу *Die Hoelle* (1906–1914) упознаје композитора Леа Фала (Leo Fall, 1882–1925), који на његов либрето компонује оперету *Доларска њринцеца*. Она је током

⁶³ Кабаре *Die Hoelle* налазио се у сутерену *Teatra an der Wien*. У почетку је неговао традицију француских кабареа. Радио је током два периода од 1906. до 1916. и од 1919. до 1928. Од композитора ту су још били активни Франц Лехар (Franz Lehar), Едмунд Ајзлер (Edmund Eysler), Јозеф Урбан (Joseph Urban) и др. За плесне нумере одговорна је била Грете Визентал (Grethe Wiesenthal). У овом кабареу наступала је и Исидора Данкан (Isidora Duncan). Hölle(Kabarett) – Wikipedia – <https://de.wikipedia.org>. Последњи приступ 5. 6. 2021. Кабаре *Simplicissimus* добио је назив по истоименом сатиричном магазину, а са радом је почео 1912. и уз прекиде радио је све до 1950. године. „Simplicissimus“ – „Simp“ – Osterreichisches Kabarettarchiv <https://www.kabarett.archiv>. Последњи приступ 5. 6. 2021.

1910. године чак тринаест пута изведена у Опери на Булевару у Београду.⁶⁴ Гринбаум је написао (1912) и либрето за оперету Емериха Калмана (Emmerich Kalman, 1882–1953) *Циркуска њринцеца* из које је шест нумера (Н0 408, 413, 430, 448, 578, 579) објављено (1927) у Фрајтовој едицији. У кабареу *Die Hoelle* и *Simplicissimus* са Гринбаумом су сарађивали и Чех Ралф Бенацки (Ralph Benatzky, 1884–1957) и Аустријанац Роберт Штолц (Robert Stolz, 1880–1975), два композитора која су у поменутој едицији тридесетих година међу најзаступљенијим.⁶⁵ Оштро критикујући бечко (и европско) друштво тог времена, Гринбаум је на кабаретску сцену (око 1922) увео нову форму извођења – дијалошку конфронтацију двоје глумаца (два опречна карактера). Таква врста дијалога често прожета сатиром и хумором пружала је осим тога и бољу могућност да се критикују актуелна политичка збивања, а нарочито нарастајући антисемитизам. Али независно од критичког односа према нацирежиму, Гринбаумово јеврејско порекло, те (и сама) чињеница да је био ангажован у кабареу где се изводила и џез музика, били су довољан разлог да буде ухапшен (1938) и спроведен у логор Дахау, где је 14. јануара умро (наводно од туберкулозе). Није он био једини од аутора чија су се дела нашла у Фрајтовој едицији а који су страдали у концлогору. Херман Леополди⁶⁶ ухапшен 1938. и одведен најпре у Дахау а затим у Бухенвалд, био је међу реткима кога је породица (која је у то време већ емигрирала у Америку) уз велику новчану надокнаду успела да избави. Међутим, његов старији брат Фердинанд Леополди (Ferdinand Leopoldi 1886–1944), такође кабаретски уметник, који је остао у Бечу, убијен је 1944. године. Рихард Фал (Richard Fall, 1882–1945), млађи брат Леов, заступљен у Фрајтовој едицији са шест композиција,⁶⁷ убијен је у Аушвицу

⁶⁴ Одломке из ове као и друге две оперете *Леја Ризетиа* и *Распушићеница* истог аутора током 1909/1914. године у Хотелу Москва изводи Јован Фрајт са својом салонском капелом.

⁶⁵ Бенацки са композицијама: *Мало вајре мало жара*, песма и танго (Н0 517), *Adieu Mimi* (Н0 539), *Знаш ли ирешно инездо* (Н0 546), *Ти, ах ти* (Н0 606), *За ову ноћ* (Н0 614), *Доћи ће њај дан*, бостонски валцер (Н0 148), а Штолц са: *Хало! Како си леја*, ванстеп (Н0 31), *Салома*, фокстрот (Н0 42), *Хајд у њарк Сансуци*, фокс и блуз (Н0 456), *Воља у њвоме валу слушај њихи зуј*, бостонски валцер (Н0 479), *Ти кажи мени њи*, песма и блуз (Н0 594), *Шња ради у кабинџ моја Малвина*, фокстрот (Н0 605), *Турандојџ*, фокс и блуз (Н0 612), *Срце ми ноћас дај*, слоу фокс и песма из филма *Љубџмац жена* (Н0 769), *Све жене волим ја*, фокстрот из филма *Љубџмац жена* (Н0 770).

⁶⁶ У Фрајтовој едицији објављено је пет композиција овог аутора: *Каџ џез бенџ свџра*, шџми (Н0 270), *Ја се њешиџ: добро је и још ће боље биџи*, песма и фокс (Н0 535), *Свака џосџођа*, свака лејџојка, фокс и песма (Н0 276), *Розџка*, фокстрот (Н0 214), *Леја Анџриена* и *њена анџена*, фокс (Н0 367).

⁶⁷ О *Katharina*, ванстеп (Н0 205), *Шња радиш с коленима драџи Јово*, пасодобл (Н0 329), *Моја њеџка њвоја њеџка*, фокс и песма (Н0 397), *Где је њвоја коса Ауџсџе*, фокстрот и песма.

(1945), а Чех Карел Хашлер (Karel Hašler, 1879–1941), заступљен са четири композиције,⁶⁸ у Маутхаузену (1941). Овој листи можемо додати и нашег Ладислава Гринског који је 1941. обешен у логору на Бањици.⁶⁹ Овакве ликвидације најчешће су биле праћене и уништавањем⁷⁰ или пљачком имовине, па су нека нотна издања била сачувана захваљујући томе што су већ била објављена и изван домаћаја нациста. У том смислу је допринос и Фрајтове едиције.

Међутим, на издањима *Edition populaire* из тридесетих година, нажалост, није назначено да ли су неке од објављених композиција биле писане за кабаре (чак ни оних аутора за које се знало да су наступали и били извођени у поменутиим кабареима). То, међутим није случај када је реч о филмској музици. Једино је на насловној страни фокстрота Ладислава Гринског истакнуто да се ова композиција налази на репертоару оркестра који је свирао у хотелу *Ексцелзиор*.

Шта дакле можемо ишчитати из Фрајтових издања када је реч о новим жанровима, новим облицима забаве, местима где се стварала и изводила нова европска популарна музика? Тематика стихова недвосмислено открива (било у оригиналу, било у преводу) утицај кабареа, односно мјузикхола. И дијалогски облик, управо онај који је промовисао Гринбаум, очигледан је у неким песмама (*Ох, Кајшарина, Ја себе шешим, Збојом Мими*) и у том смислу се понекад кроз текстове провлаче исти ликови (Моша Кон, Август, Бланке).

Ипак, најупечатљивија новина огледала се у структури и техничким средствима које користе композитори објављених песама и игара. Карактеристична је употреба синкопирања, затим густих (већином дисонантних) акордских склопова који су, окружени паузама, често постављени на ненаглашену добу, нарочито у композицијама за клавир (што је очигледан

⁶⁸ Од преко триста Хашлерових кабаретских и патриотских композиција Фрајт је објавио: *Кад ме моја цура неће волеши*, песма и шими (Н0 267), *Ја имам кући грамофон*, шими и песма (Н0 348), *Скићница*, песма и ванстеп (Н0 449), *Андуличка*, песма и ванстеп (Н0 450). Хашлер је као певач и композитор деловао (1915–1923) у познатом прашком кабареу *Луцерна*. Занимљиво је да је 1902. године био члан Словенског позоришта у Љубљани.

⁶⁹ И већина чланова наша прва два цез ансамбла јеврејског порекла страдала је у конц-логорима.

⁷⁰ Током 1938. ноте двојице аустријских композитора јеврејског порекла Теодора Вотлица (Theodor Wottlitz) и Леа Фала су спаљиване и забрањене иако они тада више нису били живи. У Фрајтовој едицији објављене су две Вотлицове композиције: *Матту*, блуз (Н0 558) и *Santa Lucia*, фокстрот (Н0 511), а од Фала *Јосиф, ах Јосиф*, фокс из оперете *Мадам Помпагур* (Н0 138).

Shimmy-Tempo.

Fajivoo.

Пример бр. 2 – Шими: 4. страна Фрајтјовој издања композиције Збогом Мими Ралфа Бенацкој

Shimi 4. strana Frajtova vydání skladby Sbohem Mimmi Ralpa Benatzkyho

утицај цеза). У издањима модерних игара *Edition populaire* веома често срећемо комбинацију песма-игра, мада она није увек строго разграничена у самој композицији. Понекад постоји оштар рез између певаног и оног непеваног чисто инструменталног дела, који углавном носи назив неких од тада модерних игара. Ово упућује и на кабаретску праксу. Наиме, плесне нумере, као засебне целине⁷¹ биле су обавезни део кабаретског репертоара (подразумевале су једног или више плесача), понекад су биле и у облику пантомиме, а крајем тридесетих прерастају у тзв. плесне ревије.

У таквим случајевима мелодијске линије су понајчешће изостављене. У том смислу занимљив је шими Збојом Мими (Н0 539) чешког аутора Ралфа Бенацког (Пример бр. 2). Ова композиција једна је од четири нумере из истоимене оперете (*Adieu Mimi* из 1926) овог композитора, која је већ почетком тридесетих година изведена на сцени Београдске опере.⁷² Али то више није она „класична“ бечка оперета. Утицаји других жанрова створили су неку врсту хибрида кабаретске и мјузикхолске представе, што је и означило крај оперете као аутохтоног сценског жанра.

Европска и америчка популарна, као и цез музика, судећи по Фрајтовим издањима, донела је на београдску музичку сцену и нов инструментаријум. Српски аутори га веома брзо прихватају. Бенцо, саксофон, вибрафон, разне врсте гитара (поред тзв. акустичке и хавајска, укулеле) појављују се не само у саставима цез ансамбала већ и у самим композицијама.

Седма страна из Фрајтјовој каталога за 1940. годину са пописом чешких шлагера

Sedmá strana z Frajtova katalogu pro rok 1940 s popisem českých šlagraů

⁷¹ Посетиоци кабарета нису плесали уз музику која се изводила.

⁷² Осим ове оперете у Београду је у дворани Луксор изведена и *Моја сестра* и ја овог аутора.

Стеван Фрајт имао је намеру да своју едицију прошири и издањима за веће цез саставе, што потврђује и реклама у каталогу за 1938/1939. годину: „Увек имамо на стоваришту најновије енглеске, немачке, француске и чешке шлагере за цез оркестар“. У каталогу за 1940. дат је попис свих наслова композиција за оркестар „најуспелијих чешких шлагера“ (вид. слику на с. 387), укупно осамнаест – валцери, танга, фокстроти итд, без навођења имена аутора. Међутим ова издања су у бомбардовању 1941. и 1944. уништена.

Остали домени издаваштва фирме Музикалије Јована Фрајта

Поред новог инструментаријума иницираног развојем популарне и цез музике тридесетих година прошлог века, Стеван Фрајт шири и повећава и асортиман тзв. класичних инструмената. Тако, значајну новину представља серија клавира и пијанина прашких, бечких и берлинских фирми: *Petrol* (Храдец Кралове), *Stingl original* и *Nemetschke* (Беч), *Pallik* и *Stiasny* (Беч), те *Neugebauer* (Берлин),⁷³ а међу гудачима појављују се и виолине са етикетом старих мајстора.

Овакво проширење увек је пратила и едукативна литература као и нотна издања најпознатијих европских фирми (*Peters, Litolf, Schott, Universal, Breitkopf, Benjamin, Lyra, Boswort, Ricordi, Elite, Hudební Matice Umělecké Besedy*).⁷⁴ Неке од едиција инструменталних школа представљају прве примерке у тој области код нас. То су пре свега виолинске школе чешких аутора: Војтех (Vojtěch) и Јана (Jan) Хжималија (Hřimalý), Франтишека Онджичека (František Ondříček) и Отакара Шевчика (Otakar Ševčík).⁷⁵

Породица Хжимали била је из Плзења, као и Фрајтови, а шест њених чланова били су виолинисти, дипломци Прашког конзерваторијума. Највероватније да су се обе породице познавале. Два члана породице Хжимали – браћа Војтех и Јан објавили су виолинске школе. Војтех (1842–1908) је издао приручник *Tonální a rytmická studia pro houslisty*, а Јан (1844–1915) објављује 1895. *Tonleitnerstudien und Übungen in Doppellgriffen für die Violine*.

⁷³ Из наведене колекције након бомбардовања Фрајтове радње у Ресавској 5 године 1941. сачуван је само концертни клавир који је до 1984. био у поседу Стевана Фрајта. Те године Стеван је Мирку и Бранки Лаловић заједно са кућом у Мите Ракића 13 продао и клавир. Такође један од пијанина на којем је утиснуто и име Јована Фрајта (што је он практиковао приликом продаје) налази се у поседу београдског глумца Дејана Луткића.

⁷⁴ Ова лиценцирана издања обично су имала печат *Музикалије Фрајт* или само ознаку Јован Фрајт.

⁷⁵ Међу њима су и прва школа за клавирску хармонику Албина Факина, као и за гитару Јаша Томић/Стеван Фрајт из 1933. године.

Франтишек Онджичек (1857–1922) такође потиче из музичке породице чијих су пет чланова били виолинисти. Након завршених студија у мајсторској класи Антоњина Беневица (Antonin Bennevitz, 1833–1926) на Прашком конзерваторијуму, он неколико пута наступа у Београду (1890, 1891, 1895, 1898, 1901. и 1904), а затим се запошљава на Бечком конзерваторијуму. У време када код њега у Беч на студије долази Јованов млађи брат Војтех (1911–1914) Онджичек је већ имао пет објављених издања различитих виолинских школа (*Школа виолине, Књига о свирању на виолини, Нова метода свирања виолине, Елементарна школа, Средња школа*, 1909–1912). Хримали–Ондричек школа *Скале и њрозвуци за виолину* (НО 143) коју објављује Јован Фрајт 1924/1925. године вероватно је била комбинација Онджичекових и издања браће Хжимали. До 1919. године, када у његову мајсторску класу на Прашком конзерваторијуму долази Војтех Фрајт, Онджичек је својим наступима у европским градовима, Турској и Америци већ стекао репутацију једног од водећих светских виртуоза. Својим концертним наступима паралелно са интензивном педагошком делатношћу (са бројним ученицима из целог света) чешки виолинисти упознали су свет са чешком виолинистичком школом која је због својих специфичности и новина у првим деценијама 20. века умањила утицајност немачке и белгијске (школе) и постала једна од водећих. Томе је допринео и Отакар Шевчик (Otakar Ševčík, 1852–1934). У том периоду у Београду гостују многи његови ученици, тада већ виртуози светског ранга: Јан Кубелик (Jan Kubelík), Јарослав Коцијан (Jaroslav Kocian), Ваша Пшихода (Váša Příhoda), Златко Балоковић, као и браћа Онджичек – Емануел и Франтишек.⁷⁶

Но млади талентовани виолинисти са наших простора, ако су желели да се усавршавају код чешких педагога, од 1903. године имали су прилику да то остваре у Загребу код Шевчиковог ђака и познатог виолинисте Вацлава Хумла (Václav Huml, 1880–1853) који је у Хрватском гласном заводу отворио своју класу. У њој ће до Другог светског рата завршити студије Златко Тополски (1934), Петар Тошков (1941), Лазар Марјановић (1941) и др.

Шевчикова едукативна литература која се састојала од 26 свезака, представљала је прави компендијум виолинистичке техничко-стилске проблематике, а и до данас је остала неприкосновени уџбеник у виолинистичкој

⁷⁶ Јан Кубелик 1900, 1926, 1927, 1932; Јарослав Коцијан 1920, 1921; Ваша Пшихода 1922, 1923, 1926, 1928, 1932, 1935, 1937; Златко Балоковић 1919, 1920, 1921, 1922, 1926; Емануел Онджичек (Emanuel Ondříček) 1901, 1905, 1909; Франтишек Онджичек 1890, 1891, 1895, 1898, 1901, 1904. Вид. Т у р л а к о в , Слободан: *Лейопис музичкој животи у Београду 1840–1941*. Београд 1994.

педагогији. У Фрајтовој едукативној едицији она је најбројнија: *Гудачка техника ой. 2* (шест свезака), НО 147, *Промена позиција ой. 8*, НО 175, *Виолинска школа за ђочетнике оп. 6* (седам свезака), НО 182–188 и *Предвежба за двојне трифове ой. 9*, НО 242.

Насловна сѝрана збирке њесама из Сѝаре Србије Лудвика Кубе из 1928. Ѳодине
Titulnı strana sbırky pısni ze Starého Srbska od Ludvıka Kuby z roku 1928

Посебан сегмент Фрајтовог издаваштва представљају лиценцирана издања (комплетан клавирски опус Бетовена, Баха, Моцарта, Дворжака, Сметане). Она нису нумерисана али имају ознаку (печат) *Музикалије ФрајѲи* или само *Јован ФрајѲи*. Међу њима специфична је серија *Slovanstvo ve svých zpěvech* чешког етномузиколога и сликара Лудвика Кубе (Ludvík Kuba, 1863–1956). Она је резултат његових бројних студијских путовања по словенским земљама на којима је сакупљао, бележио и проучавао народне песме и обичаје. Његове белешке укључивале су и описе народних инструмената, бројне цртеже везане за народне обичаје и пределе. Теоријска сазнања везана за проучавање јужнословенског фолклора објавио је и у бројним чешким и немачким часописима и публикацијама. Са балканског простора прикупио је 2673 песме. Поменута серија обухвата 15

свезака (књига) са опширним предговорима, од којих је осам везано за балкански простор. Једанаеста (објављена 1923) и тринаеста свеска (објављена 1928) представљају записе са подручја Србије (вид. слику на с. 390). Стихови песама увек имају и чешки превод, а записана мелодија Кубикову хармонизовану пратњу. Од 1923. издавач ове едиције је *Hudební Matice Umělecké Besedy*, а покровитељ Томаж Масарик коме је целокупна серија и посвећена. Као и Фрајтови бројни албуми и ова серија за нас има антологијску вредност, што је вероватно и био разлог Фрајтовог опредељења за лиценцу.

Значај издавачке куће Музикалије Јована Фрајта за развој српске музичке културе

У низу музичких институција које настају у Србији после Великог рата издавачка кућа *Музикалије Јована Фрајта* била је она недостајућа карика која је повезала свеукупну продукцију музичког стваралаштва и потребе музичких конзумента тада у Србији. Она је била и специфичан „музички информативни центар“ пружајући заинтересованима најразличитије врсте услуга.

Дистрибуција нота и инструмената до 1919. у Београду није била обједињена, као ни у већим европским музичким центрима. До тада, она се у српској престоници одвијала у радњама и фирмама најразличитијих оријентација и комбинација, од оних које продају инструменте заједно с дечјим играчкама и с тзв. „оптичким предметима“ или с кафанским и печачким прибором, до књижара у којима се поред белетристике могу купити и музичке књиге, те до специјализованих фирми само за нотна издања одређене врсте музике (само хорска или само словенски композитори) или одређеног инструментаријума (само клавири).

Од највећег значаја била је чињеница да је оснивањем Фрајтове фирме на једном месту било доступно све оно што је било потребно за оне који су се бавили музиком или као љубитељи или као будући професионалци. Међутим, у бомбардовању Београда 1941. као и 1944. године страдала је Фрајтова радња и складиште у Александровој улици 9–11, а с њом и сви инструменти и већина нотних издања. Ипак знатан део нота сачуван је у породичној архиви, а уз то и пет каталога (из 1924/1925, 1926, 1926/1927, 1938/1939. и 1940), затим разни рекламни материјали, роковници и блокчићи за писање белешки, сви са називом фирме, адресом и бројем телефона. Сви они указују на један модеран концепт деловања фирме *Музикалије Јована Фрајта*.

Потребе грађанске класе у Београду, која је после Великог рата била у спону, биле су у културном погледу велике и разноврсне. Осим тога београдска интелектуална елита поклањала је велику пажњу музичком образовању као значајном делу опште културе. Музички образовани били су тада и многи српски научници (а неки од њих повремено су и јавно наступали).⁷⁷ Управо на квалитет тог општег образовања својим издањима и асортиманом инструмената знатно је утицала фирма породице Фрајт. Ниво средњег и високог (академског) музичког школовања не би било могуће достићи и одржати без ове издавачке куће.⁷⁸ Но за развој музичке културе у то време у Србији било је значајно и то што је Фрајтова делатност била окренута једном широком аудиторијуму различитог музичког образовања, укуса, али и различите националне структуре.

Захваљујући сачуваним каталозима и нотним издањима ми данас можемо да реконструирамо различите видове музичког живота у Београду између два рата.

Према записима Јованове кћерке Лудмиле највише су се продавали велики албуми народних песама и кола од којих су неки објављени већ 1919. на самом почетку рада фирме. Међу њима био је знатан број првих записа/аранжмана староградских песама (нпр. *Тамо галеко* и *Креће се лађа француска*), што је драгоцен архивски материјал, јер је на основу њега могуће пратити све текстуалне и мелодијске трансформације тих, за нашу културну баштину, значајних творевина.

Зато албуми српских/југословенских народних песама и кола у *Edition populaire* и по обиму и по садржају имају антологијску вредност и у том смислу представљају јединствен подухват у овој области на балканским просторима у то време.

Развој музичке културе у Србији између два рата несумњиво боји појава цеза и популарне музике који имају централно место у издањима из тридесетих година, које објављује Стеван Фрајт. Паралелан и испреплетен, тај развој био је један од значајних покретача у процесу модернизације српске музичке културе између два рата. Наиме Фрајтова издања цез композиција и популарне музике омогућила су брже упознавање са акту-

⁷⁷ Нпр. филозофиња Ксенија Атанасијевић (клавир), биолог Сениша Станковић (флаута), лекари Александар Костић (клавир) и Милан Фотић (виолина), инжењер Александар Ђаја (виолончело), архитекта Ђура Бајаловић (флаута), хемичар Александар Леко (клавир), као и књижевници Станислав Винавер (клавир) и Момчило Настасијевић (клавир) и многи други.

⁷⁸ Током тридесетих година у Фрајтовој радњи могле су да се купе и цепен партитуре (издање *Eulenburg*) свих Бахових *Бранденбуршких концерата*, свих Ветовенових симфонија, али и соло песме Франца Шуберта, Роберта Шумана и Хуга Волфа (издање *Universal*).

елним променама на европској музичкој сцени, него издања тзв. озбиљне музике. Она су најважнији документ за реконструкцију могућег репертоара првих српских џез оркестара (али и других видова музичког живота), она нас осим тога упознају са првим композиторима популарне музике у Србији, која тек гради темеље.

Начин на који су артикли Фрајтове издавачке куће систематизовани у сачуваним каталозима, као и начин њиховог рекламирања уз пратеће специфичне материјале, такође указују на једну, за наше просторе, нову маркетиншку концепцију пласирања сопствене делатности, која далеко премашује време у којем се она испољила.

Hristina Medić

Muzikálie Jovana Frajta ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století

Cílem této kapitoly bylo na základě výzkumu dostupných archivních materiálů rodiny Frajtvých představit roli vydavatele muzikálií Stevana Frajta (Bělehrad, 1911–1993) ve vývoji srbské hudební kultury mezi světovými válkami.

V období let 1903–1999 se do hudebního života Bělehradu aktivně zapojuje hned sedm členů české rodiny Frajtvých původem z Plzně. Jejich přínos je nezměrný, obzvláště při pohledu na to, do jakých oblastí hudebního života jejich činnost sahala. Důvodem, proč tento přínos dosud nebyl zkoumán a hodnocen, je skutečnost, že relevantní dokumenty byly většinou dlouho v soukromých rukou a nebyly nijak systematicky zpracovány, přičemž se jejich část stále nachází v Plzni a Praze.

Studie *Muzikalije Jovana Frajta ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století* se skládá z osmi částí: 1. Příchod českých hudebníků do Vojvodiny a Srbska; 2. Rodina Frajtvých v Bělehradě 1903–1919; 3. Stevan Frajt – studia v Bělehradě a v Praze; 4. Život v německých lágrech 1941–1945; 5. Nová vydavatelská koncepce Stevana Frajta; 6. Zrození populární hudby v Srbsku; 7. Ostatní působnost nakladatelství *Muzikalije Jovana Frajta*; 8. Význam nakladatelství *Muzikalije Jovana Frajta* pro vývoj srbské hudební kultury.

Ve dvou úvodních částech se pojednává nejdříve o kulturním klimatu v srbském hlavním městě od roku 1903 do první světové války a o činnosti nejstarších členů rodiny Frajtvých v tomto období ve vztahu k založení hudebního tělesa *Salonska koncertna kapela* (1909) a později i nakladatelství *Muzikalije Jovana Frajta* (1919).

Období mezi světovými válkami se v Bělehradě vyznačuje zakládáním nejdůležitějších institucí významných pro rozvoj srbské hudební kultury. V nich se uplatňují i četní čeští hudebníci.

Měšťanská společnost v Srbsku byla v té době na vzestupu a měla zvýšené a rozmanité kulturní potřeby. Existovaly stále silnější tendence, aby bylo obecné vzdělání doplněno i hudebním. Kromě tří symfonických orchestrů, opery, početných komorních orchestrů a hudebních škol také stále rostla poptávka po muzikáliích všeho druhu.

Instituce, jakou bylo nakladatelství *Muzikalije Jovana Frajta* (1919–1946), byla právě tím chybějícím článkem, jenž propojil veškerou hudební produkci s potřebami posluchačů nejen v tehdejší Srbsku, ale i za jeho hranicemi.

Stevan Frajt měl veškeré předpoklady k převzetí otcovy firmy a k tomu, aby ji koncepčně i marketingově posouval vpřed. Absolvoval tři ročníky studia skladby na pražské konzervatoři a dva na obchodní škole Braneho Todoroviće (3. část). Kromě toho hovořil, kromě češtiny a srbštiny, také německy, anglicky a italsky, a hrál na pět nástrojů – klavír, housle, kytaru, harmoniku a kontrabas.

Přesto však výzvy, s nimiž se jako nakladatel potýkal, byly ve třicátých letech 20. století v Bělehradě mnohem složitější než v době, kdy firmu vedl jeho otec. Byly to časy rychlého hudebního vývoje, a to jak na úrovni hudebních institucí, obecného i hudebního vzdělávání, nových technologií (film, rádio, gramofonová deska), tak na rovině žánrů a stylů, z nichž teprve vykristalizuje jazz a populární hudba (6. část). Kromě toho modernizace v Srbsku nikdy zcela neopomíjela tradici. Stevan, jenž si toto vše uvědomoval, držel prst na tepu doby jak v Evropě, tak v Bělehradě. Hudební klima v hlavním městě Království Jugoslávie bylo v té době velmi nakloněno české kultuře. Vliv na to měly i blízké vztahy s Československou republikou, jež se projevovaly na institucionální úrovni, kdy obě země spolupracovaly jak na úrovni společenské, tak ekonomické. Také sokolské hnutí, které se z Československa rozšířilo též do Království Jugoslávie, se se svými myšlenkami, zejména pokud jde o posilování národnostní identity a amatérské činnosti, brzo stalo součástí její kulturní politiky. V tomto smyslu Stevan Frajt měnil názvy alb národních písní a kolových tanců, které vydával už jeho otec, ze srbských na jugoslávské, a tato nová vydání rozšiřoval (5. část). Ospravedlněním pro změnu názvů bylo i to, že tato lidová díla pocházela i z oblastí mimo Srbsko (Bosna, Dalmácie, Makedonie, Slovinsko). Zápisy/aranžmá těchto skladeb (především tzv. „staroměstských“ písní – *starogradske pesme*) byly ve Frajtvých albech v mnoha případech první nebo jedny z prvních. Kromě toho alba srbských/jugoslávských písní a kolových tanců v *Edition populaire* mají jak objemem (několik stovek), tak obsahem antologickou hodnotu a v tomto smyslu představují jedinečný podnik v této části Balkánu.

Vývoj hudební kultury v Srbsku mezi válkami nepochybně okrášlilo i zjevení jazzu a populární hudby, jež zaujímají ve vydáních Stevana Frajta ze třicátých let ústřední místo. Tyto počiny byly jedněmi z významných hybatelů procesu

modernizace srbské hudební kultury mezi světovými válkami. Umožnily rychlejší seznamování s aktuálními změnami na evropské hudební scéně než díla tzv. vážné hudby. Kromě toho jsou nejdůležitějším podkladem pro rekonstrukci možného repertoáru prvních srbských jazzových orchestrů a seznamují nás i s prvními domácími skladateli populární hudby v Srbsku, která si teprve buduje základy.

Stevan Frajt byl, stejně jako jeho dva příbuzní českého původu – Miroslav a Stanislav Škárovi, v dubnu 1941 zajat okupanty a deportován do táborů pro důstojníky Jugoslávské královské armády v Norimberku, Osnabrücku, Hammersteinu a Hammelburgu, v nich strávil celou válku. Z četných dopisů se dozvídáme, jaké byly v těchto lágrech životní podmínky a jakým způsobem se vězňům přeci jen dařilo organizovat kulturní život (4. část).

Zachovaný archivní materiál (fotografie, dopisy, katalogy, notové publikace) rodiny Frajtvých, jenž byl využit (a poprvé zveřejněn) v této studii, přinesl zcela nový a specifický způsob zkoumání srbské hudební kultury mezi světovými válkami, především ve vztahu k procesu její modernizace. Ukazuje se, že tento proces probíhal v několika rozdílných, ale vzájemně kompatibilních oblastech. Frajtovy vydavatelské počiny v tomto procesu nebyly jen svébytnou edukativní podporou a oknem do evropského světa – obsah a téma písňových textů, stejně jako jejich obálky, odhalují ducha nové urbánní každodennosti, a kromě toho nám i ukazují, jak a proč docházelo k přechodu od srbské k jugoslávské identitě.

Hristina Medić

Jovan Frajt's Music Publishing House in the 1930s and 1940s

The paper “Jovan Frajt's Music Publishing House in the 1930s and 1940s” has eight sections (1. Arrival of Czech musicians to Vojvodina and Serbia; 2. The Frajt family in Belgrade 1903-1919; 3. Stevan Frajt – education in Belgrade and Prague, 4. Life in German war camps; 5. New publishing concept of Stevan Frajt; 6. Birth of popular music in Serbia; 7. Other domains of Jovan Frajt's Music Publishing House; 8. Significance of Jovan Frajt's Music Publishing House for the development of Serbian music culture).

Of the seven members of the Czech family Frajt, who have lived and worked in Belgrade since 1903, the least famous is the work of Stevan Frajt, who managed his father's company *Jovan Frajt's Music Publishing House* (1919-1940) in the 1920s and 1930s.

Since this publishing house left a mark on the development of Serbian music culture between the two world wars, the purpose of this paper is to use the so-far unavailable archive material of the Frajt family to study and shed light on the

life and work of Stevan Frajt. His work is primarily observed in the context of family heritage marked by music as well as culture climate in Belgrade, which was strongly shaped by Czech musicians.

The publishing concept of Stevan Frajt was based on three thematic areas: albums of Serbian/Yugoslav folk songs and dances, jazz and popular music, and educational music literature. Stevan's father set the framework for shaping albums as specific collections of songs and dances from a wider Balkan region. Influenced by the falconry movement, which also became a state project of the Kingdom of Yugoslavia, Stevan produced new editions of albums. Both in terms of scope and content, as well as due to the fact that in most cases they contained the first recordings and arrangements of our folk creations, these albums have anthological value and in that sense they represent a unique endeavor in the Balkan region. The central position in Stevan Frajt's *Edition populaire* is occupied by jazz and popular music, which were a novelty in European terms. These editions were some of the most important motivators of the modernization of Serbian music culture between the two world wars because they allowed people to learn about and quickly accept the changes in European music scene in relation to the editions of the so-called serious music. In addition, they were the most important document for the reconstruction of the possible repertoire of the first Serbian jazz ensembles; they also introduced us to the first Serbian composers of popular music, which was just getting started. The content and topics in the texts of jazz and popular music as well as the covers of note editions reveal a spirit of a new urban daily life and a new image of Belgrade in the process of accelerated modernization. It was enhanced by educational music editions, which were a significant support in that process and a window to the world of its own kind.

The process of modernization was interrupted by the Second World War. Frajt's workshop was bombed twice during the occupation, all instruments and most of note editions were destroyed. Stevan was in the German war camps at that time and his many letters reveal what life was like for prisoners of the Yugoslav royal army and how they managed to organize their culture life.

For all these reasons the preserved archive material of the Frajt family (photographs, letters, catalogues, note editions) were used (and published for the first time) in this paper and have the status of relevant primary documents significant for the reconstruction of various forms of culture/music life in Belgrade between the two world wars.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Александра Корда-Петровић

Вацлав Хавел међу Србима – Од признатог драмског писца до „незахвалног дисидента“

Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, у време „брежњевљевске нормализације“ у Чехословачкој, долази до смањене сарадње и политичког удаљавања између Југославије и Чехословачке. Парадоксално, у истом периоду у српској одн. југословенској култури уочава се повећана присутност превода дела и инсценација позоришних комада чешких аутора. У преводу на српски и хрватски језик преовлађују дела чешких дисидената и у Чехословачкој забрањених аутора, као што су Милан Кундера, Јозеф Шкворецки, Иван Клима, Бохумил Храбал, Павел Кохоут и Вацлав Хавел.¹ Феномен добре прихваћености и популарности дела ових чешких аутора у српској и југословенској средини може се објаснити претпоставком да су наши читаоци и позоришна публика у делима чешких забрањених аутора препознавали слику властите социјалистичке стварности, методе бирократског и идеолошки тоталитарног режима, као и трауме које је проживљавао обичан човек у социјалистичком друштву. С друге стране, српска одн. југословенска званична културна политика отварала је врата ауторима дисидентима из социјалистичких земаља источног блока и тиме оправдавала званични став о изградњи демократског облика социјализма, иако је истовремено имала своје забрањене или непожељне ауторе и уметнике.²

¹ Вид. К о р д а - П е т р о в и ć , Aleksandra: *Recepte českých disidentských autorů v srbské kultuře*. У: К о у б а Miroslav (Ур.): „Pozdrav milý od Polabí do jihu pílí!“ – *Slovanská tematika mezi filologií a historiografií*. Pardubice 2020, с. 220–231.

² Вид. К о р д а - П е т р о в и ć , Aleksandra: *Феномен прихваћености чешких дисидентских аутора у српској средини*. Зборник Матице српске за славистику (ЗМСС) 73, 2008, с. 227–239.

У измењеним геополитичким околностима деведесетих година 20. века наклоност српске читалачке и позоришне публике према делима наведених чешких аутора не престаје, што доказују многобројни примери нових превода, као и поновна издања постојећих превода.³ Наравно, угао позитивне рецепције примарно се помера са ангажоване и политичке друштвене критике на шире тумачење егзистенцијалистичких проблема и питања, уз већ утемељену наклоност српског читаоца према препознатљивом чешком хумору, иронији, смислу за парадокс и циничном углу погледа на свет. Није претерано рећи да су чешки писци дисиденти у српској средини били и остали прихваћени као део домаћег културног, па чак и културног контекста. Ипак, судбина једног од ових аутора у српској средини била је посебна.

Хавел у српском позоришту

Може се рећи да је драмско дело Вацлава Хавела (Václav Havel, 1936–2011) било присутно у српској култури од самих почетака афирмације његовог позоришног стваралаштва. Драма *Дружарско вече* (Zahradní slavnost) била је постављена у априлу 1965. на сцени београдског позоришта Атеље 212 у преводу Јасне Новак и режији Љубомира Драшкића само годину дана после прашке премијере на сцени Divadla Na zábradlí у децембру 1963. године. Текст драме је заснован на понављању апсурдних дијалога које иницира главни протагониста Хуго, прототип полтрона и каријеристе који на вртној забави покушава да се додвори надређенима понављањем бесмислених бирократских фраза. Овај лик је без властитог мишљења и става, човек који је у потпуности изгубио властити идентитет. Драма разоткрива апсурдност бирократског и идеологизованог друштва које уништава интегритет и идентитет личности. Ова Хавелова драма настала је у време „отопљене“ друштвене атмосфере у Чехословачкој половином шездесетих година и није чудно што се нашла на репероару београдског позоришта Атеље 212 које је било окренуто критичким и провокативним представама,⁴ а сам редитељ Љубомир Драшкић-Муци неговао је накло-

³ Вид. К о р д а - П е т р о в и ћ, Александра: *Нови њериод рецејције чешке књижевности у српској средини*. Српска славистика (колективна монографија), Том 2, Међународни конгрес слависта, Београд, 2018, с. 85–198.

⁴ У целини посматрано, од седамдесетих година 20. века у постављању позоришних комада чешких аутора доминирају београдска „мања“, алтернативна и неинституционализована позоришта. Њихов репероарски профил, што се тиче чешке драме,

ност према инсценацији драмских дела проскрибованих писаца „иза гвоздене завесе“. И касније, у време када је Вацлав Хавел у својој земљи био означен као непријатељ режима, а његова дела забрањена, позориште Атеље 212 наставиће да поставља његове драме. Љубомир Драшкић режираће једночинке *Аудијенција* (Audience) и *Вернисаж* (Vernisáž) у оквиру исте представе која ће имати премијеру 1981. у преводу Ренате Улмански, као и комад *Просјачка оџера* (Žebrácká opera) у преводу Александра Илића са премијером 1985. године. У овим представама глумили су великани нашег глумишта: Данило Бата Стојковић, Петар Краљ, Светлана Бојковић, Бора Тодоровић, Властимир Стојиљковић и др. Сама чињеница да се представа *Аудијенција–Вернисаж* одржала на репероару овог позоришта све до 1989. године, да су реализована многа гостовања ове представе у другим позориштима, као и да су глумци Данило Бата Стојковић и Петар Краљ за улоге у *Аудијенцији* добили глумачка признања,⁵ говори у прилог чињеници да су Хавелове драме имале одличан пријем међу публиком и позоришном критиком.

Можемо закључити да су захваљујући позоришту Атеље 212 Хавелове драме у српској средини биле профилисане као политичко позориште које тематизује актуелне политичке садржаје, али жанровски су биле препознате као драме с тезом у којима радња, карактери и ситуације служе за демонстрацију одређене социјалне, политичке и моралне тезе. Ови позоришни комади откривали су механизме манипулације, сламања и аутоматизовања слободне воље појединца, што је одлика тоталитарног и нехуманог друштва. Српска публика лако је препознавала методе демагошке и идеологизоване државе, као и механизме њиховог спровођења, те је ове представе доживљавала као критику властите реалности.

Хавелове драме биће извођене и у највећем српском националном театру. Премијера сатиричне драме у два дела *Меморандум* (Výrozmění, 1965)⁶ у преводу Александра Илића и режији Владимира Алексића била

био је очигледно наклоњен извођењу драмских дела чешких дисидената, а пре свих драма Милана Кундере, Вацлава Хавела и Павела Кохоута. Осим у Атељеу 212 у Београдском драмском позоришту играна је драматизација Кундериног романа *Шала* по преводу Николе Кршића 1. 4. 1976, а драма *Жак фајалисиј и његов јосјодар* истог аутора имала је премијеру 15. 1. 1985.

⁵ Глумац Бата Стојковић биће награђен за улогу у *Аудијенцији* главном наградом за мушку улогу на фестивалу у Квебеку (Канада), а Петар Краљ примиће Октобарску награду града Београда.

⁶ Ова драма је била изведена 1965. у прашком позоришту *Divadlo Na Zábradlí*, али после 1968. била је забрањена за извођење у Чехословачкој.

је 1. октобра 1982. у Народном позоришту у Београду.⁷ Премијера ове Хавелове драме добила је још више на значају јер се у време њеног извођења у Београду Вацлав Хавел налазио у затвору због својих политичких уверења. *Меморандум* је позоришни комад који на сатиричан начин говори о механизму, моралу и психологији који владају у бирократском социјалистичком друштву. За место радње своје сатире аутор је изабрао анонимну државну установу за коју се не зна чиме се заправо бави. Директор установе, Јозеф Грос, открива да се у њој, уз одобрење његовог заменика Јана Балаша, почео примењивати новоизмишљени службени језик назван *йййигей*. Попут сваке бирократске реформе у нехуманом друштву и ова апсурдна иновација у пословној конверзацији покреће читав механизам њеног спровођења. Основано је Училиште птидепа, где се „на строго научној основи“ учи нови, синтетички језик са максимално рационалном граматиком и „неуобичајено богатом залихом речи“. Овај језик треба да отклони непоузданост и спонтаност природног језика а заправо контролише и отупљује личност појединца. Како је *йййигей* практично немогуће научити и разумети, основан је и Секретаријат преводилачког центра, чија је бесмислена улога у преводјењу вештачког језика на природни, матерњи и свима разумљив језик. Притом постоји читава бирократска хијерархија измишљених и непотребних чиновничких функција. Иронија и парадокс достижу врхунац кроз акт меморандума написаног на птидепу, којим се заправо од стране имагинарне „власти одозго“ укида апсурдни језик, а уместо њега уводи се нови синтетички језик *хорукор*. Све се врти у зачараном кругу апсурда, као и читаво бирократско друштво. На примеру увођења у праксу вештачких језика Хавел даје пример функционисања аутократског, нехуманог и недемократског система. Једни исти људи доносе апсурдне одлуке, а када пракса покаже њихову непримењивост, они их критикују и укидају без обзира на последице и тиме изнова постају носиоци бесмислених експерименталних реформи. У тој лабораторији за испитивање апсурда, експерименти се врше на „испраним мозговима“ људи који су само карике у ланцу машинерије једног система. Све подсећа на Орвелову контролисану државу.

У српској штампи премијера *Меморандума* пропраћена је углавном негативном критиком, али не толико због основне идеје (или тезе) овог Хавеловог комада, већ због начина њене поставке на сцени Народног позоришта. Позоришни историчар и критичар Петар Волк у својој критици

⁷ То је била и прва премијера драме неког чешког аутора на сцени Народног позоришта у Београду после пуних 37 година од последње поставке драме *Маши* Карела Чапека.

пише: „Утицај Мајаковској је видан, зајлети је шемајизован, ликови и ситуације прејознајљиви са досја црнила и љремало духа ... Ово је зајраво она врсиа љексјова које не смеје схвајати љревише озбиљно – јер љосле чииања, љледања и размишљања не можеје да задржије осмех на лицу. Зајо је љостјављање Меморандума деликајно љозоришно хјиње и захјијева љрефињену и сјиилски машијовију љостјавку [...] У оваквој режији и сценојрафији Меморандум делује више као скеч него љродуховљена сјиира – љако да ни издалека нису остјварена очекивања“.⁸ Позоришни и књижевни критичар Феликс Пашић сличног је мишљења: „Шјио нам се кроз Хавелов љексј казује само, они (редитељ В. Алексић и глумци) ће се љојрудији да кажу на исти начин, у истом сјиилу али – да остјанемо у језику комада – редунданјно. Сјиирични ефекј који се љраво љоворећи, разрађује на једној досејки, љрелази најросјо у комични а за двојјосајну комедију Меморандум нема даха“.⁹ У недељнику НИН Владимир Стаменковић излаже своје виђење Хавелове драме упоређујући је са Кундериним романом *Шала и Укусом власји* Ладислава Мњачка. Овај критичар сматра да Хавел више тежи да демаскира механизам власти него да прикаже појединачну људску судбину, заправо слика покушаје људи да се уклопе у бесмислена правила социјалног понашања прописана од политике која остаје заувек отуђена од својих грађана. В. Стаменковић такође негативно оцењује редитељску замисао: „У односу на љредсјаву, љозоришни језик, којим се редијељ служи, љонаша се као и језичка комуникација којој се Хавел изрујује: љим средсјвима се све издалека донекле на замршен начин именује. А ничим се не влада у љојјуностји“.¹⁰

У Народном позоришту у Београду, осим *Меморандума*, играна је и Хавелова једночинка *Пројесј* (Protest) заједно са једночинком Павела Кохоута¹¹ *Ајесј* (Atest), а премијера је била 10. 1. 1984. на малој сцени Круга 101, обе у преводу Ивана Кушана. Није случајно што се редитељ Желимир Орешковић одлучио да ове две једночинке, чији су аутори чешки драмски писци дисиденти, прикаже у форми једне представе. Наиме, у обе једночинке главни јунак је прокажени писац Вањек – заједнички јунак Хавелових, Кохоутових и Климиних драма, носилац судбине и моралних начела прогнаног интелектуалца. Камерна дуодрама *Пројесј*

⁸ В о л к , Петар: *Меморандум*. Илустрована политика, бр. 1249, 12. 10. 1982, с. 46.

⁹ П а ш и ћ , Феликс: *Без даха*. Вечерње новости, год. 30, 9. 10. 1982, с. 16.

¹⁰ С т а м е н к о в и ћ , Владимир: *Формулар као судбина*. НИН, 17. 10. 1982, с. 36.

¹¹ У Атељеу 212 играна је драма Павела Кохоута *Марија се бори са анђелима* 1984. у режији Љубомира Драшкића, а у Народном позоришту у Београду његова драма *Пај или иира крајева* имала је премијеру 1987.

одиграва се у тешкој и напетој атмосфери радне собе режимског писца Стањека који је у посету позвао пријатеља и колегу из младости Вањека, писца дисидента који је остао доследан заједничким идеалима младости и поред тога што је прошао затворске тортуре за политички неподобне. Два писца, са подсмешљиво сличним именима, налазе се на различитим странама истог идеолошког механизма који меље свакога ко се не уклапа у његове калупе. Њихов разговор претвара се у Стањеков монолог „прања упрљане савести“. Хавел успева да кроз његов местимично неповезан монолог у потпуности продре у душу човека који је сломљен идеолошким, комунистичким насиљем. Зато Хавелов дисидент Вањек говори тихо, наизглед збуњено, одговара кратко и бојажљиво поучен искуством „пријатељских разговора“. Попут медијума чврсте, неупрљане и одважне истине, он покреће Стањекову исповест. Пред публиком се отвара понор политичког апарата који продире до најтананијих личних кутака идентитета. На дну тог понора је поново апсурд који гута пред собом све што је логично. Стањек жели да обнови свој унутрашњи интегритет, одбаци понижење, врати свој унутрашњи мир и самопоштовање. За то је потребно само да стави свој потпис на протест за ослобађање невиног песника, јер то је уједно и протест за очување личног идентитета. Свестан је и последица тога чина – изгубиће посао, положај, уништиће будућност своје деце. У моралној дилеми између објективног размишљања и унутрашњих осећања, Стањек заправо открива савршени систем опстанка морално неприхватљиве идеологије. Хавелов јунак Вањек као да је после разговора са Стањеком у једночинки *Пройџесџи* и после позоришне паузе одшетао у канцеларију кинолошког друштва, где се дешава радња сатиричне једночинке *Аџесџи* Павела Кохоута. И ту је Вањек анатемисани писац драма, како сам каже „пријатељ са Хавелом и Кохоутом“, власник ретке врсте паса – чешког гонича Адама. Вањек долази у кинолошко друштво како би добио педигре за свог пса, али апсурдни систем и у томе види превару и заверу, те је и Вањеков пас проглашен неподобним за добијање педигреа.

За разлику од поставке Хавеловог *Меморандума* који је добио доста приговора од наше позоришне критике, ове две сатиричне једночинке побрале су позитивне оцене два призната театролога Петра Волка и Јована Ђирилова. Петар Волк у приказу представе чак истиче да је Вацлав Хавел по броју извођења постао наш водећи сатиричар. Кроз његова дела, по мишљењу П. Волка, публика препознаје теме и време које и сама познаје. Волк сматра да смо у „патетичном политизирању“ нашег менталитета све мање кадри да сами себе гледамо у искривљеном огледалу „*џа нам брајџска џомоћ ових чешких џисаца добро дође, џако да и ми имамо сајџирично*

йозоришћие“.¹² Ту препознатљивост и блискост уочава и Јован Ђирилов у свом приказу ове премијере у дневном листу *Политика*. Он пише да је за једночинке *Пројесћ* и *Аћесћ* „важно шћио су чешке само заћио шћио тћо јаранћиује изузетћину духовићиосћ. Све осћало у ћим делима односи се у већој или мањој мери на кризу савесћии у коју обичноћ човека йосћавља умейник у сукобу са бирократићијом у савременом социјалистћичком друшћиву“.¹³ Ђирилов једночинку *Пројесћ* назива „актуелном сатиром“, а *Аћесћ* „пастиш у хавеловском стилу“. Притом, по мишљењу потписника ове критике, Кохоут не имитира до краја перо свога пријатеља Хавела, већ „пише једночинку фарсичнићих ситуација и пастознићих ликова“.¹⁴

Ако овом списку постављених Хавелових драма на даскама београдских позоришта осамдесетих година додамо и инсценацију драме *Largo desolato* у режији Дејана Мијача и у преводу Александра Илића у Београдском драмском позоришту 1985. године, као и податак да се овај исти комад играо неколико сезона и у београдском позоришту *Душко Раговић* у режији Егона Савина (под промењеним називом *Нейодношљиво лако*), а да је затим представа имала гостовање у Сарајеву и у позоришту у Шапцу 1990. године, можемо закључити да је већи део драмског опуса чешког аутора из седамдесетих и осамдесетих година¹⁵ доживео поставке у београдским позориштима и то већином у периоду када његова дела нису могла да се изводе и објављују у Чехословачкој.

Драме Вацлава Хавела у српској средини доживеле су и два штампана избора. За то је заслужан преводилац и ауторов лични пријатељ професор Александар Илић, у чијем преводу и избору су објављена посебна издања под називом *Пазићие!* (Горњи Милановац, 1990) и *Шесћ драма* (Горњи Милановац, 1991). Први избор садржи преводе Хавелових драма *Искушење* (Pokušení, 1985) и *Асанација* (Asanace, 1987), две драме које нису биле извођене на српским позорницама. Како је наведено на унутрашњим корицама овог издања, биле су то последње драме које је аутор написао пре избора за председника Чехословачке Републике и обе говоре о сукобу усамљеног појединца са надмоћним силама терора и манипулације – због тога су објављене под заједничким насловом *Пазићие!* Књига је објављена у библиотеци Књижевност у егзилу, а поред Хавела, ту су своје место нашла и дела Јосифа Бродског, Иштвана Ешија и Фреда Улмана. Иако је Вацлав

¹² В о л к , Петар: *Пројесћ* и *Аћесћ*. Илустрована политика, бр. 1317, 31. 1. 1984, с. 43.

¹³ Ђ и р и л о в , Јован: *Сайћира* и *'сайћира'*. Политика, 18. 1. 1984, с. 12.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Вид. Bibliografie děl V. Havla. In: Š p i r i t , Michael (ed.): *Čtení o Václavu Havlovi. Autor ve světle literární kritiky*, Praha 2013, с. 157–160.

Хавел у време објављивања ове књиге већ био председник Чехословачке Републике, две преведене драме настале су у раздобљу када су ауторова дела била забрањивана и писац прогнан из јавности, што оправдава заступљеност у овој едицији.

Прави издавачки подухват представљало је Нолитово издање у едицији Драма, у којој су иначе објављивани избори из дела најзначајнијих савремених драмских писаца.¹⁶ Сама чињеница да је шест Хавелових драма (*Меморандум, Просјачка ојера, Аудијенција, Вернисаж, Прошестї, Largo desolato*) објављено у овој престижној едицији, указује да је почетком деведесетих година Вацлав Хавел у српској средини заузео место класика савремене драмске књижевности. Уз то морамо додати и чињеницу да је овај чешки драмски писац у нашој средини једини доживео издање превода изабраних драма. Чак ни Карел Чапек, највише извођени чешки драмски писац на нашим позорницама, није имао ову прилику! Нолитово издање *Шестї драма* било је праћено обимним и садржајним поговором Александра Илића под називом *Сатирични Левијатан Вацлава Хавела*. Као добар познавалац Хавеловог укупног дела и као преводилац његових драма и есеја на српски језик, А. Илић у поговору надахнуто пише о судбини бившег дисидента и тадашњег председника и назива га „*човеком кафкијанске судбине*“, али и једним „*од најбољих савремених светских драматичара, и то оне посебне, сатиричне врсте, који је у свом делу усвоио да стоји 'социјалну критику' са извесним универзалним сазнањима о човеку, друштву, свету и времену*“.¹⁷ А. Илић на овом месту дели Хавелове драме у две групе, на оне које истражују и уобличавају „правила игре“ у бирократском и политизованом друштву и на оне које се баве последицама „левијатанске државе“ преломљеним у психологији јунака. На крају закључује: „*Сви они који ће се – надајмо се – једној лејшеї дана (када неїаїивни їроїоїїїови државе и њених 'механичара' буду уклоњени са историјске сцене, склоњени у сїрану и лишени моћи и власїи) бавїїи їїемом 'їудске душе у комунизму' имаће шїа да науче и сазнају уїраво из драма Вацлава Хавела, које – да и то иїїакнемо – нису само извор социолошкої, їсихолошкої и еїїичкої їриближавања иїїини, већ и сјајно наїїисана, драмски изузетно доследно обликована и осмишљена уметничка дела једної од најречїїїїїих сатиричара драмске књижевности и у нашем*

¹⁶ У овој Нолитовој библиотеци објављене су и изабране драме признатих класика савремене драме, као што су Семјуел Бекет, Бертолд Брехт, Славомир Мрожек, Харолд Пинтер, Хенрик Ибзен, Михаил Булгаков и Луиђи Пирандело.

¹⁷ I l i ć , Aleksandar: *Satirični Levijatan Vaclava Havela*. In: Vaclav Havel: *Šest drama*, Beograd 1991, с. 350.

веку.¹⁸ Овај приказ Хавеловог драмског дела А. Илић уврстио је и у избор својих чланака, критика и полемика које су углавном посвећене чешким писцима и мислиоцима, а објављене су под називом *Изгнана књижевност*.¹⁹

Деведесетих година 20. века Вацлав Хавел био је већ афирмисан и високо цењен драмски писац у Србији. Томе су допринела пре свега београдска позоришта Атеље 212, Народно позориште у Београду и Београдско драмско позориште. Велика заслуга за афирмацију Хавелових драма припада и проф. Александру Илићу (1945–2018), не само као преводиоцу и тумачу његових драма, већ и по томе што је српској јавности приближио укупно дело и мисао овог „најпознатијег чешког дисидента“. Важна је и чињеница да су Хавелове комаде на сцену постављали еминентни српски редитељи, као што су Љубомир Драшкић, Егон Савин или Дејан Мијач, а ликове Хавелових драма тумачили врхунски српски глумци, као што су Петар Краљ или Данило Бата Стојковић.

Хавел као филозоф, борац за демократију и европски интелектуалац

Вацлав Хавел у српској одн. југословенској средини није био познат само као драмски писац. У нашој јавности помно се пратила и његова судбина као прогнаног критичара комунистичког режима у Чехословачкој, борца за демократију и потписника чувене *Повеље 77*. Наравно, не треба заборавити да је седамдесетих и почетком осамдесетих година, без обзира на доста либералнију званичну политику социјалистичке Југославије у односу на остале земље источног блока, критичка мисао била ипак контролисано присутна највише на пољу културе. Због тога су Хавелови политички и филозофски ставови најпре допирали до наше јавности преко часописа за књижевност и културу. О томе сведочи и разговор са В. Хавелом под називом *Сиварайи без ујојице*, који је објављен у преводу са енглеског у часопису „Писмо“, а поводом десетогодишњице *Повеље 77*. Овај подужи интервју који је чешки забрањени аутор дао новинару из Западне Европе (у српској верзији превода није наведен аутор интервјуа, нити извор), пружа подробну слику о Хавеловим ставовима у погледу на аутократско и тоталитарно друштво, начине његовог функционисања, као и о његовом схватању демократије. Тоталитаризам је за њега систем који у себе увлачи читаво друштво: „Свако ја подржава и помаже у сиварању

¹⁸ Исто, с. 352.

¹⁹ Вид. Илић, Aleksandar: *Izgnana književnost*. Beograd 2000.

– немим присијањем на његову верзију реалности, илацијом на формалним изборима и одржавањем његових разноврсних ритуала и церемонија – али, у исто време, свако заштити себе у стању проишвања.²⁰ Опште прихваћена лаж преовлађује, људи се тој лажи прилагођавају и заједно са њом живе. Узрок кризе у савременом свету овај побуњени писац види у чињеници да су створене прве атеистичке цивилизације у људској историји, а „чим човечанство пролази себе највишим владарем космоса, у истом тренутку почиње да губи своја људска обележја“.²¹ Његова скица идеалне врсте политике је она у којој је одређујући фактор људска савест и начела одређена основним захтевима постојања и морала. У овом разговору Хавел објашњава свој однос према политици Т. Г. Масарика и зашто се ограђује од утопистичких виђења будућности. Детаљно описује атмосферу која је довела до Прашког пролећа, као и тадашње стање у чехословачком позоришту. Доста пажње на овом месту посвећено је и полемици коју Хавел води са Миланом Кундером, коме приписује скептицизам и губитак ентузијазма. Помиње се подршка покрету „зелених“, анализира се догађај у Чернобилу и подвлачи се скептицизам према политици Горбачова.

Неки од ових ставова уткани су у текст беседе коју је В. Хавел послао Универзитету у Тулузу 1984, поводом почасног доктората који, због недостатка пасоша, није могао лично да прими. Поново у преводу са енглеског, овај текст под називом *Антиполитичка политика* стиже до наших читалаца захваљујући часопису Радио-Београда „Трећи програм“.²² Иако беседа започиње освртом на екологију у савременом свету, тежиште се премешта на разматрање политичког аспекта светске кризе. Полазећи од ставова чешког филозофа Вацлава Белохрадског, Хавел издваја процес анонимизације и деперсонализације који је део технологије владања и манипулације. Реч је о безличној моћи која је свој најпотпунији израз достигла у тоталитарним системима. После компарације појава на Западу и Истоку, у социјализму и капитализму, стиже и закључак: „Ја показујем наклоност према 'антиполитичкој политици': то јест политици која није технолозија моћи и манипулације, кибернетска владавина људима или нешто као умешност ушребе, нешто политика као један од начина изражења и остварења живота исцунених значењем, њихове заштите и служења њим животињама.“²³

²⁰ Разговор са Вацлавом Хавелом – Сиварши без ушочија. Писмо, 1987, бр. 10, с. 212.

²¹ Исто, с. 214.

²² H a v e l, Vaclav: *Antipolitička politika*. Treći program, 1989, br. 80–81, с. 223–241.

²³ Исто, 239.

Сигурно је да су политички ставови Вацлава Хавела те 1989. године били добро познати у нашој средини и да су тумачени као одраз стварности у којој смо и сами живели. Хуманистички поглед на свет, схватање демократије у најширем смислу и способност уочавања деформисаних процеса у друштву, изречени у време када су и у нашем јавном дискурсу превадале демагошке паролe и идеолошке флоскуле, представљали су чин храбрости и побуне. Због тога није чудно што је у српској и југословенској интелектуалној јавности уживао епитет цењеног дисидента. Тај углед потврђен је управо у време када је Хавел био 1989. године поново ухапшен под оптужбом да је организовао протесте поводом обележавања годишњице самоспаљивања Јана Палаха у Прагу.

Подршка Хавелу стигла је од стране демократски опредељених појединаца и удружења из многих земаља, а није изостала ни у Југославији. Један од примера је објављивање тематског блока посвећеног заточеном чешком писцу у часопису *Књижевност* (1989, бр. 5). Блок од пет целина започиње извештајем са трећег Европског састанка уредника књижевних часописа одржаног у марту 1989. у Западном Берлину. Окупљени учесници из „Западних, неутралних и неангажованих земаља“, између осталих и из Југославије, коју су представљали уредници часописа *Књижевност* и *Нова ревија*, расправљали су о потреби дијалога између европских култура. Поводом тадашње незавидне судбине Салмана Руждија и Вацлава Хавела, договорено је да се појача утицај кроз часописе и средства масовне комуникације и тиме изрази солидарност са овим писцима. У тексту се наводи да су сви учесници, осим из Источне Немачке и Бугарске, потписали заједнички коминике који је упућен Чехословачкој влади а у вези са судбином Вацлава Хавела. Затим је у целини пренет текст апела да се писац ослободи из затвора и „*да се прихвати традиција дијалога и разумевања која је некада одликовала чешку политику и културу*“.²⁴ У блок је уврштен текст Александра Илића под називом *Хавел поново у затвору*, у коме овај професор Филолошког факултета у Београду подсећа на традицију чешких писаца који су доживели политички прогон и неправду – од Карела Хавличека Боровског до писаца који су се супротставили нацизму и стаљинизму. Илић закључује да „*књиге које ми читамо, Шкворецкој, Кундере, Хавела, Пајочке, Косика, Свиџака, Вацулика и многих, многих других, недостижне су у култури у којој су настале*“.²⁵ Како аутор текста тврди, боља половина чешке и словачке књижевности објављује се

²⁴ Уредници европских књижевних часописа о сарадњи, о солидарности и Вацлаву Хавелу. *Књижевност*, 1989, бр. 5, с. 722.

²⁵ Илић, Александар: *Хавел поново у затвору*. *Књижевност*, 1989, бр. 5, с. 723.

у самиздату и тамиздату. За то су заслужни Лудвик Вацулик и Здена Саливарова. Поред Хавелове биографије у тексту је реч и о улози и значају *Повеље 77*, наведени су потписници и њихове судбине. Уз закључак да је Хавел код нас пронашао другу домовину, наведени су подаци о рецепцији његовог драмског дела у нашој култури. Блок се наставља одломком из Хавелове књиге *Писма Олији* (Dopisy Olze, Toronto 1985) и текстом Хавелове одбране на суду пре доношења осуђујуће пресуде, оба у преводу Александра Илића. Блок се завршава поетским триптихом *Похвала Јану Палаху*,²⁶ песмом коју је Вук Крањчевић написао у марту 1969. у прашком хотелу Јалта на Вацлавским намјестима, у време када су „још по Прагу гореле свеће“ у част Палаха. У белешци се наводи да је песма била објављена у забрањеном броју *Књижевних новина*, броју који је био посвећен догађајима у Чехословачкој. Како је Хавел осуђен управо због обележавања сећања на Јана Палаха, објављивање ових стихова добија нови смисао.

Док је Хавел био у затвору 1989. године, београдска Просвета објављује његову књигу *Писма Олији* у избору и преводу Александра Илића. Реч је о писмима које је писац послао из затвора у периоду од јуна 1979. до септембра 1982. године. Књигу је у целости објавила издавачка кућа *Publishers Sixty Eight* у Торонту, док је српско издање представљало избор писама у којима Хавел говори о својим искуствима у затвору, о културним и позоришним питањима, али и о морално-политичким темама. Уз књигу је штампан и поговор преводиоца под називом *Ласћавица у јазбини*, који заправо представља текст говора који је Александар Илић одржао у Удружењу књижевника Србије на протестној вечери против хапшења Вацлава Хавела одржаној 1989. године у организацији Удружења и српског Пен-центра. Реч је о незнатно проширеној верзији поменутог текста који је објављен у часопису *Књижевност*. На самом крају књиге налази се *Белешка о избору и преводу*, у којој Илић наглашава да Хавел у својим размисљањима следи традицију чешке феноменолошке мисли, која је најизразитија у делу Хавеловог пријатеља и једног од аутора *Повеље 77*, филозофа Јана Паточке. С тим у вези преводилац наводи и потешкоће са којима се сусретао током превођења Хавеловог текста: „*Хавел често користи варваризме и били смо принуђени да их у бићним случајевима и ми следимо. Друга тешкоћа извирала је из чињенице да Хавел није филозоф по струци, да веома слободно користи феноменолошку и егзистенцијалистичку (метимично и структуралистичку) терминологију – решења смо најчешће изражили у конјекстиу Пајочкиној филозофској ојуса ...*“²⁷

²⁶ Крањчевић, Вук: *Повраћак Јана Палаха*. Књижевност, 1989, бр. 5, с. 729–730.

²⁷ Илић, Aleksandar: *Beleške o izboru i prevodu*. In: Havel, Vaclav: *Pisma Olgi*, Beograd 1989, с. 147–148.

Већ крајем исте године догодила се Плишана револуција, а избор Вацлава Хавела за председника Чехословачке у српској средини доживљава се као велики тријумф демократије и правде. Почетком деведесетих година, у време распада Југославије, политичких превирања и грађанских ратова у нашем региону, мењају се многи фокуси интересовања у друштвеном и културном животу, али и поред тога не престаје објављивање превода Хавелових есеја, чланака и интервјуа у српској периодици.

Већ почетком 1990. године српски читаоци часописа *Књижевност*²⁸ могли су прочитати Хавелов текст *Слово о речи* који је писац написао у јулу 1989. у Храдечку, мада преводилац Бисерка Рајчић није навела којим поводом је текст настао и одакле је преведен. Из садржаја произилази да је реч о обраћању В. Хавела на неком скупу у СР Немачкој, где је говорио о снази изговорене речи која може потрести систем тоталитарног друштва и због које су многи његови сународници (Франтишек Старек, Иван Јироус, Петр Цибулка) завршили у затвору. Ипак, окосница овог текста је разматрање многозначности и амбивалентности моћи које имају изговорене речи и мисли у одређеном контексту и са одређеном намером. Тако „иста реч једном може зрачити велику наду, други пут слати само зраке смрти“²⁹. По Хавелу, такве су биле речи Лењина, Маркса, Фројда, али и Христа. Како се добра ствар може претворити у издају властите добре замисли, пита се Хавел и додаје „...према речи морамо бити увек подозриви, бити будни у односу на њу, јер ниједна опрезност не може бити превелика“³⁰. Дакле, писац који заступа слободу речи истовремено позива на одговорност за изговорене речи. У контексту наше теме, овај став ће имати своју посебну тежину.

О новој епохи посткомунизма и њеним изазовима, Вацлав Хавел говори у разговору са Адамом Михњиком, лидером покрета „Солидарност“ и уредником пољског листа *Gazeta Wyborcza*. На питање да ли се догодило да као председник потпише неки закон знајући да то не треба, а истовремено мора то да учини, Хавел одговара: „Наравно да се *ш*такве *с*итуације *ј*ављају; ја *й*окушавам да *о*дмах *р*азмишља*м* о њима. Чиним оно *ш*то сам чинио *ч*и*й*таво*й* живо*й*та: *к*ада бих се *н*ашао у неком *ч*абру, из *н*е*й*а сам најлакше *и*злазио *о*дмах *й*ишући о *ш*о*м*е. То је књижевни начин решавања

²⁸ Овај број часописа *Књижевност* (1990, бр. 2–3) имао је темат посвећен делу Данила Киша, а у рубрици *Lettre internationale*, осим текста В. Хавела, објављен је и текст Лудвика Вацлава *Моја Европа* у преводу Александра Илића.

²⁹ Хавел, Вацлав: *Слово о речи*. *Књижевност*, 1990, бр. 2–3, с. 588.

³⁰ Исто, 590.

живојиних љроблема“.³¹ У преводу са пољског Бисерке Рајчић овај интервју се нашао у рубрици Посткомунистичко друштво часописа *Трећи љрограм*³², а уз текст интервјуа с Анджејем Валицким. Очигледно да су ставови бивших дисидената били изазовни за српску јавност која је тражила путоказе у својој тадашњој политичкој ситуацији под режимом Слободана Милошевића.

Деведесетих година полониста и преводилац Бисерка Рајчић превела је још један разговор Вацлава Хавела, овога пута с чешким новинаром и есејистом Карелом Хвижђалом под називом *Ванредно саслушање (Мостиво 1996, бр. 105–106)*. Реч је о одломку из књиге *Dálková výslech. Rozhovor s Karlem Hviždálov* (Прага 1990). Изабрани одломак садржи одговоре на две теме: да ли се Хавел у време Прашког пролећа непосредно политички ангажовао и његов опис предисторије и настанка *Повеље 77*. Хавел пориче да се директно политички ангажовао у време Прашког пролећа и види себе у улози „сведока епохе“. Наглашава да је у то време заступао плурализам али без намере да се политички укључи. Предисторија *Повеље 77* започиње у време када је 1976. био ухапшен Иван Јироус, члан рок групе *The Plastik People of the Universe*, чије ангажовање Хавел тумачи као аутентичан израз животног осећаја људи који слободно артикулишу своју слободу. У његовом хапшењу Хавел је препознао напад тоталитарног система на људску слободу и интегритет. Заједно са Јиржијем Њемецом спровео је акције за ослобађање младих људи из ове групе. Тако се створила атмосфера протеста, коме су приступили Јарослав Сајферт, Франтишек Черни и Јиржи Косик. Енергија побуне артикулисала се у покрет грађанске иницијативе и састављање *Повеље 77*. Затим детаљно описује процес окупљања потписника и дефинисање циљева. Тиме овај превод представља детаљну и аутентичну историју протеста испричану од стране једног од главних актера догађаја.

Можемо закључити да је за упознавање српске јавности са Вацлавом Хавелом као есејистом, борцем за демократију и побуњеним интелектуалцем до краја 80-их био заслужан пре свих професор и преводилац Александар Илић, коме су Хавелови политички ставови били веома

³¹ Intervju Adama Mihnjika s Vaclavom Havelom: *Postkomunizam – krajnje čudna epoha*. *Трећи програм*, 1991, бр. 88/89, с. 213.

³² *Трећи љрограм, часопис за теорију и кријику* у издању Радио-Београда деведесетих година је имао независну издавачку политику и био је отворено критичан према српском режиму. Крајем 90-их имао је паузу у излажењу. Више у: Л а т и н о в и ћ , Зора: *Скуја култура или ... НИН*, 2001, бр. 21. јун <http://www.nin.co.rs/2001-06/21/18463.html>, 3. 3. 2022.

блиски,³³ док се 90-их година тим напорима и својим преводима прикључила и Бисерка Рајчић. Иако полониста, она је 1992. боравила у Прагу као стипендиста,³⁴ те су јој биле блиске чешке теме, а и у свом преводилачком раду била је оријентисана на преводе дела пољских и чешких дисидената. Такође, од 90-их година преводи Хавелових чланака и интервјуа објављују се претежно у српској независној и опозиционо оријентисаној периодици. Разлоге за то видимо пре свега у оријентацији самих преводаца Хавелових текстова који су претежно сарађивали са независним медијима и издавачким кућама, али и у јасној уздржаности званичне српске јавне и културне сцене, која се до 90-их клонила отворене критике социјалистичког друштва, а од периода политичких промена државничку политику Вацлава Хавела прихватала уз опрез због његове блискости са политиком Била Клинтона и одобравања процеса отцепљења бивших југословенских република.³⁵

Тежина речи

Када је у марту 1999. године започела војна интервенција НАТО снага на Савезну Републику Југославију, председник Вацлав Хавел јавно је подржао бомбардовање као хуманитарну акцију у циљу заштите косовских Албанаца. У медијима је представљано да је баш он био творац кованице „хуманитарна интервенција“, што је за српску јавност било посебно иритантно. Иако су тада многи европски државници и јавне личности отворено одобравали војну интервенцију, Хавелова реч посебно је одјекнула у српској јавности. Реакције у српским медијима, али и приватно, биле су бурне, веома емотивне и пуне резигнације.

Један од примера је редакцијски текст у листу *НИН* (13. 5. 1999) под називом *Писац с маском. Зашто председник Чешке Републике Вацлав Хавел воли нови светски поредак*. У ироничном тону представљен је бивши чешки дисидент и омиљени драмски писац као поданик америчке политике, пријатељ Била Клинтона и Медлин Олбрајт: „Док је био дисидент, Вацлава

³³ Проф. Александар Илић сарађивао је са Форумом 2000 Вацлава Хавела, Саветом за међународне односе Јиржија Динсбира и Центром за економију и политику Вацлава Клауса.

³⁴ Као резултат боравка у Прагу, Бисерка Рајчић објавила је књигу *Писма из Прага* (Нови Сад 1999).

³⁵ О томе више у: Feljton: *Václav Havel: Među prvima je reкао da je Srbija agresor na Hrvatsku*. Nacional, neovisni news magazin, <https://www.nacional.hr/feljton-vaclav-havel-medu-prvima-je-rekao-da-je-srbija-agresor-na-hrvatsku-2>, 18. 12. 2021

Хавела су називали шампионом демократије и људских њрава. Ту тишићулу је зајим добровољно ѡрејусићио Билу Клинићону. Са Клинићоном ја је ујо-знала земљакиња Мадленка Корбелова, која се ѡсле наћурализовала као Американка Медлин и усћела да се уда за извесној Олбрајћиа, све док се ѡај Олбрајћ није развео. Хавел се у Клинићона заљубио на мах. Клинићон му се учинио лејшим од Брежњева и ширим од Хићлера“.³⁶ У тексту су инсину-ације о љубавној афери америчког председника и неморалном приватном животу Вацлава Хавела, а затим и закључак: „Вацлав Хавел се нага да ѡолићика може и да не буде само умећносћ моћућеј ѡоћоћово ако ‘моћуће’ укључује сћекулације, калкулације, инћриће, ѡајне доћоворе и ѡраћмаћичне маневре. Полићика, вели, може да буде и умећносћ немоћућеј, ѡачније, умећносћ ѡобољшања нас самих, ѡа и целоја свећиа ...’ Наш бивши љубимац, дисиденћ Хавел, ићак је ѡсћиао умећник моћућеј!“³⁷

Непосредно после краја војне интервенције, док су трауматична иску-ства због бомбардовања била још увек свежа, објављен је тематски број часописа за књижевност, културу и друштвена питања „R.E.Ѓ“ (октобар, 1999) посвећен преиспитивању узрока и последица НАТО бомбардовања СР Југославије.³⁸ Између осталог, објављено је у преводу са енглеског је-зика обраћање Вацлава Хавела канадском парламенту 29. 4. 1999. под на-зивом *Косово и крај државне нације* (Kosovo and the End of the Nation-State), у коме чешки председник недвосмислено одобрава војну интервенцију.³⁹ У истом броју часописа налази се и текст Бориса Будена⁴⁰ *Сћасавање ре-дова Хавела* где се доводи у питање моралност западне демократије, а на мети је и чешки председник: „Три земље – Пољска, Маћарска и Рејублика Чешка – коначно су ѡсћилале чланице зајадне војне алијансе, само неколико

³⁶ *Pisac s maskom. Zašto predsednik Češke Republike Vaclav Havel voli novi svetski poredak.* <http://www.nin.co.rs/arhiva/2524/2.html>, 10. 2. 2022.

³⁷ Исто.

³⁸ Аутори текстова су били српски и страни независни новинари, теоретичари и полити-чари, као нпр. Стојан Церовић, Ненад Димитијевић, Веран Матић, Јирген Хабермас, Сузан Сонтаг, Даниел Голдхаген, Марија Тодорова, Роман Хејден и др.

³⁹ „Савез коме ѡријага Канада, а сада и Чешка Рејублика, води бићку ѡроћив ѡноцид-ној режима Слободана Милошевића. Та бићка није ни лака ни ѡојуларна, а ми можемо да се не слажемо ѡ ѡићању њене сћрајћејје и ѡакћике. Мећућим, ѡсћоји нешћо шћо нико разуман не може да ѡрекне: ово је вероваћно ѡрви раћ који се није водио у име ‘националној инћереса’, већ ѡре у име начела и вредносћи. Ако се и за један раћ може рећи да је ећичан, или да је ѡраведан из моралнох разлоја, онда је ѡо овај раћ“ (H a v e l , V.: *Kosovo ili kraj državne nacije*. R.E.Ѓ, 1999, br. 55/1, с. 99).

⁴⁰ Борис Буден (рођ. 1958), филозоф, теоретичар културе и публициста из Хрватске који живи у Берлину.

дана њре неіо шїіо су њрве бомбе њале на Беоіраг. На њај начин је њакође исїисана и највећа ѡерсонификација демократије у скоријој исїиорији. Дана, док бомбе њадају ѡо Беоірагу, храбри војник Хавел зна на чијој је сїирани. Да ли ње бомбе заисїа моју да ‘сачувају нашу іглобалну цивилизацију’? Да ли би ‘све кулїуре и све нације’ ѡребало да их ѡрихвати ‘као услов свої оисїанка’? Зар оне заисїа моју да сачувају наду у демократију, чије је оличење једном био Вацлав Хавел, ѡоследњи видљиви симбол моралне и ѡолиїичке везе између заїагної свеїа и универзалних идеја о демократији?⁴¹ Интересантно је поменути да се у овом броју часописа налазе и два краћа чланка Вацлава Клауса Косово: *не сїиварајмо лажне мїїове* и *О Косову и нашој заједничкој одіоворносїи*, у којима се оптужује лицемерје европске политике када је реч о оправдавању војне интервенције. Текстова Вацлава Клауса превео је Александар Илић, до тада „верни поштовалац“ Хавела. И то се могло тумачити као чин увређеног прекора.

Сигурно је да су ставови Вацлава Хавела о војној интервенцији западне алијансе на СР Југославију у српској јавности изазвали посебан револт, па чак и „увређеност“ која је излазила из оквира рационалног – доживљени су лично и емотивно. Уколико ову појаву пренесемо на психолошки план, може се рећи да је највеће разочарање могуће од онога кога сте волели и ценили. Тежина овог заокрета у односу на лик и дело Вацлава Хавела била је најочитија у текстовима који су објављивани 2011. године поводом смрти писца и бившег председника Чешке Републике. У некрологу објављеном у часопису *Сцена* под називом *Од дисидента до државника*, детаљно се износи биографија писца, његова судбина дисидента и значај његовог драмског дела, али следи и закључак: „Иако је неїресїано инсисїирао на моралу у ѡолиїици и веровао да је људско достіојансїиво језіро сваке ѡравне државе, а лаж ѡрезирао као инсїрументі ѡодјармљивања народа, 1999. био је један од оних европских званичника који су наїлас ѡодржали бомбардовање Беоірага.“⁴² У тексту некролога цитиране су изјаве позоришног критичара и теоретичара Јована Ђирилова и редитеља Кокана Младеновића поводом Хавелове смрти. Јован Ђирилов је изјавио: „Хавел је важна личносї у нашем реїерїоару, у нашим каријерама. Аїеље је давао њеїове ѡредсїаве у време када су из СССР-а сїизале јасне забране и док је он био у заїївору. Имао сам ѡрилику да іа среїнем и рекао сам му ѡо. Пиїїао сам іа и да ли су му сїизали ѡроірами Аїељеа које сам му слао, а он ми је врцаво одіоворио да је шеф заїївора вероваїно био љубиїиел ѡозоришїа,

⁴¹ B u d e n , Boris: *Spasavanje redova Havela*. R.E.Č, 1999, бр. 55/1, с. 130.

⁴² D. N: *Vaclav Havel (1936–2011). Od disidenta do državnika*. Scena, 2011, бр. 4, 2011, с. 151.

иа је пројектаме задржавао за себе. Како било, не моју да разумем ни заборавим његово ојравдање за бомбардовање Београда, ма какав режим био актуелан. То не моју да му ојростим ни данас. Иако, он је био храбри сатиричар који је у најтежа времена јркосио шоиалишарном СССР-у.⁴³ Затим следи изјава Кокана Младеновића: „Славу Вацлава Хавела у Источној Европи и његов јринчевски јоложај међу дисидентима и драмским јисцима уздиао је и одржао ујраво Ашеље 212. Тих јодина када су и чешка и руска амбасада изричито бојкошовале Хавела, Ашеље је итрао његове комаде и хранио његову јородицу док је био у затвору. Слобода јавне речи била је на јрвом месту. Иако, Вацлав се, када је то било најјојребније и када нам је било најтеже, није одужио, није јоказао емоцију, чак ни јрема Ашељеу, као ни јрема чиишавој Србији.“⁴⁴

Преносећи вест о смрти В. Хавела сви српски медији истакли су да је 1999. подржао бомбардовање СР Југославије. Две цитиране изјаве еминентних српских позоришних уметника биле су објављене и у оквиру некролога Вацлаву Хавелу у дневном листу *Данас* (19. 12. 2011), а под насловом *Незахвални јринци дисидената*. У истом листу неколико дана касније (27. 12. 2011), у рубрици Лични ставови, нашао се чланак драматуршкиње Јелице Зупанц⁴⁵ насловљен *Зашто не разумемо Хавела?* који је написан као реакција на овај чланак.⁴⁶ Реч је о резигнираној критици општеприхваћене осуде Хавеловог става по питању војне интервенције. Зупанц полази од тога да је то чињеница која је много мање болна од чињенице да званична српска власт никада није признала грешке у вези са ратовима у бившој Југославији чиме би ослободила своје грађане заточеништва колективне кривице: „Проблем, дакле, не настаје када Хавелов став наводимо као чињеницу, нији када кажемо да нас је тај његов став заболоо, као и сурово бомбардовање које многи нису јреживели, јроблем настаје када наши културни јосленици, као што се наводи у јоменушом шекстиу, очекују захвалности од Вацлава Хавела за итрање његових драма, очекујући да јрекрши своје јринције и да јрећуши силецијство јадашњеј српској режима збој личној односа и из личних разлоја. Зар су његове драме итрање да бисмо рачунали на његово ћушање, некакву јравду и емоције када

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Јелица Зупанц (рођ. 1952), драмска списатељица и сценаристкиња, ауторка телевизијских и позоришних остварења, као и ауторка романа *Кафкине адресе*. Добитница је више награда.

⁴⁶ У чланку Јелице Зупанц наведено је да је текст *Незахвални јринци дисидената* у листу *Данас* објављен 20. 12. 2011.

нам зашћребају?⁴⁷ Ауторка се пита како то да смо читали и гледали Хавелове драме, а нисмо га разумели. Оптужује српску политичку и културну елиту да још увек није дала одговоре на кључна питања наше прошлости и демократије. У оштром тону поставља питања: „Да ли је ѿзоришће Аћеље 212 хранило Хавела и њеову ѿродницу док је био у зашћвору ’када су из СССР-а сћизале јасне забране’ или је Хавел хранио Аћеље 212 и њеову ѿублику духовном храном као сјајни драмски ѿисац? Зашћо је нама ѿолико ѿешко да разумемо њеов једносћавни ѿринциј?”⁴⁸

Овај чланак представљао је одбрану Хавела пред српском јавношћу, био је то покушај оправдавања његових „тешких речи“, уједно и критика „тешких речи“ упућених на његов рачун, а сам чланак је био написан „тешким речима“. Управо о тежини изговорених (или написаних) речи говорио је В. Хавел у горе поменутом излагању *Слово о речи*, а верујемо да су управо те његове мисли инспирисале нашег песника Велимира Костова⁴⁹ да свој избор песама наслови *Ако ѿо зна Вацлав Хавел*. Један од стихова из овог избора гласи: „хоће ли најокоп бићи корисћи од речи/ ако ѿо зна вацлав хавел/ знам ли ја.“⁵⁰

И деценију после смрти Вацлава Хавела у српским медијима не престаје потреба да се коментаришу, анализирају и вреднују његове политичке изјаве и поступци, пре свега у односу на Србију.⁵¹

Незаборављени Хавел

Највећи број нових позоришних поставки и интензитет извођења драме Вацлава Хавела на српским позорницама био је 80-их година 20. века. Тадашња популарност Хавелових драмских текстова у нашој средини објашњавала се тиме што су комади представљали психолошку и луцидну анализу појава у деформисаном социјалистичком друштву које је и српска публика осећала као терет. Критика наметнутих идеолошких метода које нарушавају индивидуалну слободу била је освешћујућа и лековита за публику. Међутим, деведесете године донеле су глобалне геополитичке

⁴⁷ З ц р а н с , Jelica: *Zašto ne razumemo Havela?*. Danas, 27. 12. 2011, <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/zasto-ne-razumemo-havela>.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Велимир Костов (рођ. 1956. у Димитровграду), песник и преводилац са енглеског, француског и бугарског. Члан Удружења књижевних преводилаца Србије и члан српског ПЕН-а.

⁵⁰ К о с т о в , Велимир: *Ако ѿо зна Вацлав Хавел – Песме*. Градина, 2003, бр. 1, с. 169.

⁵¹ Види више у: *Cesi obeležavaju deceniju bez VACLAVA HAVELA*. Danas, 18. 12. 2021. <https://www.danas.rs/svet/cesi-obelezavaju-deceniju-bez-vaclava-havela/>.

промене у Источној Европи, као и ратове и распад Југославије. Социјалистички друштвени поредак био је поражен и чинило се да актуелност Хавелових драма престаје. Ипак, без обзира на период смањене присутности Хавелових комада у српској средини од 90-тих година, ипак се може пратити континуитет рецепције. Деведесетих година извођена је на београдској сцени *Театра у њогруму Ашељеа 212* нова поставка *Аудијенције* (прем. 9. 11. 1996) у режији Војина Пауновића. Улоге Сладека и Вањека, које су некада тумачили признати српски глумци, сада преузимају популарни глумци нове генерације Сергеј Трифуновић и Војин Ђетковић. Ова представа успешно се играла више позоришних сезона (последње извођење било је у мају 1998), а имала је неколико гостовања по Србији и региону.⁵²

У српској средини наступила је деценија прекида у рецепцији Хавеловог драмског дела. То се може објаснити чињеницом да у периоду прве деценије 21. века чешки писац, тада већ председник Чешке Републике, није имао нове драме, али мора се узети у обзир и чињеница да се у том периоду личност овог аутора у српској средини изразито перципирала кроз призму његових политичких и државничких изјава. „Велики повратак“ чешког драмског писца, или први знак „помирења“, било је објављивање превода Хавеловог драмског текста *Оглазак* (Odcházení, 2007) у часопису *Театрон* (2010, бр. 150/151). Ова драма о значају моћи у политичком животу, као и о трауми одласка са власти, написана је у типично хавеловском духу, са психолошки разрађеним ликовима и уз ироничну критику слабости људске природе, друштвеног окружења и државног система. Критика је у овом драмском тексту препознала и лични обрачун писца Хавела са државником Хавелом, шире сагледавање природе владавине и моћи, али и метатекстуалну дискусију са делима Шекспира, Чехова и Бекета. Текст драме превео је са чешког Божидар Ђуровић, а превод је објављен као додатак уз српски часопис за позоришну уметност. Када је 2011. године урађена екранизација овог текста, филм *Оглазак* у режији Вацлава Хавела био је приказан на Фестивалу документарног и ауторског филма у Београду 2012. године.

У периоду који следи Хавелове драмске једночинке *Аудијенција* и *Вернисаж* имале су више поставки на српским позорницама. Камерна структура ових једночинки са учешћем два или три глумца, захвална је за извођење у продукцији мањих и независних позоришних група, али и омогућава мобилност извођења на више позорница. Осим ове формалне

⁵² Х а в е л, Вацлав: *Аудијенција*. <https://atelje212.rs/predstave/audiјенција/>.

предности, ова два комада настала у време нормализације у Чехословачкој, својом основном идејом проблематизују суштинске проблеме у корумпираном и неслободном друштву које разрађеним методама манипулише животима појединца. Болне теме итекако актуелне и данас.

На београдској *Сцени Академија 28* у јуну 2013. играна је адаптација Хавелове *Аудијенције*. Адаптацију и режију потписала је Сара Вуловић, улоге су тумачили Јанко Радишић, Душан Радојчић и Иван Нинчић, а на плакату је било написано: „*Радња је смештена у просторијама модерне фабрике, где се одвија борба између шефа и радника*“.⁵³ Реч је о студентској представи у којој је Хавелов текст драме употребљен као предлогак, а контекст радње пренесен је у садашње време и бави се савременим механизмима манипулације људима. У истом позоришту *Академија 28* премијеру је имао комад *Вернисаж* (5. 12. 2018) у режији Марка Јовичића, док су Михала, Веру и Бедржиха играли Марко Живић, Тајјана Кецман и Марко Јовичић. У приватној продукцији Сцена АСМ, поново на Сцени Академија 28, неколико извођења имао је комад *Аудијенција* (прем. 20. 3. 2021) у режији Милана Нешковића и са глумцима Миодрагом Радоњићем и Николом Ракочевевићем. Ова поставка је гостовала у Културном центру Јагодина у марту 2021.⁵⁴ Забележена су и два гостовања других позоришта у Београду са извођењем Хавелове *Аудијенције*: гостовање Народног позоришта Приштина у априлу 2017. на позоришној сцени Гаража⁵⁵ и гостовање Професионалног државног драмског позоришта Ладо Мешкишвили из Грузије на Међународном позоришном фестивалу 2019. у београдском позоришту Славија.⁵⁶

Док су поставке Хавелових једночинки *Аудијенција* и *Вернисаж* у Београду игране у реализацији самосталних позоришних продукција као засебне представе, Градско позориште „Абрашевић“ у Ваљеву, у позоришној сезони 2013/2014. у режији Ивана Пантелића и Мирослава Трифуновића, премијерно изводи две Хавелове једночинке *Аудијенција* и *Вернисаж*

⁵³ Х а в е л , В.: *Аудијенција* (плакат): <https://www.vesti.rs/Desavanja-u-gradu/Pozorisna-predstava-Audijencija.html>.

⁵⁴ Наглашавамо да за ову прилику нису детаљно истражени репероари мањих позоришта ван Београда. Постоји претпоставка да су наведене поставке Хавелове *Аудијенције* гостовале на више сцена.

⁵⁵ Х а в е л , Вацлав: *Аудијенција*. <https://hocupozoriste.rs/vesti/audijencija-prvi-put-u-beogradu>.

⁵⁶ Представа грузијског позоришта имала је назив *Дујлеј*, па је у оквиру исте представе изведена једночинка *Аудијенција* В. Хавела и једночинка *Још једно њед оглазак* Харолда Пинтера.

у оквиру исте представе. Такође, забележена је 2018. године премијера Народног позоришта Тимочке Крајине на сцени Зоран Радмиловић у Зајечару под називом *Аудијенција* и *Вернисаж*. Редитељ Божидар Ђуровић у најави премијере написао је да је одломак из есеја Вацлава Хавела *Криза идентитетиа* најбоље објашњење поетике целокупног драмског дела овог писца. Наведен је цитат: „*Свети који модеран човек ствара слика је његовој станања, које рејироактивно иродубљује. То је свети, који се човеку ’ошео из руку’; иеран је силама које узвраћају иарџикуларним хоризонтима и иарџикуларном одговорношћу, уколико су јаче, јача је и њихова иокрејачка снаја и несјушаност, а ишме и ’мајнејно иоле’ које вуче човека дубље у његову немоћ, ошћеност, дейерсонализацију, а најокон – ишћо је најдубље ’дно’ – у равнодушно мирене са ишим станањем.*“⁵⁷ И данас Хавелове речи имају своју тежину, а драме писане и некада забрањиване у Чехословачкој, у новим тумачењима уметника српских позоришта, добијају своја нова значења. Њихова актуелност и провокативност није нестала.

Уколико овим позоришним извођењима Хавелових једночинки у српској средини додамо и репризна емитовања радијског снимка представе *Аудијенција* у извођењу Петра Краља и Данила Стојковића, а у преводу Ренате Улмански (производња 1981),⁵⁸ можемо закључити да је у другој деценији овог века настављен континуитет у присутности Хавелових драма у нашој средини, пре свега захваљујући новим поставкама једночинки *Аудијенција* и *Вернисаж*.

Драмско дело Вацлава Хавела у српској култури „преживело“ је моралну осуду политичких ставова аутора. Квалитет и вишезначност његових драма никада није оспорена. До деведесетих година Хавелове драме тумачене су пре свега као критика социјалистичког друштва и храбро разоткривање механизма и метода тоталитарног система. Данас, у измењеним друштвеним и политичким околностима, оштрица Хавелове критике тумачи се као осуда актуелних идеолошких манипулација и отпор против злоупотребе слободе појединца у савременом друштву. Уметничка вредност ових драма надживела је актуелност времена у коме су настале, а самим тим препознају се као референтна дела драмске уметности. О томе сведочи и чињеница да се данас Хавелове драме изучавају у оквиру наставних програма на Факултету драмских уметности у Београду на предмету

⁵⁷ Х а в е л , Вацлав: *Криза идентитетиа*. У: Ђ у р о в и ћ , Божидар: *Реч рејидијеља* <http://zoranradmilovic.rs/audijencija-i-vernissaz/>.

⁵⁸ Х а в е л , В.: *Аудијенција* (радио-драма) <https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/4305063/vaclav-havel-audijencija.html> 25.2.2022.

Позориште и драма друге половине 20. века,⁵⁹ као и на Филолошком факултету у Београду у оквиру предмета Чешка драма 20. века.

Aleksandra Korda-Petrović

Václav Havel mezi Srby – Od uznávaného dramatika k „nevděčnému disidentovi“

Dramatické dílo Václava Havla (1936–2011) bylo v srbské kultuře přítomno od samých počátků jeho divadelní tvorby. Drama *Zahradní slavnost* bylo inscenováno v dubnu 1965 na scéně bělehradského divadla Atelje 212 v překladu Jasny Novakové a v režii Ljubomira Draškiće pouhý rok po jeho pražské premiéře v Divadle Na zábradlí v prosinci 1963. I později, když byl Václav Havel ve své zemi označen za nepřítele režimu a jeho díla zakázána, pokračovalo divadlo Atelje 212 v inscenování jeho dram. Ljubomir Draškić režíroval jednoaktovky *Audience* a *Vernisáž* v rámci jednoho představení s premiérou v roce 1981 v překladu Renaty Ulmanski, stejně jako *Žebráckou operu* v překladu Aleksandra Iliće s premiérou v roce 1985. V Národním divadle v Bělehradě byla, kromě *Vyrozumění*, předvedena i Havlova jednoaktovka *Protest*, a to spolu s jednoaktovkou Pavla Kohouta *Atest*, jejichž premiéra se uskutečnila 10. ledna 1984 na malé scéně Krug 101. Obě hry přeložil Ivan Kušan.

Dramata Václava Havla se v srbském prostředí dočkala dvou tištěných souborných vydání. Zásluhy na tom nese překladatel a autorův přítel Aleksandar Ilić, který vybral a přeložil dramata vydaná ve zvláštních výběrech nazvaných *Pazite!* (Gornji Milanovac, 1990) a *Šest drama* (Gornji Milanovac, 1991). V devadesátých letech 20. století byl Václav Havel v Srbsku již zavedeným a vysoce ceněným spisovatelem. K tomu přispěla především bělehradská divadla Atelje 212, Národní divadlo v Bělehradě a Bělehradské dramatické divadlo. Velkou zásluhu na afirmaci Havlových dram. má i prof. Aleksandar Ilić (1945–2018), a to nejen jako překladatel a vykladač jeho textů, ale i proto, že srbské veřejnosti zpřístupnil dílo a myšlení tohoto „nejznámějšího českého disidenta“. Důležitou skutečností je i to, že Havlovy hry inscenovali přední srbští režiséři, jako jsou Ljubomir Draškić, Egon Savin nebo Dejan Mijač, a postavy jeho her ztvárnili prvotřídní srbští herci jako Petar Kralj nebo Danilo Bata Stojković.

Václav Havel však nebyl v srbském, respektive jugoslávském prostředí známý pouze jako dramatik. Naše veřejnost poctivě sledovala jeho osudy pronásledovaného kritika komunistického režimu v Československu, bojovníka za

⁵⁹ Р а д у л о в и ћ , Ксенија: *Наслеђе социјализма у позоришћу (Чехословачка и Пољска): везе источно и западно Европе*. Зборник радова Факултета драмских уметности, 2000, бр. 38. <https://fdu.bg.ac.rs/uploads/files/Institut/ezbornik/Zbornik.2.3.2022>.

demokracii a signatáře proslulé Charty 77. Samozřejmě nelze zapomínat na to, že v sedmdesátých a počátkem osmdesátých let, bez ohledu na o dost liberálnější oficiální politiku socialistické Jugoslávie oproti ostatním zemím východního bloku, byly kritické myšlenky, ač kontrolované, nejvíce přítomny právě v kulturním prostředí. Kvůli tomu Havlovy politické a filozofické postoje naše veřejnost objevovala nejdříve prostřednictvím literárních a kulturních časopisů. Je nepochybné, že politické názory Václava Havla byly v roce 1989 v srbském prostředí dobře známy a byly též interpretovány jako odraz skutečnosti, v níž Srbové sami žili. Proto není s podivem, že se u srbské a jugoslávské intelektuální veřejnosti Havel těšil přídomek oceňovaného disidenta. Jeho věhlas byl potvrzen zrovna ve době, kdy byl Havel v roce 1989 opět zatčen a obviněn z organizování protestů u příležitosti výročí sebeupálení Jana Palacha v Praze. Podpora Havlovi přicházela od demokraticky založených jedinců i spolků z mnoha zemí, a Jugoslávie nestála stranou. Jedním z příkladů byla publikace tematického bloku věnovaného uvězněnému českému spisovateli v časopise *Književnost* (č. 5, 1989). Zatímco byl Havel v roce 1989 ve vězení, bělehradské nakladatelství Prosveta vydalo jeho *Dopisy Olze*, jež vybral a přeložil Aleksandar Ilić. Když na konci téhož roku přišla sametová revoluce a zvolení Václava Havla prezidentem Československa, zažívala to srbská společnost jako velký triumf spravedlnosti a demokracie. Počátkem devadesátých let, v čase rozpadu Jugoslávie, politických zvrátů a občanských válek v jugoslávském regionu, dochází k proměnám v oblasti společenského i kulturního života, ale vedle toho srbská periodika stále publikují překlady Havlových esejů, článků a rozhovorů.

Když v březnu 1999 začala vojenská intervence sil NATO ve Svazové republice Jugoslávii, prezident Václav Havel veřejně bombardování podpořil jako humanitární akci s cílem ochrany kosovských Albánců. V médiích to bylo prezentováno tak, že právě on byl autorem sousloví „humanitární intervence“, což bylo pro srbskou veřejnost obzvláště iritující. Ačkoliv tehdy vojenskou intervenci otevřeně schvalovali mnozí evropští státníci a osobnosti veřejného života, Havlova slova zazněla v srbské veřejnosti obzvláště výrazně. Reakce v srbských médiích, ale i v soukromí, byly bouřlivé, velmi emotivní a naplněné rezignací. Závažnost tohoto zvrátu ve vztahu k osobnosti a dílu Václava Havla byla nejvíce patrná v textech publikovaných v roce 2011 u příležitosti smrti spisovatele a někdejšího prezidenta České republiky. Vedle zprávy o smrti V. Havla všechna srbská média zdůraznila, že v roce 1999 podpořil bombardování Jugoslávie. Několikrát byla citována vyjádření předních srbských divadelních umělců, kteří morálně odsuzovali Havlovy výroky. Přesto se našly i pokusy o Havlovu „obhajobu“. V srbském prostředí nastalo desetiletí přerušené recepce Havlova dramatického díla. To lze vysvětlit jak faktem, že v období první dekády

21. století český spisovatel, tehdy již prezident České republiky, nenapsal žádné nové drama, v úvahu je však zapotřebí vzít také skutečnost, že osobnost tohoto autora byla v té době v srbském prostředí nahlížena prizmatem jeho politických a státnických projevů. „Velký návrat“ českého dramatika, nebo spíš prvním náznakem „smíření“, bylo vydání překladu Havlova dramatu *Odcházení* (Odláženje, 2007) v časopisu *Teatron* v roce 2010, a tak i ve druhém desetiletí tohoto století jsou Havlova dramata v našem prostředí přítomna, a to především díky novým inscenacím jednoaktovek *Audience* a *Vernisáž*.

Dramatické dílo Václava Havla v srbské kultuře „přežilo“ morální odsouzení jeho politických názorů. Kvalita a význačnost jeho her tak nebyla nikdy zpochybněna. Do devadesátých let byly Havlovy hry interpretovány především jako kritika socialistické společnosti a odvážné rozkrývání mechanismů a metod totalitního systému. Dnes, za odlišných společenských a politických okolností, se ostří Havlovy kritiky interpretuje jako odsouzení aktuálních ideologických manipulací a odpor proti zneužívání svobody jedince v současné společnosti. Umělecká hodnota těchto dramát přežila dobu, v níž vznikla, a už jen proto jsou známa jako zásadní díla dramatického umění.

Aleksandra Korda-Petrović

Vaclav Havel among Serbs – From Acclaimed Playwright to “Ungrateful Dissident”

At a time when Vaclav Havel was labeled an enemy of the regime in his country and his dramas were banned in Czechoslovakia, his plays were staged with great success in Belgrade theaters. Havel is the only Czech playwright whose plays in the Serbian language were published in separate collections. In addition to being respected as a playwright, Havel was respected in the Serbian society as a fighter for democracy and a critic of the totalitarian society. When he supported the military intervention of NATO forces in the Federal Republic of Yugoslavia as President of the Czech Republic, the reactions in the Serbian media were stormy, very emotional and full of bitterness. After a break of one decade, Havel's play is again present in the Serbian theaters. Until the 1990s his plays were interpreted primarily as a critique of the socialist society and a bold revelation of the mechanisms and methods of the totalitarian system. Today, the edge of Havel's critique is interpreted as a condemnation of current ideological manipulations and resistance against the abuse of individual freedom in the modern society.

Језик у контакту /
Jazyk v kontaktu

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Катарина Миџрићевић-Штепанек

Српски и чешки преводни еквиваленти у Чешком националном корпусу

Проучавање чешко-српских еквивалената засновано на Чешком националном корпусу (*Český národní korpus*)¹ вршила је нпр. Снежана Поповић у својим фразеолошким и фразеографским радовима.² Исти извор грађе послужио је и за неколико наших студија,³ а управо је једно од тих истраживања повод за овај прилог. Наиме, бавећи се аугментативима у српском и чешком језику на материјалу електронског корпуса чешког језика, наишли смо на бројне примере ових деривата у српском језику који представљају преводне еквиваленте са енглеског. С обзиром на то да енглески језик не познаје ту творбену категорију у синтетичком смислу, за разлику од српског, претпоставили смо да би могло бити интересантно истражити принципе појављивања и функционисања српских аугментатива у

¹ Даље у раду *ČNK*. Доступно на <https://www.korpus.cz/>.

² Вид. нпр. Поповић, Снежана: *Pozajmljenice iz južnoslovenskih jezika u Rečniku književnog češkog jezika*. Славистика XIV, 2010, с. 238–246; Поповић, Снежана: *Lexikální srbsmy/srbocharvátismy v SSJČ a elektronické slovníky češtiny*. In: V. Koprivica, A. Korda - Petrović, V. Štěpánek (eds.): *Od Moravy k Moravě II, z historie česko-srbských vztahů / Od Мораве до Мораве II, из историје чешко-српских односа*, 2011, с. 407–425; Поповићová, Снежана: *Česká a srbská frazeologie. Na cestě k dvojazyčnému frazeologickému slovníku*. Praha 2020; Поповић, Снежана: *Појам моноколокабилности и њериферија језика*. Славистика XXV, 2021, бр. 2, с. 70–81.

³ Миџрићевић-Штепанек, Катарина: *Ауиментативи у српском и чешком језику у Чешком националном корпусу*. Славистика XXIV, 2020, бр. 2, с. 115–133; Миџрићевић-Штепанек, Катарина: *Српски и чешки преводни еквиваленти са енглеског језика – на примеру ауиментативних изведеница*. In: Václav Štěpánek (ed.) *Савремена српска и чешка славистичка истраживања / Současná srbská a česká slavistická bádání*. Brno 2021, с. 137–152.

корпусу, а као контролни језик користити чешки, у ком су ови деривати на маргини употребе.

У овом поглављу нећемо понављати оно што је већ речено о аугментативима у српском и чешком језику у претходној литератури и истраживањима.⁴ Познато је да су аугментативи модификационе изведенице које означавају појам увећаних димензија те да је то значење надстандардне величине често допуњено семантичком нијансом пејоративности. Важно је истаћи да постоји знатна разлика у репертоару творбених средстава у дата два језика у корист српског, у ком је број суфикса скоро троструко већи у односу на чешки. У продуктивне суфиксе за грађење српских аугментатива спадају -ина, -чина, -етина и -урина, а као непродуктивни аугментативни, аугментативно-пејоративни или пак само пејоративни суфикси у литератури се наводе -ерина, -есина, -ешина, -екања, -уљина, -ушина, -уштина, -енда, -ерда, -ескара, -иште, -уга, -ура, -урда, -ускара/-ускера, -уца, -чага, -чуга и др. Када су у питању творбени форманти у чешком језику, говори се првенствено о аугментативном суфиксу -isko, док се остали суфикси сматрају у већини литературе аугментативно-пејоративним, или само пејоративним, понегде чак и само експресивним, и истиче се да су непродуктивни, као нпр. -izna, -ák, -an, -ajzna, -anec, -oun, -our, -as.

Грађа је, као што смо навели, ексцерпирана из *Чешкој националној корпуса* уз помоћ апликације *Treq* и *KonText*⁵ које су засноване на паралелном

⁴ Аугментативи у српском проучавани су у монографијама Ј о в а н о в и ћ , Владан: *Деминутивне и аугментативне имнице у српском језику*. Београд 2010; К л а ј н , Иван: *Творба речи у савременом српском језику. Суфиксација и конверзија. Део 2*. Београд – Нови Сад 2003, те појединачним студијама В е љ к о в и ћ - С т а н к о в и ћ , Драгана: *Деноминални деминутиви и аугментативи – значење и творба*. Научни састанак слависта у Вукове дане 36, 2007, бр. 1, 387–405. К и р ш о в а , Маријана: *Аугментативи са суфиксима -ина, -етина, -урина у Вуковом Рјечнику*. Наш језик 28, 1988, бр. 1–2, с. 42–54; Н о в о к м е т , Слободан: *Нове речи са суфиксом -ина и његовим варијантима у српском језику*. Наш језик 43, 2012, бр. 3–4, с. 55–68. У чешком језику су аугментативи обрађивани углавном у шире конципираним граматицима и приручницима, као нпр. Miloš D o k l i l – Karel H o r á l e k – Jiřina H ů r k o v á (eds.): *Mluvnice češtiny I: fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov*. Praha 1986; Petr K a r l í k – Marek N e k u l a – Zdenka R u s í n o v á (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1996; Josef Š i m a n d l (ed.): *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha 2017. <http://www.slovníkafixu.cz>, 12. 09. 2022; Š t í c h a , František et al.: *Velká akademická gramatika spisovné češtiny I. Morfologie: druhy slov, tvoření slov. Část 2*. Praha 2018.

⁵ О апликацијама вид. V a v ř í n , Martin – R o s e n , Alexandr: *Treq – databáze překladových ekvivalentů*. Praha 2015. <http://treq.korpus.cz>, 24. 01. 2023. и M a c h á l e k , Tomáš: *KonText – aplikace pro práci s jazykovými korpusy*. Praha 2014.

корпусу под називом *InterCorp*. Полазни језик претраживања је чешки, а енглески и српски су циљни језици.⁶ У поље за претрагу су уношени аугментативи грађени суфиксацијом, по избору из једнојезичних речника српског језика и из претходне литературе, а уз допуну списка сопственим примерима који у изворима нису пронађени.

С обзиром на то да смо поменуће језичке јединице претходно проучавали, фокусирајући се искључиво на колекцију *Jádro* која обухвата лепу књижевност, у овом раду обраћамо пажњу на примере из колекције филмских титлова (*Titulky*). Разлог за то је и посебност таквог извора, пошто се ради о титловима који су преузети из базе *Open Subtitles*, у којој титлове преводе аматери који нису ограничени правилима професионалног аудио-визуелног превођења, па се нуде другачије могућности истраживања од оних која су заснована на речницима или књижевним делима.

У вези са специфичношћу филмског дискурса, наине са прагматичком употребом језичких јединица, као и са преовлађујућом пејоративном семантиком аугментатива, претпоставили смо да ће се деривати појављивати најчешће у функцији изражавања негативног емоционалног става говорника и упућивања увреде саговорнику. Због тога смо претрагу ограничили на аугментативне деривате који означавају људе, делове тела и животиње, а из ове треће групе на зоосеме – лексеме које се на основу метафоричног преноса значења у секундарним семантичким реализацијама односе на људе.

Са полазног списка од нешто мање од 200 аугментатива, које смо уносили у претрагу, одабрали смо 68 које сматрамо релевантним за наше истраживање. То значи да се ради о упареним реченицама у паралелним конкордансама и да је њихов смисао јасан у сва три језика, иако је то у неким случајевима било могуће утврдити тек на основу ширег контекста.

Укупно преовлађују деривати који се у ноционалном значењу односе на људе, потом на њихове делове тела, и најзад они који се у ноционалном значењу односе на животиње. То су следећи деривати које наводимо од најфреквентнијих, према броју појављивања у резултатима: 109: црнчуга; 108: момчина; 89: шупчина; 80: педерчина; 71: сељачина; 43: наивчина, чамуга; 41: кретенчина; 39: курчина; 35: мушкарчина; 32: курветина, пијандура;

⁶ Користили смо корпус *InterCorp* верзе 13. Вид. A d a m o v i č o v á , Ana – V a v ř í n , Martin: *Korpus InterCorp – srbsština, verze 13 z 1. 11. 2020*. Praha 2020. Доступно на <http://www.korpus.cz>, 20. 09. 2022; K l é g r , Aleš – K u b á n e k , Michal – M a l á , Markéta et al.: *Korpus InterCorp – angličtina, verze 13 z 1. 11. 2020*. Praha 2020. <http://www.korpus.cz>, 20. 09. 2022; R o s e n , Alexandr – V a v ř í n , Martin – Z a s i n a , Adrian Jan: *Korpus InterCorp – čeština, verze 13 z 1. 11. 2020*. Praha, <http://www.korpus.cz>, 20. 09. 2022.

26: људина; 21: јуначина; 20: девојчурa; 18: будалетина; 17: Циганштура⁷; 12: краветина, ленчуга, добричина; главуца; 11: рибетина; 10: мајмунчина; 9: војничина, магарчина, језичина; 7: шаљивчина, коњина, фрајерчина; 6: пичкетинa, бабетина; 5: бабускера, пацовчина; 4: лажовчина, носина, пандурчина, поштењачина, сељанчурa; 3: главурда, морончина, простачина, стомачина; 2: будалчина, главетина, дебилчина, лоповчина, месиште, трбушина, лафчина, пиздурина, ручерда, смрадина; 1: бабускара, боемчина, брадурина, вратина, другарчина, дрипчина, женетина, лудачина, наркоманчина, ножурде, носекања, сисетине, сисурине, сомина, телесина, скотина.

Како видимо, највећи број појављивања има аугментатив *црнчуја* (енг. *nigger*), што није необично, с обзиром на то да је у филмовима на енглеском језику пејоративно именоване афро-американаца често.⁸ Осим тога, лексема (у овом случају често писана *nigga*) у сленгу припадника те етничке групе представља апелатив који нема нужно погрдно значење а у прагматичком смислу чак може изражавати солидарност и наклоност.⁹ Узимајући у обзир ту чињеницу, поменути аугментатив у српском те лексема *negr* у

⁷ Сви примери су из истог филма *Snatch* (2000), а аугментатив је употребљен као еквивалент енглеског колоквијалног израза *pikey*, а у мањем броју и *gyppo*, који се односе на Роме у погрдном значењу, како се наводи у Partridge, Eric: *A Dictionary of Slang and Unconventional English: Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms, and Such Americanisms As Have Been Naturalised*. Abingdon on Thames 1984. Иако је српски аугментатив изведен од мотивне речи женског рода – Циганка, како се наводи у Вујанић, Милица et al.: *Речник српскога језика*. Нови Сад 2011. (даље PCJ), у примерима се односи на мушку особу или, употребљен у множини, уопштено на ту етничку групу (Tri runde i bičeš biljka, jel tako ciganšturo! Three rounds and you're a vegetable, aren't you, pikey! Tri kola a je po tobě, cikáne!; Ciganšturo su poznate po njihovoj veštini pregovaranja u poslu. Pikeys are well-known for their skills of negotiation in business. Cikáni jsou známí schopností smlouvat.). У чешким примерима су употребљени следећи еквиваленти: *pikey* – *cikán*, у речнику *Akademický slovník současné češtiny. Ústav pro jazyk český AV ČR*. <http://www.slovníkcestiny.cz/uvod.php>, 22.09.2022. (даље ASSČ) дефинисан *dříve oficiální, dnes neoficiální, někdy hanlivě označení pro Roma*), те *gyppo* – *cigoš* који је у Jan Hugo et al. (eds.): *Slovník nespisovné češtiny*. Praha 2006. (даље SNČ) дефинисан *xenofob. Cikán, Rom*, а у ASSČ стилски маркиран *zprav. hanl*. Обе лексема, мада погрдне, не изражавају тако јак степен негативне оцене као српски аугментативни пандан.

⁸ Као што смо већ поменули, извесни деривати се појављују у једном истом филму више пута и њихов број је у директној вези са изражајним средствима појединих филмских остварења, а потом и са избором преводалица.

⁹ О томе пишу нпр. Keith, Allan – Burridge, Kate: *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge 2006. Дефиницију лексема проналазимо у *Merriam-Webster Dictionary*. <https://www.merriam-webster.com>. 22. 09. 2022. (даље M-WD): *nigger offensive used as an insulting and contemptuous term for a Black person* и *nigga offensive*

чешком често представљају пример неадекватне употребе табу речи у преводу (Hej, šta ima, crnčugo? Hey, what up, nigga! Jak to jde, negře?)¹⁰. У оваквим и сличним контекстима, може се употребити нпр. еквивалент *браћу* у српском, одн. *brácha/káma* у чешком.

На другом месту налази се аугментатив *момчина*, у српском језику један од малобројних деривата који имају хипокористично значење, и он је и у корпусу превасходно у функцији позитивне евалуације. И овде се често испољава неадекватност употребе у преводу, јер су енглески изрази као *big guy*, *big boy*, *big fella* аутоматски преведени као *момчина*, мада се они у енглеском језику користе такође за ословљавање младих бића, те би у контексту више одговарали еквиваленти (*велики*) *дечко*, *момак*, управо онако како су изрази преведени на чешки – (*velký*) *kluk*, *chlapec* (Gde je moja momčina? Where's my big guy? Kde je můj velký kluk?; Hajde, momčino. Hey, big guy. Hej, chlapče.).

Што се тиче мотивних речи, двоструко су бројније оне мушког рода (м. р. 37 : ж. р. 16). Када говоримо о лексемама које денотирају особе (било у примарном или секундарном значењу) већина аугментативних деривата односи се такође на особе мушког пола. Као што је познато, аугментативи су махом граматичког женског рода, али се употребљавају и за мушки и за женски род. Налазимо и две мотивне речи средњег рода (*шело*, *месо*), од којих се за средњи род користе само аугментативи грађени суфиксом -иште, који је у нашем истраживању заступљен само једним дериватом – *месишиће* (Ti si obično mesište! You're just a piece of meat! Jsi jenom kus masa!).

Примери употребе аугментатива који су изведени од мотивних именица мушког рода за особе женског пола су: *лажовчина* са два примера (Ona je lažovčina! You're a cheat and a liar. Je to lhářka!) и *јуначина* са једним примером (Ne izigravaj junačinu. Stop acting tough¹¹. Přestaň hrát tvrdou.).

Од мотивних речи женског рода које именују лица граде се превасходно аугментативи који се односе на женске особе, осим лексеме *йичкешина* и *будалешина*. Прва изведеница је настала од опscene мотивне речи која у пренесеном значењу означава како женску, тако и мушку особу лоших особина.¹² Дериват се у два примера, од шест, односи на деноминације

used as a pronunciation spelling of nigger; sometimes offensive used by some Black people to refer to themselves or to another Black person in a neutral or positive way.

¹⁰ У целом раду наводимо примере истим редоследом – српски, енглески, чешки.

¹¹ *tough* – тврд, чврст; јак, снажан.

¹² Лексему дефинише Д. Шипка 1. женски йолни оріан ваїина; 2. жена уойишће; 3. особа која није вредна йошйовања; 4. кукавица. Вид. Ш и п к а , Данко. Речник ойццених речи и израза. Нови Сад: Прометеј, 2011., а слично и П. Имами 1. женски йолни оріан;

мушкараца (Znam da mi nisi uzeo kola, Ian. Jer ti si jedna obična pičketina. I know you didn't take my car, Ian. Cause you're a big, giant pussy. Já vím, že jsi nevzal moje auto, Iane. Protože jsi velká, obrovská pička.). Видимо такође да се исти принцип преноса значења користи и у енглеском и чешком језику, а увећање особине је ту изражено атрибутима *big, giant / velký, obrovský*.¹³ За други дериват је занимљиво да се односи на особу женског пола у само једном случају и он је заправо повезан са енглеским придевом *crazy* – луд у датој конструкцији (Oh, moj Bože! Kakva budaletina! Oh, my God! Crazy bitch! Ó, můj Bože! Bláznivá děvka!).

Једна мотивна именица је двородна – *џијаница*, али од чак 32 појавнице, аугментатив се у само 5 примера односи на особу женског пола (Majka ti je pijandura. Your mother's a drunk. Tvoje matka je opilá.; Postala je beznađežna pijandura. Turned into a hopeless drunk. Stala se z ní beznađežná alkoholička.)

Што се тиче чешких аугментатива, они су многоструко ређи, што је и очекивано с обзиром на мали број творбених средстава, ниску фреквенцију и маргиналну употребу датих деривата. У грађи смо наишли на само седам примера и дајемо их према броју појавница у апликацији *Treq* – 13: *chlápák*; 5: *drsnák*; 4: *silák*; 2: *tvrdák, velikán*; 1: *babizna, špekoun*. Само једна изведеница је женског рода – *babizna* (бабускера), а друге наведене су мушког рода. Две изведенице садрже пејоративну семантику – *babizna* и *špekoun* (Zbog babuskere. The beldam¹⁴. Kvůli babizně.; Hajde, kretenčino! Come on, lard-ass! Jdeme špekoune!¹⁵), а остале имају у ноционалном значењу

2. жена, девојка; 3. слабић; 4. кукавица; 5. њида, ѓаг; 6. себичњак; 7. бескарактерна особа. Вид. I m a m i , Petrit. *Beogradski frajerski rečnik*. Beograd 2003.

¹³ У *M-WD pussy 1. vulgar vulva ... 3. slang a weak or cowardly man or boy*.

¹⁴ *beldam an old woman (M-WD)*

¹⁵ Аугментативом се на основу метафоре (*špek* – сланина) именује особа која је гојазна. Српски лексикографски еквивалент у К а ч а н и к , Емилија –М и р к о в и ћ , Драгутин – У р о ш е в и ћ , Слободанка: *Чешко-српски речник I, II*. Београд 2001, (даље ЧСР) *špekoun razí. џојрг. дебелко* по нашем мишљењу не изражава исту пејоративност као чешки пандан и сматрамо да би више одговарале лексема *загрили, дебели*. Изведенице на -ко описује И. Клајн наглашавајући да су настале „од *џридева који значе неку лошу особину, али укујни џон изведенице је џре шаљив неџо џејоративан*”. Вид. К л а ј н , Иван: *Творба речи*, 141. У енглеском језику лексема *lard-ass* значи *an overweight person*, како је наведено у D a l z e l l , Tom (ed.): *The Routledge Dictionary of Modern American Slang and Unconventional English*. Охон – New York 2018. (даље RD). Лексикографске еквиваленте наводи у свом *Речнику сленја* Б. Хлебџ: *бедевија, буљаши, гујеџар, џујџавац*. Вид. Х л е б џ , Борис: *Речник сленја. Енјлеско-српски : српско-енјлески*. Београд 2006. У вези с тим видимо да је чешки преводни еквивалент одговарајући, док је у српском употребљена лексема *крејенчина* која пре свега означава *гушевно заосјјалу особу, плујака, џујџолаваца*, вероватно због непознавања енглеског израза

позитивну евалуацију¹⁶ (De si, momčino. Hi, big guy. Ahoj, chlapáku.; Idemo, ljudino. Let's go, big boy. Tak pojd', drsňáku.; Vidimo se, momčino. See you, tough guy. Nashle, siláku.; Kako hoćeš, momčino. Suit yourself, tough guy. Posluž si, tvrďáku.; Hej, šta kažeš, Rocky momčino? Hey, what do you say, Rocky big shot? Jak se vede, velikáne Rocky?).

У вези са преводном еквиваленцијом можемо говорити о еквиваленцији на основу денотације, што је увећан обим, дакле квантитет, и о еквиваленцији на основу конотације, а то је пејоративност или хипокористичност, тј. квалитет.

Када говоримо о семантици квантитета, у енглеском језику је аугментативност изражена аналитички, најчешће конструкцијом атрибут који изражава увећање + именица (*big guy, big boy, huge noggin, big-ass head, big nose, oversized feet*). У српском језику употребљен је аугментатив, најчешће од мотивне речи у језику оригинала (*људина, момчина*), а понекад је допуњен атрибутом (*велика љавуца, велика њрбушина, њревелике ножурге*).

У чешком језику је употреба аугментатива као преводног еквивалента ограничена на неколико изведеница, а то су деривати са суфиксом -ák (*chlapák, drsňák, silák*), које именују физички снажне, моћне, жестоке мушкарце. Ипак, чешће се увећање изражава другим средствима, нпр. аналитички – конструкцијом *velký/přerostlý* + именица (*velké břicho, přerostlá holeň, velký nos*), а затим и другим, најчешће експресивним лексемама које изражавају надстандардну величину (*kolohnát, hromotluk, chlap*) те лексемама које означавају бића великих пропорција (*obr, golem*). На пример:

Idemo, *ljudino*.
Let's go, *big boy*.
Tak pojd', *drsňáku*¹⁷.

Polako, *veliki momčino*.
Easy, *big fella*.
Klid, *chlapáku*¹⁸!

¹⁶ Дакако, и за чешки и за српски језик важи да прагматичка употреба подразумева и негативну емоционалну обојеност, када се деривати користе нпр. иронично.

¹⁷ Лексему *drsňák* дефинише ASSČ *kolokv. expr. kdo působí nebo se projevuje drsně, hrubě, necitlivě, neohleduplně*.

¹⁸ *chlapák* *expr. člověk n. jiný tvor (n. řidč. i věc) mající náležité vlastnosti (velikost, sílu, zdatnost, dovednost atd.) ve velké míře*, како се наводи у H a v r á n e k , Bohuslav et al. (eds.) *Slovník spisovného jazyka českého I–IV. Praha: Československá akademie věd, 1960–1971*. (даље SSJČ).

Hej, nećeš valjda sada da se povučеш, zar ne, *momčino*?
 Hey, you're not backing down now, are you, *big guy*?
 Ted' se přeće nezhroutiš, co, *siláku*¹⁹?

Kako si, *momčino*!
 How you doing, *big man*?
 Jak se máš, *obře*²⁰?

Takva *ljudina*!
 Come on, *big man* like you!
 No tak, *chlap*²¹ jako vy!

Ustaj na noge lagane, *momčino*.
 Rise and shine, *big boy*.
 Vstávačka, *kolohnáte*²².

I tebi, *momčino*.
 You too, *big guy*.
 Tobě taky, *hromotluku*²³.

Polako, *momčino*!
 Easy, *big guy*!
 V pohodě, *goleme*!

Ti si izbacila svoju *glavudžu* tamo.
 You were sticking your *big head* out there.
 To ty tam vustrkuješ svoji *velkou hlavu*.

Sa tom *velikom glavudžom*.
 With that *big-ass head*.
 S tou *velkozadou*²⁴ *hlavou*.

¹⁹ *silák* člověk vynikající fyzickou silou (SSJČ).

²⁰ *obr* 1. pohádková bytost neobyčejné výšky a síly; člověk velmi vysoká a silné postavy; 2. *expr.* jiný tvor n. věc neobyčejné velikosti; *velikán, kolos* (SSJČ).

²¹ *chlap* *expr.* muž, *zprav.* vyspělý a silný (SSJČ). У ЧСР мушкарчина, момак и њо.

²² *kolohnát* *expr.* veliký a hranatý člověk; *hromotluk* (SSJČ).

²³ *hromotluk* člověk hřmotný, silný, často i neohrabaný; *silák, velikán, kolohnát* (SSJČ). У ЧСР људина, ірмаљ.

²⁴ Преводац је извршио калкирање код превода композита у енглеском језику не знајући његово значење, које се наводи нпр. у *RD: big-ass adjective very large*. Наведену чешку лексему *velkozadý* не проналазимо ни у речницима нити у корпусу. Енглеску синтагму можемо превести на чешки *velká/obrovská hlava*, или се пак може употребити

Veliko srce, ili *trbušina*, ili veliki novac?
 His big heart, his *big belly*, or his big money?
 Velký srdce, *velký břicho*, nebo velký prachy?

Kolika *nosina*.
Big nose.
 Má *velký nos*.

Šutiram te u tvoje *prevelike nožurde!*
 I kick your stinky *oversized feet!*
 Nakopnu tě do tý tvý *přerostlý holeně!*

Величина се понекад изражава поређењем са предметом који је са становишта говорника великих размера (Ne šalim se, taj mali ima glavudžu kao Sputnik. His head's like Sputnik. Má hlavu jako Sputnik.). Употреба аугментатива у српском језику недвосмислено упућује на увећан појам, док је у енглеском и чешком у питању метафора која подразумева да су корисници језика упознати са појмом (Спутњик) који димензијама и обликом може репрезентовати велику главу.

Када говоримо о конотативном значењу (о квалитету), у енглеском језику оно може бити изражено такође конструкцијом придев *big/grand* + именица (*big man, grand soldier*), као и другим атрибутима који изражавају увећан квалитет појма, као нпр. *total, big-time*²⁵ – максимални, *badass*²⁶ – opak, опасан (и у функцији позитивне евалуације), па и устаљеним изразима као *hell of a*²⁷ – сјајан, ужасан; *such a/that much of a* – такав, толики (*total slut, badass soldier, hell of a soldier, such a drunk, that much of a bastard*). Увећана особина изражава се и вишечланом номинацијом која као први елемент садржи атрибут *big: big shot*²⁸ – зверка, мангуп, даса, момчина, *big mouth* – језичина.

колоквијални израз за главу – *palice, kebule* и сл., што би свакако више одговарало контексту, с обзиром да се ради о експресивном исказу у енглеском. На основу реченог такође се може закључити да је употребљени аугментатив у српском одговарајући конотативни еквивалент.

²⁵ *big time major, prominent or significant in size, amount, or degree (M-WD).*

²⁶ *badass 1. informal + sometimes offensive ready to cause or get into trouble; 2. informal + sometimes offensive of formidable strength or skill (M-WD).* У *Rečniku anglo-američkog slenga* (даље RAAS) наводи се 1. *nezgodan/opasan/gadan tip*; 2. *loš*. Вид. G e r z i ć , B o r i v o j: *Rečnik anglo-američkog slenga*. Beograd 2002.

²⁷ *hell of a informal + somewhat impolite 1. very good; 2. very bad or difficult (M-WD).*

²⁸ *big shot a person of consequence or prominence (M-WD).*

Употреба аугментатива код превода поменутих енглеских конструкција на српски језик је адекватна (*војничина*, *мушкарчина*), а у први план излази семантика квалитета, па тако они изражавају пејоративност или хипокористичност (која је дакако много ређа). Понекад је еквивалент проширен атрибутом који стоји у енглеском језику, као нпр. *велики/џешки/џолики* (*велика џијандура*, *курвеџина џешка*, *џолика скоџина*). У чешком језику преовлађује превод истим или сличним конструкцијама као у енглеском: *velký/takový/tvrđý/skvělý* а потом и лексемама које су стилски маркиране као експресивне: *borec*²⁹ – фрајер, мушкарчина, или као погрдне и вулгарне, *blbec*³⁰ – будала, идиот, *mizera*³¹ – бедник, ништарија, *děvka* – девојчурa, курва, проститутка итд.

Ti si *vojničina*, Frankie.
You're a *grand soldier*, Frankie.
Jsi *velkej voják*, Frankie.

Vojničina je ipak.
Hell of a soldier, though.
Je to *skvělej voják*, tvrdej.

Vojničina, je li?
Badass soldier, huh?
Tvrdej voják, co?

O, kakva si *muškarčina*!
Oh, what a *big man* you are!
Oh, jakej jseš *borec*!

Riko je *velika pijandura*.
Rico's *such a drunk*.
Rico je *hrozný pijan*.

Velika šupčina.
*Big asshole*³².
Ten *velkej idiot*.

²⁹ *borec* 1. kolokv. expr. *člověk, který v něčem nebo něčím vyniká*; 2. region. *muž, kluk* (ASSČ).

³⁰ *blbec* kolokv. *hanl. kdo působí dojmem nedostatku úsudku nebo schopností, hlupák, tupec (často jako nadávka)* (ASSČ).

³¹ *mizera* ob. *špatný, bezcharakterní člověk; bídák, darebák* (SSJČ).

³² *asshole* 1. *usually vulgar anus*; 2. *usually vulgar a stupid, annoying, or detestable person* (M-WD). У RAAS: *seronja, usranko, govнар, šupčina, čmarulja, guzica, budaletina*.

Tammy Warner je *kurvetina teška!*
 Tammy Warner is a *total slut!*
 Tammy Warnerová je *děvka!*

Zar sam *tolika skotina?*
 Wow. Am I *that much of a bastard*³³?
 Páni, to jsem vážně *až takový mizera?*

Аугментативни деривати у српском језику, нпр. *јуначина*, *људина*, *мушкарчина*, *друџарчина*, употребљени су такође као еквиваленти лексеме у енглеском која није прецизирана елементом који би исказивао увећан квалитет појма, било да се ради о позитивној или негативној евалуацији (*hero, the man, a friend*). У чешком језику употребљене лексеме су чешће неутралне (*hrdina*), чиме се унеколико губи позитивна или негативна евалуација исказа оригинала, а у појединим примерима додати су атрибути како би се сачувала емоционална обојеност исказа изворног језика, као нпр. *opravdový* – прави, истински (*opravdový kamarád*), или су употребљене експресивне лексеме *chlap, frajer, borec*.

Ove nedelje ste pobili gomilu ljudi, *junačine*.
 You *heroes* have killed a dozen people this week.
 Vy *hrdinové* jste tento týden zabili dvanáct lidí.

Junačino moja!
 You're my *hero*.
 Jsi můj *hrdina*!

Sad si *junačina*.
 Brave now all of a sudden.
 Najednou jsi *odvažnej*.

Ti si *ljudina*.
 You're *the man*³⁴.
 Ty si *chlap*.

Ti si *ljudina*!
 You're *the man*!
 Jsi *frajer*!

³³ *bastard kopile, gad, drkadžija, baraba, svinja, đubre* (RAAS).

³⁴ У *M-WD* проналазимо дефиницију конструкције одређеног члана *the* и именице *man*: *a man who is admired or respected as a leader or as the best man in a particular field, sport, etc.*

Ti si *muškarčina*, Justin.
Justin, you're *the man*!
Justine, seš *borec*!

Hal je *drugarčina*.
Hal is *a friend*.
Hal je *opravdový kamarád*.

Српски аугментативи пејоративне семантике (*шујчина*, *црнчуја*, *једерчина*, *курвејина*, *јаџовчина*) представљају одговарајуће еквиваленте за бројне примере енглеских грубих, вулгарних или опсцених израза и конструкција, које су карактеристичне за савремени филмски дискурс (*asshole*, *cocksucker*³⁵, *whore*, *nigger*, *rat* – *јаџов*). У чешком језику ради се углавном о формалним еквивалентима, а то су већином груби (*hovado*³⁶ – говедо, стока; *svine*³⁷ – свиња), погрдни (*pitomec*³⁸ – будала; *kretén*; *děvka*) и вулгарни изрази (*hajzl*³⁹ – говнар, сероња). Конструкције са придевом у језику оригинала, који изражава негативну оцену, као што су *fucking*, *selfish*, *dirty*, *stupid*, *stinking* често се појављују у оба циљна језика: *јebene*, *себични*, *лјуи*, *смргљиви*, *јроклеџи*, *лџиави* / *zasraný*, *sobecký*, *špinavý*, *blbý*, *pitomý*, *smradlavý*, *odporný*, *nevzdělaný*.

Ti si jedan lažov i šupčina!
You're a little fucking liar and an asshole!
Jsi zasraný lhář a kretén!

Umukni, glupa, jebena crnčugo!
Shut up, you dumb fucking nigger!
Drž hubu, negře zasraná⁴⁰!

Sebična pederčina.
Selfish cocksucker.
Sobeckej hajzl.

³⁵ *cocksucker* offensive one who performs fellatio – often used as a generalized term of abuse (M-WD). У RAAS: *kurcolizac*, *drkadžija*, *pederčina*, *sis*, *pizda*, *smrad*.

³⁶ *hovado* 1. *dobytče*, *dobytek*, *zejm. hovězi*; 2. *zhrub. člověk zvířecký*, *zhovadilý*, *surový*, *bestiální*, *zvrhlý n. sprostý*, *nemravný*; *zhovadilec*, *surovec*, *zvrhlík*, *sprosták* (SSJČ).

³⁷ *svine* 1. *samice prasat*; ... 3. *zhrub. člověk nečistý*, *líný n. vůbec špatný*, *bezcharakterní* (SSJČ).

³⁸ *pitomec* *hanl. pitomý člověk*, *velký hlupák* (SSJČ).

³⁹ *hajzl* *vulg. špatný*, *mizerný člověk*, *lump* (SSJČ).

⁴⁰ У чешком језику се употребом атрибута у женском роду уз именицу мушког рода интензивира негативна оцена и упућена увреда.

Smrdljiva pandurčino.
*Dirty ass punk ass*⁴¹ *cop.*
Svině policajtská.

I sada je mrtav zbog *glupe kurvetine*.
 And he's dead now because of one *stupid whore*.
 A je teđ mrtvý kvůli jedné *pitomé děvce*.

Lopovčina!
Stinking thief!
Smradlavý zloději!

Pacovčina ljigava.
Dirty rat.
Špinavá krysa.

У неким примерима пренаглашена је негативна евалуација употребом аугментатива у српском (*кравејина*, *лажовчина*, *црнчуја*, *бабускера*), дакле, долази до дисфемизације. У поређењу са исказом оригинала (*cow*, *liar*, *black man*) сматрамо да би било довољно употребити мотивну реч, као што смо ниже навели у загради. У прилог томе говори и чињеница да у чешком језику није употребљен израз којим би се додатно наглашавало погрдно значење у оним контекстима у којима је присутно, а чак се у неким примерима ради о неутралним исказима (*kráva*, *lhář*, *černoch*).

кравејина : *cow* : *kráva*
 Stacey je kravetina. (крава)
 Stacey's a cow.
 Stacey je kráva.

лажовчина : *liar* : *lhář*
 Kad bi sad ušao ovde, pogledala bih ga u lice i pomislila „lažovčina”. (лажов)
 If he walked in here right now, I'd look in his face and all I would think is „liar”.
 Kdyby sem teđ přišel, podívala bych se mu do tváře a jedině, co bych si pomyslela, je „lhář”.

⁴¹ RAAS даје лексикографске еквиваленте лексеме *punk*: 1. *glupost*, *koještarija*, *đubre*; 2. *bezvredan*, *loš*; 3. *baraba*, *ništarija*, *mizerija*, *protuva*, *propalitet*, *đubre*. Израз *punk-ass* проналазимо у онлајн речнику *Wictionary*: *slang*, *derogatory* *obnoxious*, *stupid* *or* *otherwise* *unworthy* *of* *respect*. <https://en.wiktionary.org/wiki/punk-ass>, 28. 01. 2023.

црнчуја : *black man* : *černočh*
 Misliš „mi, crnčuge“? (црнци)
 You mean, the black man?
 Myslíte my černoši?

бабускера : *old woman* : *stará ženská*
 Nisam danguban pa da se vozam naokolo zbog neke babuskere koju nismo ni
 poznavali. (старице)
 I don't have time to go driving around the countryside for some old woman we
 didn't even know.
 Nemám čas jezdit sem a tam kvůli nějaké staré ženské, kterou ani neznáme.

їедерчина : *gay* : *teplej*
 Neviđena sam pederčina. (Невиђено/тотално сам геј. Геј сам сто посто.)
 I'm gay as hell.
 Jsem teplej jako peklo.

У вези са претходно поменутом дисфемизацијом, интересантни су при-
 мери преводних еквивалената у српском и чешком, који стоје у антони-
 мичном творбеном односу аугментатив – деминутив (*војничина* : *војáček*,
девојчура : *holčička*). Чешки деминутивни еквиваленти у овим случајевима
 су прецизни јер се у исказу оригинала говори о младом бићу, именованом,
 као што смо већ поменули, устаљеним изразима *big fella*, *big guy*, *big boy*,
soldier boy. Осим тих израза присутан је чак енглески деминутив *girlie*⁴²,
 мада у ироничном исказу, а ту функцију ниподаштавања између осталог
 могу изражавати деминутиви. Осим деминутива у чешком језику употре-
 бљена је лексема *drobek* која означава мало дете. Због тога употреба ауг-
 ментатива у преводу на српски чини дате исказе претерано грубим, што
 се може видети у поређењу са нашим примерима у загради.

војничина: *soldier boy*: *voják*⁴³
 Ne brini, vojničino. (синко, војничче)
 Don't you worry, soldier boy.
 Nemějte obavy, vojákku.

девојчура : *girlie* : *holčička*⁴⁴
 Koga ti zajebavaš, devojčuro? (мала, цурице, девојчице, секо)

⁴² Од именице *girl* – девојка.

⁴³ Деминутив од *voják* – војник.

⁴⁴ Деминутив од *holka* – девојка.

Who you trying to kid, girlie?
Koho chceš oblbnout, holčičko?

људина: *big fella: drobek*
Polako, ljudino. (дечко, мали, момче, малиша)
Easy, big fella.
Jen klid, drobku.

момчина : *big guy : drobek*
U redu, spreman si, momčino. (дечко, мали, момче, малиша)
All right. You're all set, big guy.
A můžeš vyrazit, drobku.

У грађи налазимо и обрнуте случајеве, наиме да је аугментатив употребљен уместо вулгарног, а посебно уместо опсценог израза у енглеском (*motherfucker*⁴⁵, *son of a bitch*⁴⁶, *dick*⁴⁷, *fuck*⁴⁸).⁴⁹ Пошто је и у чешком језику преводни еквивалент маркиран као вулгаран те спада у опсцене изразе (*zmrd*⁵⁰ – дркација; *hajzl*; *zkurvysyn*⁵¹ – курвин син; *čurák*⁵² – пизда), можемо закључити да се ради о еуфемистичкој функцији аугментатива у српском. Наиме, ради се о ублажавању значења присутног у енглеском, без губљења пејоративности и наглашене негативне оцене (*дрипчина, крејенчина, дебилчина, наркоманчина*). Такође, има случајева да је и у чешком извршена делимична неутрализација, нпр. у три последња примера ради се

⁴⁵ *motherfucker* 1. obscene one that is formidable, contemptible, or offensive – usually used as a generalized term of abuse; 2. obscene person, fellow (M-WD). У RAAS: 1. *pederčina, drkadžija, pizda, đubre, kreten*; 2. *stari drugar, pajt(os), ortak*.

⁴⁶ *son of a bitch* 1. sometimes vulgar a. an offensive or disagreeable person – usually used of a man; used as a generalized term of abuse; b. man, fellow (M-WD). У RAAS: *kučkin sin, skot, govнар, gad, pederčina, džukela*.

⁴⁷ *dick* 1. usually vulgar a. penis b. a mean, stupid, or annoying man. У RAAS: 1. *kurac, kara, kita*; ... 6. *idiot, kreten, krele, budala*.

⁴⁸ 1. usually obscene an act of copulation; ... 4. usually vulgar fucker (M-WD). У RAAS: ... 6. *kreten, idiot, krele*.

⁴⁹ Ову појаву смо већ истраживали у М и т р и ћ е в и ћ - Ш т е п а н е к , Катарина: *Ауименїаїтїви у срїском и чешком језику у Чешком националном корїусу*. Славистика XXIV, 2020, бр. 2, тако да се у овом раду само укратко осврћемо на њу. Вид. нап. бр. 3.

⁵⁰ *zmrd vulg. obscn nadávka* (SN). У питању је девербатив од *mrdat vulg. mít pohlavn styk* (SN).

⁵¹ *zkurvysyn vulg. nadávka, hanliv označení muže* (SN). У ЧСР преводни еквивалент је синтагма *курвин син*.

⁵² *urk vulg. 1. musk pirozen; 2. nadávka vyjaduji obscnou nesympatii* (SN).

само о погрдним изразима: *hovado*; *šmejd*⁵³ – ђубре; *pako*⁵⁴ – будала, болесник.

Bez kostima nema slatkiša, *dripčino*!
No costume, no candy, *motherfucker*!
Žádnej kostým, žádný sladkosti, *zmrde*!

Kretenčino jedna.
Oh, you *son of a bitch*.
Ty *z kurvysyne*.

Ne zajebavam se, *kretenčino*.
I'm not fuckin' around, *dick*.
Moc mě neser, *čuráku*.

Ta *smradina*.
That *motherfuck*.
Ten *hajzl*.

Debilčino, šta je sa tobom?
Stupid *fuck*, what the hell's wrong with you?
Hovado, co je s tebou?

Da nisi mrdnuo, *narkomančino*.
Don't move, you *junkie son of a bitch*.
Ani hnout, ty *šmejde* jeden.

Do kraja, *somino*!
All the way, you *jerk*⁵⁵!
Dělej, ty *pako*!

Након анализе можемо извести неколико закључака. Као прво, у односу на денотативно значење аугментатива у српком језику – увећан обим, у анализираној грађи много је чешћа употреба ових деривата у конотативном значењу, првенствено у пејоративном, а потом у мањем броју у хипокористичном значењу.

⁵³ *šmejd* *hanl. darebák, ničema* (SSJČ).

⁵⁴ *pako* 1. *kdo se hloupě chová, hlupák*; 2. *polic. duševně nemocný vězeň nebo pachatel; původně duševně nemocný člověk* (SNČ).

⁵⁵ *jerk* a. *an annoyingly stupid or foolish person*; b. *an unlikable person* (M-WD). У RAAS: *dripac, drkadžija, mamlaz, kreten, krele, gad, budala, dupeglavac*.

Као друго, за разлику од српског језика, у енглеском језику се перцепција увећаног квантитета или квалитета не испољава на нивоу творбене категорије аугментатива, док се у чешком језику ради о оцазионализмима.

Као треће, што се тиче преводне еквиваленције (чији приказ наводимо у табели ниже), у српском језику се, видели смо, ради о семантичким еквивалентима који у синтетичком облику изражавају значење израза у енглеском језику, у неким случајевима долази до дисфемизације, а у другим и до еуфемизације у односу на енглеске пандане. У чешком језику преовлађују еквиваленти који формом кореспондирају са изразима и конструкцијама оригинала, док је употреба аугментатива сведена на занемарљив број изведеница.

аугментатив момчина	big + именица big man	velký + именица velký chlap аугментатив chlapák
аугментатив (пеј.) шупчина	big + именица (пеј.) big asshole	velký + именица (пеј.) velký idiot
аугментатив (хип.) војничина	big + именица (хип.) big soldier	velký + именица (хип.) velký voják

И најзад, наше истраживање показује да Чешки национални корпус представља користан извор грађе за контрастивна проучавања језичких појава, на основу ког смо добили јаснију слику о семантици и функцији аугментатива у српском, а исто тако смо, уз укључивање лексикографских извора, били у могућности да утврдимо преводне еквиваленте у сва три језика и уједно проширимо њихов списак.

Katarina Mitrićević-Štěpánek

Srbské a české překladové ekvivalenty v Českém národním korpusu

Práce předkládá kontrastivní analýzu jazykových jednotek v srbském, českém a anglickém jazyce založenou na materiálu Českého národního korpusu. Východiskem jsou augmentativní odvozeniny v srbské, které představují překladové ekvivalenty z anglického jazyka ve sbírce filmových titulků a zkoumán je princip jejich výskytu a funkce v korpusu, přičemž jako kontrolní jazyk slouží čeština, v níž se tyto deriváty užívají okrajově.

Je známo, že augmentativa jsou modifikační odvozeniny zdůrazňující zvětšené dimenze pojmu, přičemž je význam nadstandardní velikosti často doplněn

o pejorativní sémantické nuance. V repertoáru tvůrčích prostředků v srbštině a češtině existují značné rozdíly, a to ve prospěch srbštiny, v níž existuje téměř třikrát více sufixů než v češtině (68 : 7). Pokud jde o anglický jazyk, v jeho případě tato tvůrčí kategorie v syntetickém smyslu neexistuje.

V souvislosti s překladovou ekvivalencí lze hovořit o ekvivalenci založené na denotaci, což se týká zvětšeného objemu (kvantita), a o ekvivalenci založené na konotaci, pokud jde o pejorativa a hypokoristika (kvalita).

Co se týče sémantiky kvantity, v anglickém jazyce se augmentativa vyjadřují analyticky, nejčastěji spojením atributu vyjadřujícího zvětšení a substantiva (*big guy, huge noggin, big-ass head, oversized feet*). V srbštině se nejčastěji používají augmentativa odvozená od motivujícího výrazu v originálním jazyce (*ljudina, momčina*), někdy doplněném o atribut (*velika glavudža, velika trbušina, prevelike nožurde*). V češtině se používání augmentativ jako překladových ekvivalentů omezuje na několik odvozenin (*chlapák, drsnák, silák*), které označují fyzicky silné, statné, drsné muže. Přesto se zvětšení častěji vyjadřuje jinými prostředky, např. analyticky – konstrukcí adjektiva *velký/prerostlý* a substantiva (*velké břicho, prerostlá holeň*), ale i jinými, nejčastěji expresivními lexémy vyjadřujícími nadstandardní velikost (*kolohnát, hromotluk, chlap*) a lexémy označujícími bytosti velkých proporcí (*obr, golem*).

Pokud jde o konotativní význam (kvalitu), v anglickém jazyce jej lze vyjádřit také spojením adjektiva *big/grand* a substantiva (*big man, grand soldier*), ale i jinými atributy, které vyjadřují zvětšenou kvalitu výrazu (*total slut, badass soldier*), ale i ustálenými slovními spojeními (*hell of a soldier, such a drunk, that much of a bastard*) atd. Vlastnost zvětšení se vyjadřuje vícečlenným označením, jež jako první element obsahuje atribut *big* (*big shot, big mouth*). Používání augmentativ při překladu zmíněných anglickojazyčných konstrukcí do srbštiny je adekvátní (*vojničina, muškarčina*), když do popředí vystupuje sémantika kvality, čímž tyto výrazy vyjadřují pejorativnost či hypokorističnost. Někdy je takový ekvivalent rozšířen o atribut, jenž je v angličtině také přítomen, jako např. *veliki/teški/toliki* (*velika pijandura, kurvetina teška, tolika skotina*). V češtině převládá způsob překladu pomocí totožné či podobné konstrukce jako v angličtině: *velký/takový/tvrdý/skvělý* ve spojení s lexémy nesoucími stylový příznak expresivnosti (*borec*), nebo urážky či vulgarity (*blbec, mizera, děvka*) atd.

Srbská augmentativa s pejorativní sémantikou (*šupčina, crnčuga, pederčina, kurvetina, pacovčina*) představují odpovídající ekvivalenty početných hrubých, vulgárních nebo obscénních výrazů a konstrukcí v angličtině, jež charakterizují současný filmový diskurs (*asshole, cocksucker, whore, nigger, rat*). V češtině jde především o formální ekvivalenty, většinou výrazy hrubé (*hovado, svině*),

urážky (*pitomec, kretén, děvka*) či vulgarismy (*hajzl*). Konstrukce, jež v originále obsahují adjektivum vyjadřující negativní hodnocení, jako jsou *fucking, selfish, dirty, stupid, stinking*, se často objevují v obou cílových jazycích: *jebení, sebiční, glupi, smrdliví, prokletí, ljigavi* : *zasraný, sobecký, špinavý, blbý, pitomý, smradlavý, odporný, nevzdělaný*.

V srbštině dochází v některých případech k přehnanému zdůraznění negativního obsahu použitím augmentativa (*kravetina, lažovčina, crnčuga, babuskera*), tj. dochází k dysfemizaci. Ve srovnání s originálním výrazem (*cow, liar, black man*) by postačovalo použít motivující výraz. Pro tento argument hovoří i skutečnost, že v českém jazyce nebyl použit výraz, jímž by se nad rámec zdůrazňoval význam urážky v kontextech, kdy je již přítomen, a dokonce se v některých případech jedná o neutrální výrazy (*kráva, lhář, černoch*).

V pramenném materiálu však existují i opačné případy, takové, kdy je augmentativum použito namísto vulgarismu, obzvláště v případě obscénních výrazů v angličtině (*motherfucker, son of a bitch, dick, fuck*). Jelikož v českém jazyce překladové ekvivalenty nesou příznak vulgárnosti a patří tedy i mezi obscénní výrazy (*zmrda, hajzl, zkurvysyn, čurák*), lze říci, že v srbštině jde o eufemizační funkci augmentativa. Navíc dochází ke zmírnění významu přítomného v angličtině, aniž by se ztrácela pejorativnost a zdůrazněné negativní hodnocení (*dripčina, kretenčina, debilčina, narkomančina*). V několika případech v češtině také došlo k částečné neutralizaci pomocí výrazů, které mají pouze příznak urážky: *hovado, šmejd, pako*.

Z analýzy tedy vyplývá několik závěrů. Za prvé, ve vztahu k denotativnímu významu augmentativ v srbštině – zvětšení objemu, je v analyzovaném materiálu mnohem častější použití těchto derivátů ve významu konotativním, především pejorativním, v menší míře také hypokoristickým.

Za druhé, na rozdíl od srbštiny, v anglickém jazyce se percepce zvětšené kvantity či kvality neprojevuje na úrovni tvůrčích kategorií augmentativ, zatímco v češtině jde o okazionalizmy.

Za třetí, pokud jde o překladovou ekvivalenci, v srbském jazyce jde o sémantické ekvivalenty, jež v syntetickém tvaru vyjadřují význam výrazu v anglickém jazyce, v některých případech dochází ve vztahu k anglickým předobrazům k dysfemizaci, a v jiných k eufemizaci. V českém jazyce převládají ekvivalenty, jež svou formou korespondují s výrazy a konstrukcemi originálního jazyka, zatímco používání augmentativ představuje zanedbatelný počet odvozenin.

Katarina Mitrićević-Štepanek

Serbian and Czech Translation Equivalents in the Czech National Corpus

The paper discusses Serbian and Czech equivalents from the English language based on the material from the Czech National Corpus (*Český národní korpus*). It starts from augmentative derivatives in Serbian that represent translation equivalents from the English language in film subtitles. By comparing it with the original text and the Czech translation, the semantics and function of the given derivatives in the Serbian language are determined, translation equivalents in all three languages are specified and their list is expanded. It is concluded that, unlike the Serbian language, in the English language the perception of increased quantity or quality is not manifested in the form of augmentatives, while in the Czech language it is about occasionalisms. As far as translation equivalence is concerned, in Serbian the majority of semantic equivalents express the meaning of the phrase in English in a synthetic form, and Czech has more equivalents that correspond in form with the phrases and constructions of the original language, while the use of augmentatives is reduced to a negligible number of derivatives.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Снежана Појовић

Чешка и српска фразеологија и корпусна истраживања

1. Увод

Предмет проучавања овог рада представљају могућности истраживања фразеологије чешког језика и упоредне анализе фразеолошких јединица српског и чешког језика у електронским корпусима Чешког националног корпуса. Ово истраживање почива на подацима о корпусу доступним на њиховој интернет-страници, научним радовима који се темеље на истраживањима у корпусу као и студентским дисертацијама. У раду се под термином *корпус* подразумејева колекција текстова, тј. електронски језички корпус настао са циљем истраживања језика у друштвеним и хуманистичким наукама у коме је могуће помоћу софтвера и апликација претраживати задате појмове и добити сазнања о појавама у језику.

У раду ћемо користити као синониме термине *фразеолошка јединица* и *фразем* за основну јединицу фразеологије, коју сагледавамо у ширем смислу. Устаљени изрази су у језику присутнији него што се до сада мислило те је основни циљ нашег рада установити могуће теме фразеолошких истраживања и приступе њима у оквиру славистичких студија на српским и чешким универзитетима на основу корпусних истраживања.

2. Чешки национални корпус

Чешки национални корпус (ЧНК) ускоро слави 30 година свог постојања. Основан 1994. године као академски пројекат при Филозофском факултету Карловог универзитета, од самог оснивања је под управом Инсти-

тута за Чешки национални корпус (Ústav českého národního korpusu).¹ Циљ оснивања пројекта ЧНК-а је систематично мапирање развоја писаног и говорног чешког језика у многим његовим облицима и жанровима. Ово се постиже градњом обимне базе аутентичних текстова који би, распоређени у језичке корпuse, били доступни свим заинтересованим истраживачима. Током година постојања уложено је много труда у сакупљање грађе, развијање алата лингвистичке и техничке обраде и могућности претраживања, те је савременом кориснику данас доступно право богатство материјала. Да би један језички корпус представљао поуздан и објективан извор података, обраћа се пажња на количину улазних података, тј. аутентичних текстова, затим на њихову разноврсност и жанровску избалансираност, а потом и на обраду језичких података и што богатију анотацију. Анотација се обавља на неколико нивоа, од придруживања библиографске информације сваком унесеном тексту до морфосинтаксичке обраде у којој се свим корпусним ријечима придружују информације о врсти ријечи и леми.² Сви језички корпуси унутар ЧНК-а су грађени према овим принципима, а у постизању високог квалитета обраде језичких података учествују и запослени с Института за теоријску и рачунарску лингвистику (Ústav teoretické a počítačnické lingvistiky).

У ЧНК-у основне упите могу задати регистровани и нерегистровани корисници. Број упита годишње прелази 1,1 милион,³ регистрација је на интернет-страници ЧНК-а бесплатна. Регистрованим корисницима омогућено је претраживање у многобројним корпусима који се најчешће сваке године увећавају. Језички корпуси су сврстани у неколико група или категорија. Најбројнија је група СИИ (řada SYN) која садржи 17 синхронизованих корпуса чешког језика, од којих је најновији syn2020 – репрезентативни и референтни корпус савременог писаног чешког језика величине 100 милиона корпусних ријечи (укључујући токене), лематизован, морфолошки и синтаксички аотиран. У овом корпусу су текстови из периода 2015–2019. године, те се он надовезује на претходне корпuse из исте серије, објављиване на петогодишњем нивоу (syn2015, syn2010, syn2005 и syn2000). У овој групи се налазе и корпуси публицистичких текстова syn2006pub, syn2009pub и syn2013pub.

¹ <http://ucnk.ff.cuni.cz>

² У т в и ћ, Милош: *Анотација Корпуса савременог српског језика*. Инфотека 12, 2011, бр. 2, с. 39–51.

³ С в р ě к, Vaclav – К ř е н, Michal: *25 let Českého národního korpusu a nová aplikace*. Korpus – gramatika – axiologie 20, 2019, с. 81–82.

Поред групе синхронијских писаних корпуса, ЧНК садржи и корпуре говорног чешког језика (ORAL), корпус дијалеката чешког језика (DIALEKT), дијахронијски корпус чешког језика (DIAKORP), паралелни корпус (InterCorp) који је прошле године изашао у својој 15. верзији, затим тзв. веб-корпусе, ауторске корпуре и сл. Поред синхронијских корпуса, истраживачима који се баве контрастивном и/или конфронтативном анализом двају или више језика веома је користан паралелни корпус. Пројекат паралелног корпуса Интеркорп постоји од 2005. године и готово једном годишње излази нова верзија. Од своје шесте верзије се овај корпус сматра референтним.⁴ Свака нова верзија се, поред повећаног обима текстова, неријетко одликује и додатком ресурса за нови језик или већим опсегом анотације. Посљедња верзија обухвата 41 језик поред чешког, а међу њима је и српски језик, за који је језгро (ручно упарени текстови белетристичког жанра којих за чешки има 1743, а за све остале језике 4372) умногостручено за посљедњих десет година.⁵ У ЧНК-у за коришћење корпусног материјала постоји велики број апликација (више од десет). Међу њима је и апликација КонТекст (KonText) која служи за претраживање у једнојезичним корпусима (не само чешког) језика. Њена посљедња верзија је од фебруара 2023. и у њој се могу задати упити за претрагу ријечи, леме, али и регуларног израза уз помоћ специјалног упитног језика CQL (Corpus Query Language). Он омогућује задавање комплекснијих упита уз помоћ комбинације симбола ради добијања прецизнијег резултата према потребама корисника (нпр. врста ријечи, морфолошке карактеристике, одређено

⁴ www.intercorp.korpus.cz.

⁵ Č e r m á k , F. – R o s e n , A.: *The case of InterCorp, a multilingual parallel corpus*. International Journal of Corpus Linguistics. 17, 2012, бр. 3, с. 411–427.

Језгро паралелног корпуса чине превасходно белетристички текстови, у корпусу српског језика су то преводи српских писаца на чешки и обратно. Поред њих језгро чине и преводи са трећег језика, најчешће енглеског. Сви текстови су ручно упарени, тј. паралелизовани. Поред језгра, паралелни корпус садржи и понуду аутоматски обрађених текстова, тзв. колекцију. Она се за многе језике у Интеркорпу састоји од а) публицистичких чланака и новинарских извјештаја са страница *Project Syndicate* и *Vox Europ*, б) правних текстова Европске уније преузетих из корпуса *Acquis Communautaire*, в) записника са заседања Европског парламента 2007–2011. добијених из корпуса *Europarl*, г) филмских титлова преузетих са *OpenSubtitles* и д) превода Библије. За српски језик се колекција састоји само од филмских титлова и садржи 20,7 милиона ријечи, док је језгро величине 12,3 милиона, те је укупна величина корпуса српског језика 33 милиона. Највећи обим текстова је за енглески језик за који у паралелном корпусу постоји 137,9 милиона ријечи, одмах иза њега је шпански језик са 117,2 милиона ријечи (C v r č e k , V á c l a v – R i c h t e r o v á , Olga (eds): *cnk:intercorp:verze15. Příručka ČNK*. 22 Nov. 2022).

глаголско вријеме у споју с одређеним врстама ријечи итд.). На том основу могућа је претрага колокација било задавањем жељеног израза или карактеристика којима се одликују тражени изрази. Под колокацијама се у складу са чешком лингвистичком теоријом (в. Чермак) у ЧНК-у подразумевају како оне у ужем смислу (нпр. *vřelé přivítání* / топла добродошлица) тако и бинарне фразеолошке јединице састављене од било које врсте ријечи (нпр. *chytat lelky, anděl strážný, koukej mazat* / *хвайіайіи зјале, анђео чувар, није неіо*). Такође, осим колокација и фразеолошких јединица у овој апликацији могуће је помоћу специјалног упитног језика претраживати вишелексемске термине и паремије.

Године 2019, поводом 25 година постојања корпуса, на ЧНК-у је објављена нова апликација Укратко о ријечи (*Slovo v kostce*). Ова апликација је повезана са порталом Интернет-језички приручник (*Internetová jazyková příručka*), у којој се пружају сажете и прегледне информације из синхронизских једнојезичних корпуса писаног језика ЧНК-а са подацима о фреквенцији, колокацијама, степену асоцијативне повезаности и примјерима језичке употребе тражених лексема у виду облака ријечи. На порталу Интернет-језички приручник се може потражити лексикографска обрада било које лексеме чешког књижевног језика са приказом њене деклинације односно конјугације за промјенљиве врсте ријечи и компарације за придјеве и прилоге. Апликација Укратко о ријечи пружа, поред наведеног, и податке из корпуса говорног језика. Корисник на основу њих сазнаје социодемографске податке (пол, старост и образовање говорника који користе дату лексему као и њену употребу у појединачним регионима у Чешкој) и фреквентност употребе.⁶ Осим тога, у апликацији су садржана и преводилачка рјешења из паралелног корпуса ИнтерКорп на енглеском и неколико других европских језика са графиконом о жанровској покривености (белетристика, публицистика, скупштинске дебате, европска легислатива и филмски титлови).

2.1 Чешки национални корпус и рјечници

На основу претходног поглавља можемо закључити да се корпус од самог оснивања развија у неколико праваца. Повећавају се улазни текстови и извори, расте број доступних корпуса, а затим се унапрјеђује лингвистичка обрада и развој софтверских алата. Посљедњи се посебно развијају ради комплекснијих упита. У ту сврху су почеком друге деценије

⁶ C v r ě k , Václav – K ř e n , Michal: *25 let Českého národního korpusu a nová aplikace*. Korpus – gramatika – axiologie 20, 2019. c. 81–82.

овог вијека у корпус унесене одреднице фразеолошког рјечника чешког језика (*Slovník české frazeologie a idiomatiky*), те су се у корпусу нашли поредбени фраземи, именске и глаголске фразеолошке конструкције, тј. одреднице прва три тома поменутог рјечника, након чега су на ред дошле одреднице из четвртог тома, које представљају пословице и фразеолошке јединице реченичног карактера.⁷ У овом периоду је за претраживање коришћен програм Бонито (тадашњи софтверски алат умјесто новог *NoSketch Engine*) и софтвер ФРАНТА за аутоматско откривање и анотацију фраза и устаљених израза у дигитализованим писаним текстовима. Софтвер је допуњен са скоро хиљаду пословица и више од три и по хиљаде реченичних фразема.⁸ Захваљујући овом пројекту остварени су услови за препознавање устаљених израза различитих формалних карактеристика у корпусним текстовима. Сем употребе рјечника за боље претраживање у великом електронском корпусу, у савременој лингвистици корпуси служе као извор грађе за рјечничке одреднице. Један од примјера је Академски рјечник савременог чешког језика (*Akademický slovník současné češtiny*), први научни описни рјечник чешког језика за који су одреднице превасходно одабране на основу синхронизацијских репрезентативних корпуса ЧНК-а: *syn2000*, *syn2005* и *syn2010*, који су међусобно дисјунктни.⁹ Осим описних рјечника савременог језика помоћу корпуса се израђују модерни рјечници колокација¹⁰ и неологизама – нарочито су збивања посљедњих неколико година била повод за различита истраживања нових изведеница и кованица у многим језицима.¹¹

⁷ K o p ř i v o v á , Marie – H n á t k o v á , Milena: *From Dictionary to Corpus*. In: J e s e n - š e k , Vida – G r z y b e k , Peter: *Phraseologie im Wörterbuch und Korpus – Phraseology in dictionaries and corpora*. Maribor – Bielsko-Biala – Budapest – Kansas – Praha 2012, с. 155–168.

⁸ Исто.

⁹ M i c h a l e c , Vít – N o v á , Jana: *Využití korpusu při tvorbě hesláře výkladového slovníku češtiny*. *Korpus – gramatika – axiologie* 21, 2020. с. 3–6.

¹⁰ Уп. *Oxford Collocations Dictionary*.

¹¹ У том смислу бисмо истакли *Речник њојмова из њериода епидемије ковида* доступног на интернет-страници Института за српски језик САНУ, као и рад *Нове речи у српском јавном дискурсу као њослегица њандемије ковида 19* М. Н и к о л и ћ , С. С л и - ј е п ч е в и ћ Б ј е л и в у к и С. Н о в о к м е т а за који је грађа прикупљена у електронским издањима новина, на друштвеним мрежама, блогонима, форумима и сл., а за чешки језик рад *Merging Professional and Collaborative Lexicography: The Case of Czech Neology* М. Ш к р а б а л а и М. К а в к е , који се бави неологизмима из периода епидемије ковида, као и новим ријечима повезаним с именом бившег предсједника В. Хавела и његовим присталицама, односно противницима. У овом раду се, дакле,

2.2 Чешки национални корпус и вишечлане језичке јединице

Поред већ споменутог софтвера ФРАНТА, развијена је и нова електронска база лексичких јединица ЛЕМУР (LEMUR). Ова база посебно је намијењена вишечланим лексичким јединицама (*víceslovné lexikální jednotky*) у чешком језику. Како њени аутори истичу, компјутерска обрада ових јединица, веома присутних у савременом језику, представља сложен задатак будући да оне често излазе из оквира граматичких правила (Petkevič и др. 2021).¹²

Циљ овакве базе вишечланих лексичких јединица је репрезентативно обухватање свих типова ових јединица у чешком језику, њихова типологија, класификација и доступност у корпусима. У том смислу унапријеђена је обрада корпусних текстова помоћу нових софтвера или су побољшани већ постојећи алати. Аутори поменуте базе су посебно имали на уму следеће задатке: побољшање морфолошког етикетирања и квалитета синтаксичке анализе, боље рјешавање случајева лексичке многозначности, а затим семантичку и прагматичку анотацију вишечланих јединица у корпусним текстовима. Полазиште у овом пројекту био је Рјечник чешке фразеологије и идиоматике (*Slovník české frazeologie a idiomatiky* 1983–2009), допуњена база колокација и фразеолошких јединица Frantalex, синхронизирани корпуси ЧНК-а и валенцијски рјечник VALLEX. На основу њих изграђена је репрезентативна база чешких вишечланих лексичких јединица са 10 240 одредница.¹³ У будућности се планира њено систематично допуњавање, а крајњи циљ би требало да буде више десетина хиљада одредница. Аутори у вишечлане лексичке јединице убрајају пословице, народне изреке, поредбене фраземе, цитате, термине, тзв. граматичке фраземе, тј. устаљене изразе састављене од синсемантичних ријечи, затим именске, глаголске и реченичне фразеолошке јединице и фреквентне (статистички карактеристичне) устаљене спојеве. Посебно је значајан податак да су се у опису значења вишечланих лексичких јединица поред Рјечника чешке фразеологије и идиоматике водили подацима из корпуса, па су у неким случајевима допуњавали и проширивали постојеће дефиниције. Овакве интервенције су вршили искључиво на основу случајева

проучавају два феномена савремене лингвистике: неологизми и колаборативна лексикографија на основу истраживања, између осталог, и у корпусима ЧНК-а.

¹² Petkevič, Vladimír – Hnátková, Milena – Jelínek, Tomáš – Rosen, Alexandr – Skoumalová, Hana – Kopřivová, Marie – Vondříčková, Pavel: *Databáze víceslovných jednotek v češtině*. In: Janovec, Ladislav: *Svět v obrazech a ve frazeologii II*. Univerzita Karlova, Praha 2021, с. 511–528.

¹³ Исто.

који су се понављали у корпусу. Овај пројекат кориснику корпуса омогућује претраживање вишечланих лексичких јединица укључујући и њихове појаве у фрагментима и варијантама присутне у књижевном и опште-разговорном чешком језику, које аутори истичу као језичку креативност.

3. Филолошка истраживања заснована на ЧНК-а

У ЧНК-у се већ низ година прикупљају подаци о објављеним монографијама и радовима за које су аутори истраживали у његовим корпусима. Репозиторијум научних публикација заснованих на корпусима у ЧНК-у доступан је под ставком Библио (Biblio) у главном менију на интернет-страници корпуса. Ова база се континуирано допуњује, а на насловној страници истакнут је позив ауторима да уносе податке о својим објављеним или одбрањеним радовима ако су у њиховом писању користили грађу из корпуса. Репозиторијум представља списак са подацима о врсти рада, години издања или одбране, имену аутора, наслову и издавачу уз информацију да ли је рад доступан у електронском облику или не.

Увидом у Репозиторијум научних публикација сазнајемо да су у њему именовани: монографије или поглавља у монографијама, научни радови у зборницима и часописима из домена лингвистике, књижевности, лингводидактике и корпусне лингвистике,¹⁴ бакалауреатски, магистарски или дипломски радови и докторске дисертације. Ови студентски завршни радови и дисертације одбрањени су на универзитетима у Чешкој Републици (Карловом универзитету у Прагу, Масариковом универзитету у Брну, Универзитету Палацки у Оломоуцу, Јужночешком универзитету у Чешким Будјејовицама итд.), али и на универзитетима у другим државама (нпр. Универзитет у Варшави) и доступни су у електронском облику.

Научни радови из лингвистике су бројни, обрађују најразличитије области проучавања језика, а неке од њих су: дијалектологија, фонетика, морфологија, синтакса, стилистика и прагматика чешког језика. Могу се наћи радови у којима су анализиране позајмљенице из германских и романских језика у чешком језику, неологизми, фразеологија чешког и других словенских и несловенских језика, као и теме из транслатологије. У оквиру лингводидактике научни радови се превасходно тичу могућности корпуса и његовог коришћења у настави чешког језика као страног, али и других језика који се као страни изучавају у Чешкој Републици. У радовима из области корпусне лингвистике разматрају се првенствено усавр-

¹⁴ <https://www.korpus.cz/biblio> [19. 6. 2023]. До данашњег дана у репозиторијуму су наведене 3334 библиографске јединице.

шавања корпусних алата, о којима је већ било ријечи у претходном поглављу.

3.1 Монографије и научни радови

У Репозиторијуму научних публикација наведена су 103 наслова монографских издања (укључујући и лексикографска дјела као *Frekvenčni slovník češtiny*, *Language Periphery: Monocollocable words in English, Italian, German and Czech* и сл). Највећи број монографија је на чешком језику, али могу се наћи наслови на енглеском, пољском, њемачком, руском, бугарском, румунском и италијанском језику. Преовлађују лингвистичке теме из синхронијског и дијахронијског аспекта изучавања језика, но сусрећемо се и са књижевним, културно-историјским и социолингвистичким студијама,¹⁵ поред већ присутних корпуснолингвистичких тема. У чешкој лингвистици а и шире, велики допринос изучавању и описивању свих јединица из домена фразеологије дао је Ф. Чермак. Готове све његове монографије и научни радови из посљедње двије деценије могу се наћи у Репозиторијуму научних публикација ЧНК-а. Осим богатог и плодносног истраживања на пољу фразеологије и идиоматике, како ову дисциплину сам назива, Чермак је заслужан за оснивање и развој ЧНК-а и афирмацију корпусне лингвистике као научне и академске дисциплине у Чешкој, будући оснивач и дугогодишњи сарадник Института за Чешки национални корпус. У том смислу на првом мјесту треба истаћи монографију *Korpus a korpusová lingvistika*, у издању Каролинума из 2017, али и друге из поља лексикографије, идиоматичности, колокабилности и фреквентности ријечи.¹⁶ Научни радови Ф. Чермака из области чешке и опште фразеологије бројни су и баве се оним феноменима и законитостима у језику чији свеобухватнији увид у структуру, семантику и форму управо пружа корпусна лингвистика.¹⁷ Следи монографија Ј. Билкове која се фразеолошким јединицама бави у оквиру логичких исказа заснованих

¹⁵ Социолингвистичким истраживањима на материјалу електронских корпуса српског и енглеског језика бавио се Владан Павловић у раду *О примени великих електронских текстуалних корпуса у социолингвистичким истраживањима*.

¹⁶ Čermák, František: *Korpus a korpusová lingvistika*. Praha 2017; и с т и : *Jazyk a slovník – vybrané lingvistické studie*. Praha 2014; и с т и : *Periferie jazyka – slovník monokolokabilních slov*, Praha 2014; у к о а у т о р с т в у *Frekvenční slovník češtiny*, Praha 2004.

¹⁷ Овдје наводимо неке од њих: Čermák, František: *Phraseology and Idiomatics: Substance and Varieties of Views*. У: Ј е с е н š e k , Vida – D o b r o v o l ' s k i j , Dimitrij, O.: *Phraseologie und Kultur. Phraseologie and Culture*. Maribor 2014; *Frazeologie a idiomatika: Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně*. Časopis pro moderní filologii 2016, бр. 2; *Kolokace a kolokabilita sýnsémantik: substituty a interjekce*. Časopis pro moderní filologii

на формулама таутологије и контрадикције превасходно у чешком језику,¹⁸ затим К. Шихове о чешкој и њемачкој фразеологији¹⁹ и најзад контрастивно проучавање чешке и српске фразеологије и фразеографије С. Поповић.²⁰

Поглавља у монографијама и научни радови публиковани у зборницима односно часописима из области фразеологије сваке године су све бројнији.²¹ У наставку ћемо се усмјерити на оне који се баве проучавањем фразеологије словенских језика. Различите аспекте фразеолошких јединица чешког језика на основу материјала у корпусима проучава М. Копшивова, како из перспективе конструкционе граматике, тако и утицаја енглеског језика на творбу фразеолошких јединица у чешком језику. Између осталог, ауторка проучава и соматске фразеолошке јединице у чешком језику.²² Копшивова је, такође, дала свој допринос обради већ поменутих вишечланих лексичких јединица и развоју корпусних алата за лингвистичку обраду текста.

2015, бр.1; *Poznámky k tvorbě slovníku na základě korpusu*. Jazykovědný časopis 64, 2013, бр. 2 и *Jazyk a jeho kombinace* Jazykovědné aktuality XLVII 2010, бр. 1–2, с. 2–22.

¹⁸ В í л к о в á , Jana: *Tautologie a kontradikce v češtině*. Praha 2013. У посљедње вријеме је све присутнији приступ конструкционе граматике у анализи оваквих појава у језику. Види П е ј о в и ћ , Анђелка: *Фразеолошке јединице из њерсјектйиве консирукционе грамајишке*. Наслеђе 50, 2021; П о п о в и ћ , Људмила: *Проучавање синџаксичких фразеолојизама као љравац изучавања срјској језика*. У: М р ш е в и ћ - Р а д о в и ћ , Драгана: Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд 2022. и К о р ř и в о в á , Marie: *Between phraseology and conversational routines*. У: М е л л а д о В л а н с о , Carmen: *Productive patterns in phraseology and construction grammar: a multilingual approach*. Berlin 2022.

¹⁹ Š i c h o v á , Kateřina: *Mit Händen und Füßen reden. Verbale Phraseme im deutsch-tschechischen Vergleich*. Tübingen 2013.

²⁰ Р о р о в и ć о в á , Snežana: *Česká a srbská frazeologie – Na cestě ke dvojazyčnému frazeologickému slovníku*. Praha 2020.

²¹ Преовлађују засад теме из контрастивне анализе чешког и њемачког, односно чешког и шпанског језика. Из области упоредне фразеологије чешког и германских језика издавајмо радове К. Шихове (Š i c h o v á) : *Phraseologischer Vergleich Deutsch-Tschechisch und Typologie* (2013) и *Böhmwind und böhmische Dörfer. Phraseologische Spuren Böhmens im Bairischen* (2021), затим Д. Шебестове на тему фразеолошких образаца у чешком и енглеском језику (Š e b e s t o v á , D.: *Prepositional phraseological patterns in Czech and English. Towards a contrastive study resource*, 2021).

²² К о р ř и в о в á , Marie: *Between phraseology and conversational routines* In: М е л л а д о В л а н с о Carmen: *Productive patterns in phraseology and construction grammar: a multilingual approach*, 2022, с. 30–53; *Vliv angličtiny na utváření nových českých frází*. У: А р к а н е л с к а , Alla: *Новое в русской и славянской фразеологии*, 2020, 30–40; *Somatické frázemy uvozující přímou řeč*. V: Ј и л к о в á , L. – М р á з к о в á , K. – Ö z ö r e n - c i k , H.: *Jak je důležité mítí styl*. Praha 2020, с. 180–192.

трећем степену академских студија радова има најмање. Нашли смо три докторске дисертације из ове области, од којих је прва посвећена савременој чешко-руској интерференцији, друга проучавању чешких и руских фразеолошких јединица из погледа когнитивне лингвистике, а трећа контрастивном и конфронтативном проучавању чешке и српске фразеологије.²⁸ Највећи број радова из фразеологије је на основим и магистарским студијама. Међу њима најзаступљенија су контрастивна проучавања фразеологије чешког и страног језика, али немали је број и оних из домена когнитивне лингвистике, као и оних у којима се проучава једна грана фразеологије чешког језика помоћу корпусног материјала. Међу магистарским радовима у којима се контрастивно проучава фразеологија предњаче они који се баве фразеологијом двају језика, али не мањка ни радова у којима студенти изучавају фразеологију трију језика. По бројности су на првом мјесту контрастивна и конфронтативна проучавања чешке и шпанске фразеологије, затим фразеологија њемачког, француског, руског, енглеског, италијанског и финског језика, али није изузето ни упоредно проучавање чешких и кинеских фразеолошких јединица. Премда би се могло очекивати да ће број завршних радова из области фразеологије са првог степена академских студија (бакалауреата) премашивати број оних на петогодишњим студијама, разлика је занемарљива. На свим нивоима академских студија најчешће обрађиване теме из фразеологије су соматске и зоонимске фразеолошке јединице.

4. Могућности за даља истраживања

На основу изнесених карактеристика електронских корпуса у Чешком националном корпусу који се тичу величине корпусних текстова, њихове

²⁸ Д м и т р и е в н а И г н а т њ е в а , Натаљја: *Современная русско-чешская интерференция (лексико-фразеологический аспект)*. Санкт-Петербург, 2016. Диссертация. Санкт-петербургский государственный университет. Научный руководитель: Валерий М. Мокренко.

T i m o s h c h e n k o , Tatiana: *Barvy v české a ruské frazeologii (Srovnávací analýza sémantiky pojmenování barev na základě korpusových dat a frazeologických slovníků)*. Praha, 2020. Dizertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jazyků a komunikace neslyšících. Vedoucí práce: Irena Vaňková.

L i n d a P o p o v i ć , Snežana: *Česká a srbská frazeologie: srovnání, aspekty a struktura česko-srbského frazeologického slovníku*. 2016. Dizertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého národního korpusu. Vedoucí práce: František Čermák. Према нашим сазнањима ово је прва и за сада једина докторска дисертација у којој су контрастивно и конфронтативно представљене фразеолошке јединице чешког и српског језика.

жанровске заступљености, избора алата лингвистичке и техничке обраде можемо закључити да електронски корпуси ЧНК-а представљају добру емпиријску основу за фразеолошка истраживања чешког језика и упоредна истраживања двају или више језика у којима би полазиште био чешки језик.

Корпусна грађа и алати за претрагу омогућавају препознавање устаљених спојева у чешком језику не само идиоматског карактера, већ широк спектар вишечланих лексичких јединица укључујући пословице и колокације. Електронски корпуси омогућују структурални приступ анализи ових јединица, а представљају добру основу за веома актуелна когнитивна лингвистичка истраживања ове области језика. Присутност радова из прагматике, транслатологије и лингвокултурологије потврђује разноврсност приступа устаљеним спојевима у језику, а све заступљенија анализа са становишта конструкционе граматике омогућује анализу њихове продуктивности и варијабилности у језику.

Увид у број бакалауреатских и магистарских радова за које су студенти спроводили истраживања у електронским корпусима ЧНК-а, као и обрађиване теме у њима, указује на велики простор за даља истраживања посебно када се узме у обзир број језика и могућности лексичко-семантичког, лингвокултуролошког и конструкционог проучавања двају или више језика на основу електронског корпуса. Можемо закључити да усавршавање софтвера за претрагу фразеолошких јединица, нарочито оних који укључују више језика, представља област иновација.²⁹ Поље оваквих истраживања фразеологије чешког и српског језика, посебно фразеологије сагледане у ширем смислу, није ни издалека исцрпљено.

Snežana Popovićová

Česká a srbská frazeologie a korpusový výzkum

Tento příspěvek se zabývá možností výzkumu frazeologie českého jazyka a srovnávací analýzy frazeologických jednotek srbského a českého jazyka za pomoci elektronických korpusů Českého národního korpusu.

Český národní korpus (ČNK) brzy oslaví 30 let. Založený v roce 1994 jako akademický projekt na Filozofické fakultě Karlovy univerzity od samého

²⁹ Уп. софтвер COLIDIOMS за фразеолошке јединице француског, енглеског, њемачког, руског, пољског, италијанског, јапанског и кинеског језика са могућношћу ономасилошке претраге захваљујући „кључним ријечима“. B e r t h e m e n t, E.: *Colidioms. A contribution to Cross-Cultural Research*. In: Vida J e s e n š e k, P e t e r G r z y b e k: *Phraseologie im Wörterbuch und Korpus – Phraseology in dictionaries and corpora*, 2012, c. 39–50.

základu je projektem Ústavu Českého národního korpusu. Cílem založení takového projektu bylo systematické mapování vývoje psané i mluvené češtiny v mnoha jejích podobách a žánrech. Toho se dosáhlo prostřednictvím vytváření a zpřístupňování rozsáhlých databází autentických textů a mnoha softwarů. Jedním z nich je software FRANTA, s jehož pomocí do korpusu byly zadány hesla *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*, čímž uživatelům bylo umožněno hledat přirovnání, výrazy slovesné, neslovesné a pak i větné, tedy frazémy ze všech čtyř dílů zmíněného slovníku. Kromě toho byla vyvinuta nová databáze lexikálních jednotek LEMUR určená zejména víceslovním jednotkám v jazyce českém.

Již řadou let se shromažďují údaje o vědeckých publikacích založených na ČNK. Repositář vědeckých publikací je dostupný pod položkou Biblio na webových stránkách ČNK. Tato databáze je průběžně aktualizována a na hlavních stránkách je pro registrované uživatele výzva k vložení výsledků vědeckých bádání založených na těchto korpusech. Díky tomu je v Repositáři možné se dozvědět o druhu a názvu vědecké práci, roku vydání nebo obhajoby, jménu autora a případném vydavateli. Je tam též údaj o dostupnosti v elektronické podobě.

Nahlédnutí do Repositáře vědeckých publikací založených na ČNK nám umožnilo zjistit, že jsou v něm obsaženy monografie nebo kapitoly v knize, vědecké články ve sbornících a časopisech z oblasti lingvistiky, literatury, lingvodidaktiky a korpusové lingvistiky, dále pak bakalářské, magisterské či diplomové práce a doktorské disertace obhájené na různých univerzitách v Česku a v zahraničí. Databáze obsahuje 3334 záznamů, z čeho je 1801 studentská práce na základním a magisterském studiu (obhájené mezi 2006–2022), což činí 54% všech vložených bibliografických jednotek. Přehled údajů o bakalářských a diplomových pracích, jež studenti psali na základě výzkumu v elektronických korpusech ČNK, poukazuje na velký prostor nejen pro frazeologické bádání, zejména s přihlédnutím k množství jazyků a možností lexikálně-sémantického, lingvokulturního a konstrukčního výzkumu dvou či více jazyků.

V tomto příspěvku prezentované charakteristiky elektronických korpusů Českého národního korpusu, zejména velikost, žánrové vyvážení, zpracování jazykových dat a jejich bohatá anotace ukazuje na dobrý empirický základ pro frazeologický výzkum českého jazyka a kontrastivní výzkum dvou či více jazyků, z nichž by výchozím byla čeština. Korpusy dostupné v ČNK, specializované aplikace pro uživatelskou práci a možnost rozpoznání frazémů a víceslovních lexikálních jednotek o tom svědčí. Kromě toho, elektronické korpusy umožňují strukturální přístup výzkumu těchto jednotek a jsou zároveň dobrým základem pro aktuální kognitivně založené bádání v této jazykové oblasti.

Práce z pragmatiky, translologie a lingvokulturologie potvrzují rozmanitost přístupů k ustáleným jazykovým jednotkám a stále aktuálnější analýzy z hlediska konstrukční gramatiky umožňují rozbor jejich produktivity a variability v jazyce.

Snežana Popović

Czech and Serbian Phraseology and Corpus Studies

This paper presents the possibilities for researching the phraseology of the Czech language and a comparative analysis of the phraseological units of the Serbian and Czech languages in the electronic corpora of the Czech National Corpus. On the basis of the data about the corpus, scientific papers based on researching the material from this corpus, as well as defended diploma and doctorate theses, we wish to point to the potential of further topics and research methodologies.

Дијаспора и језик у контакту /
Diaspora a jazyk v kontaktu

OD MORAVY K MORAVĚ IV

Z historie česko-srbských vztahů

Editoři: Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovičová, Václav Štěpánek a Ladislav Hladký

✂ Novi Sad, Matice srbská ve spolupráci s Maticí moravskou 2024 ✂

Helena Bočková

Srbská diaspora v Česku, konkrétně v Brně: k problematice jejího vzniku, formování a projevů národní identity v každodenním životě¹

Srbská menšina patří k historicky nejmladším etnickým minoritám na území České republiky. V současnosti se prezentuje dvěma dospělými generacemi. Od roku 2004 je zastoupena v Radě vlády ČR pro národnostní menšiny,² čímž se v chápání příslušníků našich minorit stala „oficiálně uznanou“ menšinou. Ovšem česká majorita o ní v podstatě nic neví. Na rozdíl například od bulharské nebo řecké minority zůstává i stranou odborného zájmu, je to menšina (dosud) téměř bez psané paměti.

Vymezení, definice, ani terminologie etnické menšiny nejsou jednoznačné; liší se podle vědních oborů, národních badatelských tradic a mění se v čase.³

-
- ¹ Tato kapitola je upravenou a částečně zkrácenou podobou studie, jež byla původně publikována v roce 2020 v časopise *Folia Ethnographica*, který vydává Moravské zemské muzeum v Brně. Studie zde vyšla v podobě dvou samostatných, tematicky na sebe navazujících článků: B o č k o v á , Helena: *Srbská diaspora v Česku. K původu a formování menšiny (se zřetelem k Brnu)*. *Folia Ethnographica* 54, 2020, č. 1, s. 17–35; T á ž : *Srbové v Česku – „skrytá“ menšina. Pohledy do soukromého života (se zřetelem k Brnu)*. Tamtéž, č. 2, s. 105–138. Pro prezentaci ve sborníku *Od Moravy k Moravě IV* propojil Ladislav Hladký texty obou článků do jednoho celku. K publikování se editoři rozhodli jednak proto, aby se materiál dostal do srbského prostředí, jednak jako poctu předčasně zesnulé autorce (1952–2022),
- ² Vláda České republiky. Srbská národnostní menšina, <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rnm/mensiny/srbska-narodnostni-mensina-16158/> – 9. 12. 2019
- ³ Š a t a v a , Leoš: *Jazyk a identita etnických menšin*. Praha 2009, s. 31–33; T a n c e r , Jozef: *Úvod. Identita z aspektu menšinovej etnicity*. In: Kiliánová, G. – Kowalská, E. – Krekovičová, E. (eds.): *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava 2009, s. 343–350; E r i k s e n , Thomas Hylland: *Etnicita a nacionalismus*. Praha 2012.

Současné české právo⁴ používá termíny *národnostní menšina* a *etnická menšina*, aniž by je definovalo. Listina základních práv a svobod⁵ zaručuje právo svobodné volby národnosti pro všechny osoby žijící v ČR a deklaruje, že příslušnost k národnosti je záležitostí volního rozhodnutí jedince. Národnostní menšinu vymezuje tzv. menšinový zákon,⁶ který zužuje příslušníky národnostní menšiny jen na občany ČR (kteří se hlásí k jiné než české národnosti); ostatní jsou cizinci, občané cizích států.⁷ Rozdílné vymezování se promítá do číselných údajů a statistik o menšinách.

V současnosti u nás žije rozptýleně několik tisíc Srbů. Při sčítání obyvatel České republiky v roce 2011 se k srbské národnosti oficiálně přihlásilo 1717 osob.⁸ Počet občanů Srbské republiky u nás eviduje Cizinecká policie a zveřejňuje Český statistický úřad. Mezi lety 2008–2019 se jejich počet zpětinasobil a stále roste.

⁴ Petrův, Helena: *Vymezení pojmu národnostní menšina v současném českém právu*. In: Petráš, R. – Petrův, H. – Scheu, H. Ch. (eds.): *Menšiny a právo v České republice*. Praha 2009, s. 24–26.

⁵ Listina základních práv a svobod, hlava třetí – Práva národnostních a etnických menšin. Srov. https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/vladni-dokumenty/lzps_1.pdf – 22. 12. 2019

⁶ *Národnostní menšina je společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo. Příslušníkem národnostní menšiny je občan České republiky, který se hlásí k jiné než české národnosti a projevuje přání být považován za příslušníka národnostní menšiny spolu s dalšími, kteří se hlásí ke stejné národnosti*. Srov. Zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, <https://www.zakony.cz/zakony/2001/251/zakon-273-2001-Sb-zakon-o-pravech-prislusniku-narodnostnich-mensin-a-o-zmene-nekterych-zakonu-SB2001273> – 18. 12. 2019

⁷ Jinak vymezuje srbskou diasporu mateřský (srbský) stát. *Zákon o diaspoře a Srbech v regionu* z roku 2009 definuje srbskou diasporu srbskými občany žijícími v zahraničí a příslušníky srbského národa, kteří se vystěhovali z území Srbské republiky a z regionu, včetně jejich potomků. „Srbové v regionu“ jsou příslušníci srbského národa, kteří žijí ve Slovinsku, Charvátsku, Bosně a Hercegovině, Černé Hoře, (Severní) Makedonii, Rumunsku, Albánii a Maďarsku. Srov. Zákon o dijaspori i Srbima u regionu 88/2009, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/88/8/reg> – 7. 3. 2020.

⁸ Obyvatelstvo podle národnosti, pohlaví a podle věku. Český statistický úřad, Srov. https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jspx?_af=page=vystup=&objekt=vyhledavani&vyhltext=n%C3%A1rodnost&bkvt=bsOhcm9k9zda..&katalog=all&pvo=SPCR152 – 19. 12. 2019

Občané Srbska v České republice (Cizinci)⁹

k 31. 12. 2008	k 31. 12. 2011	k 31. 12. 2015	k 31. 12. 2018	k 31. 12. 2019
1034	2301	2701	4383	5596

Z minulosti číselné údaje o Srbech u nás chybějí. Téměř celé 20. století byli ve statistikách skryti mezi „Jihoslovany“,¹⁰ což byli vedle Srbů také Charváti, Slovinci a další později v Jugoslávii oficiálně uznané národy – Makedonci, Černohorci a Muslimové – Bosňáci. Sčítání obyvatel v meziválečném Československu v letech 1921 a 1930 zaznamenalo Jihoslovany v počtu 4591, respektive 4749 osob,¹¹ z nichž ovšem 1031, respektive 1819 patřilo k historicky staré menšině moravských Charvátů původem z 16. století.¹²

Cílem příspěvku je prezentovat formování srbské menšiny z perspektivy aktérů, obyčejných lidí. Jde o lidský rozměr migrace, která je zdrojem srbské diaspory u nás, o přímou migrační zkušenost a její interpretaci tzv. *generací zážitku*,¹³ i o sdílení, mezigeneračním předávání migrační zkušenosti v rodinách jako východiska etnické identifikace další generace. Hlavní linii výkladu, která čerpá z „malých“ vyprávění, doprovázejí statistické údaje a informace o nových trendech v srbské migraci do Česka vytěžené z veřejně dostupných zdrojů.

Literatura

Literatura o srbské menšině v České republice je dosud skromná. Výchozí informace o srbské minoritě jsou součástí stati o vybraných jihoslovanských komunitách u nás kroatisty, balkanologa a etnologa Jaroslava Otčenáška,¹⁴

⁹ Cizinci, data – počty cizinců. Český statistický úřad, https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu#cr – 10. 12. 2019

¹⁰ Případně později i „Jugoslávci“, které u nás vedle Jihoslovanů reprezentovali i kosovští Albánci.

¹¹ Moravcová, Mirjam – Nosková, Helena: *Struktura etnických menšin a imigračních skupin v České republice. Vývoj let 1918–2001*. In: Bittnerová, D. – Moravcová, M. a kol.: *Kdo jsem a kam patřím?* Praha 2005, s. 18–22.

¹² Filová, Eva: *Chorvatská menšina na jižní Moravě ve sčítání obyvatel roku 1930*. Brno, Masarykova univerzita 2017. Bakalářská diplomová práce, s. 32.

¹³ Kreislová, Sandra – Nosková, Jana – Pavlásek, Michal: *„Takové normální rodinné historky“*. *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*. Praha 2019.

¹⁴ Srov. dvě Otčenáškovy obsahově téměř totožné studie z roku 2003. Internetová varianta je poněkud bohatší textově (zejména o Muslimy – Bosňáky a statistické přehledy): Otčenášek, Jaroslav: *Chorvaté, Srbové a Makedonci z vybraných zemí bývalé SRFJ v ČR*. In: Uherek, Z. (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha 2003, s. 305–316; *t ý ž : Imigranti z vybraných*

který datoval počátky srbské menšiny a vymezil první dvě migrační vlny. Vedle historické problematiky migrace a profilu migrantů se věnoval i vybraným otázkám každodennosti (vztahy uvnitř komunity a s českou majoritou, smíšené sňatky, akulturace a integrace); data jsou omezena k roku 2001. Sporné je autorovo tvrzení, že důvodem absence dřívějších migrací Srbů do Česka byla odlišná religiozita. Spíš pro jejich masovou migraci k nám v minulosti chyběl silný impuls, jakým byl například pro Charvátů útěk před osmanskou expanzí nebo pro Bulhary sezonní zahradnictví. Migrační vlně z postjugoslávského prostoru do České republiky z devadesátých let, jejíž součástí byla srbská druhá migrační vlna, se věnovalo víc autorů, v první řadě dvojice geografů Miloš Fňukal a Michal Šrubař,¹⁵ jejich informace časově přesahují do roku 2006. Etnokulturní aspekty současné srbské minority studovala na příkladu postojů a názorů Srbů v Praze Kristýna Fialová.¹⁶ Autorka realizovala zatím nejrozsáhlejší terénní výzkum Srbů v Česku (rozhovory s 24 respondenty a bližší neupřesněná dotazníková anketa v letech 2003–2004). Její zjištění lze částečně zobecnit na celou srbskou minoritu v Česku původem z druhé migrační vlny. Jedinou další odbornou prací vážící se k srbské menšině u nás je případová studie Terezy Stíbrové,¹⁷ která na příkladu konkrétní osoby, původem bosenského Srba, sleduje formování národní identity imigranta v Česku. Okrajově jsou čeští Srbové zmiňováni v dalších textech, například srbské menšinové organizace,¹⁸ intelektuálové v Praze¹⁹ a další menší srbské skupiny.²⁰ Srbským

zemí bývalé Jugoslávie (po roce 1991) – Chorvaté, Srbové, Muslimové a Makedonci. <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/imigranti-z-vybranych-zemi-byvale-jugoslavie-po-roce-1991-chorvate-srbove-muslimove-a-makedonci> – 9. 1. 2020

¹⁵ Fň u k a l, Miloš – Š r u b a ř, Michal: *Nucené migrace vyvolané rozpadem Jugoslávie a jejich dopad na migrační politiku vybraných evropských zemí (1991–2006)*. Slovanské historické studie 33, 2008, s. 119–171.

¹⁶ F i a l o v á, Kristýna: *Srbové v Praze*. In: Bittnerová, D. – Moravcová, M. (eds.): *Etnické komunity v české společnosti*. Praha 2006, s. 234–267.

¹⁷ S t í b r o v á, Tereza: *Cesty formování národní identity srbského chlapce v České republice*. In: Bittnerová, D. – Moravcová, M. (eds.): *Etnické komunity – integrace, identita*. Praha 2011, s. 277–291.

¹⁸ U h e r e k, Zdeněk – S u l i t k a, Andrej: *National Minority Organisations in Prague: structure, competence and social activities*. *Národopisná revue* 25, 2015, č. 5, s. 3–17.

¹⁹ D a n i e l, Ondřej: *Bigbít nebo turbofolk. Představy migrantů z bývalé Jugoslávie*. Praha 2013.

²⁰ U h e r e k, Zdeněk: *Imigranti z Bosny a Hercegoviny*. In: Uherek, Z. (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha 2003, s. 319–326; P o s p í š i l o v á, Jana – P o l á k o v á, Jana – B r o - ž o v i č o v á, Klára: *National Minorities in Brno*. *Národopisná revue* 25, 2015, č. 5, s. 18–34.

migrantům v Česku se věnuje (alespoň zčásti) i několik diplomových prací,²¹ z nichž některé částečně zachycují i třetí srbskou migrační vlnu.

Heuristika

Hlavním pramenným východiskem kapitoly je empirický materiál z let 2008–2019. Byl shromážděn v rámci tří výukových balkanistických etnologických kurzů pro studenty balkanistiky a další zájemce Masarykovy univerzity v Brně. Studenti pod pedagogickým vedením „mapovali“ Balkánce v Česku. Realizovali terénní výzkum metodou polostrukturovaných rozhovorů se zaměřením na tři tematické okruhy. Ke každému obdrželi výzkumné otázky, které modifikovali podle osoby respondenta a doplňovali podle průběhu rozhovoru a vlastního zájmu. Ve všech byly okolnosti příchodu do Česka prvním tématem. Dokumentačním výsledkem byly písemné výzkumné zprávy s přepisem rozhovorů, pasportizačními údaji o respondentech a rozhovorech a osobními poznámkami výzkumníků.²²

Se srbskými respondenty proběhlo 61 rozhovorů.²³ „Srbští“ respondenti byli vymezení podle premisy, že až ztráta povědomí o etnickém původu předků je kritériem završené etnické asimilace obklopující majoritou.²⁴ Toto definování umožnilo sestavit výzkumný vzorek z osob v různých stádiích etnokulturní konvergence k české majoritě.²⁵ Ve výzkumné praxi byli jako „srbští“ respon-

²¹ Z e z l o v á , Lucie: *Život Srbů v České republice a jejich kulturní a politická integrace do české společnosti*. Hradec Králové, Univerzita Hradec Králové 2009. Bakalářská práce; W l o d a r c z y k , Zuzana: *Migranti z Balkánu v Česku*. Brno, Masarykova univerzita 2013. Magisterská diplomová práce; S t a n o j e v i ć , Mirjana: *Migrace ze států bývalé Jugoslávie do Jihomoravského kraje*. Brno, Masarykova univerzita 2017. Bakalářská práce; D o l á k o v á , Jana: *Imigrace a integrace cizinců v důsledku balkánských válek v 90. letech 20. stol.* Hradec Králové, Univerzita Hradec Králové 2018. Bakalářská práce.

²² B o č k o v á , Helena: *Bulhaři a další Balkánci v Česku. Metodologické, pedagogické a heuristické aspekty studentských výzkumů*. *Studia Ethnologica Pragensia* 16, 2016, č. 2, s. 36–50.

²³ Výzkum Srbů uskutečnili tito studenti: Markéta Bahníčková, Marie Bařinová, Markéta Bdkinová, Ester Bellovičová, Patrícia Čierna, Marek Čorba, Marika Dodičová, Veronika Gulyášová, Kamila Chalupová, Josef Keller, Martin Klimeš, Michaela Konečná, Tereza Kopečná, Jessica Koprlová, Veronika Krejčířiková, Veronika Luštoňová, Helena Mariašová, Réka Nagyová, Lada Navrátilová, Veronika Neničková, Michal Očadlík, Dominik Olej, Veronika Pasteláková, Gabriela Podloučková, Jana Sainerová, Ludmila Sláviková, Lucie Širůčková, Lenka Šmídková, Eva Trnková, Kateřina Urbánková, Barbora Valihrachová, Lenka Volfová, Martin Vybíral, Kateřina Vyskočilová, Vladimír Zán, Lenka Zapletalová, Jan Zorbíć.

²⁴ B o t í k , Ján: *Etnokulturné procesy v podmienkach etnického rozdelenia*. *Slovenský národopis* 43, 1995, s. 432.

²⁵ Na problém vymezení výzkumného vzorku při výzkumu etnické menšiny z hlediska etnického (ne)prožívání upozornil M. Pavlásek. (Srov. P a v l á s e k , Michal (rec.): *Ondřej Daniel, Bigbít nebo turbofolk*. *Český lid* 101, 2014, s. 124.)

denti vymezení ti, kteří deklarovali sebe nebo nejméně jednoho z předků²⁶ jako Srby.²⁷ Jde tedy o etnicitu jako kategorii praxe.²⁸

Východiskem první části tohoto článku jsou empirická data získaná k tématu příchod do Česka.²⁹ Prezентují všechny tři migrační vlny Srbů u nás. Z našeho vzorku šedesáti jedna respondentů se tři čtvrtiny (45) narodily v Jugoslávii, respektive v postjugoslávských zemích (37 v Srbsku, 5 v Bosně, 2 v Charvátsku, 1 v Kosovu) a čtvrtina ve střední Evropě (10 v Česku, 4 na Slovensku, 2 v Německu). Z respondentů narozených v zemích bývalé Jugoslávie strávila většina (35) víc let života na Balkáně než v Česku; menšina (10), která žije naopak déle v Česku, k nám přišla s rodiči v dětském věku (1–5, 10 let). Podle délky pobytu v Česku (1–5, 6–10, 11–20, 21 a víc let) jsou respondenti narození na Balkáně zastoupeni v poměru 19:4:11:11. Tři pětiny respondentů pocházejí ze srbského manželství (35), čtvrtina ze srbsko-českého (16).³⁰ Pokud mají respondenti partnera, je to nejčastěji Čech nebo Srb (23:12).³¹ Genderově jsou zastoupeni muži i ženy (31:30). Věková struktura odráží krátkou historii srbské menšiny u nás: v našem vzorku ji reprezentují mladí lidé (20–30 let) a osoby středního věku (31–60 let) v poměru 40:20:1. Vzdělání převažuje středoškolské (poměr základního, středního a vysokoškolského je 1:44:16). Z hlediska pobytu (místa studia nebo práce) je nejvíc zastoupené Brno³² (44; Praha 5, další města – 10 českých a 2 slovenská).

Získaná data jsou poněkud limitována znalostmi a zkušenostmi tazatelů, v našem výzkumu zejména schopností participujících studentů klást doplňující otázky. Ti svým výběrem respondentů ovlivnili i strukturu výzkumného vzorku. Současně ale výzkumný vzorek pokrývá škálu respondentů, kterou by jeden výzkumník jen těžko získal. Součástí úkolu bylo totiž i osvojení si kompetence vyhledávání vhodných respondentů,³³ s čímž studenti – převážně oboru bal-

²⁶ V praxi rodiče, výjimečně prarodiče.

²⁷ O limitech takového vymezení a různosti používaných kritérií srov. Š a t a v a , Leoš: *Etnicita a jazyk: teorie, praxe, trendy*. Čítanka textů. Brno 2013, s. 45–53.

²⁸ F i n d o r , Andrej: *Limity a možnosti skúmania „národov“: od reálnych skupín ku kategóriám praxe*. Sociológia 38, 2006, s. 317–319.

²⁹ Další zkoumaná témata jsou předmětem druhé části této kapitoly.

³⁰ V dalších je jeden z rodičů Slovák, Charvát, Černošec nebo Rus.

³¹ Další partneři jsou Slovák, Charvát, Bosňák nebo Bosňan. Bosňan, *Bosanac* = obyvatel Bosny bez etnického určení; Bosňák, *Bošnjak* = Jihoslovan muslim (starší označení Muslim, *Musliman*).

³² Velká část respondentů, která pracuje nebo studuje v Brně, má rodinné zázemí mimo Brno – zpravidla v Srbsku nebo jinde v Česku.

³³ Popis navázání kontaktu tazatele s respondentem patřil k závazným doprovodným údajům výzkumné zprávy.

kanistika – neměli problém.³⁴ Většina se se svými respondenty už rok nebo víc let znala na úrovni známosti nebo i osobního přátelství: ze zaměstnání (bar, pivnice, kavárna, call centrum, cestovní kancelář ad.), z večírků a koncertů (balkánských, srbských), z kolejí, ze studia, případně už z dětství;³⁵ jen čtvrtina se s nimi potkala poprvé za účelem rozhovoru a k seznámení využila společné české nebo srbské známé, případně rodiče.³⁶ Nepřímo to ukazuje na ne nevýznamné kvantitativní i kvalitativní (společenské) zastoupení srbské komunity v českém prostředí.

Dalšími zdroji jsou aktuální informace z veřejně dostupných zdrojů, zejména mediálních a statistických, a v neposlední řadě i poznatky a zkušenosti autorky z dlouholetých osobních kontaktů s českými Balkánci včetně Srbů.

První Srbové u nás

Za protohistorii srbské diaspory v Česku lze považovat pobyty srbských studentů. Jihoslovanští³⁷ studenti směřovali ve druhé polovině 19. století na víc evropských škol a hlavně univerzit. V českých zemích první informace o nich jsou z šedesátých let 19. století. Zájem Jihoslovanů hlavně o české vysoké školy pokračoval mezi světovými válkami a vrcholil v prvních třech poválečných letech. Menší počty Jugoslávčů studovaly i v komunistickém Československu.³⁸

³⁴ Během výzkumu jen dva studenti, oba nebalkanisté, požádali o pomoc s vyhledáním balkánských respondentů.

³⁵ Spolužáci ze základní školy nebo přátelství rodin. Dva studenti ze srbsko-českých manželství uskutečnili rozhovor se svými srbskými otci.

³⁶ Protože studenti oslovovali ke každému tématu 1–2 respondenty, nemohli k jejich vyhledávání využít metodu „sněhové koule“.

³⁷ V českém diskurzu se termín Jihoslovan do balkánských válek (1912–1913) ztotožňuje s termínem jižní Slovan, následně se k Jihoslovanům neřadí Bulhaři.

³⁸ Na založení tajného revolučního spolku *Pobratim* v Praze roku 1863 se vedle Bulharů, Čechů a Slováků podíleli i Srbové, Charváti a Slovinci (srov. např. M o t e j l o v á - M a - n o l o v á , Marija: *Uchováno v Paměti*. Praha 2006, s. 4). V Brně byl při Českém učení technickém roku 1909 založen spolek *Akademsko udruženje Jugoslavija* (jeho členy byli Charváti, Slovinci, Srbové a původně i Bulhaři, kteří byli po druhé balkánské válce vyloučeni) a mezi válkami zde jihoslovanští studenti navštěvovali hlavně vysokou školu veterinární, zemědělskou a českou techniku (srov. C i b u l k a , Pavel: *Jihoslovanští vysokoškolské studenti v Brně v meziválečném období*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická C 34 (1987), s. 29–36). V Praze, kde Jihoslované studovali především na konzervatoři, Karlově univerzitě, Akademii výtvarných umění a Českém vysokém učení technickém, byla roku 1933 pro ně v Břevnově vybudována Kolej krále Alexandra (srov. H l a d k ý , Ladislav a kolektiv: *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha 2010, s. 115). Nejvíce studentů z Jugoslávie studovalo na českých vysokých školách

Studenti u nás pobývali časově omezeně. Jen jednotlivci se oženili s Češkami a zůstali zde natrvalo. Mimoto roku 1948 emigrovalo do Československa (do Prahy) zhruba sto padesát jugoslávských informbyrovských komunistů.³⁹

Jednotliví Srbové k nám přišli po druhé světové válce v souvislosti s reemigrací části jugoslávských Čechů. V Jugoslávii, hlavně ve Slavonii, Bosně a Vojvodině, žila česká menšina od přelomu 18. a 19. století. Někteří Češi uzavírali sňatky s místními Charváty, Srby nebo i Bosňáky a jednotlivci z těchto rodin přišli po válce do Československa a zůstali natrvalo. Srbové byli v této migraci málo početní. V našem výzkumu je reprezentují vzpomínky 85leté Srbky, nejstarší respondentky, a vyprávění mladé Češky o srbských prarodičích.⁴⁰

Naše rodina pochází ze Srbska, ale bydleli jsme ve Varaždínu, v Charvátsku. Moje mamička byla Charvátko, bydlela v Bělehradě a vzala si Srba, který žil v Charvátsku. Přestěhovala se z Bělehradu do Varaždínu. Tam jsem se ve dvacátém devátém roku minulého století narodila. Můj tatínek zemřel těsně před válkou ... Odešli jsme k matčině sestře do Bělehradu ... roku 1940 ... v roce 1941 ... můj nejstarší bratr Stanko ... odešel ... k partyzánům bránit naši ... vlast ... moje mamička s její sestrou zahynuly při bombardování Bělehradu ... z Bělehradu jsme utekli ... do Tuzly ... Bratr s ostatními partyzány bojovali v okolních lesích a večer jsem se o ně s ostatními starala. S nimi jsme přečkali válku. Těsně po válce jsem se zamilovala do jednoho partyzána. Byl o pět let starší jak já. Byla to má velká láska, vzali jsme se. Za několik měsíců po svatbě jsem porodila syna ... Po válce byla bída a nastávala éra komunismu. Můj manžel měl příbuzné v Československu, a tak jsme se rozhodli, že odejdeme ... Neměli jsme žádné peníze, a tak jsme šli pěšky. Nedokážete si vůbec představit, co to je jít s novorozencem bez peněz a jídla. Všude, kam jsme došli, ale byli hodní lidé, kteří se s námi podělili o to málo, co sami měli ... Šli jsme přes Charvátsko, Uhry, až jsme došli do Československa. Do Bratislavy. Tam jsme vyhledali manželovy příbuzné a zůstali jsme tam ... Do šedesátých let. [Manžel] Moc dobře uměl česky. Jeho rodiče ho doma před válkou učili česky. Jeho otec byl Čech a matka Bosenka. Ona pocházela s muslimské rodiny

(hlavně technické obory a medicínu) v prvních letech po druhé světové válce, ročně kolem tisíce; později se jejich počet ustálil na 350. V letech 1946–1948 se v Československu vyškolilo také asi tři tisíce dvě stě jihoslovanských učňů pro potřeby jugoslávského průmyslu. Ovšem po politické roztržce mezi Jugoslávií a sovětským blokem roku 1948 zůstalo v Československu ze všech jihoslovanských studentů a učňů pouze několik desítek (srov. Chrábk, Tomáš: *Češi a Srbové po roce 1914*. In: *Dějiny Srbska*. Praha 2013², s. 587, 589; Hladký, Ladislav a kolektiv: *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, s. 177–178, 184).

³⁹ Srov. Vojtek, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*. Praha 2012.

⁴⁰ Uvedené citace z rozhovorů zohledňují anonymitu respondentů.

... Jeho zbytek rodiny žil na jižní Moravě. Tam jsme přišli v šedesátém třetím roce ... Bydleli jsme v pohraničí rakouských hranic, v rodinném domku. Jen několik kilometrů od Znojma. (G.K.*1929, výzkum 2014)

Já se v Česku narodila, stejně jako moje máma, ale děda s babičkou jsou narození v Srbsku a pokud vím, tak do Česka se dostali díky příbuzným někdy po druhé světové válce, ti je přesvědčili, aby se sem přistěhovali, že jim tu do začátku nějak pomůžou. (E.L.*1984 v česko-srbské rodině, výzkum 2012)

Formování srbské diaspory v Česku

Specifikem srbské diaspory nejen v Česku je, že její příslušníci pocházejí nejen ze Srbska, ale i z Bosny,⁴¹ Kosova, Charvátska a vardarské (Severní) Makedonie. Souvisí to s bývalou Jugoslávií i starší historií Balkánu.

V dosavadní historii srbské diaspory v Česku lze rozlišit tři migrační etapy: první se vymezuje šedesátými až osmdesátými lety 20. století, druhá devadesátými lety a třetí od počátku 21. století. Vzájemně se liší příčinami odchodu, důvodem výběru Česka jako cílové země a zčásti i strukturou migrantů. V reálném životě konkrétních rodin se ale nejednou tyto migrační etapy sčítají. Nezanedbatelnou roli v migracích k nám mají u části Srbů jejich předchozí kontakty s Českem a s Čechy – příbuznými, přáteli, známými.

První vlna srbské migrace a počátek formování srbské menšiny v Česku se datuje do období od konce šedesátých do osmdesátých let 20. století. Komunistické režimy sice nedovolovaly volný pohyb osob ani mezi socialistickými státy, ale uzavřenost nebyla absolutní. Mezi „spřátelenými“ zeměmi existovala omezená řízená migrace studentů, učňů a pracovníků ve výrobě, hlavně v průmyslu.⁴² Do Československa tak přicházeli i jugoslávští občané – vedle studentů pracovníci do průmyslu⁴³ na základě mezistátních jugoslávsko-československých smluv o dodávkách investičních celků. Jugoslávské firmy se u nás od konce šedesátých do osmdesátých let podílely na investiční výstavbě a budovaly průmyslové podniky. To zajišťovaly vlastními kvalifikovanými dělníky, techniky a inženýry, ročně kolem šesti a půl tisíce pracovníky. Mezi nimi byli

⁴¹ V dnešní Bosně a Hercegovině Srbové nejsou menšinou, nýbrž jedním ze tří konstitutivních národů (s Bosňáky a Charváty).

⁴² D r b o h l a v, Dušan (ed.): *Nelegální ekonomické aktivity migrantů. Česko v evropském kontextu*. Praha 2008, s. 57–58.

⁴³ Jugoslávie jako jediná evropská socialistická země legalizovala od druhé poloviny šedesátých let práci a výdělky v kapitalistických zemích. Statisíce jejích občanů pracovaly v západní Evropě, odkud si přivázely dobré výdělky i lepší pracovní návyky; toto jugoslávské gastarbeiterství vrcholilo v první polovině sedmdesátých let.

i Srbové, hlavně z centrálního Srbska, z venkova a malých měst s vyšší nezaměstnaností. Mimoto v sedmdesátých letech československý stát najímal mezi zahraničními pracovníky každoročně i několik tisíc jugoslávských občanů, kteří byli oceňováni pro svoji pracovitost. Pro ně byla tato nabídka výhodná v situaci horší platební morálky domácích jugoslávských firem a zužujících se možností práce ve Spolkové republice Německo. Část srbských pracovníků si u nás našla české partnerky, a buď odešli do Jugoslávie, nebo se usadili v místech, kde pracovali, a jejich dočasný pracovní pobyt u nás se změnil na trvalý. Po roce 1989 většina začala u nás soukromě podnikat. Tento obraz nastíněný v dosavadní literatuře⁴⁴ doplňují a dokreslují příběhy našich narátorů, kteří dnes reprezentují věkově starší generaci srbské komunity u nás.

[Tatínek] ... *vlastně se sem dostal přes jednu stavební firmu, u který ... pracoval už v Srbsku a oni tady měli zakázky a dělali tady v Praze. Stavěli ty sídliště, to Jižní Město a takle. Oni vlastně pracovali jakoby v tom stavebnictví, že to přímo jako stavěli ... už předtím pracoval i ... v Německu.. Jeho bratr v té době pracoval taky v Německu ... odešel ze Srbska, protože měli problémy, protože jejich rodina ... nebyli komunisti, takže.. neměli tam tak dobré podmínky. Třeba tatka nemohl pořádně studovat, tak odešel sem ... v Praze ... mamka tam studovala, a tak se tam potkali.* (M.S.*1987, výzkum 2011)

Jako rodina jsme žili v Bělehradě v Srbsku ...v roce 1984, přijel jsem do Česka kvůli práci. Tehdy to bylo na stavbu ve Valašském Meziříčí. (Z.R.*1959, výzkum 2009)

...tatínek ...pochází ze Srbska z ...vesnice ...kousek od Čačku ...A maminka je ... z jedné vesnice ... u Buchlovic kousek od Uherského Hradiště ...Tatka se sem dostal pracovně, protože pracoval v jedné stavební firmě a měli nějakou zakázku v Praze, tak se tím pádem dostal do Prahy a tam se poznal s mamkou a pak už tady zůstal ...kolem roku osmdesát, tak nějak, ale nevím to přesně ... (M.N.*1987, výzkum 2013)

Tak matka je tady Česka, z Brna, a otec ... je Srb, ale pochází z ... což je kousek od Zadaru ... můj otec byl fotbalista, hrál za Zbrojovku. Jak se ti lidi tak různě prodávaj mezi klubama, tak tady hrál normálně za Zbrojovku v Brně v dobách, kdy Zbrojovka vyhrávala republiku, ligu ... Já su sedmdesátej čtvrtěj, tak to bylo chvilku předtím. A mamina za Zbrojovku běhala, takže se tam poznali. Byli to sportovci voba ... von vod nás odešel, když mně byly dva roky ... v Polači ...otec se tam [znovu] oženil ...jeho bratranec tady byl, měl tady rodinu ...a ten se tam

⁴⁴ O t ě e n á š e k, Jaroslav: *Chorvaté, Srbové a Makedonci z vybraných zemí bývalé SRFJ v ČR*. In: Uherek, Z. (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky*. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001. Praha 2003, s. 305–316.

*potom taky vrátil zpátky. A pak semka zdrhnul, když začala ta válka. On to byl Srb žijící v Chorvatsku a navíc měl chorvatskou manželku. Takže tam to bylo tak, jakože k nim večer dom přišel její brácha, Chorvat, a řekl: „Zítřka vás přijdou četníci zatknout.“ Tak sbalili věci, šli do auta a vodjeli. No a tím, že tady měl tu svou bývalou manželku, tak tady měl nějaký azyl, ubytování ...pak si našli byt ...a žijou tady dodneška ... [bratranec] Saša semka zdrhnul dřív, protože ho chtěli naverbovat do chorvatské armády, tak utekl sem. Myslím mu bylo osmnáct tehdy. Už se tam nevrátili. (D.P.*1974, výzkum 2009)*

Jaderské pobřeží Jugoslávie bylo od poloviny šedesátých let jedním z cílů hromadných letních turistických zájezdů československých občanů k moři.⁴⁵ Některá dovolenková seznámení Jugoslávce a Češky končila svatbou.⁴⁶ Také při turistických návštěvách Jugoslávčů v Československu⁴⁷ docházelo někdy k obdobnému seznámení a svatbě.

*...otec je z Pale⁴⁸ ...Matka je Češka ...Otec sem přijel v sedmdesátém šestém jako turista. Tady se seznámil s matkou, přes společné známé. Vzali se a měli mě. Bylo to docela rychlé, ale tehdy to tak zkrátka bylo. Po dvou letech se rozvedli. Otec pak odjel zpátky. (R.P.*1977, výzkum 2010)*

Mnozí partneři srbsko-českých manželství se po svatbě rozhodli pro život v Jugoslávii. Když je tam ale v devadesátých letech zastihla válka, přestěhovali se s dětmi natrvalo do Česka.

[Taťka pochází] z okolí města Šabac ... do Česka přijel můj taťka na začátku osmdesátých let. On pracoval pro jednu ...firmu jugoslávskou, ta se jmenovala Jadran a ta měla ...zakázky tady v Česku, takže vlastně přišel s tou firmou pracovat tady do Česka a v tom místě, kde pracoval, pracovala aj mamka, tak se seznámili ...byl to asi rok osmdesát dva ... Valašské Meziříčí ... On tady ...pracoval asi ...rok ...seznámil se s mamkou, pak se ...vzali, no a odjel s ní zpátky a ...plánovali, že budem žít tam jako rodina. Já sem se ...narodil v Bělehradě ...takže

⁴⁵ Zájezdy organizovalo několik tehdejších cestovních kancelářů pro individuální zájemce a státem kontrolované odbory (ROH) jako výběrovou rekreaci pro zasloužilé zaměstnance. Soukromé cesty do Jugoslávie byly povolovány hlavně pro návštěvu nejbližších příbuzných (srov. R y c h l í k , Jan: *Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století*. Securitas Imperii 29, 2016, č. 2, s. 10–72.). Podmínkou cesty do Jugoslávie bylo získání tzv. devizového příslibu.

⁴⁶ Mnohem častější byla ovšem „plážová“ manželství Bulhara a Češky, která zpravidla končila usídlením v Československu.

⁴⁷ Jugoslávští občané mohli cestovat do ciziny svobodně od poloviny šedesátých let (srov. R y c h l í k , Jan: *Překračování hranic*, s. 52).

⁴⁸ Město v Bosně, východně od Sarajeva.

*do mých pěti let sme tam žili a potom, jak začala krize a válka, tak se přestěhovali do Česka natrvalo ... Do Česka jsme přišli v roce 1992, kdy začala válka v bývalé Jugoslávii, odešli jsme kvůli válce a krizi, která s ní přišla, ačkoliv přímo v Srbsku, kde jsme žili, se tehdy přímo nebojovalo ...přijeli do té ... [vesnice] bydlet k rodičům, než si ...našli svoje bydlení taky tam ...na tom Vsetínsku ...je tam, co já vím, tak deset, patnáct rodin, kteří taky přišli jako on. Většinou ...pracovali u té samé firmy, vzali si ... Češky, mají tady děcka ... (J.Z.*1987, výzkum 2009, 2010 a 2013)*

*...můj otec vlastně přijel pracovat, s velkou firmou...jedna velká firma Jadran, dělala všechny různé práce ...montážní nebo malířské natěračské a pracovali ve Valašském Meziříčí, měli tam nějakou zakázku ...a tam se seznámil s mojí matkou, a tak se dostal on do Česka a nakonec s ní měl dítě a rozhodli se pro společný život ... Bylo to v roce 1985 ...matka i on chtěli ...svůj společný náš život prožít v Srbsku, ale kvůli ...buď politickým nebo ...ekonomické situaci, tak nakonec se rozhodli, že budeme žít v České republice. Ale v Srbsku jsme strávili necelé tři roky ... (M.N.*1986, výzkum 2009)*

Některá smíšená manželství se časem rozpadla a po rozvodu se většinou jeden z partnerů vracel do rodné země; děti zůstávaly zpravidla s matkou.

*...seznámili se tady v Česku a když se vzali, tak se ...rozhodovali, jestli budou žít ...v tehdejší Československu, nebo tehdejší Jugoslávii. No a volba padla na Jugoslávii, asi z pragmatických důvodů, že tehdy se tam žilo lépe, taťka tam měl dobrou práci a podobně ... No a pak po letech se naši bohužel rozvedli, takže ...matka se vrátila a my děti, tři děti jsme jely s ní ...do Česka ... V devadesátém osmém. (M.Š.*1979, výzkum 2016)*

Další Srbové pracovali v Německu a s budoucí českou manželkou se seznámili při návštěvě Československa.

*...otec se sem dostal úplnou náhodou, pracoval v Německu, byl zde na návštěvě u jednoho kamaráda, a poznal zde moji matku, kterou si vzal ...Já jsem se narodila v roce osmdesát osm, takže sem přišli osmdesát sedm. (M.D.*1988, výzkum 2009)*

[Pocházím z jižního Srbska, z vesnice.] *Já jsem po škole pár let ...žil v Bělehradě, pak jsem ale odjel pracovat od Německa ...V létě roku 1987 ...S kamarádem ...jeli jsme z Německa přes Česko a tady jsme se stavili u známých, kteří už tady v severních Čechách žili ...a poznal jsem tvoji matku, vzali jsme se, žili chvíli v Berlíně a pak jsme se taky přestěhovali do Čech, abys chodila do české školy. (T.D.*1958, výzkum 2009 a 2010)*

Občas skončilo pro Srba svatbou s Češkou i vysokoškolské studium v Československu. Pokud muž pocházel z chudší části Jugoslávie, manželé preferovali život v Československu.

*Můj táta odešel ze Srbska [z města Kosovská Mitrovica v Kosovu] v polovině osmdesátých let, aby studoval v Praze medicínu ... Chtěl se podívat do světa a hlavně, jak sám říká, vypadnout z té kosovské díry, kde žil s rodiči. Česko mu přišlo jako nejlepší nápad. Ne nadarmo odjížděli jugoslávští studenti studovat do Čech ... [S mojí mámou se seznámil] Na jedné narozeninové oslavě. Mámu očaroval tátův jižanský temperament ... Moji rodiče se brali tady v Česku, pár měsíců než jsem se měla narodit ...v Rožnově pod Radhoštěm, odkud pochází moje máma. (M.S.*1989, výzkum 2015)*

Druhá vlna srbské migrace v devadesátých letech 20. století byla vyvolána ekonomickou a politickou situací⁴⁹ na západním Balkánu. Rozpad Jugoslávie na počátku devadesátých let a následná válka způsobily jednu z největších migračních vln v Evropě od druhé světové války. U nás převažovali mezi migranty z území bývalé Jugoslávie (podle údajů cizinecké policie) v letech 1994–2006 právě občané tzv. Třetí Jugoslávie (Srbsko, Kosovo, Černá Hora) – tj. Srbové a kosovští Albánci,⁵⁰ přičemž číselný poměr obou etnik nelze spolehlivě zjistit.⁵¹ Část Srbů k nám přicházela po roce 1990 ze Srbska,⁵² na jehož území se sice neválčilo, ale bylo postiženo hyperinflací a hospodářskou krizí. Byli to hlavně mladší a vzdělanější lidé, kteří doma nenacházeli pracovní uplatnění a životní perspektivu. Literatura vymezuje jako východisko této migrace Vojvodinu a Bělehrad⁵³; v našem výzkumu jsou zastoupeni i migranti z menších měst centrálního Srbska, z Šumadije a Mačvy. Statistiky ukazují, že tyto migrace zásadně nepřerušilo ani zavedení vízového režimu roku 1991 po eskalaci válečného konfliktu.⁵⁴

⁴⁹ Současné teorie migrace odmítají jednoduchá ekonomická (a politická) vysvětlení a víc berou v úvahu i subjektivní a kolektivní pohnutky (např. sociální a psychologické). Často prvotní migrační impuls podpoří kumulace příčin (srov. např. U h e r e k , Zdeněk: *Migrace ve společenských vědách*. In: Uherek, Z. – Honsová, V. – Ošťádalová, Š. – Günter, V.: *Migrace. Historie a současnost*. Ostrava 2016, s. 31–48).

⁵⁰ Srov. F ň u k a l , M. – Š r u b a ř , M.: *Nucené migrace vyvolané rozpadem Jugoslávie*, s. 166.

⁵¹ Srov. např. K o p r l o v á , Jessica: *Pohled do života albánské diaspory v Česku*. Brno, Masarykova univerzita 2013, Bakalářská práce, s. 44–49.

⁵² Podle odhadů odešlo ze Srbska v devadesátých letech až 900 tisíc osob, zejména mladších a vzdělanějších (srov. Š r u b a ř , Michal: *Územní identifikace masových migrací obyvatelstva v karpatsko-balkánské oblasti ve 20. století*. In: *Studia Balcanica bohemo-slovaca VI*. Brno: Matice moravská, 2006, s. 234). Migrace ze Srbska do Česka vrcholila v letech 1996–2000 (srov. S t a n o j e v i ć , M.: *Migrace ze států bývalé Jugoslávie do Jihomoravského kraje*, s. 31).

⁵³ Srov. O t č e n á š e k , J.: *Chorvaté, Srbové a Makedonci z vybraných zemí bývalé SRFJ v ČR*, s. 305–316.

⁵⁴ Srbové, z jugoslávských dob zvyklí na volný mezistátní pohyb, pocítovali vízový režim ze strany zemí Evropské unie a dalších států jako trest a zavření v Srbsku. Pro cesty mezi

*Otec je rodený Srb, matka je Slovenka. Otcova rodina žije v meste Šabac v západnom Srbsku ... Otec sem prišiel v deväťdesiatom roku za prácou. Po tom, čo sa moji rodičia spoznali, začali žiť spoločne v Československu. Ja som sa narodil už tu. (N.M.*1991, výzkum 2015)*

*Můj otec pochází z centrálního Srbska, z Kragujevce, kde jsem se narodila i já. Ale moje maminka pochází z Česka, a když se poznala s mým otcem, rozhodli se pro život v Srbsku ... Matka tady měla svoje rodiče, které jsme navštěvovali. Bylo mi líto, že babičku s dědou vidím tak málo, takže jsem je začala pravidelněji navštěvovat. Poznala jsem tady nové lidi a mentalitu a taky jsem si vytvořila k Čechám určité pouto ... Měla jsem tu vážnou známost a s přítelem jsem čekala dítě. Rozhodli jsme se zůstat tady v Čechách, protože v Srbsku byla špatná ekonomická situace. (M.P.*1968, výzkum 2013)*

*[Moje rodina pochází] Z Nového Sadu, to je ve Vojvodině ... Přestěhovali jsme se sem, když mi bylo deset. Můj táta tu našel dobrou práci. (Z.U.*1986, výzkum 2013)*

*[Do Česka jsem přišel z Vojvodiny, z vesnice u města Kikinda] 1997 ... Neříkal bych zrovna, že to byl důvod ekonomický, ale byl jsem ve válce, ta situace u nás nebyla zrovna dobrá, ale o tom bych mluvit nechtěl. Měl jsem už toho dost, tak jsem chtěl zkusit nový život ... Tady jsem měl strejdu, teda uju po našem, ktorej je tady už od sedmdesátých let. (S.M.*1970, výzkum 2017)*

Další migranti k nám přicházeli z krajů přímo zasažených válkou, zejména z Bosny, několik tisíc uprchlíků během války 1992–1995 a další po jejím skončení z důvodu vysoké nezaměstnanosti a nejistoty z dalšího vývoje, nejvíc mladí a vzdělaní lidé z měst. Mezi nimi byli i bosenští Srbové. Menší počet Srbů k nám přišel i z Charvátska. Část srbských migrantů z devadesátých let u nás zůstává žít trvale. Charakterizuje je vyšší vzdělanost, urbánní původ (ze středních a velkých měst) a v Česku směřování do velkých měst (z ekonomicko-pracovních důvodů), nejvíc Prahy a hodně i Brna; věnují se hlavně soukromému podnikání a obchodu.⁵⁵

Moje rodina pochází z Pale, je to menší město asi šestnáct kilometrů od Sarajeva v Bosně a Hercegovině ... Já jsem se společně s mojí nejbližší rodinou dostala do Čech začátkem roku 1993. Důvod, proč jsme utekli z rodné země, byl ten, že v Bosně

Českem a Srbskem potřebovali vedle českého i tranzitní víza, slovenské a maďarské. Bezvízový styk pro občany Srbska byl obnoven koncem roku 2009.

⁵⁵ Srov. Fň u k a l, M. – Š r u b a ř, M.I.: *Nucené migrace vyvolané rozpadem Jugoslávie*, s. 119–171; F i a l o v á, K.: *Srbové v Praze*, s. 264; G ů ů n t e r, Vladislav: *Imigrace do Československa a Česka po 2. sv. válce*. In: Uherek, Z. – Honsová, V. – Ošťádalová, Š. – Günter, V.: *Migrace. Historie a současnost*. Ostrava, s. 86.

a dá se říct na celém Balkáně propukla občanská válka. Moji rodiče nám chtěli poskytnout nějaké bezpečnější místo na život ... Důvodem, proč jsme utekli z naší rodné země, byla občanská válka, která zrovna na území Balkánu vypukla. Bylo to hrozné, strašný zážitek! Můj táta před válkou cestoval a zrovna se zastavil v Čechách, když začala válka. Hranice se zavřely a táta se nemohl vrátit a my nemohli za ním. Zažili jsme si spoustu ošklivých věcí. Moje máma byla těhotná, schovávali jsme se ve sklepe, zatímco bombardovali naše okolí, jedli jsem brambory na milion způsobů a každý den doufali a modlili se, že to skončí. Tátovi se podařilo nám poslat zprávu, telegram, a v něm stálo, ať za ním utečeme, že má o nás strach. Vyrazili jsme. Přes Srbiju, kde máma po cestě porodila brácha v Šabacu, kousek od Bělehradu. Tam si pro nás táta přijel, stěží, ale dorazil. Vyzvedl nás a vlakem jsme přes Maďarsko a Slovensko jeli až do Čech. Pamatuji si, jak jsem ležela v kupé a podřimovala a poslouchala rodiče, jak se baví, co s námi bude a přitom brácha hrozně plakal. Plakal a plakal. Vlak míjel jedno město za druhým a my nevěděli, co s námi bude! ...Do Čech jsme se dostali v lednu roku 1993. Bydleli jsme po ubytovnách, nejdříve Karlovy Vary, pak Krumlov a nakonec Prachatice. Pořád jsme se stěhovali a neměli jsme moc peněz. (M.P.*1988, bosenká Srbka, výzkum 2009 a 2010)

Přišla jsem s dětmi sem za sestrou, která tady byla rok a něco. Kvůli válce ... To bylo v prosinci roku 93 ...Já jsem měla už čtyřicet let, když jsem sem přišla ...Já byla jenom uprchlík. S nějakým dočasným útočištěm. Jako uprchlík jsem byla asi půl roku ...Půl roku jsem byla sama s dětma v Brně ... [Manžel zůstal v Sarajevu, po půl roce dostal povolení vycestovat z Bosny.] On byl dva roky ve válce. Viděl všechnu hrůzu. Já jsem z té války šla s dětma pryč hned ... (J.K.*1955, Bosanka, výzkum 2009)

Pocházím ze Srbska ... vesnice, v okrese Doboj [Bosna, dnes Republika srbská] ... všechny okolní vesnice jsou už muslimské. [Do Česka jsem přišel] Asi rok devadesát jedna ... Za bratrem, který pracoval v Rakousku a měl českou přítelkyni ...Přijel za prací do Rakouska, kde ve volném čase jezdili do Česka za Znojmo. Jeho manželka pochází ...od Znojma a tam se s ní seznámil ...za to, že sem nešel do války, sem srbskému státu platil statisíce, abych se tam mohl ještě vrátit ... Buď půjdete do války, nebo prostě zaplatíš ...za války sem převážel ...v autě zásoby potravin ... Jezdil sem s pistolí a ve vesnici byl hlad ... [Na hranicích] jsem je vždy uplatil ty hlídky ... podařilo se mi asi šestkrát v průběhu roku a půl převézt potraviny až dolů, kde si je vzali rodiče a příbuzní ... pak už sem dostal strach a nejel ...od té doby jsem žil a pracoval v Rakousku a víkendy a volné dny jsem trávil v České republice ...moje žena je Češka ...pracovala ...ve Znojmě. (J.M.*1966, výzkum 2013)

Původem jsem z Chorvatska [z města Sisak] ... Do Česka jsem přišel kvůli válce v mé zemi 23. 12. 1991. Začátky byly těžké a to hlavně kvůli tomu, že jsem

nevěděl, co se bude dít. Nevěděl jsem, jak dlouho bude válka trvat. (V.T.*1967, charvátský Srb, výzkum 2008)

Můj otec se narodil v chorvatské vesnici Glina, ale je to Srb. A maminka je Slovenka, narodila se v Prešově ...Otec odešel na Slovensko, utekl z vojny. Bylo to v roce devatenáct devadesát nebo devadesát jedna. (S.M.*1996, výzkum 2017)

Třetí vlna migrace Srbů do Česka od počátku nového tisíciletí není zatím odborně zpracována. S výjimkou časových přesahů statistických údajů maximálně do roku 2006⁵⁶ jsou k dispozici jen jednotlivé roztroušené informace. Tato etapa srbských migrací je typicky ekonomická, individuální, dobrovolná. Hlavním důvodem je situace v mateřské zemi: ekonomická a sociální nestabilita, vysoká nezaměstnanost, nedůvěra ve stát a státní instituce, nespokojenost s kvalitou života a ztráta životních perspektiv.⁵⁷ V posledních letech se u nás mezi migranty z postjugoslávských zemí stávají nejpočetnější migranti ze Srbska.⁵⁸ Za prací odcházejí hlavně mladí a vzdělaní lidé. Druhou významnou skupinou jsou vysokoškoláci nespokojení s domácím vzdělávacím systémem. Jejich výběr České republiky jako cílové země podpořilo přijetí České republiky do Evropské unie 2004, zavedení bezvízového styku (2009 pro občany Srbska a 2010 pro občany Bosny a Hercegoviny), současný nedostatek pracovní síly v Česku, stipendijní programy a programy spolupráce pro zahraniční studenty i dobrá pověst Česka a Čechů v balkánských zemích z minulosti a existence početné balkánské komunity u nás. Hlavním cílovým místem je Praha (a okolí), ale vyšší zastoupení nově příchozích Srbů zaznamenávají i další města, zejména Brno. Menšinově se Srbové a další Balkánci usídlují i ve „venkovských“ okresech.

V Jihomoravském kraji se migranti ze zemí bývalé Jugoslávie soustřeďují převážně (70%) v městě Brně, což souvisí s nabídkou pracovních míst, služeb, možnostmi podnikání a vysokých škol. Převládají mezi nimi (od roku 1997) občané Bosny a Srbska.⁵⁹ V samotném městě Brně bylo roku 2016 evidováno

⁵⁶ Např. statistiky živnostenského podnikání. V období 2001–2006 patřili občané Srbska a Černé Hory u nás mezi cizince s nejvíc živnostenskými oprávněními. Konkrétně roku 2001 mělo u nás živnostenské oprávnění 1500 občanů Srbska a Černé Hory (srov. D r b o h l a v, D. (ed.): *Nelegální ekonomické aktivity migrantů*, s. 61).

⁵⁷ Srov. S t a n o j e v i ć, M.: *Migrace ze států bývalé Jugoslávie do Jihomoravského kraje*, s. 41.

⁵⁸ V letech 2014 a 2015 převýšili v ČR mezi migranty z postjugoslávských zemí příchozí ze Srbska předtím nejpočetnější migranty z Bosny a z Makedonie (tamtéž, s. 42).

⁵⁹ Statistika z roku 2004 řadí Jihomoravský kraj na druhé místo (po Praze) počtem občanů postjugoslávských zemí žijících v jednotlivých krajích ČR podle místa pobytu. Z hlediska nástupnických států měl v ČR Jihomoravský kraj má druhé nejvyšší zastoupení občanů Bosny a Hercegoviny a třetí nejvyšší občanů tehdejšího Srbska a Černé Hory, po Praze a Středočeském kraji. (srov. F i a l o v á, K.: *Srbové v Praze* s. 262).

977 imigrantů ze zemí bývalé Jugoslávie s dlouhodobým a trvalým pobytem, z nichž čtvrtinu (240) tvořili občané Srbska a další čtvrtinu (246) občané Bosny a Hercegoviny; z ostatních postjugoslávských zemí byly významněji zastoupeny Charvátsko, Kosovo a Makedonie.⁶⁰

Město Brno je po Praze městem s druhým největším soustředěním jinoetnických skupin v České republice,⁶¹ včetně srbské komunity.⁶²

*Do Brna jsem se společně se svým mužem přistěhovala kvůli práci. Přistěhovali jsme se před rokem. (J.I.*1977, kosovská Srbka, výzkum 2008)*

*Přišel jsem sem studovat v roce 2007 a zůstal jsem tu po studiu pracovat. (V.D.*1970, výzkum 2011)*

Zahraniční pracovníci oceňují v Brně dobrou životní úroveň, nízkou kriminalitu, nižší životní náklady, sociální jistoty, kulturní zázemí, blízkost a komunikační dostupnost mezi centrem a okolní přírodou, městskou veřejnou dopravu s pověstnými nočními rozjezdy od hlavního nádraží⁶³. Novým trendem je zajišťování zaměstnání pro partnera a školy pro děti.⁶⁴ V Brně je pět veřejných

⁶⁰ Srov. S t a n o j e v i ć , M.: *Migrace ze států bývalé Jugoslávie do Jihomoravského kraje* s. 34–36, 69.

⁶¹ Podle počtu cizinců roku 2018: hlavní město Praha 205 595, Brno-město 31 826; další v pořadí Plzeň-město 17 540 osob, Ostrava-město 12 166 osob. Nejvyšší nárůst cizinců (shodně 3,4 x) měly mezi lety 1996–2018 hlavní město Praha a kraje Středočeský a Jihomoravský (srov. Cizinci, data – počet cizinců. Český statistický úřad, https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu#cr – 10. 12. 2019).

⁶² Podle národnosti vykazuje Brno druhý nejvyšší počet Srbů u nás, ovšem s výrazným císelným odstupem od Prahy. Při sčítání obyvatel roku 2011 deklarovalo srbskou národnost v Brně 96 osob, zatímco v Praze 1028 osob. Podle krajů deklarovalo srbskou národnost po hlavním městě Praze nejvíc osob v krajích Středočeském (207), Jihomoravském (150), Ústeckém (64), Moravskoslezském (55). Srov. Obyvatelstvo podle národnosti, pohlaví a podle věku. Český statistický úřad, <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt-vyhledavani&vyhltext=n%C3%A1rodnost&bkvt=bsOhcm9kbm9zdA..&katalog=all&pvo=SPCR152> – 19. 12. 2019.

⁶³ Noční zajištění veřejné dopravy z centra až na okraje města v půl až hodinových intervalech je přínosem pro společenský život města. Místo rozjezdu všech spojů před hlavním vlakovým nádražím se před rozjezdy oživuje masami hlavně mladých lidí, kteří čekají a dobíhají na seřazené autobusy. Čišníci v barech, restauracích a hospodách přizpůsobují rozjezdům kasírování hostů.

⁶⁴ Srov. D u š k o v á , Markéta – O s o u c h , Marek: *Po Ukrajincích láká jižní Morava dělníky ze Srbska, umí dobře se stroji*. iDNES.cz, 1. 11. 2018, https://www.idnes.cz/brno/zpravy/delnici-srbsko-mozky-francie-nezamestnanost-jizni-morava-hospodarska-komora.A181101_436740_brno-zpravy_krut – 17. 12. 2019

vysokých škol (v Praze osm), každý pátý obyvatel Brna je vysokoškolák a v celosvětovém hodnocení nejlepších studentských měst v roce 2018 se Brno umístilo na sdíleném pátém místě.⁶⁵ Brno je také IT centrem pro střední Evropu a díky tomu vykazuje v celostátním srovnání mezi nově přichozími imigranty vyšší zastoupení kvalifikovaných profesí zejména v oblasti informačních technologií.⁶⁶ V takto zaměřených nadnárodních firmách v Brně, například v IBM, Tieto, Red Hat, Y Soft pracují i Balkánci včetně Srbů.⁶⁷

Rostoucí podíl mezi Srby v Česku zaujímají **vysokoškolští studenti**. V České republice je ze zákona studium na veřejných vysokých školách v češtině bezplatné pro všechny bez ohledu na státní příslušnost. Srbští studenti, kteří ovládají češtinu (nebo slovenštinu) díky českým (nebo slovenským) kořenům nebo srbským příbuzným v Česku, tak u nás mohou začít studovat bez dalších podmínek a předpokladů.

*Pocházím ze Srbska, přímo z města Majdanpek ...Do Česka jsem se dostala díky strýcovi, který je tu dvacet dva let ...Bylo to v roce 2003 ...Jedenáct let jsem v České republice ... (M.P.*1992, výzkum 2014)*

*Moje rodina pochází ze Srbska ... z vesnice blízko Bělehradu ... Můj děda pochází z Chorvatska, ale jako mladý odešel do Srbska, protože tam poznal svoji ženu, tedy mou babičku, která je Slovenka, a tam se usadili ... [Do Česka jsem přišla] To bylo před rokem, když jsem se dostala na Masarykovu univerzitu ...takže rok 2011. (A.K.*1992, výzkum 2012)*

Většina Srbů ale musí před studiem na českých školách absolvovat jazykový kurz češtiny. Velké zastoupení srbských studentů v Česku koreluje s vysokým zastoupením občanů Srbska a Bosny mezi migranty z postjugoslávských zemí. Česká vláda poskytuje stipendia ke studiu vybraných oborů na veřejných vysokých školách České republiky cizincům, kteří by se měli po ukončení studia vrátit do své země a tam uplatnit získané znalosti. Stipendium slouží k pokrytí nákladů na život v ČR během studia.

*Dostala jsem stipendium studovat magisterské studium. To byl projekt českého velvyslanectví v Bosně. Kamarádka z Banji Luky řekla, že četla v novinách inzerát na ten projekt. No,můj přítel mě o tom říkal ... On viděl ten inzerát. [Do Česka jsem přišla] V září 2006. (M.J.*1978, výzkum 2009)*

⁶⁵ M a r t i n o v á , Nikole: *Brno je šestým nejlepším studentským městem na světě, přeskocilo Prahu*. VysokeSkoly.cz, 29. 8. 2019, <https://www.vysokeskoly.cz/clanek/brno-je-sestym-nejlepsim-studentskym-mestem-na-svete-preskocilo-prahu> – 4. 3. 2020.

⁶⁶ J u n g w i r t h , Tomáš: *Cesty k prosperitě. Migrace a rozvoj v České republice*. Praha 2019, s. 23.

⁶⁷ Ústní informace IT specialisty M.B. (*1981) z konce roku 2019.

*Česko jsem si vybrala kvůli kvalitnímu vzdělávacímu systému ... Ráda bych [v Česku zůstala natrvalo], ale jednou z podmínek státního stipendia české vlády je, že se po skončení studia vrátíme do mateřské země. (A.M.*1989, výzkum 2014)*

Zvlášť vysoký je počet srbských studentů v Brně. Jedním z důvodů je výjimečná dostupnost výuky češtiny pro zájemce ze Srbska, kterou od roku 2003 zajišťuje Jihomoravský kraj v rámci meziregionální spolupráce se Šumadijskou oblastí. Mladým Srbům jsou k dispozici lektoráty českého jazyka v Kragujevci a Bělehradě a v Brně jazykové kurzy, pracovní stáže a středoškolské a vysokoškolské pobyty a studium.⁶⁸ Někteří Srbové po absolvování kurzu češtiny⁶⁹ vyhledávají v Brně práci, většina v Brně studuje.⁷⁰

*Do Česka jsem se dostal v roce 2012. V Srbsku jsem začal studovat češtinu a kvůli zdokonalení jazyka jsem přišel sem. A už jsem zůstal. (V.H.*1984, výzkum 2014)*

*Dostal jsem se do Česka na základě spolupráce Jihomoravského kraje se Šumadijským krajem. Takže existuje spolupráce a tam jsem se zúčastnil školy českého jazyka, kterou poskytuje kancelář Jihomoravského kraje v Kragujevci ... To zhruba bylo před více než desetiletím ... zaujal mě ten kurs, chtěl jsem se naučit ještě nějaký slovanský jazyk, příležitost byla ta čeština a začal jsem chodit na ten kurz. Zalíbilo se mi to, a proto jsem tady teď ... kancelář Jihomoravského kraje kromě těch hodin češtiny nabízela i stipendia, různé stipendia, pobyty v Česku. Nejdřív to byly nějaké exkurze, bylo to asi týden, tak zhruba týden, deset dní v Česku, a pak jsem obdržel i stipendium učit se česky, dva semestry na filozofické fakultě v kabinetu češtiny pro cizince ... Pak jsem se rozhodl, že tu budu studovat na filozofické fakultě ... Poprvé jsem přijel sem v létě 2008. (M.P.*1983, výzkum 2011, 2012 a 2018)*

*...já jsem sem přišel před čtyřmi lety. Dva roky jsem byl na kurzu českého jazyka v Kragujevci ...kde jsem dokončil střední školu a ...přišel sem. Rok jsem se učil český jazyk na filozofické fakultě, čeština pro cizince. Potom jsem se roku 2010 zapsal na univerzitu ...Proč? ...v Srbsku není příliš dobrá ekonomická a politická situace. Proto většina mladých a perspektivních studentů zkouší odejít. Já jsem využil své možnosti, kterými byla Česká republika. Proto jsem to přijal a přišel. (D.Ž*1990, výzkum 2013)*

⁶⁸ Šumadija – Srbsko. Kancelář Jihomoravského kraje pro meziregionální spolupráci, <http://www.kjmk.eu/cz/sumadija-srbsko/> – 18. 12. 2019; S t a n o j e v i ć, M.: *Migrace ze států bývalé Jugoslávie do Jihomoravského kraje*, s. 47–48.

⁶⁹ Z našich respondentů 18 výslovně zmínilo účast na uvedeném meziregionálním programu.

⁷⁰ Do Brna za studiem přicházejí mladí Srbové v širokém věkovém rozpětí 17–30 let.

[Do Česka jsem se dostal] *Přes kurz českého jazyka v Srbsku ...V roce 2008 jsem dostal nabídku, abych šel na střední do Brna. A tak jsem šel ...Českou republiku jsem si vybral hlavně kvůli kvalitnímu vzdělávacímu systému a také kvůli její dobré pověsti u nás v Srbsku.* (M.S.*1989, výzkum 2014)

Do Česka jsem se dostala minulý rok, bylo to trochu náhodou ... [Česko] má podle mě výborný systém vzdělávání ...Chci tady úspěšně zakončit fakultu ...Existuje spolupráce mezi Šumadijí a Jihomoravským krajem, který organizuje kurz češtiny. Začala jsem se učit už na základní škole ... (T.C.*1994, výzkum 2014)

V Kragujevac existuje bezplatný kurz češtiny a je výsledkem dlouhodobé spolupráce Jihomoravského kraje a Šumadijského kraje v centrálním Srbsku. Po roce učení češtiny a na základě dobrých studijních výsledků jsem poprvé měla příležitost zúčastnit se středoškolské stáže, respektive chodit do střední školy v Čechách na dobu tři měsíce ...Bylo to v roce dva tisíce jedenáct, od září do prosince. Po návratu do Srbska jsem pokračovala na kurzu češtiny a teďka jsem v druhém ročníku bakalářského studia na Univerzitě Obrany v Brně. (B.P.*1993, výzkum 2013)

První člen naší rodiny, který přišel do Česka, byla moje sestra. To bylo kolem roku 2004, když dostala stipendium na studium českého jazyka v rámci spolupráce Kragujevce a Brna. Já jsem přišla do Brna v rámci stejného stipendia několik let po ní. (I.D.*1989, výzkum 2013)

Dostal jsem se do Česka ...když mi bylo sedmnáct, přes školu a Jihomoravský kraj ...Ten Kragujevac mě poslal sem. Jihomoravský kraj mě vybral jako jednoho z těch lepších studentů. (D.P.*1997, student VUT, výzkum 2017)

...mám stipendium, a proto jsem přišla ... chtěla zkusit ten život někde jinde ... Já jsem začala učit se češtinu v ...kurzu, který se tam konal, to je spolupráce mezi Šumadijí a Jihomoravským krajem. Pak jsem dostala stipendium tady být dva semestry, jako učit se jazyk a pak jsem se dostala na vysokou školu, ještě jsem k tomu dostala stipendium. (S.Č.*1991, výzkum 2012)

Přišel jsem sám na doktorské studium. V Bělehradě jsem dokončil bakalářské a magisterské studium a tady v Brně jsem začal doktorské studium v roce 2012 [na Mendelově univerzitě]. (M.S.*1986, výzkum 2013)

Migrace patří k tématům, které lze dobře studovat metodou orální historie. Paměť se totiž váže hlavně na výjimečné události, zatímco u rutinních záležitostí často namísto zkušenosti nastupuje stereotypní představa.⁷¹ Příchod Srbů do Česka je v této stati prezentovaný emicky, „zevnitř“, pomocí citací z rozho-

⁷¹ N o s k o v á , Jana: *Životní příběhy – výzkumy na pomezí mezi etnologií a historií.* Národopisný věstník 26, 2009, č. 1, s. 167.

vorů s migranty a jejich potomky. Vyprávění obou skupin na téma „*Jak ses dostal (tví předci dostali) do Česka*“ pojednávají o téže migraci, ale přitom se liší. Migranti jako přímí účastníci popisovaných událostí prezentují osobní zkušenost, kus svého reálného životního příběhu, a to formou subjektivní⁷² a selektivní⁷³ výpovědi. Vyprávění potomků čerpá z mezigeneračně ústně předávané žité paměti a zachycuje utváření kolektivní historické paměti.⁷⁴ Ta je výlučným vlastnictvím minority, nesdílená s mateřským národem. Je důležitá v procesu utváření nové jednoty, etnokulturní identity českých Srbů.

V naracích na téma příchodu do Česka je zřetelná ještě druhá linie – udržování a obohacování rodinné paměti. Otázka „*Odkud pochází tvoje rodina?*“ byla zamýšlena jako dotaz na makroteritoriální východisko migrace (zemi, odkud migranti přišli). V rozhovorech ovšem informátoři sami podrobněji rozvádějí, odkud pocházejí oni, jejich rodiče a prarodiče. V praxi je to mnohdy z různých historických zemí a republik bývalé Jugoslávie, se stěhováním za prací během života jednotlivců (mezi republikami, z vesnic do měst), s heterogenními sňatky příslušníků různých národností, religiozní a regionální příslušnosti.⁷⁵ Do tohoto tematického rámce se nově přidává vyprávění o migraci do Česka, které se tak stává důležitou součástí rodinné paměti a rodinné identity. Tato rodinná vyprávění jako komunikativní paměť⁷⁶ se mezigeneračně předávají v etnicky homogenních i etnicky heterogenních rodinách.⁷⁷ Historik Ondřej Daniel studoval tuto problematiku u migrantů z bývalé Jugoslávie ve

⁷² Obecně platí, že je ovlivněná sebehodnocením, pozdějšími životními zkušenostmi, časovým odstupem ad. V našem výzkumu se ale v naracích o migracích časová vzdálenost od migračního prožitku neprojevuje obsahově ani rozsahem.

⁷³ Např. vyprávění o útěcích před válkou nerozvádějí účast mužů v bojích, o migracích v devadesátých letech nezmiňují finanční problémy (většina rodin přišla o úspory v důsledku hyperinflace).

⁷⁴ Už ve vyprávění druhé generace se rýsují některé tematické okruhy: okolnosti a důvody migrace, v etnicky smíšených rodinách seznámení rodičů. Datace migrace rodičů přežívá (modifikuje se) pomocí data vlastního narození. Historická paměť českých Srbů o příchodu do Česka zatím žije bez textových paměťových médií.

⁷⁵ Informátoři vymezují své rodiče, kteří nepocházejí oba ze Srbska, např.: Srb z Kosova a Srbka z Bosny, otec z Černé Hory a matka ze Srbska, otec ze Srbska a matka z Černé Hory, otec ze Srbska a matka Srbka z Bosny, otec z Černé Hory a matka z Charvátska.

⁷⁶ Pojem komunikativní paměť označuje ty podoby kolektivní paměti, které jsou založené výlučně na žité historické zkušenosti a každodenní komunikaci (srov. A s s m a n n , Jan: *Kolektivní paměť a kulturní identita*. In: Kratochvíl, A. (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd*. Komentovaná antologie teoretických textů. Praha 2015, s. 51).

⁷⁷ Obecně k problematice srov. H e r o l d o v á , Iva: *Předávání etnokulturních informací v etnicky homogenních a etnicky heterogenních rodinách*. Slovenský národopis 31, 1983, s. 494–499.

Francii a Rakousku jako „geografii vlasti“ a dospěl k závěru, že pro většinu je důležitá regionální komponenta sebeidentifikace, mikrogeografie vlasti, na rozdíl od geografie hostitelské země.⁷⁸ To potvrzují i naše výzkumy: informátoři ze srbských manželství vyprávějí detailně o geografickém původu obou rodičů a respondenti ze smíšených srbsko-českých manželství je uvádějí ohledně srbského otce (a jeho rodiny); naopak u české matky původem z Česka se většinou omezují na informaci o národnosti. Proto i v etnicky smíšených rodinách převládá transmise těchto informací od srbského rodiče, která je ještě obohacená početností příbuzenské skupiny na Balkáně. Takto formovaná rodinná paměť v důsledku pomáhá udržovat u českých Srbů srbskou identitu⁷⁹ a silný vztah k mateřské zemi. Popsaná situace potvrzuje obecný poznatek o provázanosti individuální a kolektivní paměti⁸⁰ a ukazuje na vliv, jaký má příslušnost k sociální, zde etnické skupině na utváření individuální paměti.

*Moje babička a mamka pochází z Bosny z vesnice ... Tatínek pochází z vesnice ... která dnes leží na území Kosova. Mamka studovala v Novém Sadě, kde se seznámila s taťkou a po svatbě se odstěhovali do Kragujevace. Když byla v Bosně občanská válka, přestěhovala se za námi i babička. (S.D.*1985, výzkum 2009)*

*Tak moje rodina, no spíš rodina mého taťky, pochází ze Srbska. Konkrétně ze západní části Srbska, z kraje Mačva, blízko města Šabac, kde je okres Bogatić, z vesnice ... asi sedmdesát kilometrů západně od Bělehradu, blízko hranic s Bosnou. (J.Z.*1987, výzkum 2009, 2010)*

*Moje rodina pochází z Pale, což je asi šestnáct kilometrů od Sarajeva, hlavního města Bosny a Hercegoviny. Žije tam zbytek mojí rodiny, babičky, tety a strejdové, bratrance a tak dál. Jenom máma, táta, brácha a já jsme tady v Čechách. (M.P.*1988, výzkum 2009)*

*Moje rodina pochází padesát procent z Česka a padesát ze Srbska, otec je Srb a matka Češka ... otec pochází ze ... Blízko Nového Pazaru, tam se narodil a většinu svého života strávil v Bělehradě. Potom žil ... v Šumadiji, v Kragujevaci, v ... (M.N.*1986, výzkum 2009)*

*Většinou pochází z Bosny ... [V Banja Luce] tam vyrůstal můj táta ... Tátův praděd žil v Bosně, ale jeho otec ho donesl z Černé Hory. [V Černé Hoře žije dnes] moje teta ... V městě Budva ... (M.S.*1994, výzkum 2016)*

⁷⁸ Srov. D a n i e l, O.: *Bigbít nebo turbofolk*, s. 87.

⁷⁹ Z psychologického hlediska je migrace coby opuštění domoviny životní událostí, kdy dochází ke krizi identity (srov. K r e i s s l o v á, S. – N o s k o v á, J. – P a v l á s e k, M.: „*Takové normální rodinné historky*“, s. 44).

⁸⁰ Tamtéž, s. 20, 33.

*Z otcovy strany z Černé Hory, ze strany matky ze Srbska. Jako rodina jsme žili v Bělehradě v Srbsku. (Z.R.*1959, výzkum 2009)*

*Já jsem se narodil se sestrou v Jagodině,⁸¹ ale moji rodiče, matka pochází vlastně z Bosny, konkrétně z malé vesnice ... u Prijedoru ... ona je Srbka. Otec je přímo ze Srbska, z města Gornji Milanovac. (D.B.*1984, výzkum 2012)*

*Moje rodina pochází z Loznice. To je malé město blízko hranice s Bosnou a Hercegovinou ... Já odtud pocházím..Co se týká mých rodičů, máma je z bosenského Posávi a co se týká otce, on pochází z Aleksandrovca,⁸² to je vinařský kraj ... Máma nějaký čas pracovala i v Bosně, v Teslići. Potom až přešla do Loznice, kde pracovala ... a tam se ...seznámili s mým otcem. (M.M.*1981, výzkum 2013)*

Nově se Srbové začínají přiřazovat k zahraničním pracovníkům, kteří k nám přicházejí masově prostřednictvím **náboru pracovních agentur**. K českou vládou regulovaným programům podpory legální pracovní migrace z ciziny patří nově i „Režim Srbsko“⁸³ Aktuálně se na Srbsko zaměřuje česká pracovní agentura Monto, jejíž dceřinná společnost Monto Balkan s náborovou kancelář v Bělehradě⁸⁴ k nám od roku 2018 (do října 2019) přivezla 1600 občanů Srbska, nejprve z Vojvodiny a aktuálně hlavně z centrálního Srbska z krajů s vysokou nezaměstnaností. Nekvalifikovaní pracovníci směřují do výrobních závodů v Kladně, Písku, Plzni, Pardubicích, Mladé Boleslavi nebo Českém Krumlově a velký zájem je o srbské kvalifikované pracovníky z oblasti strojírenství (svářeči,⁸⁵ obráběči, soustružníci, slévači, elektrikáři, operátoři CNC). Srbští pracovníci mají pověst samostatných aktivních osob, s lepší znalostí angličtiny než je průměr v české populaci, kteří se rádi baví a je pro ně důležité kvalitní ubytování (pronajaté rodinné domy, soukromý nájem bytů).⁸⁶

⁸¹ Město v centrálním Srbsku.

⁸² Město v Srbsku u hranice s Kosovem.

⁸³ D i r o , Miroslav: *Hospodářská komora otevřela asistenční kanceláře na Ukrajině a v Srbsku*. Hospodářská komora České republiky, 17. 12. 2018; https://www.komora.cz/press_release/hospodarska-komora-otevrela-asistencni-kancelare-na-ukrajine-a-v-srbsku-podpori-zamestnavatele-pomuze-ceskym-uradum-i-uchazecum-o-praci-aby-zrychlila-zdlouhave-procedury-vladnich-rezimu-na-zamestna/ – 19. 12. 2019.

⁸⁴ Jako své asistenční centrum ji zaštiťuje Hospodářská komora ČR.

⁸⁵ Zájem kvalifikovaných srbských svářečů o práci v Česku podporují smlouvy české agentury s odbornými školami v Srbsku.

⁸⁶ B a r t o š , Jakub: *1000 euro, magická hranice pro cizí dělníky*. Mladá fronta Dnes, 23. 10. 2019, s. 15; D u š k o v á , Markéta – O s u c h , Marek: *Po Ukrajincích láká jižní Morava dělníky ze Srbska, umí dobře se stroji*. iDNES.cz, 1. 11. 2018, https://www.idnes.cz/brno/zpravy/delnici-srbsko-mozky-francie-nezamestnanost-jizni-morava-hospodarska-komora.A181101_436740_brno-zpravy_krut – 17. 12. 2019.

Projekty české vlády řízené ekonomické migrace, aktuálně od září 2019 „Program kvalifikovaný zaměstnanec“ (na pozice kmenových zaměstnanců, ne agenturních pracovníků), se týká devíti států⁸⁷ včetně Srbska (a Černé Hory), pro které určuje roční kvótu 2000 osob, druhou nejvyšší po Ukrajině.⁸⁸ Stanovená kritéria – dostupnost kvalifikovaných pracovníků v poptávaných řemeslech v daných zemích, možnost získání pracovních víz, kulturní, mentální a jazyková blízkost umožňující snazší adaptaci – nejvíc splňují vedle Ukrajinců právě Srbové.⁸⁹

Dílčí shrnutí problematiky

Migrace Srbů k nám probíhaly časově průběžně, ale typologicky v nich lze vymezit několik migračních vln. První, v šedesátých až osmdesátých letech, v prostředí socialistické uzavřenosti, souvisí primárně s angažmá jugoslávských kvalifikovaných pracovníků v průmyslu u nás, z nichž někteří uzavřeli manželství s Čechy a trvale se u nás usadili (případně se rodiny usadily v Jugoslávii a později se přestěhovaly k nám). Druhá migrační vlna je časově vymezena devadesátými lety a příčinně se vztahuje k rozpadu Jugoslávie, následné válce a s tím související (nejen) ekonomické krizi. Část migrantů utíkala bezprostředně před válkou (bosenští Srbové a srbsko-české rodiny z Bosny a Charvátska v první polovině devadesátých let), další řešili emigrací nespokojenost se situací v domovské zemi (politicko-hospodářská krize, nezaměstnanost, ztráta životní perspektivy). Dnes u nás Srbové z první migrační vlny uzavírají produktivní období svého života a migranti z druhé vlny patří ke střední generaci. Třetí vlna srbské migrace do Česka v posledním dvacetiletí je zde vymezena a popsána vůbec poprvé. Souvisí s nespokojeností se sociálně-ekonomickou a politickou situací v mateřské zemi i možnostmi pracovního uplatnění v Česku. Z ní pochází dnešní věkově mladší dospělá generace Srbů u nás, mnohdy dosud svobodných, kteří zatím neučinili jednoznačné rozhodnutí ohledně trvalého místa svého života.

⁸⁷ Z evropských zemí Ukrajina, Bělorusko, Moldavsko, Srbsko a Černá Hora. Pro uchazeče z Černé Hory je pro podání žádosti o zaměstnanecké karty příslušný český zastupitelský úřad v Bělehradě.

⁸⁸ Práce – cizinci. Program kvalifikovaný zaměstnanec. Hospodářská komora České republiky, <https://www.komora.cz/obchod-a-sluzby/prace-cizinci/> – 7. 3. 2020.

⁸⁹ M o n i o v á , Eva: *Neměl jim kdo pokládat tašky. Pokrýváče tak školí na Ukrajině a v Srbsku*. Seznam Zprávy, 7. 3. 2020, https://www.seznamzpravy.cz/clanek/nemel-jim-kdo-pokladat-tasky-pokryvace-tak-skoli-na-ukrajine-a-v-srbsku-91199?dop_ab_variant=0&dop_source_zone_name=zpravy.szhp.box&seq_no=5&source=hp&utm_source=www.seznam.cz&utm_medium=z-boxiku&utm_campaign=null – 7. 3. 2020

Analyzovaný materiál také ukázal, že všechny migrační vlny jsou vnitřně strukturované. Náčrt první vlny srbské migrace z dosavadní literatury je zde rozšířený o studentská a dovolenková srbsko-česká manželství. Druhá vlna zahrnuje jak migraci nucenou v důsledku války, zčásti organizovanou, tak i v zásadě ekonomickou. Třetí vlna, byť převážně ekonomická, obsahuje i nezanedbatelný studentský komponent, z něhož část pokračuje jako pobyt pracovní a rezidenční. Srbsští studenti (ve věku 17–30 let) směřují na české vysoké školy a nejvíc do Brna v souvislosti s cílenými dlouhodobými podpůrnými programy Jihomoravského kraje.

I když v půlstoleté historii srbské diaspory v Česku vymezujeme tři migrační vlny, v důsledku trvalého toku nově příchozích v ní stále početně převažuje generace formovaná osobní migrační zkušeností.⁹⁰ Pro utváření této tzv. generace zážitku je navíc důležité, že naprostá většina migrantů zažila migraci v mladém věku 17–30 let,⁹¹ který je pro formování osobního i generačního zážitku považovaný za rozhodující.⁹²

Minoritní druhou imigrantskou generaci potomků tvoří dnes dospělé děti přistěhovalců z první a druhé vlny. Zatímco děti migrantů z první vlny pocházejí ze smíšených srbsko-českých manželství, z druhé vlny z manželství srbských i smíšených a přestože část se narodila na Balkáně, vyrostla v Česku. Dnes společně tvoří věkově druhou dospělou generaci českých Srbů. Migrant z třetí vlny mají zatím nedospělé děti nebo dosud rodinu nezaložili.

Od devadesátých let se imigranti z prvních dvou vln věnují zejména podnikání a obchodu, třetí vlna je profesně různorodá, zatím s výrazným zastoupením vzdělaných a kvalifikovaných osob. Nové trendy v srbské imigraci naznačují, že srbská diaspora v Česku může v budoucnu měnit podobu. Dosavadní individuální migrace mohou obohatit migrace hromadné a řízené. Může se měnit teritoriální rozmístění, zaměstnanecká a vzdělanostní struktura i organizace příchodů do Česka. Náš výzkum zachycuje jeden z nových trendů – masový příchod srbských studentů, konkrétně do Brna. Druhý, zcela aktuální směr – příchod agenturních pracovníků ze Srbska do průmyslu – je zaznamenán z veřejně dostupných zdrojů a na empirický výzkum a zhodnocení teprve čeká.

* * *

⁹⁰ O dvojím vymezení generací jako kategorie kolektivity biologické nebo historické formované určitou historickou zkušeností srov. M a n n h e i m , Karl: *Problém generací*. Sociální studia 4, 2007), č. 1–2, s. 18–32.

⁹¹ Mezi našimi respondenty byli jen dva, kteří migrovali jako 37–38letí (po jednom z druhé a třetí vlny), a 10 dalších přišlo jako děti s rodiči ve věku 1–10 let.

⁹² M a n n h e i m , K.: tamtéž, s. 28.

Ve druhé části naší kapitoly o Srbech v České republice bychom se chtěli soustředit na vybrané aspekty soukromého života příslušníků této diaspory. O Srbech v Česku se stále mnoho neví, a proto lze tuto komunitu označit jako „skrytou“ menšinou. Termín „skrytá menšina“ je v této studii použit s určitou nadsázkou, a tudíž v uvozovkách. Tento pojem jako alternativu k obecnému antropologickému termínu „etnické skupiny“⁹³ vnesla do vědeckého diskurzu roku 2002 skupina badatelů z univerzity ve Štýrském Hradci. Označila jím menšiny se skrytou kolektivní identitou, s vlastní vnitřní komunikační strukturou, které samy o sobě nezanechávají mnoho písemných pramenů. Důvody „skrytosti“ mohou být různé: odpor vůči etnické či národní homogenizaci (asimilaci) jako prostředek k přežití, chybějící vlastní intelektuální elita, absence oficiálního statusu menšiny, bojkot menšinové instituce vytvořené skupinou z vlastních řad. Status „skrytosti“ ztrácejí však tyto skupiny do jisté míry alespoň vědeckým studiem intelektuály z majority, které je jistou formou jejich „vizualizace“.⁹⁴

Námi prováděný výzkum českých Balkánců, konkrétně Srbů, se zaměřil na vybrané otázky jejich soukromého života⁹⁵ v širokém chápání víceméně každodennosti. Při analýze, prezentaci a interpretaci získaných dat byla inspirací redefinice a tematické vymezení soukromého života srbských badatelů. Ti, inspirovaní koncepcí Georgese Dubyho, zpracovávali od posledního desetiletí 20. století intenzivně téma soukromého života Srbů v historické perspektivě od středověku do 20. století a jedním z výstupů byla kolektivní práce *Dějiny soukromého života Srbů*.⁹⁶ Úvodem S. Marjaković-Dušanić představuje koncepci soukromí Srbů jako pokus o redefinici. V centru pozornosti je člověk, konfrontovaný s velkými procesy (mimo jiné s válkami, migracemi, ztrátou domova nebo rodiny) i příležitostmi osvojování svobody a společenského vzestupu.⁹⁷ Ze širokého záběru práce se pro zpracování našeho materiálu ukázala inspirativní a přínosná tematická různorodost a členění problematiky na soukromý život jednotlivce, soukromý život v rodině a soukromý život ve veřejném prostoru.

⁹³ B a r t h , Fredrik: *Introduction*. In: Barth, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo 1969, s. 9–38.

⁹⁴ P r o m i c e r , Kristijan: *(Ne-) Vidljivot skrivenih manjina na Balkanu. Neka teorijska zapazanja*. In: Sikimić, B. (ed.): *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd 2004, s. 11–24.

⁹⁵ Termín uvedl do vědeckého diskurzu francouzský medievalista Georges Duby, ediční řadou *Dějiny soukromého života (Histoire de la vie privée I–V)*. Paris 1985–1987).

⁹⁶ P o p o v i ć , Marko – T i m o t i j e v i ć , Miroslav – R i s t o v i ć , Milan: *Istorija privatnog života u Srba od srednjeg veka do modernog doba*. Beograd 2011.

⁹⁷ M a r j a n o v i ć - D u š a n i ć , Smilja: *Koncepti privatnosti u Srba – pokušaj redefinisanja*. In: Popović, M. – Timotijević, M. – Ristović, M.: *Istorija privatnog života u Srba od srednjeg veka do modernog doba*. Beograd, s. 11–16.

Soukromý život jednotlivce

Z psychologického hlediska je migrace coby opuštění domoviny životní událostí, kdy dochází ke krizi identity.⁹⁸ Čeští Srbové generace zážitku – s osobní migrační zkušeností – k nám přicházeli a přicházejí jako děti a teeneageři do 16 let, ale nejčastěji ve věku 17–30 let. Nejméně problémů s adaptací v novém prostředí mají malé děti. Imigranti nemají na své počátky v Česku negativní vzpomínky. Problém, který ale naprostá většina po příchodu k nám řešila a dosud zůstává v jejich paměti, byly **jazykové kompetence**. Komunikace v češtině byla od počátku nezbytnou potřebou, podmínkou adaptace a samotné životní existence uprostřed jinojazyčné majoritní společnosti, zvláště v situaci disperzity srbské menšiny u nás. S předchozí znalostí češtiny k nám přicházela či přichází jen menšina imigrantů: srbští muži v srbsko-českých manželstvích, většina dětí ze smíšených manželství a absolventi kurzů češtiny v srbském Kragujevací směřující do Brna. Většina nově příchozích se učí česky sama. Jako základní prostředky „výuky“ uvádějí komunikaci s Čechy (v hospodě, kavárně ad.), sledování televize, čtení novin. Některým zpočátku pomáhaly jejich děti, které se rychle učily česky v mateřské školce nebo ve škole. Na své počátky osvojování si češtiny vzpomíná většina respondentů, většina jako na bezproblémové díky jazykové příbuznosti a někteří i s humorem.

*Česky jsem se naučil čtením novin a přáteláním s Čechy, kdy jsem se snažil mluvit česky. (V.T.*1967 v HR v srbské rodině, v CZ od 1991, manželka Češka, výzkum 2008)*

*Měl jsem jednu kamarádku, se kterou jsme chodili na kávu a mluvili jsme česky a ona vždy opravovala moje chyby. (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)*

*Česky jsem se naučila ve školce. Máma mě posílala do školky a tam jsem se to vedle dětí naučila. Pamatuji si, že jako jediná z rodiny jsem uměla mluvit česky a musela jsem chodit s mámou nakoupit a na úřady, aby se tam vůbec nějak domluvila. Měla jsem ale stále problémy s rozeznáváním „h“ a „ch“ a taky „ř“. Chodila jsem dlouho k logopedovi a učila se hezky vyslovovat. Hodně mi i pomáhalo koukat na televizi ... (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)*

[Česky jsem se naučila] Komunikací s lidmi. Jinak žádná škola. Neměli jsme čas chodit na nějaký kurzy. Ti mladší chodili do školy. Já jsem měla už čtyřicet let, když jsem sem přišla. Na začátku mi syn psal, jak se říká třeba třicet nebo

⁹⁸ Kreisslová, S. – Nosková, J. – Pavlasek, M.: „Takové normální rodinné historky“, s. 86.

čtyřicet ... abych aspoň v práci uměla něco říct. (J.K.*1955 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993, výzkum 2009)

Začátky byly pro tátu usnadněny tím, že už v době příjezdu sem, po několika letech manželství, uměl česky. (M.*1980 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)

...začátky byly docela krušné ...mamka Češka ...nás ...v dětství moc neučila, samozřejmě jsme sem jezdili za babičkou na prázdniny, takže česky jsme částečně rozuměli, ale mluvit jsme moc neuměli ...moje babička ...tehdy ještě žila ...takže ze začátku nás ona učila česky ...no a pak jsem chodila na nějaký kurz češtiny, tuším, že to tehdy ještě organizoval úřad práce myslím, akorát že to byl kurz češtiny pro ruské cizince, nic jiného neexistovalo a v dané chvíli, jakože jo, něco mi to dalo, ale určitě mi to dalo méně, než bych si představovala, protože tam chodili já, Ruska a Ukrajinec a každý jsme na tom byl s češtinou úplně někde jinde ...spíš to bylo takové zpestření, že bych se díky tomu naučila česky, to ne. (M.Š.*1979 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1998 s matkou a sourozenci, výzkum 2016)

V češtině komunikují všichni respondenti. Dosaženou úroveň považují za konečnou, zpravidla jsou s ní spokojeni a případné přetrvávající nedokonalosti neřeší. Podle pozorování tazatelů je úroveň jejich ústní jazykové kompetence v češtině různá: od srbských jazykových interferencí (na různých úrovních, např. problém rozlišování a výslovnost *h* a *ch*, *ř*, chyby v gramatice, srbsismy ve slovní zásobě, akcent), až po mluvu skrývající, že nejde o rodilého mluvčího.

[Taťka] *On mluví česky, si myslím, hodně, ale má trošku přízvuk, že jde vidět, že prostě není Čech, ale většinou lidi neví, odkad je ...On ...mluví dobře, spíš má problém, když něco píše nebo ...když jde třeba někam na úřad ...* (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)

Generace, která se narodila v Česku nebo k nám přišla v útlém věku a žije tu už dlouho, řeší otázku uchování jazykové kompetence v srbsčině.

Já sem od mala mluvil aj česky, sem zvyklý na oboje ... od mala česky aj srbsky mluvim, vlastně umím oba jazyky... S mamkú česky a s taťkú srbsky a vlastně jak sme se přestěhovali do Česka, tak pak už na mě mluvil česky aj taťka ... když tam jedu do Srbska, tam jezdím vlastně každý rok. Vždycky v srpnu na měsíc zhruba, takže tam mluvim srbsky. Potom mluvim srbsky tady, mám třeba kamarády, kteří sou taky na půl Srbové, ale to je jak kdy, někdy mluvíme srbsky, někdy česky, srbsky už tak, aby sme si to procvičili, nebo když chceme, aby nám nikdo nerozuměl a s taťkou taky, ale výjimečně, to taky mluvíme většinou česky. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2009)

...při každé té příležitosti se snažím ten jazyk používat. Třeba i tak, že poslouchám hudbu a dívám se na filmy v tom jazyce a tak si jej procvičuju ...máme samozřejmě rodinu v Srbsku.. Rodinu navštěvujem jednou, až dvakrát do roka ...ten měsíc aspoň za ten rok ... se s nima můžem dopisovat, konkrétně třeba přes internet nebo samozřejmě přes telefon se s nima můžem slyšet. (M.N.*1986 v CZ v srbsko-české rodině, otec v CZ od 1985, výzkum 2009)

[V srbsčině] se snažím číst, abych nezapomněl a něco doplnil. Srbsky mluvíme, když jsme tam [v Srbsku u otcových příbuzných]. Tady mluvíme v devadesáti devíti procentech česky, je to moje mateřština, líp se v ní vyjadřuju. Táta občas odpoví srbsky, jak kdy. Ale tady velmi zřídka, s tátou občas nějakou větu srbsky prohodím, mezi většinou českých. Nebo když se vidím s někým z jeho známých. Jinak mluvíme srbsky fakt jenom tam. (M.*1980 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)

Srbsky mluvíme ...hlavně doma s rodiči. Oni vždy chtěli, abychom s nimi nemluvíme česky, ale srbsky, abychom to nezapomněli a dokázali se pak domluvit v Bosně s babičkou nebo tetou. Zároveň nás chtěli udržet stále jednou nohou tam a abychom měli stále na paměti, odkud jsme a abychom se za to nikdy nestyděli, což se jim povedlo a já se tím spíš pyšním. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

Srbsky samozřejmě rozumím i mluvíme. Mluvený jazyk jsem se naučila doma, hlavně od babičky a dědy, když mě hlídali jako malou. Srbsčinu jsem jinak moc neřešila, snad až někdy ve dvaadvaceti jsem dospěla k tomu, že bych se chtěla naučit spisovnou podobu a trochu si ty znalosti prohloubit, takže jsem si přes kamaráda našla doučování u jednoho Srba pracujícího v Česku v počítačové firmě. (E.J.*1984 v CZ v česko-srbské rodině, výzkum 2012)

[Srbsky] Tak domluvíme se nějak. Mohla bych umět líp, rozumím všechno a domluvíme se zhruba taky. [Se srbskou kamarádkou mluvíme] Spíš česky ...Ale někdy aj srbsky s těma kamarádama ...Třeba když jsem měla ...svatbu, tak jsem se ...bavila ...srbsky, protože jsem tam měla příbuzný z toho Srbska. A když jsem ...nevěděla, jak úplně říct, tak jsem to ...řekla česky ... (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)

[Se Srby v Česku mluvíme srbsky] Jak kdy. Když si to vynutí a začnou se mnou mluvit srbsky a dají mi najevo, že by to očekávali i z mé strany, tak ano, jinak se zásadně držím české řeči. Moje slovní zásoba v češtině je mnohem větší a košatější než v srbsčině. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2010)

[Se Srby mluvíme srbsky] ... ale občas mi trvá najít ta správná slova. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)

Různý postoj k srbsčině mají jedinci ze smíšených rodin, které srbský otec brzy opustil.

[Srbsky jsem se] *Naučil a komunikuju docela bez problémů. I když pořád ovládám češtinu líp, protože žiju od narození v Praze ... Chtěl jsem se domluvit s příbuznými.* (R.P.*1977 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, kterou otec opustil 1978, výzkum 2010)

[Naučit se srbsky, jazyk svého otce] *Ne, nebyl nejmenší důvod ...* (D.P.*1974 v CZ v srbsko-české rodině, kterou otec, chorvátský Srb, opustil 1976, výzkum 2009)

Součástí osobního rozvrhu dne je soukromá korespondence, dnes spíš on-line komunikace s příbuznými na Balkáně a sdílení osobních a rodinných fotografií.

[S příbuznými v Srbsku si telefonujeme, chatujeme] *Obojí. S některými i každý den ... [Rodinné fotografie posíláme] ...přes mobilní aplikace.* (M.P.*1992 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2003 s rodiči, výzkum 2017)

[S příbuznými v Srbsku] ... *píšeme si na skype nebo na facebook, párkrát v měsíci, někdy si taky zavoláme.* [S maminkou] *Normálně každý třetí den ... [Rodinné fotografie] Všechno je na facebooku.* (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2011)

[S příbuznými v Srbsku jsme v kontaktu] *přes mobilní aplikace ... Třeba jednou týdně. [Fotografie] taky přes internet posíláme.* (S.M.*1970 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1997, manželka Srbka, výzkum 2017)

V žité každodennosti českých Srbů je silně přítomen **zájem o rodnou zemi**. Mnozí cíleně sledují nové srbské filmy, čtou srbskou literaturu, sledují politické dění v mateřské zemi.

Denně sleduju zpravodajství na internetu, čtu knihy ... (R.P.*1977 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, kterou otec 1978 opustil, výzkum 2010)

[Čtu srbské knihy.] ... *se snažím být v obraze, číst i ty novější tituly ... to ... platí jak pro knihy, tak i pro filmy.* (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2019)

Samozřejmě zajímám, hlavně o zahraničně-politickou situaci [v Srbsku], protože ta je dost podstatná a v posledních dvaceti letech i dost dramatická ... O malicherné spory mezi politickými stranami se moc nezajímám. (M.P.*1980 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)

Nejvíce a nejmasověji téměř všichni poslouchají srbskou hudbu různých žánrů a někteří i zpívají srbské písně. To částečně zahrnuje i zájem o interprety dalších balkánských národností, respektive o hudbu „balkánskou“. **Srbská hudba** je

téma pro české Srby důležité a téměř všichni respondenti se k němu vyjádřili, mnozí obšírně.

*Ano, poslouchám srbskou hudbu národní, což je folk, a občas i zabavnu, tedy populární. Někdy si ji pustím sama a někdy se ke mně přidají rodiče. Pouštíme si ji doma nebo v autě. Občas si vzpomenu na nějakou srbskou písničku a začnu si ji zpívat, třeba ve vaně, nebo když mám dobrou náladu. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2010)*

*Ano, poslouchám srbskou hudbu. Tak skoro téměř všechnu srbskou hudbu. Poslouchám sice i jinou muziku, ale ta srbská je moje nejoblíbenější, tu mám nejraději. Mám rád lidovou hudbu, takovou tu narodnu muziku, jak se tomu v Srbsku říká. To je hudba, která vychází z lidové muziky, ale je to už modernější, s příměsí západní hudby, popu, nebo z orientální hudby. Ale říká se tomu narodna muzika a je to nejpoblíbenější hudba v Srbsku, nejraději mám zpěvačku Cecu Ražnatović. Někdy poslouchám třeba i sám, ale když jsou svátky nebo má někdo z nás narozeniny a sejdem se s našimi přáteli, tak posloucháme všichni společně. Většinou zase tu lidovou, nebo tu novější hudbu. Když jsem sám, tak třeba v autě, nebo doma. A když jsem u nějakého kamaráda Srba, tak zase u něho doma, když jsem v Srbsku, tak tam to poslouchají všichni a všude. Třeba kdykoliv ve městě, v hospodě, na diskotéce, doma, no prostě všude ... (M.P.*1983 v SRB v srbské [Srbskou hudbu poslouchám] rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012, 2019)*

*Jistě! Já teda poslouchám hlavně rock, ale třeba i turbofolk. Ale spíš starou bosenskou, třeba [skupinu] Bijelo Dugme, Halida Muslimovića ... [Hraju] trochu na kytaru, ale dřív jsem trochu hrál na tamburu. Izvornu hudbu ... To je ... srbská hudba, tak jak se hrála dřív. Třeba ... Gusta mi magla padnala. Hodně je kosovských. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1989, výzkum 2012)*

*Hodně poslouchám srbskou hudbu. Většinou jsou to nějaké mé oblíbené písničky a různé typy. Poslouchám i sama, ale když jsem doma [v Srbsku], poslouchám i ve společnosti a na různých diskotékách, kde to hrají. Občas poslouchám i nějaké srbské rádio přes internet. Příležitost nepotřebuji nějakou zvláštní, poslouchám to někdy i každý den. (B.P.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

*...rád poslouchám skoro všechno. Nemám rád populární srbskou hudbu. Líbí se mi staré písně, tamburaši, určité staré lidové a písně, které vznikly v šedesátých, sedmdesátých a osmdesátých letech. Mám ráda Nadu Pavlović ... když jsem sám ... Někdy poslouchám klasickou hudbu a staré smutné srbské písně, když mi je smutno. Jindy poslouchám něco rychlejšího, když se cítím veseleji ... Moje oblíbená píseň je Ah što čemo ljubav kriti ... Zpívá ji Amira Medunjanin ... To je sevdalinka. Tyto různé sevdalinky jsou z Mostaru, Sarajeva ... Všeobecně ale mám nejraději tradiční hudbu. Dál už to nerozebírám, jestli je z Bosny, Srbska ... (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)*

*Poslouchám srbskou hudbu, hodně mě v tomto nasměroval můj otec, jedná se o sedmdesátá a osmdesátá léta v jugoslávské hudbě. Interpreti jako Zdravko Čolić Crvena Jabuka, Hari Mata Hari Bijelo dugme a pár písniček od Zany [Nimani], Djordje Balašević. Obecně si hodně ujíždím na baladách. Srbové mají v těchto písničkách úžasné texty. Většinou tuto hudbu poslouchám sama, nebo spíš do sluchátek, [českému] příteli se to nelíbí. (M.S.*1989 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2015)*

*[Srbské písně zpívám] ...dětem třeba ...Nejvíc písničky, které zlidověly od Zmaja. Mně se líbí, připomínají mi dětství. Děti milují tu bosenskou, jak se zpívá o mame Kukunce a tate Tarante. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)*

Srovnávání srbského a českého prostředí je společným tématem dvou generací, formovaných odlišnou historickou zkušeností s životem na Balkáně, byť v obou případech zkušeností osobní – na základě vlastního předchozího života na Balkáně,⁹⁹ nebo pobytů u srbských příbuzných na Balkáně o prázdninách a významných svátcích. Srovnání komunikují jako kulturní stereotypy, typizované představy o skupinové kulturní specifičnosti, které jim nejen pomáhají třídit složitý sociální svět na druhy lidí, ale zejména jsou klíčové při vymezování hranic vlastní skupiny a posilování skupinové soudržnosti.¹⁰⁰ Přitom toto kontrastování, dichotomizace, obsahuje i vzájemné uznání rozdílů, komplementarizaci¹⁰¹ Jde zejména o opakující se konstatování podpořené osobní zkušeností, že uzavřenost Čechů při prvním kontaktu neznamená uzavřenost vůči cizím obecně.

*[Líbí se mi tady] ... třeba ...doprava je přesnější než u nás v Srbsku. To má určitě své výhody, ta technická stránka je dokonalejší, v kontrastu s tím Srbskem společnost je ... víc uspořádaná než ta srbská. Systém funguje a pracovní příležitosti, všechno, co ten jeden život činí lepším nebo pohodlnějším, snazším. [U nás jsou lepší] Možná mezilidské vztahy, jsou bližší a intenzivnější než tady ... mně se zdá, že ten český lid není tak otevřený jak ten balkánský nebo srbský ... u nás jsou lidé otevřenější, vřelejší. Nejdřív samozřejmě chybí ta rodina, přátelé a asi úplně pozadu bych dal nějaký ty materiální věci jak jídlo a další ... (M.P.*1983 v SRB ze srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012, 2018)*

*...my se kamarádíme rychleji než Češi. To, co se mě tady líbí, je, že jsou všichni v pohodě, že prostě si dávají pozor na svůj život a nedělají problémy jiným ... (M.J.*1978 v BiH v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2009)*

⁹⁹ Podle délky života na Balkáně (1–5, 6–10, 11–20, 21–30, 31 a víc let) jsou respondenti narození mimo Česko zastoupeni v poměru 9:2:12:20:2.

¹⁰⁰ E r i k s e n , Thomas Hylland: *Etnicita a nacionalismus*. Praha 2012, s. 52–55.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 59–60.

*Velmi se mi líbí český vzdělávací systém a příroda. Taky mi chutná české pivo. Jo a líbí se mi i český kapely, třeba Kryštof, ten je dobrý! Možná by Češi mohli být přátelštější a občas si hledět víc sebe než ostatních. (M.S.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2008, výzkum 2014)*

*Jsou velké rozdíly v pití alkoholu v Srbsku a Česku. Všimla jsem si, že Češi pijí mnohem rychleji, zatímco Srbové mohou pít jednu kávu doslova tři hodiny. Rozdíly jsou i v tom, jaké nápoje se více pijí a na které jsou lidé více zvyklí. Řekla bych, že Češi mohou vypít mnohem více piva než Srbové a naopak Srbové mohou vypít více tvrdého alkoholu a nejsou opilí tak rychle jako Češi. (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2013)*

*V Česku se mi líbí, že věci mají svoje místo a že lidé většinou mívají svoje místo ... mám tady rodinu, takže se mi tady líbí ...už jsem si tady pomalu zvykla. Chybí mi hřbitov, protože mi zemřeli rodiče oba dva, takže mi chybí, že nemůžu chodit na hřbitov tak často. Chybí mi přátelé většinou aji rodina, ale jako z běžného života mi více méně nechybí nic, kromě fazolí, které musím vozit ze Srbska, protože ty se tady nedají koupit. (Z.K.*1985 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2007, manžel Čech, výzkum 2018)*

*[V Česku se srbskými i českými] ...příbuznými se setkáváme celkem často ... Navštěvujeme se jak na svátky, tak i jen tak, bez nějakého speciálního důvodu. Mám pocit, že tohle je opravdu trochu rozdíl v porovnání s Čechy, mám spoustu známých, co se nenavštěvují vůbec, ani v rámci svojí nejbližší rodiny. (E.L.*1984 v CZ v česko-srbské rodině, výzkum 2012)*

*Řekla bych, že je docela velký rozdíl mezi srbskými a českými prarodiči. V Srbsku se více zajímají a starají prarodiče o vnoučata než v Česku ... [Také v rozdělení prací v domácnosti] Je celkem velký rozdíl. V Srbsku málokterý chlap umývá nádobí, vysává, vytírá zem a tak podobně. (M.P.*1992 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2003 s rodiči, výzkum 2017)*

*...u nás bych řekl, že jsou ty vztahy víc propojeny. U nás prarodiče třeba peníze dávají, nikdy nepůjčují. Tak třeba tady babička půjčila pět set korun, ale u nás je prostě dala. Ne, že bych to schvaloval. (S.M.*1970 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1997, manželka Srbka, výzkum 2017)*

Něco je lepší tady, něco je lepší tam. Tady hlavně ta ekonomická situace, ale jiné věci se mi líbí tam v Srbsku ...víc se mně tam líbí taková ta společnost, ti lidi, tak jak to tam je, ta kultura, mentalita taky svým způsobem, takový to tradiční ...ty jejich zvyky ... [V Česku se mi líbí] Dobře fungující stát a systém vůbec, například zdravotnictví, doprava a množství dalších skvěle fungujících věcí, prostě to, že všechno dobře funguje. A také velmi vysoká životní úroveň ... [Co se mi v Česku nelíbí] Nic zásadního, ale když musím něco vybrat, tak to je na můj vkus příliš liberální přístup k instituci rodiny a fungování rodinných vztahů ...

*A také nedostatek pravého vlastenectví ... Ale nic z toho pro mě není zásadní ... [v Česku] mě osobně chyběl snad jen srbský noční život, hlavně srbská živá hudba a srbské diskotéky, úplně odlišné od českých. Mému otci samozřejmě chybí příbuzní ze Srbska. [Rozdílů mezi Čechy a Srby] je jich podle mého názoru celkem dost. Hlavně se liší mentalita a temperament ... například Češi kladou větší důraz na zdvořilé chování, Srbi jsou zas víc hrdí. Velký rozdíl je například v tom, že Srbi jsou většinou mnohem konzervativnější a mnohem víc věřící než Češi. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči 1992–2015, výzkum 2009, 2016)¹⁰²*

Plány do budoucna mají čeští Srbové různé a v průběhu let se mohou měnit. Roli hraje množství činitelů: věk, rodinný stav, pracovní podmínky, dosažená životní úroveň, ekonomické, politické a společenské poměry v dané zemi, ale i příbuzenské vztahy a subjektivní založení a postoje jednotlivce.

*Ani náhodou jsem s tím nepočítala [že zůstanu žít v Česku]. Nikdy mě to nenapadlo, že tu zůstaneme. Myslela jsem si, že tady budeme krátce, než skončí válka, než se spojím s manželem, jenže mezitím už byla situace úplně jiná. Do jiné země nechci, ale teď neplánuju vůbec nic. To uvidím. Neplánovala jsem cestovat ani sem, to je v osudu ... žije se mi tady dobře. (J.K.*1955 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993, výzkum 2009)*

*Potom, co jsem se oženil, už jsem s tím počítal [zůstat v Česku]. Hlavně tvoje matka se nikdy nechtěla z Čech odstěhovat ... s mojí rodinou zrovna moc dobře nevycházela, takže jsem si ani nedovedl představit, že by se tam [do Srbska] někdy odstěhovala ... když už tu máš rodinu, přátele, práci a žiješ tu dlouho, tak nad tím asi nepřemýšlíš. (T.D.*1958 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1987, manželka Češka, výzkum 2009)*

Moje rodina pochází z Pale, což je asi šestnáct kilometrů od Sarajeva ... Žije tam zbytek mojí rodiny, babičky, tety a strejdové, bratrance a tak dál. Jenom máma, táta, brácha a já jsme tady v Čechách ... Když jsme sem přijeli, tak jsme neměli v úmyslu tady zůstat. Chtěli jsme jen přežít krizi na Balkánu a pak se vrátit domů. Válka se ale protáhla a my jsme si tady zvykli a navíc jsme tu s bráchou začali chodit do školy. Uvědomili jsme si, že bychom se neměli kam vrátit, je to tam zničené a nebyly tam takové možnosti jako tady. Pracovní a hlavně studijní. Rozhodli jsme se tedy tady zůstat. Já a můj brácha se nehodláme vrátit. Vyrostli jsme tu, tady je náš domov! A zároveň ze stejného důvodu nemáme v plánu se stěhovat zase jinam do nějaké jiné země. Moji rodiče mají v úmyslu se vrátit.

¹⁰² Srbským obrazům Čecha a české společnosti na základě výzkumu Srbů v Praze se věnovala K. Fialová, která uvádí obdobná i některá další témata týkající se mentality a stylu života (srov. F i a l o v á , Kristýna: *Srbové v Praze*, s. 234–267).

Narodili se tam, vyrostli tam, mají tam kamarády a rodinu. Tady je nikdo nemůže držet a oni tu ani zůstat nechtějí. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

Do jiné země ne. Buď chci bydlet zde nebo v Srbsku. Proč? Mam zde i tam kamarády a rodinu. (S.D.*1985 v SRB s srbsko-bosenskosrbské rodině, v CZ od 2004, výzkum 2009)

...možná, že taťka se tam [do Srbska] chce na důchod vrátit, možná, ale spíš ne ... Táhne mne to do Srbska a kdybych měl možnost, rád bych tam žil. Ale je to téměř nerealizovatelné ... Já jsem se ...vrátil do Srbska, protože jsem si v Srbsku našel práci [jako lektor češtiny]. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči 1992–2015, výzkum 2009, 2016)

...můj otec ...v současnosti ho tady určitě drží ten zvyk a ta práce ...určitě jako v Srbsku by to pro něj bylo lepší v jiných věcech, ale ta situace třeba z hlediska ekonomie tam není dobrá, takže já myslím, že teď by se moc nedalo přemýšlet o nějakém návratu, pokud by chtěl člověk vydělávat ještě aktivně peníze. (M.N.*1986 v CZ v srbsko-české rodině, otec v CZ od 1985, výzkum 2009)

Hned po příchodu sa mi tu zalíbilo, a tak jsem začal uvažovat o tom, že tu zůstanu i po studiu. Našel jsem si hodně přátel a je mi tu jednoduše dobře ...Češi mě přijali velmi dobře a mám mezi nimi hodně přátel. (V.H.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2014)

Když jsem přišel, věděl jsem, že tady chci zůstat jen dočasně. Určitě se plánuji vrátit do Srbska ... Hlavně kvůli rodině a přátelům, ti mi moc chybí. Česko je hrozně fajn, ale doma je doma ... Rychle jsem si zvykl, obklopil jsem se kulturou. To mi hodně pomohlo, abych se lépe naučil jazyk. A vaše pivo spojuje lidi ... S místními jsem nikdy neměl problém, normálně se se mnou baví a nevadí jim, odkud jsem. Lidé v Brně jsou podle mě docela tolerantní ... Chybí mi matka, moje rodné město, odkud pochází většina mých nejlepších přátel. (M.S.*1989 v SRB ze srbské rodině, v CZ od 2008, výzkum 2014)

Chci tady úspěšně zakončit fakultu a potom pravděpodobně pojedu někam dál, taky kvůli vzdělávání. Chci zkusit něco nového. (T.C.*1994 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2013, výzkum 2014)

Nepominutelnou součástí soukromého života většiny českých Srbů je **vztah k pravoslaví**. U jednotlivců se vyskytuje v široké škále od vztahu religiozního po vztah kulturní. Dalším charakteristickým znakem je, že čeští Srbové se ohledně navštěvování kostela a bohoslužeb chovají a jednají poněkud odlišně v Česku a při návštěvách příbuzných na Balkáně. Většina v Česku kostel a bohoslužby navštěvují méně ve srovnání s mateřskou zemí, kde to zůstává víc součástí rodinných a výročních obřadů a svátků, kterých se i oni účastní.

[Do pravoslavného kostela] *Chodím... Zhruba tak jednou za měsíc ... Obvykle v neděli na liturgii ... Sám. Případně s kmotrem ... Na celou liturgii ... Svíčky zapaluju ... jako vzpomínku na živé a mrtvé.* (R.P.*1977 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, kterou otec opustil 1978, výzkum 2010)

Chodím každý rok s mámou do kostela, a to ráno v den Vánoc. Chodíme na bohoslužbu do pravoslavného kostela na Karlově náměstí. Zapalujeme svíčky, abychom měli veselý a šťastný následující rok ... Myslím si, že v Čechách je pravoslavných kostelů tak akorát ... Jen v Praze jsou asi tři. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2010)

...na mše nechodím, protože tam kde žijeme ...na Vsetínsku, není blízko žádný pravoslavný kostel. A navíc mě k tomu nikdo nikdy nevedl ... V Srbsku taky nebyla nějaká příležitost jít do kostela na mši. Ale podívat se do kostela, pravoslavného chrámu, nebo na nějaké poutní místo jsem byl. V Srbsku si poměrně pravidelně chodíme prohlédnout známé kláštery a kostely ... Ale teď jsem tady v Brně, tady studuju, tak mám v plánu jít do pravoslavného kostela. Někteří mí srbští kamarádi tam chodí, takže tam někdy chci jít s nimi ... byl jsem tam s kamarády a s přítelkyní ... Obřadu jsem se zúčastnil a svíčky jsem zapaloval. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010, 2013)

Já jsem samozřejmě věřící a slavím svátky, ale do kostela nechodím. Párkrát jsem tam ale byl a potkal jsem tam několik Rusů a Bulharů, těch je tady nejvíc. Také je potkávám na různých jiných akcích, takže je už znám. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1989, výzkum 2012)

[Do pravoslavného kostela] *... teďka chodím ...s ... [novomanželem]. A my jdeme dycky jednou do katolického, jednou do pravoslavného ... Každý týden, na střídačku ... Jsem před tím chodila s taťkou ... Někdy jdeme třeba i každé do svého zvlášť. Ale většinou tam ty lidi znám, tak tam potkám někoho známého v tom kostele, protože už tam ty lidi znám za tu dobu, takže stejně povykládám ... [Bohoslužby se účastním] Jo, určitě. [Svíčky zapalují] Někdy jo, ale ne vždycky ... většinou za zdraví rodiny, nebo když někdo umře, tak za něj, za duši toho člověka, co umřel ... Nebo když třeba je výročí někoho, kdo umře ... nebo za kamarády ... Jak kdy prostě, jak mám pocit, že je potřeba.* (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)

Když je v Srbsku nějaký velký svátek a já tam nejsem, chodím do ortodoxního kostela v Brně, ten se nachází pod Špilberkem a poznáš ho podle zlaté střechy ... Doma tam chodím s rodinou, v Česku buď sama anebo s někým ze Srbska. Chodím tam na Velikonoce, Vánoce, 8. prosince na svatého Dimitria, to je důležitý den a náš rodinný patron. Občas tam zajdu, i když není zvláštní příležitost, jen protože cítím tu potřebu. Občas tam zajdu jen na chvíli a někdy i na obřad a taky zapalují svíčky. Je to část naší víry a tradice a od mala to dělám. Svíčky

*symbolizují naše hoření před Kristem. (B.P.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

*Víra pro mě není velmi důležitá, ale jednoznačně chci vychovat děti v pravoslavném duchu ... [V rodině] uctíváme nějaké klasické zvyky ... Do kostela ... chodívám s rodiči dvakrát do roka, na Vánoce a Velikonoce. (M.S.*1986 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

*[Do pravoslavného kostela nechodím.] Ne, nejsem pravoslavná věřící. Já ani moji rodiče. Pozor ale na rozdíl s tím slovem věřící. Pravoslavná samozřejmě jsem ... Jestli je člověk pravoslavný nebo katolík, to si nevybírám ... tak se prostě narodí. Vybírá si ale víru, a to je zase něco trochu jiného. Většina lidí to nerozlišuje, ani v Srbsku. (Z.U.*1986 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1996 s rodiči, výzkum 2013)*

*Povím ti, jak je to v Brně a jak doma [v Srbsku]. Tento rok mnohem častěji. Řekněme, že se snažím jít každou neděli buď na ranní liturgii, nebo na večerní, která je kratší. Co se týká domova, tak tam zase velmi zřídka. Nevím proč. Naši, myslím můj dědeček a babička, byli víc věřící než mí rodiče. Ti už jdou velmi zřídka do kostela ... jen na velké svátky. No a já, já se snažím jít co nejčastěji ... během léta jsem byl na velmi zajímavém cestování. Řekněme, že jsem tam prožil jakousi duševní obnovu. Byl jsem v Řecku, na poloostrově, který se jmenuje Athos, to je takzvaná Svatá hora ... Já jsem tam byl přes organizaci srbských studentů v zahraničí a strávil jsem tam osm dní ... nadchl jsem se. Takže teď plánuji, že až budu mít volný čas nebo po konci zkouškového období bych se tam velmi rád vrátil číst knihy a rozprávět s těmi mnichy. Líbilo se mi, jak jsou ti lidé tam dobří a každému přejí jen dobré, proto jsem se rozhodl teď soustředit na tu mou duševní stránku. Také bych chtěl pomáhat. (D.Ž.*1990 v Německu v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2013)*

*My jsem pravoslavní, to je naše tradice ... Já do pravoslavného kostela chodím i tady v Brně. [V kostele zapalují svíčky.] Za živé i za mrtvé. Když je nějaký speciální svátek, tak jen za mrtvé. Když není žádný takový svátek, tak zapálím svíčku i za zdraví, štěstí a tak dále. (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)*

*No, když jsem se nastěhovala do Brna, tak jsem kostel navštívila ... A teď tam občas zajdu, jen tak, podívat se ... Třeba když je mi smutno po rodině, protože vím, že oni do kostela chodí častěji než já ... [Chodím tam] Spíš sama. Manžela ani děti to nezajímá ... Obřadu se neúčastním. Spíš si užívám toho ticha uvnitř. [Svíčky nezapalují. Proč?] Nevím, nepřemýšlela jsem nad tím. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)*

Já jsem ... věřící. A mám kamarády ze Srbska a věřící nejsou. [Pravoslavný kostel] Ano, je tady přímo pod Špilberkem, ten je sice ruský, ale Rusové jsou stejně

pravoslavní jak my, tak tam chodíme ... No, my to máme tak, že bysme měli chodit každou neděli, ale chodíme spíš tak, že když to cítíš, tak tam jdeš. Tak to mám i já. (D.P.*1997 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2013, výzkum 2017)

Vztah k občanství mají čeští Srbové pragmatický. Nespojují občanství a národnost.

Rozhodla jsem se pro občanství české. Měla jsem bosenské a nebylo to nic moc. Hlavní důvod, proč jsem si vzala české, je to, že můžu bez problému cestovat. Dřív s pasem bosenským jsme potřebovali víza. Dnes už je moji rodiče nepotřebují, ale já jsem ráda, že jsem se tak v osmnácti letech rozhodla. Navíc i ve škole je to lepší, vždy na mě koukali skrz prsty, když jsem místo občanky vytáhla pas. S českou občankou je to vše mnohem lehčí. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

[Občanství] *mám dvojí ... Takže jsem se nemusela zbavovat jednoho ve prospěch druhého. Ale dneska ...pokud bych se měla rozhodnout, tak rozhodně pro české občanství ... Ne, nemyslím si, že to státní občanství vypovídá o nějakém vnitřním pocitu, jako k čemu se víc hlásíte nebo tíhnete, ale čistě z pragmatických důvodů, že žiji v Česku, tak mi přijde logické čerpat výhody, které poskytuje státní občanství.* (M.Š.*1979 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1998 s matkou a sourozenci, výzkum 2016)

Zatím mám bosenský ... Můžu mít i český, když tady budu dvacet let celou dobu, a to je ještě chvílička, čtyři nebo pět let, tak máme právo na obě občanství a to využijeme. Proč ne. Teďka se mi nevyplatí dát svoje bosenský a brát jenom český, není důvod, když tu mám trvalý pobyt. (J.K.*1955 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993, výzkum 2009)

[Budu mít zájem získat české občanství.] *Samozřejmě, protože vzhledem k tomu, odkud pocházím, to je ulehčující okolnost. Tím, že Srbsko je mimo EU a Česko je členským státem Evropské unie, tak to přináší spoustu výhod. Takže pragmaticky ano.* (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2018)

[Občanství] *Mám obojí ... Cítím se jako občan obou států.* (M.*1980 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)

Ne všichni respondenti vymezují jednoznačně svou národní identitu; někteří ji charakterizují jako dvojí. Důležitými východisky není jen etnická identita obou rodičů, ale i země narození (vlastní i rodičů), sdílená individuální (rodinná) a kolektivní (menšinová) historická paměť na migraci a subjektivní ztotožnění s mentalitou, stylem života i krajinou dané země.¹⁰³ Z našeho vzorku šedesáti

¹⁰³ Některým aspektům vy/přetváření etnické identity na příkladu imigranta z bosenskoserbské rodiny žijícího v Praze se věnovala T. Stíbrová (srov. S t í b r o v á , T.: *Cesty formování národní identity srbského chlapce v České republice*, s. 277–291).

jedna respondentů pocházejí tři pětiny ze srbského manželství (35), čtvrtina ze srbsko-českého (16); v dalších je druhý z rodičů Slovák, Charvát, Černohorec nebo Rus. Místem narození tří čtvrtin (45) je Jugoslávie, respektive postjugoslávské země (37 Srbsko, 5 Bosna, 2 Charvátsko, 1 Kosovo) a čtvrtiny střední Evropa (10 Česko, 4 Slovensko, 2 Německo). Z respondentů narozených v zemích bývalé Jugoslávie strávila většina víc let života na Balkáně (35) než v Česku; menšina, která žije naopak déle v Česku (10), k nám většinou přišla s rodiči v útlém věku (1–5, 10 let). Většinou jsou respondenti nově příchozí s osobní migrační zkušeností (generace zážitku) a k nám přišli zpravidla samostatně, případně s rodiči (37:9); jen čtvrtina pochází z rodin imigrantů. Zmíněné aspekty nabývají na významu v etnicky heterogenních rodinách (zpravidla otec Srb a matka Češka), v nichž je etnická, potažmo národní příslušnost dospělých potomků záležitostí jejich volního rozhodnutí.

[Považuji se] *Za Čecha i za Srba. Půl na půl.* (M.P.*1980 v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)

Já se považuju víc za Srba než za Čecha. Víc za Srba, určitě. Musím říct, že dřív to tak nebylo úplně ...s rokama prostě ...Takže se hlásím k srbské národnosti. (N.M.*1986 v CZ v srbsko-české rodině, v dětství žil tři roky s rodinou v SRB, výzkum 2009)

Já [se považuju] asi za Češku, ale ...cítím na sobě nebo vím, že patřím i tam ... Hlavně tím náboženstvím nebo těma postojema a tak. Si myslím, že to na mě má jako velikej vliv. Nebo aj geneticky, že z tamte taťkove rodiny mám hodně. Možná víc, jak z té české. Ale žiju tady a mám kamarády tady, takže se považuju za Češku. (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)

Když jsem v Česku, tak se spíš považuju za Češku, a jakmile přijedu do Srbska, tak se cítím víc Srbka ... (M.Š.*1979 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1998 s matkou a sourozenci, výzkum 2016)

Dokonce i někteří jednotlivci původem ze srbsky homogenních rodin po delším životě v Česku zvažují míru svého potenciálního češství.

Teď už se občas přistihnu, že když hraje česká reprezentace v nějakém sportu, tak říkám, že „my“ jsme dobře hráli. To znamená, že i já už začínám být Čech a přemýšlím jako Čech, i když přijedu do Chorvatska. Cítím, že už jsem domácí. To znamená, že v Česku se stále více cítím být Čechem, i když v mé bývalé zemi mě ještě kousek zůstává. (V.T.*1967 v HR v srbské rodině, v CZ od 1991, manželka Češka, výzkum 2008)

Dá se říct, že ani nevím, kam přesně patřím. Mám sice české občanství a vyrostla jsem tady, ale stejně v sobě cítím určitý temperament, něco exotického, něco jiného. V převážné části se cítím jako Češka, uvažuju tak a přemýšlím, ale

zároveň mám i balkánské srbské názory a někdy se přikloňuji k Srbsku. Nevím, co přesně jsem, ještě jsem na to nepřišla! (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

Zajímavý je případ mladých jedinců z rozvedených smíšených manželství, kteří, často v útlém věku, ztratili kontakt se srbským otcem a jeho příbuznými na Balkáně, a navzdory tomu v dospělosti jsou u nich patrné stopy „srbství“ – zájem o srbský jazyk, kulturu, o pravoslaví, o mateřskou zemi otce a v důsledku heterogenní etnická identita. Pro některé české Srby je jejich srbství přímo důvodem k hrdosti. Rozhodně se jím nikdo netají a nejen přátelé, ale většinou i sousedé a spolupracovníci znají jejich srbský původ.

Ano všichni to vědí [odkud pocházím]. Nestydím se zato, ba naopak, jsem na to pyšná! Ve škole i v práci, no prostě kdekoliv, všichni vědí, odkud jsem. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

Domovem pro některé zůstává jejich mateřská země, kde se narodili a vyrůstali, další dnes považují za svůj domov Česko a někteří deklarují dva domovy – mateřskou zemi (svou nebo rodičů) i Česko. Subjektivně důležité pro vymezení domova českých Srbů je, kde mají rodinu a širší rodinné zázemí.

Na začátku jsem jel domů, když jsem přišel do Česka. A teďkom už tam nejezdím dom, teď je můj dom tady. A jezdím na návštěvu. (S.M.*1970 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1997, manželka Srbka, výzkum 2017)

A teďka, jak stárnu, když se vracím z Jugoslávie z dovolené nebo od rodičů, vždycky říkám „jedu domů do Brna“. Možná že proto, že jsou tady moje děti, já nevím, neumím to vysvětlit. Nebo zůstala ta traumata z té války. I když mám radost, když jsem tam, ale tam, kde jsem se narodila, už jsou jiní lidi a ti nejsou moji, už nikoho nemůžu zdravit, nikoho neznám. (J. K.*1955 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993, výzkum 2009)

...líbí se mi tu moc. Jedním z důvodů je i můj přítel. Jsem tady šťastná a nic mi tu nechybí. Líbí se mi to množství památek, líbí se mi příroda a to, že se jezdí na chaty. Líbí se mi, jak jsou Češi sportovní a podnikavý národ. Líbí se mi i tady v Praze. Jednoduše se mi tady líbí, беру to jako můj domov...Chtěla bych hodného muže, zdravé děti a bydlet někde v klidu a mít se fajn. Víc si nepřeju. Žádnou válku ani žádnou chudobu, té už jsem si jako malá užila dost a dost. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

...když su tam [v Srbsku] s těma příbuznými, cítím, že jsem tam taky doma nebo že prostě si s něma fakt rozumím, že je to něco jinýho, ale zase je to těžký ...určitě do budoucna tam za tou rodinou budu jezdit. Mám to tam fakt ráda, ale zase tady mám ty své kamarády ze školy a všecko, což je taky hodně důležitý ... (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)

[Vztah k Srbsku mám] *Velmi dobrý, je to taková moje druhá domovina. Hlavně mám rád ten jihovýchod, kde mám příbuzné. Líbí se mi tam hlavně to, jak se ta hornatější krajina a původnější venkov liší od toho v Česku ... jezdím tam rád, za rodinou a přáteli.* (M.*1980 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)

Jezdím tam [do Srbska navštívit své příbuzné z otcovy strany]. Jednou až dvakrát ročně. Já tam jezdím strašně rád, je to takovej můj kraj. Jezdím tam na dovolenou, vezmu to vždycky vlakem tak různě křížem krážem. Zkoušel jsem i dovolenou jinde ... jenže ono to pak není ono, tak zas jezdím dolů. Loni jsem to protáh až do Istanbulu. U té příležitosti taky nakoupím veškeré možné balkánské potraviny, abych měl všechny ty dobroty z čeho dělat. Tohle se snažím praktikovat zhruba čtyřikrát za rok. [Lépe se cítím] V Srbsku. (R.P.*1977 v CZ v bosensko-srbsko-české rodině, kterou otec opustil 1978, výzkum 2010)

Mám Srbsko ráda. Třikrát ročně jezdíme k tetě, která před válkou žila na Kosovu ... Teta ... se ... odstěhovala s manželem do Bělehradu ...za pomoci mého táty s manželem utekla. [Žít v Srbsku bych] Ne, nechtěla. Ráda tam jezdím na návštěvu. Samozřejmě se tam cítím jako doma. Beru ho spíš jako můj druhý domov, ale natrvalo bych tam žít nechtěla. (M.S.*1989 v CZ v srbsko-české rodině, otec kosovský Srb v CZ od poloviny 80. let, výzkum 2015)

Vztah domova a etnické identity může být ambivalentní a vstupuje do něj nová kolektivita – etnokulturní identita českých Srbů.

...jedenáct let jsem v České republice ...Česká republika je mým druhým domovem ...vlastně já jsem napůl Česka, napůl Srbka a ...česky se vyjadřuji lepší než srbsky ...Když se mě zeptají, kdo jsem, jako samozřejmě řeknu, že jsem Srbka, ale také ...řeknu, že ...bydlím v České republice ...Dětství mám v Srbsku, dospívání v Česku a už vlastně asi zůstanu tady v Česku ... (M.P.*1992 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2003 s rodiči, výzkum 2014)

Soukromý život v rodině

Mezi českými Srby je výrazný počet exogamních srbsko-českých manželství, což souvisí s historickým utvářením srbské diaspory v Česku. Přitom sami respondenti vyšli častěji z etnicky endogamních manželství. Z našich 61 respondentů pocházejí tři pětiny ze srbského manželství (35), což souvisí s převahou respondentů narozených na území bývalé Jugoslávie. Další čtvrtina respondentů pochází ze srbsko-českého manželství (16), ve kterých převládá model muž Srb a žena Češka; z nich polovina začala svůj život v Srbsku a do Česka se přestěhovala po 1–24 letech, polovina žije v Česku od počátku. Samotní infor-

mátoři, kteří mají partnera (41), tak nejčastěji Čecha nebo Srba (23:12).¹⁰⁴ Pro dnešní mladé české Srby je etnická exogamie, konkrétně srbsko-česká partnerství, neproblémové řešení a někteří jednotlivci ji dokonce preferují.

[Můj partner je Čech] *Chodíme spolu už čtyři roky a je to člověk do budoucna. Jsem takový rodinný typ ...Přemýšlela jsem, jestli bych někdy chtěla partnera, který by pocházel jako já z Bosny, ale po dlouhém bádání jsem si uvědomila, že ne! Nechtěla bych. Důvod je ten, že mi charakterově ti kluci nesedí a jednoduše si s nimi nemám co říct. I když někdy jezdím do Bosny za babičkou, tak se tam kamarádím s našimi kluky, ale není to ono.* (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)

Etnicky heterogenní (srbsko-české ad.) i etnicky homogenní (srbské) rodiny u nás nezbytně řeší otázku jazyka **komunikace v rodině**. Zvláště aktuální je to v rodinách s dětmi, které se ve veřejném prostoru pohybují převážně v českém prostředí (mateřská školka, škola, vrstevnická skupina), kde komunikují česky. V podstatě platí, že čeští Srbové jsou bilingvní, byť na různé úrovni. To se odráží i v rodinách českých Srbů, jejichž členové doma, bez ohledu na preferenci užívání srbštiny nebo češtiny, alespoň zčásti hovoří oběma jazyky.

[Tatka srbsky] *Někdy mluví, ale moc ne. Spíš jako mluví česky ... [Já s tatkou doma mluvím srbsky] ...při nějakých třeba těch tradičních oslavách ...* (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)

...se často bavíme srbsky doma. (Z.U.*1986 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1996 s rodiči, výzkum 2013)

[Srbsky mluvím] *... v kontaktu s rodinou, ale taky ne stoprocentně. Protože třeba se sestrou, která sem přijela jako nejmladší z nás, se téměř vůbec nebavím [srbsky] ... ona má češtinu už natolik zažitou, že ji přijde nepřírozené bavit se srbsky, ale třeba s bratrem a s matkou občas.* (M.Š.*1979 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1998 s matkou a sourozenci, výzkum 2016)

[Doma jsme mluvili, i na syna] *Jen srbsky. Nechtěla jsem já ani můj manžel zapomenout na náš rodný jazyk ...Ale tehdy byla ještě srbocharvátština ...ale mimo domov jsme mluvili pouze česky.* (G.K.*1929 v HR v srbsko-charvátské rodině, v CZ od 1964, výzkum 2014)

[Své děti učím srbsky] *... občas si opakujeme základní slovíčka, hlavně kvůli prarodičům [v Srbsku].* (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)

¹⁰⁴ V dalších šesti případech jsou partnery Slovák, Charvát, Bosňák nebo Bosňan. Bosňan, *Bosnac* = obyvatel Bosny bez etnického určení; Bosňák, *Bošnjak* = Jihoslovan muslim (starší označení Muslim, *Musliman*).

*Česky mluvím málo. Hlavně základní věci v každodenní komunikaci. [Srbsky] Mluvím ... doma, s přáteli a v práci. (J.I.*1977 v Kosovu v kosovkosrbské rodině, v CZ od 2007 s manželem Srbem, výzkum 2008)*

Další záležitostí, které rodiny řeší v novém, českém prostředí, je křest dítěte. Nad problémem se zamýšlejí i dosud svobodní jedinci. Většina preferuje křest v pravoslavné církvi, ale není si jistá v případě smíšeného sňatku.

*...moje sestra je vdaná za Čecha a dítě pokřtili v Srbsku v pravoslavném kostele. Protože její muž, i když je katolík, není tolik věřící a protože si přáli vychovat dítě ve křesťanském duchu, bez ohledu na to, že je to pravoslavná víra. (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, sestra v CZ od 2004, výzkum 2013)*

*Ne, můj muž je ateista a děti jsme nekřtili. Nepovažuji to za nutnost. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)*

*[Dítě bych nechala pokřtít] V pravoslavném. My jsme tam měli i svatbu, takže tím se člověk už zavazuje, že pokřtí i děti tam ... (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)*

*Co se týká křtění dětí, tak my jsme pravoslavní a to je naše tradice, kterou my přenášíme dále. Ale toto bude jen v případě, když budu mít pravoslavnou manželku. Nevím, jak to bude, když moje přítelkyně nebo manželka bude katolička. (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)*

*[Pokřtění mého budoucího potomka] Je to pro mě důležité. Je pro mě důležitá věc, jakého bude moje dítě vyznání. [Kdyby byl můj potomek] ateistou, to by bylo horší [než katolíkem]. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010)*

Jednodušší je rozhodnutí o formě sňatku, zpravidla uzavíraném v Česku. Srby v Česku preferovaný civilní **sňatek** souvisel v socialistické minulosti s nezbytností civilního sňatku a sňatek bez velkého počtu hostů dříve i dnes s problémy účasti příbuzných z Balkánu. Jen jedna z respondentek uzavřela nedávno církevní sňatek v pravoslavném kostele a měla „velkou“ svatbu.

*Muž ..., on je katolík ... on si to zjišťoval ... a ono je to tak, že vlastně kdybych já měla katolickou svatbu, tak pravoslavní mě to neuznají jako právoplatný, ale když má u pravoslavných, tak mu to uznají katolíci jako právoplatný sňatek ... proto jsme zvolili, že to budem mít v tom pravoslavném kostele. Mu to nevadilo, on neměl nic proti, on to docela znal i ty tradice aj ty zvyky. Takže asi mě má rád, když na to přistoupil ... [Hosté] Asi víc Češi ...rodina od M ... To byli Češi hlavně a naši byli tak půl na půl. Takže tak čtvrtina tam byla ze Srbska ... [Celkem hostů] na tý svatbě asi sto. (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)*

*...svatby Srbů [v Česku] ...Byl jsem na nějakých, ale to byly pokaždé smíšené, jako že se vdávala Srбка za Čecha. Na té druhé to bylo zase obráceně ...Normálně po česku, úplně stejně. Jenom pouštěli srbskou muziku a učili jsme ostatní kolo. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)*

*...konkrétně moje mamka s taťkou měli svatbu v Česku. Jinak co znám z přátel mojí generace, kteří jsou jako já, napůl Srbové, napůl Češi, měli svatby vždycky v Česku. Odmala žijí v Česku, vyrůstají tady, takže když tady žijí, chtějí svatbu v Česku ... Co znám ty srbské rodiny, které žijí v zahraničí, tak tam, protože jsou všichni ze Srbska a nejsou tak ovlivnění tou zemí, ve které žijí, tak se většinou jezdí ženit a vdávat do Srbska ...tady v Česku i moji rodiče měli ten sňatek civilní. A většinou co vím z doslechu, tak z těch rodin smíšených, tak i ony měly sňatky, pokud vím, civilní ... Ale co znám ty rodiny čistě srbské v zahraničí, tak ty mívají sňatek církevní, pravoslavný. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010)*

Účast na pohřbech Srbů v Česku potvrdilo jen pár respondentů, častěji jezdí na pohřby příbuzných na Balkán. Souvisí to s věkovým profilem dnešní srbské diaspory v Česku a těsnými kontakty s rodinou na Balkáně.

*Já jsem tu byl na dvou pohřbech [Srbů], jeden se týkal vzdálených příbuzných, co tady žijou ... Byl podle srbské tradice. Ten obřad byl samozřejmě ve staroslovantštině ... Pak to probíhalo jako každý jiný pohřeb tady v Česku. Hostina v restauraci a podobně ... Moc nás nebylo, ale ...přijeli zase příbuzní ze Srbska. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)*

Významným rodinným svátkem je pro většinu českých Srbů **slava**. Podle tradice má každá rodina (rod) svého ochránce, patrona, kterým je vybraný světec (církví kanonizovaná historická osoba). Ten se dědí patrilineárně z otce na ženaté syny a slava se slaví v den jeho svátku v církevním kalendáři. Rodinné oslavy se účastní (bez pozvání) příbuzní a přátelé, pro které se připravuje pohostění. Pro Srby¹⁰⁵ má slava zvláštní význam etnoidentifikačního znaku, se kterým spojují mýty sahající až k počátkům christianizace. V Srbsku obyčej prodělal v devadesátých letech 20. století revitalizaci a roku 2014 Srbsko uspělo s jeho zápisem na seznam nehmotného kulturního dědictví UNESCO (Slava).

¹⁰⁵ V recentní době byl obyčej rodového ochránce, patrona nejvíc a nejsilněji rozšířen v oblastech osídlených Srby a Černohorci a v přilehlých krajích osídlených Makedonci a Bulhary, ale i Charváty a katolickými Albánci i částí Bosňáků a muslimských Albánců (u Makedonců pod názvem *služba, svetec, kutňa slava, obrok, kurban*, u Bulharů *stopan, obrok, kurban*, u Černohorců stejně jako u Srbů *slava, krstna slava, kučna slava*); dnes je živý v Srbsku a Černé Hoře. Základními obřadními atributy slavy jsou svíce, koláč, víno a kadidlo (srov. např. K o v a č e v i ć, Ivan (ed.): *O krsnom imenu*. Beograd 1985).

*U nás je takový svátek příjmení a to pak slavíme každý [každá rodina] ten svůj svátek. Náš je Arandželov dan 21. listopadu ...Jedná se o oslavu, kdy se rodina setkává a navštěvuje. Mimo rodiny a blízkých na tyto svátky přicházejí lidé ze sousedství, přátelé a známí. U oslavenců je spousta jídla a pití a dobré nálady ...a povídáme si, popijíme a jíme. Při této příležitosti si třeba i pustíme naši hudbu anebo vyrazíme na procházku. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009, 2010)*

*Jediný svátek, který tady tak trošku slavíme, je krsna slava ... to je typický srbský svátek, který slaví každá srbská rodina. Každá rodina má nějakého svého patrona, svého světce, a v den, který je zasvěcený tomu světcovi, oslavuje tu krsnu slavu ... naše rodina má za patrona svetog Stefana. Jiné rodiny mají zase svetog Nikolu, svetog Savu ...ta tradice se dědí z generace na generaci, předává se to z otce na syna ... Tak oslavujeme ji normálně. Začneme tím, že zapálíme tu sváteční svíčku, pak máme nějaké to sváteční jídlo, přijdou k nám na návštěvu místní Srbové, spíše nějakí známí, nebo otcovi přátelé ... Scházíme se u nás doma, nabídneme jim nějaké to pohoštění ...Pak si povídáme, posloucháme srbskou muziku, připijeme si rakijí a tak podobně ...v posledních letech většinou ...jen zapálíme svíčku ... (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010, 2013)*

*...slavíme ...slávu v listopadu ...srbský svátek ...my máme ...na archanděla Michaila ...21. listopadu a to ...slavíme tři dny, protože se mají pozvat všichni známí a příbuzní. A oni se pak už ani nezvou, ale chodí sami, protože ví, že to zase je. A protože my máme těch známých a příbuzných hodně, tak to slavíme většinou tři dny. Toho jednadvacátého, podle toho, jak to vyjde, letos je to myslím všední den. Je to myslím čtvrtek, tak to k nám přijde farář a udělá se ten obřad, co k té slávě patří, a rozlamuje se koláč a věci kolem toho a tím se to zahájí. To většinou přijde pravoslavný farář, tady brněnskej, a ti známý pravoslavní a vůbec takhle známí z Brna. A pak o víkendu přijde většinou jedna skupina zase známých a příbuzných a většinou jeden den o víkendu zas přijede celá mamčina rodina, takže to máme tak na třikrát většinou... Takže nás bývá poměrně hodně. I se toho hodně vaří i chystá. Mám to moc ráda, už se těším ... že už to zase bude teďka. (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)*

*U nás se tomu říká svetac. Moje rodina Marijanović oslavuje svatého archanděla Michaela 21. 11. To oslavujeme tady ...doma ...je to velký pohoštění, hodně jídla, národní jídla, od oběda. Začátek polívka a chleba a končí to grilem. To se tak sedí celý den ...To je vlastně srbský pravoslavný svátek a u nás se potkal muslim z Bosny a ze Sýrie, tak jsme byli takový mezinárodní a oni nejdí vepřový, takže bylo to zajímavý. (S.M.*1970 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1997, manželka Srbka, výzkum 2017)*

Z kalendářních svátků udržují rodiny českých Srbů **Vánoce a Velikonoce**. Část rodin je slaví v termínech pravoslavného kalendáře a podle srbské tradice, část v termínech a podle české tradice a některé mají v rodinném kalendáři obojí.

*Slavíme oboje Vánoce, jak katolické, tak pravoslavné. Takže jak 24. prosince, tak i 7. ledna ...Udržujem srbské vánoční zvyky. Máme Badnjak doma vždy ...Pak míváme jídlo, tak jak to bývá v Srbsku, míváme slámu pod stromem, tak jak to bývá v Srbsku ...Nemáme pečené prase, to tady nejíme. Máme pečené vepřové maso ...Velikonoce slavíme oboje, jak katolické, tak aji pravoslavné ...Míváme šarena jaja, míváme vařená velikonočná vajíčka a rozbíjíme je s oblibou. (Z.K.*1985 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2007, manžel Čech, výzkum 2018)*

*Vánoce ... Místo vánočního stromečku máme uschlou dubovou větvičku. Na Velikonoce ... Hlavním rozdílem je jídlo. Je pár typických pokrmů jako například sarma či pogača. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2010)*

*...já osobně slavím Vánoce dvakrát. První ty katolické 24. prosince, normálním způsobem jako takové ty české Vánoce. A potom teda slavíme ještě 7. ledna pravoslavné Vánoce srbské ...srbské Vánoce slavíme v tom srbském duchu. Takže se opéká většinou sele, sejdou se k nám na návštěvu Srbové, kteří žijí v okolí, buď přátelé z mojí generace, kteří jsou jako já napůl Srbové, a tatkoví přátelé. Zase pouštíme si nějakou tu srbskou hudbu, připijíme si občas rakijí a k tomu máme i další typická sváteční srbská jídla ... hlavně to pečené prase a beránek. Dalšími jídly jsou plněné papriky nebo sarma může být, nebo pogača, ta se dělá jen na Vánoce ...máme nabarvená vajíčka ... (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010, 2013)*

*Máma naučila tátu slavit české Vánoce. A on ani nechce nic jiného jíst než kapra a bramborový salát. Potom jít ke stromečku, dát si dárky a celý večer se cpát chlebičky, cukrovím a koukat na televizi. (M.S.*1989 v CZ v srbsko-české rodině, otec kosovský Srb v CZ od poloviny 80. let, výzkum 2015)*

*[Vánoce] Zvykla jsem si na české, které se mi líbí. [Srbské zvyky] ... jeden dodržuji. Na Božić pečú česnicu, kulatý chléb, do kterého zapékám jednu minci. Během oběda chléb rozřízneme a ten, kdo má kus s mincí, bude mít obzvlášť úspěšný rok. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)*

My dycky slavíme dvoje Vánoce a dvoje Velikonoce, slavíme i pravoslavné i katolické ...vánoční ...tatka jde dycky do lesa ...vzít takový ten srbský vánoční stromeček. Což je větvička suchá ...a pak stůl není slavnostně prostřenej, jak sme zvyklí u těch katolických, ale většinou donese někde slámu, dá ji na zem a dá na to nějaký špalky jenom a jí se rukama ... Na zem se dá sláma, dá se přes to ...nějakej

*obrus ...obyčejnej a mělo by to vypadat, tak jak to bylo v tom chlívu, když se Ježíš narodil, takže je to takový skromný a většinou máme nějakou rybu pečenou, nějakou hrachovou kaši, protože to zas taťka míval, když byli malí ... [Velikonoce] Taky slavíme dvoje ...ty velikonoční zvyky jsou trošičku jiný jak ty katolický, že se nechodí s pomlázkou, což já jenom uvítám, ale stejně si to musím odbýt ... dycky máme vařený vajíčka a tím se tůká o sebe a komu vydrží to vajíčko, tak vyhrál, tak to my s těma vajíčkama zvyky děláme ... (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)*

Srbští studenti, kteří jsou v Česku bez blízkých příbuzných, se snaží trávit vánoční a velikonoční svátky s rodinou na Balkáně. Vzhledem k termínovým posunům se jim to ale mnohdy překrývá se studijními povinnostmi. K návštěvě rodiny tak využívají volné dny, které u nás mají studenti v období Vánoc a Velikonoc.

*Já jsem vyznání pravoslavného ... co týká těch svátků, tak jen tam je rozdíl, že my máme jiný kalendář a že máme ty svátky trochu pozdě. Například u vás jsou Vánoce 24. prosince a u nás 7. ledna. Tak se mi to kryje se zkouškovým obdobím ...vždy odejdu o vašich Vánocích, odejdu do Srbska, a tam oslavím Nový rok, Silvestra a pak přijdu sem ...Velikonoce máme stejný problém ...jak tady začnou ty velikonoční prázdniny, tak já většinou odjedu domů a pak se vrátím, když začnou přednášky. (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)*

Velký etnoidentifikační potenciál má v současnosti **kulinární kultura**. Každá rodina si vytváří vlastní variantu jídelníčku, stravovacích návyků a rodinného stolování, přičemž čerpá s národních a regionálních tradic. V menšinovém prostředí jde o participaci na dvou národních kuchyních, ovšem modifikovanou a transformovanou, například nedostatkem originálních surovin. Na kulinární kulturu, na rozdíl od jiných sfér každodenní kultury, mají čeští Srbové vyhraněný názor. Konfrontují dvě národní kuchyně: autoobraz srbské (balkánské) kuchyně jako civilizacně vyspělejší ve významu kultivovanější a heteroobraz české národní kuchyně. To jim nebrání k přebírání některých českých jídel. V domácnostech většiny respondentů se připravuje jistý počet jídel srbské kuchyně; častěji to jsou jídla všední než sváteční a obřadní. Za typické srbské jídlo označují čeští Srbové sarmu.¹⁰⁶

Část rodin českých Srbů má doma **vystavené předměty**, které jim připomínají mateřskou zemi a kulturu. Nejčastěji to je **ikona či ikony** související s obyčejem slava. Svobodní jednotlivci mají takovéto předměty jen výjimečně.

¹⁰⁶ B o č o v á , Helena: *Kulinární praxe českých Balkánců. Gastronomie v rodině, při menšinových akcích, balkánské restaurace*. Porta Balcanica 11, 2019, č. 1–2, s. 7–27.

*Mám doma několik ikon [ze Srbska], kadidla, kámen ze zničeného kostela v Kosovu, několik desítek knih v srbštině, asi 200 DVD s filmy ...Většinu těch věcí mám v obýváku ...Koupil jsem je nebo dostal ...Aby mi připomínaly druhý domov. (R.P.*1977 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, kterou otec opustil 1978, výzkum 2010)*

*...máme od babičky obrázky pravoslavných svatých ...je možný, že to jsou ikony? A ...naši mají nějaké dvě deky ze Srbska ...to dostali od babičky a dědy. (M.S.*1989 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2015)*

*Máme zvláštní kout, kde máme ikony ...máme takové razítko na chléb na slávu, staré, dřevěné, které jsem si přinesla z domu. Máme i knihy ...ikony ...musí viset ...kvůli té slávě ... (Z.K.*1985 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2007, manžel Čech, výzkum 2018)*

*Jediné, co máme, je na zdi ikona svatého Arandžela. Je to svatý, který hlídá naši rodinu. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2010)*

*[Doma máme] ...šajkaču. Ale to má táta. Já už to tolik neudržuju ...uvažuju jinak. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)*

*Minule jsem si přivezl [ze Srbska] kalenicu, to je na jídlo, pak ... [máme doma] kandilo, do toho se dává tamjan a to pak hezky voní, to používáme při svátcích, když slavíme slavu, jinak samozřejmě ikonu Sveti Arandjel. (T.D.*1958 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1987, manželka Češka, výzkum 2009)*

*Jedinou věc, kterou [mám doma] ... je džezva, ve které vařím domaču kafu. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)*

Většina českých Srbů zdůrazňuje jako důležitou hodnotu rodinu. Právě **rodina**, ze které pocházejí, a intenzivní kontakty s příbuznými jim nejčastěji a nejvíc chybí. Přitom počet osob, které řadí do své rodiny, není malý, respondenti uvádějí jmenovitě 20–50 osob. Nejvíc příbuzných mají všichni na Balkáně. V Česku má blízké příbuzné, se kterými udržuje časté kontakty, jen menšina. Mnozí mají další příbuzné roztroušené po Evropě i v zámoří, vzhledem k početné několikamilionové srbské diaspoře.

*V Česku příbuzné nemám. Bratr žije ve Francii a vidáme se tak dvakrát třikrát do roka, když máme dovolenou, tak se navzájem navštěvujeme. (V.T.*1967 v HR v srbské rodině, v CZ od 1991, manželka Češka, výzkum 2008)*

*V Rakousku mám tetu, ale v Česku ne ...někdy ji navštívím ...obvykle se u ni zastavím, když jezdím dom a zpátky do Brna. (M.J.*1978 v BiH v srbské rodině, v CZ od 2006)*

*[V Česku mám příbuzné z otcovy strany.] Naši se s nima vidí tak dvakrát, třikrát týdně a já vždycky, když se k tomu nachomejtnu, čili tak párkrát do roka. (D.P.*1974 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2009)*

*V Česku mám sestru, švagra a jejich syna. A moji rodinu ... Setkáváme se na narozeninách, o víkendů často. Jdeme na oběd nebo do restaurace nebo někam ... Se sestrou se slyšíme každý den, telefonujeme si ... [V Sarajevu mám] rodiče. (J.K.*1955 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993, manžel Bosňan, výzkum 2009)*

*...máme tady v Čechách pár příbuzných a i v sousedních zemích jako třeba v Německu. Rodinu a známý máme všude, dá se říct, že během války se všichni, co mohli, rozutekli, aby zachránili sebe nebo své děti. Několik příbuzných bydlí kousek od nás, ale nejsou to lidi, na které bychom se mohli stoprocentně spolehnout. Je to rodina třeba z druhého či třetího kolena a nejsou prostě ti blízcí. Ano, setkáváme se občas. Ne třeba jednou týdně, ale tak jednou do měsíce rodiče zajdou na víno nebo tak. Vždy se ale setkáváme při nějakých narozeninách nebo svátcích ...svátek příjmení ... nebo třeba na Božic, což je 6. a 7. 1. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009)*

*[Příbuzné] V Rakousku mám ...a v Německu taky ...Setkáváme se ...Obvykle se setkáváme v Srbsku ...ale taky samozřejmě jezdím do Rakouska, Německa, ale to velmi zřídka, jedenkrát za rok asi. (M.P.*1992 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2003 s rodiči, výzkum 2014)*

*[Moji rodiče žijí v Srbsku. V Česku žije] můj brácha s rodinou v Brně ... Jeden bratranec [je v]Rakousku ... setkáváme [se]. Záleží jak s kterýma, s bráchou máme stejnou práci, takže každý den. S ostatníma na těch ročních oslavách. (S.M.*1970 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1997, manželka Srbka, výzkum 2017)*

Kontakty s příbuznými v Srbsku nebo Bosně nahrazují čeští Srbové částečně internetovou komunikací, ale hlavně ji udržují pravidelnými návštěvami rodiny a příbuzných na Balkáně. Ty mají podobu delší letní dovolené s intenzivními společenskými kontakty, společnou zábavou a společným slavením svátků – kalendářních, rodinných, včetně například narozenin.

*[Příbuzné] v Česku ...ne, máme samozřejmě rodinu v Srbsku a pak máme vzdálenou rodinu v Austrálii ...rodinu navštěvujem jednou až dvakrát do roka, záleží, jaká je příležitost ...ten měsíc aspoň za ten rok ...v dnešní době je výhoda, že se s nima můžem dopisovat, konkrétně třeba přes internet nebo samozřejmě přes telefon se s nima můžem slyšet. (M.N.*1986 v CZ v srbsko-české rodině, otec v CZ od 1985, výzkum 2009)*

[Tatka v Česku] ...tady je sám [bez příbuzných] ...strejdu jsem měla v Německu, ale ten už šel na důchod do Srbska, takže mám z té tatkovy strany rodinu celou v Srbsku ...my tam jezdíme dá se říct každé rok ... když jsem byla malá, tak jsme tam jezdili třeba i na měsíc o prázdninách dycky s našima a teďka, jak už chodím do školy nebo mám i jiný povinnosti, tak to tak nejde. Naši teďka byli na měsíc, já jsem tam s něma letos nebyla. Jinak tam jedem třeba na dva týdny nebo

*na týden nebo aj na ten měsíc ...když už tam jedem, tak tam chcem být dyl ... tam navštívíme všechny ty příbuzný ...A potom jezdíme většinou do Černý Hory, protože tam máme chatu u moře a taky nějaký známý. Aj máme v Černé Hoře nějakou rodinu už, co se jako příbuzní ze Srbska tam oženili, vdali. A pak se zas vracíme do Srbska a pak jedem domů. (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)*

[Návštěvy příbuzných v Srbsku] *Dřív to bylo jednodušší, i třeba tři týdny v létě, obětovali jsme třeba dovolenou k moři, abychom mohli vidět rodiče. Teď bohužel, tak tři roky zpátky, jede jen manželka, já tady musím zůstat kvůli práci ... Hodně jíme a pijeme, jsme rádi, že se vidíme. Pomůžeme třeba něco na zahradě, potkáme se s kamarády a snažíme si odpočinout ... (S.M.*1970 v SRB, v CZ od 1997, manželka Srbka, výzkum 2017)*

[Táta] *...asi každé dva měsíce jezdí za babičkou [do Banja Luky v Republice srbské v Bosně]. Vždy doveze různé zavařeniny, koláče, plněnou papriku, banánovou roládu a tak. Občas doveze i hotové čevapčiči ... (M.S.*1994 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, výzkum 2016)*

[Do Srbska jezdím] *K příbuzným ...nejvíc dvakrát do roka, a to nejdéle na deset dní ... Povídáme si, chodíme do restaurace na obědy a večere, jezdíme na výlety a tak. (M.P.*1992 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2003 s rodiči, výzkum 2017)*

*...mám v Česku z mamčiny strany a potom v Srbsku mám příbuzné a ještě v Austrálii rodinu jednu ... [setkáváme se] s tou českou rodinou tak normálně, jako že sou ty oslavy a s tou srbskou, když tam přijedem jednou za rok ...se tak navštívujem, dycky jezdíme po návštěvách nebo když je nějaká ta oslava ...když jedeme do Srbska, většinou na měsíc v létě ... Tam slavíme svátek, který se jmenuje Velika Gospodina, slaví se to ve vesnici, kde máme dům, a protože to tam slaví všichni, tak my taky ... Pozveme všechny příbuzné, přátele a je normální, že tam třeba přijde několik desítek hostů, tak třicet až čtyřicet. Pak se opéká prase a ovce ... k tomu se přinese i další typicky srbská sváteční jídla. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2009, 2010)*

Další využívanou příležitostí k cestování za rodinou na Balkán jsou Vánoce, Velikonoce a rodový svátek slava.

*Vánoce slavíme v lednu, důležité je zajít do kostela, já si bohužel srbské Vánoce moc neužiju, protože se [ze Srbska] hned kolem 7. ledna musím vrátit do práce do Čech, spíš je pro mě důležitější, že na Nový rok jsme všichni pohromadě. (T.D.*1958 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1987, manželka Češka, výzkum 2009)*

Co se týče Vánoc, tak tady nebývám. Jezdím do Srbska, abych ten svátek oslavil tam ...Té doby jsem v Srbsku a tam tradičně oslavujeme Vánoce. Oni se výrazně

liší od těch katolických ... (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012)

Já své rodiče vidím dvakrát až čtyřikrát do roka, kdy je v Srbsku navštěvuju ... Hlavně v průběhu svátků. (J.M.*1966 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1991, výzkum 2013)

Do rodného místa jezdí čeští Srbové také na svatby a na pohřby příbuzných a hroby příbuzných navštěvují i během delších návštěv.

...stric, bratr mého otce ...nedávno se odstěhoval do Švédska [ze Srbska ...V Brně] Tady mám bratra a sestru ... [S nimi se nejčastěji setkávám. Příbuzné] mám je tak různě, ale neznám je. Zním jen tetu, kterou mám v Austrálii. A o ostatních moc nevím, slyšela jsem, ale nevím přesně, kde jsou ... [Setkávali jsme se] dřív ano, často, teď skoro vůbec ...Poslední důvod, kdy jsme se viděli skoro všichni, byl pohřeb mé babičky ...Bylo to v Bosně, bylo to předminulý rok ...Byli tam i příbuzní a přátelé. (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2011)

[Moji rodiče a brácha s rodinou žijí] ...kousek od Kyjova. [Prarodiče] V Srbsku ...mám i další příbuzné, co žijí všude možně po Evropě ...Švýcarsko, Itálie, ale to už je spíš vzdálenější rodina. [Setkáváme se] Obvykle tak dvakrát do roka ...O velkých prázdninách a na Silvestra ...hodně nás bylo v roce 2000 v Srbsku, když jsme slavili Silvestr ... [Byla jsem na svatbě] bratrance ...Minulý rok v Bělehradě ...Bylo kolem 200 hostů ...byli tam i přátelé a známí ...na pohřbu mého dědy ...V roce 2014, v Srbsku. [Nejčastěji se setkávám] se sestřenicí, bratrance, strýcem a tetou. (M.P.*1992 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2003 s rodiči, výzkum 2017)

Když jedeme na návštěvu k mojí rodině, tak se zastavujeme i na hřbitově, kde mám babičku a dědu ... Snažíme se navštěvovat rodinu minimálně dvakrát do roka, hlavně o prázdninách, když mají děti volno. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)

...my tam nejčastěji jedem tak jednou za rok. Tam jdeme i na hřbitov ... se podívat ...tam se dycky jí na tom hrobě.. dycky se tam v různém odstupu po tom pohřbu, se tam chodí a ...nějaký jídlo, donesou tam ...co ten měl rád, ten dotyčnej, když byl naživu, tak tam pohodujou ...přijde mi to ...jako pěkný zvyk. Že je pravda, že ti lidi ...zazpomínaj na toho druhýho a chvíli tam jsou ...tady ...člověk se modlí a jde hnedka pryč, ale tam tím, že si třeba něco dá, tak tam třeba i dýl pobyde a stráví toho času víc a víc zapřemýšlí, víc třeba zavzpomíná na toho člověka. (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)

Existuje i opačný směr návštěv, příbuzných z Balkánu (rodičů, sourozenců, švagrů) v Česku. Jsou ale méně časté, nepravidelné, kratší a nevážou se k rodným svátkům.

Různě často jezdí „domů“ za rodinou na Balkán srbsbí studenti: pravidelně na letní prázdniny a často na svátky. Volný čas tráví s rodinou doma, s vrstevníky na diskotékách, v kavárnách a hospodách, s bratrance a sestřenicemi společně oslavují narozeniny.

[Domů jezdím] *asi tak jednou za dva měsíce. Někdy možná častěji ... vždy odejdu o vašich Vánocích, odejdu do Srbska, a tam oslavím Nový rok, Silvestra a pak přijdu sem.* (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)

Domů moc často nejezdím ...asi dvakrát v době od září do dubna, a pak v červnu jedu do Srbska ... (B.P.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)

[Jezdit domů do Srbska na svátky] *Snažím se, ale už tu bylo hodně případů, kdy jsem nejel, protože jsem neměl čas kvůli jiným povinnostem a musel jsem zůstat. Na Vánoce jedu vždy domů, ale na Velikonoce jak kdy ... Teď v sobotu, to je 16. listopadu, máme svetic. Můžu to přeložit jako Sveti Georgij nebo Đurđevdan ...Jeden je jako letní a druhý jako zimní. Jeden je 6. května ...To druhé je 16. listopadu. Proto teď jedu ve čtvrtek domů oslavovat a vrátím se až v neděli nebo v pondělí.* (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)

[Do Srbska jezdím] *několikrát v roce ... Pokud mám čas, tak většinou když jsou prázdniny v Česku, o vánočních, velikonočních a letních prázdninách. O vánočních tak na dva týdny, o velikonočních na týden, o letních prázdninách tak na dva měsíce ... [K příbuzným] jezdím vždycky, trávím u nich čas tak různě, povídáme si, co je nového, někdy jdeme do města, dáme si kávu a večeři, někdy u nich přespím ...na oslavě narozenin ...různě, třeba bratrance nebo setřenice ... To je pořád, každý rok ...Většinou doma, ale když má někdo třeba 18 nebo 20, takový důležitější rok, tak se oslavuje v restauraci ... [Sejde se nás] *asi tak dvacet.* (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2011)*

Soukromý život ve veřejném prostoru

Generace zážitku, jedinci s osobní migrační zkušeností, nevzpomínají na své počátky v Česku jako na kulturní šok, a to bez ohledu na časovou vzdálenost jednoho roku až třiceti let.¹⁰⁷ Většinou konstatují, že „počátky byly těžké“, což spojují s nezalostí češtiny. Jen výjimečně uvádějí nedostatek peněz¹⁰⁸ nebo nevstřícné chování českých úředníků. Počáteční nejistotu z budoucnosti zmiňují ti, kteří k nám v devadesátých letech utekli před válkou.

Začátky byly těžké a to hlavně kvůli tomu, že jsem nevěděl, co se bude dít. Nevěděl jsem, jak dlouho bude válka trvat. Češi mě přijali velmi dobře. (V.T.*1967 v HR v srbské rodině, v CZ od 1991, manželka Češka, výzkum 2008)

¹⁰⁷ Podle délky pobytu v Česku (1–5, 6–10, 11–20, 21 a víc let) jsou zastoupeni v poměru 19:4:11:11. Víc než 30 let žije v Česku jeden respondent.

¹⁰⁸ Migranti z devadesátých let.

*Na začátku to pro mě bylo osvobození, když jsem se sem dostala, protože jsem tam [v Sarajevu] měla obrovský tlak a strach, tak když jsem přišla, cítila jsem se velice svobodná ...potom jsem začala vidět nějaké rozdíly ...mezi naší mentalitou a tady ... Začátky byly těžký, to je jasný. Neznáš jazyk, nemáš práci, nemáš nic. Ale celkem to šlo, protože děti začaly chodit do školy ... Já byla jenom uprchlík. S nějakým dočasným útočištěm. Jako uprchlík jsem byla asi půl roku ... Půl roku jsem byla sama s dětma v Brně, tak jsem začala prodávat ovoce a zeleninu u známých. (J.K.*1955 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993, výzkum 2009)*

Ostatní vzpomínají spíš vedle jazykové bariéry na rozdíly v mentalitě a z toho pramenící počáteční nedorozumění a na absenci společenských kontaktů; negativní zkušenost s přijetím Čechy z důvodu etnického původu respondenti vylučují.

*Začátky byly hodně těžké, neuměla jsem jazyk, neměla jsem zde nikoho ani jsem nikoho neznala ... Ale to už je dávno, teď tu mám spoustu kamarádů i sestru. (S.D.*1985 v SRB v srbsko-bosenskosrbské rodině, v CZ od 2004, výzkum 2009)*

*...začátek, není to jednoduše, musí si člověk zvyknout na jiný způsob života, ne úplně jiný, ale odlišný. Lidé v Česku jsou uzavřenější než u nás. To mi někdy víc vadilo, teď méně, ale chápu to, že nemusejí být stejní jako my, aby se mi líbili ... Dokud jsem se neseznámil s určitým počtem lidí, tak to nešlo takto skvěle jako teď. (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2011, 2012)*

*Ze začátku to bylo těžké, rychle si zvyknout na nový prostor a kulturu ...měla jsem trochu problémy s dorozuměním. Češi jsou milí a v komunikaci s nimi nemám negativní zkušenost. (J.I.*1977 v Kosovu v kosovkosrbské rodině, v CZ od 2007 s manželem Srbem, výzkum 2008)*

V povědomí českých Srbů je přítomen **autoobraz vlastní národní mentality** (případně balkánské mentality) a **heteroobraz české mentality**. Nejsou ale nezbytně konfrontačně hodnotící ve významu lepší a horší. Část českých Srbů přijala časem za své „české“ chování, zvyklosti a styl života ve veřejném prostoru a další nepovažují vzájemné rozdíly pro sebe za důležité.

*Lidi ze Srbska jsou takoví, že když zavoláme, ať jdou ven, tak oni chtějí, nechají i nějakou práci doma, co dělají, co se učí, prostě hodně rádi chodíme ven. Jako do hospody, do kavárny. Češi takoví zase nejsou a hodně tady lidi i pracují, dělají ty brigády, tady je to takové trochu těžší. (D.P.*1997 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2013, výzkum 2017)*

O českých lidech mám pocit, že ten první kontakt je jim strašně těžký, jsou zavření. Ale potom pak časem myslím, že jsou relaxovaní a normálně se chovají. Ten první kontakt u nás například je mnohem lehčí. Hned se začne něco povídat. Tady nějak ne. Například my jak jsme začali chodit na fakultu, ten první ročník, tak my jsme se asi celý týden dívali jeden na druhého, ale nikdo se k nikomu

neobrátíl. To je divný. To u nás není. (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)

Co mi tu chybí? Možná nějaké zvyky, nevím, jestli zrovna srbské, spíš bych řekla že prostě balkánské obecně. Třeba takoveto navštěvování se s kamarády doma, což tady není moc zvykem. Chybí mi to, že když bydlíte v nějakém bytovém domě, tak zpravidla neznáte skoro žádného souseda trochu víc ... to navštěvování se každodenně, že k vám jen tak někdo přijde na kafičko, a pamatuji, že v Srbsku dokud jsme tam bydleli, tak že nebyl jeden jediný den, kdy by se za námi někdo nezastavil. Tak tady to v Česku chybí. (M.Š.*1979 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1998 s matkou a sourozenci, výzkum 2016)

Nelíbí se mi snad jen to, že v Česku nejsou lidé tak přátelští, přívětiví a nemají k sobě tak blízko jako lidé v Srbsku. Ale беру to v pohodě ... (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči 1992–2015, výzkum 2013)

Srbští imigranti i jejich potomci narození v Česku registrují **rozdíl ve vykání a tykání** u nás a v Srbsku či Bosně. Obě skupiny si u nás osvojily a praktikují častější „české“ vykání, někteří z nutnosti, jiní jako hodnotu, kterou přijali za svou.

...české vykání mi nedělá žádné potíže, ba naopak mi to přijde důkaz jakéhosi lepšího vychování. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2010)

Celkově si tykám více se Srby ... mně dělá spíše potíže srbské tykání, protože už dlouho žiji v Česku, tak jsem více zvyklý na vykání. Přijde mi to víc přirozenější. Spíš to tykání mi dělalo v Srbsku potíže, protože tam je to tykání více běžné ... Ale i přesto je mi srbské tykání sympatické. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010, 2013)

Se Srbmi si tykám automaticky, s Čechy ne. Nedělá mi to problémy, zvykl jsem si na to. (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012)

...skoro nikdy si nevykám s Čechy, jedině pokud musím. To asi mám ze srbské kultury, že jsou lidé otevřenější k sobě. (N.D.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2013)

V Srbsku se na vykání zas tolik nehraje, například když jste v obchodě, tak si s prodavačkou tykáte. Zatímco tady v Česku se všude vyká, pokud toho člověka neznáte osobně. Lidé si tady nejsou tak blízcí ... Ne, nedělá mi problémy, už jsem si zvykla za ta léta. Více se mi ale líbí srbská otevřenost a bezprostřední komunikace s ostatními, než česká uzavřenost a nedůvěra v okolí. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)

... se mi líbí to vykání, že prostě dokud si to nepřeju, tak ten druhý mi není tak blízký ... (Z.K.*1985 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2007, manžel Čech, výzkum 2018)

Většina Srbů má u nás **přátele** české i srbské, někteří víc českých, jiní naopak víc srbských. Roli hraje místo a délka života v Česku i osobní založení.

...já mám dost tady českých známých ...A Srbů taky mám dost známých. Myslím, že to je nějak nastejno ... (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)

V Česku mám jen české přátele ... v mém okolí [na Vsetínsku] se ... moc Srbů nevyskytuje. (Z.R.*1959 v SRB v černo-horsko-srbské rodině, v CZ od 1984, výzkum 2009)

Mám hodně srbských, ale míň českých přátel, protože mi připadali trochu uzavření ...Později, když jsem i Čechy lepší poznal, přišel jsem na to, že i oni jsou výborní lidé. Srbských přátel mám víc ...S nimi se i víc scházíme ...ve svém volném čase. (D.Ž.*1990 v Německu v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2013)

[Se Srby se stýkám] ...o něco víc. Ale tím, že mám českou přítelkyni, tak s ní se vidím s její přítelmi. (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012)

Já už tu žiju dlouho, takže českých [přátel mám víc než srbských]. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, matka původem bosenská Srbka, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)

Stýkám se více s Čechy než se Srby ... V Česku mám více českých kamarádů, a možná protože jsem tady v té zemi vyrostla, tak si více s Čechy rozumím a mám stejné myšlení a uvažování ... Setkávám se častěji s českými přáteli a to pětkrát do týdne. Nejčastěji v hospodě, pokaždé v nějaké jiné ... Ano, mám kamarády, co jsou stejného původu jako já, dokonce jsou někteří i ze stejného města. Spoustu těch lidí jsem poznala přes moje rodiče. Že se například naši rodiče kamarádí, tak my taky. Ale je tedy pravda, že si rozumím jen s lidmi, co jsou tu třeba tak dlouho jako já ... (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009, 2010)

Mám víc srbských než českých přátel. Většina českých přátel žije mimo Brno, takže nemáme příležitost vidat se často. Někteří se odstěhovali, takže jsem ztratila kontakt. Se srbskými přáteli se vidám docela často. O něco častěji, když jsme žili na stejné koleji a teď, když si většina našla práci, se vidáme během týdne v kavárně a přes víkend u někoho z přátel doma ... (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2013)

[V Česku mám víc přátel] ...českých ...těch srbských tu tolik nemám ... Popravdě, v Brně moc Srbů neznám. Můj okruh srbských přátel bych spočítala na prstech jedné ruky. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)

Srbských [přátel] mám minimum a v podstatě se nevidíme. [Ve Zlíně] skoro žádní tam nejsou. A s těmi, co jsou, [se scházím] spíš příležitostně ...Máme několik srbských známých v Praze a několik i v Brně, ale jsou to spíš takové formální

*navštěvy ...klasická návštěva, popřípadě něčí narozeniny [doma] ... V Brně třeba navštěvuju jeden srbský bar ... (Z.U.*1986 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1996 s rodiči, výzkum 2013)*

*Na vysoké jsem poznala nějaké Srby, ale moc se nesetkáváme. Táta se občas setká s jedním muslimem z Bosny, ale nemá moc rád sociální kontakty, má toho dost v práci. V podstatě se nesetkává ani moc s Čechy mimo svou práci. Já se setkávám s jedním Čechem z Vojvodiny a s jednou Srbskou z Vojvodiny. Jinak taky moc ne, až tak to neprožívám ... (M.S.*1994 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, výzkum 2016)*

S Čechy se Srbové potkávají nejen v zaměstnání, případně ve škole, ale často i v hospodách, kde si mimo jiné osvojují pití více piva.

*Když jsem sem přišel, šel jsem se svými spolužáky na pivo a vypil jsem jeden korbel piva. Já jsem víc nemohl ...Teď vypiji maximálně tři korbele ...jsem velmi nadšený zdejší kvalitou ... (D.Ž.*1990 v Německu v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2013)*

*U nás nemáme tak dobrá piva ... My hlavně tolik pivo nepijeme, ale tady jsme si rychle zvykli. Ale chybí mi tady pořádná rakija nebo nějaký ten náš domácí alkohol. Tady se těžko může sehnat. Ale mám pocit, že většina Srbů tady začne pít více piva. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)*

*Tady pijou všichni furt pivo a tam spíš ta rakija, sem tam. Ale zas je pravda, co ti moji bratrance, když sem přijedou, tak oni jsou po tom pivu ...oni všichni na pivo a pivo a furt všichni pivo, pivo. Tak jim to taky chutná. (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)*

Vzájemně se čeští Srbové ve veřejném prostoru setkávají zejména ve volném čase a menšina i v zaměstnání. Někteří vysokoškoláci dokonce bydlí s dalším Srbem na kolejkách. Jen nepočetní jednotlivci neudržují kontakty s žádnými Srby v Česku. Množství a četnost kontaktů ovlivňuje studium, zaměstnání, početnost Srbů v místě a rodinný stav – častěji se setkávají svobodní jedinci.

*[V Praze] jako dítě jsem chodil jedenkrát týdně na večerní „jugoslávskou“ školu, některé děti jsem občas vídal i mimo, protože se naši rodiče příležitostně navštěvovali. V současnosti tu ale srbské přátele nemám. Táta ano. (M.*1980 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1981 s rodiči, výzkum 2009)*

*V práci používám svůj rodný jazyk, protože pracuji pro mezinárodní firmu a i v práci mám kolegy původem ze své země a chodíme spolu i ven, třeba do nějaké restaurace. Tak dvakrát týdně. (V.T.*1967 v HR v srbské rodině, v CZ od 1991, manželka Češka, výzkum 2008)*

...na koleji je spousta Srbů i z našeho města [Kragujevac. Scházíme se] Když je čas, tak ano, studuji dva obory a dávám hodiny klavíru, takže jsem velmi časově

zanepřázdněná. Ale občas se sejdem u někoho na pokoji nebo si jdem sednout do kavárny. (S.D.*1985 v SRB v srbsko-bosenskosrbské rodině, v CZ od 2004, výzkum 2009)

*Tak je tady [na Vsetínsku] našťestí hodně lidí ... ať už z bývalé Jugoslávie nebo konkrétně ze Srbska. Hodně míšenců, kdy jeden rodič pochází z Balkánu, jeden z Česka. Takže přátelíme se, chodíme spolu do města, trávíme spolu některý volný čas ... Navíc tady je hodně sportovců, kteří hrají v Česku, a s těma se snažím spojit a komunikovat ... vidáme se poměrně často ... když to vezmu dohromady, tak se vidáme pětkrát do týdne, když vezmu všechny lidi, co tady jsou ...chodíme do města [Valašské Meziříčí], do hospody nebo tak. (M.N.*1986 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2009)*

Místy setkávání jsou hospody, restaurace, kavárny, bary, vlastní byt nebo pokoj na vysokoškolských kolejích. Pokud se setkání koná „doma“, je jeho součástí poslech „srbské“ hudby a pohoštění, někdy se „srbskými“ jídly.

*Setkáváme se i na společenských akcích i v soukromí při návštěvách jeden druhého ...Čas od času se domluvíme, že připravíme společný oběd, nebo uvaří některý z přátel a potom pozve ostatní. (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, výzkum 2013)*

*...je nás tady [v Brně] hodně ...sedneme si a povídáme si. Nejvíce chodíme do baru a tam si normálně vypijeme pivo, máme hodně rádi vaše pivo ... (D.P.*1997 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2013, výzkum 2017)*

*...každou neděli se setkáme u někoho v bytě a vaříme tradiční srbské jídlo, například sarmu ...Mám tu víc srbských kamarádů. Bydlím s kamarádem ze Srbska, on je z Bělehradu a je tu také dost studentů na [Mendelově] univerzitě ze Srbska. Také je tu hodně Srbů, kteří jsou z Bosny ...Mám tu spíš kamarády z Chorvatka a ze Srbska, se kterými se setkáváme o víkendech ... (M.S.*1986 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

*[Častěji se setkávám s přáteli] Se srbskými, skoro každý den. Vždycky je to buď v barech, nebo chodíme každý ke každému domu ... (N.D.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2013)*

V místech a regionech, kde žije víc rodin Srbů starší střední generace z první migrační vlny včetně dospělých potomků ze smíšených manželství, se příslušníci starší střední generace příležitostně scházejí na přátelských setkáních v rodinách. Ještě častější kontakty udržují mezi sebou jejich potomci, zejména dosud svobodní. Ti naopak preferují setkávání „ve městě“ v hospodách.

[Srbské přátele, známé tady] mám, například tady kousek od nás bydlí Bata ... jsme prakticky krajani ... anebo Zvonko z Mostu, se kterým jsme se poznali v Berlíně

*...později se přestěhovali taky sem do severních Čech. Samozřejmě dost známých bydlí v Praze, kolegové z práce a podobně ... Když máme čas, tak se scházíme. Nebo slavíme společně některé svátky, například Velikonoce, pokud zrovna nejsme v Srbsku ... zrovna teď budeme slavit sveti Arandjel, vadodušnik, to je 21. listopadu, pak 19. prosince sveti Nikola. Jak je slavíme? Sejdeme se s přáteli, připraví se jídlo a pití ... když přijde nějaká návštěva nebo když něco slavíme, většinou posloucháme narodnu muziku. A když se trochu víc napijeme rakije, tak zpíváme ... o tom svetim Arandjelu, tak to budeme slavit u nás doma, ale přijedou i známí, co jsou z Makedonie, protože tento svátek slaví taky, ale žijí v Čechách, v Praze. (T.D.*1958 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1987, manželka Češka, výzkum 2009)*

*...mám kamarády, kteří sou na půl Srbové, tady v Česku pár jich mám ... známe se přes ty tatky ...moji nejlepší kamarádi sou taky většinou napůl Srbové, tak se scházíme často ... o víkendu v hospodě a takhle ... Tak tam přímo odkud pocházím, z toho Vsetínska, tam mám více těch srbských přátel ... Na Vsetínsku se určitě častěji setkávám se srbskými přáteli, ale vzhledem k tomu, že většinu času pobývám v Brně, tak se s nimi setkávám jednou za týden, někdy i častěji, a to hlavně když je víkend, nebo mám volno ...většinou když jdeme někam do města, do hospody, nebo když se navštívíme doma. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči, výzkum 2009, 2010)*

*Pravidelně se scházíme s tátovými kamarády, kteří utekli do Čech kvůli válce v Bosně i na Kosovu. Také s jeho kamarády, co s ním studovali, kteří jsou buď z Chorvatska, Bosny, Bulharska či Makedonie. Většinou se scházíme v hospodě nebo u některého kamaráda doma. (M.S.*1989 v CZ v srbsko-české rodině, otec v CZ od poloviny 80. let jako student UK v Praze, výzkum 2015)*

Pravidlem při setkání Srbů je komunikace v srbštině, zejména pokud u nás žijí kratší dobu.

*[Když se sejdeme se Srby, hovoříme] srbsky. Když je s námi někdo nějaké jiné národnosti, tak se snažíme mluvit jeho jazykem, například česky, slovensky, anglicky. (D.Ž.*1990 v Německu v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2013)*

*...se Srby hovořím srbsky vždycky. Ovšem z té mojí generace, takoví ti Srbové napůl jako já, z těch smíšených rodin, tak někdy mluvíme i česky, protože i na češtinu jsme zvyklí ... srbsky ...abysme si to procvičili, nebo když chceme, aby nám nikdo nerozuměl. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči, výzkum 2009, 2010)*

Pravidelnými příležitostmi vzájemného setkávání českých Srbů jsou narozeniny a hlavně vánoční a velikonoční svátky. Hlavně mladí svobodní jedinci, pokud neodjedou na svátky k rodině na Balkán, je oslavují ve společnosti srbských přátel.

*Často se stane, že hodně z nás nemá volno a nemůže odjet domů kvůli škole a oslavit svátky doma. Proto se scházíme v Brně a snažíme se nezapomenout, kdo jsme a odkud pocházíme, kdo jsou naši předkové a co je naše kultura. Scházíme se většinou na kolejkách na Kounicové nebo Vinařské, kde hodně studentů ze Srbska bydlí. V případě hezkého počasí jsme chodili i někam do přírody ... Program nikdy není přesně naplánován. Většinou přineseme každý své pití a nějaké sladkosti, o které se podělíme, sedíme a povídáme si. V Brně je také pár srbských muzikantů a oni nám občas i zahrají a spolu si zazpíváme ... Taky jsme zvyklí oslavovat narozeniny, takže je to ještě jedna příležitost, kdy se potkáme a hezky se pobavíme. (B.P.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

*[Na svátky] ...když tam [do Srbska] nemůžu jet, tak si doma uvařím ...něco lepšího. Tam zavolám nějaké svoje kamarády a slavíme. (D.P.*1997 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2013, výzkum 2017)*

*[Vánoce] ...většinou oslavuji tady, třeba i s ostatními Srby v lednu ... Se Srby uděláme nějakou večeri a oslavíme to tady. (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)*

*[Se Srby v Praze se scházím] o svátcích, všemožných, pak taky v kostele a v různých restauracích. Cpeme se dobrým jídlem a pitím, klábosíme a i na zpěv dojde. (R.P.*1977 v CZ v bosenskosrbsko-české rodině, kterou otec opustil 1978, výzkum 2010)*

*O svátcích se scházím jen s těmi nejbližšími [srbskými přáteli] ... Spíše se setkáváme v soukromí, protože většina z nás má děti, a proto je lepší se navštěvovat doma, kde je klid. (M.P.*1968 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1993, manžel Čech, výzkum 2013)*

V Brně mladí Srbové nejen o vánočních a velikonočních svátcích společně navštěvují pravoslavný kostel sv. Václava pod Špilberkem. Případně sem přicházejí na bohoslužbu jednotlivě s vědomím, že se tu potkají s dalšími Srby i pravoslavnými z dalších minorit, se kterými se alespoň částečně znají.

*[Srbské přátele tady] Jo, to máme docela hodně ... různí ... taťka, co zná, nebo oni se docela znají tadyti Srbové a takle v Brně nebo v těch menších městech. Většinou o sobě ví ... To ale spíš souvisí s tím, že vlastně tady chodíme v Brně do pravoslavného kostela. A vlastně tam chodí tadyti Řekové, Rusové, Srbové a Makedonci a prostě další ty balkánský státy, kde je vlastně ta pravoslavná víra, takže s tady těma se většinou stýkáme ... (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)*

*[Tady v kostele] Párkrát jsem tam ... byl a potkal jsem tam několik Rusů a Bulharů, těch je tady nejvíc. Také je potkávám na různých jiných akcích, takže je už znám. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)*

*Vánoce oslavuji 7. ledna. Samozřejmě, že dodržuju naše vánoční zvyky. Je to moje kultura a moje religie. Když doma [v Srbsku] nejsem, většinou chodím do pravoslavného kostela, den před tím dodržuji půst a večer se potkám s ostatními Srbama. Vzhledem tomu, že v Srbsku Vánoce máme jindy než jsou v Čechách, dovolenou v té době nemám, dokonce jsem loni na Vánoce měla i zkoušku ... Datum Velikonoc... je to většinou týden před nebo po Velikonocích v Čechách. Také chodím do kostela, barvím vajíčka a pak se scházím s ostatními lidmi ze Srbska. Někdy se mi podaří zachytit velikonoční atmosféru doma, a někdy musím zůstat v Brně a pak domů jedu týden před nebo po... (B.P.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

K srbským autoobrazům patří i výrok o soudržnosti.

*...Srbové, co tady studujou, se hodně druží spíš se Srby. Ale Srbové se vždycky drží hlavně spolu. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)*

*[Když jsem tu začala studovat] ... jsem znala jednoho kamaráda, a jakmile jsem přišla, tak mi říkal, že tady ... nejdřív musíš poznat srbskou společnost. Tak jsme odešli na nějaký večírek. Tam jsem se s nimi seznámila ... (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)*

Místa setkávání českých Srbů bývají **kluby a bary**, které často vlastní Srbové nebo další Balkánci, kde se hraje balkánská hudba, při které lze i tančit, nebo příležitostně zde lze společně sledovat například televizní přenosy z mezistátních fotbalových zápasů balkánských rozměrů. Tato místa jsou otevřená i příslušníkům dalších balkánských menšin a Čechům, přátelům a sympatizantům Balkánců. Důležité je, že všichni vědí, kam mohou bez plánování a předběžných domluv přijít, pokud se chtějí setkat a bavit s dalšími Srby, Balkánci i spřízněnými Čechy. Jsou to místa setkání mladé generace, především svobodných. Ti zde pořádají i své party (například srbské).

*Loni jsme se scházeli skoro každý druhý týden v jednom baru v centru Brna a hráli tam srbskou hudbu. Jmenovaly se ty akce Srbské party. (B.P.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

*V Brně byla jedna kavárna, kterou vlastnil jeden chlap z Bosny, a to bylo místo našeho shromažďování. Také jsme tu často měli různé balkánské party ... i na ty často chodím ...Ta kavárna se jmenuje Inkognito a existuje i dnes. Majitel už není stejný a už tu nejsou takové party. Přesná adresa je Masarykova 25. (D.Ž.*1990 v Německu v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2013)*

...my často děláme nějaké oslavy a nějaké party, ale to je asi spíš neoficiální. My se sami spíš domluvíme, že někam půjdeme, něco oslavíme. Dokonce je tam

*nějaký bar, kde se scházejí všichni, každou sobotu. Myslím Inkognito, ale tam jsem byla jen jednou. Raději se kamarádím s těmi lidmi, které už znám. [Když se sejdeme] lidé vzpomínají. Často říkáme, teďka mám chuť na nějaké jídlo, ale prostě jinak spíše o obyčejných věcech. Nebo v momentech nostalgie začneme mluvit, co se nám stalo v Srbsku. (S.Č.*1991 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2012)*

Podobně jako místa setkávání fungují koncerty srbských zpěváků a kapel, mnohdy pokračující neformální zábavou se zpěvem a kolovým tancem návštěvníků. Například v Brně se občas konají v hudební kavárně Stará Pekárna na Štefánikově ulici.

V Praze mají mladí Srbové možnost neformálních setkání na víceméně pravidelné akci s balkánskou hudbou Balkan Party. Účast bývá 50–100 osob.¹⁰⁹ Informace o akcích jsou k dispozici na facebooku.¹¹⁰

*Občas chodím na akce, takzvané Balkan Party, které organizují mladí lidé původem z Balkánu, kteří tady už delší dobu bydlí. Chtějí se vídat s novými lidmi, kteří mají stejnou nebo podobnou minulost a původ jako oni sami. Tyto akce se konají jednou za dva měsíce, ale má účast je tak jednou za půl roku. Chodím tam za účelem pobavit se s lidmi, kteří jsou fajn, bez ohledu na to, odkud jsou. Hlavně se tam poslouchá balkánská hudba a to je to společné, co máme ... Přes facebook se pořádají akce takzvané Balkan Party, kde jsou pozvaní všichni z Balkánu, co se tak nějak známe mezi sebou. Tyto akce se pořádají asi tak jednou do měsíce nebo do dvou. Je to tam fajn, ale i když jsme ze stejné země například, tak to není ten hlavní důvod, abychom si rozuměli ... abych pravdu řekla, nechodím tam ráda. Nejsem takový nacionalista, abych tam nosila srbskou vlajku a tím provokovala jiné národy. Pouští se tam naše hudba, tu mám ráda moc, a všichni ji mají rádi, jsme taková...ale chci se bavit s nimi i o jiných věcech, než jsou jen problémy tam, těch už mám z domova tak akorát dost. (M.P.*1988 v BiH v srbské rodině, v CZ od 1993 s rodiči, výzkum 2009, 2010)*

Oficiálně registrované spolky nemusí být zárukou sdružování příslušníků menšiny. To je zčásti případ početných srbských spolků v Praze. Z našich respondentů jediný informátor (z Teplic) zná jeden pražský spolek a navštěvuje jeho akce a jeden další v Praze občas navštíví výstavu nebo koncert pořádané neupřesněným srbským sdružením; naprostá většina respondentů o žádných srbských sdruženích neví.

¹⁰⁹ Stíbrová, T.: *Cesty formování národní identity srbského chlapce v České republice*, s. 290.

¹¹⁰ Facebookový profil Balkan Party Prague sledovalo k 31. 5. 2020 363 lidí.

*...ani nevím, že by nějaký srbský klub nebo něco podobného existovalo v Česku. (Z.R.*1959 v SRB v černohorsko-srbské rodině, v CZ od 1984, výzkum 2009)*

*Já tady v Česku žádné srbské sdružení neznám ... Oficiální srbská sdružení v Česku neexistují ... (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči od 1992, výzkum 2010, 2013)*

*...v Praze máme sdružení Lastavica a to celkem často pořádá všelijaké akce, včetně koncertů, už dvakrát za sebou teď uspořádali v Praze koncert Gorana Bregoviće. Samozřejmě rád chodím na tyto akce, ale to záleží, jak moc mám práce, ale ty větší akce si většinou nenechám ujít. (T.D.*1958 v SRB v srbské rodině, v CZ od 1987, manželka Češka, výzkum 2009)*

*[Na akci Srbů v Praze] Občas zajdu. Ale jen jako pasivní účastník ... Výstava či koncert ... Zase trochu toho srbskýho ducha pocítit. (R.P.*1977 v CZ v bosensko-srbsko-české rodině, kterou otec opustil 1978, výzkum 2010)*

Mimo Prahu čeští Srbové nemají žádné oficiální spolky. To ovšem nevylučuje sdružování neformální, jak dokazuje případ Brna. V roce 2011 zde skupina mladých Srbů a Čechů založila balkánskou **hudební skupinu** Avlija. Její repertoár tvoří hudba, písně a tance ze Srbska, Bulharska, Makedonie, Rumunska a Řecka, žánrově se vymezující jako „etno-folk“. Na jejích koncertech mohou návštěvníci s kapelou zpívat a tančit kolové tance (Avlija). Tyto koncerty využívají i mladí brněnští Srbové k setkávání a společné zábavě se zpěvem a tancem. Z našich respondentů a tazatelů byli dva členy skupiny a další návštěvníky jejich akcí.¹¹¹

*Máme kapelu, která se jmenuje Avlija a občas vystupujeme na akcích. (N.D.*1993 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2013)*

*Poslouchám tradiční etnohudbu ve společnosti přátel na koncertech naší skupiny, která se jmenuje Avlija ... [Koncerty jsou] Obvykle jednou, někdy i dvakrát za měsíc. Vystupuje v ní můj bratr a kamarád s kamarádkou. Všichni jsou Srbové. (I.D.*1989 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2006, sestra v CZ od 2004, výzkum 2013)*

*Znáš tu kapelu Avliju? ...Tak pokud oni někdy hrají, tak zajdeme a tam se spolu bavíme. (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012)*

*A tady [v Brně] máme nějakou naši kapelu, která se jmenuje Avlija. Oni hrají, když se my tu sejdeme. Tancujeme svá kola srbská a hrajeme na hudební nástroje. Já někdy ... hrají na tarabuke nebo dobošu. (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)*

¹¹¹ Za devět let existence skupina částečně proměnila personální složení a ze zakládajících členů už nikdo není student.

Další neformální organizační platformou v Brně je soukromá **skupina** EX-YU u Brnu. Vznikla v listopadu 2010 s cílem „sdružit studenty a ty, kteří se tak cítí, z oblasti bývalé Jugoslávie, kteří žijí v Brně“ – Srby, Charváty, ČernoHORCE, Bosňany, Makedonce, Slovince. V současnosti (k 5. 6. 2020) má na facebooku úctyhodných 674 členů (EX-YU). Organizuje společná setkání, oslavy svátků i humanitární pomoc soukmenovcům. Například při povodních v Srbsku roku 2014 její členové shromažďovali pomoc nejen od českých Srbů, ale i Čechů v Brně.

*Ta první perioda, když jsem sem přišel, byla velmi těžká. Poznal jsem jen jednoho člověka [Srba]. Později nás napadlo, že by bylo dobré vytvořit nějakou organizaci, kterou by tvořili lidé z Balkánu žijící v Brně. Potom jsme vytvořili jednu skupinu, která zahrnovala Srby žijící tady. Později se stále víc lidí přidávalo k této skupině a nejen Srbi, ale i další lidé z ostatních zemí bývalé Jugoslávie. Proto jsme přejmenovali naši skupinu na EX YU v Brnu, ve které se sdružují buď studenti, nebo lidé, kteří tu pracují a tak. To znamená, že všichni, kteří jsou v jakémkoliv kontaktu s Brnem. My se takto velmi shromažďujeme a bavíme se spolu. Naším plánem do budoucna je vytvořit nějakou organizaci studentů ze západního Balkánu, která by byla jakýmsi sdružením, kterého cílem by bylo lehčit život v Brně těm, kteří by sem nově přišli ...Máme jednu skupinu lidí z bývalé Jugoslávie, která je na facebooku a velmi často se společně scházíme všichni lidé z bývalé Jugoslávie. Takže organizujeme oslavy různých svátků, nejčastěji Velikonoc a Vánoc. Tehdy se všichni společně sejdeme a zorganizujeme nějaký společný oběd ...Většinou na nějakém internátu a v nějakém bytě ... [Velikonoce] ...oslavovali jsme jeden rok tady. Uspořádali jsme společný piknik a velmi dobře jsme se cítili. Velmi dobře bylo na Vinařské. To je internát. Tam jsme se všichni sešli a společně jsme oslavili Velikonoce ... Oslavovali jsme společně s kamarády z Chorvatska ... (D.Ž.*1990 v Německu v srbské rodině, v CZ od 2009, výzkum 2013)*

Tady v Brně existuje jedna skupina ...Jejími členy jsou lidé z Chorvatska, Bosny a Hercegoviny, dokonce i z Makedonie, Srbska, Černé Hory, ale ze Slovinska tu nikdo není ...Když máme nějaké akce, tak tam napíšeme na internetu a sejdeme se. Dokonce máme i nějaké ...akce humanitárního charakteru, na kterých sbíráme peníze a pomoc pro lidi, kteří mají těžký život nebo mají různé nemoci, například rakovinu ...Snažíme se jim takto pomoci. Hodně lidí ani neví, že se takto scházíme, ale ...když je akce humanitárního charakteru, my se obvoláme přijdeme. Doteď jsme měli tři až čtyři akce ...Nevím přesně, kdy jsme s nimi začali, ale řekněme, že tento rok. Vždy jdeme k nějakému jezeru a tam se sejdeme. Každý přinese své pití, jídlo anebo co chce. Máme tam i jednu malou krabičku, do které dá každý tolik peněz, kolik může. Sto nebo dvě stě korun ...Nepíšeme nikde nic o tom, kolik kdo dal. To je všechno na dobrovolné bázi. Máme jednu filozofii. Je lepší dát ty peníze sem, protože když jdeme ven do kavárny ještě ten den, utratíme o hodně víc.

*Takto to však přinese o hodně víc přínosu, než kdybychom popili tři, čtyři piva za ten večer. Toto je naše idea, filozofie ...na humanitárních akcích ...základní myšlenou bylo, že každý přinese něco svého, co připravil doma. Někdo, kdo žije v bytě, upeče nějaké koláče ...kdo má ty možnosti, připraví jídlo, které je charakteristické pro Balkán. Zřídka se připravují chlebičky. Vždy a hlavně se připravují nějaké sladkosti. (M.M.*1981 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2013)*

*...máme skupinu Srbů v Brně, ve které sdílíme zajímavosti nebo informace o cestování, jak se někam jednoduše dostat, kde jsou lacinější lístky. Někdy se dohodneme ve skupině, že si dáme sraz, a tehdy se setkáme ve městě. (M.S.*1986 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2013)*

Brno je příkladem velkého města, kde se přátelsky společně setkávají mladí Srbové s dalšími generačně jim blízkými Balkánci. Nejvíce se drží s ostatními Jihoslovany, i v soukromí. Ve veřejném prostoru, v barech, klubech, na koncertech a dalších akcích se setkávají a společně baví i s Bulhary a Řeky¹¹² a s přáteli z řad Čechů. Jazyková komunikace je bezproblémová: s Jihoslovany v srbštině, s ostatními v češtině. Srbové zaměstnaní v IT firmách zahrnují do okruhu svých známých i Rumuny a v komunikaci užívají vedle srbštiny i angličtinu.

*[Mám tady hodně přátel] ... nejvíce ze Srbska, seznámili jsme se až tady. Potom z Chorvatska, Slovinska, Bosny a dokonce i z Černé Hory. Vidíme se na nějakých akcích většinou v pátek, protože to bývá balkánská akce. Jiní bydlí se mnou na intráku, tak třeba děláme palačinky nebo čevapčiči a tak. A chodíme do klubu Inkognito, který je na Masarykově ulici. (A.K.*1992 v SRB ve slovenské rodině, v CZ od 2011, výzkum 2012)*

*[Přátele mám vedle srbských i z jiných balkánských zemí] ...téměř z každé, odevšad. Chorvatsko, Bosna, Černá Hora a mluvíme srbsky. Ale oni používají svoje jazyky nebo dialekty, stejně si rozumíme. Trváme na tom, abychom každý mluvil svým jazykem ... [Vidáme se] Často ...aspoň jednou nebo dvakrát týdně, s někým mám styk i častěji ...v hospodě, nebo se ...navštěvujeme doma ...v práci, tak různě ... Pokud je to ...převážně společnost balkánská, pokud se zúčastní někdo z Česka, tak ten umí jeden z těch jazyků, a vůbec nemluvíme česky mezi sebou. (M.P.*1983 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2010, výzkum 2012, 2018)*

Tady není moc velká komunita Srbů, alespoň mi se zdá ...ale setkávám se tu s pár lidmi ... tady ti srbští studenti rádi konají setkání, při kterých napečou palačinky ... Taky jsou tu někteří z Bosny, například Hasan, který spolupracuje v brněnských divadlech. Nebo ten člověk, má ten bar Inkognito, zapomněl jsem mu jméno ... Dlouho jsem ho neseťkal. Většinou se setkáváme my, co máme něco

¹¹² Z Balkánců se těchto akcí nezúčastňují jedině Albánci.

společného s bývalou Jugoslávií ... Třeba když někdo z nás slaví slávu. Ale taky se tady nachází určitá skupina srbských studentů, taky třeba někteří Chorvati. Tady v Česku se bavíme všichni se všema. (D.N.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ s rodiči od 1989, výzkum 2012)

... se spolubydlícími Srby na pokoji ...s těmi mluvím srbsky ...mám kamarády z Bosny, Makedonie i Chorvatska ...Scházíme se na balkánských párty v různých klubech po Brně. Taky se scházíme u známých na bytě ...záleží na tom, jak se domluvíme. Pracujeme, tak to není jednoduché se vždycky sejt ...Snažíme se co nejvíce, ale ...hodně to záleží na práci, jak to komu vyjde ...Ale alespoň dvakrát nebo třikrát do měsíce ...většinou každý mluví svým jazykem a navzájem si rozumíme. (M.S.*1989 v SRB s srbské rodině, v CZ od 2008, výzkum 2014)

...máme v Brně balkánský bar a tam chodíme všichni z Balkánu, jsou tam i Srbové, Chorvati, z Bosny. [Jmenuje se] Balkan bar.¹¹³ (D.P.*1997 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2013, výzkum 2017)

...máme docela dost přátel i ze Srbska i třeba z Makedonie i z Řecka. To souvisí s tím, že tady chodíme v Brně do pravoslavného kostela ... chodíme na různý takový ty řecký večírky a na různý oslavy ...máme hodně třeba [přátel] architektů, Řeků ...lidí, co se pohybují v umění, takže i na různý výstavy chodíme, na různý takový ty třeba multikulturní večírky nebo to se jmenuje někdy večírek menšin. Takže to hodně navštěvuji ... umím teda akurát srbsky. To se domluví i s Chorvatama ... Oni ti, co tady žijou, umí česky. I ti Řekové ... (M.S.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, výzkum 2011)

Mám přátele z různých míst, z Chorvatska, z Bosny a Hercegoviny, Bulharska, Rumunska, Makedonie. Vidáme se hlavně ve městě, v různých restauracích nebo doma. Mluvíme hlavně srbsky nebo anglicky. (J.I.*1977 v Kosovu v kosovkosrbské rodině, v CZ od 2007 s manželem Srbem, výzkum 2008)

Procesuálnost

Etnokulturní projevy nejsou trvalé, mohou měnit svou intenzitu, formu, obsah, některé mohou zanikat a jiné nově vznikat, v diaspoře i u jednotlivců. Někteří respondenti tyto změny reflektují a případně se je snaží i vysvětlit. Například jde o omezení či zkrácení dřív měsíčních letních návštěv příbuzných na Balkáně z důvodu pracovního vytížení. Zaznamenána je i redukce oslavy slavy v rodině v průběhu tří let: z oslavy s přáteli, pohoštěním, srbskou hudbou a rakijí jen na vzpomínku zapálením svíčky v domácnosti. Někteří jednotlivci ze smíšených rodin z českých „venkovských“ krajů teprve po příchodu do velkého města na vysokou školu začnou s novými srbskými přáteli navštěvovat

¹¹³ Na Štefánikově ulici.

pravoslavný kostel a bohoslužbu; podobně teprve ve velkém městě mají možnost se účastnit a účastnit se „srbských“ či „balkánských“ akcí a včleňují se do neformálních skupin, někteří hodně aktivně. U nově přichozích imigrantů je pravidlem navázání nových intenzivních kontaktů s vrstevníky, Čechy, Srby i dalšími Jihoslovany, a ve velkých městech je časté začlenění zejména mladých do vrstevnické srbské komunity. Četnost kontaktů se oslabuje s ukončením studia a nástupem do zaměstnání a zejména se založením vlastní rodiny nebo odstěhováním z místa s početnou srbskou menšinou. Ani skupinová příslušnost není aktéřsky definována nezměnitelně: proměnami prochází vymezení domova a etnická sebeidentifikace, od jednoznačně srbské ke dvojí a případně až k podmíněně české, navíc zarámované identitou etnické minority.¹¹⁴ Zvláště proměnlivá je intenzita a vnitřní provázanost sociálních vztahů v etnicky vymezené skupině.

*V minulosti jsme se občas scházeli se Srby, co žijí v našem kraji [na Vsetínsku], vždy u někoho doma a slavili jsme společně pravoslavné Vánoce a občas i krsnu slavu nebo něčí narozeniny. V posledních letech se ale Srbové v našem kraji už takhle nescházejí, rodiče ve všech těchto srbských rodinách už jsou o hodně starší než dřív a děti dospěly, takže tak nějak o to všichni ztratili zájem. Já osobně jsem ale v posledních letech na pravoslavné Vánoce nebyl s rodinou ze studijních důvodů, a tak jsem pravoslavné Vánoce slavil s kamarády srbskými studenty v Brně, či s přáteli a také s přítelkyní a její rodinou v Bělehradě, šli jsme pokaždé i do pravoslavného kostela na mši ... V Česku jsem měl vždy víc kamarádů Srbů než Čechů. Setkávali jsme se skoro každý den ve městě a zašli jsme někam do hospody. V poslední době, když přijedu občas [ze Srbska] do Česka, tak se naopak setkávám mnohem častěji s kamarády Čechy než Srby. (J.Z.*1987 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ s rodiči 1992–2015, výzkum 2013, 2016)*

*[Se srbskými přáteli se setkávám] ... moc často ne, protože teďka se nesetkávám moc [ani] s těma českýma. Když chodím do té práce, tak je to naprd. Právě jsem si dneska stěžovala, že se už s něma nevidám, jak je člověk furt v tý práci, tak nemá už tolik času. A s těma srbskýma jak často? Tak s tou jednou kamarádkou jsem to dost zanedbávala ... tak ...jednou za měsíc, za dva. Moc často ne. Dřív to bylo lepší ... když jsem chodila do školy než teď, když chodím do práce. (M.N.*1987 v CZ v srbsko-české rodině, manžel Čech, výzkum 2013)*

*Mám tu známé z celého Balkánu ...Dřív jsme se setkávali dost často, ale teď už ne, když bydlíme každý v jiném městě. (V.H.*1984 v SRB v srbské rodině, v CZ od 2012, výzkum 2014)*

¹¹⁴ Otázku etnické, respektive národní identity (a domova) neřeší většina mladých svobodných osob, které u nás žijí krátce a nejbližší rodinu (rodiče ad.) mají na západním Balkánu: jsou Srbové a jejich domov je v Srbsku či v Bosně.

[Srbsky tady mluvím] s kamarády z jihoslovanského prostředí, nejenom ze Srbska, třeba ze Slovinska ... většinou z devadesáti procent jsou to přátelé a nejenom ze Srbska, ale z celého Balkánu. De facto. Seznámili jsme se na fakultě. [Scházíme se] s některýma jo, už léta ... Doma, nebo v kavárnách a podobně ... Ne zas tak často, ale to je podmíněno tím, že většina z nás už má rodinu. Tím se to hodně změnilo. (M.Š.*1979 v SRB v srbsko-české rodině, v CZ od 1998 s matkou a sourozenci, výzkum 2016)

Závěrem

Etnokulturní specifika nepředstavují celý sociální a kulturní život českých Srbů. V mnoha prostředích a situacích se Srbové u nás neodlišují od majority. Odborná literatura užívá termín situační identifikace a situační etnicita.¹¹⁵ Právě na tu se tento text soustřeďuje.

Použité třídění problematiky na soukromý život jednotlivce, soukromý život v rodině a soukromý život ve veřejném prostoru není absolutní a některá témata procházejí napříč tímto dělením. Jedním jsou jazykové kompetence v češtině a srbštině. Zatímco generace imigrantů si po příchodu k nám nebo v předchozích kurzech osvojuje češtinu, generace jejich potomků z heterogenních srbsko-českých i z homogenních srbských rodin řeší naopak znalost srbštiny (na komunikační úrovni). Vedle rodiny jim v tom pomáhají časté návštěvy příbuzných v Srbsku a Bosně i zapojení do vrstevnických srbských komunit ve velkých českých městech. Čeští Srbové jsou bilingvní. Sociolingvisticky lze jejich zběhlost (kompetence) v obou jazycích, srbštině a češtině, vymezit v pětistupňové škále 2.–4. stupněm: bilingvismus progresivní, integrální a regresivní.¹¹⁶

Téměř bez výjimky se čeští Srbové osobně identifikují s pravoslavím na etnokulturní úrovni a někteří i na úrovni religiozní. Pravoslavný kostel je pro ně osobním útočištěm, místem seznamování a setkávání se soukmenovci i dalšími pravoslavnými Jihovýchodoevropany a pro některé i místem setkání s Bohem. Etnokulturně spojují s pravoslavím i své intenzivně prožívané obyčeje – Vánoce, Velikonoce a slavu. Přáli by si zachovat pravoslavný křest dítěte ve vlastní rodině, ale ne za každou cenu. Naopak církevní pravoslavný sňatek nepatří mezi jejich priority. Osobní identifikace s pravoslavím umožňuje prožitek při-

¹¹⁵ E r i k s e n , Thomas Hylland: *Antropologie multikulturních společností. Rozumět identitě*. Praha 2007, s. 68.

¹¹⁶ P a č e v , Angel: *Bálgarskata diaspora v Slovákija: Sociolingvistični perspektivi*. In: Krekovičová, E. – Penčev, V. (eds.): *Bulhari na Slovensku*. Bratislava 2005, s. 78.

náležitosti a je jedním ze sémantických kontrastů, které se podílejí na konstrukci skupinové identity, respektive hranice vůči majoritě.

Důležité místo v životě českých Srbů má reflexe osobních vazeb na zemi původu a jejich udržování. Návštěvy rodiny v Srbsku nebo v Bosně, několika-týdenní letní a několikadenní osvátcích, jsou pro české Srby součástí osobního i rodinného kalendáře. Pobyty mají výrazně společenský charakter, zahrnují rodinu, širší příbuzné a přátele, participaci na společenském životě rodiny a vrstevníků i na oslavách svátků rodinného i lokálního charakteru a znamenají dočasné začlenění do sociálního, hlavně volnočasového života Srbů v postavení majority. Do Česka si odvázejí nejen nedostupné suroviny k přípravě „srbských“ jídel, ale i osvěženou znalost srbštiny, srbských písní, formy a obsahu tradičních oslav, přípravy tradičních jídel, informace o nových populárních zpěvácích a skupinách či aktuálních trendech v srbské a balkánské hudbě, což v důsledku je pro ně důležité v mezigenerační kulturní reprodukci při posilování etnické sebeidentifikace.

Zvláštní pozornost si zasluhují „potomci“ imigrantů, v dospělé kategorii zatím výlučně jejich děti. Skládají se ze dvou skupin, podle toho, jestli pocházejí z rodin etnicky homogenních (srbských), nebo etnicky heterogenních (srbsko-českých). Teoreticky mají dvě možnosti: asimilaci českou majoritou, nebo etnickou konsolidaci a ztotožnění s etnicitou srbských rodičů.¹¹⁷ Náš výzkum zaznamenal obě strategie i etnickou nejednoznačnost. Tu někteří využívají ke svému prospěchu v otázce občanství.

Zajímavým příkladem přejímání modelů chování majority jsou pravidla tykání a vykání. Rozdíly mezi srbskou (balkánskou) a českou společností registrují všichni čeští Srbové a až na výjimky se přizpůsobují pravidlům české majority. Zatímco ale někteří tak činí z nutnosti společenského začlenění, další přijímají vykání za své jako nově oceňovanou hodnotu.

Některé sféry žité každodennosti českých Srbů mají obdobu v každodennosti dalších menšin z Balkánu u nás – dalších Jihoslovanů, ale i Bulharů a Řeků¹¹⁸ – například přitažlivost české pивní kultury jako kulinární a společenské záležitosti nebo imanologická charakteristika Balkánců coby obraz jejich společných mentálních znaků: družnost, srdečnost, otevřenost, přátelskost, soudržnost, kolektivismus, pohostinnost, emotivnost, impulsivnost, hlučnost, nedochvilnost,

¹¹⁷ E r i k s e n , Thomas Hylland: *Etnicita a nacionalismus*. Praha 2012, s. 109–114.

¹¹⁸ Naznačené možnosti komparace vycházejí z dat shromážděných výzkumem českých Balkánců všech národností, jehož byl výzkum Srbů součástí (část byla zpracována a publikována; srov. B o č k o v á , Helena: *Bulhaři a další Balkánci v Česku. Metodologické, pedagogické a heuristické aspekty studentských výzkumů*. Studia Ethnologica Pragensia, 2016, č. 2, s. 45–48) a z dostupné literatury.

důraz na rodinu a rodinné vztahy ad. Další sféry jejich každodennosti se vzájemně etnicky odlišují zejména v symbolické rovině, například kulinární kultura¹¹⁹ nebo hudba. Jiné se reálně liší a lze je v menšinovém balkánském srovnání označit za specifika českých Srbů. Například v domácnostech českých Srbů jsou etnicky příznakové domácí ikony, zatímco u Bulharů to jsou marteničky a u Albánců státní vlajka. Srbové (snad všichni Jihoslované) mají nejpragmatičtější postoj k občanství, které nespojují s národností. V životě srbské diaspory u nás nemají, až na výjimky, významnější roli oficiální akce menšinových spolků, přestože v Praze se konají; liší se tím od českých Řeků, Bulharů nebo moravských Charvátů. Čeští Srbové slaví specifický obyčej slava¹²⁰ a pouze Srbové ze všech českých Balkánců odjíždějí masově na vánoční a velikonoční svátky k rodině na západní Balkán. Z mladé generace také jen Srbové u nás v městech většího soustředění, přinejmenším v Brně,¹²¹ pokud zůstávají ze studijních nebo pracovních důvodů na Vánoce a Velikonoce v Česku, slaví tyto svátky společně – účastí na bohoslužbě v pravoslavném kostele, společným svátečním jídlem se společnou zábavou v soukromí bytu nebo pokoje na vysokoškolských kolejích, to vše doprovázené prožitkem sounáležitosti.

Náš výzkum zaznamenal dosud v literatuře nereflektovanou problematiku neformálního organizovaného sdružování v prostředí etnických minorit. Případ Brna potvrzuje existenci neformálních, oficiálně neregistrovaných sdružení jako platformy vzájemného organizování mladé generace. Těmi jsou v Brně jihoslovanská facebooková skupina *EX-YU u Brnu* a srbsko-česká hudební skupina *Avlija* s balkánským zaměřením. Tyto skupiny se organizují za účelem sdílení společných zájmů a dosažení společných cílů a v kategorizaci etnicity je lze přiřadit do třetího ze čtyř stupňů etnické konsolidace.¹²²

Některými aspekty se srbská diaspora v Česku liší od srbských diaspor v dalších zemích, konkrétně v Německu, Rakousku, Francii nebo USA.¹²³ Pro české Srby

¹¹⁹ T á ž : *Kulinární praxe českých Balkánců*, s. 7–27.

¹²⁰ Na etnoidentifikační potenciál slavy v menšinovém prostředí poukázala M. Prelič na případu Srbů v Budapešti (srov. P r e l i ć , Mladena: *Krsno ime (krsna slava) kod Srba u Budimpešti i okolini u funkciji održavanja etničkog identiteta*. Glasnik Etnografskog instituta SANU 52, 2004, s. 109–115).

¹²¹ Podle zjištění K. Fialové se pražští Srbové ze studované kategorie mladých pracujících kolem třiceti let staví ke slavení Vánoc a Velikonoc vlažně, respektive je neslaví s výjimkou připomínky společným obědem s partnerem, sklenkou vína nebo návštěvou pravoslavného kostela, což ale nepovažují za oslavu. K příbuzným domů odjíždějí na tyto svátky málokdy, údajně z finančních důvodů (srov. F i a l o v á , Kristýna: *Srbové v Praze*, s. 246).

¹²² E r i k s e n , T. H.: *Etnicita a nacionalismus*, s. 78–80.

¹²³ Informátory zmiňovaný větší podíl smíšených manželství u nás a z toho vyplývající další odlišnosti (např. preference civilního sňatku a malé svatby v Česku před církevním sňatkem a velké svatby v mateřské zemi) nebyly dosud výzkumy prověřeny.

jsou charakteristické mezietnický tolerantní vztahy, přátelství a společná setkávání s dalšími Jihoslovany¹²⁴ i dalšími českými Balkánci, Bulhary a Řeky, a oboustranné přátelské vztahy s českou majoritou,¹²⁵ které v některých zemích absentují. U nás se příslušníci jmenovaných minorit nejen přátelsky stýkají, ale Jihoslované se mimo etnický vymezené spolky organizují i společně, byť se silnou srbskou komponentou (v Brně EX-YU u Brnu, v Praze Lastavica). U nás absentuje i vnitřní dělení českých Srbů podle regionu původu i dělení podle migračních vln, které má spíš podobu sdružování skupin vrstevníků, na kterém často participují rodiče se svými dospělými dětmi. Autoři, kteří zmiňují tyto rozdíly, je v uvedených zemích dávají do souvislosti s delší historií tamních jihoslovanských komunit a etnický separátním organizováním jihoslovanských politických, nacionalisticky orientovaných migrací zejména po druhé světové válce,¹²⁶ respektive v českém srovnání je vysvětlují téměř absencí otevřeně nacionalistických spolků, relativně malým počtem migrantů z bývalé Jugoslávie a jejich převážně vysokou vzdělaností.¹²⁷ Je skutečností, že ve srovnání s Českou republikou jsou srbské komunity ve zmíněných zemích nesrovnatelně početnější (statisícové), mají ne nevýznamný podíl na trhu práce, víc se kolektivně etnický „zviditelňují“ a v důsledku k nim majorita nemá tak vstřícný postoj, jako je tomu u nás s dlouhou tradicí přátelského zájmu o Jihoslovany.

Хелена Бочкова

Српска дијаспора у Чешкој, тачније у Брну: о проблематици настанка, формирања и показивања националног идентитета у свакодневном животу

Српска мањина на територији Републике Чешке спада у етнички млађе и састоји се од две одрасле генерације. За сада није ушла у жижу интересовања чешких етнолога јер се ни сама – уз извесне изузетке – није до сада јавно презентовала. Овај рад почива на емпиријском материјалу који је ауторка сакупила у периоду 2008–2019. у првом реду међу припадницима српске мањине у Брну. Теренско истраживање се одвијало по методу полу-

¹²⁴ V našem výzkumu jsme nezaznamenali ani ojedinělé konflikty mezi Srby a Charváty, které popisuje K. Fialová v Praze. (srov. F i a l o v á , K.: *Srbové v Praze*, s. 251.)

¹²⁵ Náš výzkum nepotvrdil tvrzení O. Daniela na základě materiálu z Prahy, že „velká část migrantů z bývalé Jugoslávie se setkala s negativními stereotypy, které si Češi vůči „Jugošům“ vytvořili (srov. D a n i e l , O.: *Bigbít nebo turbofolk.*, s. 122).

¹²⁶ Fialová, K.: *Srbové v Praze*, s. 251–252.

¹²⁷ D a n i e l , Ondřej: *Virtuální primordialismus: transnacionální sítě a kulturní produkce diaspory (příklady Bosňáků a Kabyľů)*. Sociální studia 6, 2009, č. 1, s. 118–123.

структурираних интервјуа. Ауторка у раду презентује резултате истраживања добијене из 61 интервјуа са српским респондентима. Уз помоћ многобројних цитата из поменутих разговора у раду је пластично представљен процес настанка и формирања српске мањине у Чешкој из перспективе обичног човека – већином и главног актера интервјуа.

У првом делу студије ауторка је посветила пажњу узроцима доласка Срба у Републику Чешку у периоду распада Југославије (90-их година 20. века) и касније (почетак новог миленијума). Посветила је велику пажњу питању стварања колективног историјског сећања унутар породица српских миграната, затим процесу формирања њиховог новог заједничког идентитета, а посебно проблематици наратива о околностима њиховог доласка у Чешку и стремљењу ка очувању свести о пореклу предака са Балкана и одржању емоционалног односа према отаџбини. Интересантан део ове анализе представља питање најновијих трендова миграције Срба у Чешку, конкретно масован долазак студената који започињу студије у Чешкој, посебно у Брну (на основу добре вишедеценијске сарадње између Јужноморавског региона и Шумадије) као и други тренд који се тиче доласка радника (преко домаћих и међународних агенција) за потребе чешке индустрије.

У другом делу студије, такође поткрепљене богатим цитатима из интервјуа са српским респондентима, пажња је посвећена проблематици свакодневице у којој се огледа ситуациони етницитет чешких Срба: дакле питање њиховог личног и породичног живота, родбинских веза, међугенерациског преноса искустава и одржавања етнокултних традиција, језичка комуникација међу њима, утицај религиозних и етничких аспеката на формирање њихове нове колективне самоидентификације, проблем акултурације, као и питања окупљања и удруживања Срба у Чешког. У вези с тим треба нагласити да је ауторка успела да документује и проблематику неформалног организованог удруживања младих са Балкана у Брну у виду нпр. Фејсбук групе *EX-YU*, која досад није представљала предмет праћења. У раду су приказани не само показатељи међуетничке толеранције, пријатељства и заједничког провођења слободног времена између младих Срба и других Словена у Брну, већ и пријатељски односи припадника српске мањине са чешком већином.

Helena Bočková

The Serbian Diaspora in the Czech Republic, Specifically in Brno: On the Issue of its Origin, Shaping and Manifestations of National Identity in Everyday Life

The present-day Serbian diaspora living in the Czech Republic is so far on the fringes of Czech ethnologists' interests and does not – albeit with some exceptions – promote itself in public. Therefore, this minority remains more or less hidden from Czech majority society. The primary source of the present study is empirical material collected by the author from 2008 to 2019, primarily among Serbian students of Masaryk University in Brno. Field research was carried out using semi-structured interviews. In the study, the author uses and presents in detail a total of 61 interviews with Serbian respondents in the form of copious quotations. The main topics of these interviews were the circumstances that prompted Serbs to come to the Czech Republic and the ways in which they were/are managing to get along with Czech majority society and to maintain in everyday life an awareness of their family and ethnic (Serbian) roots and cultural traditions.

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штјепанек
и Ладислав Хлатки

✂ Нови Сад, Матица српска у сарадњи са Матицом моравском 2024 ✂

Наташа Срдић

Преглед досадашњих проучавања чешког као мањинског језика у Србији и могућности даљег истраживања

Увод

Према речима Леоша Шатаве појам етницитета је на крају 20. века нео-чекивано добио на значају и, за разлику од претходних тумачења, у савременом добу је поиман као једна од могућности колективног идентитета. Ситуација етничких и језичких мањина је у данашње време амбивалентна и са практичне стране се сусрећемо са две противречне парадигме, тј. концепције. Концепција „или-или“ строго налаже да је човек припадник или једне или друге етничке заједнице, док „трећа опција практично не постоји“, и у пракси европских националних држава то је најубичајенији аутоматски модел свакодневног живота већине популације.¹ Са друге стране, концепција „не само, већ и“ је либерална и мултикултурална и у данашње време преузима разне облике – културни диверзитет, културни плурализам, хибридна/хетерогена култура, „mainstream and sidestream“². Свим облицима испољавања друге концепције је заједничко настојање да се успостави прожимање и коезистенција већинских и мањинских чинилаца и да се на све културе гледа као на заједничко богатство друштва, као и напор да се пронађе начин да етничке и језичке супкултуре опстану, а да се притом од стране ограничавајући фактори или извори конфликта. Наведене концепције „или-или“ и „не само, већ и“ јесу супротне, али обе

¹ Š a t a v a , Leoš: *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. Praha 2001, с. 19.

² Исто, с. 20.

имају у својој сржи очување етничке заједнице и њене културе. Према подели етничких мањина коју нуди Леош Шатава³, чешку националну мањину, која живи на простору Србије и чији ће језик бити предмет проучавања у овом раду, сврстали бисмо у групу „државних народа“ који живе изван своје матичне државе. То је веома значајно уколико узмемо у обзир закључак Далибора Соколовића, који наводи да постојање матичне државе (на пример Словачке републике за Словаке у Војводини) утиче позитивно на развој и одржавање мањинске говорне заједнице, као и на њено очување.⁴ Морамо истаћи да се термин „мањински“ често користи као синоним за одвојени, маргинализовани и схвата се као мање вредан (у односу на „већински“). Мањински језици су они који се говоре међу припадницима етничких група које живе у државама са другачијим већинским становништвом које говори другим већинским језиком/језицима. Проблеми друштвене и политичке моћи и друштвене и културне хијерархије дефинишу односе између мањинских и већинских језика.⁵ Уколико одређеном језику или његовом варијетету прети такозвана смрт језика,⁶ усмеравање замене језика у другом правцу и језичка ревитализација су начини уз помоћ којих се тим језицима може помоћи. Језичка ревитализација је системска и систематична активност која је усмерена на осигуравање трансгенерацијског трансфера лингвистичког материјала под друштвеним и политичким околностима које обично такав процес не подржавају. „Ревитализацију је потребно схватити као свеобухватну, мултилатералну активност у којој све заинтересоване стране (државе и етнолингвистичке заједнице) спроводе активности које су усмерене на

³ Овде наводимо поделу етничких мањина како је конструише Л. Шатава:

1. Мали етникуми – не поседују властиту државу (на пример Лужички Срби, Велшани, Баскијци, Реторомани);
2. Групе „државних народа“ које живе ван своје матичне државе (нпр. Немци у Данској, Мађари у Румунији);
3. Етничка друштва у којима недостаје неко од типичних обележја „класично развијених“ народа (Роми, Јевреји изван Израела);
4. Специфични случајеви који се налазе на граници између етничке и етнографске групације (Кашуби у Пољској) – некад и посебне социјалне или верске групе („Помаци“ у Бугарској или „Travellers“ у Великој Британији), Š a t a v a , L.: *Jazyk a identita*, с. 32.
- ⁴ С о к о л о в и ћ , Далибор: *О мањинским словенским језицима из њерсејкџиве еколоџије језика на примеру Лужичких Срба и војвођанских Словака*. Београд 2014, с. 196.
- ⁵ F i l i p o v i ć , Jelena: „Transdisciplinary qualitative paradigm in applied linguistics: autoethnography, participatory action research and minority language teaching and learning“, *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 32/5 (2019), 493 и даље.
- ⁶ К р и с т а л , Дејвид: *Смрт језика*. Београд 2003.

поновно успостављање комуникативних и функционалних домена угрожених језика и промену негативних етничких идеологија у смеру препознавања вредности и значаја (како функционалног тако и симболичког) мањинских језика кроз трансдисциплинарно истраживање, то јест, кроз активно ангажовање научника у решавању проблема стварних људи⁷. У контексту ревитализације, важно је разграничити још појмове замена језика и одржавање језика. Замена језика представља постепено или нагло замењивање једног језика другим на појединачном и групном плану. „Процес замене језика се базира на тежњи одређене етничке групације да у оквиру дате државе и уз одређену економску, социјалну, културну или политичку стимулацију усвоји и делимично или потпуно пређе на језик већинске групе. Термин одржавање језика се односи на процес који је супротан замени језика и дефинише феномен очувања мањинског језика чији говорници и говорнице одолевају утицају већинског језика“⁸. У контексту термина језичке ревитализације, замене језика и језичког одржавања, у овом раду ћемо се бавити радовима чешких и српских аутора који су својим истраживањима илустровали стање чешког језика чешке националне мањине у Србији, у циљу изналажења одговора на питање да ли овом специфичном чешком варијетету прети нестајање под утицајем блиског српског језика.

Чеси у Србији

Чешки колонисти су двадесетих година 19. века почели да насељавају просторе југоисточне области до тада слабо насељаване територије јужног Баната. Након година тешког рада и труда, педесетих година 19. века у овој области је била настањена многобројна чешка мањина. Та релативно хомогена и компактна етничка група, као и сам Банат, била је подељена Тријанонским споразумом на делове који су 1920. године припали са једне стране Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (касније Југославији), а са друге стране Румунији. Ова подела траје до данашњих дана,⁹ а њен утицај

⁷ Filipović, Jelena – Vučina Simović, Ivana: „Language ideologies in times of modernity: The case of the Sephardim in the Orient“, *Estudios hispánicos en el siglo XXI*, Beograd, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2013, 20.

⁸ Филиповић, Јелена: *Моћ речи – Оілеги из кријичке социолингвистике*, Задужбина Андрејевић, Београд 2018, 159.

⁹ Štěpánek, Václav: *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku. У: Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. Století / Од Мораве до Мораве. Из историје чешко-српских односа у 19. и 20. веку. Brno 2005, с. 73–102,*

примећује се и у самом развоју насеља у којима припадници чешке националне мањине живе. Број чешких становника је у почетку знатно растао и у првој половини 20. века је достигао број од скоро двадесет хиљада становника.¹⁰ Међутим, у данашње време, поготово када говоримо о српском делу Баната, ситуација је потпуно другачија и број становника који се декларишу као припадници чешке националне мањине у Србији је знатно мањи.

Према попису становништва из 2011. године, у Србији живи око 30 етничких заједница које чине 12,88% целокупног становништва.¹¹ Међу најбројније националне мањине спадају Мађари (3,53%), Роми (2,05%) и Бошњаци (2,02%), док друге етнонационалне мањинске заједнице у процентима понаособ чине мање од 1% целокупног становништва. Према подацима Републичког завода за статистику на територији Републике Србије живи 1824 припадника чешке националне мањине, што чини 0,03% укупног становништва.¹² Према ауторима публикације *Етнoкoнфeсиoнaлни и језички мoзaик Србије – Пoйис сїaнoвнишїтвa, дoмaћинсїaвa и сїaнoвa 2011. у Рeйублици Србији*, матерњи језик је уз националну припадност и вероисповест једно од кључних етнокултурних обележја.¹³ С обзиром на то, Републички завод за статистику конструисао је табелу поделе становништва Републике Србије према матерњем језику. Према последњем попису становништва из 2011. године број припадника чешке националне мањине који за свој матерњи језик наводе чешки језик је 810. У односу на попис из 2002. године примећујемо знатни пад, тада је чешки као матерњи језик навело 1287 припадника чешке националне мањине.¹⁴ Ситуација опадања броја припадника чешке мањинске заједнице како према изјашњавању националне припадности, тако и по питању матерњег језика, приметна је и у подацима које нуди попис становништва из 2022. године. Према најновијим подацима укупно 1317 лица се изјаснило да су Чеси по националности, од тога је њих 387 дало одговор да им је матерњи језик чешки, док су други навели српски као матерњи језик. Укупно 445 лица на територији Републике Србије сматра чешки језик својим матерњим језиком.¹⁵

¹⁰ Š t ě p á n e k , Václav: *Bádání o českých menšinách na Balkáně – staronové téma české slavistiky*. Slavica litteraria 19, 2016, бр. 2, с. 123.

¹¹ Ђ у р и ћ , Владимир и др.: *Етнoкoнфeсиoнaлни и језички мoзaик Србије – Пoйис сїaнoвнишїтвa, дoмaћинсїaвa и сїaнoвa 2011. у Рeйублици Србији*. Београд 2014, с. 106.

¹² Исто, с. 101.

¹³ Исто, с. 149.

¹⁴ Исто, с. 151.

¹⁵ Подаци добијени на упит од Републичког завода за статистику 25. 9. 2023.

Насупрот ситуацији у румунском делу Баната, реемиграција Чеха у своју првобитну домовину из српског дела Баната скоро да није ни постојала. То је довело до постепене асимилације са српским становништвом пре свега продирањем српског језика као сродног словенског језика у све сфере живота чешког живља на тим просторима. Проблематика чешке националне мањине у румунском делу Баната је знатно више привлачила пажњу научника него остали крајеви Балкана, пре свега јер је у румунском делу Баната чешка национална мањина захваљујући географском положају и распоређености чешких насеобина остала прилично изолована и самим тим је успела да очува своје специфичности за разлику од мањине на простору српског Баната.¹⁶ Вацлав Квапил (Václav Kvačil) подручје српског Баната, првенствено место Балу Цркву, сликовито назива југословенским „Вавилоном“ који су насељавали Југословени, Румуни, Чеси, Руси, Словаци, Немци и др., настојећи да одрже културу свог народа, о чему сведоче различите цркве, мањинске школе и удружења. Мешовити бракови често су били узрок асимилације којој су највише подлегли Чеси код којих се национална свест није могла развијати као код других народности, све до пада Аустро-Угарске.¹⁷ Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek) напомиње „*да би многе њеме у вези са чешком националном мањином у Србији могле (и требало би) да буду предмет интјересовања српске славистике, њре свега бохемистике*“.¹⁸ Половином шездесетих година 20. века значајан допринос српских бохемиста на овом пољу (додуше прво на примерима говора Чеха из Хрватске и Босне) представљају радови Драгутина Мирковића (*Говори Чеха у Славонији. Дарувар и околина*, 1968) и Стојанке Поповић (*Говори двају чешких насеља у Босни [Нова Вес и Мачино брго]*, 1967).

Утицај српског језика на језик чешке националне мањине у Србији

У овом раду бисмо желели да представимо радове чешких и српских истраживача који су се бавили проблемом језика чешке националне мањине у Србији. Морамо напоменути да су значајан допринос на пољу проучавања Чеха у Србији дали многи научници, на пример, Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek), Јаромир Линда (Jaromír Linda), Мотоки Номаћи (Motoki Nomachi) и други, али ми ћемо се у овом раду ограничити на

¹⁶ Š t ě p á n e k , V.: *Bádání o českých menšinách na Balkáně*, с. 128.

¹⁷ K v a p i l , Václav: *Historie a stav naši menšiny na Banátě (1911–1946); Nejsem žádný Sokrat*. Bela Crkva 2013, с. 5.

¹⁸ Š t ě p á n e k , V.: *Bádání o českých menšinách na Balkáně*, с. 132.

она истраживања захваљујући којима можемо хронолошки испратити утицај српског језика на развој (или асимилацију) чешког језика Чеха на територији Србије.

Први рад који се бави овим проблемом јесте чланак *O posrbštvání kruš-čické češtiny v jugoslávském Banátě* (О њосрбљавању крушчичкој чешкој језика у југословенском Банату, 1970) аутора Славомира Утјешеног (Slavomír Utěšený). Студија С. Утјешеног је настала захваљујући његовом ангажовању на припреми *Чешкој језичкој аџласа* (*Český jazykový atlas*) 1967. године, када је посетио Белу Цркву, Крушчицу и Чешко Село и у сарадњи са Стојанком Поповић прикупљао теренску грађу.¹⁹ У центру пажње овог рада је говор чешке националне мањине у селу Крушчица. Аутор је методологијом упитника дошао до података на основу којих је изучавао чешке говоре и упоређивао их са српским језиком. Закључио је да се ради о југозападно-чешком интердијалекту на који српски језик има необично велики утицај. Тај утицај је проузрокован не само сличностима између ова два језика већ и дугогодишњим суживотом њихових говорника на једном месту. Такође је важан и податак да у Крушцици у време истраживања већ дуго времена не постоји чешка школа, као ни изборни предмет чешки језик у српским школама.²⁰ Интересантна је и чињеница да се говор чешке националне мањине у румунском делу Баната веома разликује од чешког језика у Крушчици, иако су становници ових области имали исти колонијални почетак и мање-више сличну историјску судбину, с тим што је чешки дијалекат у румунском делу Баната одолео утицају страних структура и особина.

Највећи утицај српског језика на чешки говор у Крушчици се примећује у акцентовању речи. У чешком језику је акценат увек на првом слогу,²¹

¹⁹ Utěšený, Slavomír: *O posrbštvání kruščické češtiny v jugoslávském Banátě*. Naše řeč 53, 1970, бр. 3, с. 138–145.

²⁰ У свом чланку *Мањина која нестиваје. Историја и садашњост Чеха у српском Банату* Вацлав Штјепанек наводи да је последња чешка школа у Банату затворена 1962. године. Последња чешка школа у Београду је затворена 1970. године, а тек од 1998. године почињу да се улажу напори у организовање изборног предмета чешког језика пре свега посредством Амбасаде Републике Чешке у сарадњи са асистенткињом Катедре за славистику на Филолошком факултету у Београду, а затим и у Банату посредством Министарства иностраних послова Чешке републике од 2000. године, када је настава чешког језика уведена као изборни предмет у српским школама (Štěpánek, Václav: *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*. Národopisná revue XIII, 2003, бр. 1, с. 3–10; Kokašl, Petr: *Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě*. Praha 2009).

²¹ За детаљан опис чешког акценатског система консултовати: Koprivica, Верица, *Фонетика и фонологија чешкој језика: са основама чешкој правописа*. Београд 2014, с. 62–65.

а у поменутом раду су присутни примери речи где је примећен утицај српског четвороакцентског система који се у чешком језику мештана Крушчице прилично усталио. Аутор наводи примере где се акценат речи налази на претпоследњем слогу код тросложних речи (*ne|v|jesta, že|ň|icha*)²², или на трећем од краја у четворосложним или вишесложним речима (*ne|v|jes|tino, že|ň|ichovo*). Веома ретко се сусрећу примери акцентовања предлога (преовлађује *do |kostela, po |vobje|de*) или префикса (преовлађује *roz|vá|zal, se|b|é|rou, vo|b|lí|ká*), што одступа од правила акцентовања у књижевном чешком језику. Изражени српски нагласак мештана Крушчице утиче и на (не)правилан изговор дужина у чешким речима, тако да за поједине речи није једноставно одредити да ли говорници изговарају дужину или не, аутор наводи следеће примере: „*pó|le, sló|ží, vó|zit, cé|ra, zé|lí, se|žé|rou, se|bé|re se, televí|zor, po|sí|lá, cvi|čit, ží|lo se*, али и *špenát, salát*, и слично“.²³ Аутор закључује да је дошло до стапања тенденција матерњих чешких говора са карактеристичним цртама српског језика.²⁴

Утицај српског језика се појављује и у изговору чешких група *di, ti* и *dě, tě (dī, tī, dē, tē)*,²⁵ где се у говору Чеха у Србији чује мекши асибиловани изговор ових група: *dži, či, dže, če*, што аутор илуструје следећим примерима: „*dě|ti > dže|či, oki|tít > oki|čit, spo|tí|li se > spo|čí|li se, ře|ř|í|ski > ře|č|í|ski, kan|ň|ič|ka > kan|č|í|čka*“²⁶. Захваљујући мноштву примера које С. Утјешени у свом раду анализира, утицај српског језика на чешки језик примећен је и у погледу чешке употребе речи које почињу гласом *G*, мање употребе гласа *Ř* и његове замене гласом *R*, или пак смањење његове вибрантности и прелазак у гласове *Ž/Š* или у двогласне групе *RŽ/RŠ*. Аутор запажа да чешки језик у Крушчици не звучи „мање чешки“ само због претходно наведених фактора, већ и због тога што припадници чешке националне мањине, поготово представници млађих генерација, у свакодневној комуникацији све више речи преузимају из дијалекатског и књижевног српског језика, што непобитно води ка замени чешког језика српским. „Када говоримо о именицама и глаголима највише се преузимају „термини“ из

²² Аутор у својој студији место акцентовања означава усправном цртом испред наглашеног слога.

²³ Према правилима књижевног чешког језика исправно би било: *pole, složí, vozit, dcera, zelí, sežerou, sebere se, televizor, posílá, cvičit, žilo se, špenát, salát*. Дакле, дуги вокали појављују се на местима где би требало да стоје кратки, или пак недостају у речима које их према правилима изговора чешког књижевног језика имају.

²⁴ U t ě š e n ý, S.: *O posrbšřřování krušřřické řeštiny*.

²⁵ О изговору чешког *d* и *t* вид. К о п р и в и ц а, В.: н.д., 38.

²⁶ U t ě š e n ý, S.: *O posrbšřřování krušřřické řeštiny*.

области природног и културног окружења, домаћинства и земљорадње, титула и породичних односа. Што се тиче придева, често долази до преузимања значења посредством међујезичких хомонима, који се у језику устаљују много лакше од нових речи које носе значење до тада непознате појаве или предмета.²⁷ Сродни језички системи утичу на форму речи, пре свега на грађење речи, затим на другачију употребу префикса и суфикса при чему долази до промена у основи речи, а аутор наводи да у тим случајевима чешки језик из српског преузима речи углавном у целости. Аутор запажа да је морфологија речи категорија која је најмање потпала под утицај српског језика, осим појединих случајева погрешних „српских“ падежних наставака у множини, и предлошко-падежних конструкција. У погледу прекључивања кодова, Славомир Утјешени закључује да већина двојезичних, посебно вишејезичних говорника своје исказе мења у односу на слушаоце. Када се ради о разноврсним слушаоцима говорник може прећи са једног језика на други у сред свог исказа, или пак конструисати свој исказ потпуно произвољним коришћењем језика за који подразумева да слушаоци разумеју. Из резултата добијених анкетањем аутор закључује да се неретко дешава да чешке речи падају у заборав и уместо њих говорници употребљавају преузете српске речи. Те заборављене речи било је најлакше документовати уз помоћ питања – „Како се на чешком каже...?“, јер су се говорници у тим случајевима веома трудили да диференцирају чешке речи од српских.²⁸

Други рад чије закључке бисмо желели да изложимо је чланак *Резултати иさいивања чешких јовора у насељима Нова Вес (Босна) и Крушчица (Банай)* у коме је српска бохемисткиња Стојанка Поповић документовала промене у чешком језику досељеника који су населили поменуте области. За наше истраживање најзначајнија су ауторкина запажања која се тичу села Крушчица. Стојанка Поповић пише да се у близини Беле Цркве налази једно скоро чисто чешко насеље – Чешко Село (у говору досељеника називано још и Фабијан или Аблијан) и једно српско-чешко село Крушчица. За језичко испитивање Стојанка Поповић је одабрала Крушчицу због тога што је на том локалитету, захваљујући афинитету према српском становништву, говор чешких досељеника био под већим утицајем српско-хрватског језика него у Чешком Селу.²⁹ Ауторка наводи да је говор чешких становника села Крушчице окарактерисан средњечешким вокалским

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ П о п о в и ћ , Стојанка: *Резултати иさいивања чешких јовора у насељима Нова Вес (Босна) и Крушчица (Банай)*. *Анали Филолошкој факултетна VIII*, 1968, с. 152.

системом и да се често, али недоследно, чувају и гласови старијег вокалског система (који је био заједнички за све чешке и словачке говоре).³⁰ Након језичких црта које се тичу разлика у артикулацији гласова, дифтонага, квантитативних дублета, акцента, асимилације сугласничких група и сл., ауторка је закључила да се чешко становништво села Крушчица доселило претежно из западне и јужне Чешке, западног и јужног дела средње Чешке и можда из прелазног чешко-моравског појаса.³¹ Закључак Стојанке Поповић о пореклу чешке мањинске заједнице у селу Крушчица сасвим одговара закључку Славомира Утјешеног који пише да се у тој области ради о југозападнечешком интердијалекту чешког језика. Ауторка је у свом чланку даље описала утицај српскохрватског језика на померање артикулације извесних гласова и навела је да се у говору припадника млађих генерација артикулација сасвим изједначила са сличним српскохрватским гласовима. Стојанка Поповић то илуструје примерима који се тичу затвореније артикулације вокала *a*, отвореније артикулације вокала *e* и *o*, наводи још и мешање гласова *h* и *ch* и „изједначавање сугласника *ž*, *š*, *č* са короналним српскохрватским сугласницима *ж*, *ш*, и *ч*, који често имају сасвим тврд банатски изговор са већим предњим резонатором“.³² Нама посебно интересантно запажање је оно које се тиче чешких палаталних гласова *d'* и *t'* за које ауторка наводи да се постепено асимилију и у изговору припадника млађих генерација прелазе сасвим у српскохрватске африкате *ђ* и *ћ*.³³ Имајући у виду да је рад Стојанке Поповић написан у време када је Славомир Утјешени спроводио своја истраживања у селу Крушчица, можемо приметити да су у погледу гласова *d'* и *t'* становишта ова два аутора различита, иако су приликом спровођења својих истраживања сарађивали.³⁴ Стојанка Поповић пише да постоји низ других последица утицаја српскохрватског језика на говор чешког становништва у селу Крушчица, али да се она у свом раду посветила питању гласова и гласовних група и развоју утицаја на њих. Наводи да је процес асимилације чешких гласова са српскохрватским спор, али и продоран и да ће доћи до постепених промена у фонетском систему под условом да је и прилив утицаја постепених.³⁵

Трећи рад, новијег датума у односу на претходна два рада, чије резултате истраживања бисмо желели да представимо, јесте *Утицај српској*

³⁰ Исто.

³¹ Исто, с. 154.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ U t ě š e n ý, S.: *O posrbšřování krušřické řeštiny*.

³⁵ П о п о в и ћ, Стојанка: *Резултати истраживања чешких говора*, с. 155.

језика на језик чешке мањине у Србији³⁶ ауторке Катарине Ировић. У свом дипломском раду ауторка је изложила резултате теренског истраживања спроведеног методом упитника и аудиозаписа. На основу старосне доби испитаници су били подељени у 3 различите групе. Прву групу су чинили припадници најмлађе генерације старости од 10 до 30 година, другу – испитаници средње генерације старости од 30 до 50 година и трећу припадници најстарије генерације – преко 50 година старости.³⁷ Значајна су ауторкина запажања о употреби чешког језика сваке од наведених генерација. Што се тиче припадника најмлађе генерације они у свакодневној комуникацији предност дају српском језику, упркос томе што је већина испитаника имала прилике да похађа наставу чешког језика и путује у Чешку. Код испитаника ове групе је приликом попуњавања анкете у неким случајевима био изражен утицај часова чешког језика, јер су се трудили да исправно пишу дужине и употребљавају меко или тврдо *i* (односно *y*). Интересантно је и то да су испитаници из ове категорије највише одбијали да учествују у сниманим интервјуима. „Припадници средње генерације чешки језик употребљавају више од најмлађе генерације, али само у одређеним ситуацијама. Нажалост, ова група није имала прилике да похађа часове чешког и они се приликом писања ослањају на правопис српског језика. У конверзацији са својим родитељима, припадници средње генерације комуницирају на чешком, за разлику од припадника најмлађе генерације који често на питања која су постављена на чешком, одговарају на српском. Припадници најстарије генерације углавном говоре на чешком, српски језик употребљавају у ситуацијама у којима је присутан неко ко чешки не разуме. Контакте са изворним говорницима чешког језика успостављају припадници средње и најстарије генерације, уз помоћ чега долазе у додир са савременим чешким вокабуларом, међутим у већини случајева у комуникацији са Чесима из Чешке користе речи на које су већ навикли.“³⁸

Катарина Ировић је своје резултате истраживања поделила у категорије: фонетска и графемска страна језика, морфолошка страна, вокабулар и творба речи и реченичне конструкције. Овде ћемо изнети закључке до којих је дошла тим редоследом како су у раду и изложени. У потпоглављу фонетска и графемска страна језика проналазимо као и код Славомира

³⁶ I r o v i ć , Katarina: *Vliv srbsťiny na jazyk české menšiny v Srbsku*. Дипломски рад. Институт бохемистичких студија. Филозофски факултет, Каролов Универзитет, ментор Ана Адамовић, Praha 2019.

³⁷ Исто, с. 33.

³⁸ Исто, с. 34.

Утјешеног примере тога да су припадници чешке националне мањине глас *Ř* заменили гласовима *Ž* и *Š*³⁹. Оно што се са фонетске стране истиче у раду Катарине Ировић јесу примери изговора чешких гласова *H* и *CH*. У српском језику не постоји такозвано *ірлено H*, а изговор задњонепчаног чешког *CH* одговара српском фрикативном задњонепчаном *X*.⁴⁰ Утицај овог феномена види се у писању: недетерминисани облик глагола *uħu* (*chodit*) у трећем лицу једнине презента на чешком језику гласи: *chodí*, а Катарина Ировић на основу прикупљене грађе запажа да тај глагол бива погрешно написан као *hodi*⁴¹. Ауторка је такође анализирала чешке гласове *d* и *t*, али за разлику од Славомира Утјешеног, а у складу са закључком Стојанке Поповић, наводи да су пандани тим гласовима у изговору припадника чешке националне мањине заправо српски гласови *ђ* и *ћ*: *ħuħe = díť*⁴². Да ли на основу овог примера можемо испратити степен асимилације који је у времену истраживања С. Утјешеног био мањи него у време истраживања К. Ировић, или се ради о томе да је чешки истраживач забележио промене у складу са фонетским системом чешког језика који не поседује гласове *ђ* и *ћ*? Свакако можемо рећи да је период од 1970. до 2019. године веома дуг и да су чешки колонисти захваљујући српском окружењу потпуно савладали изговор гласова *ђ* и *ћ*, што је и Стојанка Поповић забележила у свом истраживању. Још један утицај који је Катарина Ировић приметилa, а који се не помиње ни у раду С. Утјешеног, ни у раду С. Поповић, јесте утицај графеме српског ћириличног *у* на писање чешког *švergoi u* (*у*), што се може одразити и у говору и у писању појединих речи на латиници: *mlyvit* уместо исправног *mluvit*, или нпр. *slušet*⁴³ уместо исправног *slyšet*⁴⁴. Када пише о акцентовању речи Катарина Ировић наводи да је у изговору Чеха изражен српски нагласак, али и да поједине српске речи припадници чешке националне мањине на неки начин „бохемизују“ акцентовањем или гласовним алтернацијама према правилима чешког језика.

Са морфолошке стране, према Катарини Ировић, највећи утицај на говор чешких досељеника има такозвана *obecná čeština* (општеразговорни

³⁹ У складу са српским правописом и једначењем сугласника по звучности глас *ř* ће бити изговорен звучно као глас *ж* уколико се налази у окружењу звучних сугласника или вокала, или ће бити изговорен безвучно као глас *ш*, уколико се налази у окружењу безвучних сугласника (Исто, 34).

⁴⁰ Исто, с. 35.

⁴¹ У чешком језику глагол *hodi* написан са *ірленим h* на почетку речи означава у српском *бацати*, стога је диференцирање гласова *ch* и *h* у чешком језику неопходно.

⁴² Дете.

⁴³ Глагол *slušet* у књижевном чешком језику значи *ўрисиўајаўиў/чучаўиў* (коме – шта).

⁴⁴ I r o v i ć , K.: *Vliv srbštiny*, с. 35.

чешки језик), што се може приметити у употреби групе *ej* уместо самогласника *ý*, или наставка *-ta* уместо књижевног облика *-mi* у инструменталу множине именица.⁴⁵ Погрешни наставци појављују се и у случајевима када именице у српском и чешком језику имају различит род, што се огледа у примерима у којима припадници чешке мањине користе српски граматички род и падежне наставке приликом употребе чешких речи, нпр.:

red = мушки род x *řada* = женски род
*stat ve žadu – cīajajīu u pegy = stát ve řadě*⁴⁶.

Осим разлика у роду, постоје и разлике у валентности, у тим случајевима ће чешки досељеници у чешким исказима употребити српску валенцу⁴⁷:
*jít do kina (do + genitiv) x iħu u bioskoj (u + akuzativ) x jít u bioskop*⁴⁸.

Ауторка је забележила и промене у деклинацији бројева, где припадници чешке националне мањине бројеве (не)деклинирају према правилима српског језика. Што се тиче глагола, ауторка наводи да приликом употребе инфинитива чешки досељеници користе српске глаголе али им додају чешки наставак за инфинитив. Током комуникације припадници чешке националне мањине користе садашње, прошло и будуће време, а избегавају употребу аориста, имперфекта и плусквамперфекта. Ауторка је приметила и преузимање готових лексичких јединица – прилога из српског језика попут *odмах, сад, лећос, зимус, сјоро, брзо, лако*, као и широко распрострањену употребу типичних српских речца *бре, ма немој*, и сл.⁴⁹

У случају где разноврсне етничке заједнице дуго времена обитавају на истом месту долази до међусобног утицаја на вокабулар и грађење речи. Припадници чешке националне мањине, како ауторка наводи, преузимају српске речи када за њих у српској средини не успевају да пронађу адекватни чешки еквивалент. Тако временом извесне чешке речи падају у заборав и уместо њих се употребљавају искључиво српске речи, што се може документовати на примерима назива месеци у години, типично српских јела, кухињских инструмената, земљорадничких алатки, професија, медицинских и научних термина. У овим речима припадници чешке мањине углавном преузимају речи у целости, у појединим случајевима

⁴⁵ Тешко је са сигурношћу тврдити да је наставак *-ta* преузет из општеразговорног чешког језика, јер је то правилни наставак множине именица у дативу, локативу и инструменталу у српском језику (исто, 36).

⁴⁶ Исто, 37.

⁴⁷ Наведени пример илуструје најпре пример на књижевном чешком језику, затим пример на књижевном српском језику и на крају начин на који то употребљавају припадници чешке националне мањине.

⁴⁸ I r o v i ć , K.: *Vliv srbštiny*, с. 37.

⁴⁹ Исто, с. 38.

врше измене по узору на чешки језик. До мешања српских и чешких речи у једном исказу долази у случајевима када су им и чешке и српске речи за одређене појмове познате. У фонду чешког језика постоје речи које имају сличан или исти фонетски или графички облик као речи из српског језика, али се у значењу разликују. На пример, реч *mrak* у чешком језику означава тамни кишни облак, док у српском језику означава таму. Чешке речи које су фонетски и графички сличне српским речима, подлежу утицају српског језика и придају им се често нова значења преузета из српског.⁵⁰ До великих измена у значењу долази и у случају механичког превођења чешких речи на српски. Што се тиче реченичних конструкција, ауторка на богатом броју примера илуструје употребу српских везника уместо чешких, слично раду Славомира Утјешеног.

На основу анализираних материјала и у складу са изложеним тврдњама, Катарина Ировић је закључила да је степен асимилације чешког језика висок и да је највише изражен код припадника најмлађе генерације, док припадници најстарије генерације добро владају чешким језиком (иако архаичним, јер се језик у већини случајева преносио усменим путем, а одсеченост од матичне државе и савремених токова чешког језика резултирала је очувањем његових првобитних одлика). Ауторка истиче проблем очувања културне баштине чешке националне мањине у Србији и закључује да је главни проблем недостатак мотивисаности омладине за учење свог завичајног језика, упркос свим напорима организација које се залажу за очување чешког језика и културе на овом подручју.

За наш рад је значајно и истраживање чешког аутора Шимона Тесаржа (*Šimon Tesař*) који је у свом магистарском раду *České náhrobní nápisy v lokalitách Bela Crkva, Kruščica a Češko Selo v srbském Banátu* (Чешки надгробни написи на локалитетима Бела Црква, Крушчица и Чешко Село у српском Банату, 2020) у поглављу *Анализа језичких и графичких средстава* изнео своја запажања која се тичу промена чешког језика под утицајем српског. Посветио је пажњу графичком облику речи које се на надгробним споменицима појављују и које нису у складу са нормом савременог чешког језика. Аутор закључује да су разлог томе следећи фактори: „познавање, тј. непознавање чешког правописа; етимолошки правопис чешког језика са једне стране и фонетски правопис српског језика са друге; генетска сродност чешког и српског језика; традиција“.⁵¹ На примеру глагола

⁵⁰ Исто, с. 40.

⁵¹ T e s a ř, Šimon: *České náhrobní nápisy v lokalitách Bela Crkva, Kruščica a Češko Selo v srbském Banátu*. Дипломски рад. Институт славистике, Филозофски факултет, Масариков универзитет, ментор Др. Павел Крејчи, Brno 2020, с. 39.

*odpočivat*⁵², аутор је указао на колебања у писању префикса *od-* према чешком правопису и префикса *ot-* према српском правопису, написаног онако како се и изговара.⁵³ У раду Ш. Тесаржа, графички прикази процентуално приказују распрострањеност ове дихотомије на надгробним натписима у Белој Цркви (где је однос скоро пола-пола, за нијансу преовлађује употреба префикса *ot-*), Чешком Селу (где је чак у 80% случајева префикс *od-*) и у Крушчици (где је процентуално већа употреба префикса *od-*, 68%).⁵⁴ Распрострањена је и употреба српског глагола почивати, што је према ауторовој анализи последица утицаја традиционалне културе – испитаници су навели да су се за такву врсту натписа одлучили како се „не би разликовали од осталих“⁵⁵. Следећа најзаступљенија реч после глагола *odpočivat* је именица *klid*⁵⁶ која се појављује у три до пет варијанти. У Белој Цркви аутор је пронашао варијанте *klid*, *klyd* и *klit*, док у 6 % случајева реч није била читко написана тако да је њен облик остао непознат.⁵⁷ У Чешком Селу се поред наведених облика појављује и облик *klidu*, а у селу Крушчица осим *klidu* појављује се и варијанта *klud*.⁵⁸ Аутор не наводи узроке појављивања вокала *u* уместо вокала *i* у именици *klud*, али уколико се вратимо на запажања Катарине Ировић, можемо закључити да до оваквог облика долази под утицајем српског ћириличног вокала *u*, где би у случају мешања ћирилице и латинице настало *klyd*, а онда покушајем исправке тога на искључиво латиницу бисмо могли добити облик *klud*. Присвојна заменица *jejich* се у натписима на надгробним споменицима појављује у следећим облицима: *jejich*, *jejih*, *jeux*, *jeih*, *vjeih*, *jelich*⁵⁹. Облици *vjeih* и *jelich* се појављују по једном у читавом корпусу и није им посвећена детаљнија анализа. Облик *jejich* је исправан према правопису чешког језика, а облик *jejih* сведочи о асимилацији чешког језика са српским – неразликовање грленог *h* и задњонепчаног *ch*, под утицајем српског гласа *h* о чему пишу Стојанка Поповић и Катарина Ировић. Облик *jeux* настао је као резултат мешања ћириличног и латиничног писма. Интересантни су и ауторови примери (свега три) натписа који представљају чешки текст написан ћири-

⁵² Одмарати се, почивати.

⁵³ Т е с а р ж , Š.: *České náhrobní nápisy*, с. 39.

⁵⁴ Исто, с. 40, 42, 45.

⁵⁵ Исто, с. 39.

⁵⁶ Мир.

⁵⁷ Исто, с. 47.

⁵⁸ Исто, с. 48–49.

⁵⁹ Исто, с. 51–52.

личним писмом.⁶⁰ Именица *popel* је такође била предмет ауторове анализе; једини облик који аутор наводи, а за који сматра да је настао под утицајем српског језика, јесте облик *pepel*. Аутор у засебним потпоглављима посвећује пажњу и анализи писања чешких графема *i* и *y*, сугласника *ř* и графеме *ě*. Овде издвајамо ауторово запажање о графемѝ *ě* која у српском језику не постоји, те је и њена употреба на надгробним натписима или потпуно очувана или је уместо ове графеме написано *je* које одговара изговору слова *ě* и у складу је са правописом српског језика – примери тога су властито име *Alžbjeta* и повратна заменица *sobje*⁶¹. У складу са запажањима Катарине Ировић аутор је забележио и примере продирања српског језика у чешки у области бројева и назива месеци у години.⁶²

„Надгробни натписи су неми сведоци који говоре о постојању чешке мањине у Белој Цркви, Крушици и Чешком Селу, и који осликавају дугогодишње коришћење чешког језика у Банату и његову употребу у писаном изразу.“⁶³ Аутор наводи да се чешка национална мањина на територији Баната не бави литерарним стваралаштвом и да веома мало пише на чешком језику. Стога су надгробни споменици важан предмет изучавања јер нуде увид у коликој мери се у писаним текстовима сачувала свест о чешком правопису, а могу и посведочити о променама које су у говору настале и које су у натписима забележене.

На крају желимо да се кратко осврнемо на теренско истраживање Сергеја А. Борисова (Сергей Александрович Борисов) чији су резултати изложени у чланку *Чешкий язык в йолиэтиничном окружении (обзор йолевоо исследования 2019 йода в Србији, Румынији, Босни и Херцеговини)* (Чешки језик у мултиетничком окружењу (преглед теренског истраживања сprovedеног 2019. године у Србији, Румунији, Босни и Херцеговини)), а које отвара нова лингвистичка питања и могућности проучавања чешке националне мањине у Србији. Циљ ове студије била је анализа језичке ситуације Чеха у инословенској и несловенској етноконфесионалној средини. Сврха експедиције је била прикупљање грађе за правилно лингвистичко проучавање контактних елемената. Материјал је прикупљен уз помоћ интервјуа, вођени су разговори о историји досељавања Чеха на Балкан, о народној култури, интеракцији са другим словенским и несловенским етничким групама, при чему је омогућена употреба широког вокабулара, самим тим и разноврсног материјала за потоњу анализу. У три проучавана региона,

⁶⁰ Исто, с. 53.

⁶¹ Према правопису књижевног чешког језика исправно је *Alžběta* и *sobě*.

⁶² Исто, с. 64

⁶³ Исто, с. 70.

како аутор закључује, чешки језик остаје неуједначен због низа лингвистичких и екстралингвистичких фактора. Прикупљени језички подаци представљају драгоцен извор за проучавање локалних чешких дијалеката и контактних феномена (позајмљенице, прекључивање кодова). Нама су посебно били интересантни ауторови примери који се тичу дискурзивних стратегија билингвалних испитаника. У наведеном примеру испитаница из Крушчице даје проширени метајезички коментар употребе српског израза [*imati*] *zakazano* (срп. „заказати термин (у клиници)“) током монолога на чешком, и исправљајући своју грешку објашњава да конструкција [*je*] *zakázáno* (чеш. „забрањено“) у чешком има другачије значење у односу на српски језик. На крају даје илустративни пример из чешког: *vstup zakázán* („забрањен улазак“). Иако испитаница о свеукупној посети доктору говори на чешком језику, преведећи чак и препоруке доктора које су на српском језику, проблем настаје приликом именовања процедуре за заказивање термина, због чињенице да се ситуација посете лекару обично повезује са употребом српског језика.⁶⁴ Аутор објашњава да овако проширени метајезички коментар⁶⁵ настаје због присуства истраживача и жеље саговорнице да избегне прелазак на српски језик. У ситуацији када два или више испитаника истовремено разговарају са истраживачем, саговорници се могу обратити једни другима за помоћ да исправе „грешке“ и разјасне одређене речи. У следећем примеру један од учесника дијалога не може да се сети чешког имена месеца и тражи помоћ од другог испитаника:

„J. I.: *Ja se jmenuji (имя). Ročník tisíc devjećet čtřicet i sedmej. Třet’i septemb(e)r. Jak se řekne na českí?*

V.: *Zaři.*

J. I.: *Třet’iho zaři.*“⁶⁶

На основу информација у радовима који су били предмет наше анализе увиђамо да је чешка национална мањина деценијама била у „изолацији“, одсечена од књижевног чешког језика својих сународника из Чешке републике. Током две стотине година егзистенције у Банату Чеси су били изложени германизацији, мађаризацији и посрбљавању, чему је свакако допринело затварање чешких школа у Србији, које од шездесетих до деведесетих година прошлог века нису постојале. У данашње време настава

⁶⁴ Б о р с о в , Сергей Александрович: *Чешский язык в йолиэйтничном окружении (обзор йолевоџо исследования 2019 йода в Сербии, Румынии, Боснии и Герцеџовине)*. Славянский альманах, 2021, бр.1–2, с. 310–328.

⁶⁵ Цео коментар налази се у Б о р с о в , С. А.: *Чешский язык*, с. 322.

⁶⁶ Исто, с. 323.

чешког језика у Банату је искључиво факултативног карактера.⁶⁷ Немогућност школовања на чешком језику довела је до постепене и посве неагресивне асимилације чешког језика са српским језиком већинског становништва. Међутим, у складу са становиштем које износи Мери Елен Гарсија (Mary- Ellen García) приликом осврта на улогу школа у очувању језика припадника националне мањине, можемо да закључимо да учење језика у школи није једини фактор који доприноси одржавању језика. У циљу одржавања језика, породица, као и читава говорна заједница, морају бити укључене у образовање најмлађих генерација, како не би дошло до замене језика или његове смрти.⁶⁸ У наредном поглављу ћемо пак видети да и у случајевима када припадници чешке националне мањине не владају добро чешким језиком или га чак уопште и не говоре, то не значи да се „осећају мање Чесима“. Напротив, својим етнонационалним идентитетом се диче.

Борба за очување етнонационалног идентитета

У свом дипломском раду *Česká menšina v Srbsku – minulost, současnost, budoucnost* (Чешка мањина у Србији – *у прошлости, садашњости, будућности*, 2012) ауторка Ленка Кивиржова (Lenka Kuvířová) се у циљу представљања степена асимилације чешке националне мањине са аутохтоним српским становништвом бавила изучавањем језика Чеха у Србији и представљањем језичке образовне политике, истичући рад организација које приређују различита културно-уметничка дешавања у сврху очувања националног духа. Ленка Кивиржова наводи које организације и на које начине покушавају да пруже потпору чешкој националној мањини у Србији и покрену процес ревитализације чешког језика. Међу њима су Чешки национални савет чешке националне мањине у Србији, Матица чешка, удружење Чеси Јужног Баната, удружење Чешка беседа Београд, као и две⁶⁹ радио станице у области српског Баната, које редовно емитују програм на чешком језику.⁷⁰

⁶⁷ T e s a ř, Š.: *České náhrobní nápisy*, с. 66.

⁶⁸ G a r c í a, Mary Ellen: *Recent research on language maintenance*. Annual Review of Applied Linguistics 23, 2003, с. 22–43.

⁶⁹ Ленка Кивиржова наводи емисију *Krajanka* која се емитује на радио станици Радио Бела Црква и емисију *Setkání* коју припрема удружење Чеси јужног Баната и која се емитује на радио станици BC Info. Међутим, у онлајн изворима нисмо могли да пронађемо никакве информације о емисији *Setkání*, док смо за емисију *Krajanka* видели да се, како претходних година, тако и током 2022. године емитује сваког понедељка у 20 часова на фреквенцији 92.4, која је резервисана за Радио Бела Црква.

⁷⁰ K y v í ř o v á, Lenka: *Česká menšina v Srbsku – minulost, současnost, budoucnost*. Дипломски рад. Институт славистике, Филозофски факултет, Масариков универзитет, ментор доц. Хаб. Др. Вацлав Штјепанек, Brno 2012, с. 33.

Рад ових организација огледа се у издавању часописа на чешком језику, приређивању бројних културно-уметничких дешавања попут представа, фолклорних наступа, плесова, изложби, радионица чешког језика, затим у организовању црквених свечаности и прослава, као и у борби за повратак одузете зграде Чешког дома у Београду, просторија у којима би се могла одвијати настава чешког језика и друге културно-уметничке активности које би допринеле очувању чешког језика и културног наслеђа. Овакво ангажовање би се могло окарактерисати термином *top-down* језичке политике „надоле“⁷¹, јер су бројне владине и невладине организације удружене око заједничког циља одржавања језика. Међутим, из рада Ленке Кивиржове видимо да недостаје веће ангажовање од стране припадника саме етнојезичке заједнице, односно *bottom-up* језичка политика „одоздо“ није довољно активна. Ауторка је приметила да учесници претходно наведених активности у већини случајева користе српски језик као средство међусобне комуникације.⁷² Чланство у организацијама не захтева познавање чешког језика, нити чланове обавезује на употребу истог, а како су језичке компетенције говорника чешког језика слабо развијене, они се служе већинским језиком који им не ствара препреке током комуникације. Упркос томе што језик комуникације није њихов матерњи језик, ауторка је утврдила да се припадници чешке националне мањине поносе својим пореклом и у случајевима када не владају добро чешким језиком, позитивно реагују на свако интересовање за њихове обичаје и традицију, труде се да одрже контакте са ближњима који живе у домовини предака, у медијима прате актуелна дешавања у Чешкој и припремају чешка јела код куће.

У вези са појмом идентитета и језика, неопходно је поменути разматрања која Ранко Бугарски износи у књизи *Језик и идентитет* (2010). Према Р. Бугарском, идентитет представља битан састојак социолошког, социолингвистичког, антрополошког, културолошког, психолошког и политичког дискурса и сусрећемо се са њим на сваком кораку у литератури из области хуманистичких и друштвених наука, у новинама, часописима, на радију и телевизији, на јавним предавањима и дискусионим

⁷¹ „Ревизијализација и даљи развој хетерогених варијететна којима се служе мање или више маргинализоване етничке групе (чији језици најчешће и подлежу замени језика, или постојаном несигурности, односно смрти језика) мора бити схваћена као активност саме етнојезичке заједнице (напомена *bottom-up* језичка политика „одоздо“) коју са стране законским актима и поштовањем међународних конвенција о језичким људским правима у пракси треба да подрже институције државе у којој та заједница живи (*top-down* језичка политика 'наголе').“ Ф и л и п о в и ћ, Ј.: *Моћ речи*, с. 166.

⁷² К у в и ř о в а , L.: *Česká menšina v Srbsku*, с. 34.

трибинама. Аутор наводи да иако не можемо тачно дефинисати шта је идентитет, он је за нас неоспориво важан. Када говори о језичком идентитету Р. Бугарски наводи да је „од времена Хердера, Русоа и Француске револуције језик добио почасно место у формирању идентитета, а тада се распространило и „свето тројство језика нације и државе“, то јест став „да је народ без свог изворног језика и сопствене државе осуђен на пропаст, а да појединац може да живи и ствара само у свом неприкосновеном матерњем језику као чувару етнонационалног бића“. ⁷³ Ранко Бугарски не оспорава језик као важно идентитетско обележје, али наводи да оно „није нужно увек свуда најважније, поред осталог зато што је језик подложен умножавању и мењању“. ⁷⁴ У контексту чешке националне мањине у Србији можемо приметити да језик није увек главни фактор при избору припадника чешке националне мањине да се декларишу као Чеси, што је у уској вези са тврдњом Ранка Бугарског која истиче да језик није једино обележје идентитета. Даље, у прилогу *Заштита мањинских језика и примењена лингвистика*, Р. Бугарски наводи да је примењену лингвистику најбоље описати према дефиницији Вилијама Грабеа као „праксом мотивисану дисциплину која се бави проблемима језичке природе у контексту реалног света“. ⁷⁵ Закључује да би примењени лингвисти својом стручношћу могли да допринесу заштити и унапређивању угрожених језика мањинских заједница, од којих се многи суочавају са извесношћу дефинитивног гашења уколико им се не помогне у њиховој борби за опстанак. Ранко Бугарски истиче да истинско старање о мањинским језицима подразумева сарадњу државних власти, самих говорних заједница и професионалаца из више области – лингвиста, језичких планера, социолога, антрополога, правника, политиколога и других. На овом месту морамо поменути и типологију европских мањинских језика коју Ранко Бугарски дели у „три класе: а) језици који су мањински у једној или више држава, али национални у некима од суседних земаља због чега нису угрожени као такви, иако им може претити нестанак у некој од дијаспора (нпр. немачки, румунски, словачки, српски); б) они који су аутохтони у више држава, али ни у једној немају службени статус на националном нивоу, па су најчешће угрожени (нпр. баскијски, фризијски, сами, ромски); ц) они који се говоре у само једној држави, па су отуда угрожени у

⁷³ Б у г а р с к и , Ранко: *Језик и идентитет*. Београд 2010, с. 21.

⁷⁴ Исто, с. 21.

⁷⁵ Б у г а р с к и , Ранко: *Заштита мањинских језика и примењена лингвистика*. У: *Језик и идентитет*, с. 63.

целости (нпр. романш, шкотски гелски, горњолужички и доњолужички)⁷⁶. Према типологији језика коју нуди Ранко Бугарски, чешки језик спада у први од наведених типова. Чешком језику као таквом не прети изумирање, што се најалост не може рећи и о његовом варијетету у Србији. Према Џошуи Фишману (Joshua Fishman), традиционални језик је за своју културу много више од оруђа комуникације. Такав језик се често посматра као несвакидашњи дар и ознака идентитета и представља врло специфичну одговорност према будућим генерацијама.⁷⁷ Потребно је подићи свест о неопходности очувања овог специфичног дијалекта чешког језика, због тога што је он преносилац и похранилац културе и националног идентитета Чеха у Србији.

Како смо у више радова приметили да аутори наводе бројне организације чије активности су усмерене ка оснаживању чешке заједнице у Србији, спровели смо испитивање онлајн извора који сведоче о тим напорима. Циљ истраживања био је да се утврди у коликој мери су активности ових организација усмерене ка промовисању учења чешког језика. Пажњу смо посветили оним организацијама и њиховим интернет страницама и друштвеним мрежама за које сматрамо да су најистакнутије. Прегледали смо интернет страницу амбасаде Републике Чешке, *Facebook* профил Националног савета чешке националне мањине у Србији и *Facebook* странице организација чешких беседа. На основу догађаја о којима је на страници амбасаде Републике Чешке извештавано можемо видети да су чешко-српски односи веома стабилни и да амбасада уз помоћ многобројних културно-уметничких манифестација настоји да учини видљивом не само чешку културу у Србији, већ и српску у Чешкој. На страници амбасаде смо у одељку *Образовање и култура* прегледали све објаве закључно са 6. 3. 2015. године, и приметили смо да се ни у једној објави читавог одељка *Образовање и култура* не појављује било какво обавештење о курсевима чешког језика који су доступни у Србији или Чешкој и који су намењени припадницима чешке националне мањине, а о којима се говори у самом опису овог одељка. У одељку *Чешка мањина у Србији* пронашли смо информације о догађајима који су организовани од стране Чешких беседа и Националног савета чешке националне мањине у Србији, а објава која се истиче јесте вест о образовним програмима за припаднике чешке заједнице за 2022. годину, који су саставни део владиног Програма подршке чешке културне баштине. Припадницима чешке националне мањине су

⁷⁶ Исто, с. 66.

⁷⁷ F i s h m a n, Joshua A.: *Can Threatened Languages be Saved?* Bristol 2001, с. 5.

2022. године била доступна 3 програма: Стипендирани семестрални студијски боравци, четворонедељни курс чешког језика за припаднике чешке мањине и двонедељни курс методике наставе чешког језика за наставнике из редова заједница чешке мањине.⁷⁸ Даље, на *Facebook* страници Националног савета Чеха, која је креирана 9. 12. 2018. године, нисмо пронашли ниједну вест о томе где и на који начин би припадници чешке националне мањине могли да уче или вежбају свој матерњи језик, нити где би могли да усаврше претходно стечена знања. На наведеној страници је 3. 1. 2022. године објављен приступни линк прилогу о чешкој националној мањини који је био саставни део емисије *Грађанин* емитоване на првом програму РТС-а у децембру 2021. године.⁷⁹ Из наведеног прилога сазнајемо да се предмет чешки језик са елементима националне културе изучава у четири основне школе, што је новина у односу на информације које пружају радови који су били предмет нашег истраживања. У овом прилогу сазнајемо нешто више и о удружењу „Школа плус“, које под окриљем Националног савета Чеха, пружа родитељима, деци и омладини могућност учења чешког језика кроз бројне ваннаставне активности. Међутим, информације о томе на који начин се може учланити у ову организацију или какав је распоред активности „Школе плус“, нисмо успели да пронађемо на интернету. Национални савет чешке националне мањине између осталог сарађује са чешким удружењима у Србији, већина њих носи традиционални назив за чешко друштво у иностранству (Чешка беседа) уз место у коме им је седиште. Тако постоје: Чешка беседа Бела Црква, Чешка беседа Крушчица, Чешка беседа Чешко Село, Чешка беседа Гај, КУПУ Чешка беседа Вршац, Чешка беседа Београд, Чеси јужног Баната (Бела Црква), Чеси Шумадије (Крагујевац) и Чешка беседа Срема (Викенд насеље Банстол), Чеси Србије (Панчево), Чешка беседа Нови Сад и Чеси југоистока Србије (Ниш). Неке од ових организација су веће и присутне у онлајн медијима, друге пак, иако мање, воде тиху и истрајну борбу за опстанак чешких заједница. На страницама које смо успели да пронађемо било је информација о томе да се вечери на чешком језику или курсеви чешког језика организују, али нисмо успели да пронађемо информације о томе где и како се пријавити, нити адекватне податке који би илустровали одзив припадника чешке националне мањине. Оно што бисмо желели још да истакнемо јесте да смо приликом претраживања ових профила и страница

⁷⁸ Образовни програми за припаднике чешке заједнице за 2022. годину, https://www.mzv.cz/belgrade/sr/informacije/ceska_manjina/obrazovni_programi_za_pripadnike_ceske_3.html, 23. 8. 2022.

⁷⁹ Емисија *Грађанин*. <https://www.youtube.com/watch?v=RHQdNZjl55Y>, 23. 8. 2022.

у веома малом броју случајева, чак занемарљивом, налазили на објаве и вести које су биле искључиво на чешком језику. Увек се радило о двојезичним информацијама на чешком и српском, а у неким случајевима вести су биле искључиво на српском. То би додатно могло указивати на чињеницу да је степен асимилације чешког језика са српским веома висок, иако је, како тврди Ленка Кивиржова, етнонационални идентитет добро очуван. С обзиром на то да из онлајн извора нисмо успели да сазнамо детаље о курсевима чешког језика, нити о броју полазника, саставили смо упитник и путем имејла смо контактирали са Националним саветом чешке националне мањине, који нам је пружио податке који су нам недостајали. Национални савет чешке националне мањине био је иницијатор и реализатор активности увођења предмета „чешки језик са елементима националне културе“ у редован наставни процес у основним школама. Он се изучава као факултативни предмет у 4 основне школе на територији Јужног Баната (од 2011. године) и то: ОШ „Жарко Зрењанин“ Бела Црква, ОШ „Доситеј Обрадовић“ Бела Црква, ОШ „Сава Мунђан“ Крушчица (општина Бела Црква), ОШ „Миша Стојковић“ Гај (општина Ковин). У школској 2021/2022. години, предмет Чешки језик са елементима националне културе укупно у свим школама изучавало је 193 ученика. Према подацима Националног савета, курсеви чешког језика се одвијају независно од наставе у школама и то у следећим организацијама: удружење „Школа плус“ Бела Црква, Чешка беседа Бела Црква, Чешка беседа Крушчица, Чешка беседа Чешко Село, Чешка беседа Вршац. У сваком од наведених удружења формиране су најмање 2 групе. Прва група су ученици школског узраста (некад је то посебно нижи и виши узраст), а другу групу чине одрасли. За 2021/2022. годину број полазника курса био је око 85. Заинтересовани за курс пријављују се преко удружења у којима се курсеви одржавају. Како Национални савет наводи, у позиву за Курс који се постави на друштвене мреже почетком школске године, наведена је и адреса и телефон за пријаву. Програм курса је усмерен ка вежбању чешког језика који се користи у свакодневном животу, али полазници на крају курса добијају и сертификат. У закључној напомени Национални савет указује на чињеницу да чешкој заједници на простору Србије прети опасност од нестајања због великог смањења броја припадника чешке заједнице.

Закључак

„Језик, стваран вековима заједничким живљењем, сматра се конститутивним елементом јојма народа, указујући истовремено и на шири

*ейнокултурни круї истїорїјскої йорекла. Језик је најучљивије сїољашње обележје ейничке йриядностїи. Он истїовремено йовезује чланове їруїе у заједницу и дели је од свих остїалих.*⁸⁰

Сложићемо се са становиштем Ранка Бугарског да језик није једино обележје етнонационалног идентитета, јер смо на примерима издвојеним у главном делу овог рада могли приметити одступања од чешког националног језика, која у складу са закључком Ленке Кивиржове не резултују променом етнонационалног идентитета. Међутим, сложићемо се и са издвојеним цитатом који истиче да је језик конститутивни елемент појма народа. Језик као такав важан је при проучавању било које националне мањине у свету. То, наравно, важи и у случају чешке националне мањине у Србији, која је била у фокусу овог рада.

На примерима извученим из радова чешких и српских аутора, приметили смо да је степен асимилације чешког језика са српским језиком веома јак. Језичка проучавања из области фонетике, морфологије, творбе речи и синтаксе изнели смо хронолошки, што нам је омогућило да пратимо развој чешког језика, његово постепено замирање и замену српским. Овај рад износи најважније закључке истраживача Славомира Утјешеног, Стојанке Поповић, Катарине Ировић, Шимона Тесаржа и Сергеја Александровича Борисова у циљу илустрације промена које су у језику настале. Приметили смо да долази до губитка специфичних чешких гласова *ř* и грленог *h*, а да од група *di*, *ti*, настају *ђи*, *ћи*, то јест од чешких гласова *d'* и *t'* добијамо српске гласове *ђ* и *ћ*. У радовима који су били предмет наше анализе документована је и употреба српског граматичког рода и падежних наставака приликом деклинације чешких речи. Поједини припадници чешке националне мањине који су имали прилике да похађају наставу чешког језика и који знају да постоје разлике у писању *мекої i* и *ївргої i* (*y*), желе да у својим писаним исказима буду „хиперкоректни“, што доводи до погрешне употребе *ївргої i* (*y*). Можемо закључити да грешке у графичким решењима одређених облика речи настају како Ш. Тесарж наводи под утицајем следећих фактора: познавање, тј. непознавање правила савременог чешког правописа; разлике у типовима правописа – чешки је етимолошки, док је српски фонетски; генетска сродност двају словенских језика поспешује асимилацију; поштовање традиције.⁸¹ Долази до тенденције стапања црта матерњих чешких говора са карактеристичним цртама српског језика. Изражен је и утицај међујезичких хомонима, а речи које

⁸⁰ Ђ у р и ћ , В.: *Еїноконфесионални и језички мозаик Србије*, с. 151.

⁸¹ Т е с а ř , Š.: *České náhrobní nápisy*, с. 39.

се најчешће преузимају су речи које у свакодневном животу имају најфреквентнију употребу и које су у вези са природним окружењем, покућством, земљорадњом, преузимају се и називи професија, родбинских односа, називи месеци у години, називи типичних српских јела, кухињских инструмената, медицински и научни термини. Како Стојанка Поповић наводи, процес асимилације чешких гласова са српским је спор, али продоран, а томе свакако помаже и језичко понашање припадника најмлађе генерације чешке националне мањине који на свакодневном нивоу као средство комуникације користе искључиво српски језик, чак и онда када им се њихове баке и деке или родитељи обрате на чешком. Главни закључак који изводимо из свих примера наведених у централном делу овог рада јесте да чувена српска максима – *йиши као шйшо йовориши, чиййај како је найисано*, поред фактора које наводи Ш. Тесарж, представља један од главних чинилаца који утичу на промене које се дешавају у говорном и писаном облику чешког језика чешких досељеника у Србији. У радовима који су били предмет наше анализе, истиче се важност документовања и проучавања промена које се догађају у чешком језику чешке националне мањине на простору Србије, пре свега српског дела Баната где је концентрација чешког живља највећа. Приликом претраживања онлајн извора желели смо да уврдим у коликој мери су курсеви чешког језика доступни припадницима чешке националне мањине и колики је одзив полазника, како бисмо добили увид у такозвану *top-down* језичку политику која је неизоставни елемент у одржавању сваког угроженог језика. Оно што можемо закључити је да у онлајн формату није могуће пронаћи адекватне податке, нити бројке које би илустровале број полазника ових курсева, али је те податке могуће добити уз помоћ анкете и у комуникацији са представницима организација које се кроз бројне културно-уметничке манифестације и образовне програме ангажују у очувању чешке културе у Србији. Потребно је приступити детаљнијем изучавању чешке етничке заједнице у Србији из аспекта лингвистике, социолингвистике, психолингвистике, етнологије, антропологије, политикологије и сл. Удруженим напорима научници и истраживачи из различитих дисциплина могли би да пробуде интересовање код припадника чешке мањинске заједнице и тиме проузрокују потребу у њима самима за очувањем и ревитализацијом свог језичког и етнонационалног идентитета. Када помињемо ревитализацију чешког језика у Србији, морамо бити опрезни, јер је број припадника националне мањине у Србији који за свој матерњи језик бирају чешки језик свега 387. Намеће се питање да ли би у случају овако малог броја говорника ревитализација језика уопште била могућа? Како Дејвид Кристал наводи:

„Језик умире када њиме нема ко да њовори.“⁸² Међутим, нестанак језика није неминовно повезан искључиво са физичким нестанком говорника, већ такође изумире када више нико њиме не жели да говори из било ког разлога.⁸³ Ширењем одређеног језика уз помоћ текстова, дискурса и порука шире се и одређени погледи на свет, утемељује се култура тог језика, конституишу се одређене моралне вредности и перцепција тога шта је исправно, а шта не, шта треба сматрати драгоценим, а шта безначајним. Стога је веома важно разговарати и истраживати на ову тему како би се пратило стање мањинских заједница и тиме стекао бољи увид у њихов положај у друштву. То је неопходно за планирање различитих стратегија којима се мањинским групама осигурава једнак положај у друштву и једнаке могућности као и остатку становништва.⁸⁴

Могућности на пољу проучавања чешке националне мањине у Србији су бројне. Нама посебно интересантна тема јесу асоцијативна поља, то јест, да ли је језичка слика света припадника чешке националне мањине приближнија српској или чешкој језичкој слици света. У српском језику постоји *Асоцијативни речник српскога језика*, који су приредили Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић, и који садржи 600 речничких чланака који илуструју асоцијације испитаника на 600 задатих речи српског језика које су кључне за различите области савременог живота. До сада нисмо успели да пронађемо сличан извор који би на такав начин приказао језичке асоцијације говорника чешког језика у Чешкој. Стога бисмо желели да у будућности пажњу посветимо и таквој врсти проучавања, поготово са аспекта когнитивне лингвистике и друштвених стереотипа. Имајући у виду да Чеси у Банату дуго времена живе у разноврсној етноконфесионалној средини, било би интересантно видети да ли друштвене стереотипе формирају под утицајем српске средине или у духу чешке културе. Надамо се да ћемо овим радом и будућим истраживањима учинити скромни допринос у трансдисциплинарном проучавању чешке националне мањине у Србији и тиме истаћи значај и неопходност даљих проучавања у циљу очувања чешке традиције и подстицања учења чешког језика међу припадницима млађих нараштаја чешке националне мањине у Србији, како би се одржао, ако не и равитализовао овај специфични југозападночешки варијетет који у себи чува немерљиво културно богатство.

⁸² Кристал, Д.: *Смрт језика*, с. 11.

⁸³ Соколовић, Д.: *О мањинским словенским језицима*, с. 149.

⁸⁴ Чизмић, Ана: *Чешка аутохтона мањина у Хрватској: одреднице сувремене идентитетске на йримјеру Чеха у даруварском крају*. Загреб 2021, с. 66.

Nataša Srdić

Přehled dosavadního výzkumu češtiny jako menšinového jazyka v Srbsku a možnosti dalšího bádání

Čeští kolonisté začali ve 20. letech 19. století osidlovat jihovýchodní oblasti do té doby jen řídké osídleného jižního Banátu. Po letech snažení a těžké práce byla v 50. letech 19. století v této oblasti již přítomna početná česká menšina. Ta se ovšem v posledních desetiletích výrazně zmenšila. Podle údajů Republikového statistického úřadu a výsledků sčítání obyvatelstva z roku 2011, žilo na území Srbské republiky 1 824 příslušníků české národnostní menšiny, což činí 0,03 % celkového počtu obyvatel, přičemž pouze 810 příslušníků české národnostní menšiny uvedlo jako svůj mateřský jazyk češtinu. V současnosti pak, podle výsledků posledního sčítání obyvatelstva z roku 2022, žije na území Srbské republiky již jen 1 317 příslušníků české národnostní menšiny, češtinu jako svůj mateřský jazyk pak uvedlo pouhých 387 příslušníků české národnostní menšiny. Téma této kapitoly je právě český jazyk české národnostní menšiny v Srbsku a jeho vztah k etnicko-národnostní identitě. Jedním z cílů této práce bylo odpovědět na otázku, jakým směrem by se měla ubírat další zkoumání, aby se proces vymírání jazyka a asimilace otočil směrem k revitalizaci jazyka prvních českých přistěhovalců. Práce se skládá z pěti tematických celků rozdělených do pěti částí: *Úvod*, *Češi v Srbsku*, *Vliv srbského jazyka na jazyk české národnostní menšiny v Srbsku*, *Boj za zachování etnicko-národnostní identity*, *Závěr*. První, úvodní část vychází z obecných definic a pojmů etnicko-národnostní identity, etnického společenství a národnostní menšiny, jež posloužily k uvedení české národnostní menšiny do odpovídajícího kontextu představujícího výchozí bod pro další bádání. Poté jsou zdůrazněny pojmy nahrazování jazyka, udržování a revitalizace jazyka, stejně jako jejich role v zachování jazykového a kulturního bohatství určitého národa. Následně jsou ve druhé části představeny historicko-faktografické údaje, jimiž jsme chtěli dokreslit současný stav českého menšinového společenství v Srbsku a tím zdůraznit i význam výzkumu popsaného v dalších částech textu. Jak již bylo zmíněno, počet příslušníků české národnostní menšiny v Srbsku je velmi malý a na základě předchozích sčítání obyvatelstva můžeme předpokládat, že se konstantně snižuje. Část *Vliv srbského jazyka na jazyk české národnostní menšiny* představuje hlavní úsek práce. V něm jsou představeny terénní výzkumy renomovaných badatelů Slavomíra Utěšeného a Stojanky Popović, ale také práce mladších výzkumníků, bohemistů Katariny Irović, Šimona Tesaře a Sergeje Aleksandroviče Borisova. Na základě zdokumentovaných jazykových rysů jsme se pokusili ilustrovat změny, k nimž v českém jazyce došlo za více než

padesát let, které mezi těmito výzkumy uběhly. Docházíme k závěru, že je zde přítomna tendence přibližování mateřské české řeči k charakteristickým rysům srbského jazyka. Zdůrazněn je i vliv mezijazykové homonymie, přičemž slova, která se nejčastěji přejímají, jsou výrazy, jež mají v každodenním životě nejvyšší frekvenci užití a jsou spojeny s přírodním prostředím, domácností, zemědělstvím. Přebírají se i názvy profesí, rodinných vztahů, měsíců v roce, názvy typických srbských jídel, kuchyňského náčiní, lékařská a odborná terminologie. Jak uvádí Stojanka Popović, proces asimilace české mluvy do srbské je pomalý, ale postupuje, čemuž napomáhá i jazykové chování příslušníků nejmladší generace české národnostní menšiny, kteří na každodenní úrovni jako prostředek komunikace používají výhradně srbský jazyk. Část *Boj za zachování etnicko-nacionální identity* taktéž připadá hlavní části práce, ale představuje jistou protiváhu té předchozí. Odkazujeme v ní na názory Ranka Bugarského ohledně vztahu mezi jazykem a etnicko-národnostní identitou, a také na práci Lenky Kyvířové, jež dochází k závěru, že se příslušníci české národnostní menšiny necítí být méně Čechy v případě, kdy neovládají dobře češtinu. Z toho tedy vyplývá, že jazyk nemusí být vždy rozhodujícím faktorem při konsolidaci národnostní identity. Všimli jsme si, že v analyzovaných pracích jsou často zmíněny vládní i nevládní organizace, které se angažují v boji za zachování českého společenství, především v oblasti jižního Banátu, a chtěli jsme prozkoumat i to, jak jsou tyto snahy viditelné online a do jaké míry propagují učení českého jazyka. V práci jsou představeny i snahy Velvyslanectví České republiky, České národní rady v Srbsku a českých besed s cílem ilustrovat *top-down* jazykovou politiku, jež se týká českého společenství. Docházíme k závěru, že organizované aktivity a manifestace se zaměřují především na zachování tradiční kultury, zatímco ty, které se věnují výuce a procvičování českého jazyka, zaostávají, nebo nejsou dostatečně viditelné. Doufáme, že tato práce poskytne vhled do dosavadních bádání o české národnostní menšině v Srbsku a situace, v níž se nachází, a že poslouží i pro další výzkumy o možnostech revitalizace českého jazyka Čechů v Srbsku.

Nataša Srdić

An Overview of the Current Research of the Czech Language as a Minority Language in Serbia and Possibilities for Further Study

The aim of this paper is to analyze the issue of language assimilation of the minority Czech language with the majority Serbian language in Serbia. In the first part, the paper refers to the field research of authors who have so far studied the Czech language in Serbia illustrating the assimilation process and its results. In the second part, the paper focuses on the activities which are aimed at

preserving the Czech national identity in Serbia. It can be concluded that although the changes in the Czech language appeared, these changes did not have a negative impact on the preservation of the Czech ethno-national identity in Serbia. It is crucial to continue with the linguistic research in this field and raise the awareness among the Czech national minority of the importance and benefits of maintaining the language of their ancestors, so that this specific Czech variety does not face language death.

Извори и литература / Prameny a literatura

Српско-чешки односи у огледалу историје / Srbsko-české vztahy v zrcadle historie

IZVORI / PRAMENY

Архивска грађа, чешки и инострани архиви / Archivní materiály, české a zahraniční archivy

(k. – karton; č. – číslo; sg.– signatura)

Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha

Fond Londýnský archiv – důvěrný:

- k. 78, č. 1209/dův/42, pro domo: výňatek z dopisu svobodníka Vladimíra Slavíka jeho otci z 8. t. m. popisujícího návštěvu jugoslávského krále Petra v jeho bytu v Cambridge z 9. března 1942; č. 3424/dův/42, dopis J. Kopeckého H. Ripkovi z 27. června 1942.
- k. 79, č. 8288/dův/43, Ženeva – vzkaz od Dr. Juretiće pro Dr. Krnjeviće ze 17. listopadu 1943; č. 8598/dův/43, pro domo opis depeše č. 711 ze Ženevy dne 29. listopadu 1943.
- k. 80, č. 2639/dův/44, věc: Ženeva, gratulace Meštrovíče ke slovenskému dni neodvislosti, pro domo opis zprávy z 29. března 1944; č. 277/dův/44, Ženeva – vzkaz od Meštrovíče pro Krnjeviće, Šuteje a Setona Watsona z 8. ledna 1944; č. 2861/dův/44, Ženeva – vzkaz pro Mihajla Petroviće. Zasilá Latinović Gorda z 5. dubna 1944 a k němu přiložený přípis nejspíše z pera H. Ripky z 15. dubna 1944; č. 5702/dův/44, Ženeva – vzkaz od Gorda pro Mihajla Petroviće z 24. července 1944; č. 6048/dův/44, věc: Ženeva – Jihoslované ve Švýcarsku, zatčení švýc. úřady, 5. srpna 1944; č. 6061/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz pro Mihajla Petroviće od Latinović, pro domo opis z 10. srpna 1944; č. 6237/dův/44, věc: Ženeva – vzkaz od Miselje Dr. Krekovi, 12. srpna 1944; č. 6493/dův/44, věc: Odpověď Mgra dra Kuhara na Miseljův telegram ze dne 28. srpna 1944; č. 662/dův/44; č. 6684/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz od dr. Stakiće pro Slobodana Jovanoviće, pro domo opis z 26. srpna 1944; č. 6684/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz od dr. Stakiće pro Slobodana Jovanoviće, pro domo opis z 28. srpna 1944; č. 7092/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz dr. Šubašičovi od Latinović. Pro domo opis z 5. října 1944; č. 7737/dův/44, Ženeva – vzkaz od Dr. Juretiće Krnjevićovi z 16. září 1944; č. 799/dův/44, dopis Hubertu Ripkovi; č. 8888/dův/44, věc: Ženeva, vzkaz dr. Šubašičovi od Dragutinoviće, pro domo opis 20. října 1944; č. j. 662/dův/44.
- k. 81, č. j. 828/dův/45, zpráva o demonstracích v Jugoslávii z 18. ledna 1945.
- k. 137, č. 501/43, Jihoslavie – oduznání Mnichova, Londýn, 27. 2. 1943; Oduznání Mnichova Anglií: potvrzení noty jihoslovanskou vládou, Londýn, 16. 1. 1943; č. 6670/42, Londres, 11. 1. 1943.

k. 140T, č. 5787/dův/44, Ženeva – vzkaz sochaře Meštroviće přes Miss Wiskemann pro p. prezidenta Beneše; č. j. 1055/dův/45.

Fond Politické zpravodajství zastupitelských úřadů:
Politické zprávy Bělehrad – 1. 5. – 31. 12. 1926, č. 291, zpráva vyslance Jana Šeby MZV v Praze, 26. 11. 1926.

Archiv Národního muzea v Praze

Antonín Hajn:

k. 209 – kopie zprávy biskupa Gorazda ministerstvu školství, 10. května 1926.

Archiv pravoslavné církve, Olomouc

Matěj Pavlík-Gorazd:

k. Biskup Gorazd – korespondence, dopis biskupa Gorazda biskupu Dositejovi, 9. 5. 1928; korespondence, 20. léta – kritika katechismu, rkp.; Podkarpatská Rus – koncept dopisu biskupa Gorazda vladykovi Serafimovi, 22. června 1928; korespondence, různé – koncept dopisu biskupa Gorazda V. Müllerovi, 7. 7. 1924; korespondence, srbská církev – dopis vladky Dositeje biskupu Gorazdovi, 26. 4. 1923.

k. Pravoslavná církev, 1. republika – opis dopisu MŠNO ministerstvu financí, 10. 11. 1932.

Archiv Ústavu T. G. Masaryka, Praha

Fond Edvard Beneš, oddíl II – veřejná činnost 1939–1945:

k. 113, signatura, sg. V 86/2, Jugoslávie, záznamy rozhovorů prezidenta Edvarda Beneše a Huberta Ripky z let 1941–1944

Oběd s gen[erálem] Simovičem a min[istrem] Ninčićem, Hotel Cleridges, Londýn, 4. 7. 1941; bez čísla, 13. 10. 1941; Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942; Hubert Ripka, Jihoslované, 19. 1. 1942; Hubert Ripka, Jihoslované, 15. 1. 1942; Řecko-jugoslávská dohoda, 17. 1. 1942; Hubert Ripka, Rozhovory s Jihoslovany [prosinec 1942]; Rozhovor s Ninčićem, 19. 1. 1942.

k. 221, i. č. 1498, sign. 38-11-2, Úřední záznam z 28. ledna 1942, tajné.

k. 454, inv. č. 3813, sign. XVIII, Jugoslávie, č. 2754/dův/41, Z rozhovoru s jihoslovanským zahraničním ministrem dr. Ninčićem, Londýn, 3. 9. 1941.

Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha

Bohumil Zahradník-Brodský:

k. 12 – dopis Matěje Pavlíka Bohumilu Zahradníkovi-Brodskému, 10. 5. 1921.

Národní archiv, Praha

Fond Předsednictvo ministerské rady – Londýn:

- k. 56, Diplomatické zastoupení u královské jihoslovanské vlády, číslo (č.) 1/41, Londýn, 3. 9. 1941.
- k. 69, rok 1941, č. 2754/dův/41, Z rozhovoru s jihoslovanským zahraničním ministrem dr. Ninčicem, Londýn, 3. 9. 1941.
- k. 69, rok 1942, č. 284/42/D, Úmluva mezi Královstvím Jihoslovanským a Královstvím Řeckým o vytvoření Balkánské unie, Londýn, 30. 1. 1942; č. 1196/dův/42, Věci balkánské, důvěrný záznam č. 141, Londýn, 16. 3. 1942; č. 2437/dův/42, Manifestace jihoslovanské státní pospolitosti, Londýn, 25. 5. 1942; č. 389/42, Jihoslovanský král Petr II. o poválečné pomoci Jihoslavi, Londýn, 4. 11. 1942.
- k. 69, rok 1943, č. 4483/dův/43, Nová jihoslovanská vláda, Londýn, 28. 6. 1943.

Fond Archiv Huberta Ripky:

- k. 135, sign. 1–11–10–3, č. 217/dův/42, Agreement between the Kingdom of Yugoslavia and the Kingdom of Greece concerning the constitution of the Balkan Union.

Fond Ministerstvo školství a národní osvěty 1918–1939:

- sg. 47 VI, i. č. 9342, kart. 811 – Gorazdovo memorandum, 28. 4. 1927.
- sg. 47 VII, kart. 3907 – Instrukční přípis ministerstva zahradničí ČSR ministerstvu školství, 20. 12. 1926; Memorandum biskupa Damaskina vládě ČSR, 29. 4. 1932; Gorazdova zpráva o návštěvě Království SHS, 7. 12. 1926.
- sg. 47 VII, kart. 3912 – Poznámky k ústavě Karpatoruské pravoslavné eparchie mukačevské.

National Australian Archives (NAA), Melbourne

MP367/1, 448/6/4947; Yugo Slav (Yugoslav) Contingent from Australia for Serbian Army, dostupné přes online portál <https://recordsearch.naa.gov.au>.

NAA Brisbane

BP4/3, MISC SERBIAN DRVENICA F.

NAA Canberra

A1, 1904/9052, Wenzel Jira – Naturalization; 1803, 1917/89/861; Query re status of Mato Drvenica and his sons.

NAA Melbourne

MP367/1, 448/6/4947; Yugo Slav (Yugoslav) Contingent from Australia for Serbian Army, s. 320–321, Trouble with uniforms; Yugo Slav (Yugoslav) Contingent from Australia for Serbian Army, s. 500-502, Special Service Battalion, Particulars of men dependents adresses etc.

Ústřední archiv a muzeum Církve československé husitské, Praha

Ideový referát br. Pavlíka, torzo, rkp.; Gorazd, biskup: *O úkolech a orientaci Církve československé*. In: Směřování.

Korespondence Antonína Procházky, sg. A II – 25, dopis Matěje Pavlíka Antonínu Procházce, 9. 3. 1920.

Korespondence Karla Farského, sg. A II – 36, i. č. 1435, dopis Matěje Pavlíka Karlu Farskému, 7. 8. 1920; dopis Matěje Pavlíka Karlu Farskému, 10. 5. 1921.

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Praha

Důležité dokumenty 1914–1925, Věcná skupina F, Národnostní vojska 1917–1919, k. 3, sg. 8, Posudek důstojníků Čechů o poměrech v srbském dobrovolnickém vojsku na Rusi.

Fond 140 Jaromír Kopecký:

k. 1, sg. 14, politická zpráva z 3. září 1938; tamtéž, sign. 15, periodická politická zpráva č. 8 ze dne 4. prosince 1937.

k. 3, záznam č. 086/44 ze 7. září 1944.

Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc

Olomoucká diecéze Církve československé

sg. 1-12/IC – dopis Karla Farského Zemské radě starších na Moravě, 28. 2. 1921; dopis Karla Farského sjezdu delegátů Církve československé, 3. 5. 1921.

Архивска грађа, српски архиви /Archivní materiály, srbské archivy

(к. – кутија; ф. – фасцикла; Бр. – број; j. o. – јединица описа; а. j. – архивска јединица)

Архив Југославије, Београд

Фонд 38 Чехословачка:

944.

Фонд 103 Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945:

ф 180, а. ј. 273 (113–180–273); (113–180–274); (113–180–275).

103–55–263, Забелешка о разговору помоћника министра г. Милановића са чехословачким послаником г. Липом, Лондон, 16. 12. 1942.

103–180–265, Г. Рипка о принципима чехословачке политике у Средњој Европи; 103–180–266.

Фонд. 159:

к. 2, ф. I телеграм Шуменковића, Пов. Бр. 127 од 4. априла 1928; ф. IV Маринковић – Делегацији Краљевине СХС у Припремној комисији Конференције за разоружање, Београд, 16. фебруар 1928. године.

к. 3, ф. X Фотић – МИД-у, Пов. Бр. 16 од 14. јануара 1928; Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 384 од 20. јануара; Маринковић – Сталној делегацији, Пов. Бр. 601 од 25. јануара; Фотић МИД-у, Пов. Бр. 35 од 28. јануара 1928; Фотић лично за Шуменковића, Пов. Бр. 121 од 11. марта 1928. године.

Фонд 334 Министарство иностраних послова Краљевине Југославије:

к. 7, ј. о. 25, листови 591–503, 602, 604, 605, 607–610; 631, 632, 668; ј. о. 2009, телеграм Лазаревића – лично за Нинчића од 26. јануара 1923.

к. 93, јединица описа 296, лист 176.

к 178, ј. о. 501, лист 2.

Фонд 335 Збирка Војислава Јовановића-Марамбоа:

к. 14, ф. 10 Љубомир Нешић – краљу Александару, 23. март 1928. године.

Фонд 341 Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон:

к. 1, ј. о. 2 Ђурић – Etrangères Belgrade, Стр. Пов. Бр. 345 од 4. децембра 1925; посланик у Лондону Ђорђе Ђурић – Нинчићу, Стр. Пов. Бр. 320 од 12. новембра 1925. године.

к. 27, ј. о. 67, циркулар шефа обавештајног одсека НО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 22 од 7. маја 1926.

к. 31, ј. о. 80 генерални политички директор МИД-а Божидар Пурић – Посланству у Лондону, Пов. Бр. 2187 од 20. марта 1927; Пурић – Посланству у Лондону, Пов. Бр. 2187 од 20. марта 1927; циркуларни извештај шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Немачка бр. 13 од 10. новембра 1926. године; Гавриловић – Etrangères Belgrade, Пов. Бр. 481 од 25-X-1923.

ф. 8, а. ј. 28 (341-8-28f), Југославија у рату 1941 године, Лондон 23. 4. 1941.

Фонд 359:

к. 18, ј. о. 189, листови 192–195, 201.

Фонд 370.

к. 28, ј. о. 81, листови 584, 585.

Фонд 371 Посланства Краљевине Југославије у САД – Вашингтон:

к. 32, ј. о. 43, листови 285, 320.

Фонд 388 Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши:

к. 7, ј. о. 20, листови 734–737.

к. 12, ј. о. 30, листови 380–382.

к. 10, ј. о. 26, лист 754.

к. 11, ј. о. 28, лист 964.

к. 15, ј. о. 35, листови, 35, 36, 37–39.

Фонд 395 Посланства Краљевине у Румунији – Букурешт:

к. 1, ј. о.1, листови 12, 13, 16–18, 67, 68; ј. о. 2, лист 67; 68; к. 12, ј. о. 118, листови 247, 2540150256, 262.

к. 14, ј. о. 135, листови 74–84, 87, 88, 90, 97, 101.

к. 15, ј. о. 151, лист 209.

к. 16, ј. о. 173, лист 559.

к. 18, ј. о. 189, листови 170, 173–175.

к. 18, ј. о. 189, листови 166, 167, 170, 173–175.

к. 20, ј. о. 206, лист 238; 220, 222, 224–229, 233–239, 240–245.

Фонд 396:

к. 21, ј. о. 47, листови 260–264, 293, 294.

Фонд 498 Савез књижевника Југославије:

ф. 16, КОО, 1968; ф. 16, КОО, 1969, X.

ф. 18, Секретаријат КОО, 1969.

ф. 25, 943.

ф. 27, Југословенска делегација за Чехословачку.

ф. 32, 1964, Преписка у вези остваривања међународне сарадње, 1972.

ф. 33, 1962, 1963, 1964, 1966, 1968, Извештаји делегација; Друг Добривоје Видић; Записници и извештаји комисије, Записник са седнице Одбора за везе са иностранством, одржане 10. априла 1961; Извештај о посети делегације Савеза књижевника Југославије; Седница КОО, 8. XI 1969, Међународна сарадња 1968. г.; ф. 33, Извршене размене наших и страних делегација књижевника; Извештај о боравку представника управе.

ф. 36.

ф. 37, Савезна комисија за културне везе са иностранством, бр. 650-70/69-5, 16. VI 1969.

- ф. 38, Чехословачка, 112; 1967–1970; 217; 217/1; 217/2.; 287; 287/1; 349/1-68, 52/1-69; 83/69; Извјештај са службеног пута у Чехословачку; Одговор Савеза књижевника Југославије; Разговори у Братислави; Састанак чехословачких и југословенских писаца; Споразум о сарадњи.
- ф. 40, Мађарска, 10. II 1969; Мађарска, 347/1.1968; Мађарска, 347/2-68; Мађарска, Састанак са делегацијом Мађарских писаца; Пољска, 243-3/69; 289/3-69; 309/69; Пољска, Пут Младена Ољаче; Пољска, Састанак савеза писаца.
- ф. 41, СССР, Извештај са пута у СССР.
- ф. 42, Бр. 19; Иван Потрч и Јара Рибникар; Извештај са пута у ЧССР – Алија Исаковић.
- ф. 47.

Фонд 507/IX, СКЈ:

Пољска, Комисија за међународне односе и везе, 101/IV-69; ЧССР, Комисија за међународне односе и везе, 22/III-258; Комисија за међународне односе и везе, 22/III-221.

Фонд 559:

- ф. 19, ј. 38, Ранко Маринковић: Извјештај о боравку у Чехословачкој у сврху културне размјене.
- ф. 66, ј. 147, К. Бр. 948.
- ф. 68, ј. 150, ШТК, 308.

Архив Србије, Београд

Збирка поклона и откупа:

к. ПО-149, предмет број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мала антанта“, Београд, 30. XII 1926. год.

Збирка Милорада Павловића–Крпе:

предмет бр. МП-1142, листови 1, 2.

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

14.427 Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића:

IV-4154a писмо Лује Војновића – Свети [Светислав Ђорђевић, секретар Посланства у Прагу], Праг, 16. мај 1922. године.

14.384 Заоставштина Милана Антића:

14.384, предмет бр. 10037;

14.387: предмети бр. 8779; 10037–10039; 8372, 8430, 8437, 8489, 8860, 8865, 10032, 10040.

14. 439 Заоставштина Војислава Маринковића:

предмет бр. 407

Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије

ПА, 1958, ЧССР, ф. 20, д. 7, 415633; 423318;
 ПА, 1963, ЧССР, ф. 21., д. 340/I, 45238; д. 340/II, 416953; д. 340/III, 443430.
 ПА, 1964, ЧССР, ф. 30, д. (437: J)008:8, 411838; 413781.

Војни архив, Београд

Пописник 17 – Архив Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије,
 кутија 95е, фасцикла 3, предмет бр. 3, рег. 1–3.
 П 17, к. 95е, ф. 3, предмет бр. 5, рег. 1–4.

Централен државен архив, Софија

Фонд 176 к Министарство вњшних работи и изповеданија:
 инвентарен опис 6, архивна единица 1793, листи 19–21.

Зборници документа, мемоари, дневници / *Sborníky dokumentů, memoáry deníky*

- Boban, Ljubo (ed.): *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade*. Zagreb 1985.
- Bouček, Bohuslav: *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*. Z válečných deníků z let 1914-1920, jejich pozdější autorovy revize, z dopisů a jiných pramenů vybral, upravil a sestavil Petr Payne. Praha 1998.
- Freimanová, Milena: *Přísaha. Deník legionáře Ladislava Preiningera*. Praha 2017.
- De Gaulle, Charles: *The War Memoirs of Charles de Gaulle. Unity, 1942–1944*, translated from the French by Richard Howard. New York 1959.
- Grol, Milan: *Londonski dnevnik 1941–1945*. Beograd 1990.
- Hladký, Ladislav – Škerlová, Jana – Cibulka, Pavel (eds.): *Korespondence T. G. Masaryk – Slované: jižní Slované*. Praha 2015.
- I Documenti Diplomatici Italiani*. Settima Serie: 1922–1935, Vol. IV (15 maggio 1925–6 febbraio 1926). Roma 1962.
- Kaplan, Karel – Špiritová, Alexandra: *ČSR a SSSR 1945–1948. Dokumenty mezivládních jednání*. Brno 1997.
- Kopecký, Jaromír: *Ženeva. Politické paměti 1939–1945*. Ed. Jan Němeček. Praha 1999.
- Kopecký, Jaromír: *Paměti diplomata*. Praha 2004.
- Kongruový zákon č. 122 Sb. z. a n. z 25. června 1926. Vládní nařízení č. 124 Sb. z. a n. ze 17. července 1928 o úpravě platů duchovenstva*. Praha 1928.
- Krizman, Bogdan: *Jugoslavenske vlade u izbeglištvu 1941–1943. Dokumenti*. Zagreb – Beograd 1981.

- L u d e n d o r f f, Erich: *My War Memoirs, 1914–1918*. London 1919.
- H o u ž v i c - J u r i č i ć, Bogdan Melichar: *Se Srby a komity. Z deníku srbského dobrovolce*. Praha 1928.
- M i l e t i ć, Antun (ed.): *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata. Knjiga 2*. Beograd 1987.
- N e d e f f, Nikola : *Les operations en Macedoine. L'Épopée de Doiran 1915–1918*. Sofia 1927.
- N ě m e č e k, Jan – K u k l í k, Jan – N o v á č k o v á, Helena – Š ť o v í č e k, Ivan (eds.): *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek I (16. června 1940–30. dubna 1941)*. Praha 2006.
- N ě m e č e k, Jan – Š ť o v í č e k, Ivan – N o v á č k o v á, Helena – K u k l í k, Jan (eds.): *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I (1940–1941)*. Praha 2008.
- N ě m e č e k, Jan – K u k l í k, Jan – N o v á č k o v á, Helena – Š ť o v í č e k, Ivan (eds.): *Československá zahraniční politika v roce 1942. Svazek I, (1. leden–31. červenec 1942)* Praha 2010.
- N ě m e č e k, Jan – K u k l í k, Jan – J e d l i č k o v á, Blanka – N ě m e č k o v á, Daniela (eds.): *Československá zahraniční politika v roce 1942. Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1942)*. Praha 2015.
- N ě m e č e k, Jan – K u k l í k, Jan – N ě m e č k o v á, Daniela (eds.): *Československá zahraniční politika v roce 1943. Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1943)*. Praha 2020.
- P i j e v a c, Komnen – J o n č i ć, Dušan: *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*. Beograd 2004.
- S a r r a i l, Maurice: *Mon commandement en Orient (1916–1918)*. Paris 1920.
- S l á d e k, Milan: *Válečný vandr Františka Sládka*. Praha 2022.
- Š e b a, Jan: *Paměti legionáře a diplomata. Řada memoáry*. Připravil Jindřich Dejmek. Praha 2016.
- Ž á č e k, Václav – T o b o l k a, Zdeněk (eds.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbíрка dokumentů*. Praha 1958.
- Г а в р и л о в и ћ, Милан: Лондонски дневник. Приредио Алекса Гавриловић и Косара Гавриловић. Београд 2013.
- К а р а ђ о р ђ е в и ћ, Петар II: Мој живот: Мемоари. A King's Heritage: The Memoirs. Приредио Душан Бабац. Београд 2013.
- Ј о в а н о в и ћ, Слободан: Записи о проблемима и људима 1941–1944. Лондон 1976.
- М а к с и м о в и ћ, Војин: *Сјоменица I. српске добровољачке дивизије 1916–1926*. Београд 1927.
- М и л о ј е в и ћ, Милан Ђ.: *Балканска равношежа. Сећања краљевој дипломатије*. Приредили Милена Павловић и Милан Шећеровић. Београд 1994.
- М и л о с а в љ е в и ћ, Светислав Тиса: Мемоари: министровање. Приредили Небојша Радмановић, Верица М. Стошић, Зоран С. Мачкић. Бања Лука 2005.

П а в л о в и ћ , Коста Ст.: Онакви какве сам их знао. Прир. Стеван К. Павловић. Београд 2004.

Советско-југославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов. Подготовили В. В. Зеленин, М. Апостолски. Москва 1991.

Т р и ф у н о в и ћ , Милош: Емигрантске успомене. Земун 1998.

К о л а р ж Ђозеф – Ш о в и ч е к Иван – Б и с т р и ц к и Валериан – В а с и л е в Васил А. – М а н о л о в а Лидия (със.): Чехословашки извори за българската история. Том I. София 1985.

К о л а р ж Ђозеф – Ш о в и ч е к Иван – Б и с т р и ц к и Валериан – В а с и л е в Васил А. – М а н о л о в а Лидия (със.): Чехословашки извори за българската история. Том II. София 1987.

Чланци у зборницима / Články ve sbornících

F r e j a , Karel: *O československém vojsku v Srbsku.* In: Kučera, František – Vlasák, Josef (eds.): *Československé armáde k 28. říjnu! Památník k oslavě výročí naší samostatnosti.* Praha 1928²; s. 64–65.

G e o r g i j e v i ć , Krešimir: *Kollárova ideja slovenske uzajamnosti kod Hrvata i Srba.* In: Horák, Jiří (ed.): *Slovanská vzájemnost 1836–1936. Sborník prací k 100. výročí vydání rozpravy Jana Kollára o slovanské vzájemnosti.* Praha 1938.

G o r a z d , biskup: *O úkolech a orientaci Církve československé.* In: Aleš, Pavel (ed.): *Směrování.* Olomouc 2002, s. 103–115.

G o r a z d - P a v l í k : *K směrnícím z ledna 1921.* In: Aleš, Pavel (ed.): *Směrování.* Olomouc 2002, s. 79–80.

H l a d k ý , František: *O Miloši Wurmovi (Dopis jeho otci).* In: Kudela, Josef (ed.): *Brno v boji za svobodu.* Sv. 2., Brno 1937.

H r a d i l , Jan: *Vzpomínky na poručíka Miloše Wurma.* In: Kudela, Josef (ed.): *Paměti Miloše Wurma.* Brno 1923.

H r a d i l , Karel: *Jedni z prvých. Vzpomínka na první československé dobrovolníky z řad zajatců v Srbsku.* In: *Památník československé obce legionářské, jednoty Přerov.* Přerov 1936, s. 53.

D ř í m a l , Josef: *Momentka z novozámockého bojiště.* In: *Vpád maďarských bolševiků na Slovensko v roku 1919.* Bratislava 1936, s. 95–105.

K a d l e c , Richard: *Čs. brigáda ve Francii.* In: *Československá legie ve Francii. První sborník francouzských legionářů k desátému výročí samostatnosti Českoslov. republiky.* Praha 1928.

K a z b u n d a , Karel: *Havlíček a Srbsko.* In: *Zahraniční politika. Sborník pro studium mezinárodních otázek politických, právních, hospodářských a sociálních.* Praha 1934, s. 400–412.

K r š i ć , Jovan: *Dobrovski i srpska narodna poezija.* In: Horák, Jiří – Murko, Matyáš – Weingart, Miloš (eds.): *Josef Dobrovský 1753–1829. Sborník statí k stému výročí smrti Josefa Dobrovského.* Praha 1929, s. 183–192.

- K u d e l a Josef (ed.): *Legionář Miloš Wurm. Život a dílo*. Brno 1936.
- M a r e š , Vladislav: *Josef Polák. První český osadník v západní Austrálii*. Zvláštní otisk ze sborníku čs. společnosti zeměpisné 1950, č. 1–2.
- P a v l í k , Matěj: *Důležitý okamžik*. In: Aleš, Pavel (ed.): *Směřování*. Olomouc 2002, s. 45–49.
- P a v l í k , Matěj: *Nabídka z Anglie*. In: Aleš, Pavel (ed.): *Směřování*. Olomouc 2002, s. 50–55.
- P o k o r n ý , František (ed.): *Sborník Dra Karla Farského*. Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků z díla a života zakladatele Církve československé. Praha 1928.
- P r o h a s k a , Dragutin (ed.): *T. G. Masarik. Zbornik*. Beograd – Praha 1927.
- S e k a n i n a , František (ed.): *Album representatnů všech oborů veřejného života československého*. Praha 1927.
- S t o j a n o v í č , Ljubomir: *Dobrovski kod Srba*. In: Horák, Jiří – Murko, Matyáš – Weingart, Miloš (eds.): *Josef Dobrovský 1753–1829. Sborník statí k stému výročí smrti Josefa Dobrovského*. Praha 1929.
- Š p a n i h e l , Jaroslav (Ed.): *Adressář zahraničních Čechů*. IV. doplněné vydání. Praha 1911.
- K o s t k a , Jozef: *Zájezd do Srbska*. In: *Otázka kostelů a jiné časové otázky církevně politické. Stav Církve československé na Moravě a ve Slezsku dne 1. května 1922*. Olomouc s. d., s. 188–197.
- V e j m e l k a , František: *Dvacáté výročí bojů první srbské dobrovolnické divize v Dobrudži*. In: *Dvacáté výročí bojů v Dobrudži 1916–1936*. Praha 1936.
- Л а з а р е в и ћ , Бранко: *Председник Масарик и Југословенско њишњање*. У: Прохаска, Драгутин (ур.): *Т. Г. Масарик: Зборник*. Београд–Прага, 1927

Чланци и студије у новинама и часописима /Články a studie v novinách a časopisech

- A l b e r t , Bohuslav: *Vzpomínky na potomné výpravy profesora Dra. Rudolfa Jedličky v letech 1912 až 1914*. Časopis lékařů českých 65, 1926, č. 46.
- B i s s c h o p , W. R.: *The Locarno Pact. October 15–December 1, 1925*. Transactions of the Grotius Society, Vol. 11, Problem of Peace and War, Paper Read before the Society in the Year 1925.
- B u š e k , Vratislav: *Několik poznámek ke kongruovému zákonu z 25. června 1926 č. 122 Sb. z. a n. a prováděcímu vládnímu nařízení ze 17. července 1928, č. 124 Sb. z. a n.* Bratislava: Časopis Učené společnosti Šafaříkovy 2, 1928.
- Č e r n ý , Adolf: *Masaryk a Jihoslované do války světové*. Slovanský přehled 22, 1930.
- C h i l a n d a r e c , Sáva: *Rukopisy a starotisky Chilendarské* (úvod upravil a ukazatelem opatřil František Pastrnek). Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1896, č. 6, s. 1–98.

- Jugoslávie zamítla Mnichov*. Čechoslovák, č. 9 (26. 2. 1943), s. 8.
- K a l o u s , František: *K druhému vydání československého katechismu*. Český zápas 5, 1922, č. 41, 13. 10.
- K r y š t o f , František: *Srbští dobrovolníci*. Legionářské besedy 1, 1926, č. 17–18, s. 459–466.
- Manifestacija jugoslovensko-čehoslovačke saradnje*. Službene novine Kraljevine Jugoslavije, ratno izdanje, br. 10 (24. 11. 1942), s. 7.
- P á t a , Josef: *Jan Hudec (k pětasedmdesátinám českého spisovatele a překladatele)*. Československo-jihoslovanská revue 2, 1931–1932, s. 52–59.
- P a u l , Karel: *P. J. Šafařík a Srbská Matica*. Časopis Českého musea 51, 1927.
- P a u l , Karel: *P. J. Šafařík a Vuk Stefanović Karadžić*. Slavia 8, 1929–1930.
- P a u l o v á , Milada: *Masaryk a Jihoslované*. Československo-jihoslovanské revue 7, 1937.
- P a v l í k , Matěj: *Důležitý okamžik*. Za pravdou 1, 1921, č. 2, 14. 7.
- P a v l í k , Matěj: *K politickému třídění kněžstva*. Právo národa 2, 1919, č. 3, březen.
- P a v l í k , Matěj: *Nabídka z Anglie*. Za pravdou 1, 1921, č. 5, 4. 8.
- Rozvrat v tzv. Církvi československé*. Našinec 56, 1920, č. 155, 13. 7.
- P o l á k , Otto: *Vzpomínky na srbsko-tureckou válku v roce 1912*. Věstník československých lékařů 48, září 1936, č. 36–38, s. 1159–1161.
- Sněm Církve československé*. Za pravdou 1, 1921, č. 9, 1. 9.
- T u h á č e k , Alois: *Náš zájezd do Srbska a svěcení prvního čl. biskupa Gorazda*. Český zápas 4, 1921, č. 40, 7. 10.

Масарик у Далмацију. Полиџика од 31. марта 1920. године.

Изворна литература – монографије / Pramenná literatura – monografie

- A u e r h a n , Jan: *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha 1921.
- A u e r h a n , Jan: *Československá větev v Jugoslávii*, Praha 1930.
- B e r k o p e c , Oton: *Česká a slovenská literatura, divadlo jazykozpyt a národopis v Jugoslávii. Bibliografie od r. 1800 do 1935. Knihy a časopisy*. Praha 1940.
- C v i j i ć , Jovan: *Balkánské otázky: Kulturní a politicko-zeměpisné stati: S podobiznou Jovana Cvijiće, 21 obrázky a mapkou*. Praha 1924.
- Č e r m á k , Jiří: *Naši v srbské armádě*. Praha 1924.
- Č e r m á k , Jiří: *Věrnost za věrnost. Vzpomínky z účasti Čechů v bojích srbské divise v Dobrudži roku 1916*. Praha 1921.
- D i n i ć , Sreten: *Srbské vojsko a uprchlíci na útěku přes Albánii a na ostrově Korfu*. Přel. K. Matejka. Praha: nákladem vlastním, 1925.
- D o s k o č i l , Karel: *Listy a listiny z dějin československých 869–1938*. Praha 1938.
- E l i á š , Florián: *Pěší pluk 22 „Argonský“*. Vznik a události. Jičín 1936.
- F a r s k ý , Karel – K a l o u s , František: *Československý katechismus. Učebnice pro mládež a věřící církve československé*. Příbram, vl. n. 1922.

- Govor u austrijskim delegacijama 6. (18.) i 7. (19.) oktobra 1892. profesora Dra. T. G. Masarika.* (Veran prevod iz zvaničnog stenogafskog protokola). Zagreb 1893.
- Hasištejnský z Lobkovic, Jan: *Putování ke svatému hrobu* (k vydání připravil František Maleček). Praha 1907.
- Horstenau, Edmud G.: *Österreich-Ungarn letzter Krieg, bd. VI. Beilagen.* Wien 1936.
- Horstenau, Edmund G.: (ed.): *Österreich-Ungarn letzter Krieg, bd. VI. Das Kriegsjahr 1917.* Wien 1936.
- Hradil, Jan: *Miloš Wurm. Bojovník za svobodu a mír*, Brno 1926.
- Hradil, Jan: *O Miloši Wurmovi a čsl. vojsku na srbské a francouzské frontě.* Olomouc 1924.
- Hradský-Hoffman, Ruda: *Historie československých dobrovolců v srbské armádě za světové války.* Praha 1971.
- Chilandarec, Sáva: *Knih o Svaté Hoře Athonské.* Praha 1911.
- Jireček, Konstantin: *P. J. Šafařík mezi Jihoslovany.* Praha 1895.
- Kápar, Josef.: *Cestou kamenitou.* Praha 1922.
- Kisch, Egon Erwin: „Schreib das auf, Kisch!“ – *Das Kriegstagebuch von Egon Erwin Kisch.* Berlin 1930.
- Kisch, Egon Erwin: *Soldat im Prager Korps.* Leipzig – Prag 1922.
- Kisch, Egon Erwin: *Vojákem Pražského sboru. Válečný deník.* Praha 1930.
- Konečný, Jan: *Čs. katechismus – rozklad křesťanství. Rozbor katechismu dr. Farského a Kalouse.* Hradec Králové, Tiskové družstvo 1922.
- Kryštof, František: *Lovčen. Srbsko, Albanie, Soluň, 1914–1918.* Hradec Králové 1927.
- Kuba, Ludvík: *Čtení o Starém Srbsku. Cesty a studie z roků 1890–1927.* Praha 1932.
- Kuba, Ludvík: *Křížem krázem slovanským světem.* Praha 1956.
- Kuba, Ludvík: *Slovanstvo ve svých zpěvech, kniha 11., díl V., část 5. Písně srbské (z království).* Praha 1923.
- Kuba, Ludvík: *Slovanstvo ve svých zpěvech, kniha 13., díl V., část 7, Písně ze Starého Srbska.* Praha 1928.
- Kvapil, Václav: *Historie a stav naší menšiny na Banátě. Nejsem žádný Sokrat.* Edice textu Jaromír Linda. Bela Crkva 2013.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918. Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk.* Praha 2005.
- Mayer, Bedřich: *Český voják na Balkáně. První světová válka a společnost na Balkáně v pamětech českého důstojníka armády Rakousko-Uherska 1914–1918.* Praha 1919.
- Mitropolit Dositej Vasić, episkop niški, 1913–1933. Niš 1933.
- Neumann, Stanislav Kostka: *Elbasan. Válečné vzpomínky.* Praha 1922
- Neumann, Stanislav, Kostka: *Válčení civilistovo, Elbasan; Bragožda a jiné válečné vzpomínky / Prózy knižně nevydané.* Praha 1976.
- Paclet, Čeněk: *Cesty po světě: Příhody a zkušenosti jeho na cestách po Americe, Australii, Novém Zealandě a jižní Africe.* Dle zápisků a různých jeho dopisů vzdělal Jaroslav Svoboda. Mladá Boleslav 1888.

- Pamětní spis o právním postavení církve pravoslavné v RČS.* Praha 1932.
- Procházk a, Rudolf: *V italském zajetí o životě v zajateckých táborech, v legii a u italské domobrany 1915 až 1920.* Praha 1938.
- Procházk a, Rudolf: *V srbském zajetí.* Praha 1928.
- Prokeš, Jaroslav: *Obrázkové dějiny naší samostatnosti.* Praha 1930.
- Rauš ar, Josef Zdeněk: *Mé vzpomínky na některé srbské spisovatele z let osmdesátých a devadesátých.* Pardubice 1929.
- Rauš ar, Josef Zdeněk: *Procházkou srbským Parnasem: Sbíрка básní přeložených ze starší i novější srbské poezie.* Praha 1907.
- Rauš ar, Josef Zdeněk: *Vzpomínky na Srbsko z let 1884–1897 a na naše krajany v něm. Z mého deníku. Důležitější záznamy z pobytů v Srbsku 1884–1897.* Ediční příprava Jaromír Linda. Bělehrad 2016.
- Rauš ar, Josef Zdeněk: *Vzpomínky na Srbsko z let 1884–1897 a naše krajany v něm.* Praha 1932.
- Schovanec, Karel: *Dějiny české osady Fabián v Království Jihoslovanském.* Edice textu Jaromír Linda. Bela Crkva 2013.
- Spis ar, Alois: *Ideový vývoj Církve československé.* (Nástin). Praha 1936
- Stanojević, Stanoje: *Dějiny národa srbského.* Praha 1920.
- Švyh nos, Lev: *Třemi legiemi.* Brno 1935.
- Vratislav z Mitrovic, Václav: *Příhody.* K vydání připravila Milada Nedvědová. Praha 1976.
- Vais, Vitalij: *Bojovníci – Oběti – Spekulanty. Kniha 2. V Srbské divizi.* Praha 1932.
- Voc ů, František Vladimír: *Naši v Dobrudži. Drobné črty a vzpomínky ze srbské dobrovolnické divize.* Praha 1929.
- Ма н ч е в ъ, Константинъ: *Паневропа и Балканска федерация (идеи или реализация).* София 1931.

Извори доступни на интернету / Prameny přístupné na internetu:

- Ambrož, Emanuel: <http://legie100.com/krev-legionare/106/>.
- Špindler, Ladislav: <http://legie100.com/krev-legionare/106743/>.
- Holeček, Jeroným: <http://legie100.com/krev-legionare/28060/>.
- Freja, Karel: https://en.wikipedia.org/wiki/Karel_Freja; <https://www.vuapraha.cz/legionari/22829>.
- Hlava, Josef: <https://legie100.com/krev-legionare/33819/>.
- Hlavatý, Ludvík: <https://www.vuapraha.cz/legionari/30463>.
- Hněvkovský, JUDR. František: <https://legie100.com/krev-legionare/33945/>; <https://www.valka.cz/topic/view/107349>.
- Hradil, Jan: <https://www.vuapraha.cz/legionari/34106>.
- Klika, Alois: <https://www.vuapraha.cz/legionari/47082>.

- Kryštof, František*: <https://www.valka.cz/Krystof-Frantisek-t104668>.
Mánek, Josef: <https://www.valka.cz/Manek-Josef-t60750>.
Melichar, František: <http://legie100.com/krev-legionare/57030/>; <https://www.valka.cz/Melichar-Frantisek-t60751>.
Navrátil, František: <https://www.vuapraha.cz/legionari/74497>.
Procházka, Rudolf: <https://legie100.com/krev-legionare/82095/>.
Slavětínský, Václav: <https://www.vuapraha.cz/legionari/99174>.
Smetana, Karel: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=31075.
Steinocher, Bohuslav: <https://www.legie100.com/krev-legionare/102662/>.
Štěpánek, Karel: <https://www.vuapraha.cz/legionari/111793>.
Vais, Josef (Vitalij): <https://legie100.com/krev-legionare/132512/>.
Vejvoda, František: <https://www.vuapraha.cz/legionari/122007>.
Karel Werner: <https://www.vuapraha.cz/legionari/128184>.

- Census of the Commonwealth of Australia*. April 1921. Part II Birthplaces, 3. Online <https://www.abs.gov.au/census/find-census-data/historical>.
Census of the Commonwealth of Australia: June 1933, Part X. Birthplace. Online <http://www.abs.gov.au/>
Census of the Commonwealth of Australia: June 1933, Part XIV Foreign Language. Online <http://www.abs.gov.au/>

ЛИТЕРАТУРА / LITERATURA

Зборници, колективне монографије и студије у колективним монографијама и зборницима / Sborníky, kolektivní monografie a studie v kolektivních monografiích a sbornících

- Aleksić-Pejković, Ljiljana*: *Nastanak nacionalnog i spoljopolitičkog programa Srbije iz 1844. godine*. In: Štastný, Vladislav – Šesták, Miroslav (eds.): *Myšlenkový vývoj Čechů, Slováků a Jihoslovanů od poloviny 18. století do buržoazní revoluce 1848–1849*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Brně 11.–12. 10. 1983. Praha 1985, s. 271–291.
- Aleš, Pavel* (ed.): *Biskup Gorazd: Z díla*. Praha 1988.
- Aleš, Pavel* (ed.): *Pastýř a martyr*. Olomouc 1992–1995.
- Aleš, Pavel* (ed.): *Směřování*. Olomouc 2002
- Aleš, Pavel*: *Biskupské svěcení sv. Gorazda před osmdesáti lety v Bělehradě*. In: týž: *Směřování*, s. 16–40.
- Balová, Milena*: *Nezloinný legionář Jozef Dřimal*. In: Chorvát, Peter – Posch, Martin et al.: *Československé légie – Slováci – Slovensko*. Bratislava 2022.
- Bílek, Jan – Velek, Luboš* (eds.): *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*. Praha 2009.

- B o g e t i ć , Dragan: *Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije*. In: Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Beograd 2008.
- B o j o v i ć , Zlata: *Srpske poslovice u Mudroslovima Františka Ladislava Čelakovskog*. In: Od Moravy k Moravě. Brno 2005, s. 53–72.
- B r o d , Toman: *Cesty československých uprchlíků přes Balkán v letech 1939–1940*. In: Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov. Bratislava 1968.
- B u t t a , Tomáš et al.: *90 let Církve československé husitské: sborník*. Praha 2010.
- C i b u l k a , Pavel: *Jihoslovanští vysokoškolští studenti v Brně v meziválečném období*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada historická C 34, 1987, s. 29–36.
- Církev československá husitská 1920–2020. Nahlédnutí do dějin a kulturních aktivit během její staleté cesty: sborník přednášek k 100. výročí CČSH*. Praha 2020.
- Č e r n á , Milada: *Charakter recepcie srbské, černohorské a bosensko-hercegovské literatury v zrcadle české literární kritiky a literárněvědné publicistiky v období mezi dvěma světovými válkami*. In: Od Moravy k Moravě. Brno 2005, s. 203–228.
- Č e r n á , Milada: *Charakter recepcie srbských, černohorských a bosensko-hercegovských literárních a kulturních jevů v 19. století (do roku 1918)*. In: Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš (eds.): *Jihoslovanské literatury v českém prostředí*. Brno 1999, s. 63–109.
- Č e r n ý , Marcel: *Athos českýma očima v moderní době*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Litteraria Humanitas 10 – Slavistika a balkanistika*. Brno 2001, s. 19–47.
- Č e r n ý , Marcel: *Nevydaná edice „Dopisů ctihodného otce Sávy Chilandarce“ od Josefa Zdeňka Raušara*. In: Od Moravy k Moravě. Brno 2005, s. 103–144.
- D e á k , Ladislav: *Koncepcia juhoslovanskej zahraničnej politiky v Malej dohode v r. 1933–38*. In: Materiály z vědecké konference věnované 50. výročí Československé republiky. Praha 1968.
- D e á k , Ladislav: *Vnútropolitický komponent Juhoslávie v Československej zahraničnej politike v 30. rokoch*. In: *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-juhoslovanské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981*. Praha 1983.
- D e j m e k , Jindřich: *Československá zahraniční politika 1939–1945 (cíle a výsledky)*. In: Zudová-Lešková, Zlatica – Hofman, Petr (eds.): *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945*, sborník studií. Příspěvky účastníků z mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze. Praha 2008.
- D i m i ć , Ljubodrag: *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*. In: *Studia balcanica bohemo-slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005*, sv. I., s. 381–415.
- D o r o v s k ý , Ivan: *Ludvík Kuba a slovanský Balkán*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Makedonci žijí mezi námi*. Brno 1998, s. 139–151.

- D o r o v s k ý, Ivan: *Moderna srpska poezija na češkom jeziku*. In: Razvoj modernog književnog jezika kod Srba i srpska književnost u kontekstu evropske književnosti. Beograd – Novi Sad 2000.
- D o r o v s k ý, Ivan: *Některé zvláštnosti postmodernismu v srbské literatuře*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada literárněvědné slavistiky X 52, 2003, s. 39–46.
- D o r o v s k ý, Ivan: *Bulharsko-jihoslovanské sblížení a Makedonská otázka (2. polovina 20. let)*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická 43, 1994.
- D o u b e k, Vratislav – H l a d k ý, Ladislav – V l č e k, Radomír a kol.: *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013.
- D ř í m a l, Jaroslav: Účast moravské zemské hotovosti v boji proti Turkům při obraně Bělehradu r. 1521. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada historická C 8, 1961.
- D v o ř á k, Jiří: *O strastiplné cestě některých československých legionářů (z Dobružky přes Soluň do Francie 1917–1918)*. In: Československé legie a první světová válka. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 9. listopadu 2001. České Budějovice 2002.
- F e r e n č u h o v á, Bohumila: *L'Alliance franco-tchécoslovaque dans l'entre-deux-guerres: le poids de l'image du français et du russe/soviétique dans le processus de décision en politique étrangère*. In: Benzoni, Maria Matilde – Frank, Robert – Pizzetti Silvia Maria (eds.): *Images des peuples et histoire des relations internationales du XVIe siècle à nos jours*. Paris–Milano 1998.
- F e r e n č u h o v á, Bohumila: *Malá dohoda medzi Francúzskom a Talianskom v 20. rokoch 20. storočia (1920–1927)*. In: Michálek, Slavomír – Manák, Marián a kol.: *Dejinné premeny 20. storočia: Historik Pavol Petruf 70-ročný*. Bratislava 2016.
- H a v l í k o v á, Lubomíra: *Česko-srbské vztahy ve středověku. K jejich studiu v české historiografii 20. století*. In: *Studia balcanica bohemo-slovaca VI*. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, sv. I. Brno 2006, s. 103–118.
- H a v l í k o v á, Lubomíra: *Serbica v životě a díle P. J. Šafaříka*. In: *Od Moravy k Moravě*. Brno 2005, s. 17–52.
- H e j l, František: *Brno – centrum vysokoškolského vzdělávání mládeže jihovýchodní a východní Evropy v meziválečném období*. In: Zřídka veselý, František – Peša, Václav (eds.): *Brno mezi městy střední Evropy*. Sborník projevů, studií, úvah a sdělení z vědeckého sympoza konaného 29.–30. listopadu 1979. Brno 1983, s. 39–57.
- H l a d k ý, Ladislav – C h r o b á k, Tomáš – P e l i k á n, Jan: *Naděje a zklamání. Československý exil Svetožara Pribičevíce (1931–1932, 1936)*. In: *Od Moravy k Moravě*. Brno 2005, s. 251–273.
- H l a d k ý, Ladislav – Š t ě p á n e k, Václav (eds.): *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*. Brno 2005.

- Hladký, Ladislav et al.: *Czech Relations with the Nations and Countries of Southeastern Europe*. Zagreb 2019.
- Hladký, Ladislav: *Srbské pasy T. G. Masaryka z doby první světové války*. In: *Od Moravy k Moravě III*. Brno 2017, s. 13–27.
- Hladký, Ladislav: *T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu*. In: Doubek, Vratislav – Hladký, Ladislav – Vlček, Radomír (eds.): *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013, s. 237–251;
- Hladký, Ladislav: *Tomáš Garrigue Masaryk and the South Slavs During the First World War, with Special Emphasis on the Relationship Between Masaryk and the Serbs*. In: Živojinović, Dragoljub J. (ed.): *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*. Beograd 2015, s. 337–348.
- Hladký, Ladislav: *Životní pouť Františka Alexandra Zacha (1807–1892)*. In: František Alexandr Zach 1807–2007. Brno 2007, s. 9–20.
- Howard, Keith D.: “Starcevic, Leslie Thomislav (Thomas) (1918–1989)”. In: *Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University* 2012.
- Hrabcová, Jana: *České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu*. In: Doubek, Vratislav – Hladký, Ladislav – Vlček, Radomír (eds.): *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013, s. 253–261.
- Hrochová, Věra: *Karel IV., jižní Slované a Byzanc*. In: Svatoš, Michal (ed.): *Mezinárodní vědecká konference Doba Karla IV. v dějinách národů Československa pořádaná Univerzitou Karlovou v Praze k 600. výročí úmrtí Karla IV*. Praha 1981.
- Hrozenčík, Jozef (ed.): *Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*. Bratislava 1968.
- Chiper, Ioan: *The Little Entente and the Versailles System. Concord and Discord at a Crucial Time (1935–1937)*. In: *Československo a Rumunsko v rámci versailleského systému*. Praha 2006.
- Chrobák, Tomáš: *Češi a Srbsko*. In: Pelikán, Jan – Havlíková, Lubomíra – Chrobák, Tomáš – Rychlík, Jan – Tejchman, Miroslav – Vojtěchovský, Ondřej: *Dějiny Srbska*. Praha 2004.
- Istorija XX veka*. Zbornik radova, tom VII, odgovorni urednik dr Dragoslav Janković. Beograd 1965.
- Jakoubková Budilová, Lenka – Havel, Stanislav (eds.): *České vesnice v srbském Banátu: etnologický výzkum*. Kruščica 2022.
- Jovanović, Gordana: *Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili Turska kronika. Primer polsko-češko-srpskih veza u srednjem veku*. In: *Od Moravy k Moravě II*. Novi Sad 2011, s. 243–252.
- Kolářová, Kateřina: *Kulturní vzdělanost v meziválečném Bělehradě na stránkách časopisu Československo-jihoslovanská revue*. In: Stehlík, Petr – Jan, Libor: *Od moravských luk k balkánským horám: Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno 2019, s. 89–97.

- K o l á ř o v á , Kateřina: *Působení Československo-jihoslovanské ligy na jižní Moravě v meziválečném období*. In: Štěpánek, Václav – Mitáček, Jiří (eds.): *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VII: Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*. Brno 2017. s. 397–409.
- K o l á ř o v á , Kateřina: *Z činnosti Jihoslovansko-československé ligy v Záhřebu do roku 1937*. In: Gunišová, Eliška – Šaur, Josef (eds.): *Mladá slavistika II. Vnější a vnitřní vazby a souvislosti ve slovanských literaturách, jazycích a kulturách*. Brno 2017. s. 81–93.
- K a ň á k , Miloslav (ed.): *Padesát let Československé církve: (sborník studií pracovníků Husovy fakulty, věnovaný k půlstoletí ČČs)*. Praha 1970.
- K l i m e k , Antonín: *Československý zbrojní průmysl a Jugoslávie od sklonku dvacátých let do Mnichova*. In: *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19.–22. 10. 1981. Praha 1983.
- K o p r i v i c a , Verica – K o r d a - P e t r o v i ć , Aleksandra – Š t ě p á n e k , Václav (eds.): *Od Moravy k Moravě II: z historie česko-srbských vztahů / Од Мораве до Мораве II*. Из историје чешко-српских односа. Novi Sad 2011.
- K o r d a - P e t r o v i ć , Alexandra: *Angažovani karakter tumačenja Čapekovih dela u srpskoj sredini*. In: *Od Moravy k Moravě*. Brno 2005, s. 229–249.
- K o r d a - P e t r o v i ć , Alexandra: *Srbské překlady české poezie 20. století*. In: Vojtěch, Daniel (ed.): *Česká literatura na konci tisíciletí II. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Praha 3.–8. července 2000*. Praha 2001, s. 685–692.
- K r e i s i n g e r , Pavel: *Češi a Slováci v australském „Jugo Slav Battalion“*. (Z internačních táborů pro nepřátelské cizince přes Soluňskou frontu do čs. legie ve Francii). In: Chorvát, Peter – Posch, Martin a kol.: *Československé légie – Slováci – Slovensko*. Bratislava 2022, s. 265–279.
- K r e i s i n g e r , Pavel: *To the Czechoslovak or the Australian Army? An Unknown Chapter of Czechoslovak-Australian Relations during the Second World War*. *Australian Slavonic and East European Studies*. Volume 33, 2019.
- K r e j č í , Pavel: *Jihoslovanské jazyky na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Tradice a současnost*. In: Pospíšil, Ivo – Paučová, Lenka (eds.). *Ústav slavistiky. Východiska a perspektivy*. Brno 2019, s. 38–48.
- K v a p i l , Miroslav: *Bohemo-serbica. Bohemo-croatica*. Praha 1995.
- K v a p i l , Miroslav: *František Ladislav Čelakovský a srbská literatura*. In: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998.
- K v a p i l , Miroslav: *In honorem Ioanni Kršić (1891–1941)*. In: Kvapil, Miroslav: *Miscelanea slavica litteraria*. Praha 1977, s. 76–79.
- K v a p i l , Miroslav: *Jovan Skerlić a Slovanský přehled*. In: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998, s. 38–47.
- K v a p i l , Miroslav: *Miscelanea slavica litteraria*. Praha 1997.

- Kvapil, Miroslav: *Vuk Stefanović Karadžić a Pavel Josef Šafařík*. In: Kvapil, Miroslav: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998.
- Malá krabička. *100 nejkratších srbských povídek*. (úvod napsal Ivan Dorovský). Brno – Boskovice 2002.
- Marek, Pavel (ed.): *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno 2008.
- Marek, Pavel: *Katolický modernismus v českých zemích a jeho vyústění*. In: Marek, Pavel a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*. Brno 2011.
- Marek, Pavel: *Několik dokumentů ke kanonizaci sv. novomučedníka Gorazda II. (Pavlíka)*. In: *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архимандрита Василя (Пронина)*. Ужгород 2021, č. 8.
- Marek, Pavel: *Přípravy k založení Církve československé (husitské) v letech 1918–1920*. In: Zmátlo, Peter – Považan, Juraj (eds.): *Kultúra pretrvá svojho tvorcu*. Zborník venovaný 20. výročiu úmrtia Ladislava Hanusa. Ružomberok 2014.
- Marek, Pavel: *Vladyka Gorazd (Pavlík) a Podkarpatská Rus*. In: *Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архимандрита Василя (Пронина)*. Ужгород 2015, č. 4.
- Marek, Pavel: *Za lepší církví? K úsilí českého duchovenstva v 19. a na počátku 20. století modernizovat náboženský a církevní život*. In: Vařeka, Marek – Zářický, Aleš: *Modernizace církve. Od zrušení jezuitského řádu do II. vatikánského koncilu*. Ostrava 2018.
- Mareš, Vladislav: *Josef Polák. První český osadník v západní Austrálii*. Zvláštní otisk ze sborníku čs. společnosti zeměpisné 1950, č. 1–2.
- Martinić, Milan: *Mukotrpní rad dra Krnjevića za vrijeme rata u Londonu*. In: *Kalendar Hrvatski Glas, Winnipeg* 1955, s. 70–72.
- McDonald, D. I.: “Walker, James (1863–1942)”. In: *Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University*, 1990.
- Mičić, Srđan: *Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka*. In: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, zbornik radova na konferenciji, urednici Momčilo Pavlović, Andrej Žaćmiński, Dragomir Bondžić. Beograd – Bidgošć 2015.
- Milak, Enes: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)*. *Istorija XX veka*. Zbornik radova. XIV–XV, Beograd 1982.
- Mitričević - Štepanek, Katarina: *Srpske teme u češkom časopisu Slovanský přehled do Prvog svetskog rata*. In: *Od Moravy k Moravě III*. Brno 2017, s. 213–239.
- Mitrovic, Andrej: *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*. *Zbornik Filozofskog fakulteta: Spomenica Georgija Ostrogorckog*, XII–1, 1974.
- Mitrovic, Momčilo: *Saradnja Beogradskog univerziteta sa univerzitetima u Čehoslovačkoj 1918–1939*. In: *Studia balcanica bohemo-slovaca. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005*, sv. I. Brno 2006, s. 299–310.
- Mojžíš, Milan (ed.): *Československé legie 1914–1920*. Praha 2017.

- Nečas, C: *Kapitálová expanze Ústřední banky českých spořitelén v předvečer první světové války*. In: Hejl, František (ed.): *Otázky dějin střední a východní Evropy I*. Brno 1971, s. 303–318.
- Nečas, C: *Počátky vývozu kapitálu Pražské úvěrní banky na Balkán*. In: Dorovský, Ivan – Pražák, Richard (eds.): *Studia balkanica bohemoslovaca I*. Příspěvky přednesené na I. celostátním balkanistickém symposiu v Brně 11.–12. prosince 1969. Brno 1970, s. 144–151.
- Nečas, Ctibor: *Český bankovní kapitál a jeho srbské angažmá do začátku první světové války*. In: *Od Moravy k Moravě*. Brno 2005, s. 147–164.
- Nečas, Ctibor: *Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku*. In: *Studia balkanica bohemoslovaca VI*. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, sv. I. Brno 2006, s. 267–275.
- Nedvěďová, Milada Kateřina: *Miroslav Kvapil – představitel pražské univerzitní jugoslavistiky v letech 1959–2000*. In: *Od Moravy k Moravě II*. Novi Sad 2011, s. 33–42.
- P. J. Šafarik (1795–1861). *Zbornik članaka povodom 100-godišnjice smrti*. Novi Sad 1963.
- Pánek, Jaroslav: *K ohlasu balkánských válek 1912–1913 na českém venkově*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Studia balkanica bohemoslovaca II*. Příspěvky přednesené na II. celostátním balkanistickém symposiu v Brně 18.–29. května 1974. Brno 1970, s. 251–258.
- Pelikán, Jan – Havlíková, Lubomíra – Chrobák, Tomáš – Rychlík, Jan – Tejchman, Miroslav – Vojtěchovský, Ondřej: *Dějiny Srbska*. Praha 2005.
- Pospíchal, Jonáš: *Vyslanecká mise Jaroslava Lípy u jugoslávské vlády v letech 1938–1945*. In: Stehlík Petr – Jan, Libor – Hladký, Ladislav (eds.): *Od moravských luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno 2019.
- Rabas, Josef: *Reformbestrebungen im tschechischen katholischen Klerus*. In: *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien*, 3. Königstein 1973.
- Radojević, Mira: *Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije o jugoslovenskosovjetskim odnosima (pogledi Milana Gavrilovića)*. In: *Oslobođenje Beograda* 1944. Beograd 2010.
- Radojević, Mira: *Srpsko-češka saradnja u Prvom svetskom ratu*. In: *Studia balkanica bohemoslovaca VI*. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, sv. I. Brno 2006, s. 281–298.
- Rychlík, Jan: *T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka*. V: Doubek, Vratislav – Hladký, Ladislav – Vlček, Radomír (eds.): *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013.
- Selinić, Slobodan: *Jedan ibeovski diplomata u Beogradu. Čehoslovački ambasador Pithart i normalizacija odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke 1954–1956. godine*. In: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*. Beograd 2008.
- Selinić, Slobodan: *Staro savezništvo i nova iskušenja: jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1948*. In: Janjetović, Zoran (ed.): *1945. Kraj ili novi početak? Tematski*

- zbornik radova = 1945. The End or the New Begining? Thematic Collection of Articles. Beograd 2016, s. 557–577.
- Schilbberger, Vlastimil: *František Alexandr Zach a Brno*. In: Hladký, Ladislav – Štěpánek, Václav: *František Alexandr Zach*. Sborník příspěvků ze sympozia 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha v Brně 24. dubna 2007. Brno 2007, s. 63–67.
- Schulze Wessel, Martin: *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. In: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. Hg. von M. Schulze Wessel und M. Zückert. München 2009.
- Skoupy, Arnošt: *Vznik Svazu Jihoslovansko-československých lig v předválečné Jugoslávii*. In: *Studia balkanica bohemoslovaca III*, Brno 1987
- Sládek, Zdeněk – Běloševská, Ljubov (eds.): *Karel Kramář: studie a dokumenty k 65. výročí jeho úmrtí*. Praha 2003.
- Soldán, Ladislav: *Překladatel Jan Hudec*. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Studia balkanica bohemoslovaca III*. Brno 1987, s. 194–200.
- Soviľ, Milan: *Jugoslávské ohlasy na události v Československu v letech 1938–1939*. In: Štěpán, Jiří – Středová, Veronika (eds.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Ústí nad Orlicí 2011, s. 93–104.
- Soviľ, Milan: *Československá emigrace v Jugoslávii na začátku druhé světové války*. In: *Odvalujem balvan: pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Bratislava – Banská Bystrica 2013, s. 28–48.
- Soviľ, Milan: *Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurić*. In: Štěpánek, Václav – Mitáček, Jiří (eds.): *Studia balkanica bohemo-slovaca VII*. Brno 2017, s. 455–471.
- Soviľ, Milan: *Jugoslávie jako tranzitní země československé emigrace v letech 1938–1940*. In: Sklenářová, Sylva (ed.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Ústí nad Orlicí 2011, s. 21–32.
- Soviľ, Milan: *Ohlasy sovětské okupace Československa v jugoslávském tisku*. In: *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro*. Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 7.–9. září 2008. Praha 2009, s. 57–65.
- Stabilita Balkánu a Evropská unie. Příspěvek České republiky*. Praha 2006.
- Stefanović, Mirjana D. – Harpanj, Mihal (eds.): *Pavel Jozef Šafarik: život i delo: zbornik radova sa skupa u Matici srpskoj, Filozofskom fakultetu i Gimnaziji „Jovan Jovanović Zmaj“ u Novom Sadu 23–24. novembra 1995*. Novi Sad 1996.
- Stehlík, Petr – Hladký, Ladislav: *Česko-makedonské vztahy*. In: Hladký, Ladislav (ed.): *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha 2010
- Stojar, Richard: *Fenomén vojenských dobrovolníků: na straně sympatického nepřítele proti nesympatické vlasti*. In: *Od Moravy k Moravě III: z historie česko-srbských vztahů*. Brno 2017, s. 29–46.
- Stojar, Richard: *František Alexandr Zach: Jeden ze zakladatelů srbského vojenského školství a tvůrců moderní srbské armády*. In: Hladký, Ladislav – Štěpánek, Václav:

- František Alexandr Zach. Sborník příspěvků ze symposia 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha v Brně 24. dubna 2007. Brno 2007, s. 53–61.
- Stojkovič, Todor: *O nastojanju jugoslavenskih vladajućih krugova da obezbede režimu monarhodiktature podršku čehoslovačke vlade (1929–1931)*. In: Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vztahov. Bratislava 1968, s. 269–284.
- Szczytkowska, Joanna: *Kulturna saradnja Poljske i Jugoslavije sedamdesetih godina XX veka*. In: Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku. Beograd – Bidgość 2015.
- Šesták, Miroslav – Hladký, Ladislav: *Masarykův vztah k jihoslovanským národům*. In: Od Moravy k Moravě. Brno 2005, s. 176–187.
- Šesták, Miroslav: *Jihoslovanské slovanství v habsburské monarchii v letech revoluce 1848–1849*. In: 150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost: Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze. Praha 2000, s. 127–143.
- Šidák, Jaroslav: *Kacířská hnutí a ohlas husitství na slovanském jihu*. In: Macek, Josef (ed.): *Mezinárodní ohlas husitství*. Praha 1958.
- Šimunović – Bešlić, Biljana: *The Death of T. G. Masaryk in Serbian Press*. In: Doubek, Vratislav – Hladký, Ladislav – Vlček, Radomír (eds.): *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013, s. 313–323.
- Škerlová, Jana: *Atentát jako hybatel dějin. Příklad vraždy jugoslávského krále Alexandra v Marseille v říjnu 1934 a její vliv na mezinárodní politiku ve střední a jihovýchodní Evropě v polovině 30. let*. In: Škerlová, Jana – Pokorná Korytarová, Lenka – Haváč, Ondřej – Vitko, Martin (eds.): *Promýšlet Evropu 20. století. Hybatelé dějin*. Brno 2017.
- Škerlová, Jana: *Hodža a Jihoslované*. In: Goněk, Vladimír – Pekník, Miroslav a kol.: *Milan Hodža ako aktér medzinárodných vztahov*. Bratislava 2015, s. 206–218.
- Štěpánek, Václav – Hladký, Ladislav – Koprivica, Verica (eds.): *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů*. Brno 2017.
- Štěpánek, Václav (ed.): *Současné Srbsko – politika, kultura, Evropská unie. Příspěvky přednesené na stejnojmenném sympoziu v Brně dne 23. dubna 2007*. Brno 2007.
- Štěpánek, Václav: *Bádání o historii, kultuře a literatuře jihoslovanských národů na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Tradice a současnost*. In: *Univerzitetska slavistika: tradicije, savremeno stanje, perspektive*. Beograd 2017, s. 153–177.
- Štěpánek, Václav: *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*. In: Od Moravy k Moravě. Brno 2005, s. 73–101.
- Štěpánek, Václav: *Dušan (Duško) Kvapil – srbský bohemista, překladatel a přední propagátor česko-srbské vzájemnosti*. In: Od Moravy k Moravě II. Novi Sad 2011, s. 13–31.
- Štěpánek, Václav: *Pobratim nebo šibal? O jednom záhadném balkánském přátelství T. G. M.* In: Bittnerová, Dana – Moravcová, Mirjam (eds.): *Etnické komunity. Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*. Praha: 2017, s. 289–308.

- Š t ě p á n e k , Václav: *T. G. Masarik i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. In: Ristić, Ljubodrag P. (ed.): *Srbija 1918: oslobođenje domovine, povratak ratnika, život u novoj državi*. Čačak – Ljubljana 2021. s. 133–154.
- Š t ě p á n e k , Václav: *Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou*. In: Doubek, Vratislav – Hladký, Ladislav – Vlček, Radomír (eds.): *T. G. Masaryk a Slované*. Praha 2013, s. 297–312.
- Š t ě p á n e k , Václav: *Neuspeli pokušaji poboljšanja odnosa između Srbije i Austro-Ugarske neposredno pre Prvog svetskog rata u ogledalu češke arhivske gradje*. In: Živojinović, Dragoljub J. (ed.): *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*. Beograd 2015, s. 237–254.
- T e j c h m a n , Miroslav: *Inicijative čs. vojenské zahraniční služby na Balkáně v letech 1939–1941*. In: Zudová-Lešková, Zlatica – Hofman, Petr (eds.): *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945: sborník studií: příspěvky účastníků z mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze*. Praha 2008, s. 167–173.
- V á c h a , Dalibor: *Po boku srbských bratří: Čechoslováci v srbské dobrovolnické divizi v Dobruďzi za první světové války: sonda do každodennosti jejich života*. In: *Od Moravy k Moravě III*. Brno 2017, s. 49–81.
- V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej: *Jugoslávská imformbyrovská emigrace v Československu 1948–1954*. In: *Studia balkanica bohemo-slovaca VI*. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, sv. I. Brno 2006, s. 345–365;
- Vztahy České republiky se Srbskem a Černou Horou*. Praha 2004.
- Ž á č e k , Václav a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*. Praha 1975.
- Ž á č e k , Václav: *K některým otázkám sblížovacích a sjednocovacích snah balkánských národů v 19. století*. In: Dorovský, Ivan – Pražák, Richard (eds.): *Studia balkanica bohemo-slovaca I*. Příspěvky přednesené na I. celostátním balkanistickém sympoziu v Brně 11.–12. prosince 1969. Brno 1970, s. 116–126.
- Ž á č e k , Václav: *Česká účast při výstavbě Srbska jako moderního státu ve 40. letech 19. století*. In: Hejl, František (ed.): *Otázky dějin střední a východní Evropy I*. Brno 1971, s. 205–219;
- Ž á č e k , Václav: *Češi a Jihoslované v období národního obrození a buržoazní revoluce roku 1848*. In: *Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*. Bratislava 1968, s. 81–105.
- V e b e r , Václav (ed.): *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost*. Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze. Praha 2000.
- А н т о н и ј е в и ћ , Саша: *Саваџије, архиејуској њрашки и целе Чехословачке*. In: *Српска теологија данас 2012 (25–26. мај 2012)*. Београд 2013, s. 66–82.
- А н т о н и ј е в и ћ , Саша: *Школовање ученика из чешико-моравске и мукачевско-џрџаевске ејпархије у српским бојословским школама*. In: *Acta patristica* 7, 2012, s. 130–145.

- Белогашев, Георги: *Идеята за интегрална Югославия и нейното философско осмисляне*. У: България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX–XXI век. Сборник статии. Велико Търново 2012.
- Бјелјац, Миле: *25. и 27. март и Априлски рай 1941. – Где су корени њодељених њодега?* 27. март 1941. У: Павловић, Момчило – Пантелић, Ивана (ѡрир.): *Седамдесет ѡдина касније*. Зборник радова са међународне научне конференције. Београд 2012.
- Бурег, Владимир Викторович: *Деятельность священноисповедника Досифея (Васича) на территории Закарпатской Украины в 1920-е гг.* У: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати. Књв. 14. Београд 2013.
- Бурег, Володимир Викторович: *Чехословацка влада та Православна Церква в Підкарпатській Русі (Закарпатській Україні) в 1920-30-ті роки*. У: Труды Київської Духовної Академії 10, 2009, с. 247–266.
- Винавер, Вук: *О сѡльнойолийичкој оријенѡиацији Јуѡславије 1920–1925*. Зборник Маѡице срѡске за друшѡвене науке 44, 1966.
- Данилець, Юрій Васильович: *Діяльність єпископа Новосадсько-Бачкського Іринєя (Чирича) на Підкарпатській Русі в 1927–1928 рр.* In: Carpatica- Карпатика. Вип. 35. Ужгород 2006, с. 161–166.
- Данилець, Юрій Васильович: *Діяльність єпископа Новосадсько-Бачкського Іринєя (Чирича) на Підкарпатській Русі в 1927–1928 рр.* In: Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Ужгород 2007, с. 76–84.
- Дмитријевски, Марјан: *Макеоднското боиште во свеукупните случавања на првата светска војна*. У: Првата светска војна на Балканот. Интересите на големите сили и регионалните конфликти. (Од Берлин 1878 година до Неј 1919/1920. Скопје 2015, с. 71–88.
- Николић, Коста (прир.): *Владе Краљевине Јуѡславије у Друѡм светѡском райу 1941–1945*. Београд 2008.
- Минхенскиоѡ доѡвор и јуѡсловенскиѡе и чехословачкиѡе народи*. Скопје 1980.
- Ивановић, Младенка: *Неѡѡунске конвенције између Краљевине СХС и Иѡталије*. У: Пиљевић, Ђорђе О. (ур.): Југословенска држава 1918–1998: зборник радова са научног скупа. Београд 1999.
- Квапил, Мирослав: *О срѡско-чешким књижевним везама*. У: Бабић, Симеон (ур.): *Словенске кулѡуре и историја међусловенских веза*. Београд 1996.
- Кондач, Павле (ур.): *Христу веран до смрти. Свешѡеноисповедник Досиѡеј заѡребачки и ваведеньски*. Београд-Цетинье 2008.
- Копривица, Верица – Корда – Петровић, Александра – Штјепанек, Вацлав (прир.): *Од Мораве до Мораве II*. Из историје чешко-српских односа. Нови Сад 2011.
- Радојевић, Мира: *Срѡско-чешка сарадња ѡоком Друѡѡ светѡској райа: ѡрило ѡроучавању*. У: *Од Мораве до Мораве II: Из историје чешко-срѡских односа*. Нови Сад 2011, с. 141–160.

Радоевић, Мира: *Српско-чешка сарадња у Првом свејском рајуу*. У: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005. Brno 2006, s. 281–298.

Студије у часописима / Časopisecké studie

Ваклић, Драган: 'Must Will Peace': *British Brokering of 'Central European' and 'Balkan Locarno'*, 1925–9. *Journal of Contemporary History* 48, 2012.

Богетић, Драган: *Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti*. *Istorija* 20. века, 2012, бр. 2.

Черна́, Милана: *Literární obraz balkánské ženy jako součást tragismu srbského poválečného expresionismu*. *Slavia* 63, 1994, s. 277–286.

Черна́, Милана: *Tragický vitalismus v srbské literatuře dvacátých let*. *Slavia* 63, 1994, s. 17–27.

Черный, Marcel: *Recepce literárního díla českého mnicha na Chilanderu otce Sávy a nový zájem o jeho osobnost v Srbsku*. *Slavia* 69, 2000, s. 289–311.

Черный, Marcel: *Slavibor Breüer alias Sáva Chilandarec (1837–1912) v dokumentačních materiálech z českých archivů (s bibliografickým soupisem jeho prací a pozůstalosti)*. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor (Beograd)* 70, 2004, s. 365–368.

Čutková, Marie: *K československo-jugoslávským vztahům v roce 1938*. *Slovanský přehled* 54, 1968, s. 418–426;

Данилeц, Јуриј – Марек, Павел: *K roli Alexeje Gerovského v pravoslavném hnutí v Československu na počátku 20. let 20. století*. *Historia Ecclesiastica* 12, 2021, č. 1.

Де́ак, Ладислав: *Pokusy o upevnenie malodohodového spojenectva s Francúzskom v rokoch 1936–1937*. *Slovanské študie* 13, 1972.

Дeндa, Далибор: *Prva srpska dobrovoljačka divizija u borbama u Dobrudži 1916*. *Istorijske sveske (Andrićgrad)* 2016, č. 31.

Дудa, Збынѣк: *Osobnosti české minulosti. Generál František Zach*, *Historický obzor* 16, 2005, č. 3–4.

Финнеу, Патрик: *Raising Frankenstein: Great Britain, 'Balkanism' and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s*. *European History Quarterly* 33, July 2003.

Навлік, Любомір: *По́чатки ста́тні́го жи́вота балка́нських Словану́*. *Slovanský přehled* 56, 1970, s. 401–411.

Навлік, Любомір: *З чeско-ји́hosлованських вztа́ху́ ve 14.–15. století*. *Slovanský přehled* 56, 1970, s. 298–301.

Навра́нко́ва, Ру́žена: *Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů*. *Slovanské historické studie* 6, 1966, s. 5–53.

Навра́нко́ва, Ру́žена: *Padesáté výročí balkánských válek. Všestranné sympatie našeho lidu*. *Slovanský přehled* 48, 1962, s. 211–213.

Хладкы́, Ладислав – Чрoбáк, Тома́ш – Пeлиkáн, Јан: *Svetozar Pribičević a Československo (1929–1936)*. *Český časopis historický* 93, 1995, s. 244–262.

- H o u s k a , Ondřej: *Malá dohoda a Balkán v roce 1925*. Slovanský přehled 89, 2003, s. 481–486.
- H r b e k , Jaroslav: *Korzárská plavba křižníku Emden*. Historie a vojenství 50, 2001, č. 2, s. 310–331.
- C h r o b á k , Tomáš: *Jugoslávská opozice a Československo 1935–1938*. Slovanský přehled 85, č. 3, 1999, s. 265–291.
- I v a n k o v i ć , Mladenka: *Delatnost diplomatskih predstavništva Kraljevine Jugoslavije u Švajcarskoj u toku drugog svetskog rata*. Vojnoistorijski glasnik 43, č. 1–3, 1993.
- K o l á ř o v á , Kateřina: *Časopisy Československo-jihoslovanské ligy: sonda do pramenů k dějinám meziválečných československo-jugoslávských styků*. Porta Balkanica (Brno) 7, 2015, č. 1, s. 47–56.
- K o l á ř o v á , Kateřina: *Československo-jugoslávské vztahy v meziválečném Brně*. Kulturní dějiny (Rožumberok) 7, 2016, č. 2, s. 217–256.
- K o l á ř o v á , Kateřina: *Československo-jihoslovanská liga v Moravské Ostravě*. Časopis slezského muzea, série B, vědy historické (Opava) 69, 2020, č. 3, s. 235–263.
- K r e i s i n g e r , Pavel – P e r u t k a , Lukáš: *Eduard Preiss: The Forgotten Czech Globetrotter, His Mindset and His Impact on Czech Society*. Slovanský přehled 108, 2022, č. 2, s. 275–296.
- K r e i s i n g e r , Pavel: *Vzpomínka „australského“ legionáře Josefa Sudolského na Velkou válku*. Historie a vojenství 69, 2020, č. 1.
- K r i z m a n , Bogdan: *Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)*. Časopis za suvremenu povijest, 1975, Br. 1, s. 33–96.
- K u t h a n , Pavel J.: *Čeští dobrovolníci v srbské armádě v bojích 1. světové války* Military revue, srpen 2011, s. 15.
- M a r e k , Pavel: *K problematice tzv. Sawatijova rozkolu v pravoslavné církvi v meziválečném Československu*. Časopis Matice moravské 139, 2020, č. 1.
- M a z u r , Wojcieh: *II Rzeczpospolita w planach koalicyjnych działań lotniczych przeciw Niemcom (1921–1939)*. Przegląd historyczno-wojskowy XVII (LVIII), 2016, 6p. 2–3, s. 256–257.
- M i ć i ć , Srđan: *The influence of France and Italy's (Central)European projects on Yugoslavia's re-evaluation of regional pacts (1927–1933)*. Istorija 20. veka, 2020, br. 1.
- M i ć i ć , Srđan: *Vojislav Marinković and Italy, 1927–1932*. Qualestoria. Rivista di storia contemporanea, N.ro 1, L'Italia e la Jugoslavia tra le due guerre, a cura di Stefano Santoro, Anno XLIX, Giugno 2021.
- M i k e s k a , Martin: *Meziregionální spolupráce českých a srbských samospráv*. Navýchod speciál – Srbsko a Černá Hora, Bosna a Hercegovina 5, 2005, s. 20–22.
- M i k u l k a , Jaromír: *Husitství a slovanský svět*. Slovanský přehled 54, 1968, s. 195–201.
- M i k u l k a , Jaromír: *Karel IV. K otázce slovanského programu jeho politiky*. Slovanský přehled 64, 1978, s. 196–204.
- M i t r o v i ć , A: *Teorija Ergänzungsirtschaft u Vajmarskoj Republici*. Jugoslovenski istorijski časopis 1977, br. 3–4.

- Mitrović, Andrej: *Okosnice politike Kraljevine SHS prema Italiji 1920–1929*. Prispěvky za zgodovino delavskega gibanja, let. XXI, 1981, br. 1–2.
- Pánek, Jaroslav: *Jihoslované v literárním díle Ludvíka Kuby (Bibliografie)*. Přehled kulturních, literárních a školských otázek (Daruvar) 10, 1977, s. 68–88.
- Pánek, Jaroslav: *Účast předbělohorského českého státu v obraně středověké Evropy proti osmanské expanzi*. Československý časopis historický 36, 1988, s. 856–872.
- Pavlásek, Michal: *Exkurs do historie Banátské vojenské hranice s přihlédnutím k vzniku českých enkláv na jejím území*. Slovanský přehled 96, 2010, s. 243–262.
- Pelikán, Jan: *Vztahy Jugoslávie se Sovětským svazem a Československem vpředvečer normalizace (leden–březen 1969)*. Slovanský přehled 93, 2007, č. 4, s. 501–520.
- Petranovič, Branko: *Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945*. Vojnoistorijski glasnik 1990, br. 3.
- Pospíchal, Jonáš: *Od krále k maršálovi. Závěr styků československé exilové vlády s královskou exilovou vládou Jugoslávie a počátky její spolupráce s hnutím J. B. Tita v letech 1943–1945*. Studia historica Brunensia (Brno), 65, 2018, č. 2, s. 103–120.
- Pospíchal, Jonáš: *Odtažitost a vyčkávání. Vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943*. Slovanský přehled 102, 2016, č. 3, s. 451–502.
- Prejďová, Dominika: *Une école tchéque du cinéma yugoslave? Les étudiants yugoslaves á FAMU*. In: Tchoukarine, Igor (ed.): *Entre mythe et réalité: les relations culturelles et politiques entre Tchèques et Slaves du Sud de l'Ex-Yugoslavie aux 19e et 20e siècles*. Etudes de CEFRES, No 11, Prague, Septembre 2008, s. 59–68.
- Seकुlić, Milisav: *Ratna dejstva 1917. i 1918. godine na Solunskom frontu*. Vojnosanitetski pregled (Beograd) 65, 2008, suppl.
- Selinić, Slobodan: *Česi i Slovaci u Hrvatskoj i Srbiji 1945.–1948./9.: prve godine iskustva s komunističkom Jugoslavijom*. Časopis za suvremenu povijest 42, 2010, č. 2, s. 413–432.
- Selinić, Slobodan: *Jugoslávská kultura v Československu 1945–1950*. Slovanský přehled 92, 2006, č. 2.
- Selinić, Slobodan: *Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije*. In: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia*, č. 24, 2014.
- Selinić, Slobodan: *Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945–1948*. Istorija 20 veka 27, 2009, č. 2, s. 79–90.
- Skoupý, Arnošt: *K vývoji Svazu jihoslovansko-československých lig v letech 1925–1938*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis: Facultas filosofica: Historica 24, 1988, s. 95–104.
- Sládek, Zdeněk: *Československo a Jugoslávie v letech 1918–1925*. Slovanské historické studie 19, 1993, s. 104–123.
- Soviľ, Milan: *Osudové okamžiky Království Jugoslávie na jaře roku 1941 očima představitelů československého exilu*. Moderní dějiny 25, 2017, č. 2, s. 123–146.
- Soviľ, Milan: *Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války: Očekávání, možnosti a realita*. Soudobé dějiny, 2019, č. 4.

- Š o v i l j, Milan: *Pogled ka drugome: jugoslovenska izbeglička vlada očima čehoslovačkih političara i diplomata u emigraciji u toku Drugog svetskog rata*. Vojno-istorijski glasnik 68, 2018, č. 2, s. 110–141.
- Š o v i l j, Milan: *Závěr druhé světové války v Jugoslávii, otázka válečných zajatců a nábor nových vojáků očima československých exilových představitelů*. Slovanský přehled 106, 2020, č. 2, s. 247–270.
- Š r e t e n o v i ć, Stanislav: *Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927*. Istorija 20. veka, 2007, br. 2.
- Š t a r č e v i ć, Veselin: *Ohlas nastolení diktatury krále Alexandra v Československu*. Slovanský přehled 65, 1979, s. 483–491.
- Š t o j i ć, Biljana: *Solunski front u memoarskim beleškama generala Morisa Saraja i maršala Franše D'Epera*. Istorijski časopis (Beograd) LXIX, 2020, s. 443–469.
- Š k e r l o v á, Jana: *Československo-jugoslávské vztahy v přelomovém roce 1929*. Slovanský přehled 100, 2014, s. 271–296.
- Š k e r l o v á, Jana: *Czechoslovak – Yugoslav Relations in the First Year of King Alexander's Dictatorship*. Istorija 20. veka (Beograd) 34, 2016, s. 75–96.
- Š k e r l o v á, Jana: *Politická opozice v Jugoslávii po vydání oktrojované ústavy 1931 a postoj Československa*. Slovanský přehled 102, 2016, s. 9–32.
- Š k e r l o v á, Jana: *Politická opozice v Království SHS (Jugoslávii) v letech 1929–1931 a postoj Československa*. Slovanský přehled 100, 2014, s. 593–628.
- Š l a i s o v á, Dana: *Ohlas první války balkánské 1912–1913 v českém prostředí*. Slovanské historické studie 1, 1955, s. 227–263.
- Š m e r d a, Milan: *Jiří Branković v Čechách*. Slovanský přehled 58, 1972.
- Š p ě t, Jiří: *PhDr. a JUDr. Václav Müller*. Časopis společnosti přátel starožitností 66, 1958.
- Š t ě p á n e k, Václav: *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*. Národopisná revue 13, 2003, č. 1, s. 3–10.
- Š t ě p á n e k, Václav: *Neznámá soluňská fronta Velké války*. Porta Balkanica 14, 1–2, 2023, s. 16–42.
- Š t ě p á n e k, Václav: *Srbi u slovenskoj politici Tomaša Garika Masarika*. Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu (Pančevo) 16, 2004, č. 7, s. 206–219.
- T e j c h m a n, Miroslav: *Malá dohoda, Československo a Mnichov, 1938*. Slovanský přehled 74, 1988, s. 298–305.
- V a s i l j e v i ć, Maja: *Srpske vojne muzike u zemljama saveznika tokom velikog rata (1916–1918)*. Vojnoistorijski glasnik 2014, č. 2, s. 20–21.
- V i n a v e r, Vuk: *'Austrijsko pitanje' i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932)*. Istorija 20. veka III, 1985, br. 1.
- V o j t ě c h o v s k ý, Ondřej: *Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu*. Slovanské historické studie 29 (2003), s. 123–211.
- V o j t ě c h o v s k ý, Ondřej: *Jihoslovanští studenti na české a německé filozofické fakultě v Praze 1882–1902*. Slovanský přehled 86, 2000, s. 63–78.

- W i e r e r , Rudolf: *Der Einfluss des Josephinismus in der kirchlichen Auseinandersetzung der tschechoslowakischen Republik von 1918–1938*. Zeitschrift für Ostforschung 6, 1957.
- W o l l m a n , Frank: *Josef Dobrovský a jazykově literární obrození Slovanů*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada literárněvědná D 3, 1955.
- Z o r i ć , Mirjana: *Svedočanstvo s Krfa i solunskog fronta*. Odbrana (Beograd), č. 303, 1. 5. 2018, speciální příloha č. 186, s. 16.
- Ž á č e k , Václav: *100 let od smrti Michala Obrenoviće*. Slovanský přehled 54, 1968, s. 42–45.
- Ž á č e k , Václav: *Česká účast při pokusech o politické sblížení Chorvatů a Srbů v 40. letech 19. století*. Slovanské historické studie 6, 1966, s. 55–91.
- А н т о н и ј е в и ћ , Саша: *Владика Досијџеј (Васић)*. Каленић, 2009, бр. 3, с. 27–29.
- Д а н и л е ц њ , Јуриј – М а г е к , Павел: *О мисионерској дејателности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатској Руси в 20-х годах XX века*. Rocznik Teologiczny 61, 2019, бр. 3, с. 445–477.
- Д а н и л е ц њ , Јуриј Васильович: *Мисионерскаја дејателность епископов Иринея (Чирича) и Серафима (Иоановича) на Подкарпатској Руси (1927–1930 гг.) (на материјалах Закарпаття)*. Саборност (Пожаревац) 8, 2014, 101–116.
- М и ћ и ћ , Срђан: *Јујословенска сарадња са ’Телејрафен унионом’ и немачким новинарима, 1927–1934. јодине. Токови исјорије*, 2018, бр. 2, с. 39–65.
- П е ј и ћ , Лазар: *Економске идеје др Милана Сјојадиновића и балкански јривредни јроблеми*. Balcanica VII, 1976.
- С о в и љ , Милан: *Појлед ка друјоме: Јујословенска избејличка влада очима чехословачих јолийичара и дијломајта у емијрацији у јоку Друјој свејској рајта*. Војноисторијски гласник, 2018, бр. 2.
- Т р и п к о в и ћ , Ђоко: *Побольшање јујословенско-совјејских односа 1961–1962. Токови исјорије*, 2008, бр. 3–4.

Монографије / Monografie

- Á d á m , Magda: *Richtung Selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920-1938*. Budapest – Wien 1988.
- A r n o l d , Claus: *Kleine Geschichte des Modernismus*. Freiburg 2007
- B a k i ć , Dragan: *Britain and Interwar Danubian Europe: Foreign Policy and Security Challenges, 1919–1936*. London 2017
- B a l a b a n , Milan: *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year*. PhD thesis, Faculty of Arts Masaryk University in Brno, 2016.
- B j e l a j a c , Mile – T r i f u n o v i ć , Predrag: *Između vojske i politike. Politička biografija Dušana Trifunovića 1880–1942*. Beograd – Kruševac 1997.
- B o g e t i ć , Dragan: *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*. Beograd 2006.

- B r a n d e s , Detlef: *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko, Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*, přeložili Marek Nekula, Alena Opletalová. Praha 2003.
- B ř a c h , Radko: *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*. Praha a Litomyšl 1996.
- B u c a r e l l i , Massimo: *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*. Bari 2006.
- B u r g w y n , James: *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918–1940*. Westport – London 1997.
- C a m p u s , Eliza: *Mica Înțelegere*. București 1968.
- C a m p u s , Eliza: *The Little Entente and the Balkan Alliance*. București 1978.
- C y r i l (Pospíšil): *Život a dílo sv. Gorazda, biskupa českého a moravskoslezského, nového mučedníka*, s. l., s. d.
- D e b e l j k o v i ć , Branibor: *Prva izložba fotoamatera u Beogradu 1901. godine*. Beograd 1989.
- D e j m e k , Jindřich: *Diplomacie Československa. Díl I. Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992)*. Praha 2012.
- D e j m e k , Jindřich: *Diplomacie Československa. Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*. Praha 2013.
- D e j m e k , Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata, Část první: Revolucionář a diplomat (1884–1935)*. Praha 2006.
- D o l a n s k ý , Julius: *Neznámý jihoslovanský pramen Rukopisů královédvorského a zelenohorského*. Praha 1968.
- Đ o r đ e v i ć , Vladimir: *Prilozi biografskom rečniku srpskih muzičara*. Beograd 1950.
- D o r o v s k ý , Ivan a kol.: *Slovník balkánských spisovatelů. Albánská, bosensko-hercegovská, bulharská, chorvatská, makedonská, slovinská, srbská a černohorská literatura*. Praha 2001.
- D o r o v s k ý , Ivan: *Dramatické umění jižních Slovanů I (1918–1941)*. Brno 1995.
- D o r o v s k ý , Ivan: *Konstantin Jireček. Život a dílo*. Brno 1983.
- D r a g i ć , Milorad: *Dr Janko Šafarik i njegove zasluge za nauku, književnost, i prosvetu u Srbiji*. Beograd 1981.
- D u g a č k i , Vlatka: *Svoj svome: češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*. Zagreb 2013;
- Đ u r i ć - K l a j n , Stana: *Serbian Music through Ages*. Belgrade 1972.
- F r ý d l , David: *Reformní náboženské hnutí v počátcích Československé republiky*. Brno 2001.
- G i l b e r t , Martin: *První světová válka: úplná historie*. Praha 2005.
- G l e n i , Misha: *Balkan 1804–1999. Nacionalizam, rat i velike sile*. Drugi deo. Beograd 2001.
- H a l l , Richard C.: *Balkan breakthrough. The Battle of Dobro Pole 1918*. Bloomington, Indiana University Press 2010.
- H a m , Paul: *Sandakan. The untold story of Sandakan death marches*. London 2013.

- Havlík, Lubomír: *Slovanské státní útvary raného středověku*. Praha 1987.
- Herman, Karel – Sládek, Zdeněk: *Slovanská politika Karla Kramáře*. Praha 1971.
- Honajzer, Jiří: *Vznik a rozpad vládních koalic v Československu v letech 1918–1938*. Praha 1995.
- Hoptner, Jacob B.: *Yugoslavia in crisis 1934–1941*. New York – London 1963.
- Hornýák, Á.: *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*. New York, Columbia University Press, 2013.
- Hradečný, Pavel: *Politické vztahy Československa a Jugoslávie 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*. Praha 1988.
- Hrdlička, Jaroslav: *Život a dílo prof. Františka Kováře*. Příběh patriarchy a učence. Brno 2007.
- Huber, Kurt Augustinus: *Klerusverbände in den böhmischen Ländern*. Die tschechischen Priestervereine. Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien 11, 1990.
- Chadima, Martin: *Dr. Karel Farský – 1. patriarcha Církve československé (husitské)*. Hradec Králové 2017.
- Jančík, Drahomír: *Německo a Malá dohoda: Hospodářské pronikání Německa do Jugoslávie a Rumunska v první polovině 30. let*. Praha 1990.
- Jedlinský, Radomír: *Gorazd, episkop českomoravski (1879–1942)*. Kragujevac 1991.
- Jončić, Dušan: *Kraljevina Jugoslavija u Društvu naroda: katalog izložbe*. Beograd 2014.
- Jovanović, Božin – Đurđević, Miograg: *Sto godina borskog rudarstva 1903–2003*. Bor 2005.
- Jovanović, Ilija – Rajković, Stevan – Ribar Veljko: *Jugoslovenski dobrovoljački koprus*. Beograd 1954.
- Jurek, Daniel: *Eine kleine Kirche in Europa: die Tschechoslowakische Hussitische Kirche im Wandel zwischen Nationalkirche und europäischem kirchlichen Akteur*. Göttingen 2019.
- Juzá, Josef: *Čs. legionáři okresu Rychnov nad Kněžnou 1914–1921*. Rychnov nad Kněžnou 1998, sv. 2 A–L.
- Kolářová, Kateřina: *Československo-jihoslovanská liga (1921–1929) a Československo-jihoslovanská revue (1930–1939)*. Bibliografie časopisů. Praha 2022.
- Kadeřávek, Vladimír – Trtík, Zdeněk: *Život a víra ThDr. Karla Farského*. Praha 1982.
- Kaňák, Miloslav: *Karel Farský: O životě a díle prvního patriarchy církve československé*. Praha 1951.
- Karamijalković, Nenad – Jelić, Ana: *Generál František Zach. Životní příběh českého panslavisty*. Kragujevac 2023.
- Karamijalković, Nenad – Jelić, Ana: *General František Zah. Životna priča češko-srpskog panslaviste*. Kragujevac 2023.
- Karamijalković, Nenad: *Česi u Srbiji i Crnoj Gori i Česi u Šumadiji*. Kragujevac 2013.

- Klímek, Antonín – Kubů, Eduard: *Československá zahraniční politika 1918–1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*, Praha 1995.
- Kolejka, Josef: *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848–1849*. Praha 1989.
- Konečný, Karel – Marek, Pavel – Trapl, Miloš: *Politische Katholizismus in den tschechischen Ländern. Zwischen Konservatismus, Demokratie und Totalitarismus (1848–1989)*. Nordhausen 2015.
- Kovács-Bertrand, Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München 1997.
- Kreisinger, Pavel: *Češi a Slováci v Austrálii v 1. polovině 20. století a jejich účast ve světových válkách*. Praha 2018.
- Kuklík, Jan – Němeček, Jan: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Praha 1999.
- Kuklík, Jan – Němeček, Jan: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha 2004.
- Kuklík, Jan: *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha 1998.
- Kvaček, Robert: *Nad Evropou zataženo: Československo a Evropa 1933–1937*. Praha 1966.
- Láník, Jaroslav: *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*. Praha 2005.
- Lapme, John – Mazower, Mark: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. Budapest – New York 2004.
- Latinović, Goran: *Yugoslav-Italian economic relations (1918–1941)*. Banja Luka 2019.
- Linda, Jaromír: *Československý dům v Bělehradě 1918–2018*. Bělehrad 2018.
- Lustigová, Martina: *Karel Kramář: první československý premiér*. Praha 2007.
- Malíř, Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno 1996.
- Marek, Pavel – Bureha, Volodymyr – Danilec, Jurij: *Arcibiskup Sawatij (1880–1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. Olomouc 2009.
- Marek, Pavel – Lupčo, Martin: *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století. Prolegomena k vývoji pravoslaví v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi v letech 1860–1992*. Brno 2012.
- Marek, Pavel: *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*. Olomouc 2019.
- Marek, Pavel: *Církevní krize na počátku první československé republiky (1917–1924)*. Brno 2005.
- Marek, Pavel: *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*. Olomouc 2015.
- Marek, Pavel: *České schisma*. Olomouc – Rosice 2000.

- Marek, Pavel: *Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19. a 20. století*. Olomouc 2003.
- Marek, Pavel: *Josef Židek. Nástin života a díla reformního kněze, zakladatelské postavy pravoslavné církve na Moravě*. Olomouc 2000.
- Marek, Pavel: *Obtížný cizinec. Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej (Vasić) a meziválečné Československo (1920–1939)*. Olomouc 2020.
- Marek, Pavel: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942. Příspěvek k dějinám pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno 2004.
- Marković, Predrag J. – Antić, Čedomir – Šarenac, Danilo: *A Step Ahead of Time: 125 years of Siemens in Serbia*. Belgrade 2014.
- Martínek Jiří: *Geograf a cestovatel Jiří Daneš*. Praha 2017.
- Micić, Milan: *Zapomenutý boj. Srbští dobrovolníci v Rusku 1914–1918*. Praha 2020.
- Monzali, Luciano: *Il sogno dell'egemonia: l'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918–1941)*. Firenze 2010.
- Nadoveza, Branko: *Balkanski socijalisti i balkanska federacija*. Beograd 1997.
- Napolitano, Matteo Luigi: *Mussolini e la Conferenza di Locarno (1925). Il problema della sicurezza nella politica estera italiana*. Urbino 1996.
- Nečas, Ctibor: *Balkán a česká politika*. Brno 1972.
- Nečas, Ctibor: *Podnikání českých bank v cizině 1898–1918. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu*. Brno 1993.
- Němček, Jan: *Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha 2008.
- Nikolić, Kosta: *Vlade Kraljevine Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*. Beograd 2008.
- Pajić, Bojan: *Our Forgotten Volunteers, Australians and New Zealanders with Serbs in World War One*. Melbourne 2018.
- Palmer, Alan: *The Gardeners of Salonika: The Macedonian Campaign 1915-1918*. London 2011.
- Paul, Karel: *Pavel Josef Šafařík. Život a dílo*. Praha 1961.
- Paulová, Milada: *Balkánské války 1912–1913 a český lid*. Praha 1963.
- Paulová, Milada: *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*. Praha 1963.
- Pavlásek, Michal: *S motykou a Pánem Bohem: po stopách českých evangelíků ve Vojvodině*. Brno 2015.
- Pavlásek, Michal: *Z Moravy až do Velikého Srediště: Etnografické podobenství o zapomenuté náboženské komunitě*. Brno 2020.
- Pavlowitch, Stevan K.: *Yugoslavia*. London 1971.
- Pelíkán, Jan: *Jugoslávie a Pražské jaro*. Praha 2008.
- Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Šabac 1991.
- Petranović, Branko: *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica 1998.
- Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd 1992.

- Petrović, Vuk: *O Česima i njihovim potomcima u Srbiji južno od Save i Dunava*. Beograd 2015.
- Pichlík, Karel – Klípa, Bohumil – Zabloudivá, Jitka: *Českoslovenští legionáři 1914–1920*. Praha 1996.
- Popi, Gligor: *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*. Novi Sad 1984.
- Popov, Čedomir: *Od Versaja do Danciga*. Beograd 1976.
- Pospíchal, Jonáš: *Postoj Československa k jugoslávské exilové vládě a jugoslávské nekomunistické opozici v letech 1941–1948*. Diplomová práce. Historický ústav. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce: doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D. Brno 2015.
- Pospíchal, Jonáš: *Vztahy československé a jugoslávské exilové vlády*. Disertační práce. Diplomová práce. Historický ústav. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce: doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D. Brno 2023.
- Rutrlé, Otto – Mánek, Jindřich – Trtík, Zdeněk: *Patriarcha Dr. K. Farský, novodobý hlasatel Ježíše Krista*. Praha s. d. [1954].
- Rychlík, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007.
- Selinić, Slobodan: *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi: (1945–1955)*. Beograd 2010.
- Sládek, Zdeněk: *Malá dohoda 1920–1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*. Praha 2000; nejnověji v srbské překladu Vladana Matiče jako *Mala Antanta 1919–1938*. Beograd 2019.
- Smetana, Vít: *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague 2008.
- Sovilj, Milan: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Disertační práce. Ústav světových dějin. Filozofická fakulta Karlovy univerzity. Vedoucí práce: doc. PhDr. Jan Pelikán, CSc. Praha 2015.
- Sovilj, Milan: *U potrazi za nedostižným. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949*. Beograd 2012.
- Stojar, Richard: *Malá dohoda a střední Evropa 1933–1938*. Disertační práce. Historický ústav. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce: doc. PhDr. Marta Romportlová. Brno 2007.
- Suppan, Arnold: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien – München 1996.
- Škerlová, Jana: *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: Přání, rozpory, realita*. Disertační práce. Historický ústav. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce: doc. PhDr. Ladislav Hladký, CSc. Brno 2015.
- Štěpánek, Václav: *Deník nadporučíka c. k. armády z let 1914–1918. Obrázky českého důstojníka Hynka Doležala z balkánského bojiště Velké války*. Brno 2019

- Št ě p á n e k , Václav: *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*. Brno 2011.
- Š u v a r s k ý , Jaroslav – Š u v a r s k á , Eva: *Svatý Gorazd, první pravoslavný biskup český a moravsko-slezský (Matěj Pavlík 1879–1942)*. Praha 2012.
- Š u v a r s k ý , Jaroslav: *Biskup Gorazd*. Praha 1979.
- T e j c h m a n , Miroslav: *Balkán ve válce a v revoluci: 1939–1945*. Praha 2008.
- T e r z i ć , Velimir: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, I*. Ljubljana-Beograd-Titograd 1982.
- T o m a s e v i c h , Jozo: *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb 1979.
- U r b a n , Rudolf: *Die slawischen nationalkirchlichen Bestrebungen in der Tschechoslowakei mit besonderer Berücksichtigung der Tschechoslowakischen und der Orthodoxen Kirche*. Slawisch-baltische Quellen und Forschungen, Heft 9, Leipzig 1938.
- U r b a n , Rudolf: *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. Marburg / Lahn 1973.
- V a n k u , Milan: *Mala antanta 1920–1938*. Titovo Užice 1969.
- V i d l i č k a , Jiří: *Počátky vzdělávání československých studentů na pravoslavných bohosloveckých seminářích v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců ve 20. letech 20. století*. Olomouc 2017.
- V i n a v e r , Vuk: *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*. Beograd 1985.
- V i n a v e r , Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd 1971.
- V l a i s a v l j e v i ć , Marina: *Nišlije nosioci Karađorđeve zvezde sa mačevima*. Niš 2018.
- V o j i n o v i ć , Vladeta D.: *Vazduhoplovstvo Srbije na Solunskom frontu 1916–1918*. Beograd 2000.
- V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej – P e l i k á n , Jan: *V čase odkvétání: Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989*. Praha 2021.
- V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej: *Iz Praga protiv Tita! jugoslavenska emigracija u Čehoslovačkoj*. Zagreb 2016.
- V o p a t r n ý , Gorazd: *Dědictví otců. Osudy svaté pravoslavné víry na území bývalého Československa*. Praha 1999.
- W a n d y c z , Piotr S.: *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936: French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to Remilitarization of Rhineland*, Princeton, New Jersey: Princetion Univeristy Press, 1988.
- W a n d y c z , Piotr S.: *France and her Eastern Allies 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*. Minneapolis 1962.
- W e i s s , Otto: *Aufklärung – Modernismus – Postmoderne. Das Ringen der Theologie um eine zeitgemäße Glaubensverantwortung*. Regensburg 2017.
- W h e e l e r , Mark C.: *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*. Boulder, East European Monographs 1980.
- W i s k e m a n n , Elizabeth: *The Europe I Saw*. London 1968.
- W o h l m a n n , Michael: *A Future Unlived. A forgotten chapter in South Australia's history*. Adelaide 2016.

- Z u d o v á L e š k o v á , Zlatica: *Zapomenutá elita. Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945*. Praha 2011.
- Ž á č e k , Václav: *František A. Zach*. Praha 1977.
- А ш к и н а з и , Зигфрид Григор'евич: *Православное движение в Подкарпатской Руси*. Ужгород 1926.
- Б е ц и ћ , Иван М.: Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941. Београд 2012.
- Б ј е л а ј а ц , Миле: *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*. Београд 2010.
- Г у л и ћ , Милан: *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*. Београд 2014.
- Д а н и л е ц њ , Јуриј: *Православна црква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.* Ужгород 2009.
- Д е н д а , Далибор: *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад 2019.
- Д и м и т р о в , Илчо: *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*. Софија 1976.
- Ж е ж о в , Никола: *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*. Скопје 2008.
- Ј о в а н о в и ћ , Надежда: *Политички сукоби у Југославији, 1925–1928*. Београд 1974.
- К о с е в , Димитър: *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931*. Софија 1995
- К о ц и ћ , Милена С.: *Економски односи Краљевине Југославије и Немачке од 1929. до 1941. године. Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2019.*
- М и ћ и ћ , Срђан: *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*. Београд 2010.
- М и ћ и ћ , Срђан: *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*. Београд 2018.
- П р о н и н , Василиј: *История Православной Церкви на Закарпатье*. Киев 2005.
- П о п о в и ћ , Небојша А.: *Слободан Јовановић и југословенска држава*. Београд 2003.
- Р а д о ј е в и ћ , Мира: *Милан Грол*. Београд 2014.
- С а в а (Вуковић), епископ шумадински: *Српски јерарси од деветиої до двадесетиої века*. Београд – Подгорица – Крагујевац 1996.
- П е њ и ш и ћ , Мирослав: *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд 2008.
- Ц в е т к о в и ћ , Славољуб: *Југославија 1939–1941. Совјетска присујиноси у југословенском њолийичком животиу на њочетику Друїої светскої райша*, Београд 1999.
- Ш т е п а н е к , Вацлав: *Хинек Долежал. Слике са балканскої райишиша*. Чачак 2019.

Материали дигитални на интернету / Internetové zdroje

- K r o ů e k , Michal: *František Melichar*. <https://www.vojsko.net/armady/15-osobnosti/3710-frantisek-melichar>.
- L o m p a r , Rastko: *Svetislav Hodjera and the Yugoslav Popular Party – “borbaši”*. *The Forgotten “Apostles of a New Era”*. https://www.serbrightwing.rs/eng/blog/5/2021/04/28/svetislav-hodjera-and-the-yugoslav-popular-party--borbasi_-the-forgotten-apostles-of-a-new-era.html.
- M a r e k , Vladimír: *Jiří Jelínek* <https://www.valka.cz/Jelinek-Jiri-t34105#149665>.
- Obrana národa – brigádní generál Antonín Pavlík*. https://www.codyprint.cz/obrana/vice_pavlik.html, codyprint.cz).
- O l e j n i k o v , Alexej V.: *Mobil’nyje vojska v boju. Francuzskaja konnica na Vostoke. Č. 1. Brosok na Pogradek*. In: *Bitva gvardij*. <https://btgv.ru/history/troops-history/french-cavalry-in-the-east-p-1-cast-on-the-pogradek/>.
- O l e j n i k o v , Alexej: *Mobil’nyje vojska v boju. Francuzskaja konnica na Vostoke. Č. 2. Uskjub – strategičeskij podvig afrikanских polkov*. In: *Bitva gvardij*. <https://btgv.ru/history/troops-history/french-cavalry-in-the-east-part-2-uskub-a-strategic-feat-of-african-regiments/>.
- Program rozvojové spolupráce mezi Českou republikou a Srbskem a Černou Horou na období 2006–2010* <http://www.mzv.cz/jnp/cz/zahranicni_vztahy/rozvojova_spoluprace/dvoustranna_zrs_cr/prioritni_zeme/srbsko/index.html.
- R u t h e r f o r d , Dianne: *The Australian Imperial Force (AIF) badges 1914-1918*. <https://www.awm.gov.au/articles/blog/australian-imperial-force-aif-badges-1914-1918>.
- S e k u l i ć , Milisav: *Obrazovanje Solunskog fronta; Bitke na solunskom frontu u 1916. godini; Značaj otvaranja Solunskog fronta i vojno-politička situacija pre i tokom uspostavljanja Solunskog fronta*. https://www.rastko.rs/rastko/delo/12564#_ftn1.
- S m o j e , Neven: *An Overview of the History of Croatians in Western Australia*. <https://croatiansinwa.com.au/history/>.
- T i n t ě r a , Jiří: *Antonín Pavlík*. <https://www.valka.cz/newdesign/v900/clanek.php?id=109251> – in memoriam – Antonín Pavlík – díl 1 (valka.cz).
- Битка при Каймакчалан*. https://bg.wikipedia.org/wiki/Битка_при_Каймакчалан.
- Република Србија: Републички завод за статистику. Становништво према националношћу*: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020102?languageCode=sr-Cyrl>.

Култура и уметност у контакту / Kultura a umění v kontaktu

Књижевна дела / Literární díla

- B e n e š o v á , Božena: *Kruté mládí*. Praha 1917.
- B e n e š o v á , Božena: *Don Pablo, don Pedro a Věra Lukášová*. Praha 1946.
- M a j e r o v á , Marie: *Nejkrásnější svět*. Praha 1952.
- S v o b o d o v á , Růžena: *Barvy Jugoslavie. Obrázky z cest*. Praha 1911

Svobodová, Růžena: *Milenky*. Praha 1918
 Svobodová, Růžena: *Přetížený klas a jiné povídky*. Praha 1916.
 Dimitrijević, Jelena: *Novi svet ili u Americi godinu dana*. Beograd 2019.

Димитријевић, Јелена: *Американка и грује љриче*. Београд 2021.
 Димитријевић, Јелена: *Нове*. Београд 2019.
 Димитријевић, Јелена: *Писма из Ниша*. Београд 2020
 Јанковић, Милица: *Пре среће*. Београд 2018.
 Јанковић, Милица: *Исјовести*. Београд 2020.
 Секулић, Исидора: *Ђакон Бојородичине цркве*. Београд 2002
 Секулић, Исидора: *Сајујиници; Писма из Норвешке*. Нови Сад 1961.
 Хавел, В.: Аудијенција (радио-драма) <https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/4305063/vaclav-havel-audijencija.html>.
 Хавел, Вацлав: Аудијенција. <https://atelje212.rs/predstave/аудијенција/>.
 Хавел, Вацлав: Аудијенција. <https://hocupozoriste.rs/vesti/аудијенција-prvi-put-u-beogradu>
 Хавел, Вацлав: *Криза идентитета*. У: Ђуровић, Божидар: Реч редитеља. <http://zoranradmilovic.rs/аудијенција-i-vernissaz/>.
 Хавел, Вацлав: *Слово о речи. Књижевност*, 1990, бр. 2–3

Изворна литература / Pramenná literatura

Šaldá, František Xaver: *Dvě stati o díle Růženy Svobodovy*. In: Duše a dílo. Praha 1937.
 Šaldá, František Xaver: *Žena v poesii a literatuře*. In: Mukařovský, Jan (ed.): Boje o zítřek. Meditace a rapsodie. Praha 1922.
 Šaldá, František Xaver: *Božena Benešová*. In: České medailony. Praha 1959.
 Šaldá, František Xaver: *Slovíčko doprovodné ke spisům Růženy Svobodové*. In: Mašek, E. (ed.): Soubor díla F. X. Šaldy: Kritické projevy 10 (1917–1918). Praha 1957
 Hergešić, Ivo: *Poredbena ili komparativna književnost*. Zagreb 1932,

Лебл-Албала, Паулина: Књижевни преглед: Милица Јанковић. Пре среће. Загреб 1918. године. Издање „Књижевност југа“. In: Женски покрет, бр. 1, април 1920.

Н. П. In: Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас. Уредиле српске књижевнице. Добротворна задруга српкиња: Ириг 1913.

Керлић, Јован: *Две женске књије*. In: Писци и књиге 7. Београд 1922.

Студије и чланци у новинама, часописима и зборницима, предговори/ Studie a články v časopisech a sbornících, předmluvy

Buden, Boris: *Spanje redova Havela*. R.E.Č, 1999, бр. 55/1.

- Cook, Susan C.: *Flitering with the vernacular America in Europe, 1900–1945*. In: Cook, Nicolas – Pople, Anthony (eds.): *The Cambridge History of Twentieth Century Music*. Cambridge University Press 2004.
- Česi obeležavaju deceniju bez Vaclava Havela. *Danas*, 18. 12. 2021. <https://www.danas.rs/svet/cesi-obelezavaju-deceniju-bez-vaclava-havela/>.
- D. N.: *Vaclav Havel (1936–2011). Od disidenta do državnika*. Scena, 2011, br. 4, 2011.
- D o j č i n o v i ć , Biljana: *Amerika Jelene J. Dimitrijević*. In: Dimitrijević, Jelena J.: *Novi svet ili u Americi godinu dana*. Beograd 2019.
- D o j č i n o v i ć , Biljana: *'Moje ime je nemogućnost': razmišljanja o drugoj književnoj istoriji*. In: *Pro Femina* 6, 2000, br. 21/22.
- I l i ć , Aleksandar: *Beleške o izboru i prevodu*. In: Havel, Vaclav: *Pisma Olgi*. Beograd 1989.
- I l i ć , Aleksandar: *Satirični Levijatan Vaclava Havela*. In: Vaclav Havel: *Šest drama*. Beograd 1991.
- H a v e l , Vaclav.: *Kosovo ili kraj državne nacije*. R.E.Č, 1999, br. 55/1.
- H a v e l , Vaclav: *Antipolitička politika*. Treći program, 1989, br. 80–81.
- M i h n i k , Adam: *Postkomunizam – krajnje čudna epoha*. Intervju s Vaclavom Havelom. Treći program, 1991, br. 88/89.
- J a n k o v i ć , Milica: *Plava gospođa*. In: Milinković, J (ed.): *Nove ljubavi*. Beograd 2018.
- K o r d a - P e t r o v i ć , Aleksandra: *Recepte českých disidentských autorů v srbské kultuře*. In: Kouba Miroslav (ed.): *„Pozdrav milý od Polabí do jihu pílí!“ – Slovanská tematika mezi filologií a historiografií*. Pardubice 2020.
- M o c n á , Dagmar: *Básně Marie Majerové*. In: *Česká literatura* 36, 1988, č. 3.
- M o l d a n o v á , Dobrava: *Poslední povídka Boženy Benešové*. In: *Česká Literatura* 22, 1974, č. 1.
- M o l d a n o v á , Dobrava: *Ranné povídky Marie Majerové*. In: *Česká literatura* 20, 1972, č. 2.
- M i l i n k o v i ć , Jelena: *Nove ljubavi novih žena*. In: Milinković, Jelena (ed.): *Nove ljubavi*. Beograd 2018.
- N ý v l t o v á , Dana Hůlková: *Schriftstellerin zwischen Feminismus und Kommunismus: Marie Majerová (1882–1967)*. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 26, 2015, č. 2.
- Pisac s maskom. Zašto predsednik Češke Republike Vaclav Havel voli novi svetski poređak*. <http://www.nin.co.rs/arhiva/2524/2.html>.
- P í š a , Antonín Matěj: *Předmluva*. In: Majerová, Marie: *Plané milování*. Praha 1956.
- Š p i r i t , Michael (ed.): *Čtení o Václavu Havlovi*. Autor ve světle literární kritiky, Praha 2013.
- Václav Havel: Među prvima je rekao da je Srbija agresor na Hrvatsku*. Nacional, neovisni news magazin, <https://www.nacional.hr/feljton-vaclav-havel-medu-prvima-je-rekao-da-je-srbija-agresor-na-hrvatsku-2>.
- Z u p a n c , Jelica: *Zašto ne razumemo Havela?* *Danas*, 27. 12. 2011. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/zasto-ne-razumemo-havela>.

- А џ и ћ , Драшко: *О музици Ладислава Гринској. Музички ѿалас*, 2016, бр. 45.
- Б а р а ћ , Станислава: *Зајонетика главној лика: ѿозиционирање јунакиња у романима Плава ѿсиођа и Мућина и крвава Милице Јанковић*. In: Дојчиновић, Биљана – Милинковић, Јелена. – Родић, Милена (edd.): *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић. Велико Градиште – Београд 2015.*
- В е л м а р - Ј а н к о в и ћ , Светлана: *Сајућници и сродници*. In: *Историја и теорија српске књижевне критике: зборник радова са научног скупа „Теоријске основе и културно-историјски контекст српске књижевне критике у светлу Историје српске књижевне критике 1768–2007 Предрага Палавестре“*. Београд – Нови Сад 2009.
- В е с и ћ , Ивана: *Музичко издаваштво између два светска рајна као извор за ироучавање експанзије ѿѿуларне музике у Јуѿославији: иримери издавачких кућа Јована Фрајћа и Серјеја Сћрахова. Зборник Мајице српске за сценске уметности и музику 2014*, бр. 51.
- В о л к , Петар: *Меморандум. Илустрована ѿолићика*, бр. 1249, 12. 10. 1982.
- В о л к , Петар: *Проћесћ и Аћесћ*. Илустрована политика, бр. 1317, 31. 1. 1984.
- Г о с т у ш к и , Драгутин: *Сћисак брајске руке. Музички ѿалас* 1995, бр. 2–3.
- Д о ј ч и н о в и ћ , Биљана: *Америчке ириче Јелене Димитријевић*. In: *Американке Јелене Ј. Димитријевић: књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године: зборник радова*. Београд 2019.
- Ђ у р и ћ , Владимир: *Исиовестии Милице Јанковић као иример аућофичионалној иисма*. In: Дојчиновић, Биљана – Милинковић, Јелена. – Родић, Милена (edd.): *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић. Велико Градиште – Београд 2015.*
- Ж и в а н ч е в и ћ С е к е р у ш , Ивана: *Родне иерсиекћиве истћорије књижевносћии*. In: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*; књ. 51, 2003, св. 3.
- И л и ћ , Александар: *Хавел ѿоново у заћвору. Књижевност*, 1989, бр. 5.
- Ј е р о т и ћ , Владета: *Ђакон Боћородичине цркве у светлу српске ћрадиције*. In: Секулић, И.: *Ђакон Боћородичине цркве*. Београд 2002.
- К а ш а н и н , Милан: *Исидора Секулић*. In: Андрић, Љубисав (ур.): *Исидора Секулић. Апостол самоће*. Београд 1998.
- К о р д а - П е т р о в и ћ , Александра: *Нови иериод рецейције чешке књижевности и у српској средини. Српска славистићика (колекћивна моноћрафија)*, Том 2, Мећународни конгрес слависта, Београд 2018.
- К о р д а - П е т р о в и ћ , Александра: *Феномен ирихваћеносћии чешких дисиденћских аућора у српској средини. Зборник Мајице српске за славистићику 73*, 2008.
- К о с т о в , Велимир: *Ако ићо зна Вацлав Хавел – Песме*. Градина, 2003, бр. 1.
- К о х , Магдалена: *Књижевни канон ирема женском иисму: Од Скерлића до Деретћића и Палавестре*. In: *Научни састанак слависта у Вукове дане. Мећународни славистички центар на Филолошком факултету*: Београд 2004.

- К о х , Магдалена: *Шта је Милица Јанковић унела у српску џрозу*. In: Дојчиновић, Биљана – Милинковић, Јелена. – Родић, Милена (edd.): *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд 2015.
- К р а њ ч е в и ћ , Вук: *Повраћајак Јана Палаха. Књижевност*, 1989, бр. 5.
- Л а т и н о в и ћ , Зора: *Скупа култура или ...* НИН, 2001, бр. 21. јун. <http://www.nin.co.rs/2001-06/21/18463.html>, 3. 3. 2022
- М а с н и к о с а , Марија: *Умјеничка клима у Београду између два свјетска рата – њорирет њмјеника у младости – Милан Ристић*. *Музички ѡалас*, 1998, бр. 2–4.
- М а ш и ћ , Бранко: *Милица Јанковић*. In: Јанковић, Милица: *Пре среће*. Београд 2018.
- М е д и ћ , Христина: *Војњех Фрајњ – ауњенички ѡредсњавник чешке виолинистичке школе*. *Музички ѡалас*, 2016, бр. 45.
- М е д и ћ , Христина: *Јован и Војњех Фрајњ у Великом рају*. *Музички ѡалас*, 2014, бр. 43.
- М и л о ш е в и ћ , Предраг: *Раг на музици у заробњеничким лојорима*. *Музика* (Београд), 1948, бр. 1.
- Незахвални принц дисидената. Данас 20. 12. 2011.
- О л у ј и ћ , Гроздана: *Три ѡравила Исидоре Секулић*. In Андрић, Љубисав (ур.): *Исидора Секулић*. Апостол самоће. Београд 1998.
- П е к о в и ћ , Слободанка: *Жена као биће у ланцу*. In: Дојчиновић, Биљана – Милинковић, Јелена. – Родић, Милена (edd.): *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд 2015.
- П а ш и ћ , Феликс: *Без даха*. *Вечерње новости*, ѡд. 30, 9. 10. 1982.
- Р а д у л о в и ћ , Ксенија: *Наслеђе социјализма у ѡзоришњу (Чехословачка и Пољска): везе истјочне и зајадне Евроје*. Зборник радова Факултета драмских уметности, 2000, бр. 38.
- Разјовор са Вацлавом Хавелом – Сњварати без ујњија*. *Писмо*, 1987, бр. 10.
- С т а м е н к о в и ћ , Владимир: *Формулар као судбина*. НИН, 17. 10. 1982.
- Ђ и р и л о в , Јован: *Сатира и 'сатира'*. *Полињика*, 18. 1. 1984.
- Уредници евројских књижевних часојиса о сарадњи, о солидарности и Вацлаву Хавелу*. *Књижевност*, 1989, бр. 5.

Монографије / Monografie

- В l a h y n k a , Milan a kol.: *Čeští spisovatelé 20. století*. Praha 1985.
- В l a m , Mihailo: *Jazz u Srbiji 1927–1944*. Beograd 2010.
- Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*. Praha 1995.
- П l i ć , Aleksandar: *Izgnana književnost*. Beograd 2000.
- К у s e l o v á , Dagmar: *Aktivity ženského hnutí – historický pohled*. Bakalářská práce. Katedra společenských věd. Fakulta humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Vedoucí práce Mgr. Michal Vavřík, Ph.D. Zlín 2013.

- M a n d o v á , Lenka: *Od Panenství k Divokému západu*. Jinočany 2019.
- Moldanová, Dobrava: *Božena Benešová*. Praha 1976.
- N o v á k , Arne – N o v á k , Jan: *Přehledné dějiny literatury české*. Brno 1995
- P i c h o i s , Claude – R o u s s e a u , André M.: *Komparativna književnost*. Zagreb 1973.
- S i m i ć , Vojislav Bubiša: *Sentimentalno putovanje*. Beograd 2010.
- В е с и ћ , Ивана: Конструисање српске музичке традиције у периоду између два светска рата. Београд 2018.
- Г а р о њ а Р а д о в а н а ц , Славица: *Жена у српској књижевности*. Нови Сад 2010.
- Д е р е т и ћ , Јован: *Историја српске књижевности*. Београд 2007,
- Д и м и ћ , Љубодраг: *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд 1997.
- Ј а н к о в и ћ , Милан Б.: *Нека моја сећања на српску социјалдемократију и њене људе*. Београд у сећањима 1900–1918. Београд 1967.
- Кад цез бенд свира, модерне игре и песме из Фрајтове заоставштине, Београд 2017.
- К о к а н о в и ћ М а р к о в и ћ , Маријана: *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у 19. веку*. Београд 2014.
- К о х , Магдалена: *Каг сазремо као култура*. Београд 2012.
- К р а ј а ч и ћ , Гордана: *Војна музика и музичари*. Београд 2003.
- М е д и ћ , Хпристина.: *Лаке луде ноће*. Музика београдских кафана, салона и клубов. Четврта свеска. Београд 2017.
- П а в л о в и ћ , Стеван К.: *Србија – историја иза имена*. Београд 2004.
- П а л а в е с т р а , Предраг: *Историја модерне српске књижевности*. Београд 1986.
- П е ј о в и ћ , Роксанда: *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*. Београд 1991.
- П а н т е л и ћ , Ивана – М и л и н к о в и ћ , Јелена – Ш к о д р и ћ , Љубинка: *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији*. Београд 2013.
- П е р и ч и ћ , Властимир: *Стваралачки пут Станојла Рајичића*. Београд 1971.
- Т у р л а к о в , Слободан: *Летопис музичког живота у Београду 1840–1941*. Београд 1994.
- Ф р а ј т , Лудмила: *Трговина и наклада музикалија у Југославији, рукопис без датума*.

Језик у контакту / Jazyk v kontaktu

- A d a m o v i č o v á , Ana – V a v ř í n , Martin: *Korpus InterCorp – srbština, verze 13 z 1. 11. 2020*. Praha 2020. <http://www.korpus.cz>.
- Akademický slovník současné češtiny. Ústav pro jazyk český AV ČR*.
- B e r t h e m e n t , E.: *Colidioms. A contribution to Cross-Cultural Research*. In: Jesenšek, Vida – Grzybek, Peter: *Phraseologie im Wörterbuch und Korpus – Phraseology in dictionaries and corpora* Maribor – BielskoBiała – Budapest – Kansas – Praha 2012.

- Bílková, Jana: *Tautologie a kontradikce v češtině*. Praha 2013.
- Havránek, Bohuslav et al.: *Slovník spisovného jazyka českého I–IV*. Praha 1960–1971.
- Cvrček, Václav – Křen, Michal: *25 let Českého národního korpusu a nová aplikace. Korpus – gramatika – axiologie* 20, 2019.
- Cvrček, Václav – Richterová, Olga (eds): *cnk:intercorp:verze15. Příručka ČNK*. 22. 11. 2022.
- Čermák, František: *Frazeologie a idiomatika: Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně*. Časopis pro moderní filologii 2016, č. 2.
- Čermák, František et al.: *Frenkvenční slovník češtiny*, Praha 2004.
- Čermák, František: *Jazyk a jeho kombinace* Jazykovědné aktuality XLVII 2010, č. 1–2, s. 2–22.
- Čermák, František: *Jazyk a slovník – vybrané lingvistické studie*. Praha 2014.
- Čermák, František: *Korpus a korpusová lingvistika*. Praha 2017.
- Čermák, František: *Periferie jazyka – slovník monokolokabilních slov*, Praha 2014.
- Čermák, František: *Poznámky k tvorbě slovníku na základě korpusu*. Jazykovědný časopis 64, 2013, č. 2.
- Čermák, František: *Phraseology and Idiomatics: Substance and Varieties of Views*. In: Jesenšek, Vida – Dobrovol'skij, Dimitrij, O.: *Phraseologie und Kultur. Phraseology and Culture*. Maribor 2014.
- Čermák, František – Rosen, Alexandr: *The case of InterCorp, a multilingual parallel corpus*. International Journal of Corpus Linguistics. 17, 2012, No. 3.
- Čermák, František – Kocck, Jan: *Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia*, Praha 2010.
- Český národní korpus. <https://www.korpus.cz/>.
- Genew-Puhalewa, Piiana – Kaczmarška, Elžbieta: *Българските преводни еквиваленти на чешките фрази с дативна валентност в паралелния корпус InterCorp*. Prace Filologiczne 75, 2020.
- Gerzić, Borivoj: *Rečnik anglo-američkog slenga*. Beograd 2002.
- Imami, Petrit. *Beogradski frajerski rečnik*. Beograd 2003.
- Hugo, Jan et al.: *Slovník nespisovné češtiny*. Praha 2006.
- Josef Šimandl (ed.): *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha 2017. <http://www.slovníkafixu.cz>, 12. 09. 2022
- Keith, Allan – Burridge, Kate: *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge 2006.
- Klégr, Aleš – Kubánek, M. – Malá, Markéta et al.: *Korpus InterCorp – angličtina, verze 13 z 1. 11. 2020*. Praha 2020. <http://www.korpus.cz>, 20. 09. 2022.
- Kolokace a kolokabilita synsémantik: substituty a interjekce*. Časopis pro moderní filologii 2015, 6p.1
- Kopřivová, Marie – Hnátková, Milena: *From Dictionary to Corpus*. In: Jesenšek, Vida – Grzybek, Peter: *Phraseologie im Wörterbuch und Korpus – Phraseology in dictionaries and corpora*. Maribor – BielskoBiala – Budapest – Kansas – Praha 2012.

- K o p ř i v o v á , Marie: *Between phraseology and conversational routines*. In: Mellado Blanco, Carmen: *Productive patterns in phraseology and construction grammar: a multilingual approach*. Berlin 2022.
- K o p ř i v o v á , Marie: *Somatické frazémy uvozuující přímou řeč*. In: Jílková, Lucie – Mrazková, Kamila – Özörencik, Helena: *Jak je důležité mítí styl*. Praha 2020.
- K o p ř i v o v á , Marie: *Vliv angličtiny na utváření nových českých frazémů*. У: Архангельская Алла: *Новое в русской и славянской фразеологии*. Olomouc 2020.
- L i n d a P o p o v i c , Snežana: *Česká a srbská frazeologie: srovnání, aspekty a struktura česko-srbského frazeologického slovníku*. Dizertační práce. Ústav českého národního korpusu. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce: František Čermák. Praha 2016.
- M a c h á l e k , Tomáš: *KonText – aplikace pro práci s jazykovými korpusy*. Praha 2014. *Merriam-Webster Dictionary*. <https://www.merriam-webster.com>.
- M i c h a l e c , Vít – N o v á , Jana: *Využití korpusu při tvorbě hesláře výkladového slovníku češtiny*. *Korpus – gramatika – axiologie* 21, 2020.
- D o k u l i l , Miloš – H o r á l e k , Karel – H ů r k o v á , Jiřina (eds.): *Mluvnice češtiny I: fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov*. Praha 1986.
- M o k i e n k o , Valerij: *Jevropejskije jazykovyje paralleli v „Slovníku české frazeologie a idiomatiky“*. In: Petkevič, Vladimír – Adamovičová, Ana – Cvrček, Václav: *Radost z jazyků – Sborník příspěvků k 75. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Praha 2014.
- Oxford Collocations Dictionary*.
- P a r t r i d g e , Eric: *A Dictionary of Slang and Unconventional English: Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms, and Such Americanisms as Have Been Naturalised*. Abingdon on Thames 1984.
- P e t k e v i č , Vladimír – H n á t k o v á , Milena – J e l í n e k , Tomáš – R o s e n , Alexandr – S k o u m a l o v á , Hana – K o p ř i v o v á , Marie – V o n d ř i č k a , Pavel: *Databáze víceslovních jednotek v češtině*. In: Janovec, Ladislav: *Svět v obrazech a ve frazeologii II*. Praha 2021.
- K a r l í k , Petr – N e k u l a , Marek – R u s í n o v á , Zdenka (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1996.
- P o p o v i c , Snežana: *Lexikální srbismy/srbocharvátismy v SSJČ a elektronické slovníky češtiny*. In: *Od Moravy k Moravě II, z historie česko-srbských vztahů / Og Morave go Morave II, iz istorije češko-srpskih odnosa*. Novi Sad 2011.
- P o p o v i c , Snežana: *Pozajmljenice iz južnoslovenskih jezika u Rečniku književnog češkog jezika*. *Славистика XIV*, 2010.
- P o p o v i c o v á , Snežana: *Česká a srbská frazeologie – Na cestě ke dvojjazyčnému frazeologickému slovníku*. Praha 2020.
- R o s e n , Alexandr – V a v ř í n , Martin – Z a s i n a , Adrian Jan: *Korpus InterCorp – čeština, verze 13 z 1. 11. 2020*. Praha.

- Štěpánová, Ludmila: *Kritika překladu frazémů na materiále paralelního česko-ruského korpusu*. In: Čer mák, František – Koc ek, Jan: *Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia*, Praha 2010.
- Šebestová, Denisa: *Prepositional phraseological patterns in Czech and English. Towards a contrastive study resource*. Bergen Language and Linguistics Studies 11, 2021, Issue 1, pp. 27–45.
- Šichová, Kateřina: *Mit Händen und Füßen reden. Verbale Phraseme im deutsch-tschechischen Vergleich*. Tübingen 2013.
- Škrabal, Michal – Kavka, Martin: *Merging Professional and Collaborative Lexicography: The Case of Czech Neology* International Journal of Lexicography 34, Issue 3, September 2021, pp. 282–301.
- Štícha, František et al.: *Velká akademická gramatika spisovné češtiny I. Morfologie: druhy slov, tvoření slov. Část 2*. Praha 2018.
- Timoshchenko, Tatiana: *Barvy v české a ruské frazeologii (Srovnávací analýza sémantiky pojmenování barev na základě korpusových dat a frazeologických slovníků)*. Dizertační práce. Ústav jazyků a komunikace neslyšících. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce: Doc. PhDr. Irena Vaňková, Ph.D. Praha 2020
- Tom Dalzell (ed.): *The Routledge Dictionary of Modern American Slang and Unconventional English*. Oxon – New York 2018.
- Vařín, Martin – Rosen, Alexandr: *Treq – databáze překladových ekvivalentů*. Praha 2015. <http://treq.korpus.cz>, 24. 01. 2023.
- Wictionary: slang, derogatory obnoxious, stupid or otherwise unworthy of respect*. <https://en.wiktionary.org/wiki/punk-ass>, 28. 01. 2023
- www.intercorp.korpus.cz.
- Вельковић - Станковић, Драгана: *Деноминални деминутивни и ауименџајиви – значење и творба*. Научни састанак слависта у Вукове дане 36, 2007.
- Владан Павловић: *О примени великих електронских џекстуалних корпуса у социолингвистичким исцраживањима*.
- Вујанић, Милица et al.: *Речник српскога језика*. Нови Сад 2011.
- Дмитриевна Игнатјева, Наталья: *Современная русско-чешская интерференция (лексико-фразеологический аспект)*. Санкт-Петербург, 2016.
- Јовановић, Владан: *Деминутивне и ауименџајивне имнице у српском језику*. Београд 2010.
- Качаник, Емилија – Мрковић, Драгутин – Урошевић, Слободанка: *Чешко-српски речник I, II*. Београд 2001.
- Киршова, Маријана: *Ауименџајиви са суфиксима -ина, -џина, -урина у Вуковом Рјечнику*. Наш језик 28, 1988, бр. 1–2.
- Клајн, Иван: *Творба речи у савременом српском језику. Суфиксација и конверзија. Део 2*. Београд – Нови Сад 2003.
- Митрићевећ - Штепанек, Катарина: *Аугментативи у српском и чешком језику у Чешком националном корпусу*. Славистика XXIV, 2020, бр. 2.

- М и т р и ћ е в и ћ - Ш т е п а н е к , Катарина: Српски и чешки преводни еквиваленти са енглеског језика – на примеру аугментативних изведеница. In: Štěpánek, Václav (ed.) *Савремена српска и чешка славистичка исцртаживања / Současná srbská a česká slavistická bádání*. Brno 2021
- Н и к о л и ћ , Марина – С л и ј е п ч е в и ћ Б ј е л и в у к , Светлана – Н о в о к м е т , Слободан: *Нове речи у српском јавном дискурсу као њоследица њангемије ковида*. Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини 51, 2021, бр. 1, с. 365–390.
- Н о в о к м е т , Слободан: *Нове речи са суфиксом -ина и њејовим варијанцама у српском језику*. Наш језик 43, 2012, бр. 3–4.
- П е ј о в и ћ , Анђелка: *Фразеолошке јединице из њерсијекѡиве консирукционе ѡрамаѡике*. Наслеђе 50, 2021.
- П о п о в и ћ , Људмила: *Проучавање синѡаксичких фразеолоѡизама као ѡравац изучавања српског језика*. У: Мршевић-Радовић, Драгана: Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд 2022.
- П о п о в и ћ , Снежана: *Појам моноколокабилности и ѡериферија језика*. Славистика XXV, 2021, бр. 2.
- У т в и ћ , Милош: *Аноѡаија Корѡуса савременог српског језика*. Инфотека 12, 2011, бр. 2.
- Х а р ч а р е к , А.: *Корпусы текстов в переводной польско-чешской лексикографии (на примере фразем с компонентом бајка и их чешских эквивалентов)*. У: Экология родного языка и культуры. Москва 2017, с. 62–77.
- Х л е б е ц , Борис: *Речник сленга*. Енглеско-српски : српско-енглески. Београд 2006.
- Ш и п к а , Данко. *Речник опсених речи и израза*. Нови Сад 2011.

Дијаспора и језик у контакту / Diaspora a jazyk v kontaktu

Зборници, колективне монографије и студије у колективним монографијама и зборницима / Sborníky, kolektivní monografie a studie v kolektivních monografiích a sbornících

- А s s m a n n , Jan: *Kolektivní paměť a kulturní identita*. In: Kratochvíl, A. (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd*. Komentovaná antologie teoretických textů. Praha 2015.
- В а r t h , Fredrik: *Introduction*. In: Barth, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo 1969.
- С и b u l k a , Pavel: *Jihoslovanští vysokoškolští studenti v Brně v meziválečném období*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická C 34 (1987).
- Ф и a l o в á , Kristýna: *Srbové v Praze*. In: Bittnerová, Dana – Moravcová, Miriam (eds.): *Etnické komunity v české společnosti*. Praha 2006.

- G ú n t e r, Vladislav: *Imigrace do Československa a Česka po 2. sv. válce*. In: Uherek Zdeněk – Ošťadalová Šárka – Honusková Věra: *Migrace. Historie a současnost*. Ostrava 2016.
- H l a d k ý, Ladislav a kolektiv: *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha 2010.
- C h r o b á k, Tomáš: *Češi a Srbové po roce 1914*. In: *Dějiny Srbska*. Praha 2013.
- M a r j a n o v i ć - D u š a n i ć, Smilja: *Koncepti privatnosti u Srba – pokušaj redefinisanja*. In: Popović, Marko – Timotijević, Miroslav – Ristović, Milan: *Istorija privatnog života u Srba od srednjeg veka do modernog doba*. Beograd 2011, s. 11–16.
- M o r a v c o v á, Mirjam – N o s k o v á, Helena: *Struktura etnických menšin a imigračních skupin v České republice. Vývoj let 1918–2001*. In: Bittnerová, Dana – Moravcová, Miriam a kol.: *Kdo jsem a kam patřím?* Praha 2005.
- M o t e j l o v á - M a n o l o v á, Marija: *Uchováno v Paměti*. Praha 2006.
- N o s k o v á, Jana: *Životní příběhy – výzkumy na pomezí mezi etnologií a historií*. *Národopisný věstník* 26, 2009, č. 1.
- O t č e n á š e k, Jaroslav: *Chorvaté, Srbové a Makedonci z vybraných zemí bývalé SRFJ v ČR*. In: Uherek, Zdeněk (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha 2003.
- P a č e v, Angel: *Bálgarskata diaspora v Slovákija: Sociolingvistični perspektivi*. In: Krekovičová, Eva – Penčev, Vladimír (eds.): *Bulhari na Slovensku*. Bratislava 2005.
- P e t r ů v, Helena: *Vymezení pojmu národnostní menšina v současném českém právu*. In: Petráš, René – Petrův, Helena – Scheu, Harald Christian (eds.): *Menšiny a právo v České republice*. Praha 2009.
- P o p o v i ć, Marko – T i m o j e v i ć, Miroslav – R i s t o v i ć, Milan: *Istorija privatnog života u Srba od srednjeg veka do modernog doba*. Beograd 2011.
- P r o m i c e r, Kristijan: *(Ne-) Vidljivost skrivenih manjina na Balkanu. Neka teorijska zapazanja*. In: Sikimić, Biljana (ed.): *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd 2004.
- S t í b r o v á, Tereza: *Cesty formování národní identity srbského chlapce v České republice*. In: Bittnerová, Dana – Moravcová, Miriam (eds.): *Etnické komunity – integrace, identita*. Praha 2011.
- Š r u b a ř, Michal: *Územní identifikace masových migrací obyvatelstva v karpatsko-balkánské oblasti ve 20. století*. In: *Studia balkanica bohemo-slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, sv. I*. Brno 2006, s. 217–234.
- Š t ě p á n e k, Václav: *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*. In: *Od Moravy k Moravě*. Brno 2005, s. 73–102.
- T a n c e r, Jozef: *Úvod. Identita z aspektu menšinovej etnicity*. In: Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva (eds.): *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava 2009, s. 343–350.
- E r i k s e n, Thomas Hylland: *Etnicita a nacionalismus*. Praha 2012.

- U h e r e k, Zdeněk: *Imigranti z Bosny a Hercegoviny*. In: Uherek, Zdeněk (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha 2003.
- U h e r e k, Zdeněk: *Migrace ve společenských vědách*. In: Uherek, Zdeněk – Honusková, Věra – Ošťádalová, Šárka: *Migrace. Historie a současnost*. Ostrava 2016.

Радови у часописима / Práce v časopisech

- B o č k o v á, Helena: *Bulhaři a další Balkánci v Česku. Metodologické, pedagogické a heuristické aspekty studentských výzkumů*. *Studia Ethnologica Pragensia* 16, 2016, č. 2.
- B o č k o v á, Helena: *Kulinární praxe českých Balkánců. Gastronomie v rodině, při menšinových akcích, balkánské restaurace*. *Porta Balcanica* 11, 2019, č. 1–2.
- B o č k o v á, Helena: *Srbové v Česku – „skrytá“ menšina. Pohledy do soukromého života (se zřetelem k Brnu)*. *Folia Ethnographica* 54, 2020, č. 1.
- B o č k o v á, Helena: *Srbská diaspora v Česku. K původu a formování menšiny (se zřetelem k Brnu)*. *Folia Ethnographica* 54, 2020.
- B o t í k, Ján: *Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia*. *Slovenský národopis* 43, 1995.
- D a n i e l, Ondřej: *Virtuální primordialismus: transnacionální síť a kulturní produkce diaspory (příklady Bosňáků a Kabyľů)*. *Sociální studia* 6, 2009, č. 1.
- F i l i p o v i ć, Jelena – V u č i n a S i m o v i ć, Ivana: *„Language ideologies in times of modernity: The case of the Sephardim in the Orient”*. *Estudios hispánicos en el siglo XXI*, Beograd, Filološki fakultet Univerzitetu u Beogradu, 2013.
- F i l i p o v i ć, Jelena: *„Transdisciplinary qualitative paradigm in applied linguistics: autoethnography, participatory action research and minority language teaching and learning”* *International Journal of Qualitative Studies in Education* 32, 2019, č. 5.
- F i n d o r, Andrej: *Limity a možnosti skúmania „národov“: od reálnych skupín ku kategóriám praxe*. *Sociológia* 38, 2006, č. 4, s. 313–326.
- G a r c í a, Mary Ellen: *Recent research on language maintenance*. *Annual Review of Applied Linguistics* 23, March 2003, pp. 22–44.
- F ň u k a l, Miloš – Š r u b a ř, Michal: *Nucené migrace vyvolané rozpadem Jugoslávie a jejich dopad na migrační politiku vybraných evropských zemí (1991–2006)*. *Slovanské historické studie* 33, 2008.
- M a n n h e i m, Karl: *Problém generací*. *Sociální studia* 4, 2007, č. 1–2.
- H e r o l d o v á, Iva: *Předávání etnokulturních informací v etnicky homogenních a etnicky heterogenních rodinách*. *Slovenský národopis* 31, 1983 č. 3–4, s. 464–500.
- P a v l á s e k, Michal (rec.): *Ondřej Daniel, Bigbít nebo turbofolk*. *Český lid* 101, 2014.
- P o s p í š i l o v á, Jana – P o l á k o v á, Jana – B r o ŝ o v i ć o v á, Klára: *National Minorities in Brno*. *Národopisná revue* 25, 2015, č. 5.

- P r e l i ć , Mladena: *Krsno ime (krsna slava) kod Srba u Budimpešti i okolini u funkciji održavanja etničkog identiteta*. Glasnik Etnografskog instituta SANU 52, 2004, s. 109–115.
- R y c h l í k , Jan: *Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století*. Securitas Imperii 29, 2016, č. 2, s. 10–72.
- Š t ě p á n e k , Václav: *Bádání o českých menšinách na Balkáně – staronové téma české slavistiky*. Slavica litteraria 19, 2016, č. 2, s. 121–133.
- Š t ě p á n e k , Václav: *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*. Národopisná revue XIII, 2003, č. 1, s. 3–10.
- U h e r e k , Zdeněk – S u l i t k a , Andrej: *National Minority Organisations in Prague: structure, competence and social activities*. Národopisná revue 25, 2015, č. 5.
- U t ě š e n ý , Slavomír: *O posrbšťování kruščícké češtiny v jugoslávském Banátě*. Naše řeč 53, 1970, č. 3.

Б о р и с о в , Сергей Александрович: *Чешский язык в полиэтничном окружении (обзор полевого исследования 2019 года в Сербии, Румынии, Боснии и Герцеговине)*. Славянский альманах, 2021, бр. 1–2.

Монографије / Monografie

- D a n i e l , Ondřej: *Bigbit nebo turbofolk. Představy migrantů z bývalé Jugoslávie*. Praha 2013.
- D o l á k o v á , Jana: *Imigrace a integrace cizinců v důsledku balkánských válek v 90. letech 20. stol.* Hradec Králové, Univerzita Hradec Králové 2018. Bakalářská práce.
- D r b o h l a v , Dušan (ed.): *Nelegální ekonomické aktivity migrantů. Česko v evropském kontextu*. Praha 2008.
- E r i k s e n , Thomas Hylland: *Antropologie multikulturních společností. Rozumět identitě*. Praha 2007.
- E r i k s e n , Thomas Hylland: *Etnicita a nacionalismus*. Praha 2012.
- F i a l o v á , Eva: *Chorvatská menšina na jižní Moravě ve sčítání obyvatel roku 1930*. Brno, Masarykova univerzita 2017. Bakalářská diplomová práce. Vedoucí práce PhDr. Helena Bočková.
- F i s h m a n , Joshua A.: *Can Threatened Languages be Saved?* Bristol 2001.
- D u b y , Georges: *Histoire de la vie privée I–V*. Paris 1985–1987).
- I r o v i ć , Katarina: *Vliv srbštiny na jazyk české menšiny v Srbsku*. Bakalářská práce. Ústav bohemistických studií – Čeština pro cizince. Filozofická fakulta Karlovy univerzity. Vedoucí práce Ana Adamovičová. Praha 2019.
- J u n g w i r t h , Tomáš: *Cesty k prosperitě. Migrace a rozvoj v České republice*. Praha 2019.
- K o k a i s l , Petr: *Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě*. Praha 2009.
- K o p r l o v á , Jessica: *Pohled do života albánské diaspory v Česku*. Bakalářská práce. Ústav slavistiky. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce PhDr. Helena Bočková, Brno 2013.

- K o v a č e v i ć , Ivan (ed.): *O krsnom imenu*. Beograd 1985.
- K r e i s s l o v á , Sandra – N o s k o v á , Jana – P a v l á s e k , Michal: „*Takové normální rodinné historky*“. *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*. Praha 2019.
- K v a p i l , Václav: *Historie a stav naší menšiny na Banátě (1911–1946); Nejsem žádný Sokrat*. K vydání připravil Jaromír Linda. Bela Crkva 2013.
- K o v a č e v i ć , Ivan (ed.): *O krsnom imenu*. Beograd 1985.
- K y v í ř o v á , Lenka: *Česká menšina v Srbsku – minulost, současnost, budoucnost*. Bakalářská práce. Ústav slavistiky. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D., Brno 2012.
- S t a n o j e v i ć , Mirjana: *Migrace ze států bývalé Jugoslávie do Jihomoravského kraje*. Bakalářská práce. Geografický ústav. Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce doc. RNDr. Milan Jeřábek, Ph.D. Brno 2017.
- Š a t a v a , Leoš: *Etnicita a jazyk: teorie, praxe, trendy*. Čítanka textů. Brno 2013.
- Š a t a v a , Leoš: *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. Praha 2001.
- T e s a ř , Šimon: *České náhrobní nápisy v lokalitách Bela Crkva, Kruščica a Česko Selo v srbském Banátu*. Magisterská práce. Ústav slavistiky. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce doc. Mgr. Pavel Krejčí, Ph.D. Brno 2020.
- V o j t ě c h o v s k ý , Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*. Praha 2012.
- Z e z u l o v á , Lucie: *Život Srbů v České republice a jejich kulturní a politická integrace do české společnosti*. Bakalářská práce. Hospodářská a kulturní studia. Provozně ekonomická fakulta České zemědělské univerzity v Praze. Praha 2009.
- W l o d a r c z y k , Zuzana: *Migranti z Balkánu v Česku*. Magisterská diplomová práce. Ústav slavistiky. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Vedoucí práce PhDr. Helena Bočková. Brno 2013.
- Б у г а р с к и , Ранко: *Језик и идентитет*. Београд 2010.
- Ђ у р и ћ , Владимир и др.: *Етничкоконфесионални и језички мозаик Србије – Попис становништва, домаћинштва и сѣјанова* 2011. у Републици Србији. Београд 2014.
- К о п р и в и ц а , Верица: *Фонетика и фонологија чешког језика: са основама чешког правописа*. Београд 2014.
- К р и с т а л , Дејвид: *Смрт језика*. Београд 2003.
- П о п о в и ћ , Стојанка: *Резултати истраживања чешких јовора у насељима Нова Вес (Босна) и Крушичица (Банат)*. *Анали Филолошког факултета VIII. Београд* 1968.
- С о к о л о в и ћ , Далибор: *О мањинским словенским језицима из њерсеке живе еколоције језика на примеру Лужичких Срба и војвођанских Словака*. Докторска дисертација. Филолошки факултет. Универзитет у Београду. Ментор проф. др Јелена Филиповић. Београд 2014.

Ф и л и п о в и ћ , Јелена: *Моћ речи – Оїледи из криїиичке социолиїивисїиике*. Београд 2018.

Ч и з м и ћ , Ана: *Чешка ауїиохиїона маїина у Хрвайској: огреднице сувременої игенїиїиїеїа на їрмјеру Чеха у даруварском крају*. Загреб 2021.

Вести, чланци и документа са интернета / Zprávy, články a dokumenty z internetu

В а r t o š , Jakub: *1 000 euro, magická hranice pro cizí dělníky*. Mladá fronta Dnes, 23. 10. 2019.

Cizinci, data – počet cizinců. Český statistický úřad: https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu#cr.

Д и r o , Miroslav: *Hospodářská komora otevřela asistenční kanceláře na Ukrajině a v Srbsku*. Hospodářská komora České republiky, 17. 12. 2018: https://www.komora.cz/press_release/hospodarska-komora-otevrela-asistencni-kancelare-na-ukrajine-a-v-srbsku-podpori-zamestnavatele-pomuze-ceskym-uradum-i-uchazecum-o-praci-abyzrychlila-zdlouhave-procedury-vladnich-rezimu-na-zamestna/.

Д у š k o v á , Markéta – О s o u c h , Marek: *Po Ukrajincích láká jižní Morava dělníky ze Srbska, umí dobře se stroji*. iDNES.cz, 1. 11. 2018: https://www.idnes.cz/brno/zpravy/delnici-srbsko-mozky-francie-nezamestnanost-jizni-morava-hospodarska-komora.A181101_436740_brno-zpravy_krut.

Listina základních práv a svobod, hlava třetí – Práva národnostních a etnických menšin: https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/vladni-dokumenty/lzps_1.pdf.

М о n i o v á , Eva: *Neměl jim kdo pokládat tašky. Pokrýváče tak školí na Ukrajině a v Srbsku*. Seznam, zprávy, 7. 3. 2020: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/nemel-jim-kdo-pokladat-tasky-pokryvace-tak-skoli-na-ukrajine-a-v-srbsku-91199>.

М а r t i n o v á , Nikole: *Brno je šestým nejlepším studentským městem na světě, přeskočilo Prahu*. VysokeSkoly.cz, 29. 8. 2019, <https://www.vysokeskoly.cz/clanek/brno-je-sestym-nejlepsim-studentskym-mestem-na-svete-preskocilo-prahu>.

Obyvatelstvo podle národnosti, pohlaví a podle věku. Český statistický úřad: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup=-objekt-vyhledavani&vyhlText-n%C3%A1rodnost&bkvt=bsOhcm9kbm9zdA..&katalog=all&pvo=SPCR152>.

О т č e n á š e k , Jaroslav: *Imigranti z vybraných zemí bývalé Jugoslávie (po roce 1991) – Chorvaté, Srbové, Muslimové a Makedonci*: <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/imigranti-z-vybranych-zemi-byvale-jugoslavie-po-roce-1991-chorvate-srbove-muslimove-a-makedonci;4306bf2f-32e1-810c-7614-4d5a59fc1db7> (cizinci.cz).

Šumadija – Srbsko. Kancelář Jihomoravského kraje pro meziregionální spolupráci. <http://www.kjmk.eu/cz/sumadija-srbsko/>.

Vláda České republiky. Srbská národnostní menšina: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rnm/mensiny/srbska-narodnostni-mensina-16158/>.

Zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů: <https://www.zakony.cz/zakony/2001/251/zakon-273-2001-Sb-zakon-o-pravech-prislusniku-narodnostnich-mensin-a-o-zmene-nekterych-zakonu-SB2001273>.

Zakon o dijaspori i Srbima u regionu 88:/2009, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/88/8/reg> .

Емисија Грађанин. <https://www.youtube.com/watch?v=RHQdNZjl55Y>.

Образовни програми за припаднике чешке заједнице за 2022. годину: https://www.mzv.cz/belgrade/sr/informacije/ceska_manjina/obrazovni_programi_za_pripadnike_ceske_3.html.

Аутори монографије – Autoři monografie

† PhDr. Helena Vočková	Dříve Etnologický ústav Akademie věd ČR a Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno
† Др Хелена Бочкова	Раније Етнолошки институт Чешке академије наука и Института славистике Филозофског факултета Масариковог универзитета, Брно
Mgr. Tomáš Chrobák Мгр. Томаш Хробак	Ministerstvo zahraničních věcí České republiky Министарство спољних послова Чешке Републике
Проф. др Ивана Кочевски	Катедра славистике Филолошког факултета Универзитета у Београду
Prof. dr. Ivana Kočevski	Katedra slavistiky Filologické fakulty Bělehradské univerzity
Проф. др Александра Корда-Петровић	Катедра славистике Филолошког факултета Универзитета у Београду
Prof. dr. Aleksandra Kordová-Petrovićová	Katedra slavistiky Filologické fakulty Bělehradské univerzity
PhDr. Pavel Kreisinger, Ph.D.	Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Др Павел Крејсингер	Катедра историје Филозофског факултета Универзитета Палацког у Оломоуцу
Prof. PhDr. Et PaedDr. Pavel Marek, Ph.D.	Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Проф. др ет др Павел Марек	Катедра историје Филозофског факултета Универзитета Палацког у Оломоуцу
Христина Медић	Радио Београд, музиколог у пензији
Christina Medićová	Radio Bělehrad, muzikoložka v důchodu
Доц. др Срђан Мићић	Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду
Doc. dr. Srđan Mičić	Katedra historie Filozofické fakulty Bělehradské univerzity

Доц. др Катарина Митрићевић-Штепанек Doc. dr. Katarina Mitrićevićová-Štěpánková	Катедра славистике Филолошког факултета Универзитета у Београду Katedra slavistiky Filologické fakulty Bělehradské univerzity
Доц. др Снежана Поповић Doc. dr. Snežana Popovićová	Катедра славистике Филолошког факултета Универзитета у Београду Katedra slavistiky Filologické fakulty Bělehradské univerzity
Mgr. Jonáš Pospíchal, Ph.D.	Бýвалý докторанд Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno, v součas- nosti mimo akademickou sféru
Др Јонаш Поспихал	Бивши докторанд Историјског института Филозофског факултета Масариковог универ- зитета, Брно, тренутно ван академске средине
Др Слободан Селинић, научни саветник Dr. Slobodan Selinić	Институт за новију историју Србије, Београд Ústav novější srbské historie, Bělehrad
Mgr. Milan Sovilj, Ph.D.	Historický ústav akademie věd České republiky, v. v. i., Praha
Др Милан Совиљ	Институт историје Академије наука Чешке Републике, Праг
Наташа Срдич Nataša Srdićová	Катедра славистике Филолошког факултета Универзитета у Београду Katedra slavistiky Filologické fakulty Bělehradské univerzity
Mgr. Jana Škerlová, Ph.D.	Historický ústav akademie věd České republiky, v. v. i., Brno
Др Јана Шкерлова	Институт историје Академије наука Чешке Републике, Брно
Doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D. Доц. хаб. др Вацлав Штјепанек	Vedoucí Ústava slavistiky Filozofické fakulty Ma- sarykovy univerzity, Brno Управник Института славистике Филозофског факултета Масариковог универзитета, Брно

Од Мораве до Мораве IV

Из историје чешко-српских односа

Приређивачи: Верица Копривица, Александра Корда-Петровић,
Вацлав Штјепанек и Ладислав Хлатки

Припрема за штампу:
Вацлав Штјепанек

Стручни сарадник Одељења за књижевност и језик:
Мср Милена Кулић

Технички уредник:
Вукица Туцаков

Фотографије на корицама:

Фотографије на корицама – 1. страница – Салонска концертна капела
Јована Фрајта 1909; Шими: 4. страна Фрајтовог издања композиције
Збогом Мими Ралфа Бенацког; 4. страница – Битка у Добруци на
илустрацији познатог чешког ликовног уметника Здењека Буријана;
Потпоручник Јиржи Чермак (иза митраљеза), командант митраљеског
вода у Добруци

Превод резимеа на српски доц. др Снежана Поповић,
на чешки др Павел Пилх

Слог, компјутерска обрада и корице:
Владимир Ватић

Штампа:
САЈНОС, Нови Сад

Издавачи: Матица српска (Матице српске 1, 21 000 Нови Сад, Србија,
www.maticasrpska.org.yu)

у сарадњи са Матицом моравском
(Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Česká republika, www.maticе-moravska.cz)

Издање прво
Нови Сад 2024

ISBN 978-86-7946-477-4

Od Moravy k Moravě IV

Z historie česko-srbských vztahů

K vydání připravili Verica Koprivicová, Aleksandra Kordová-Petrovićová,
Václav Štěpánek a Ladislav Hladký

Příprava k tisku:
Václav Štěpánek

Odborná spolupracovnice Oddělení literatury a jazyka Matice srbské:
Mgr. Milena Kulić

Technický redaktor:
Vukica Tucakov

Fotografie na obálce:

Fotografije na obálce – 1. strana – Salónní koncertní muzika Jana Frajta
v roce 1909; Shimi 4. strana Frajtova vydání skladby Sbohem Mimmi Ralpa
Benatzkyho; 4. strana – Bitva v Dobrudži na ilustraci známého českého
výtvarníka Zdeňka Buriana; Podporučík Jiří Čermák (za kulometem)
byl v Dobrudži velitelem kulometné čety

Překlad resumé do češtiny Mgr. Pavel Pilch, Ph.D.,
do srbštiny doc. Dr. Snežana Popović

Sazba, zpracování obrazové přílohy a obálka:
Vladimir Vatić

Tisk:
SAJNOS, Novi Sad

Vydala Matice srbská (Matice srpske 1, 21 000 Novi Sad, Srbsko,
www.maticasrpska.org.yu)
ve spolupráci s Maticí Moravskou
(Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Česká republika, www.malice-moravska.cz)
1. vydání
Novi Sad 2024

ISBN 978-86-7946-477-4

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930.85(437.3:497.11)“19”(082)
008(437.3:497.11)“19”(082)

ОД Мораве до Мораве : из историје чешко-српских односа. 4 / приређивачи Верица Копривица ... [и др.] ; [превод резимеа на српски Снежана Поповић, на чешки Павел Пилх]. - 1. изд. - Нови Сад : Матица српска ; Брно : Матица моравска, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 616 стр. : илустр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Od Moravy k Moravě. - Радови на срп. и чеш. језику. - Тираж 300. - Editorial: стр. 9-10. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Резимеи на енгл., и срп. или чеш. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-7946-477-4

а) Чешко-српски односи - 20. в. - Зборници б) Чешка - Србија - Културне везе - 20. в. - Зборници

COBISS.SR-ID 159597833

CIP - Katalogizace v publikaci
Knihovna Matice srbské, Nový Sad

930.85(437,3:497,11)“19”(082)
008(437.3:497,11)“19”(082)

Od Moravy k Moravě: z dějin česko-srbských vztahů. 4 / připravila Verica Koprivica ... [a další]; [překlad resumé do srštiny Snežana Popović, do češtiny Pavel Pilh]. - 1. vyd. - Nový Sad: Matica srbská; Brno : Matica moravská, 2024 (Nový Sad : Sajnos). - 616 s. : ilustrace ; 24 cm

Na druhé titulní straně.: Od Moravy k Moravě. - Příspěvky v srštině a češtině. - Náklad 300. - Editorial: s. 9-10. - Poznámky a bibliografické odkazy k textu. - Resumée v angličtině a srštině, nebo srštině a angličtině u každého příspěvku.

ISBN 978-86-7946-477-4

а) Česko-srbské vztahy - 20. stol. - Sborníky б) Česko - Srbsko - Kulturní vazby - 20. stol. - Sborník

COBISS.SR-ID 159597833